श्रीः

हरिदास संस्कृत ग्रन्थमालासमाख्य-

काशीसंस्कृतसीरिज़पुस्तकमालायाः

२३

व्याकरणविभागे (३) तृतीयं पुष्पम्।

॥ श्रीः ॥

वैयाकरणभूषणसारः

दर्पणटीका-भूषणव्याख्या-तिङर्थवादसार-
परिशिष्टैः सहितः।

प्रकाशकः—
जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
बनारस सिटी।

THE
KĀSHI SANSKRIT SERIES
(HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)
23
(Vyākaraṇa Section No. 3.)

The

VAIYĀKARAṆA BHUS'AṆASĀRA

By

M. M. S'RĪ KAUṆḌA BHAṬṬA

WITH

The Darpaṇa Commentary

By

S'RĪ HARI VALLABHA

and

A SHORT COMMENTARY by S'RĪ KRIS'NA MITRA

&

TIṄARTHAVĀDASĀRA by S'RĪ KHUDDĪ JHĀ S'ARMĀ,

With

Critical Introduction, Exaustive notes

Indices, Appendices etc., by

VYĀKARAṆACHARYA, MIMĀMSĀTIRTHA

Pandit Ananta S'āstri Phadake

Prof. Govt. Sanskrit College, Benares.

EDITED BY

VYĀKARAṆĀCHĀRYA SĀHITYOPĀDHYĀYA

Pandit Sadās'iva S'āstrī Joshi

1939.

Copy

95219
18 7 39 9

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DÂS HARIDÂS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

Benares City.

PRINTED BY

JAYA KRISHNA DAS GUPTA,

VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.

1939.

Registered According to Act XXV of 1867.
All Rights Reserved by the Publishers.

हरिदासंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-

काशी-संस्कृत-सीरिज़पुस्तकमालायाः

२३

व्याकरणविभागे (३) तृतीयं पुष्पम् ।

महामहोपाध्यायकौण्डभट्टविरचितः-

वैयाकरणभूषणसारः ।

श्रीमत्कूर्माचलाभिजनप्रभातीयोपनामकश्रीवल्लभाऽऽत्मज-
श्रीहरिवल्लभविरचित-
भूषणसारदर्पणाख्यटीकया सहितः ।
श्रीकृष्णमित्रकृत-वैयाकरणभूषणसारव्याख्यया,
श्री पं० खुद्दीझाशर्मकृत-तिङर्थवादसारेण च सहितः ।

व्याकरणाचार्य-मीमांसातीर्थ
फडके इत्युपाह्व पं० श्रीअनन्तशास्त्रिकृत-
विशेषभूमिकया, भूषणसारांशसङ्कलनेन व्याकरणग्रन्थकारकालविभागादि-
सूचिकया बृहट्टिप्पण्या च सनाथीकृतः ।

व्याकरणाचार्य-साहित्योपाध्याय-
पण्डित श्रीसदाशिवशास्त्रिणा
परिष्कृत्य संशोधितः ।

श्रीकृष्णजन्माष्टमी
वि० सं० १९९६

[अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः]

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदासगुप्तः

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

बनारस सिटी ।

१९९६

अथ अत्रस्थसंग्रहस्य सूचिका ।

क्र० अं०	संग्रहनाम	आ० पृ० स० पृ० अं०
१	भूमिका ।	१—२८
२	नम्रनिवेदनम् ।	२९—२९
३	प्रकरणानुक्रमणिका ।	३०—३०
४	सदर्पणभूषणसारस्य विषयानुक्रमणिका ।	३१—४०
५	भूषणसारस्थमूलकारिकासङ्कलनम् ।	४१—४६
६	सदर्पणभूषणसारारम्भः ।	१-३९१
७	भूषणसारांशसङ्कलनम् ।	१—३८
८	भूषणसारव्याख्या ।	१—१७
९	तिङर्थवादसारः ।	१—१३
१०	अत्रोल्लिखितग्रन्थकृतां मतानाञ्च सूचकम् ।	१—-१
११	पाणिनिव्याकरणग्रन्थकाराणां समयग्रन्थ-नामसूचकं पत्रम् ।	१—-५
१२	अत्रस्थकारिकाणामकारादिक्रमेणानुक्रमणिका	१—-२
१३	प्रश्नपत्रसंग्रहः ।	१—-५

इति संग्रहसूचिका ।

भूमिका

विदितमेवैतत्समेषां विदुषां यद्व्यवहारप्रवर्तकेषु प्रमाणेषु सर्वेष्वपि मूर्धन्यभूतः शब्द इति। प्रत्यक्षन्तु कदाचित् कानिचिदेव स्थलानि केषांचिद्दृष्टयैव कैश्चिदवयवैः प्रत्यक्षीकर्तुं समर्थम्। न तु सर्वस्थलानि सर्वदा सर्वेषां दृष्टया सर्वांशैः प्रत्यक्षीकर्तुमिति सार्वजनीनम्। तथाऽनुमानमपि प्रत्यक्षाविषयाणि कानिचित् स्थलानि तथा प्रत्यक्षविषयाणि प्रायः सर्वस्थलानि बोधयितुं समर्थम्। परन्त्वद्ययावत् संकलितमनेकैरनेकस्थलेषु ज्ञानं तदनुमानेन कदापि बोधयितुं न शक्यते ऽतो भगवता कणादेन "एतेन शाब्दं व्याख्यातम्" इतिसूत्रयता शाब्दज्ञानं लिङ्गज्ञानेन गतार्थमिति बोधितेऽपि भगवता गौतमेन शब्दरूपं स्वतन्त्रं प्रमाणं "आत्मोपदेशः शब्द"इति व्यवस्थापितम्। मीमांसकवेदान्तिवैयाकरणानान्तु शास्त्रैकशरणानां मतेऽस्त्येव शब्दस्यात्यन्तावश्यकता।

यद्यपि वैशेषिकमते शब्दस्य प्रत्यक्षानुमानागम्यविषयबोधकत्वेनानुवादकत्वाद प्रामाण्येन स्वतन्त्रप्रमाणपदबोध्यत्वं नास्ति तथैव चोचितमिति प्रतिभाति, परन्तु यत्र सर्वाणि प्रमाणानि मूकीभवन्ति तादृशे धर्मादिविषये सर्वथा शब्द एव प्रभुः।

प्रत्यक्षप्रमाणन्तु नैयायिकादिमत इन्द्रियमेव। तानीन्द्रियाणि प्रतिमनुष्यं दुर्बलानि सबलानि वोपलभ्यन्ते नतु सर्वेषां सर्वदैकरूपाणि, अतो गम्यमानोऽप्यर्थः सर्वमते नैकरूपेणोपलभ्यते, अतोऽनेकत्र प्रत्यक्षेऽप्यर्थे विवादो दरीदृश्यते। इयं च कथा केवलमनुष्येन्द्रियगम्येऽर्थे। मनुष्येतरप्राणीन्द्रियगम्येऽर्थे तु विचित्रैव कथोपलभ्यते। यच्चास्माभिः प्रत्यक्षप्रमाणेन महार्हं रत्नमिति व्यवस्थाप्यते तदेव किल मूषककीटकप्राणिदृष्टया तेषां प्रत्यक्षप्रमाणेन च तत् त्याज्यमेव। उपलभ्यते च प्रत्यहमस्माभिरत्यन्तं बहूमूल्यतया संरक्षितेषु वस्त्रादिविषयेषु। अर्थात् प्रत्यक्षं सर्वजीवविषय एक रूपं नास्त्येव तदाश्रितमनुमानमपि तथैव। विपरिणम्यन्ते किल मनुजानां प्रत्यक्षानुमानगम्यार्थेऽनेकाः कल्पनाः। याश्च किल बाल्ये काष्ठपुत्तलिका बालकानां सर्वस्वभूताः प्राणेभ्योऽपि गरीयस्यः, ताश्च तस्मिन् बाल्ये वयसि व्यतीते परित्यक्तव्या भवन्तीति तु सर्वेरनुभूतम्। अर्थात् प्रत्यक्षं सर्वदैकरूपं नास्त्येव तद्वदनुमानमपि। अतः सर्वप्रमाणाविषये धर्मादिविषये शब्द एवैकः प्रभुः, न प्रत्यक्षानुमाने। उक्तं च श्लोकवार्तिके चोदनासूत्रे—

श्रेयः साधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते।
तद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः॥

न सामान्यविशेषाभ्यां धर्मसम्बन्धदर्शनम् ।
लिङ्गस्य कस्यचित्सिद्धं येन स्यादनुमानता ॥
चोदना जनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितैः ।

इत्यादिकञ्च । यावान् किल शब्दस्य विषयः "चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्याः बहुधाभिन्नाः, एकशतमध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्, नवधाथर्वणो वेदः, वाको वाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकम्" इत्यादिः, न तथाऽन्यस्य कस्यापि प्रमाणस्य, प्रत्युतैकमपि कार्यं विना शब्देन न सिध्येदित्युच्यमाने नात्युक्तिदोषः स्पृशेन्मदीयां जिह्वाम् । मनुष्यस्वभावः खल्वेषः, स्वीयानुभवा एकत्रीक्रियन्ते तेच स्वशिष्यादिकेभ्यो मनुजेन प्रदीयन्ते तैश्च स्वीयेभ्यः शिष्येभ्यः । अनया परम्परयाऽलिखितमपि शास्त्रं प्रवर्धते । कैश्चित् लिख्यते चेल्लेखबद्धभूतं शास्त्रसंज्ञया व्यवह्रियते । इत्थं च सर्वाण्यपि शास्त्राण्यद्ययावदुत्पन्नानि । तेषां सर्वेषां मूलं शब्द एव । विना शब्देनोपदेशः शास्त्राणामशक्यः प्रत्युत शास्त्रशरीरमपि नश्येत् ।

एवं च महाविषयविशिष्टस्य शब्दस्य उच्चारकोच्चरितवत् याथातथ्येन संरक्षणं क्रियेत चेत्तर्ह्येवापेक्षितार्थसिद्धिःस्यात् नोचेत्सर्वथा हानिरेव । उक्तं च सम्यगभियुक्तैः-

यद्यपि बहूनाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ।
स्वजनः श्वजनो माभूत् सकलं शकलं सकृत् शकृत् ॥

भगवता भाष्यकारेणाऽपि महाभाष्ये प्रथमान्हिकेऽन्तिमे भागे "यानि तर्ह्यग्रहणानि प्रातिपदिकानि । एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थमुपदेशः कर्तव्यः । शशः षष इति माभूत् । पलाश पलाष इति माभूत् । मञ्चको मञ्जक इति माभूत्" इति । शब्दस्य च संरक्षणं त्रिभिः प्रकारैर्भवति । व्याकरणेन, कोषेन, दशविधविकृतिभिश्च । तत्र कोषेन शब्दसंरक्षणमशक्यं कर्तुम् । लेखकपाठकश्रोतृदोषेण शब्दवैलक्षण्येऽर्थवैलक्षण्यं भवतीत्यस्माकं ग्रन्थेऽयं पाठोऽस्ति, अस्माकं गुरुभिरिदं पाठितम्, एकगुरुकैश्छात्रैरप्येकस्मिन् समये पाठितमपि चित्तानवधानात् भिन्नं श्रूयते स्वीक्रियते चाशुद्धमपि शुद्धतयेति प्रथितमेव । अपिचाशक्यमेव कोषरीत्या शब्दसंरक्षणम् । इदं हि भाष्यकारेण स्पष्टीकृतम् । "गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः । नेत्याह अनभ्युपाय एष शब्दानां पत्तिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः नान्तं जगाम, किं पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरञ्जीवति स वर्षशतं जीवति, चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति, आगमकालेन, स्वाध्यायकालेन, प्रवचनकालेन, व्यवहार-

कालेनेति । तत्र चास्यागमकालेनैवायुः कृत्स्नं पर्युपयुक्तं स्यात्, तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः" इति । दशविधविकृतयश्च ।

"जटा माला शिखा लेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः ।
अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः" पदानि च । (चरणव्यूहे ख० १)

एतैः शब्दसंरक्षणं सम्यक्तयैव भवति । एकस्याप्यक्षरस्य तथैकस्याप्युदात्तादिस्वरस्य विपरिणामो दशविधविकृतिपद्धत्या न सम्भवतीति सुप्रथितं श्रोत्रियवैदिकानाम् । तैरनयैव रीत्या वेदा मात्रयाऽप्यविपरीता अद्य यावद्धृता इति सुस्पष्टं जगति । परन्त्वेषा रीतिः बह्वायाससाध्या बहुकठिना सर्वग्रन्थसंरक्षणकृतेत्वशक्यैव । अतः पारिशेष्याद् व्याकरणमेव शब्दसंरक्षणायाङ्गीकर्तव्यमित्यायाति । भगवता भाष्यकारेणापि "कथं तर्हीमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः ? किंचित् सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्य येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येरन् । किं पुनस्तत् उत्सर्गापवादौ । कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः कश्चिदपवादः । कथं जातीयकः पुनरुत्सर्गः । कथंजातीयकोऽपवादः" इत्यादि महता प्रबन्धेनैतत् प्रतिपादितम्, तत्सर्वं तत एवावगन्तव्यमिति ।

तच्च व्याकरणं संस्कारकं यस्य शब्दस्य तस्य किं स्वरूपं कतिधा च भिन्नं, नित्यमनित्यं वा, कीदृन्नित्यत्वं कीदृगनित्यत्वं, गुणरूपत्वं द्रव्यरूपत्वं वेति प्रसङ्गतो सर्वं विचारणीयम् ।

तच्च केचन क्षणिकं वासनया शब्दस्वरूपं विपरिवर्तमानं ज्ञानस्वरूपमसत्स्वरूपं वा वैभाषिकप्रभृतयो बौद्धाः । अपरे च पुनः पुद्गलाख्यावयवारब्धं तत्प्रतिपादयन्ति । अन्ये च पुनस्तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनम् आकाशस्य गुणविशेषं वर्णयन्ति। गुरवस्तु नित्यमपि तत् आकाशानुमापकं तद्गुणभूतं प्रतिपादयन्ति । भाट्टास्तु–नित्यं व्यापकं वर्णरूपं ध्वनिव्यङ्ग्यं तदभिप्रयन्ति । जीर्णवैयाकरणास्तु शिक्षाकारादयो वायुगुणभूतं तत् प्रतिपादयन्ति । भाष्यकारादयस्तु वैयाकरणा नित्यमपि तन्न वर्णात्मकं किन्तु गोशब्दोच्चारणानन्तरमन्तर्मनसि प्रकाशमानमनवयवं किन्तु किमपि स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्या स्फोटपदाभिधेयमनादिनिधनं ब्रह्मेतिश्लोकप्रतिपादितं ब्रह्मस्वरूपं सृष्टिमूलं प्रतिजानते । अत्रान्यान्यानि बहूनि मतानि विद्यन्ते, परन्तु तानि सर्वाण्यपि प्रदर्शितेष्वेव मतेष्वन्तर्भूतानीति कृत्वा न तेषां स्वातन्त्र्येणोल्लेखः कृत इति । तत्र सर्वमतविचारपूर्वकं सिद्धान्तिमतमन्ते निवेद्यते ।

तत्र बौद्धानामियं विचारसरणिः । सर्वं च ज्ञानरूपमेव, शब्दोऽपि ज्ञानरूप एव । सर्वमेव हि ज्ञानमात्मांशपर्यवसितमनादिवासनावशादात्मानमेव बाह्यतयाऽध्यवस्यन्मिथ्यैव । कथं पुनरात्मांशपर्यवसायित्वं गम्यते ? अनुमानात्, बाह्ये च प्रवृत्त्यसामर्थ्यात् । तच्चानुमानं स्तम्भादिप्रत्ययाः स्वांशमेव बाह्यतयाऽध्यवस्यन्तो

मिथ्याभूताः प्रत्ययत्वात्, स्वप्रत्ययवत्, प्रातिभासिकप्रत्ययवच्च । स्वप्नादिप्रत्यया ह्यवश्यं स्वात्मानमेव बाह्यतया गृह्णन्तीत्यङ्गीकर्तव्यम् । कुतः ? यथावगम्यमानार्थाभावात् । विभिन्नदेशभूतादिकालिकवस्तूनां सन्निहितदेशवर्तमानकालस्थितवद्दर्शनात् । एवं च जाग्रदवस्थायां विद्यमानाः सर्वेऽपि प्रत्ययास्तथेति सिद्धमित्यादिकं सर्वमपि तेषां मतं शास्त्रदीपिकातर्कपादे श्लोकवार्तिके च सुस्पष्टम् ।।

समाधानमपि मतस्यास्य श्रीमता भाष्यकारेण शबरस्वामिना "स्तम्भ इति जाग्रतोऽपि बुद्धिः सुपरिनिश्चिता कथं विपर्यसिष्यति" इत्यादिना प्रदत्तम् । प्रतिपादितं च श्रीमद्भिः कुमारिलचरणैर्वार्तिके ।

स्वप्नादिबुद्धिरस्माकं तव भेदोऽपि किंकृतः ।
नचान्यत् प्रतियोग्यस्ति जाग्रद्ज्ञानस्य शोभनम् ॥
यद्दर्शनेन मिथ्यात्वं स्तम्भादिप्रत्ययो व्रजेत् ।
स्वप्नादिप्रतियोगित्वं सर्वलोकप्रसिद्धितः ॥
तदीयधर्मवैधर्म्याद्बाधकप्रत्ययो यथा ।
योगिनां जायते बुद्धिर्बाधिका प्रतियोगिनी ॥

इत्यादि बहुना प्रपञ्चेन । शास्त्रदीपिकायामपि "न तावत्स्वप्नादिप्रत्ययाः स्वांशावलम्बनाः । तेऽपि बाह्यार्थमेवान्यथासन्तमेवान्यथागृह्णन्तीति" "नीलादिप्रत्ययास्तथाभावितुं नार्हन्ति तत्र हि नीलमिदं पीतमिदं स्तम्भोऽयं घटोऽयमित्येवमिदमाकारास्पदीभूतं बाह्यं नीलादिप्रत्यक्षेणावगम्यमानं न शक्यमनुमानेनापह्नोतुम्, आत्मग्राहित्वे ह्यहं नीलमिति स्यात्"इत्यादिना दत्तोत्तरं पार्थसारथिमिश्रेण । अस्यायमभिप्रायः । जाग्रद्दशायां कदाप्यदृष्टा ये पदार्थास्ते न स्वप्ने कदाप्यवलोक्यन्ते, ये च यस्यामवस्थायां यस्मिन् वयसि यस्मिन् देशेऽवलोक्यन्ते जाग्रद्दशायां, ते एव प्रायः वैपरीत्येन स्वप्नेऽवलोक्यन्तेऽयं सार्वजनीनोऽनुभवः । कदापि हि नैव बालकस्य त्रिचतुरवर्षमितवयस्कस्येयं बुद्धिर्भवति । "मया स्त्रीप्रेम संपादितं तत्केनचिन्निमित्तेन भग्नं विरहश्च संजात' इति, तथा वृद्धस्यापि 'काष्ठपुत्तलिकाक्रीडनकेन खेलनं कृतं तच्च नष्टं रोदितं च मया' इत्यादिकम् । वयसो भिन्नत्वात् । तथा यस्मिन्देशे यदवलोकितं बहुना कालेन विस्मृतं तद् न कदापि दृश्यते, स्मृतं चेत्तद् दृश्येत कदाचित् । अपि च व्यसनाधीनस्य नष्टद्रव्यकस्य नष्टपुत्रकस्य वा तस्यामवस्थायां तद्विषयकाण्येव स्वप्नानि दृष्टानि भवन्ति । तथा जन्मान्धेन न कदापि रूपादिकं तेजस्त्वादिकं स्वप्नेऽवलोक्यते । एवञ्चेदमेवायातं यत्स्वप्नस्य कारणं पूर्वानुभूतवस्तुनः संस्कारा एव, ते च संस्कारा रोगादिकारणवशात् चिन्तया ग्रस्तचेतस्त्वादिना वा वैपरीत्येन बाह्यादिवस्तुजातं भासयन्ति । मूर्च्छावस्थायामपि समानमेतद् । रोगाक्रान्तत्वाच्छरीरेन्द्रियाणाम् ।

अत एवाभियुक्तैर्यथार्थवस्तुवैपरीत्यभासकत्वात्—

व्याधितेन सशोकेन चिन्ताग्रस्तेन जन्तुना ।
कामातेंनाथ मत्तेन दृष्टः स्वप्नो निरर्थकः ॥ इत्युक्तम् ।

एवं च यस्य बाह्यविषयस्य कदापि दर्शनं श्रवणं वा नास्ति ; न तस्य स्वप्ने भासः । एवं च स्वप्नदृष्टान्तेन न बाह्यवस्तुनः मिथ्यात्वं कल्पयितुं शक्यते ।

अपि च ज्ञानमान्तरं सर्वपदार्थानां ज्ञानरूपत्वेनान्तरत्वे सुखादिसाक्षात्कारस्यान्तर्गतत्ववद्घटादिप्रत्ययानामपि आन्तरत्वेनोपलब्धिः स्यात् न च भवति ।

अपि च सर्वस्य ज्ञानरूपत्वे घटज्ञानपटज्ञानयोर्भेदकं किञ्चिदपेक्षणीयम् ; तस्य भेदकस्य ज्ञानरूपत्वेऽनवस्थापातः, भिन्नरूपत्वे सुस्पष्टतया ज्ञानातिरिक्तपदार्थसिद्धिः ।

एवं शब्दस्य बौद्धस्वीकृतपदार्थवत् ज्ञानरूपत्वं कदापि नैवाङ्गीकर्तुं शक्यते । क्षणिकत्वं च शब्दस्योपरिष्टात् निराकरिष्यते ।

जैनाश्च पुद्गलाख्यावयवारब्धं तच्छब्दतत्वमित्यभिप्रयन्ति । इदमाकूतं तेषां— नहि जगत्येकरूपं किमपि वस्तु । प्राणिधिया तत्तस्मिन्काले तथाऽन्यस्मिन्काले भिन्नं भवति । शब्दोऽपि नित्योऽनित्यश्च । देवदत्तस्य महान् शब्द इत्यादिप्रतीत्या शब्दे महत्वाल्पत्वमस्तीत्यवश्यमङ्गीकरणीयम् । तच्च महत्वादिकमेकस्मिन् शब्देऽवयवकृतमित्येवायातम् । नैवेक एव वस्त्रखण्डो देवदत्तनिकटे हस्तद्वयमितो यज्ञदत्तनिकटे हस्तमितश्च विनाऽवयवनाशेन भवेत् । अवयवनाशे च हस्तद्वयमितोऽपि हस्तमितोऽर्ध हस्तमितश्च भवेत् । एवं चान्यत्रावयवनाशवृद्धया महत्वाल्पत्वं दृष्टम्, तत्सामान्यात् शब्देऽपि महत्वाल्पत्वमवयवकृतमेव । तेचावयवाः पुद्गलाख्याः । शब्दस्यावयवयुक्तत्वेऽपि नानित्यत्वं, न नित्यत्वमपि । किन्तूभयमपेक्षयेति विततं चैतन्मतं जैनवार्तिकवृत्यादिषु ।

अत्रेयं शङ्कारुच्युत्पादिका भवति, अल्पः शब्दो महान् शब्द इत्यादिप्रमाणेन यत शब्दस्यावयवविशिष्टत्वं संसाध्यते तन्न समीचीनं, यतोल्पत्वमहत्वेऽन्यदर्शनान्तरीयरीत्या ध्वनिकृते नत्वयवकृते । अल्पो पटः महान् पट इति दृष्टान्तेऽवयवकृतमहत्वादिकमवयवास्तित्वेनाङ्गीकर्तुं शक्यते। न तथा शब्देऽवयवा उपलक्ष्यन्ते । अङ्गीकृतायां केवलशब्दप्रयोगेण वस्तुसिद्धौ महानाकाशोऽल्पाकाशः महानभावोऽल्पाभाव इत्याद्याप्यवयवस्वीकारापत्तिः । अत एव श्रीमता भाष्यकारेण शबरस्वामिना वाय्ययवविशेषः शब्द इति मतं खण्डयता शब्दे वायवीयावयवानुभवो न भवतीति प्रतिपादितम् । इदं हि तत् भाष्यम्—"प्रख्याभावाच्च योगस्य" इतिसूत्रे "ननु वायुकारणकः शब्द स्यादिति वायुरुद्गतः संयोगविभागैः शब्दो भवतीति । तथा च शिक्षाकारा आहुः वायुरापद्यते शब्दतामिति । नैतदेवम् । वायवीयश्चेच्छब्दो भवेत् वायोः सन्निवेशविशेषः स्यात् नच वायवीयानवयवान् शब्दे सतः प्रत्यभिजानीमो यथा पटस्य तन्तुमयान् ।

नचैवं भवति" । भाष्यमुपलक्षणं त्वेतत् सर्वावयवाभावस्य, अन्ते नित्यत्वेनोपसंहारात् । "तस्मान्न वायुकारणकः शब्दोऽतो नित्य" इति ।

अपेक्षाभेदेन नित्यत्वादिकं यत्तत्राप्येतद्वक्तुं शक्यम् । अपेक्षाभेदेनोभयस्वीकारे शब्दस्य स्वरूपसिद्धिरेव न स्यात् कस्मिंश्चिदेकस्मिन्धर्मे स्वीक्रियमाणे भवत्यपेक्षाबुद्धयें दं धर्मकत्वमिति । स्वरूपाभावे परस्परविरुद्धमुभयं न संभवेदेकत्रैकस्मिन्काले, स्वरूपासिद्धेः । स्वरूपासिद्धौ चोभयधर्मस्यापि हानिः स्यात् । यथाचाकाशं नित्यं स्वीकृत्य शक्यते वक्तुं घटाद्युपाधिनाऽनित्यमिवास्तीति । तस्मादिदमपि न रोचते चतुरचेतोभ्यः ।

नैयायिकवैशेषिकाणामियं विचारसरणिः । शब्दो गुणः चक्षुर्ग्रहणायोग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्वात् स्पर्शवत् । घटादावव्यभिचाराय चक्षुरिति । आत्मन्यव्यभिचाराय बहिरिति । रसत्वादावव्यभिचाराय जातिमदिति विशेषणत्रयम् , इत्यनुमानेन गुणत्वे सिद्धे, शब्दो विशेषगुणः लौकिकप्रत्यासत्येन्द्रियग्राह्यत्वे सति लौकिकप्रत्यासत्याद्वीन्द्रियग्रहणयोग्यताराहित्ये च सति गुणत्वव्याप्यजातिमत्वात् रूपवत् । प्रभात्वेनाव्यभिचाराय गुणत्वव्याप्येति । गुरुत्वत्वेनाव्यभिचारायाऽऽद्यसत्यन्तम् । सङ्ख्यात्वेनाव्यभिचाराय द्वितीयसत्यन्तमिति विशेषगुणत्वसिद्धयाग्रिमानुमाने स्वरूपासिद्धिनिरासे सिद्धे शब्दः समवेतगुणः गुणत्वात्तद्वदिति । तत्र समवेतत्वे सिद्धे परिशेषानुमाने हेतौ विशेष्यासिद्धिनिरासे च सिद्धे विशेषणासिद्धिनिरासाय स्वीक्रीयमाणेन शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वे च सति प्रत्यक्षत्वात्सुखवत् । पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । पटरूपादौ व्यभिचारवारणायाकारणगुणपूर्वकेति, जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेतिपदयोजनम् , इत्यनेन पृथिव्यादिचतुष्टयाश्रितत्वे निरस्ते न स दिक्कालमनोगुणः विशेषगुणत्वात् रूपवदित्यनेन कालादित्रितयाश्रितत्वे निरस्ते न स आत्मविशेषगुणः बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात्तद्वत् । अत्र मनोभिन्नेंद्रियं बहिरिन्द्रियम् । एतेनात्मगुणग्राहकेन्द्रियत्वं तत्त्वं, तच्च मनस्यपि, तेनाऽपि रूपादिग्रहणादित्यपास्तम् । इत्यात्माश्रयत्वे निरस्तेऽर्थान्नवमस्य शब्दाधिकरणस्य द्रव्यस्याकाशाख्यस्य गुणः शब्दः, पृथिव्याद्यष्टद्रव्यान्यद्रव्याश्रितः, अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वादितिपरिशेषानुमानेन शब्दस्याकाशगुणत्वसिद्धिरिति । स्पष्टं चैतन्मुक्तावलीदिनकरीकलादिषु । गौतमपादैरपि "विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः" इत आरभ्य बहुभिः सूत्रैः शब्दस्यानित्यतासाधनं सम्यक्तया कृतम् । तत्र श्रीमता न्यायभाष्यकारेण च "अनित्यः शब्द इत्युत्तरम् , कथम् ? आदिर्योनिः कारणं, आदीयते अस्मादिति कारणवदनित्यं दृष्टम् । संयोगविभागजश्च शब्दः कारणवत्वादनित्य" इति बहुना प्रघट्टकेन शब्दस्यानित्यत्वं स्थिरीकृतम् । कणादेनापि "श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः" इत्यादिना शब्दरूपं धर्मिणं प्रदर्श्य "तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात्" इत्यादिना तस्य

गुणत्वव्यवस्थापनाय त्रिकोटिकं संशयमुपपाद्य "एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यम्" तत्रानेन द्रव्यत्वकोटिं व्युदस्य "नापि कर्माश्चाक्षुषत्वाप्रत्ययस्य" "गुणत्वस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम्" इति सूत्रद्वयेन कर्मरूपत्वं निराकृत्य "सतो लिङ्गभावात्" "नित्यवैधर्म्यात्" "अनित्यश्चायं कारणतः" इत्यादिसूत्रैस्तस्यानित्यत्वं साधितम् । भाष्योपस्करविवृत्तिकारादिभिरपि बहुना प्रपञ्चेन शब्दस्यानित्यत्वमाकाशगुणत्वं च साधितम् । अन्यत्रापि बहुषु न्यायग्रन्थेषु तस्यानित्यत्वं आकाशगुणत्वं च साधितम् ।

एतत्सर्वमपि मीमांसकवेदान्तिवैयाकरणैर्न सह्यते । तश्च यान्यनित्यत्वे कारणानि प्रदर्शितानि तानि सर्वाण्यप्यन्यथा नीतानि । तथाहि—अनुमानेन शब्दस्य गुणत्वं साध्यते तच्चानुमानं शब्दो द्रव्यं सङ्ख्याश्रयत्वात् घटवत् , तथा शास्त्रदीपिकायामपि क्षणभङ्गवादखण्डनप्रसङ्गेनोक्तं "नित्यः शब्दः श्रावणत्वात् शब्दत्ववत्" इत्यादिना च सत्प्रतिपक्षग्रस्तम् । एतेन "एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यम्" इति सूत्रोक्तद्रव्यत्वाभावसाधनं, तथा तद्भाष्यं "शब्दो न द्रव्यम्" इत्यादि दत्तोत्तरम् । एकद्रव्याश्रितत्वं खलु नाद्यावधि सिद्धम् , तत्तु भवद्भिः शब्दस्य गुणत्वसाधनेन गुणस्य च कुत्रचिदाश्रयेऽवश्यस्थितत्वस्वीकारेणाकाशरूपद्रव्याश्रितत्वं साधनीयम् । प्रथमतः शब्दस्य गुणत्वसिद्धौ तेनानुमीयमानाकाशं शब्दस्य गुणत्वसाधने कथं हेतुभूतं स्यात् । "आदिमत्वादैन्द्रियकत्वात्" इत्यादिगौतमचरणानां शब्दानित्यत्वसाधनं "समन्तु तत्र दर्शनम्" इत्यादिना पूज्यपादैः जैमिनिचरणैः दत्तोत्तरम् । मञ्जूषायामपि "शब्दस्याकाशगुणत्वासिद्धः । स्पर्शवद्द्रव्यविशेषगुणत्वस्यैव शब्देऽङ्गीकारात् । न चायावद्द्रव्यभावितयाऽऽश्रयादन्यत्रानुपलम्भापत्तिः । तादृशनियमानङ्गीकारात् । तवाप्यन्यदेशावच्छिन्नाकाशाश्रयस्य कर्णशष्कुल्यवच्छिन्न उपलम्भात् । न च द्रव्यग्राहकेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणयोगित्वमेव स्पर्शवतामिति वाच्यम् । अत एव भाष्येऽपि "अकाशदेशः शब्दः" इत्येवोक्तं नत्वाकाशगुण इत्यादिप्रबन्धेन स्पष्टीकृत आकाशगुणत्वाभावः । यद्यप्ययं ग्रन्थः न सिद्धान्तिनः, तथाप्याकाशगुणत्वं शब्दस्य नास्त्येवेत्येवमंशे प्रमाणं भवितुमर्हत्येवेत्यादिकमन्यत्रापि बहुषु स्थलेषु स्पष्टं, विविच्यते चोपरिष्टादेवञ्च न शब्दस्याकाशगुणत्वकथनं सहृदयहृदयहारीति ।

प्राभाकरास्तु शब्दद्वैविध्यं ध्वनिवर्णात्मकरूपं तत्रोभयमप्याकाशगुणभूतम् । तत्र ध्वन्यात्मकोऽनित्यः वर्णात्मको नित्य इत्याद्यभिप्रयन्ति । एतदपि विचारणीयम् । शब्दो गुणभूत इतिस्वीकारे कारणं च तैः प्रदर्शितमेतत् "एकेन्द्रियप्रत्यक्षत्वाद्गुणत्ववत्" इति । उक्तंच तत्वालोकेऽष्टमप्रकरणे "एकेन्द्रियप्रत्यक्षतया रूपादिवद्गुणत्वसिद्धेः । न च वायुनाऽनैकान्तिकता । तस्य वायोरतिन्द्रियतया ऽऽभ्युपेतत्वात्" इत्यादिना ।

यद्येकेन्द्रियप्रत्यक्षतया गुणत्वमङ्गीक्रियते तदाऽऽत्मनोऽपि गुणत्वापत्तिः । तस्य

मनोरूपैकेन्द्रियग्राह्यत्वात् । गुणत्वं तु न वक्तुं शक्यते । तस्यात्मनः सङ्ख्याद्यधिकरणत्वस्वीकारात् । गुणे गुणानङ्गीकारात् । यद्यात्मनः प्रत्यक्षत्वं नैव स्वीक्रियत इत्युच्यते; तदा स्वसिद्धान्तभङ्गापत्तिः । भवद्भिस्तस्य घटादिज्ञानेषु विषयवदवभासनेन स्वयंप्रकाशत्वस्वीकारात् । यद्येकेन्द्रिय इत्यत्र इन्द्रियपदेन बाह्येन्द्रियग्रहणेन दोषवारणे सूर्यादीनामपि गुणत्वापत्तिः । नहि तत्र विना चक्षुरन्येन्द्रियग्राह्यत्वं समस्ति । यदि तत्र त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वयोग्यताऽस्तीति स्वीक्रियते; तदात्रापि योगस्य परां काष्ठामारूढस्य योगिव्याघ्रस्यान्येन्द्रियग्राह्यत्त्वं सम्भवेत् कदाचित् । एवं च नैतच्चेतश्चमत्कारि मतम् । एतेन "सिद्धगुणभावः शब्दो गुणिनमनुमापयति तच्चाकाशमेव इत्यादि तत्वालोकीयं सूदूरं पराहतम् । गुणत्वानुपपत्तेः ।

यदपि जरद्वैयाकरणानां केषांचिन्मतम् , वायोः शब्दकारणकत्वमिति । उक्तंच—

लब्धक्रियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिना ।
स्थानेष्वभिहतो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते ॥
तस्य कारणसामर्थ्याद्वेगप्रचयधर्मिणः ।
सन्निपाताद्विभज्यन्ते सारवत्योऽपि मूर्तयः ॥ (वा० १।१०८,१०९)

पुञ्जराजेनाऽपि तत्रोक्तं वक्तुरिच्छेत्यनेनैकस्यैव वायोरनेकरूपशब्दत्वोपपत्तिरित्यादिकम् । एतेषां मतस्येयमुपपत्तिः । आकाशगुणत्वं शब्दस्य कथं स्वीक्रियत इति विचारे आकाशदेशे शब्दस्योपलब्धेः । परन्तु तत्रापि कस्मिंश्चित्स्थलविशेषे घटादिषु तत्रत्यं वायुं यन्त्रेण केनचित् निष्कास्य यदि तत्र पूर्वस्थापितघण्टादिकानामाघातादिकरणेऽपि नोपलभ्यते शब्दोऽत इदमेव वाच्यं वायुरूपनिमित्तकारणस्याभावात् न शब्दत्पत्तिः । कार्यकरणे समवायिकारणवन्निमित्तकरणमप्यपेक्ष्यतेऽतो यो वायुनिमित्तकारणं स तत्र नास्तीति न शब्दोत्पत्तिरिति । तत्रेदं विचारणीयम् , वायुरपि शब्दोत्पत्तावपेक्षितः, आकाशोऽपि, तत्राकाशस्य यथा समवायिकारणत्वं वायोश्च निमित्तकारणत्वं स्वीक्रियते । तथाकाशस्य निमित्तकारणत्वं वायोश्च समवायिकारणत्वं कुतो न इति शङ्कायामिदमुत्तरं वाच्यं यद् यदि वायुकारणकः शब्दः स्यात्तदा त्वगिन्द्रियेण प्रत्यक्षापत्तिः स्यात् , परन्तु प्रत्यक्षं त्वचा न भवतीति वायुसमवायिकारणः शब्दो न भवतीत्यायातम् । परन्त्वत्रेदं विचारणीयं यस्य द्रव्यस्य ये गुणास्ते सर्वेऽपि समानेन्द्रियग्राह्या इति नास्ति नियमः । आत्मनो गुणस्य सुखादेः मानसप्रत्यक्षत्वेऽपि धर्मादिगुणस्य न मानसत्वमिति तूभयवादिसिद्धम् । एवं च वायोः गुणस्य स्पर्शस्य त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वेऽपि वायोर्गुणविशेषस्य शब्दस्य न त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वम् । यदि त्वगिन्द्रियग्राह्य एव शब्दोऽपेक्ष्यत इत्याग्रहश्चेत् , तत्रापि कर्णशष्कुल्युपलक्षितत्वगिन्द्रियेण गृह्यत एव शब्द इत्यपि वक्तुं शक्यम् । यद्यपि त्वग्रिन्द्रियस्य सर्वशरीरवर्तित्वात् सर्वशरीरे शब्दोपलब्धिः स्यादिति शङ्कोत्पद्यते तथापि, यथा सर्वस्य स्पर्शस्य न सर्वश-

रीरेणोलब्धिःकस्यचिदेव कुत्रचिद्, अत एव सूक्ष्मस्योष्णादिस्पर्शस्य पादाधःस्थले नोपलब्धिः, तथा शब्दस्य त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वेऽपि कर्णशष्कुल्योपलक्षितेनैव त्वगिन्द्रियेण शब्दो गृह्यते न सर्वशरीरवर्तिना तेनेति वक्तुं शक्यम्। ननु बधिरस्य श्रवणापत्तिरिति चेत् न। तत्रापि तत्रत्यायाः त्वचः रोगादिना नाशान्न श्रवणमिति वक्तुं शक्यम्। यथाऽऽमवायुप्रभृतिरोगेणाक्रान्ते देहे कुत्रचिदेव स्पर्शः न सर्वत्र तथात्रापीति दिक्।

परन्त्वेतदपि न समीचीनं प्रतिभाति, यतः पदाधःस्थलभागेपूष्णस्पर्शस्यानुपलब्धौ कारणं बहुचलनेन त्वचो जाड्यरूपं दृष्टमत एव नूतनबालानामल्पेऽप्युष्णपदार्थसंयोगे स्पर्शोपलब्धिर्भवति, न तथा कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नातिरिक्तदेशे शब्दानुपलब्धेः किमपि काणमुत्पश्यामः। कारणाभावे च सर्वशरीरेण स्पर्शप्रसङ्ग आयात एव। श्रीमता शबरस्वामिनापि "प्रख्याभावाच्च योगस्य" इति जैमिनीयसूत्रव्याख्यानप्रसङ्गेनेदमुक्तं "न च वायवीयानवयवान् शब्दे सतः प्रत्यभिजानीमहे" इति। तथा न्यायमुक्तावल्यां श्रीमद्विश्वनाथन्यायपञ्चाननादैरपि "न च वाय्ववयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्वकः शब्द उत्पद्यतामिति वाच्यम्। अयावद्द्रव्यभावित्वेन वायोर्विशेगुणत्वाभावाद्" इत्यादिना। तत्रायावद्द्रव्यभावित्वं नाम स्वाश्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगि यद्यत्तत्तद्भिन्नत्वमित्यर्थः। एवं च जीर्णवैयाकरणमतं न सम्यगितिप्रतिभाति।

अन्यान्यपि बहूनि मतान्यत्र विषये वाक्यपदीये प्रदर्शितानि तानि यथा—

अणवः सर्वशक्तित्वाद् भेदसंसर्गवृत्तयः।
छायातपतमःशब्दभावेन परिणामिनः॥
स्वशक्तौ व्यज्यमानायां प्रयत्नेन समीरिताः।
अभ्राणीव प्रचीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः॥ इत्यत्राणूनां शब्दत्वम्।

तथा— अथेदमान्तरं ज्ञानं सूक्ष्मवागात्मना स्थितम्।
व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन विवर्तते॥
स मनो भावमापद्य तेजसा पाकमागतः।
वायुमाविशति प्राणमथासौ समुदीर्यते॥ इत्यादिना ज्ञानस्य शब्दत्वम्। तथा—
अजस्रवृत्तिर्यः शब्दः सूक्ष्मत्वाच्चोपलभ्यते।
व्यञ्जनाद्वायुरिव स स्वनिमित्तात्प्रतीयते॥

इत्यादिना सूक्ष्मोध्वनिः सर्वमूर्तीनामन्तर्बहिश्चावस्थाय आकाशशब्दाभिलप्यः स्वनिमित्तैरभिव्यक्तप्रचितविक्रियारूपः श्रोत्रदेशं प्राप्तः शब्द इति।

तथा— तस्य प्राणे च या शक्तिर्या च बुद्धौ व्यवस्थिता।
निवर्तमाना स्थानेषु सैषा भेदं प्रपद्यते॥

शब्दः प्राणाधिष्ठानो बुद्ध्यधिष्ठानश्च द्वाभ्यां प्राणबुद्धिशक्तिभ्यामभिव्यक्तोऽथ प्रत्याययतीति बहूनि मतानि वाक्यपदीये निर्दिष्टानि।

एवञ्चोपवर्षप्रभृतिभिः मीसांसकैः पदे यावन्तो वर्णास्ते सर्वे एव मिलित्वा शब्द-पदवाच्या इति । उक्तं च शङ्करभगवत्पादैः "वर्णा एव तु शब्दा इति भगवानुपवर्षः" इति । शाबरभाष्येऽपि "अथगौरित्यत्र कः शब्दः गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्षः" इत्यादिना स्पष्टीकृतम्, अस्मिन्विषये बहु वक्तव्यमस्ति तच्च प्रसङ्गेनान्यत्र निवेदयामः ।

भाट्टास्तु कुमारिलमतानुयायिनोऽस्मिन्विषय इत्थं स्वीयां विचारसरणिं प्रदर्शयन्ति-वर्णा अनित्या इति नैव वक्तुं शक्यम्, तदेवानित्यं भवति यन्मध्यमपरिमाणं स्यात् । शब्दानां मध्यमपरिमाणस्वीकारे कस्यापि प्रमाणस्यानुपलम्भात् । ननु ह्येतदेव प्रमाणं यत् उत्पत्तेनन्तरं तृतीयक्षणाभ्यन्तर एव नाशस्य सद्भावात् इति चेत् तत्रापीत्थं वक्तुं शक्यं यत् अभिव्यञ्जकस्य विनाशात् नित्यानामपि शब्दानामनुपलब्धिर्भवेत् । मतान्तरे यथा नित्यस्यापि मनसः सुषुप्त्यवस्थायां विषयसम्बन्धरूपस्याभिव्यञ्जकस्य विनाशात् विनाश इवाभाति तद्वत् । एवं शब्दस्याभिव्यञ्जकं किमितिचेत् स्तिमितवायूनां श्रोत्रमाच्छाद्यावस्थितिरित्येव । तथाहि वायवस्तु द्विविधाः एके शब्दाभिव्यञ्जकविरोधिन एके च शब्दाभिव्यञ्जकाः । बाह्या वायवस्तिमिताः सर्वेऽपि शब्दोपलब्धिं प्रतिबध्नन्ति । तेषु प्रयत्नोत्थापितैः कोष्ठ्यवायुभिरुत्सारितेषूपलभ्यते शब्दः । उक्तञ्च श्रीमता शबरस्वामिना "अभिघातेन हि प्रेरिता वायवस्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिबाधमाना सर्वतो दिक्कान् संयोगविभागानुत्पादयन्ति, यावद्गगमभिप्रतिष्ठन्ते, ते च वायोरप्रत्यक्षत्वात्संयोगविभागा नोपलभ्यन्ते । अनुपरतेष्वेव तेषु शब्दः उपभ्यते नोपरतेषु । अत एव चानुवातं दूरापदुलभ्यते शब्दः" इत्यादिकं महता प्रबन्धेन तर्कपादे । अथ च शब्दस्यानित्ये यानि मतानि तानि सर्वाण्यप्यन्यथयितुं शक्यन्ते यतो मुख्यं कारणमेवं प्रदर्श्यते शब्दानित्यत्ववादिभिर्यदि शब्दो नित्यः स्यात्सर्वदोपलब्धिः स्यात्, न च उच्चरितो मुहूर्तमात्रमप्युलभ्यत इति । अस्य तूत्तरं भाष्यकारेणैव प्रदत्तम् । "अनुपरतेष्वेव तेषु (वायवीयसंयोगविभागेषु) शब्दोपलभ्यते नोपरतेषु" इत्यादिना । अथ च लोके शब्दं कुरु, देवदत्तः शब्दं साधु करोति, यज्ञदत्तेनासाधुशब्दः कृतः, इत्यादिलौकिकव्यवहारेण घटकरणवच्छब्दस्योत्पादनमेव प्रसिद्धमिति, तदपि शब्दं कुरु नाम शब्दप्रयोगं कुर्वित्येवं परम् । यथाहि लोके दुग्धं कुरु, इक्षुरसं करोति, यथा वा कर्मकाण्डे चरुस्थालीदर्वीस्रुवादिपात्राणि करोतीति, तत्रापि करोतीति शब्दसमभिव्याहारेणापि नोत्पादनं तत्र विवक्षितं, किन्तु दुग्धं कुर्वित्यादिस्थलेष्वन्तःस्थितस्य बहिर्निष्कासनमेव करणं, चरुस्थाल्यादिपात्रकरणं नाम नोत्पादनं तत्र विवक्षितं किंत्वग्न्युत्तरदेशे तेषां पात्राणां स्थापनमित्येवार्थः प्रतीयते, प्रसिद्धश्च वैदिकेषु, तथाऽत्रापि वक्तुं शक्यम् ।

यच्चापरं कारणं नानादेशे शब्दस्यैकस्य दर्शनात्स्वीक्रियतेऽनित्यः शब्द इति। यत एकस्य नित्यस्य नानादेशे उपलब्धिरशक्या, अनित्यश्चेदनेकेषु देशेष्वनेकैः क्रियमाणो यत्र क्रियते तत्रोपलभ्यते घटवत् इत्यादि। तत्राप्येतद्वक्तव्यम्—एकस्यापि नित्यस्य नानादेशेषु प्रतीतिरेकस्मिन्काले समर्थयितुं शक्यते। यथैकस्याप्यादित्यस्य अनेकेषु देशेष्वनेकैरेकस्मिन्काले दर्शनं क्रियते तथा नित्यस्याप्येकस्य शब्दस्य व्यापकस्यानेकदेशेषूपलब्धिरनेकैः कर्तुं शक्या इति। एकादित्यदृष्टान्तभङ्गायानेकादित्यकथनं तु सर्वलोकप्रतीतिविरुद्धमेव। आदित्यदृष्टान्तेन सूत्रकारेणाप्युस्थापितं ह्येतन्मतं परमर्षिणा जैमिनिना "आदित्यवद्यौगपद्यम्" इति। भाष्यकारेणापि "कथं पुनरवगम्यते, एक आदित्य इति। उच्यते। प्राङ्मुखो देवदत्तः पूर्वाह्णे सम्प्रति पुरस्तदादित्यं पश्यति तस्य दक्षिणतो ऽवस्थितो न द्वौ पश्यति"इत्यादिरीत्या। वार्तिककारेण भट्टपादेनापि।

"युगपद्देशभेदश्च स्यादेकस्यापि सूर्यवत्।
ये विन्ध्यानिलया ये च कामरूपे व्यवस्थिताः।
प्राग्भावे ह्यात्मनः सर्वैर्यन्भास्वान्निरीक्ष्यते।
प्रत्यग्भावे तथास्तं यन्मध्याह्ने चोपरि स्थितः॥
भिन्नाश्च तेषां प्राग्भागास्तथाप्रत्यक्तथोपरि।
तेष्वस्य दृश्यमानस्य विस्पष्टा भिन्नदेशता॥

इत्यादिना स्पष्टं प्रतिपादितम्। सूर्यस्यैकस्यापि नानादेशोपलम्भे कारणंत्विदमतिदूरवर्तिनोऽस्य यथावद्देशमजानन्तः स्वसन्निधिमध्यस्यन्तो देशभेदं मन्यन्ते जनाः। विस्पष्टं चैतत्। तथाहि योऽपराण्हे यस्मिन्देशे यावद् दूरे देशे सूर्यं पश्यति—अस्मिन् क्षेत्रेऽस्मिन्देशे सूर्य इति, स सवितारमीक्षमाण एव तद्देशे गतस्ततः परस्तात्तथैव तं पश्यति तेनावगम्यते सर्वेषां देशानामग्रतः स्थितोऽसौ सन्निहितवदवभासते इति। ये चादित्यापेक्षया स्तोकदेशाः पर्वतास्तेऽपि द्वियोजनस्थितानां त्रियोजनस्थितानां च पुरुषाणां तुल्यवदवभासन्ते तस्मादेकत्वेऽपि संभवति सूर्यस्य नानादेशोपलम्भस्तथाशब्देऽपि भवितुं योग्यम्।

ननु दध्यत्रादिस्थलेषु वैयाकरणाः प्रकृतिविकारभावमुपदिशन्ति 'इ' इति प्रकृतिः 'य' इत्यादेशः, तथाच इकार एव विकृतो भूत्वा यभावं प्राप्नोति, तथाच प्रकृतिविकृतिभावापन्नत्वादनित्यः शब्दः, दुग्धदधिवदितिचेन्नैतदपि योग्यम्। वैयाकरणा अपि न इकारस्य यकार इतिप्रतिपादयन्ति, किन्त्विग्घटित उच्चारणप्रसङ्गे यण्घटितमुच्चारणीयं तदेव च साधु तदेव च प्रयोक्तव्यमिति। उक्तञ्च जैमिनिना 'वर्णान्तरमविकारः' भाष्यकारोऽपि व्याख्यत् "नच दध्यत्रेत्यत्र प्रकृतिविकृतिभावः, शब्दान्तरमिकाराद्यकारः, नहि यकारं प्रयुञ्जाना इकारमुपाददते। यथा कटं चिकीर्षन्तो वीर-

णानि । सादृश्यमात्रं दृष्ट्वा प्रकृतिर्विकृतिर्वा उच्यते, न च दधिपिटकं दृष्ट्वा कुन्दपिटकं च प्रकृतिविकृतिभावोऽवगम्यते, तस्मादयमप्यदोषः" अथ चेयं शङ्का प्रादुर्भवति अल्पो भेरीशब्दः, महान् भेरीशब्दः । बहवो शब्दं यदोच्चारयन्ति तदा महान् शब्दमुच्चारयन्ति तदा महान्शब्द उपलभ्यते । यदा च क्वचिदेक एव पुरुषः शब्दमुच्चारयति तदाऽल्पशब्द उपलभ्यत, एवं च अनेकैः पुरुषैः शब्दस्यानेकेऽवयवाः क्रियन्ते यदा, तदैव स महान् अवयवविशिष्टः शब्द उपलभ्यते इति ।

अस्याः शङ्कायाः समाधानम्–या च शब्दस्य वृद्धिरित्यवगम्यते सा न शब्दस्य किन्तु नादस्य । अत्र सूत्रभाष्यकारैरिदमुक्तम्। नादवृद्धिः परा" "निरयवो हि शब्दः। अवयवभेदानवगमात्। निरवयववशाच्च महत्वानुपपत्तिः । अतो न वर्धते शब्दः । मृदुरेकेन बहुभिश्चोच्चार्यमाणे तान्येवाक्षराणि कर्णशष्कुलीमण्डलस्य सर्वो नेमिं व्याप्नुवद्भिः संयोगविभागैर्नैरंतर्येणानेकशो ग्रहणान्महान्निव अवयवानिवोपलभ्यते । संयोगविभागा नैरन्तर्येण क्रियमाणाः शब्दमभिव्यञ्जयन्तो नादशब्दवाच्याः । तेन नादस्यैषा वृद्धिः न शब्दस्य" इति ।

अपि च शब्दस्य नित्यत्व इदं प्रबलं प्रमाणं, यच्चोच्चारणं शब्दस्य क्रियते तत्परार्थम् । यदि चोच्चारितमात्रेहि शब्दे विनष्टे न कदाचिदप्यर्थप्रत्ययः परस्य संभवति येनार्थप्रत्ययकरणीयः स विनष्ट एव । यदि च नित्यः शब्दोऽङ्गीक्रियते तस्यार्थबोधकस्य विद्यमानत्वात्परोन्यं प्रति बोधयितुं शक्नोत्यर्थम् । न च विनष्टस्य शब्दस्यार्थवत्वात् तत्सादृश्येन यो नूतनोत्पन्नः शब्दे यदा, तदा स बोधको भवतीतिचेदशक्यं ह्येतत् पूर्वस्यार्थेन सह सम्बन्धो यदि भवेत्तदा तस्यार्थवत्वात्तत्सदृशत्वाच्च नूतनेन द्वितीयादिकेनार्थबोधो भवेत्परन्तु पूर्वस्यार्थेन सह सम्बन्धस्य दुर्घटत्वमेव । यदि च नित्यः शब्दः स्वीक्रियत तदा नास्त्येव दोषः। ननु श्रोत्रदेशमाच्छाद्य स्थितास्तिमिता वायवः शब्दोपलब्धिं प्रतिबध्नन्ति । तेषु प्रयत्नोत्सारितेषूपलभ्यत शब्द इति समाधानं प्रदर्शितं तत्रेयं शङ्का प्रादुर्भवति सर्वे शब्दाः सर्वगतत्वात् श्रोत्रदेशं प्राप्यावस्थिताः प्रतिबन्धकेषु तेषूत्सारितेषु युगपच्छ्रूयेरन् , शब्दानित्यत्वपक्षे नेयमापत्तिर्यस्य च जननं तस्यैव श्रवणं नापरस्येति चेत् तदुक्तं पूर्वपक्षिवार्तिके—

सकृच्च संस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान् प्रकाशयेत् । इत्यादि

अत्रहीदं समाधानं सम्भवति–ध्वनयो हि कण्ठादिस्थानविशेषसंपर्काद्द्विजातीयाः विलक्षणसामर्थ्या निष्पद्यन्ते, ततश्च कश्चिदेव ध्वनिः कस्यचिच्छब्दस्यानुगुणं संकारमाधत्ते न सर्वसाधारणमित्युपलब्धिव्यवस्था कल्प्यते। यथा हि सौरालोकः सर्वत्र व्यापको घटादीनामेवाभिव्यञ्जको न नक्षत्राणां, यथा वा निम्बवृक्षत्वक् चन्दनगन्धस्यैवाभिव्यञ्जिका न गन्धान्तराणाम् , तस्मान्नित्यत्वपक्षेऽपि शब्दानां नानुपपत्तिः । ननु शब्दसंस्कारे तस्य शब्दस्य च व्यापकत्वात् प्रयागे केनचित्पुरुषेण संस्कारे कृते सर्व-

देशस्थानां पुरुषाणामुपलब्धिः स्यादनित्यत्वपक्षे नेयमापत्तिः शब्दस्य अनित्यत्वेन व्याप्यत्वेन यत्रैव जन्यते तद्देशस्थैः पुरुषैरुपलभ्यते नान्यदेशीयैरितिचेद्, तन्न, नित्यत्वपक्षेऽपि ध्वनीनां प्रादेशिकत्वात् ते यद्देशे जायन्ते तद्देश एव श्रोत्रदेशीयं वायुं निस्सारयन्ति यद्देशीयवायोरुत्सादस्तद्देश एव शब्दश्रवणं नान्यदेशीयैः पुरुषैः शब्दोपलभ्यते, यथावा भूमेरन्तः सर्वत्रोदकस्य सत्त्वेऽपि यद्देशीयैः पुरुषैः यद्देशे भूम्युत्खननं क्रियते तद्देश एव जलोपब्धिर्भवति नान्यदेशे । यथा वा विद्युतः सर्वत्र विद्यमानत्वेऽपि यत्रैव तत्प्रकाशकं यन्त्रं स्यात्तत्रैव तस्या उपलब्धिर्न सर्वत्रेति सुस्पष्टं तद्विदाम् । भगवता शबरस्वामिनात्रेदमुक्तम्—"सतः परमदर्शनं विषयाणामगात्" इतिसूत्रीये भाष्ये "यस्याप्यभिव्यञ्जयन्ति तस्याप्येष न दोषः, दूरे सत्याः कर्णशष्कुल्याः अनुपकारकाः संयोगविभागाः, तेन दूरे यच्छ्रोत्रं तेन नोपलभ्यते" इत्यादि ।

ननु वायवीया ध्वनयः कथं शब्दं व्यञ्जयेयुः, लोके हि सजातीयानामेवाभिव्यञ्जकत्वं दृष्टं, पार्थिवं घ्राणं गन्धेन गन्धानभिव्यनक्ति, आप्यं रसनं रसेन रसान् । नच वायवीयानां ध्वनीनां शब्देन साजात्यमस्ति, न च शब्दस्तेषां गुणोऽतः कथमभिव्यञ्जकत्वं स्यात् इति चेन्न, विजातीयानामप्यभिव्यञ्जकत्वदर्शनात्, दृश्यते हि–तैजसः प्रदीपादिः पार्थिवघटाद्यभिव्यञ्जक इति । यदा च शब्दाः नित्याः व्यापकाश्च तदा शब्दत्वमप्यस्ति जातिरूपम् । तथाहि अरण्ये गच्छन्तोऽभूतपूर्वं शब्दविशेषं श्रुत्वा प्राणिनः कस्यायं शब्द इति सन्दिहन्ते, न च सामान्यदर्शनमन्तरेण विशेषसंशयो घटते, तथावान्तरजातिरपि पवर्गतृतीयगकारादिष्वनुवृत्ता ककारादिभ्यो व्यावृत्ता काचिदस्ति । तथावर्गप्रथमेषु द्वितीयेषु चतुर्थेषु पञ्चमेषु च यथास्वमनुवृत्ताः सन्ति जातयः कियन्ति दूरदेशे दकारमुच्चरितं श्रुतवतां गकारादिषु संशयो भवति । नचायं संशयः दत्वनिबन्धनो गकारादिष्वभावात्, अतोऽपि तृतीयादिष्वनुवृत्तमन्येभ्यो व्यावृत्तं रूपं यदुपलम्भात्संशयः । तथा धकारोच्चारणे भकारादिषु संशयो नान्येषु । तेन चतुर्थेष्वप्यस्ति सामान्यम्, एवं प्रथमेषु द्वितीयेषु तृतीयेषु चतुर्थेषु पञ्चमेषु च यथास्वं सामान्यानि तैरेव दृष्टान्तैः, शब्दस्य श्रावणत्वहेतूनां नित्यत्वानुमानमपि संभवति, एवं च सर्वथा वर्णानामनित्यत्वनिराकरणे जाते वर्णाः द्रव्यमित्येव सिद्ध्यति । वर्णा न गुणाः ध्वन्यन्यत्वे सति श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत्, दिग्वत्, कालवच्चेति । ननु दिक्कालयोः कथं श्रावणत्वमिति चेत्? विशेषणतया तयोरपि श्रावणत्वमत एवास्यां दिशि अस्मिन् काले शब्दः श्रुत इति दिक्कालसम्बन्धप्रतीतिरुपपद्यते ।

अपि च लोकेऽष्टकृत्वो गोशब्द उच्चारित इति प्रतीतिर्भवति नाष्टौ गोशब्दा इति । यदि चानित्या शब्दा भवेयुः तदाष्टकृत्वो गोशब्द इतिप्रतीतिर्नभवेत्, अस्यां प्रतीतौ हि शब्दस्यैक्यं, क्रियाया आवृत्तिश्च ज्ञायते, तयाचाबाधितप्रतीत्या शब्दस्य नित्यत्वं सिद्ध्यति । उक्तं च सूत्रकारेण जैमिनिना "संख्याभावात्" । अपि च लोके

तेषामेवानित्यत्वमङ्गीक्रियते येषां विनाशककारणोपलब्धिः स्यात्, न च शब्दस्य किंचिद्विनाशककारणमुपलभ्यते तेन च नित्यत्वमेव। तस्याभिव्यञ्जकाभावान्नाभिव्यक्तिरिति। उक्तं च सूत्रकारेण "अनपेक्षत्वात्" उक्तं च शबरस्वामिनापि "येषामनवगतोत्पत्तीनां द्रव्याणां भाव एव लक्ष्यते; तेषामपि केषांचिदनित्यतावगम्यते येषां विनाशकारणमुपलभ्यते। यथाऽभिनवं पटं दृष्ट्वा। नचैवं क्रियमाणमुपलब्धवान्, अथानित्यत्वमवगच्छति रूपमेव दृष्ट्वा। तन्तुव्यतिषङ्गजनितोऽयं तन्तुव्यतिषङ्गविनाशात्, तन्तुविनाशाद्वा विनश्यतीत्यवगच्छति। नैवं शब्दस्य किञ्चित्कारणमवगम्यते यद्विनाशाद्विनङ्क्ष्यतीत्यवगम्येत" इत्यादि प्रबन्धेन। एवं च सर्वयुक्त्या सिद्धे नित्यत्वे श्रुतिरपि शब्दस्य नित्यतां बोधयति "वाचा विरूपनित्यया" इति तस्मान्नित्यः शब्दः। आह च सूत्रकारः "लिङ्गदर्शनाच्च" इति।

ननु शब्दानां नित्यत्वेऽपि यद्यर्थोऽनित्यः, अनुत्पन्ने चार्थे शब्दस्यार्थेन सह सम्बन्धो नास्त्येव, यदा चोत्पद्यतेऽर्थस्तदा शब्देन सह सम्बन्धः, एवंचार्थस्यानित्यत्वात् शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य पुरुषबुद्धिजन्यत्वात्। सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वेन शब्दनिष्ठसम्बन्धस्य नाशे केनचिदंशेन शब्दस्यापि विकृतौ सत्यां तस्य साधितस्य नित्यस्य शब्दस्य कथमस्तित्वमिति चेत्, अत्र सूत्रभाष्यकारैरित्थं बोधितम् "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्" इति "औत्पत्तिक इति नित्यं ब्रूमः। उत्पत्तिर्हि भाव उच्यते लक्षणया, अवियुक्तशब्दार्थयोः सम्बन्धः, नोत्पन्नयोः पश्चात्सम्बन्धः" तथान्यत्रापि "अपौरुषेय एष सम्बन्धः इति। पुरुषस्य सम्बन्धुरभावात्। कथं सम्बन्धो नास्ति प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्याभावात् तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषाम्"। तथान्यत्रापि "यथाऽस्मिन् देशे सास्नादिमति गोशब्द एवं सर्वेषु दुर्गमेषु बहवः सम्बन्धारः कथं संगस्यन्ते। एको न शक्नुयादतो नास्ति सम्बन्धस्य कर्ता" तथा "नहि सम्बन्धव्यतिरिक्तः कश्चित्कालोऽस्ति यस्मिन् न कश्चिदपि शब्दः केनचिदर्थेन सम्बद्धः आसीत्। कथम्। सम्बन्धक्रियैव हि नोपपद्येत। अवश्यमनेन सम्बन्धं कुर्वता केनचिच्छब्देन कर्तव्यः, येन क्रियेत तस्य केन कृतः अथान्येन केनचित् कृतः, तस्य केनेति? नैवावतिष्ठते। तस्मादवश्यमनेन सम्बन्धं कुर्वता अकृतकाः केचन शब्दा वृद्धव्यवहारसिद्धा अभ्युपगन्तव्या." इत्यादिना महता प्रबन्धेन। एवञ्च सम्बन्धः शब्दार्थयोरपौरुषेय एव सिध्यति। नन्वर्थस्यानित्यत्वे कथं सम्बन्धस्य नित्यता स्यादितिचेन्न, अर्थस्तु जातिरूप एव स्वीक्रियते, यदा च जातिरूपोऽर्थोऽस्ति तदा सम्बन्धस्यापि नित्यत्वान्नकाचित् शङ्कोदेति, एतच्च भगवता शङ्कराचार्येण सम्यग्रीत्या प्रतिपादितम्। तथाहि "वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्वात्। तदनित्यत्वे च तद्वाचिनां वैदिकानां वस्वादिशब्दानामनित्यत्वं केन निवार्यते? प्रसिद्धं

हि लोके देवदत्तस्य पुत्र उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य।नाम क्रियत इति तस्माद्विरोध इति चेन्न् । गवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात् । नहि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्वं स्यात् । द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः । आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्तिभिः" इत्यादिना महता प्रबन्धेन (अ० १ पा० ३ सू० २८) । इन्द्रादिशब्दानामपि जातिवाचकत्वम् । स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताश्च इन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्दवत् । अत एव पुराणादिष्वनेकेन्द्रकीर्तनं सङ्गच्छते । सेनान्यः सपत्नीकत्ववर्णनं कुत्रचिद्ब्रह्मचारिवर्णनं च संगच्छतेऽनेकत्वात्तेषामिति । उक्तं च सम्बन्धस्य नित्यत्वं शब्दस्य जातिवाचकत्वं पतञ्जलिना महाभाष्यकारेणाऽपि—"कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम् । सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे इति । सिद्धे शब्दे ऽर्थे सम्बन्धे चेति । अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः । नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः । कथं ज्ञायते ? यत्कूटस्थेष्वविचालेषु भावेषु वर्तते । तद्यथा । सिद्धा द्यौः, सिद्धा पृथिवी, सिद्धमाकाशमिति" इत्यादिना । "अथ कं पुनः पदार्थं मत्वा एष विग्रहः क्रियते, सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति, आकृतिमित्याह, कुत एतत् आकृतिर्हि नित्या द्रव्यमनित्यम्" इत्यादिना च । कुमारिलपादैरपि श्लोकवार्तिके आकृतिवादे—

आकृतिव्यतिरिक्तेऽर्थे सम्बन्धो नित्यताऽस्य च ।
न सिद्ध्येतामिति ज्ञात्वा यद्वाच्यत्वमिहोच्यते ॥
तत्सद्भावप्रसिद्ध्यर्थमत्र तावत्प्रयत्यते ।
वाच्यत्वे वक्ष्यते युक्तिर्व्यक्त्या सह बलाबले ॥

इत्यादिना महता प्रबन्धेन । वाचस्पतिमिश्रैरपि "नचैतावता शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यत्वं, वसुत्वादिजातेर्वा तदुपाधेर्वा यया कयाचिदाकृत्यवच्छिन्नस्य नित्यत्वादिति" इत्यादिप्रबन्धेन । एतावतेदमेव प्रसिद्धम् । शब्दस्यावयवत्त्वे तदनित्यत्वे च कारणाभावात् वर्णा नित्याः व्यापका जातिमन्तः ध्वनिव्यङ्ग्याः, शब्दवाच्या जातिः, शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य नित्यत्वमित्यादिकम् ।

एतदनन्तरं वैयाकरणानां भाष्यकाराणां विचारसरणिः सिद्धान्तभूताऽऽलोच्यते । भाट्टैर्वर्णानां नित्यत्वमङ्गीकृतम् । अङ्गीकृते च नित्यत्वे इदमेकं पदमिदमेकं वाक्यमित्यादिप्रतीतीनामपि कथञ्चिदुपपत्तिर्भवेत् । अनित्यध्वनिव्यङ्ग्या ये पदार्था वर्णा वा स्फोटो वा ताननुसृत्येयं प्रतीतिरुपपादनीयेत्युभयसंमतम् । तत्र वर्णाः स्वीकर्तव्या नित्या अनेके, उत स्फोटमेकत्वमिति विचारे नित्यानां विभूनां च वास्तवी सङ्गतिरतिप्रसङ्गिनी सर्वेभ्यः सर्वदार्थप्रत्ययप्रसङ्गादित्यनुभवानुसारिणी सा वक्तव्या, तेषां चानेकत्वादनुभवकर्मतया अभिव्यक्तिरूपेण साहित्यं न सम्भवति तथा तद्व्यञ्जका वायवो ध्वनयश्च बहवस्तैश्च व्यवधाने नित्यपक्षेऽपि नामीषां वर्णानां समुदायः । उक्तं

च स्फोटतत्त्वनिरूपणकारेण—

नित्यानामपि वर्णानां तत्तद्व्यञ्जकवायुभिः ।
ध्वनिभिर्वा तिरोधाने न वर्णसमुदायधीः ॥ इति ।

अथ कथञ्चित्संभवेदपि तेषां समुदायकत्वं तथापि लाघवात्स्फोटस्यैकस्य स्वीकरणमुचितं प्रतिभाति । अनेकवर्णस्वीकारे तत्र जातिरपि स्वीकरणीयेत्यपरं गौरवं, स्फोटपक्षे नेयमापत्तिः सर्वैर्ध्वनिभिरेकस्य स्फोटस्य व्यङ्ग्यत्वमङ्गीक्रियते । एवञ्च स्फोटस्यैकत्वात् जातेरावश्यकता नास्त्येवेति स्फोटपक्षेऽपरं लाघवम् । अत एव पतञ्जलिनाभाष्यकारेण" "कस्तर्हि शब्दः ? येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुद्खुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति स शब्दः" इत्येवोत्तरं स्फोटमभिलक्ष्य प्रदत्तम् । नन्वेतद्भाष्यं स्फोटपरमित्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् कैयटेनाप्यत्र "वैयाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिच्छन्ति" इत्यादिनैतद्भाष्यं स्फोटपरमेवोपपादितम् । तत्रत्य उद्योते नागेशेनापि तथैव स्पष्टीकृतम् ।

एवञ्च भाष्यकारादिभिरङ्गीकृतत्वात्स स्फोटः कीदृशः, कतिविधः, कथमर्थप्रतिपादकः, सिद्धान्तिसंमतः किमेकोऽनेको वा इत्यादि सर्वं विचारणीयम् । तदधुना प्रारभ्यते । गौरित्येकं पदं, गामानय शुक्लामित्येकं वाक्यमिति नानावर्णपदातिरिक्तैकपदवाक्यावगतेः सार्वजनीनत्वात् । न चायमसति बाधके एकपदवाक्यानुभवः शक्यो मिथ्येति वक्तुम् । नाप्यौपाधिकः । उपाधिः खल्वेकधीग्राह्यता वा स्यात् । एकार्थधीहेतुता वा । न तावदेकधीगोचराणां धवखदिरपलाशानामेकनिर्भासः प्रत्ययः समस्ति । तथा सति धवखदिरपलाशा इति न जातु स्यात् । नाप्येकार्थधीहेतुता, तद्धेतुत्वस्य वर्णेष्वसम्भवात्, तद्धेतुत्वेन हि साहित्यकल्पनेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । साहित्यात्तद्धेतुत्वं तद्धेतुत्वाच्च साहित्यमिति । तस्मादयमबाधितोऽनुपाधिश्च पदवाक्यगोचर एकनिर्भासो वर्णातिरिक्तवाचकमेकमवलम्बते स स्फोटः । स एव वाचकः । स्फुटत्यभिव्यक्तीभवत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटः । स्फोट इति योगरूढं पदं, न तु केवलयौगिकं, हस्तचेष्टादावतिव्याप्तेः । अर्थप्रकाशकत्वं च स्फोटत्वम् । ननु प्रत्येकवर्णानामेवार्थबोधकत्वं भवतु, वर्णव्यतिरिक्तपदाभ्युपगमस्यायुक्तत्वादितिचेत् । अबाधितप्रतीत्या वर्णातिरिक्तपदादिकस्य सिद्धौ विना बाधकं त्यागायोगात् । अपिच वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वं समुदायस्य वा । आद्ये द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात् । द्वितीये उत्पद्यमानसमुदायस्य वाचकत्वमभिव्यज्यमानसमुदायस्य वा तत् । आद्ये यौगपद्येनोत्पत्त्यभावेन समुदायाभावात् । अन्त्ये क्रमेणैवाभिव्यक्त्या समुदायाभावात् । यदि पक्षद्वयेऽपि पूर्वपूर्ववर्णानुभवजसंस्कारसहकृतान्त्यवर्णानुभवहेतुकैकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वस्याङ्गीकरणेन दोषोद्धारः क्वचिद्भवेन्न सर्वत्र, यतः सरो रसः, राजा जाराः, इत्यादावर्थप्रतीत्यविशेषप्रसङ्गात् । येन क्रमेणानुभूताः वर्णास्तेनैव क्रमेणैक-

स्मृत्यारूढा भवन्तीति न, प्रमाणाभावात्। अनुभूयते च प्रत्यहमनुभववैपरीत्येनापि स्मरणसंभव इति। ननु ध्वनीनां स्फोटव्यञ्जकत्वे प्रथमध्वनिना स्फोटस्य व्यक्तौ द्वितीयादिध्वनिवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति चेन्न, अभिव्यञ्जकोऽपि प्रथमो ध्वनिः स्फोटमस्फुटमभिव्यनक्ति। उत्तरोत्तराभिव्यञ्जकक्रमेण स्फुटं स्फुटतरं स्फुटतमम्। यथा स्वाध्यायः सकृदावर्त्यमानो नावधार्यते स च यदानेकवारमभ्यस्यते तदा स्फुटोऽवगम्यते। यथा रत्नतत्वज्ञानं द्वित्रिचतुष्पञ्चषड्दर्शनजनितसंस्कारपरिपाकसचिवचेतोलब्धजन्मनि चरमे चेतसि चकास्ति। ननु उत्तरध्वनिसंस्कृते स्फोट एवार्थप्रतीतौ कृतं पूर्वध्वनिनेतिचेन्न पूर्वध्वन्यभावे तज्जनितसंस्कारतत्वरिपाकाभावेनानुग्रहाभावात्, अन्त्यस्य केवलस्याजनकत्वात्।

उक्तञ्च हरिणा—नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह।

आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते॥ इति। (वा०प०१।५)

यद्यपि शास्त्रदीपिकायां शाङ्करभाष्ये भामत्यां श्लोकवार्तिके च स्फोटस्य खण्डनं बहुप्रकारेणोपलभ्यते परन्त्वत्रैको मुख्यो विचारः, लाघवादिहेतुभिः किं सिद्ध्यति तदेवालोचनीयं तत्वं, तत्तु स्फोट इत्येवेति। स च स्फोटः वर्णस्फोटः, पदस्फोटः, वाक्यस्फोटः अखण्डपदवाक्यस्फोटौ, वर्णपदवाक्यभेदेन त्रयो जातिस्फोटा इत्यष्टधा भिन्नः। परन्त्वत्राप्यखण्डवाक्यस्फोट एव सिद्धान्तसिद्धः। उक्तञ्च—

"वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षं तिष्ठतीति मतस्थितिः"। अन्येषां प्रपञ्चनं तद्बोधनायैव।

उक्तञ्च—उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः।

असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते॥ इति।

स्फोटेन यस्यार्थस्य प्रतीतिर्भवति स परमार्थसंविल्लक्षणजातिरेवेति सिद्धान्तः। ननु यदि सत्तैव सर्वेषामर्थस्तर्हि सर्वेषां शब्दानां पर्यायता स्यात्। तथा च क्वचिदपि युगपत्त्रिचतुरपञ्चप्रयोगायोगः। उक्तं च।

पर्यायाणां प्रयोगो हि यौगपद्येन नेष्यते। पर्यायेणैव ते यस्माद्वदन्त्यर्थं न संहताः॥

इति चेन्न, नीललोहितपीताद्युपरञ्जकद्रव्यभेदेन स्फटिकमणेरिव सम्बन्धिभेदात्सत्तायास्तदात्मना भेदेन प्रतीतिसिद्धौ गोसत्तादिरूपगोत्वादिभेदनिबन्धनव्यवहारवैलक्षण्योपपत्तेः। उक्तं चाभियुक्तैः—

स्फटिकं विमलं द्रव्यं यथा युक्तं पृथक् पृथक्।
नीललोहितपीताद्यैस्तद्वर्णमुपलभ्यते॥ इति॥

तथा हरिणाप्युक्तम्। सम्बन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु।

जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः॥
तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते।
सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः॥ इति।

आश्रयभूतैः सम्बन्धिभिर्भिद्यमाना कल्पितभेदा गवाश्वादिषु सत्तैव महासामान्यमेव जातिः । एवं च तस्यामेव कल्पितगवादिभेदभिन्नायां जातौ सर्वे गोशब्दादयो वाचकत्वेन स्थिताः । प्रातिपदिकार्थश्च सत्तेति प्रसिद्धमेव । तथा धात्वर्थोऽपि सत्तैव । भाववचनो धातुरितिप्रसिद्धेः । क्रियावचनो धातुरितिमतेऽपि—

जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम् ।

इत्यनेन क्रियाया अपि जातिरूपत्वप्रतिपादनात् । एवं च सर्वशब्दानां नित्याया महानात्मेतिव्यपदेशार्हायाः सत्ताया वाचकत्वं सुस्थिरम् । सर्वस्य प्रपञ्चस्य सत्ताविवर्ततया दिग्देशकालतोऽपि तस्या अपरिच्छेदात्सा नित्येति कारिकागूढार्थः । अथ शब्दवाच्यं द्रव्यमितिपक्षेऽपि त्रिकालाबाधितसंविद्लक्षणतत्वमेव सर्वशब्दार्थः । अत एव भाष्यकारेण पस्पशान्हिके "द्रव्यं हि नित्यम् , आकृतिस्त्वनित्या" इत्युक्तम् । हरिणापि—

सत्यं वस्तु तदाकारैरसत्यैरवधार्यते । असत्योपाधिभिः शब्दैः सत्यमेवाभिधीयते ॥
अध्रुवेण निमित्तेन देवदत्तगृहं यथा । गृहीतं गृहशब्देन शुद्धमेवाभिधीयते ॥ इति ।

एवं च सर्वेषां शब्दानामसत्योपाध्यवच्छिन्नब्रह्मतत्वं सत्यं द्रव्यशब्दवाच्यमित्येव रमणीयम् । सत्यस्वरूपमपि प्रदर्शितमन्यत्र हरिणा—

यत्र द्रष्टा च दृश्यं च दर्शनं चाविकल्पितम् । तस्यैवार्थस्य सत्यत्वमाहुस्त्र्यन्तवेदिनः ॥

अयं द्रष्टा, इदं दृश्यं, इदं दर्शनमित्येवं त्रिपुटीकल्पना यत्र लीयते तस्यैवात्मरूपैकार्थस्योपनिषत्तत्वज्ञाः सत्यत्वमाहुरित्यर्थः । तथान्यत्रापि—

विकारापगमे सत्यं सुवर्णे कुण्डले यथा । विकारापगमो यत्र तामाहुः प्रकृतिं पराम् ॥

परां प्रकृतिमात्मरूपां सत्तामित्यर्थः ।

ननु वाचकस्य स्फोटस्य नित्यस्य ब्रह्मभिन्नत्वे कथं सर्वशब्दानामद्वयं ब्रह्मैव वाच्यमिति चेन्न । अभ्युपगताद्वितीयत्वनिर्वाहाय वाच्यवाचकयोरविभागोऽपि प्रदर्शितोऽन्यत्र—

वाच्या सा सर्वशब्दानां शब्दाच्च न पृथक्कृतः ।
अपृथक्त्वेऽपि सम्बन्धस्तयोर्जीवात्मनोरिव ॥ इति ।

ब्रह्मसत्तैव सर्वशब्दवाच्या, स्फोटरूपाद् वाचकान्न पृथक् । नन्वपृथक्त्वे कथं वाच्यवाचकसम्बन्ध इत्यत आह—अपृथक्त्वेऽपीति । अयमभिप्रायः—यथा जीवपरमात्मनोर्वस्तुत ऐक्येऽपि कल्पनावशाद् व्यवहारदशायां नियम्यनियामकभावसम्बन्धादिर्भासते तथाऽत्रापीति । एवञ्च वाच्यवाचकयोः नित्ययोः स्फोटपरब्रह्मणोर्वस्तुत ऐक्ये द्वैताभावात् प्रत्यगभिन्नरूपेणावगते तस्मिन् ब्रह्मणि अविद्यानिवृत्तौ मोक्षः । उक्तञ्च—

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ।

तथा हरिणान्यत्राभाणि—इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः ॥

सिद्धेर्मोक्षरूपायाः, इदं प्रथमं स्थानं—पादविन्यासस्थानमित्यर्थः । स्फोटात्मकस्य शब्दस्य ब्रह्मरूपत्वे एव जगन्मूलकत्वकथनं सङ्गच्छते, उपपद्यते च । तथाहि—अविद्याकल्पितास्य जगतोऽधिष्ठानं सद्रूपं परब्रह्मैवेत्यविवादम् । तच्च स्फोटरूपमित्यपि विवेचितमेव । तस्मिन् स्फोटात्मके परब्रह्मणि प्रपञ्चोऽयं विवर्तरूपो रज्जौ सर्प इव स्फोटसत्तया सतावान् मायाकल्पितः सत्य इव भासते । उक्तञ्च वाक्यपदीये हरिणा—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्वं यदक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

व्याख्यानं चास्येदम्—"यतस्सर्वधर्मपरिकल्पनातीतं भेदसंसर्गसमतिक्रमेण सर्वाभिः शक्तिभिः समाविष्टं च विद्याविद्याप्रविभागरूपं च व्यवहारानुपातिभिर्धर्माधर्मैः सर्वावस्थास्वनाश्रितं चातएव अनादिनिधनं तद् ब्रह्मेति प्रतिज्ञायते । प्रत्यक्चैतन्यस्यान्तःप्रविष्टस्य परबोधनाय शक्तिरभिष्यन्दत इति । तथा च श्रुतिः ।

सूक्ष्मामर्थेनाप्रविभक्ततत्त्वामेकां वाचमभिष्यन्दमानाम् ।
उतान्ये विदुरन्यामिव च पूतां नानारूपामात्मनि सन्निविष्टामिति" ॥

विवर्ततेऽर्थभावेनेति । एकस्य तत्वादप्रच्युतस्य भेदानुकारेणासत्या विभक्तान्यरूपोपग्राहिता विवर्तः स्वप्नविषयप्रतिभासवत् । प्रक्रियेति । यतः शब्दाख्यादुपसंहृतक्रियाद्ब्रह्मणः सर्वविकारप्रत्यस्तमये वर्तमानादव्याकृतात्पूर्वं विकारग्रन्थिरूपत्वेनाव्यपदेश्याज्जगदाख्या विकाराः प्रक्रियन्त इत्यर्थः । उक्तं च—

ब्रह्मेदं शब्दनिर्माणं शब्दशक्तिनिबन्धनम् ।
विवृतं शब्दमात्राभ्यस्तास्त्वेव प्रविलीयते इति ॥

तथान्यत्राप्युक्तम्—शब्दस्य परिमाणोऽयमित्याम्नायविदो विदुः ।
छन्दोभ्य एव प्रथममेतद्विश्वं व्यवर्तत ॥

वेदस्य परब्रह्मणोऽयं विश्वरूपः प्राथमिको विवर्त इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः-"ऋङ्मयो यजुर्मयः साममयो वैराजः पुरुषो वै यज्ञस्तस्यैता लोकं पृणास्तिस्र आहुतयस्ता वै त्रयो लोका" इति । तथान्यत्रापि श्रुतिः-"एष वै छन्दस्यः साममयः प्रथमो वैराजः पुरुषो योऽग्रमसृजत तस्मात्पशवोऽजायन्त पशुभ्यो वनस्पतयो वनिस्पतिभ्यो दिश" इति

तथा ऋग्वेदेऽपि—"वर्णेव विश्वा भुवनानि जज्ञे वाच इत्सर्वममृतं यच्च मर्त्यम्" इति पुराकल्पेऽपि—

विभज्य बहुधात्मानं सच्छन्दस्यः प्रजापतिः ।
छन्दोमयीभिर्मात्राभिर्बहुधैवविवेश ताम् ॥
शाब्दी वाग् भूयसी येषु पुरुषेषु व्यवस्थिता ।
अधिकं वर्तते तेषु पुण्यं रूपं प्रजापतेः ॥

यदेतन्मण्डलं भास्वद्धामचित्रस्य राधसः ।
तद्भावमभिसम्भूय विद्यायां प्रतिलीयते ॥

विद्यायां प्रतिलीयते इत्यनेन विद्यातः-स्फोटतः विवर्तरूपेण प्रादुर्भवः, अथ च तस्मिन्नेव प्रतिलयः इतिप्रदर्शितप्रायम् ।

आचार्यैः शङ्कराचार्यैरपि "शब्द इतिचेन्नातः" इत्यादिसूत्रभाष्ये शब्दपूर्वा एव सृष्टिः प्रतिपादिता । "कथं पुनरवगम्यते शब्दात्प्रभवति जगदिति ? । प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं श्रुतिः, प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् । अनुमानं स्मृतिः, प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात् । ते हि शब्दपूर्वं सृष्टि दर्शयतः । 'एते इति वै प्रजापतिर्देवानसृजदिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄंस्तिरः पवित्रमितिग्रहानाशवइति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः' इति श्रुतिः । तथान्यत्रापि 'स मनसा वाचं मिथुनं समभवत्' इत्यादिना तत्र तत्र शब्दपूर्विका सृष्टिः श्राव्यते । स्मृतिरपि—

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ।

तथा—नामस्वरूपं भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः ॥

तथा—सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेद शब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥ इत्यादिना ।

अत्रेदं विवेचनीयम् । शब्दस्य व्यञ्जकध्वनीनां सत्वे एव व्यक्तेः, ध्वनीनां च ध्वनिकारणभूतपार्थिवादिपदार्थचतुष्टयापेक्षितत्वात् कथं सर्वपदार्थानां सृष्टिः स्फोटाख्यात्परब्रह्मणः सकाशात्सञ्जातेति । अत्र केचित् मञ्जूषाकारादयो मूलब्रह्माथ च शब्दब्रह्म भिन्नमेवाहुः । इत्थं हि तेषां विचारसरणिः । प्रलये निखतकालपरिपाकानां सर्वप्राणिकर्मणामुपभोगेन प्रलयाल्लीनसर्वजगत्का माया चेतने ईश्वरे लीयते । लयश्चायमपुनः प्रादुर्भावफलको नात्यन्तिको नाशः । उत्तरसर्गानुपपत्तेः । ततोऽपरिपक्वप्राणिकर्मभिः कालवशात् प्राप्तपरिपाकैः स्वफलदानस्य भगवतोऽबुद्धिपूर्विका सृष्टिर्मायापुरुषावाविर्भवतः । ततः परमेश्वरस्य सिसृक्षात्मिका मायावृत्तिर्जायते । ततो बिन्दुरूपमव्यक्तं त्रिगुणं जायते इदमेव शक्तितत्वं मायेतिपदवाच्यम् । तदुक्तं काशीखण्डे—

यदेकलो न शक्नोषि रन्तुं स्वैरचरप्रभो ।
तदिच्छा तव योत्पन्ना सैव शक्तिरभूत्तव ॥
त्वमेकोद्वित्वमापन्नः शिवशक्तिप्रभेदतः । इति ।

तस्य बिन्दोरचिदंशो बीजम् , चिदचिन्मिश्रोंऽशो नादः, चिदंशो बिन्दुरिति । अचिच्छब्देन शब्दार्थोभयसंस्काररूपाऽविद्योच्यते । अस्माद् बिन्दोः शब्दब्रह्मापरनामधेयं वर्णादिविशेषरहितं ज्ञानप्रधानं सृष्ट्युपयोग्यवस्थाविशेषरूपं चेतनमिश्रनाद-

मात्रमुत्पद्यत एतज्जगदुपादानमेव परादिशब्दैर्व्यवह्रियते ।

बिन्दोस्तस्माद्भिद्यमानाद्रवोऽव्यक्तात्मकोऽभवत् ।
स एव श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मेतिगीयते ॥ इत्युक्तेः ।

तथा प्रपञ्चसारेऽपि—प्रकृतेश्च क्वचित्कालो विकृतिं प्रतिपादयेत् ।

सा तत्वसंज्ञाचिन्मात्रज्योतिषः सन्निधेस्तदा ॥
विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम् ।
कालेन भिद्यमानस्तु स बिन्दुर्भवति त्रिधा ।
स्थूलसूक्ष्मतरत्वेन तस्य द्वैविध्यमिष्यते ।
स बिन्दुर्नादबीजत्वभेदेन च निगद्यते ॥ इत्यादिना ।

एतत्सर्वगतमपि प्राणिनां मूलाधारे संस्कृतपवनचलनेनाभिव्यज्यते । तदुक्तम्—

देहेऽपि मूलाधारेऽस्मिन्समुद्यति समीरणः ।

ज्ञातमर्थं विवक्षोः पुंस इच्छया जातेन प्रयत्नेन योगे एव मूलाधारस्थपवनसंस्कारः तदभिव्यक्तं शब्दब्रह्म स्वप्रतिष्ठया निष्पन्दं परावागित्युच्यते । तदुक्तं हरिणा अनादिनिधनं ब्रह्मेति ।

तदेव नाभिपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाऽभिव्यक्तं मनोविषयः पश्यन्तीत्युच्यते । ततो हृदयपर्यन्तमागच्छता तेन वायुना हृदयदेशेऽभिव्यक्ततत्तदर्थविशेषतत्तच्छब्दविशेषोल्लेखिन्या बुद्ध्या विषयीकृता हिरण्यगर्भदैवत्या परश्रोत्रग्रहणायोग्यत्वेन सूक्ष्मा मध्यमा वागित्युच्यते । सैव चास्यपर्यन्तं गच्छता तेन वायुना कण्ठदेशं गत्वा मूर्धानमाहत्य परावृत्य तत्तत्स्थानेष्वभिव्यक्ता परश्रोत्रेणापि ग्रहणयोग्या विराडधिदैवत्या वैखरीवागित्युच्यते । तत्र मध्यमायां यो नादांशस्तस्यैव स्फोटात्मनो वाचकत्वेनाक्षतिरित्यादि । अत्र चैतत्स्पष्टं सञ्जातम् । प्रथमः सच्चिदानन्दपरमेश्वरः—ततो शक्तिस्ततो नादस्ततो बिन्दुस्तस्य त्रेधाभेदःस्वतोऽव्यक्तात्मा शब्दब्रह्मरूप इति पञ्चमी षष्ठी वाऽवस्था परब्रह्मणः सकाशात् शब्दब्रह्मण इति । एवं चोभयोर्भेदात् शब्दब्रह्मपरब्रह्मणोर्न काचिदनुपपत्तिरिति ।

अन्ये तु इत्थं वर्णयन्ति—एवं चेत्–अनादिनिधनं ब्रह्मेति हरिपद्ये अनादिनिधनविशेषणव्यर्थतापत्तिः । आदिमत्वात्तस्य शब्दब्रह्मणः । तथा—

स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनी । तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते ॥

अधिकारनिवृत्तिर्मोक्षः । मोक्षदायकत्वात् शब्दब्रह्मणः परब्रह्मरूपत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । तथा नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायामपि,

"अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमेश्वरः" । इत्यादिना तस्य प्रकाशपरमेश्वररूपत्वमुक्तम् ।

तथा परमेश्वरेण 'अक्षराणामकारोऽस्मि' इत्यनेन स्वस्याकाररूपविभूतित्वोक्तेः ।

तथा हरिवंशेऽपि–"अक्षराणामकारस्त्वं स्फोटत्वं वर्णसंश्रयः" इत्यादि । एवं च स्फोटस्य परब्रह्मरूपत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् ।

अत्रेयं विचारसरणिः । सर्वेषां पदार्थानां परस्परसंयोगे कश्चिद्ध्वनिरवश्यं भवति, स च सूक्ष्मो वा भवतु महान् वा, परन्तु भवत्येवेति सर्वजनप्रसिद्धम् । ध्वनिसम्बन्धे च स्फोटव्यक्त्या ज्ञानोत्पत्तिरित्यपि प्रसिद्धम् । यथा स्थूलपदार्थानां परस्परसम्बन्धे महान् शब्दो भवति तत्र च स्थले सर्वजनानां मनोबुध्यादीनि निपतन्ति । सूक्ष्मवस्तूनां सम्बन्धे सूक्ष्मो ध्वनिः स्फोटव्यञ्जकोऽवश्यं भवति स च सूक्ष्मतया विचारे ज्ञायते नोचेदुत्पन्नोऽप्यनुत्पन्न इवाभाति परन्तु ध्वनिस्त्ववश्यं भवत्येव । तथा परमाणूनां परस्परसम्बन्धेऽप्यवश्यं सूक्ष्मो ध्वनिर्योगिप्रत्यक्षगम्यो भवति । मन आदीन्द्रियाणां विषयसम्बन्धेऽपि सूक्ष्मो ध्वनिः संवेदनकारणस्फोटव्यञ्जको भवति न ज्ञायत इति त्वन्यत् परन्त्ववश्यं भवत्येव, तेन विना ज्ञानाभावात् । यत्रापि मनसि विचारः कश्चित्प्रादुर्भवति तत्रापि केनचित् संस्कारेण सार्कं मनसः सम्बन्धेऽत्यन्तं सूक्ष्मध्वनेः सद्भावोऽश्रावणेऽपि तस्य ज्ञानोत्पत्तिरूपकार्यादनुमानम् । दृश्यानुसारी चेयं कल्पना । यत्रापि हस्तचेष्टादिना ज्ञानं भवति तत्रापि प्रथमतः हस्तेन वायावाघातः क्रियते तेन चेन्द्रिये । अथवा साक्षादेव हस्तादिचेष्टया चक्षुरिन्द्रिय आघातः क्रियते, विषयदेशपर्यन्तं नयनस्य व्याप्तेः स्वीक्रियमाणत्वात् । सर्वत्राघातो नाम ज्ञानोत्पादकस्फोटव्यञ्जकध्वनिकारणं कश्चित्सम्बन्धविशेष एव ।

यत्रापि शब्दश्रवणेन ज्ञानं भवति तत्रापि शब्देन मनसि सूक्ष्म आघातः क्रियते तेन सूक्ष्मध्वन्युत्पत्तौ स्फोटव्यक्तिः, तेन च ज्ञानम् । ननु मनसो विषयान्तरे व्यापृतत्वे न ज्ञानं भवति, परन्तु तस्मिन् काले ध्वन्युच्चारणं तु कृतमाघातोऽपि मनसि जातः ध्वनिरप्युत्पन्नः कथं न स्फोटोऽर्थबाधको व्यज्यते इति चेत् विषयान्तरव्यापृते चेतसि विषयान्तरकृतमहद्ध्वनिना स ध्वनी रुद्धो न फलजननसमर्थ इति कल्पने सर्वमपि समञ्जसम्भवति। एवं चेयं प्रक्रिया । प्रथमतः विषयादिकानां सामान्यसम्बन्धेन इन्द्रियादिष्वाघातरूपो विशेषसम्बन्धस्ततः सूक्ष्मो ध्वनिस्ततस्फोटव्यक्तिस्ततोऽर्थबोधः । एवञ्च सर्वत्रापि बोधनेऽस्त्येवापेक्षा स्फोटस्यात एव तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुत्युक्तम् । अन्वर्थनामा स्फुट्यते अर्थबोधः क्रियतेऽनेन स स्फोटः । अथवा स्फुट्यते ध्वनिना व्यज्यते इति स्फोटः ।

एवं च परब्रह्मणः शुद्धरूपत्वे स्फोटरूपस्य शब्दस्य परब्रह्मस्वरूपेणाऽव्यक्तरूपेण स्थितिः, परन्तु यदा परब्रह्मणः शक्त्या सह सम्बन्धस्तदाऽऽघातस्य जातत्वात् सूक्ष्मध्वनेः सञ्जातत्वात् तेन च स्फोटस्य व्यक्तेर्भवतीश्वरस्य प्राथमिकेच्छारूपं कार्यं "बहुस्यां प्रजायेयम्' इति । शुद्धस्य परब्रह्मणोऽर्थादव्यक्तस्य स्फोटस्य मायारूपशक्तिसम्बन्ध एव स्फोटरूपव्यक्तस्वरूपं तदेव शबलब्रह्मपदवाच्यमीश्वरपदवाच्यं वाऽनन्तरं

इच्छारूपपदार्थोत्पत्तिरनन्तरमेवानेकपदार्थोत्पत्तिरनयैव दिशा सर्वपदार्थोत्पत्तिः सम्भवति । पदार्थोत्पत्तिर्नाम पदार्थज्ञानं, वस्तुतः सर्वेषां पदार्थानामविद्याकल्पितत्वेनावस्तुरूपत्वात् । एवं च स्फोटरूपपरब्रह्मणः सकाशात् विवर्तरूपेण मायिकसर्वसृष्टिसम्भवात् तस्य च शुद्धरूपेण ज्ञानान्मोक्ष इति । "चत्वारिवाक्परिमिता पदानि"

परावाग् नाभिदेशस्था पश्यन्ती च हृद्गामिनी ।
मध्यमा कण्ठदेशस्था वैखरी श्रुतिगोचरा ॥

इत्यादिकथनं सर्वमपि तत्तद्देशभेदेन भेदस्वीकारेणैव ।

स्वरूपज्जोतिरेवान्तः परा वागनपायिनी ।
तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते ॥

तद्देशीयव्यक्तिविशेषेण सूक्ष्मस्फोटद्योतकत्वादधिकारनिवृत्तिकथनम् , वस्तुतस्तदप्यौपाधिकं तस्य स्फोटरूपपरब्रह्मणो रूपत्वात् । अत एव हरिणोक्तम्—"अनादिनिधनं ब्रह्म" इति । पुञ्जराजेनाप्युक्तम्—"सर्वधर्मपरिकल्पनातीतं सर्वाभिः शक्तिभिः समाविष्टं व्यवहारानुपातिभिर्धर्माधर्मैः सर्वावस्थास्वनाश्रितं तत् ब्रह्म" इति । एवञ्च स्फोटरूपस्य परब्रह्मरूपत्वात् नित्यत्वाद्व्यापकत्वादिच्छादिसर्वसृष्टेर्व्यक्तरूपेण मूलभूतत्वात् , तस्याव्यक्तरूपेण परब्रह्माभिन्नस्य सम्यग् ज्ञानान्मोक्ष इति सर्वं रमणीयम् ।

तस्य च ज्ञानं व्याकरणाद्भवतीति व्याकरणमेवोपादेयं भवति । उक्तं च—

पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते । इति ।

व्याकरणमेव च सर्वव्यवहारप्रचालकशब्दसंरक्षणाय सुदृढं कारणं भवतीति ।

अथ व्याकरणेन व्याच्यवाचकयोरुभयोरपि संस्करणं क्रियते । तत्र वाचकसंस्करणन्नाम उच्चारकोच्चरितानुपूर्व्या लेखकलिखितानुपूर्व्या वा श्रोत्राद्यनवधानेन द्वितीयलेखकानवधानेन वा जातस्य वैपरीत्यस्याधिकवर्णविशिष्टस्य न्यूनवर्णविशिष्टस्य वा शोधनत्वोपयोगि प्रकृतिप्रत्ययनिपातधातुस्वरूपादिबोधनद्वारा सर्वसाधुशब्दनिर्णयकरणम् । वाच्यसंस्करणं नाम वाच्यवाचकयोः किं स्वरूपं, कस्तयोः सम्बन्धः, औपचारिकं वाच्यत्वं कस्य, कस्य वा मुख्यं वाच्यत्वं, जगतः कारणं किं, शक्तिश्च पदे वा, वाक्ये वा, उभयत्र वा, कालस्वरूपनिर्णयः कीदृश इत्यादि यत् यच्छब्दसम्बन्धि तस्य सर्वस्यापि विचारेण परमार्थरूपप्रयोजनप्रदर्शनद्वारा, 'व्याकरणे साधुत्वे बोधितेऽपि साधुशब्दा एवोच्चारितव्या इति कथं वक्तुं शक्यते असाधुशब्दोच्चारणेऽपि व्यहारसिद्धेः, निष्फलं व्याकरणम् । नास्ति व्याकरणे दार्शनिकानां पदार्थानां विचारोऽत एव न दार्शनिकानामुपादेयम् , इत्यादिशङ्काजातस्य निरासः । अत एव भाष्यकारेण "कः पुनः शब्दः" "कानि पुनः व्याकरणस्य प्रयोजनानि" "व्याकरणपदार्थः कः" "नित्यः शब्दः कार्यो वा" "आकृतिर्वाच्या द्रव्यं वा"इत्यादिरीत्यानेकपदार्थानां शोधनं कृत्वा साधुशब्दबोधनद्वारा परमप्रयोजनमुक्तम् ।

वाक्यपदीये हरिणाप्युक्तम्—

इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः ॥ इति ।

व्याकरणशास्त्रे प्रत्येकं संस्कारका उभयसंस्कारका ग्रन्था उपलभ्यन्ते । तत्र कौमुदीकाशिकाप्रभृतयः केवलप्रथमकोटिकाः । अर्थविचारस्य क्वाचित्कात् । भूषणमञ्जूषादयो द्वितीयकोटिकाः, क्वचित् प्रकृतिप्रत्ययस्वरूपविचारेऽपि तस्य प्राधान्याभावात् । भाष्यादयो ग्रन्था उभयकोटिका वाच्यवाचकयोरुभयोरपि याथातथ्येन निर्णयादिति । अनेन वैयाकरणभूषणेनार्थादिनिरूपणकार्ये सम्यक्तयैव कृतम् । अस्य सम्यगध्ययनेन न केवलं व्याकरणपदार्थानामेव ज्ञानं, किन्तु न्यायमीमांसावेदान्तादिशास्त्राणामपि सम्भवेत् । विचित्राहि शैली लेखकस्यास्य लेखनस्य । तत्र तत्र व्याकरणपदार्थविचारं कुर्वतानेन न्यायमीमांसादिपदार्थानामपि प्रदर्शनं कृतम् । अत एव ग्रन्थस्यास्य सर्वत्र परीक्षापाठ्यत्वेन निर्धारणं दरीदृश्यते ।

ग्रन्थकारस्येदमितिवृत्तमुपलभ्यते प्रसिद्धवैयाकरणस्य कौमुद्याद्यनेकग्रन्थकर्तुर्भट्टोजिदीक्षितस्य सोदरस्य रङ्गोजिभट्टस्यायं पुत्रः । एतस्य च पूर्वजाः गोदातीरनिवासिन आसन् । एते सारस्वता इति केचित्, अन्ये च दाक्षिणात्या इति वदन्ति । भट्टोजीदीक्षितश्च भ्रातृजपुत्रेण सह काश्यामागत्य तदात्वेऽतिप्रसिद्धस्य वैयाकरणस्य शेषकृष्णस्य शेषकृष्णपुत्रस्य वीरेश्वरकृष्णस्य वा, निकटे सम्पूर्णमपि व्याकरणशास्त्रमधीतवान् ।भट्टोजिदीक्षितसमकालीनः पण्डितराजः जगन्नाथोऽपि तस्यैव महावैयाकरणस्य शेषकृष्णस्य व्याकरणे शिष्यः । शेषकृष्णस्यान्यशास्त्रेषु न व्याकरणशास्त्र इव पाण्डित्यं यतो पण्डितराजस्य मीमांसान्यायवेदान्तगुरवो ज्ञानेन्द्रभिक्षुमहेन्द्रखण्डदेवा आसन् । "श्रीमद्ज्ञानेन्द्रभिक्षोरधिगतनिखिलब्रह्मविद्याप्रपञ्चः" इत्यादि तदीयपद्याद्ज्ञायते । एवं च भट्टोजीदीक्षितस्यापि शेषकृष्णादन्य एव वेदान्तादिशास्त्राध्यापको गुरुर्भवेत्स क इति विचारणायां कदाचिद्रङ्गोजिभट्ट एव स्यात् । रङ्गोजिभट्टादेव कौण्डभट्टेनापि वेदान्तादिशास्त्रज्ञानं सम्पादितमित्यनुमातुं शक्यते यतो ग्रन्थारम्भे—

पाणिन्यादिमुनीन् प्रणम्य पितरं रङ्गोजिभट्टाभिधं ।
द्वैतध्वान्तनिवारणादिफलिकां पुम्भाववाग्देवताम् ॥

इत्यादि नमस्कारकरणात् । वैयाकरणभूषणग्रन्थान्ते च स्पष्टं गुरुपदेनोल्लेखः कृतः—

यश्चक्रे मुनिवर्यसूत्रविवृत्तिं सिद्धान्तभङ्गं तथा ।
माध्वानां तमहं गुरूपमगुरुं रङ्गोजिभट्टाभिधम् ॥

एवं च भट्टोजिदीक्षितेनापि वेदान्तादिशास्त्राध्ययनं रङ्गोजिभट्टादेव कृतं स्यात् । एवंचानया रीत्या रङ्गोजिभट्टस्य भट्टोजिज्येष्ठभ्रातृत्वमपि कल्पयितुं शक्यते । रङ्गोजिभट्टस्य वासः सदा काश्यामेवासीदितिनैव वक्तुं शक्यते, प्रत्युत रङ्गोजिभट्टानां वासः स्वकीयपूर्वजैर्निवसिते देश एव स्यात्, यतस्तेन वडेरुसंज्ञकयतिविजयेनान्दोलिका

प्राप्ता । यतः कौण्डभट्टेन ग्रन्थान्ते इदमुक्तम्—

विद्याधीशवडेरुसंज्ञकयतिं श्रीमध्वभट्टारकं जित्वा केलदिवेङ्कटय्यसविधेऽप्यान्दोलिकां प्राप्तवान् । इत्यादि ।

एवञ्च रङ्गोजीभट्टस्य बहुकालपर्यन्तं वासः गोदावरीतीरे एव । अपि च तस्य व्याकरणे वैशिष्ट्येन पण्डित्यं नासीत् इति वक्तुं शक्यते । यतो भट्टोजीदीक्षितेन तन्निकटे व्याकरणं नाधीतं किन्तु शेषकृष्णसमीपे । कौण्डभट्टेनापि वैयाकरणकेसरिणो भट्टोजिदीक्षितस्य समीपे नाधीतं किन्तु शेषकृष्णसमीपे । अनेनेदं ज्ञायते कदाचित् कौण्डभट्टस्य भट्टोजिदीक्षितेन सह स्वपितुः समीपे वेदान्तादिशास्त्राध्ययने सहपाठित्वं स्यात् । कौण्डभट्टेन भट्टोजिदीक्षितेन सह काश्यामागत्य शेषकृष्णनिकटे तेन सह व्याकरणमधीतं स्यात् । कौण्डभट्टो यतः भट्टोजिदीक्षितस्योल्लेखः केवलपितृव्यत्वेन करोति न गुरुपदेन—

भट्टोजिदीक्षितमहं पितृव्यं नौमि सिद्धये । इति ।

भट्टोजिदीक्षितकौण्डभट्टहरिदीक्षितभानुदीक्षितप्रभृतिभिः व्याकरणाध्ययनं यस्य निकटे कृतं तस्य स्पष्टतया नामोल्लेखस्याकरणस्य तु कारणमेतदनुमातुं शक्यं यत् भट्टोजिदीक्षितेन स्वापेक्षया किञ्चिदूनवयस्केन ज्येष्ठजपुत्रकौण्डभट्टेन सह वेदान्तादिशास्त्राणि व्याकरणसहितानि रङ्गोजिभट्टसमीपे पठित्वा व्याकरणविशिष्टज्ञानार्थं काश्यामागत्य केवलवैयाकरणशेषकृष्णनिकटे व्याकरणवैशिष्ट्यं लब्धं परन्त्वन्यविशिष्टगुरुकस्य शिष्यस्य तस्य चेतसि गुरुश्रद्धा विशिष्टा नैव सञ्जाता, अत एव तेन प्रक्रियाकौमुद्याः गुरुकृतायाः खण्डनं कृतम् । एवञ्च तदाप्रभृत्येव शेषकृष्णेन सह विवादप्रचलित इति । यतो भट्टोजिदीक्षितव्यतिरिक्तकौण्डभट्टहरिदीक्षितप्रभृतिभिः शेषनमस्कारः स्पष्टतया न कृतः किन्तु द्व्यर्थबोधकमङ्गलाचरणश्लोकेन, यतो—

वैयाकरणभूषणप्रारम्भे—अशेषफलदातारं भवाब्धितरणे तरिम् ।
शेषाशेषार्थलाभार्थं प्रार्थये शेषभूषणम् ॥

मनोरमाटीकाप्रारम्भे हरिदीक्षितेन—

शेषविभूषणमीडे शेषाशेषार्थलाभाय । दातुं सकलमभीष्टे फलमीष्टे यत्कृपादृष्टिः ॥

इति । एवञ्चोभयोः कुलयोः गुरुशिष्ययोः कश्चिद्विवादः प्रचलित इति । विवादकारणं तु कदाचिद् प्रथमतो देशादागतस्य भट्टोजिदीक्षितस्य विदुषोऽपि व्याकरणाध्ययनार्थं शिष्यभूतस्य गुरुणा तिरस्कारः कृतः, तेन च गुरुकृतग्रन्थस्य खण्डनमित्येव किंवदन्त्या ज्ञातुं शक्यमित्यादि केषांचिन्मतम् । अत्यत्र तत्वमितिहासविद्भिरालोचनीयम् । लक्ष्मीधरसुतभट्टोजिदीक्षितकुलं त्वद्वैतमतावलम्बि ।

भट्टोजीदीक्षितसमयश्च १६०० पर्यन्तं भवितुमर्हति । यतः भट्टोजीदीक्षितसहपाठिनो जगन्नाथस्य पण्डितराजस्य समयो निश्चितोऽस्ति दिल्लीश्वरशहाजहान-

निकटे तस्य स्थितिरासीत् । यतस्तस्य "दील्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः" इत्युक्त्या ज्ञायते । दिल्लीश्वरशहाजानसमयस्तु निश्चित एव । तस्य समयः १६०० । जगन्नाथस्य तथा तत्सहपाठिनः भट्टोजीदीक्षितस्य च स एव समयः । कौण्डभट्टस्य किञ्चिदधिकः १६२५ समयो भवेत् ।

कौण्डभट्टपितृव्यभट्टोजिदीक्षितपुत्रस्य भानुजिदीक्षितस्य स्थितिः बघेलमहीधरदेश आसीत्, यतः तेनामरकोषटीकाव्याख्यासुधाया अन्त इत्थमुक्तम्—

"इति श्री वघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्तिसिंहदेवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदीक्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधायां तृतीयः काण्डः समाप्तिमगात्" इति ।

भानुजीदीक्षितेन तु स्वपितुः भट्टोजिदीक्षितनिकट एवाध्ययनं कृतम्, यतस्तेन व्याख्यासुधाटीकाप्रारम्भे मङ्गलाचरणश्लोके इत्युक्तम्—

बल्लवीवल्लभं नत्वा गुरुं भट्टोजिदीक्षितम् ।
अमरे विदधे व्याख्यां मुनित्रयमतानुगाम् । इति ।

भट्टोजीदीक्षितद्वितीयपुत्रवीरेश्वरदीक्षितपुत्रहरिदीक्षितेन तु किञ्चिद्व्याकरणं स्वपितृव्यनिकटे पठित्वा स्वपितृव्ये वघेलमहीधराधिपकीर्तिसिंहदेवाश्रयं स्वीकृत्य तत्र गते काश्यामेव स्थित्वा शेषवीरेश्वरसमीपेऽध्ययनं कृतं स्यात्, परन्तु तदा महावैयाकरणस्य कौण्डभट्टस्य स्वपितृव्यस्य काश्यां निवासेऽन्यस्य निकटेऽध्ययनार्थं गमनं नोचितं प्रतिभातीति हरिदीक्षितसमये कौण्डभट्टशरीरस्थितिरासीन्नवेति सन्देह एव कदाचित्स्वपितुः केलदिवेङ्कटय्याश्रितस्य सविधे गमनं स्यात् । सर्वेऽप्येते भट्टोजिदीक्षितप्रभृतयो लक्ष्मीनारायणोपासका अप्यत्यन्तं शिवभक्ता आसन् । यतः भट्टोजीदीक्षितेन शब्दकौस्तुभारम्भे—

विश्वेशं सच्चिदानन्दं वन्देऽहं योऽखिलं जगत् ।
समर्प्य लक्ष्मीरमणे भक्त्या श्रीशब्दकौस्तुभम् ।

तथा तन्त्राधिकारनिर्णयप्रारम्भे—विश्वेशं सच्चिदानन्दं वन्दे यश्चाखिलं जगत् ।

तथा कौमुद्या उत्तरकृदन्तप्रकरणान्ते—

भट्टोजीदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी । प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥

तथा भानुजीदीक्षितेन व्याख्यासुधाप्रारम्भे—

बल्लवीवल्लभं नत्वा गुरुं भट्टोजिदीक्षितम् ।

तथा कौण्डभट्टेन भूषणसारारम्भे—श्रीलक्ष्मीरमणं नौमि गौरीरमणरूपिणम् ।

तथा तेनैव तदन्ते—अशेषफलदातारमपि सर्वेश्वरं गुरुम् ।
श्रीमद्भूषणसारेण भूषये शेषभूषणम् ॥

तथा पदार्थदीपिकाप्रारम्भेऽपि

श्रीमत्सिद्धिकरं कान्तं रमोमारमणात्मकम् ।
दयासिन्धुं चिदानन्दं सितासितमुपास्महे ॥ इति ।

कौण्डभट्टकृताः ग्रन्थास्त्वेते । वीरभद्रराजाज्ञया कृतः १ तर्कप्रदीपः । २ तर्करत्नः । ३ न्यायपदार्थदीपिका । ४ बृहद्वैयाकरणभूषणम् । ५ लघुवैयाकरणभूषणसारः ६ वैयकरणसिद्धान्तदीपिका । ७ स्फोटवाद इत्यादयः । तत्र पदार्थदीपिका, बृहद्वैयाकरणभूषणं, लघुवैयाकरणभूषणसार इति ग्रन्थत्रयं मुद्रितमुपलभ्यते ।

कौण्डभट्टस्य पाण्डित्यं यथा व्याकरणे तथैव न्यायादिशास्त्र एवातिप्रगल्भमितितत्कृतानेकग्रन्थतो ज्ञायते । कौण्डभट्टस्य वंशवृक्षोऽयं वर्तते—

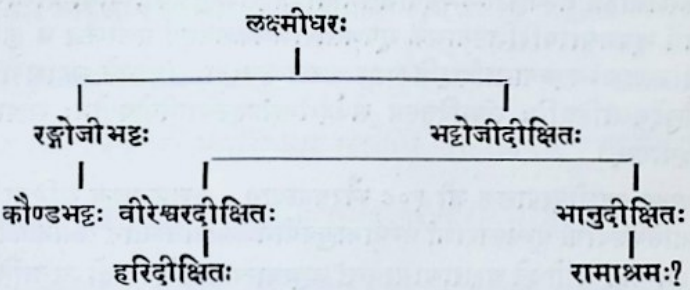

टीकाकारविषये तु अयं विशिष्टाद्वैतमतावलम्बी मीमांसान्यायव्याकरणादिशास्त्रनिष्णातः वेदान्तमञ्जरिकर्तुः विनोदभट्टरिकर्तुर्वाश्रीवल्लभसुतः कूर्मगिरिवासी उत्प्रभातीयोपनामा महापण्डितः कूर्माचलनिवासात्कदाचित्पर्वतीयः स्यात् । कौण्डभटकृतभूषणसारे टीकाकृतत्वात् कौण्डभट्टसमयादर्वाचीन एवायम्, तेन १७०० ख्रिस्ताब्दसमयो निर्धारयितुं शक्यते । अतो नान्यत्किञ्चिद्विश्वासार्हम् ।

अस्य भूषणसारस्य बह्वष्टीका विद्यन्ते । वनमालीकृतमत्तोन्मज्जिनी, हरिवल्लभकृतदर्पणाख्या, मन्नुदेवकृतलघुदर्पणाख्या, बृहद्दर्पणाख्या च, कालोपनामकहरिरामकृतकाशिका, भैरवमिश्रकृता परीक्षा, महानन्दकृतटीका, तथा लघुभूषणकान्तिनाम्न्यप्येका टीकास्ति ।

तत्र दर्पणस्यैव मुद्रणाय स्वीकारे मुख्यं कारणम्, अत्र यथा व्याकरणमतं प्रथमतः साङ्गोपाङ्गं प्रदर्श्य पश्चात्न्यायमतमपि सम्यक्तया सुपुष्टं प्रतिपादितं तथान्यत्र नोपलभ्यते । अस्याध्ययनेन साकं व्याकरणेन सम्यग्न्यायदर्शनस्यापि बोधो भवेत्, स एव च सर्वशास्त्रोपकारी । उक्तं हि–"काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम्" । अत्र काणादपदं न्यायशास्त्रस्याप्युपलक्षणम् ।

अस्तु दर्पणसहितस्य भूषणसारस्य संशोधने चौखम्बा-बनारस-काशी-हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमालासम्पादकहरिदासपुत्रजयकृष्णदासगुप्तमहाशयानां प्रेरणया प्रवृत्तोऽहं तथा महामहोपाध्यायपदभूषकाणां शिवसायुज्यताप्राप्तानां परन्त्वस्मद्धृदये सदैव निवसतां पर्वतीयनित्यानन्दपन्तानां गुरूणां कृपया, तथा काशिस्थराजकीयप्रधानपाठशालायां व्याकरणाद्यनेकशास्त्राध्यापकानां गुरूणां मोकाटेइत्युपनामकगणपतिशास्त्रिणां कृपया च द्वित्राणि प्राचीनहस्तलिखितानि तथा मुद्रितानि च पुस्तकानि गृहीत्वा चेमं ग्रन्थं समशोधयम् । अत्र सर्वत्र मूललापनाय ग्रन्थान्तरीयाः कल्पिताश्च टिप्पणीः तथा बृहतीं विषयसूचीमकरवम् । तथाग्रन्थान्ते व्याकरणे जाताचार्याणां व्याकरणशास्त्रे कति ग्रन्थाः, केन कृताः, कदा च कृता इति संम्पूर्णतया ज्ञानार्थं व्याकरणशास्त्रे ग्रन्थकृतां ग्रन्थनामसमयादिप्रदर्शकसूचिकां, तथा बालानां साकल्येन बोधार्थं भूषणसारपरिशिष्टनामकं भूषणसारांशसंकलनरूपं प्रकरणञ्च च कृत्वा ऽस्थापयम् । अत्र ग्रन्थकृन्नामादिसूचिकाया अस्मत्कृतायाः संशोधने महामहोपाध्यायैर्गुरुभिर्वासुदेवशास्त्रिभिः संपादितस्य सर्वदर्शनसंग्रहस्यातीवोपयोगः सञ्जात इत्यवश्यं निवेदनीयम् ।

अस्तु काशीपुरपालक श्री १०८ भैरवनाथान् , ग्रन्थस्यास्य भूमिकादिलेखने येषां सरस्वतिकल्पानां ग्रन्थकाराणां ग्रन्थानामुपयोगः सञ्जातस्तान् सर्वानपि शिरसा नमामि । अस्मिन् संशोधने अक्षराणामत्यन्तं लघुत्वान्मम दृष्टिदोषतो जातानि,स्खलितानि संशोध्यात्रत्यान् गुणान्दोषानपास्य हंसक्षीरन्यायेन स्वीकुर्वन्तु गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसो दयालवोऽनुगृह्णन्तु च मामिति प्रार्थयति—

काश्याम् ।
१९८८ वैशाख शुक्ल-
द्वादश्याम्

विदुषामनुचरः—
अनन्तशास्त्री फडके
व्याकरणाचार्यः, मीमांसातीर्थश्च ।

नम्रनिवेदनम्

अथायं सदर्पणभूषणसारस्याभिनवसंस्करणसम्पादनस्य कार्यभारः साम्प्रतं सुरभारतीसेवकगोलोकवासिश्रीहरिदासगुप्तात्मजश्रीजयकृष्णदास-श्रेष्ठिभूप्रसिद्धचौखम्बासंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षमहोदयैर्ममोपरि सादरं साग्रह-ञ्च विनिहितः। अहमपि प्राचीनमुद्रितानेकग्रन्थान् संगृह्य प्रकृतग्रन्थेन सह सम्मेल्य श्रीगुरुगणपतिपदाम्बुजानुकम्पाम्बुधावितधिया सदर्पणवैयाकर-णभूषणसारं समं विचार्य्य सपरिष्कारं संशोध्य समपादयम्। मन्येऽहमि-दम्भवत्करकमलेष्वर्पितं संशुध्या समसंस्करणशेखरायमाणम्भवेदिति।

अस्मिन् संशोधने सुहृद्वर–पं० श्रीछबिनाथत्रिपाठिना बहुतरं साहाय्यं प्रदत्तम्, इति तेभ्योऽनेके धन्यवादाः। अत्र संस्करणसंशोधने कदाचित् दृष्टिदोषेण प्रतिभामालिन्येन वा प्रमादाः स्युस्तान् गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसः परिशोधयन्त्विति सम्प्रार्थयते—

विदुषामनुचरः—
सदाशिवशास्त्री जोशी
व्याकरणाचार्यः, साहित्योपाध्यायश्च।

कृष्णाष्टमी
१९९६

२ भू० द०

॥ श्रीः ॥

अथ भूषणसारस्थप्रकरणानामनुक्रमणिका ।

क्रमाङ्कः	प्रकरणनाम			पृ० अं०
१	धात्वर्थनिर्णयः	....	....	७
२	लकारार्थनिर्णयः	....	....	११०
३	सुबर्थनिर्णयः	....	....	१३६
४	नामार्थनिर्णयः	....	....	१८७
५	समासशक्तिनिर्णयः	....	....	२१२
६	शक्तिनिर्णयः	....	....	२५४
७	नञर्थनिर्णयः	....	....	२७९
८	निपातार्थनिर्णयः	....	....	२९२
९	त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः	....	....	३१०
१०	देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः	....	....	३२१
११	अभेदैकत्वसंख्यानिर्णयः	....	....	३२८
१२	संख्याविवक्षानिर्णयः	....	....	३३३
१३	क्त्वाद्यर्थनिर्णयः	....	....	३३७
१४	स्फोटनिरूपणम्	....	....	३४४

इति श्रीभूषणसारस्थप्रकरणानामनुक्रमणिका ।

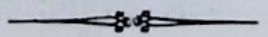

वैयाकरणभूषणसारस्य सटीकस्य विषयानुक्रमणिका

विषयः ।	पृष्ठम् ।
मङ्गलाचरणम् ।	१
मतान्तरेण यत इत्यस्यार्थप्रतिपादनम् ।	३
द्वितीयमङ्गलाचरणम् ।	४
ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञादिकम् ।	६
धात्वर्थनिर्णयप्रारम्भः ।	७
फलव्यापारतिङन्तानां विशेष्यविशेषणभावप्रतिपादनम् ।	७
फलपदार्थनिर्वचनम् । टी०	८
पररीत्या फलपदार्थनिरूपणम्	९
व्यापारपदार्थकथनम् ।	९
तदर्थे वाक्यपदीयप्रदर्शनन् ।	१०
साध्यत्वनिर्वचनम् ।	११
वस्तुतस्तुप्रकारेण साध्यत्वकथनम् । टी०	११
केचित्तुरीत्यापचित्वादिकं जातिरित्यादिकथनम् । टी०	११
तदर्थे वाक्यपदीयप्रदर्शनम् ।	१२
नानार्थतापत्तिवारणम् ।	१२
अत्र तदादिन्यायस्वरूपदर्शनम् । टी०	१३
वाक्यपदीयप्रदर्शनम् ।	१३
आश्रये तु तिङः स्मृता इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनम् ।	१४
फलव्यापाराश्रयस्य तिङर्थत्वे मीमांसकशङ्का ।	१४
तस्याः खण्डनम् ।	१५
न्यायशास्त्ररीत्या व्यापारस्य धात्वर्थत्वे शङ्का ।	१६
तस्याः खण्डनम् ।	१६
मीमांसकमतेऽपरापत्तिदानम् ।	१७
कर्तुर्वाच्यतावश्यकत्वप्रदर्शनम् ।	१९
सोमेन यजेतेत्यादावभेदान्वयबोधानापत्तौ शङ्का । टी०	२०
सोमेन यजेतेत्यत्र कर्तृवाचित्वप्रतिपादनम् । टी०	२०
अत्रापरमतम् । टी०	२०
वैश्वदेव्यामिक्षेतिन्यायनिर्वचनम् टी०	२१
अरुणयेतिन्यायनिर्वचनम् ।	२२
प्रधानषष्ठ्यर्थेऽनुशासनस्य युक्तेरप्युपलक्षणत्वम् ।	२१
अत्र वस्तुतस्तुमतप्रतिपादनम् । टी०	२२
अरुणाधिकरणीयसिद्धान्तप्रतिपादनम् । टी०	२२
केचिन्मते सङ्गतः फलम् । टी०	२४
फले प्रधानमित्यादिकारिकार्थनिरूपणम् ।	२४
नैयायिकादिरीत्या कार्यकारणभावप्रतिपादनम् ।	२५
षोढासङ्गतिनिरूपणम् । टी०	२४
उक्तकार्यकारणभावे गौरवप्रदर्शनम् ।	२५
चैत्र इव पचतीत्यादिस्थलीयदोषवारणम् । टी०	२६
प्रदर्शितलाघवस्य कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे प्रमाणत्वप्रदर्शनम् । टी०	२७
कालस्य व्यापारे विशेषणत्वम् ।	२७
कर्तृकर्मणोराख्यतार्थत्वेप्रदर्शितप्रमाणस्य नैयायिकरीत्या समाधानम् । टी०	२७

विषयः । पृष्ठम् ।
सङ्ख्यावत् कर्तृकर्मणोः कालस्यान्वयवारणम् । २८
कालस्य फलेऽन्वयवारणम् । २८
केचिन्मते फलव्यापारयोः पार्थक्येन-शक्तेरङ्गीकरणम् । टी० २८
उक्तमतस्य खण्डनम् । टी० २९
आमवातजडीकृतकलेवरस्योत्तिष्ठतीति प्रयोगवारणम् । २९
परमतेनोक्तापत्तिवारणम् । २९
उक्तापत्तिवारणप्रकारस्य खण्डनम् टी०३०
स्वमतेनापत्तिवारणम् । टी० ३०
प्रत्ययस्य प्राधान्यत्वेऽपि निरुक्तादिप्रामाण्यात्तस्यास्वीकरणम् । ३०
भावप्रधानमाख्यातमिति वाक्यार्थप्रदर्शनम् । ३०
भावत्वस्य निरूपणत्वम् । टी० ३१
प्राधान्यस्य निरूपणम् । टी० ३१
भावप्रधानकत्वनिरूपणम् । टी० ३१
सत्वप्रधानानीत्यस्य निर्वचनम् । टी०३२
भूवादिसूत्रीयभाष्यप्रदर्शनम् । टी० ३२
कृत्यादिरूपभावनाया आख्यातार्थत्वे मानप्रदर्शनम् । टी० ३२
क्रियायाः द्वित्वादिसत्वे शङ्कापूर्वकप्रप्राणकथनम् । टी० ३२
चैत्रौ पचत इत्यादौ चैत्रादिगतसङ्ख्यारोपे प्रमाणाभावकथनम् । टी० ३४
कर्तृकर्मणोः देवदत्तादीनामन्वयासंभवकथनम् । टी० ३५
कर्त्रादौ सङ्ख्यान्वयासंभवकथनम् टी०३५
कर्तृत्वेन विवक्षया राजापुरुषो गच्छतीतिप्रयोगापादानम् । टी० ३५
विषयः । पृष्ठम् ।
चैत्रादिपदोत्तरं तृतीयापत्तिवारणम् टी०३६
चैत्रस्याधेयतासम्बन्धेनान्वयापत्तिवारणम् । टी० ३६
पश्य मृगो धावतीत्यत्रैकवाक्यताऽनापत्तिरूपदूषणकथनम् । ३६
पश्येत्यत्र तमित्यध्याहारनिवारणम् । ३७
अत्र नैयायिकमतप्रदर्शनम् । टी ३९
पचतीत्यस्य बोधप्रदर्शनम् । ४०
प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधवादिमतेशङ्कानिवारणम् । टी० ४१
अत्रनैयायिकमतप्रदर्शनम् । टी० ४१
पचतीत्यस्य बोधप्रदर्शने नवीनमतकथनम् । टी० ४१
भावाख्याते भावनैव विशेष्येतिकथनम् । टी० ४१
अत्र नवीनमतम् । टी० ४२
अत्रापरमतम् । टी० ४३
घटो नश्यतीत्यादिबोधप्रदर्शनम् । ४४
पचतीत्यत्रबोधे तात्पर्यग्राहकप्रदर्शनम् ४५
अत्र व्यभिचारवारणम् । ४६
लडाद्यन्तेभावनाऽवाच्येतिप्रभाकरमते व्यवस्थापनम् । ४८
कृतित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वनिवारणम् । ४९
यत्नस्याख्यातार्थत्वनिवारणम् ५१
भावनाया आवाच्यत्वे आपत्तिप्रदर्शनम् ५१
अस्मिन् विषये द्वितीयापत्तिप्रदर्शनम् । ५२
अत्र भावप्रदर्शनम् । ५३
अस्मिन् विषये वास्तविकमतप्रदर्शनम् । टी० ५४

विषयः पृष्ठम् ।
जानात्यादेः केवलज्ञानादिवाचित्वदूषणम् । ५४
अत्र भावप्रदर्शनम् । ५५
अस्मिन् विषये वास्तविकमतप्रदर्शनम् । टी० ५५
अत्र नव्यनैयायिकमतम् । टी० ५६
क्रियानामेयमित्यादिभाष्ययोजना टी०५६
व्यापारमात्रशक्तिवादिमतम् । टी० ५७
कृजादौ सकर्मकत्वव्यवहारोभाक्तेतिमतस्य खण्डनम् । ५७
कारिकयाकृजर्थादिप्रदर्शनम् । ५८
अत्र परमतम् । ५७
फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वं सकर्मकत्वमितिमतेऽपि अयम्पक्षः टी० ५७
जानात्यादेः विषयावच्छिन्नावरणभङ्गादिफलवाचकत्वनिराकरणम् । ५९
अत्र वास्तविकं मतम् । टी० ५९
निर्वर्त्यादिषु कर्मवद्भावो नतुप्राप्येतिकथनम् । ६०
फलावाचकत्वे त्यजिगम्योः पर्यायतापत्तिः । ६२
अख्यातवाच्या भावनेतिमीमांसकमतम् । ६३
अत्र तदागमन्यायदर्शनम् । ६३
तदागमन्यायस्य समूलं विवरणम् । ६३
मीमांसकमतखण्डनम् । ६४
मीमांसकमतखण्डनपूर्वकमभिप्रायप्रदर्शनम् । ६६
सम्बन्धमात्रमितिभाट्टवार्तिकप्रदर्शनपूर्वकं शङ्का ६७
उक्तमतस्य खण्डनम् । ६७
वास्तविकमतप्रदर्शनम् । ६७
बोधो व्युत्पत्त्यनुसारीतिप्रदर्शनम् । ६८
तदागमे हीतिन्यायस्यातिव्याप्तत्वप्रदर्शनम् । ७०
व्यापारस्य धात्वर्थत्वे साधकान्तरमाह ७१
कर्तुर्वाच्यत्वावश्यकमितिशङ्का । ७२
अस्य मतस्य खण्डनम् । ७३
एककियान्वयित्वरूपसामर्थ्यस्य खण्डनम् । ७३
भावनायास्तिङर्थत्वे आपत्तिप्रदर्शनम् ७४
णिजाख्यातार्थान्यतरार्थव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य खण्डनम् । टी० ७५
धातोर्भावनावाच्यत्वे प्रमाणप्रदर्शनम् ।७६
क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वरूपधातुत्वस्य खण्डनम् । ७६
अस्त्यादीनां क्रियावाचकत्वाभावनिराकरणम् । ७९
स ततो गतो नवेतिप्रश्नानुरोधेन तत्रापि भावनाप्रतीयते ८०
उक्तप्रश्नोत्तरविषये शङ्कासमाधानम्टी० ८०
अस्तीत्यत्र स्पष्टं भावना न प्रतीयतेऽत्र कारणप्रदर्शनम् । ८१
करोतीतिप्रश्ने प्रश्नस्यास्तीत्युत्तरस्य वारणम् । ८२
सवर्षां सकर्मकतापत्तिनिवारणम् । ८२
अत्रार्थे वाक्यपदीयप्रदर्शनम् । ८३
पाक इत्यत्रासत्वभूतक्रियाप्रतीतिनीवारणम् । ८४
घञन्ते साध्यत्वेन क्रियाभिधाने प्रमाणप्रदर्शनम् । ८५
अस्यैव स्पष्टीकरणम् । ८७

विषयः ।		पृष्ठम् ।
स्तोकः पाक इति प्रयोगवारणम्		८८
समानवाक्ये निघातादिविषये वाक्यपदीयप्रदर्शनम् ।		८१
सम्बोधनपदार्थकथनम् ।	टी०	९०
तिङन्तानामप्येकवाक्यताऽस्तीति प्रतिपादनम् ।		९१
अत्र वास्तविकमतप्रदर्शनम् ।		९१
सम्बोधनान्तं कृत्वोर्था इत्यादीनामुदाहरणप्रदर्शनम् ।		९२
असमस्तनञः क्रियान्वये प्रमाणप्रदर्शनम् ।		९२
सम्बोधनाद्यष्टकस्य क्रिययैव साधुत्वम्		९४
फलांशोऽपि भावनायां विशेषणं कारकाण्यपि ।		९६
स्वीयोपपत्तिप्रदर्शनम् ।		९७
कर्त्रादौ विहितेऽन्यादीनां क्रिययैवान्वयः		९८
अस्मिन्विषये वास्तविकं मतम् ।	टी०	९९
भावनायाः पदार्थैकदेशत्वेऽप्यन्वयकथनम्		१००
अस्मिन् विषये नवीनमतम् ।	टी०	१०१
तेषामाशयप्रदर्शनम् ।	टी०	१०१
पूर्वविषयेऽतिप्रसङ्गनिवारणम् ।		१०१
धातोरेव भावना वाच्यानाख्यातस्येत्यत्र विनिगमकम् ।		१०३
नानृतमितिनिषेधः क्रत्वर्थं न सिद्ध्येदितिशङ्का ।		१०४
नानृतमिति निषेधस्य क्रत्वर्थत्वादिविवरणम् ।	टी०	१०४
उक्तमीमांसकशङ्कानिरासः ।		१०५
श्रुत्यादिषड्विधप्रमाणोदाहरणानि	टी०	१०५
अत्र विरोधोदाहरणादि ।	टी०	१०६
अत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तौ ।	टी०	१०६
विरोधोदाहरणान्तराणि०	टी०	१०७
क्रतुयुक्तपुरुषधर्माङ्गीकरणे जञ्जभ्यमानदृष्टान्तः ।		१०८
उक्तदृष्टान्तविवरणम् ।	टी०	१०८
धात्वर्थनिरूपणोपसंहारः लकारार्थप्रारम्भः ।		११०
लडर्थविवेचनम् ।		११०
खण्डकाल एव वर्तमानवाच्यः ।	टी०	१११
वर्तमानत्वादि लडादि द्योत्यम् ।		११२
लिडर्थवर्णनम्		११३
परोक्षे इत्यस्याव्यावर्तकत्वस्य शङ्कापूर्वकं निवारणम् ।		११४
शब्दादप्यपरोक्षज्ञानमस्तीतिशङ्कानिवारणम् ।	टी०	११४
व्यातेने इति किरणावलीप्रयोगस्यसाधुत्वविचारः		११६
अत्र नैयायिकमतम् ।	टी०	११६
लुडर्थविवरणम् ।		११७
अत्र तात्पर्यकथनम् ।	टी०	११७
लृडर्थकथनम् ।		११७
अत्रान्यमतम् ।	टी०	११७
अत्र तत्वम् ।	टी०	११८
लोडर्थविवरणम् ।		११७
लङादिङितामर्थवर्णनम् ।		११८
अत्र तात्पर्यकथनम् ।	टी०	११८
विध्यादीनामुदाहरणादि	टी०	११८
इष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थः		१२२
अस्य विवरणम् ।	टी०	१२२
इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र तृतीयोपपत्तिः ।	टी०	१२२

विषयः । पृष्ठम् ।
इष्टसाधनत्वस्य प्रवर्तनात्वे मण्डनमिश्रसम्मतिः । १२४
कृतिसाध्यत्वस्य प्रवर्तनात्वे विवरणम् । टी० १२४
अत्र परमतम् । टी० १२६
अत्रगुरुमतम् । टी० १२७
अस्यखण्डनपूर्वकमपरमतम् । टी० १२८
परेत्वित्यादिनामतान्तरकथनम् टी० १२८
अभिधालिङादिनिरूपिताशक्तिरित्यादिविस्तरेण कथनम् । टी० १३०
आचार्यमतम् । टी० १३१
लुङर्थनिरूपणम् । टी० १३२
अस्मिन् विषये संग्रहेण कथनम् । १३३
लुङर्थकथनम् । १३३
लकारार्थनिरूपणसमाप्तिः, सुबर्थनिर्णयप्रारम्भः । १३५
कर्मण आश्रय एवार्थः । १३६
अत्र नैयायिकमतम् । १३८
जानातीत्यत्रावरणभङ्गरूपधात्वर्थफलाश्रयत्वात्कर्मता १३९
चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्रचैत्रस्यकर्मतावारणम् । १४०
चैत्रश्चैत्रमित्यत्र शाब्दबोधापत्तिवारणम् । १४०
अत्र नैयायिकरीत्यावारणम् । १४१
परत्वनिर्वचनम् । टी० १४१
प्रसङ्गतो दीधितिकारमतकथनम् टी० १४२
चैत्रोग्रामंगच्छतीत्यत्रनैयायिकरीत्या परिष्कृतरूपवर्णनम् । टी० १४२
अत्र शङ्कापूर्वकं समाधानम् टी० १४३
पूर्वोक्तनैयायिकमतखण्डनम् । टी० १४३

विषयः । पृष्ठम् ।
कर्मणः सप्तविधत्वम् । १४५
निर्वर्त्यस्य पारिभाषिकत्वम् । १४५
विकार्यलक्षणनिर्वचनपूर्वकं परमतं टी० १४६
काष्ठं भस्मकरोतीत्यत्र नैयायिकमतेन विवेचनम् । टी० १४७
अत्र वास्तविकमतकथनपूर्वकं विकृतिकर्मणो लकाराभिधाने बाधकाभावः । टी० १४७
विकृतिवाचकाद्द्वितीयापत्तिवारणम् । टी० १४८
अत्र केचिदित्यादिना मतान्तरकथनम् । टी० १४९
पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्ड इत्यादिभाष्यस्यापरमतेनार्थकथनम् । १४९
प्राप्यकर्मणः कथनम् । १५०
अन्यपूर्वककर्मण उदाहरणकथनम् । टी० १५१
कर्तृतृतीयाद्यर्थविवेचनम् । १५३
स्वातन्त्र्यस्य निर्वचनम् । १५४
अत्रान्यमतम् । टी० १५४
कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च इति सूत्रीयशङ्कासमाधानम् । १५४
कृत्याश्रयत्वस्याव्याप्तत्वप्रदर्शनपूर्वकमन्यदपि विवेचनम् । टी० १५५
अत्र वास्तविकमतम् । १५६
तृतीयार्थत्वेन निरुक्तस्य त्रैविध्यम् । १५९
करणत्वनिर्वचनं तदर्थं वाक्यपदीयप्रदर्शनम् । १५९
अत्रापरमतम् । टी० १६०
कर्ताशास्त्रार्थवत्वादित्यधिकरणविरोधसमाधानम् । १६०

विषयः । पृष्ठम् ।
समाधानस्याभ्युच्चयमात्रताकथनम् १६१
सप्तम्यर्थनिर्वचनपूर्वकन्त्रैविध्यप्रतिपादनम् । १६२
अत्र नैयायिकमतम् । टी० १६४
पञ्चम्यर्थप्रतिपादनम्–वाक्यपदीयप्रदर्शनञ्च । १६५
उक्तवाक्यपदीयस्यार्थस्य विवेचनम् १६५
पञ्चम्यर्थवर्णने मतान्तरकथनम् । टी०१६७
वृक्षात् त्यजतीतिप्रयोगवारणम् । १६९
अपादानस्य त्रैविध्यप्रतिपादनपूर्वकं चतुर्थ्यर्थकथनम् । १६९
विप्राय गां ददातीत्यत्र धात्वर्थकथनपूर्वकं नैयायिकमतकथनम् । टी० १७१
अत्रापरमतम् । टी० १७२
सम्प्रदानस्यैव शेषित्वम् १७२
रजकाय वस्त्रन्ददातीत्यस्योपपत्तिः, वृत्तिकारमतं च १७२
अत्र तादर्थ्यवर्णनप्रसङ्गेन प्रयोजनत्ववर्णनम् । टी० १७४
सम्प्रदानत्वस्य त्रैविध्यम् । ७६
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदसंसर्गकथनप्रसक्त्यान्विताभिधानवादिमतकथनम् । टी० १७६
विभक्तीनां धर्मवाचकत्वनिराकरणम् । १७८
धर्ममात्रवाचकत्ववर्णनपूर्वकषष्ठ्यर्थनिरूपणम् । १८०
कारकषष्ठ्याः शक्तिवाचकत्वम् । १८०
शक्तिः कारकमिति मते कैयटाद्याशयवर्णनम् । टी० १८२
घटज्ञानातीत्यत्र विषयतायां लक्षणेति-नैयायिकमतस्य खण्डनम् । १८३

विषयः । पृष्ठम् ।
द्विविधनियमस्य प्रदर्शनम् । १८४
नामार्थनिरूपणम् । १८७
जातेर्वाच्यत्वे व्यक्तिबोधः लक्षणया । १८८
केवलजातिवाच्यत्वपक्षे दिगर्थप्रदर्शनम् । टी० १८९
केवलव्यक्तिरेव एकशब्दार्थः १९०
व्यक्तेर्वाच्यत्वपक्षे जातेर्वाच्यत्वशङ्का १९१
नह्याकृतिपदार्थस्येति भाष्याद्विशिष्टं-वाच्यम् । १९३
व्यक्तेर्द्रव्यपदेन व्यवहारो भवति टी० १९१
उक्तपक्षद्वयमपि न विचारसहमिति शङ्का टी० १९२
उभयोरुभयं पदार्थइतिभाष्यस्य सामान्याभिप्रायः । टी० १९३
वास्तविकमतकथनपूर्वकमन्यमतकथनम् । टी० १९३
विशिष्टवाच्यतापक्षे एकमित्यस्याभिप्रायवर्णनम् । १९५
जातिव्यक्त्योर्द्वयोरपि वाच्यता । १९६
लिङ्गस्यापि वाच्यत्वाभिप्रायेण त्रिकोपपत्तिः । १९६
पशुनेत्यत्र पुंस्त्वस्य विवक्षितत्वान्नपशुस्त्रियायागः । १९७
सङ्ख्यासहितत्वे कारकसहितत्वे च चतुष्कपञ्चकत्वोपपत्तिः । २००
लिङ्गेशक्तिग्रहविषयताभावेन त्रिकपक्षानुपपत्तिशङ्का । टी० २००
केचिन्मतेन लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वमेव । टी० २०१
एकवचनत्वादेरननुगतत्वशङ्कापूर्वकं तत्समाधानम् । टी० २०१

विषयः ।	पृष्ठम् ।
विभक्तीनां द्वित्वादिवाचकत्वं द्योतकत्वंच ।	२०२
शब्दोऽपि शाब्दबोधे भासते ।	२०४
क्वचित् षोढापि प्रातिपदिकार्थः ।	२०५
अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षायामभिप्रायकथनम् ।	२०६
अतिप्रसङ्गाय वृत्तिजन्यपदोपस्थितिहेतुः ।	टी० २०७
सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वादित्यत्राभिप्रायवर्णनम् ।	२०७
अनुकार्यानुकरणयोरभेदपक्षे साधकम्	२१०
अभेदपक्षेऽर्थवत्वाद्यभावेऽपिसाधुत्वम्	२१०
समासभेदाः ।	२१२
समासैकार्थीभावजहत्स्वार्थाद्यर्थनिरूपणम् ।	टी० २१२
सुपांसुपेतिश्लोकोक्तानामुदाहरणानि	२१३
समासस्तुचतुर्धेतिप्राचीनोक्तमयुक्तम्	२१५
सिद्धान्तेऽव्ययीभावादिकानां लक्षणानि ।	२१७
जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थवृत्त्योस्त्रैविद्ध्यकथनम् ।	२१८
अजहत्स्वर्थपक्षाभिप्रायः ।	२१८
वृत्तित्रैविध्यनिरूपणम् ।	२२१
समासे भिन्नैव शक्तिः ।	२२१
अत्र प्रसङ्गतो रथकारादिदृष्टान्तप्रदर्शनम् ।	२२३
समासेशक्तेर्भेदेसाधकान्तरवर्णनम् ।	२२४
समासे शक्त्यनङ्गीकारे दूषणान्तरम्	२२६
समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेधान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तिरूपदोषः	२२७
समासे शक्तेः साधकान्तरम् ।	२२८
चरमपदेऽपि लक्षणानङ्गीकर्त्तुं शक्या	२३०
प्रसङ्गतश्चरमवर्णस्य वाचकताकल्पनारूपदोषप्रदर्शनम् ।	२३१
व्यपेक्षावादिनैयायिकादिमतम् ।	२३१
शक्त्यग्रहे लक्षणयापि विशिष्टार्थप्रत्ययो न भवति ।	२३४
नैयायिकादिमताभिप्रायवर्णनम्	टी० २३६
उक्तमतखण्डनम् ।	२३६
अतिप्रातिपदिकमितिन्यासप्रदर्शनेन शङ्का ।	२३८
समासग्रहणस्य नियामकत्वाभाववर्णनेन शङ्का ।	२३९
चित्रगुमानयेत्यादौ कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिशङ्का ।	२४०
प्रकृतित्वाश्रये विभक्त्यर्थान्वय इतिकल्पनया शङ्का ।	२४२
समासे शक्त्यस्वीकारे राजपुरुषादावनन्वयप्रसङ्गः ।	२४३
विशेषणविभक्तेरभेदार्थिकत्वे शङ्कासमाधानम् ।	टी० २४४
राजपुरुष इत्यादौ लक्षणया न निर्वाहः	२४६
मीमांसकैरपि षष्ठ्यर्थकर्तुरित्यादिस्थलेषु विशिष्टशक्तिरभ्युपेया ।	२४७
विशिष्टशक्त्यङ्गीकारेऽरुणाधिकरणारम्भः ।	२४९
राज्ञः पुरुष इत्यस्य विग्रहत्वसाधनम्	२४९
निषादस्थपत्यधिकरणसिद्धान्तसाधनम् ।	२५१
नानार्थे तात्पर्यान्निर्णयः ।	२५२
शक्तेः स्वरूपवर्णनम् ।	२५४
वृत्तिद्वैविध्यप्रतिपादनम् ।	टी० २५४

विषयः ।	पृष्ठम् ।
बोधकारणतारूपयोग्यतैव शक्तिरितिमते शङ्का	२५६
सङ्केतस्य स्वरूपेण हेतुत्वाप्रतिपादनम् ।	२५७
स्वातन्त्र्येण बोधकताज्ञानस्य कारणत्वम् ।	२५८
शाब्दबोधे कार्यकारणद्वयापेक्षया शक्तिजन्योपस्थितेरेवकारणत्वम् ।	२६०
वृत्तिजन्योपस्थितित्वेन शब्दबोधहेतुत्वकथनम् ।	२६२
उक्तहेतुत्वस्य निराकरणम् ।	२६३
समूहालम्बनस्मरणवतो शाब्दबोधापत्तिदानम् ।	२६३
पदनिष्ठार्थबोधजनकत्वस्य शक्तित्वासम्भवः टी०	२६५
शक्तिलक्षणाज्ञानयोरेकरूपेणैव हेतुत्वकथनम् । टी०	२६५
शक्तिग्राहकाणामुदाहरणानि । टी०	२६५
नानार्थेषु शक्तिनियामकानि ।	२६६
शक्तित्रैविध्यकथनम् ।	२६८
लक्षणाया विचारः ।	२६८
लाक्षणिकं पदं नानुभावकमित्यस्यार्थवर्णनम् ।	२६९
बोधकताशक्तिर्भाषाशब्देषु नास्ति	२७०
अपभ्रंशानां साक्षाद्वाचकत्वे प्रमाणप्रदर्शनम् ।	२७२
अपभ्रंशानामपि साक्षाद्बोधकत्ववर्णनम् ।	२७३
भाषाशब्दानां कोशे गणनावारणम्	२७५
भाषाशब्दानां साधुत्वस्य निवारणम्	२७५
अतिरिक्तशक्तिग्रहोपायप्रदर्शनम् ।	२७७
नञर्थप्रदर्शनम् ।	२७९
अत्र पक्षान्तरप्रदर्शनम् ।	२८१
नञोभेदार्थकत्वेऽपि नाब्राह्मणमानयेत्यत्र लोष्टानयनापत्तिः । टी०	२८२
क्वचिन्नञः विकल्पाप्रसक्त्याप्रतिषेधार्थकत्वम् । टी०	२८२
केचिन्मतेन विकल्पाप्रसक्त्यापि न निषेधबोधकत्वम् ।	२८३
सादृश्यादिकं न नञ्वाच्यम्	२८४
अभावस्य विशेष्यत्वमपि ।	२८६
अनेकमन्यपदार्थे इत्यादिष्वेकवचनं सर्वसंग्रहार्थम् ।	२८७
प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञो व्यवस्थाकथनम् ।	२८८
अन्योन्याभावस्य पृथक् शक्तिकल्पने शङ्का । टी०	२८९
नञोऽत्यन्ताभावबोधकत्वे भूतले नघटः इत्यादौ अत्यन्याभावापत्तिः । टी०	२९०
निपातानां द्योतकत्वमेव ।	२९१
द्योतकत्वे युक्तिप्रदर्शनम् ।	२९३
चादीनामपि द्योतकत्वमेव ।	२९४
प्रादीनां वाचकत्वे आपत्तिप्रदर्शनम् ।	२९५
भेदान्वयबोधे स्वीकृतस्य कार्यकारणभावस्य निपातातिरिक्तत्वस्य खण्डनम् ।	२९७
अत्र नैयायिकमतम् । टी०	२९८
निपातानां वाचकत्वे दोषान्तरम् ।	२९८
उपसर्गस्यार्थवत्वाभावेन विभक्त्यनुपपत्तिदोषवारणम् ।	३००
मीमांसकमतेनापि निपातानां द्योतकत्वम् ।	३०१

विषयः । पृष्ठम् ।
निपातानां वाचकत्वाङ्गीकरणं नतु-द्योतकत्वम् । ३०२
निपातानां केचिद्वाचकाः केचिद्योतका इतिमतस्य खण्डनम् । ३०३
निपातत्वं परमतवदस्माकं मतेऽपि । ३०५
अत्र नैयायिकानां मतम् । टी० ३०५
इवार्थकथनपूर्वकमेवकारस्यार्थकथनम् । टी० ३०८
एवकारार्थविषये केचिन्मतम् । टी० ३०९
वास्तविकमतकथनम् । टी० ३०९
भावप्रत्ययार्थकथनम् । ३१०
राजपुरुषत्वादिकानामर्थवर्णनम् । ३१०
प्रकृत्यर्थविशिष्टे द्रव्यमात्रवाचकत्वं-तद्धितस्येतिमतस्य खण्डनम् । ३१३
क्त्वादिषु सिद्धान्ते पक्षद्वयम् । ३१३
पक्षद्वयोपपादनम् । ३१४
अत्र वाक्यपदीयस्य प्रदर्शनम् । ३१६
श्लोकोक्तशब्दपरा अमीत्यस्य विवरणम् । ३१७
सामान्यतःपदप्रकारक एव शक्तिग्रहः ३१९
अत्र नैयायिकमतम् । टी० ३२०
देवताप्रत्ययार्थनिरूपणम् ३२१
प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थैकदेशे विशेषणत्वम् । ३२२
प्रकृतेर्लक्षणा प्रदेये च शक्तिः । ३२३
क्रीडायां ण इत्यादावपि रीतिरियम् ३२५
सास्मिन्पौर्णमासीत्यादिकानामर्थवर्णनम् । टी० ३२५
वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्या प्रतीयते । ।३२८
अत्र कारणत्वप्रदर्शनम् । ३२९
विषयः । पृष्ठम् ।
सङ्ख्याया एकत्वेन प्रतीतौ दृष्टान्तरीत्यादिकथनम् । टी० ३३०
उद्देश्यविधेययोः सङ्ख्याविवक्षाविवक्षानिर्णयः । ३३३
विधेयविशेषणं विवक्षितमित्यपि नियमो नास्ति ३३३
विधेयविशेषणं विवक्षितमनुवाद्यस्य नियमो नास्ति ३३५
भिन्नमित्यादौ नकारद्वयोपपादनम् । ३३६
क्त्वाप्रत्ययादेरर्थनिरूपणम् । ३३७
अधीत्य तिष्ठतीत्यादि प्रयोगाणामुपपत्तिः ३३९
क्त्वाप्रत्ययादीनां द्योतकत्वम् । ३४०
समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यत्र नवीनमतम् । टी० ३४०
समानकर्तृकत्वस्य क्त्वाऽवाच्यत्वे शङ्कापूर्वकं समाधानम् । टी० ३४१
पूर्वपक्षिणा दत्ततृतीयापत्तेर्वारणम् । ३४१
आसत्त्यादिकं शाब्दबोधे सहकारि । ३४४
आसत्यादिलक्षणे नवीनमतम् । टी ०३४४
योग्यताज्ञानं कारणमिति मतम्। टी०३४४
योग्यताज्ञानस्य हेतुत्ववारणम्। टी० ३४५
आकाङ्क्षानिर्वचनं तस्याः सहकारित्वसमर्थनम् । टी० ३४५
नवीनमतेनाकाङ्क्षनिर्वचनम् । ३४७
वाक्यस्फोटस्यैव वास्तवत्वमन्येषामवास्तवत्वकथनम् । ३४७
वर्णस्फोटनिरूपणम् । ३४८
स्थानिवाचकत्वनिराकरणम् । ३४८
तत्र प्रयुक्तहेतुनिरूपणम् । ३५०

विषयः । पृष्ठम् ।
लकारस्य वाचकत्वे आपत्तिप्रदर्शनम् ३५२
शानचः कर्ता वाच्य इतिशङ्काया उत्तरम् । ३५३
पदस्फोटनिरूपणम् । ३५५
सुप्तिङन्तंपदमिति पदत्वस्वीकर्तृमतम् । ३५७
सुप्तिङन्तचयरूपवाक्यस्य वाचकत्ववर्णनम् । ३५८
वाक्यस्फोटसंसाधनम् । ३५९
अत्र बृहद्भूषणविवेचनप्रदर्शनम् टी० ३६०
वास्तविकमतप्रदर्शनपूर्वकं वदन्तीति विवेचनम् । टी० ३६१
वाक्यार्थस्यापूर्वत्वाच्छक्तिग्रहः कथमिति शङ्कायाः वारणम् । ३६२
समुदितार्थे विशिष्टवाक्यस्यैव प्रथमं शक्तिग्रहः । ३६३
अत्र मीमांसकादीनामियमेवगतिः । ३६४
अखण्डपदवाक्यस्फोटवर्णनप्रारम्भः । ३६६
अत्राभिप्रायवर्णनम् । ३६६
वायुसंयोगस्य वाचकत्वनिराकरणम् ३६७
वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वादिशङ्कानिवारणम् । ३६८
अत्रकैयटमतं तत्खण्डनं च । ३७०
स्वमते दोषवारणम् । ३७०
कैयटाशयवर्णनम् । टी० ३७०
पर्यायस्थलेषु एक एव स्फोटो नाना वेत्यादि शङ्कानिवारणम् । ३७१
वर्णातिरिक्तस्फोटसाधने शब्दकौस्तुभयुक्तिप्रदर्शनम् । ३७३

विषयः । पृष्ठम् ।
स्फोटस्य वैशिष्ट्येन वर्णनम् । टी० ३७३
अखण्डस्फोटाङ्गीकारे शास्त्रप्रामाण्यनिवारणम् । ७४
भृगुवल्युक्तदृष्टान्तप्रदर्शनम् । ३७४
अलीकप्रकृतिप्रत्ययकल्पनया स्फोटबोधासम्भवखण्डनम् । ३७६
वर्णेषूत्पत्तेरनुभवविरुद्धत्वम् । ३७७
वर्णस्थले ध्वनिसत्वे प्रमाणकथनम् । ३७९
मीमांसकमतेन शङ्कातत्समाधा० टी० ३८०
जातिस्फोटप्रारम्भः ३८२
नैयायिकमतेन वर्णानित्यत्वसाधनम् । टी० ३८०
स्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयत्वे शङ्कातत्समाधानञ्च । ३८२
वर्णानामस्तित्वेऽपि न वाचकत्वं किन्तुजातेः । ३८३
जातेः प्रत्येकं वर्णेषु सत्वेऽपि न प्रत्येकादबोधापत्तिः । ३८५
अत्राभिप्रायवर्णनम् । ३८५
का सा जातिरितिप्रश्नस्योत्तरम् । ३८७
ब्रह्मदर्शने गोत्वादिजातेरप्यनित्यत्वम् । ३८८
अत्राशयवर्णनम् । टी० ३८७
सत्यांशेऽभिप्रायवर्णनम् । ३८७
स्फोटस्य यौगिकत्वप्रदर्शनपूर्वकं ग्रन्थसमापनम् । ३९०
स्वप्रकाशत्वादिनिरूपणम् । टी० ३९१
टीकाकारस्य स्वीयनामोल्लेखनपूर्वकं टीकासमापनम् । ३९१

इति सटीकस्य भूषणसारस्य विषयसूचिका ।

अथ भूषणसारस्थमूलकारिकासङ्कलनम् ।

फणिभाषितभाष्याऽब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः ।
तत्र निर्णीत एवार्थः सङ्क्षेपेणेह कथ्यते ॥ १ ॥
फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः
फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् ॥ २ ॥
फलव्यापारयोस्तत्र फले तङ्यकूचिणादयः
व्यापारे शपूश्नमाद्यास्तु द्योतयन्त्याश्रयाऽन्वयम् ॥ ३ ॥
उत्सर्गोऽयं कर्मकर्तृविषयादौ विपर्य्ययात् ।
तस्माद् यथोचितं ज्ञेयं द्योतकत्वं यथागमम् ॥ ४ ॥
व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया ।
कृञोऽकर्म्मकतापत्तेर्नहि यत्नोऽर्थ इष्यते ॥ ५ ॥
किन्तूत्पादनमेवातः कर्म्मवत्स्याद्यगाद्यपि ।
कर्म्मकर्त्तर्य्यन्यथा तु न भवेत्तद् दृशेरिव ॥ ६ ॥
निर्वर्त्ये च विकार्य्ये च कर्मवद्भाव इष्यते ।
नतु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽत्र व्यवस्थितः ॥ ७ ॥
तस्मात् करोतिर्धातोः स्याद् व्याख्यानं, नत्वसौ तिङाम् ।
पक्कवान् कृतवान् पाकं किं कृतं पक्कमित्यपि ॥ ८ ॥
किं कार्य्यं पचनीयं चेत्यादि दृष्टं हि कृत्स्वपि ।
किञ्च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव न ॥ ९ ॥
सर्व्वनामाव्ययादीनां यावादीनां प्रसङ्गतः ।
नहि तत्पाठमात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटम् ॥ १० ॥
धात्वर्थत्वं क्रियात्वञ्चेद्धातुत्वं च क्रियार्थता ।
अन्योऽन्यसंश्रयः स्पष्टस्तस्मादस्तु यथाकरम् ॥ ११ ॥
अस्त्यादावपि धर्म्यंशे भाव्येऽस्त्येव हि भावना ।
अन्यत्राशेषभावात्तु सा तथा न प्रकाशते ॥ १२ ॥

फलव्यापारयारेकनिष्ठतायामकर्म्मकः ।
धातुस्तयोर्धर्म्मिभेदे सकर्म्मक उदाहृतः ॥ १३ ॥
आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनरूपता ।
प्रकल्पिता यथाशास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥ १४ ॥
साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।
सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥ १५ ॥
सम्बोधनान्तं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमो वतिः ।
धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ् ॥ १६ ॥
तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदितं द्वयम् ।
साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रिययैवावधार्य्यताम् ॥ १७ ॥
यदि पक्षेऽपि वत्यर्थः कारकञ्च नञादिषु ।
अन्वेति त्यज्यतां तर्हि चतुर्थ्याः स्पृहिकल्पना ॥ १८ ॥
अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्म्मभिः ।
क्रियासम्बध्यते तद्वत्कृतपूर्व्यादिषु स्थिता ॥ १९ ॥
कृत्वोऽर्थाः क्त्वातुमुन् वत्स्युरिति चेत् सन्ति हि क्वचित् ।
अतिप्रसङ्गो नोद्भाव्योऽभिधानस्य समाश्रयात् ॥ २० ॥
भेद्यभेदकसम्बन्धोपाधिभेदनिबन्धनम् ।
साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह निवार्य्यते ॥ २१ ॥
वर्त्तमाने परोऽक्षे श्वो भाविन्यर्थे भविष्यति ।
विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया लडादयः ॥ २२ ॥
ह्याभूते प्रेरणादौ च भूतमात्रे लङादयः ।
सत्यां क्रियातिपत्तौ च भूते भाविनि लृङ्स्मृतः ॥ २३ ॥
आश्रयोऽवधिरुद्देश्यः सम्बन्धः शक्तिरेव वा ।
यथायथं विभक्त्यर्थाः सुपां कर्मेतिभाष्यतः ॥ २४ ॥
एकं द्विकं त्रिकं चाथ चतुष्कं पञ्चकं तथा ।
नामाऽर्थ इति सर्व्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः ॥ २५ ॥
शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात् तदा तथा ।
नोचेच्छ्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थोऽवभासते ॥ २६ ॥

अत एव गवित्याह भूसत्तायामितीदृशम् ।
न प्रातिपदिकं नापि पदं साधु तु तत् स्मृतम् ॥ २७ ॥
सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा ।
सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधः ॥ २८ ॥
समासस्तु चतुर्द्धेति प्रायोवादस्तथापरः ।
योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च ॥ २९ ॥
भौतपूर्व्यात्सोऽपि रेखागवयवदाश्रितः ।
जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे द्वे वृत्ती ते पुनस्त्रिधा ॥ ३० ॥
भेदः संसर्ग उभयं वेति वाच्यव्यवस्थितेः ।
समासे खलुभिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ॥ ३१ ॥
बहूनां वृत्तिधर्म्माणां वचनैरेव साधने ।
स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः ॥ ३२ ॥
चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् ।
कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः ॥ ३३ ॥
अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना ।
कूलप्रत्यागश्चाति तव तत् किं शक्तिं न कल्पयेः ॥ ३४ ॥
आख्यातं तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।
गुणप्रधानभावादौ तत्र दृष्टो विपर्ययः ॥ ३५ ॥
पर्यवस्यच्छाब्दबोधाऽविदूरप्राक्क्षणस्थितेः ।
शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वचिन्तनम् ॥ ३६ ॥
इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।
अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा ॥ ३७ ॥
असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते ।
वाचकत्वाविशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः ॥ ३८ ॥
सम्बन्धिशब्दे सम्बन्धो योग्यतां प्रति योग्यता ।
समयाद् योग्यतासंविन्मातापुत्रादियोग्यवत् ॥ ३९ ॥
नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात् सर्वनामता ।
आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं नह्यसोऽप्यतिसर्ववत् ॥ ४० ॥

अभावो वातदर्थोस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् ।
विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्त्ववधार्य्यताम् ॥ ४१ ॥
द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा ।
उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा ॥ ४२ ॥
तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्म्मवाचकः ।
विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः ॥ ४३ ॥
पदार्थः सदृशाऽन्वेति विभागेन कदापि न ।
निपातेतरसङ्कोचे प्रमाणं किं विभावय ॥ ४४ ॥
शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ।
इत्यादावन्ययो न स्यात् सुपाञ्च श्रवणं ततः ॥ ४५ ॥
नञ्समासे चापरस्य द्योत्यं प्रत्येव मुख्यता ।
द्योत्यमेवार्थमादाय जायन्ते नामतः सुपः ॥ ४६ ॥
निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः ॥
युक्तं वा नतु तद्युक्तं परेषां मतमेव नः ॥ ४७ ॥
निपातत्वं परेषां यत्तदस्माकमिति स्थितिः ।
व्यापकत्वाच्छक्तितायास्त्ववच्छेदकमिष्यते ॥ ४८ ॥
कृत्तद्धितसमासेभ्यो मतभेदनिबन्धनम् ।
त्वतलोरर्थकथनं टीकायां हरिणा कृतम् ॥ ४९ ॥
अत्रार्द्धजरतीयं स्याद् दर्शनान्तरगामिनाम् ।
सिद्धान्ते तु स्थिते पक्षद्वयं त्वादिषु तच्छृणु ॥ ५० ॥
प्रयोगोपाधिमाश्रित्य प्रकृत्यर्थप्रकारताम् ।
धर्म्ममात्रं वाच्यमिति यद्वा शब्दपरा अमी ॥ ५१ ॥
जायन्ते तज्जन्यबोधप्रकारे भावसंज्ञिते ।
प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् ॥ ५२ ॥
अभेदश्चात्र संसर्ग आग्नेयादाविवं स्थितिः ।
देवतायां प्रदेये च खण्डशः शक्तिरस्तु वा ॥ ५३ ॥
प्रदेय एव वा शक्तिः प्रकृतेर्वास्तु लक्षणा ।
देवतायां निरूढेति सर्वे पक्षा अमी स्थिताः ॥ ५४ ॥

क्रीडायां णस्तदस्तास्तीत्यादावेषव दिक् स्मृता ।
वस्तुतो वृत्तिरेवेति नात्रातीव प्रयत्यते ॥ ५५ ॥
अभेदैकत्वसङ्ख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः ।
कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्वं न्यायाद्यथोच्यते ॥ ५६ ॥
लक्ष्यानुरोधात् सङ्ख्यायास्तन्त्राऽतन्त्रे मते यतः ।
पश्वैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम् ॥ ५७ ॥
विधेये भेदकं तन्त्रमन्यतो नियमो नहि ।
ग्रहैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम् ॥ ५८ ॥
रदाभ्यां वाक्यभेदेन नकारद्वयलाभतः ।
क्षतिनवास्ति तन्त्रत्वे विधेये भेदकस्य तु ॥ ५९ ॥
अव्ययकृत इत्युक्तेः प्रकृत्यर्थे तुमादयः ।
समानकर्तृकत्वादि द्योत्यमेषामिति स्थितिः ॥ ६० ॥
वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः ।
साधुशब्देऽन्तर्गता हि बोधका नतु तत्स्मृताः ॥ ६१ ॥
व्यवस्थितेर्व्यवहृतेस्तद्धेतुन्यायतस्तथा ।
किञ्चाख्यातेन शत्राद्यैर्लडेव स्मार्यते यदि ॥ ६२ ॥
कथं कर्तुरवाच्यत्ववाच्यत्वे तद्विभावय ।
तरवाद्यन्ततिङ्क्ष्वस्ति नामता कृत्स्विव स्फुटा ॥ ६३ ॥
नामार्थयोरभेदोऽपि तस्मात्तुल्योऽवधार्य्यताम् ।
अथादेशा वाचकाश्चेत् पदस्फोटस्ततः स्फुटः ॥ ६४ ॥
घटेवेत्यादिषु नहि प्रकृत्यादिभिदा स्थिता ।
वस्नसादाविवेहापि सम्प्रमोहो हि दृश्यते ॥ ६५ ॥
हरेऽवेत्यादि दृष्ट्वा च वाक्यस्फोटं विनिश्चिनु ।
अर्थे विशिष्य सम्बन्धाग्रहणं चेत्समं पदे ॥ ६६ ॥
लक्षणादधुनाचेत्तत्पदेऽर्थेऽप्यस्तु तत् तथा ।
सर्वत्रैवहि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति ये विदुः ॥ ६७ ॥
भाट्टास्तेऽपीत्थमेवाहुर्लक्षणाया ग्रहं गतिम् ।
पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा नच ॥ ६८ ॥

वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ।
पञ्चकोशादिवत्तस्मात् कल्पनैषा समाश्रिता ॥ ६९ ॥
उपेयप्रतिप्रत्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः ।
कल्पितानामुपाधित्वं स्वीकृतं हि परैरपि ॥ ७० ॥
स्वरदैर्घ्याद्यपि ह्यन्ये वर्णेभ्योऽन्यस्य मन्यते ।
शक्यत्व इव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम् ॥ ७१ ॥
औपाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्दवत् ।
अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृतः ॥ ७२ ।
कैश्चित् व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ।
सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ॥ ७३ ॥
सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः ।
इत्थं निष्कृष्यमाणं यच्छब्दतत्त्वं निरञ्जनम् ।
ब्रह्मैवेत्यक्षरं प्राहुस्तस्मै पूर्णात्मने नमः ॥ ७४ ॥

इति भूषणसारस्थमूलकारिकासङ्कलनम् ।

प्राप्तिस्थानम्—
चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,
बनारस सिटी ।

ॐ

वैयाकरणभूषणसारः

दर्पणाख्यव्याख्यासहितः।

श्रीलक्ष्मीरमणं नौमि गौरीरमणरूपिणम्।

रमाप्रेमाऽऽमजज्जगदवनदक्षं मधुहृतश्रुतिस्तोमाऽऽहृत्या परिजनितवेदाननमुदम्।
अखण्डानन्दाढ्यं निखिलजनहृत्कञ्जनिलयं हयग्रीवं वन्दे प्रकृतकृतिविघ्नक्षतिकृते॥ १॥

सत्येकस्मिन्नपि बाधके समवहितसाधकसहस्रादपि कार्योत्पत्तेरदर्शनादपेक्षितप्रारिप्सितप्रत्यूहापोहायानुष्ठितं भगवत्स्तुतिरूपं मङ्गलं ग्रन्थकृच्छिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति–*श्रीलक्ष्मीरमणमिति*। अधिकरणव्युत्पन्नल्युडन्त'रमण'शब्देन कर्तृषष्ठ्यन्त-'लक्ष्मी'पदस्य समासः। तेन च श्रीसहितशब्दस्य मध्यमपदलोपी समासः। शाकपार्थिवादेराकृतिगणत्वात्। तदुपादानञ्च सशक्तिकस्यैव भगवतो जगन्निर्माणकारणत्वमिति ध्वनयितुम्। *नौमीति*। "णु स्तुतौ" इति धातोरस्मच्छब्दाप्रयोगेऽपि गम्यमानतदर्थसामानाधिकरण्यस्य लकारार्थकर्त्तरि सत्त्वाद् वर्त्तमानक्रियाद्योतकलडुत्तमपुरुषः। "अस्मद्युत्तमः" (पा०सू०–१–४–१०७)इत्यत्र पूर्व्वसूत्रात् स्थानिनीत्यस्यानुवृत्तेः। स्तुतिश्चोत्कृष्टगुणवत्त्वप्रकारकबोधानुकूलो व्यापारः। स एव च प्रकृतधात्वर्थः। बोधरूपधात्वर्थफलाश्रयत्वाल्लक्ष्मीरमणस्य कर्मता। एवञ्च वैयाकरणमते प्रकृते श्रीसहितलक्ष्मीरमणाश्रयकोत्कृष्टगुणवत्त्वप्रकारकबोधानुकूलो मदभिन्नाश्रयको वर्त्तमानशब्दप्रयोगरूपो व्यापार इति वाक्यार्थः। नन्वेतच्छास्त्रप्रवर्त्तकत्वेन(१) शिवस्याभ्यर्हिततरत्वात्तत्स्तुत्यात्मकमङ्गलमपि कुतो नाचरितमत आह–*गौरीरम-

(१) एतच्छास्त्रप्रवर्तकत्वेनेति। यो देवो यच्छास्त्रं प्रवर्तयति स एव नमस्करणीय इति नास्ति नियमः। किन्तु स्वेष्टदेवताया एव सर्वत्र ग्रन्थादौ नमस्करणीयत्वात्। अत एव मुनित्रयमिति, नत्वा सरस्वतीमिति, मङ्गलं स्वेष्टदेवतानमस्काररूपमित्यादयो ग्रन्थकाराणां लेखाः सङ्गच्छन्ते। तस्मात् केवलविष्णुनमस्कारकरणे शिवाद्भेदप्रतीतेः, पुराणादिषु–"विष्णुरुद्रान्तरं यच्च यो मूढधीस्तु सः। रौरवादिषु घोरेषु नरकेषु पतत्यधः" इत्यादिना दोषश्रवणेन, तद्वारणार्थं शिवात्मकमङ्गलं करोति' 'गौरीति' इत्यवतरणं साध्विति इति केचित्।

स्फोटरूपं यतः सर्वं जगदेतद् विवर्त्तते ॥ १ ॥

णरूपिणमिति* । स्वरूपपररूपपदेन गौरीरमणपदस्य षष्ठीसमासस्ततोऽदन्तत्वनिबन्धनो मत्वर्थीय इनिः । गौरीरमणो रूपं स्वरूपं यस्येति षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिणोक्तार्थलाभेऽपि लाघवमूलक–'न कर्मधारयाद्'(१) इतिन्यायस्य "प्रत्ययस्थात्" (पा०सू० ७–३–४४) इति सूत्रे "असुब्वतः" इति प्रयोगमुदाहरता भाष्यकृताऽनादृतत्वान्न मत्वर्थीयानुपपत्तिः । दृश्यते चेदृशस्थले प्रयोगद्वैविध्यम्—

'शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे ।'

इत्यादि । तथा च तदभिन्नमित्यर्थः । प्रमाणं चात्रोक्तपुराणवाक्यमेव । एवञ्च कार्यवैचित्र्यस्य कारणवैचित्र्यनियम्यत्वाज्जगदवनादिकार्यवैचित्र्योपपत्तये तत्तद्गुणप्रधानमूर्तिपरिग्रहो भगवतो न पारमार्थिको भेद इति स्तुतिकर्मता शिवस्य नानुपपन्नेति भावः । उत्कृष्टगुणवत्त्वमेवाविष्करोति—*यत इति* । वेदान्तिमते मायाशबलस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वात् "जनिकर्त्तुः" (पा० सू० १–४–३०) इत्युपादानहेतावपादानसंज्ञानिबन्धना पञ्चमी । 'गुण' इत्युक्तेः "विभाषा" (पा० सू० २–३–२५) इत्यस्य न प्रसक्तिः । तथाच यस्मादुपादानहेतोरित्यर्थः । सर्वं जगत् स्फोटरूपं विवर्त्तत इति योजना । स्फुटत्यभिव्यक्तीभवत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटो नामाद्या(२)त्मकः शब्दः । बाहुलकादपादाने घञ् । रूप्यते निरूप्यते इति रूपमर्थः । तयोः समाहारद्वन्द्वे नपुंसकैकवचनान्तम् । वाच्यवाचकस्वरूपमिति तदर्थः । "नामरूपे व्याकरवाणि" (छान्दोग्ये ६।३।२) इति श्रुतेः । *एतत्*—अत्यन्तसान्निध्येन बुद्ध्या विषयीक्रियमाणम् । *विवर्त्तते* । उत्पद्यत इत्यर्थः । धातोरुपसृष्टत्वात् । ननु नामरूपात्मकस्य, "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" (छान्दोग्ये ६।२१) इति श्रुत्या सनातनत्वबोधनात् कथमुत्पत्तिशालित्वमत आह–*जगदिति* । "वर्त्तमाने पृषत्" (उणादिसू० पा० २ सू० २५०) इति निपातनात्साधु । तथा च गच्छति तिरोधत्त इति व्युत्पत्त्या तिरोधाने उक्ते यत्तिरोधत्ते तदाविर्भवतीति नियमेनाविर्भावस्य लाभात्स एवात्रोपसृष्टार्थः । एवञ्च सत्त्वेनैतस्य सनातनत्वेऽपि नामत्वादिनाविर्भावाद्यभ्युपगमान्नोक्तश्रुतिविरोधोऽपि "तस्मादेतस्माद्वा आत्मन आकाशः सम्भूतः" (तैत्तिरीयके २।१) इत्याद्यु-

---

(१) "न कर्म्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर" इति न्यायस्वरूपम् । अत्र कर्म्मधारयपदं बहुव्रीहीतरसमासपरमिति मथुरानाथतर्कवागीशकृतपञ्चलक्षणीव्याख्यायां स्पष्टम् ।

(२) आदिपदेन "चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च" इति निरुक्तोक्तम् आख्यतादि ज्ञेयम् ।

त्पत्तिबोधकतद्विरोधः(१) । यत्किञ्चिन्नामरूपात्मकस्यान्यतोऽपि सम्भवादाह–*सर्वमिति* । यावदर्थकम् । उत्पत्तिरूपलक्षणमवनादेः । तेन जगत्कर्तृत्वादिरूपोत्कृष्टधर्मस्य स्तुत्यतावच्छेदकस्य लाभः । अत्र च "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते; येन जातानि जीवन्ति; यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" (तैत्तिरीयके ३।१) इत्याद्याः श्रुतयः प्रमाणम् ।

मतान्तरे–(२) 'यत' इति पञ्चमी निमित्तहेतुतायाम् । व्युपसृष्टवृतुधातोराद्यक्षणसम्बन्ध(३)रूपोत्पत्तिरर्थः । ननु सर्वान्तर्गतवियदाद्यात्मकपदार्थस्यानादितया कथमुत्पत्तिमत्त्वमत आह–*जगदिति* । स्थावरजङ्गमात्मकमित्यर्थः । तथा च गच्छति नश्यतीति व्युत्पत्त्या विनाशित्वे बोधिते विनाशिभावस्य जन्यत्वनियमेन तस्योत्पत्तिर्न विरुद्धेतिभावः । एतत्कल्पे स्फोटपदं शास्त्रानुमानप्रतीतपरम् । तादृशं रूपं यस्येतिव्युत्पत्त्या स्फोटरूपमिति भगवतो विशेषणं बोध्यम् । शेषं पूर्ववत् । यद्वा स्तुत्यतावच्छेदकरूपं प्रदर्शयितुं विशिनष्टि–*स्फोटरूपमिति* । वक्ष्यमाणव्युत्पत्त्या समस्तार्थप्रकाशकस्वरूपमित्यर्थः । तदुपपादयन्नेव स्तुत्यतावच्छेदकान्तरमपि दर्शयति–*यत इति* । यस्मादुपादानादिति सार्वविभक्तिकतसिना यस्मिन्नधिष्ठाने(४)इति वाऽर्थः । विवर्तश्चातात्त्विकोऽन्यथाभावः (५) । अपरित्यक्तपूर्वरूपस्य रूपान्तरप्रकारकप्रतीतिविषयत्वमिति यावत् । जगच्छब्दश्च रूढया नामरूपपरः । तथाच यस्मिन्नधिष्ठाने एतत्सर्वं जगद्भूतेन्द्रियादितत्तद्रूपेण प्रतिभातीत्यर्थः । "नेह नानाऽस्ति" (काठके २।४।११) इति श्रुत्या बोधितबाधस्यापि जगतः प्रतिभासे अधिष्ठानसत्तायाएव नियामकत्वात् समस्तार्थप्रकाशकत्वोपपत्तिः, अप्रच्युतस्वरूपस्यैव ब्रह्मणो जगद्रूपेण विवर्तनादविकारित्वरूपोत्कृष्टधर्मावगतिश्च । अत्र च "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्" (काठके २।५।१५, मुण्डके २।२।१२) इत्याद्याः कूटस्थस्वरूपप्रतिपादिकाश्च श्रुतयः प्रमाणत्वेनानुसन्धेया इति भावः । अत्र भगवद्विषयकरतिभावस्य हेत्वलङ्कारो(६)ऽङ्गम्॥१॥

---

(१) श्रुतिविरोध इत्यर्थः । उद्धृतश्रुतौ 'तस्मादेतस्माद्वा' इत्यत्र 'तस्माद्वा एतस्माद्' इत्येव पाठ उपनिषत्पुस्तकेषु दृश्यते ।

(२) न्यायसिद्धान्ते इति भावः । तन्मते समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदेन कारणत्रयस्य स्वीकारात् परमेश्वरस्य जगतो निमित्तकारणत्वं परमाण्वादेः समवायिकारणत्वं संयोगादेश्चासमवायिकारणत्वमित्यभ्युपगमात् ।

(३) आद्यक्षणसम्बन्धश्च–स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धः, तत्तत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिसमयावृत्तित्वे सति तत्तत्समयसम्बन्धो वा ।

(४) अधिष्ठानं नाम आरोपाधिकरणम् ।

(५) 'अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्त इत्युदीरितः' इति तल्लक्षणात् ।

(६) 'अभेदेनाऽभिदा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सह' (साहित्यदर्पणे१०प०६४का०) इति तल्लक्षणम्।

अशेषफलदातारं(१) भवाब्धितरणे तरिम् ।

जगपद्दादानत्वेनास्तुत्वा अपवर्गसाधनज्ञानविषयत्वेनैतच्छास्त्रव्याख्यातृशेषभूषणत्वेन च स्तुवञ्छेषोक्तसमस्तसिद्धान्तप्रतिपत्तये प्रार्थयते–*अशेषेति* । फलं–प्रवृत्त्युद्देश्यम्। स्वर्गादियत्किञ्चित्फलदातृत्वस्य देवतान्तरसाधारण्यादाह–*अशेषेति* । तथा चापवर्गरूपफलस्याप्यशेषपदेन कुक्षीकृतत्वात् तद्दातृत्वस्यानन्यसाधारण्यात् प्रार्थ्यतावच्छेदकधर्मलाभः तदेव विशदयति–*भवाब्धीति* । भव एवाब्धिरिति रूपकम्(२) अब्धीयग्राहादिसदृशकामलोभाद्याक्रान्तत्वाद् दुरवगाहत्वेन भवे तदारोपः । तेन च भवस्य दुस्तरत्वं व्यज्यते । तस्य तरणं पारदेशप्राप्तिस्तस्मिन्नित्यर्थः । *तरिम्*— साधनम् । यद्यपि तरन्त्यनया इति व्युत्पत्त्या तरणसाधनं तरिपदार्थस्तथाऽपि तद्घटकीभूततरणस्य सन्निहितपदेनैव लाभात् द्विरुक्तिर्माभूदिति विशेष्यमात्रपरतया व्याख्यातम् । मुक्तिसाधनज्ञानविषयमिति यावत् । मुक्तिश्च वेदान्तिमतेऽज्ञाननिवृत्तिसमकाला स्वरूपप्राप्तिः । नन्वज्ञाननिवृत्तेरधिकरणाऽनतिरिक्तायाः, स्वरूपस्याऽपि च सिद्धत्वात्तद्रूपायास्तस्यास्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तिरिति चेत्; न । परेषां प्रागभावस्येव सिद्धायो एवाज्ञाननिवृत्तेर्योगक्षेमसाधारण्याःसाध्यतायाः सम्भवात् । अधिकमन्यतोऽवधेयम् ।

नैयायिकास्तु–आत्यन्तिकदुःखध्वंसो मोक्षः । ध्वंसे आत्यन्तिकत्वञ्च–स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालिकत्वम् । अत्रैव तत्त्वज्ञानस्योपयोगः । विशेष्यांशस्य स्वासाधारणसामग्र्या एव सम्भवात्, नित्यसुखाभिव्यक्तिर्वा(३) स इत्याहुः ।

---

(१) फलदातृत्वं च तस्य "यादृगिव वै देवेभ्यः करोति तादृगिवास्मै देवाः कुर्वन्ति" इति श्रुतौ "लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्" इति स्मृतौ, "पूर्वं तु बादरायणो हेतुत्वव्यपदेशात्" इति व्यासमूत्रे च प्रसिद्धम् ।

'जनकर्तुः प्रकृतिः' (पा०सू० १।४।३०) 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' (पा०सू० १।४।५५) इति निर्देशाभ्यां 'तृजकाभ्यां कर्तरि' (पा०सू० २।२।१५) इति निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनाद् 'अशेषफलदातारम्' इत्यत्र कारकषष्ठ्या समासः साधुः ॥

(२) "रूपकं रूपितारोपो विषये निरपह्नवे" (साहित्यदर्पणे १० प० २८ का०) इति रूपकलक्षणम् ।

(३) नित्यसुखं च कारणाजन्यम् । संसारदशायां यत्सुखं तत्सर्वमपि कारणजन्यमेवात एव जन्यत्वेनानित्यत्वान्नित्यत्वं नास्ति । मोक्षदशायां तु कारणाजन्यमेवात एव नित्यं सुखं व्यक्तं भवति ।

शेषाऽशेषार्थलाभार्थं प्रार्थये शेषभूषणम्(१) ॥ २ ॥
पाणिन्यादिमुनीन् प्रणम्य पितरं रङ्गोजिभट्टाभिधं
द्वैतध्वान्तनिवारणादिफलिकां पुम्भाववाग्देवताम् ।

शेषाशेषेति । कर्मधारयोत्तरपदः षष्ठीतत्पुरुषः । तस्य च लाभपदेन समासः । लाभायेदमिति विग्रहे चतुर्थ्यन्तलाभपदस्यार्थपदेन सः । शेषः-पतञ्जलिः, शेषांशत्वात्तस्य । तथा च शेषोक्तभाष्यप्रतिपादितनिखिलसिद्धान्तज्ञानायेत्यर्थः । *शेषभूषणमिति* । शेषोऽनन्तः, स भूषणं यस्येत्यर्थः । यतोऽस्य-भूषणं शेषोऽतोऽस्य शेषोक्तसिद्धान्तलब्ध्यै प्रार्थनमिति साभिप्रायविशेष्यस्योपादानात्परिकराङ्कुरोऽलङ्कारो(२)त्र भगवद्विषयकरत्यङ्गम् ॥ २ ॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्तये इतरग्रन्थेभ्यः स्वग्रन्थस्योत्कर्षं प्रदर्शयन्नेव दर्शनीयविषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणां मध्येऽवश्यप्रदर्शनीयं विषयं दर्शयति-*पाणिन्यादीति* । पुम्भाववाग्देवतामिति पितुर्विशेषणम् । पुंसो भावो यस्या इति व्यधिकरणबहुव्रीहिपूर्वपदकः कर्मधारयो वाग्देवतापदेन । अथवा-पुम्भावशब्दोऽर्शआद्यजन्तः । तथा चाऽऽविष्कृतपुंविग्रहां सरस्वतीमित्यर्थः । *द्वैतध्वान्तेति* । द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामितो ज्ञातो विरुद्धोभयधर्मप्रकारकज्ञानविषयो धर्मीति यावत् । यद्वा-द्वयोर्भावो द्विता । स्वनिष्ठैकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन विरुद्धनानाधर्मांशे धर्मिणोऽपि भावत्त्वसम्भवाद् द्वितापदार्थोऽपि धर्म्येव । तत्र भवं द्वैतं संशयात्मकज्ञानम् । अथ वा-द्वयोरनेकस्य भावो द्विता—नानात्वं, तत्सम्बन्धिज्ञानं द्वैतम्, परमार्थदशायामद्वितीयस्यैव ब्रह्मणोऽङ्गीकारेण श्रुतिबाधितनानात्वावगाह्यन्तःकरणवृत्तिविशेषरूपम्-अविद्यापरपर्यायं-मिथ्याज्ञानम् । तदेव ध्वान्तम्-तमः, तत्त्वाऽऽच्छादकत्वात्तन्निवारणमेकं मुख्यं फलं यस्यास्तामित्यर्थः । अनधिकारिणां स्वाश्रितानामेकतरकोटिकज्ञानोत्पादकत्वेनाधिकारिणां सन्मात्रावलम्बनज्ञानप्रदत्वेन पुम्भाववाग्देवतायास्तन्निवर्तकत्वमिति

---

(१) "वाग्देवी यस्य जिह्वाग्रे नरीनर्ति सदा मुदा ।
भट्टोजिदीक्षितमहं पितृव्यं नौमि सिद्धये" ॥

अत्रायं श्लोक उपलभ्यते क्वचित् ।

(२) अस्यालङ्कारस्य लक्षणं साहित्यदर्पणे नास्ति, कुवलयानन्दकारिकायां तु दृश्यते ।

"साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः ।
चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः" ॥ ६२ ॥

अत्र परिकराङ्कुरोऽलङ्कारो न तु परिकर इति न विस्मर्तव्यम् ।

दुण्ढि गौतमजैमिनीयवचनव्याख्यातृभिर्दूषितान्
सिद्धान्तानुपपत्तिभिः प्रकटये तेषां वचो दूषये(१) ॥ ३ ॥

प्रारिप्सितप्रतिबन्धकोपशमनाय कृतं श्रीफणिस्मरणरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते—

फणिभाषितभाष्याऽब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः ।
तत्र निर्णीत एवार्थः सङ्क्षेपेणेह कथ्यते ॥ १ ॥

उद्धृत इति । अत्र 'अस्माभिः' इति शेषः । भाष्याऽब्धेः शब्द-

भावः । *दुण्ढि* । गणपतिं, प्रणम्येत्यनुषज्यते । *सिद्धान्तानिति* । भाष्यकारादिनिर्णीतार्थाः सिद्धान्तास्तानित्यर्थः । *उपपत्तिभिः* । साधकप्रमाणोपन्यासरूपाभिर्युक्तिभिरित्यर्थः । *दूषये* । उपपत्तिभिरेव बाधकप्रमाणोपन्यासरूपाभिरित्यर्थः ।

एतेनाऽन्यग्रन्थेभ्यः स्वग्रन्थस्योत्कृष्टत्वं ध्वनितम् । तथाच वैयाकरणसिद्धान्तोऽत्र विषयः प्रदर्शितः । तेनैव तज्ज्ञानं,प्रयोजनं, प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः, सिद्धान्तजिज्ञासुरधिकारीति त्रयोऽन्येऽपि दर्शितप्राया इति भावः ॥ ३ ॥

ग्रन्थादावनुष्ठितस्य मङ्गलस्य तन्निबन्धनस्य च प्रयोजनमाह—*प्रारिप्सितेत्यादिना* । समाप्तये इति विहाय 'प्रतिबन्धकोपशमनाय' इत्युक्तया अलौकिकाऽविगीतशिष्टाचारानुमितमङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलम् । जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य शिष्टानां मङ्गलाननुष्ठानान्मङ्गलसमाप्त्योः शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव कार्यकारणभावस्य कल्पनीयतया तस्य च नास्तिकसमाप्तौ व्यभिचारेण समाप्तेस्तत्त्वासम्भवात्, किन्तु कार्यमात्रं प्रति प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुतया दुरितरूपप्रतिबन्धकनिरास एव मङ्गलस्योपयोगी ; न तु समाप्तावपि, विघ्नध्वंसेनान्यथासिद्धत्वात्, समाप्तिस्त्वन्यत्र क्लृप्ततत्कारणकलापादिति सूच्यते । *फणिस्मरणेति* । फणी–शेषः । "शेषाख्यं धाम मामकम्" इति भगवदुक्तेस्तत्स्मरणस्य विघ्ननिवारकत्वात् । मङ्गलस्य नतिस्तुत्यादिभेदेन नानात्वमिति सूचयितुं स्मरणेत्युक्तम् । *प्रतिजानीत(२) इति* । प्रतिज्ञाफलं तु शिष्यावधानं बोध्यम् ।

---

(१) अस्याग्रे–"नत्वा गणेशपादाब्जं गुरूनथ सरस्वतीम् ।
श्रीकौण्डभट्टः कुर्वेऽहं वैयाकरणभूषणम् ॥"
क्वचिदयं श्लोक उपलभ्यते ।

(२) स्वकर्तव्यत्वप्रकारकबोधानुकूलो व्यापारः प्रतिज्ञा । स च व्यापार इदमिदानीं मया कर्तव्यमित्यादिशब्दप्रयोगरूपः ।

कौस्तुभ उद्धृत इत्युक्तिस्तु शब्दकौस्तुभोक्तानामर्थानामाधुनिकोत्प्रेक्षितत्वनिरासाय । अन्यथा तन्मूलकस्यास्य ग्रन्थस्याप्याधुनिकोत्प्रेक्षितसारत्वापत्तौ(१)पाणिनीयानामनुपादेयतापत्तेः । तत्र निर्णीत इत्युक्तिरितोऽप्यधिकजिज्ञासुभिः शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यमिति ध्वनयितुम् ॥१॥

अथ धात्वर्थनिर्णयः ।

प्रतिज्ञातमाह—

फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।
फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् ॥ २ ॥

उद्धरणकर्त्राकाङ्क्षायामाह—*अस्माभिरिति* । मूले-*कथ्यते इति* । हर्यादिनिबद्धकारिकाभिरिति शेषः ॥ १ ॥

अथ धात्वर्थनिर्णयः ।

तत्र स्फोटस्यार्थबोधजनकत्वात् तेनैवाऽऽकाङ्क्षानिवृत्तेश्च वाक्यस्फोटस्य 'वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे' इत्यादिना सिद्धान्तयिष्यमाणत्वेऽपि प्रतिवाक्यं सङ्केतग्रहासम्भवात् तदन्वाख्यानस्य लघूपायेनासुकरत्वाच्च तत्र कल्पनया पदानि विभज्य तेष्वपि प्रकृतिप्रत्ययभागांस्तथैव प्रविभज्य, कल्पिताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तदर्थेष्वपि प्रकृतिप्रत्ययानामनादिसङ्केतबोधनद्वारा साधुत्वान्वाख्यायके महर्षिप्रणीते शास्त्रे प्रक्रियानिर्वाहाय पदवर्णस्फोटावपि सम्मताविति दर्शयँस्तिङन्तार्थप्रधाने सुप्तिङ्चयादिरूपे वाक्ये धात्वर्थस्य प्राधान्यात्तमेवादौ निरूपयितुमाह मूले-*फलव्यापारयोरिति* । तत्र धातुरित्यस्य 'स्मृताः' इति न विशेषणम् । विभिन्नवचनान्तोपस्थापितत्वात् । विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया अविवक्षायां विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानवचनकत्वनियमात् । अत एव 'नीलो घटा' इत्यादेर्न साधुत्वम्(२) । तद्विवक्षायां तु 'वेदाः प्रमाणं' 'जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः'(३) (न्यायसूत्रे-

---

(१) प्रेक्षितत्वेन सारत्वापत्तौ । सारत्वस्यापत्तौ । इति पाठद्वयमन्यत्रोपलभ्यते ॥

(२) एतन्मूलक एव–'यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेष्यस्य ।
तल्लिङ्गं तद्वचनं सा विभक्तिर्विशेषणस्यापि ॥' इति श्लोकः प्रसिद्धः ।

(३) व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थ इत्याधुनिकः पाठः । परन्तु सर्वत्र व्युत्पत्तिवादादिप्राचीनग्रन्थेषु टीकाधृत एव पाठो दृश्यते ।

धातुरित्यत्र स्मृत इति वचनविपरिणामेनान्वयः ।
फलं विक्लित्त्यादि ।

२।२।१८) इत्यादौ विभिन्नवचनत्वमपि(१) । न च प्रकृते तद्विवक्षायां बीजमस्तीत्यतो वचनविपरिणामेनान्वयं दर्शयति भूषणसारे—*धातुरित्यत्रेति* ।

ननु यदुद्देशेन श्रुतेर्लोकतो वा प्रवृत्तिरवगता तत्त्वं फलत्वम् । अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वमिति यावत् । तदुक्तं हरिणा—

"यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।
तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम् ॥"इति ।

"स्वरितञितः" (पा०सू० १।३।७२) इति सूत्रेऽपि फलपदस्य प्रवृत्त्युद्देश्यमुख्यफले एव प्रसिद्धेः । तथा च तादृशफलस्य धातुवाच्यत्वे विक्लित्यनुकूलव्यापारदशायां तण्डुलस्य धात्वर्थतादृशफलाश्रयत्वाभावात् कर्मत्वानुपपत्तिः, तज्जन्यतादृशफलाश्रयस्य(२) तदापत्तिश्चेत्यत आह—*फलं विक्लित्त्यादीति* । अयमाशयः—फलपदस्य लोके रूढ्या तादृशार्थोपस्थापकत्वेऽप्यत्र पारिभाषिकार्थपरतैव । अन्यथा सकर्मकत्वादिव्यवहारो दुरुपपादः स्यादिति । तत्त्वं(३) च तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति (४)तद्धातुजन्योपस्थितिविषयत्वं (५) तद्धात्वर्थत्वं वा । जन्यत्वं च जन्यत्व(६)प्रकारकप्रती-

---

(१) एतन्मूलक एव—"लिङ्गसङ्ख्याविभेदेऽपि विशेषणविशेष्यता ।
विभक्तिः पुनरेकैव विशेषणविशेष्ययोः ॥" इति न्यायः प्रसिद्धः ।

(२) विक्लित्यनुकूलव्यापारजन्यप्रवृत्त्युद्देश्यमुख्यफलाश्रयस्येत्यर्थः । (३) पारिभाषिकफलत्वमित्यर्थः । (४) **तद्धातुजन्येत्यादि** । तद्धातुनिष्ठशक्तिप्रयोज्योपस्थितिविषयत्वमित्यर्थः ।

(५) इदं फललक्षणं मीमांसकमते । तन्मते व्यापारस्य प्रत्ययार्थत्वेन धातुवाच्यत्वाभावात् फलस्यैव धात्वर्थत्वात्तद्धातुनिष्ठशक्तिप्रयोज्योपस्थितीयविशेष्यत्वरूपस्य तद्धात्वर्थत्वस्य फललक्षणत्वं सम्भवति । वैयाकरणमते तु व्यापाररयापि धात्वर्थत्वेन तत्रातिव्याप्तिभिया तद्धात्वर्थत्वमात्रस्य फललक्षणत्वमसम्भवदुक्तम् । किन्तु, तन्मतानुसारेण प्रथमं लक्षणम् । तथा च तच्छब्दार्थस्यानुगतत्वाद्वैयाकरणमते धातुविशिष्टत्वं फलत्वमिति परिष्करणीयम् । स्वनिष्ठशक्तिप्रयोज्योपस्थितीयविषयनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यताविशिष्टत्व–स्वनिष्ठशक्तिप्रयोज्योपस्थितीयविषयत्वैतदुभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यं वाच्यम् ।

वैशिष्ट्ये वैशिष्ट्यं स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकप्रतीतिनिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन वाच्यम् । तेन सत्तादीनामात्मधारणरूपत्वेन भवतीत्यादौ सूक्ष्मदृष्ट्याऽपि व्यापास्यप्रतीत्यभावेन तज्जन्यत्वस्य सत्तादौ सुतरामभावेन तत्राव्याप्तिप्रसङ्गो निरस्तः । भवतीत्यादौ व्यापारमारोप्य आरोपिततज्जन्यत्वमादाय सत्तादावपि लक्षणसमन्वयसम्भवात् । अत एव दर्पणे 'तेन सत्तादौ नातिप्रसङ्ग' इत्यग्रिमोक्तिः सङ्गच्छते । (६) अत्र जन्यत्वपदेन तद्धात्वर्थजन्यत्वं ग्राह्यम् ।

व्यापारस्तु (१)भावनाऽभिधा साध्यत्वेनाऽभिधीयमाना क्रिया ।

तिविषयत्वम् । तेन सत्तादौ नातिप्रसङ्गः । गम्याद्यर्थव्यापारजन्यविभागादावतिप्रसङ्गवारणाय विशेष्यं, तदर्थव्यापारेऽतिप्रसक्तिनिरासाय च सत्यन्तम् । तच्च विक्लित्त्यादीनामक्षतम् । तस्यापि प्रकृतपच्यादिशक्यता तत्तद्रूपेणैव, तथा बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् । यद्वक्ष्यति वाक्यार्थप्रदर्शनाऽवसरे–'विक्लित्यनुकूलो व्यापार' इति, धातुत्वादिकमजानतोऽपि तद्बोधाच्चेति भावः ।

परे तु–कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्त्वम् । जन्यता चाऽऽरोपिताऽनारोपिता वेत्यन्यदेतत् । विभागजन्यसंयोगादिरूपे पतत्यर्थे विभागसंयोगयोः फलत्ववारणायोभयम् । कर्माख्याते फलस्य विशेष्यतयैव भानात्तत्रातिप्रसङ्गवारणाय कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति वदन्ति। तच्चिन्त्यम् । अनुगतफलत्वानिरुक्तेः । विभागजन्यसंयोगे निरवयवत्वात्प्रत्यक्षत्वात् पतत्यर्थत्वाभावस्य वक्ष्यमाणतया व्यावर्त्याऽप्रसिद्धेश्चेत्यधिकमग्रे वक्ष्यते ।

ननु व्यापारत्वं न फलप्रयोजकक्रियात्वम् । आत्माश्रयात् । क्रियात्वस्यैव हि तत्त्वाद्, दण्डादिव्यापारस्य धात्वर्थत्वापत्तेश्च । नचेष्टापत्तिः । धात्वर्थव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृताया वक्ष्यमाणतया तदाश्रयस्य दण्डादेः कर्तुराख्यातेनाभिधानाद् 'दण्डेन देवदत्तः पचति' इत्यादौ दण्डादिपदोत्तरं तृतीयाऽनापत्तेः,प्रथमापत्तेश्च । कर्तृकरणसंज्ञयोराकडारीयतया संज्ञाद्वयसमावेशासम्भवेनाभिमतकरणसंज्ञायाः परया कर्तृसंज्ञया बाधात् । किञ्च, प्रयोजकत्वं यदि साक्षाज्जनकत्वं, तदा 'पचति' इत्यादौ कर्तृव्यापारस्य धात्वर्थत्वानापत्तिः, तस्य करणव्यापारद्वारैव फलजनकत्वात् । यदि जनकाजनकसाधारणं तदा तण्डुलक्रयणस्यापि फलप्रयोजकक्रियात्वात् तद्दशायामपि देवदत्तादौ 'पचति' इति प्रयोगापत्तिः । तण्डुलादिक्रयणादिव्यावृत्तस्य तादृशप्रयोजकत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च । अत एव न तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वरूपं (२)तन्त्रान्तरप्रसिद्धं तत् । तदवच्छिन्नस्य धातुवाच्यत्वे साक्षाद्विक्लित्तिजनकान्तिमाग्निसंयोगदशायामेव 'पचति' इति प्रयोगः स्यान्नत्वधिश्रयणादिदशायामपि । तेषामन्तिमाग्निसंयोगेनान्यथासिद्धतया विक्लित्त्यजनकत्वादित्यत आह—*व्यापारस्त्विति*। साध्यत्वेनेति विशे-

---

(१) **भावनेति**—उत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः । **अभिदेति**—अभिदधाति–जनयति–फलमित्यभिधा । तथा च भावनाभिधाऽपरनामिका साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया व्यापार इत्यर्थः । भावनाभिधेत्युक्तिस्तु व्यापारस्य धात्वर्थत्वेऽपि भावनादिनामकस्यार्थविशेषस्य आख्यातार्थत्वमेवेति भ्रमनिवारणार्था, क्रियेत्युक्तिर्ण्यन्तस्य भवतेः शुद्धेन करोतिना तुल्यार्थत्वप्रदर्शनार्था चेति ज्ञेयम् । (२) तन्त्रान्तरप्रसिद्धं, न्यायशास्त्रप्रसिद्धं, तत् व्यापारत्वमित्यर्थः ।

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाऽभिधीयते ।
आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ इति ।

न च साध्यत्वेनाऽभिधाने मानाभावः । पचति, पाकः, करोति,

षणे तृतीया । तथा च पदान्तरसमभिव्याहाराप्रयोज्यसाध्यत्वप्रकारकाऽभिधानविषयत्वं व्यापारत्वमित्यर्थः । अभिधानस्य प्रकारतावत्त्वं(१) विषयतानिरूपकत्वं चौपचारिकम् । तादृशसाध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वमिति यावत् । 'घटं करोति' इत्यादौ कृञ्समभिव्याहारे घटादीनामपि साध्यत्वेन प्रतीतेरतिप्रसङ्गभङ्गाय पदान्तरसमभिव्याहाराप्रयोज्येति प्रतीतिविशेषणम् । तद्समभिव्याहारे तेषां (२)तत्त्वेनाप्रतीतेः । अधिश्रयणाऽऽद्यऽधःश्रयणपर्यन्तक्रियाकलापस्य पदान्तरसमभिव्याहारमन्तरेणापि साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वादुक्तव्यापारत्वमविकलमिति तद्वच्छिन्ने पचयादिधातुवाच्यता नानुपपन्नेति भावः ॥ उक्तार्थस्य स्वोत्प्रेक्षितत्वं निरस्यति—*उक्तञ्चेति* । *यावदिति* । सर्वमित्यर्थः । सर्वपदार्थमेव विवृणोति—*सिद्धमित्यादिना* । सिद्धम्—विद्यमानध्वंसप्रतियोगि 'अपाक्षीत्' इत्यादौ । असिद्धम्—भूतभिन्नं वर्त्तमानं (३)तादृशप्रागभावप्रतियोगि च, 'पचति' 'पक्ष्यति' इत्यादौ । *साध्यत्वेन*—वक्ष्यमाणस्वरूपेण । *अभिधीयते* । तत्प्रकारकप्रतीतिविषय इत्यर्थः । क्वचिद्विवक्ष्यते इति पाठः । एतेन क्रियाशब्दस्य रूढिः प्रदर्शिता । यौगिकत्वमप्याह—*आश्रितेति* । आश्रितं क्रमरूपं यस्यास्तत्त्वात्(४)पूर्वापरीभूतावयवकत्वादित्यर्थः । तदीयाऽवयवानामधिश्रयणाद्यधःश्रयणपर्यन्तानां क्रमेणोत्पत्तेःक्रियापदेन सा उच्यते । यत्र च न क्रमिकावयवको व्यापारस्तत्र रूढिरेवादरणीया, पौर्वापर्यारोपो वा । फलस्यापि स्वजनकव्यापारगतपौर्वापर्यारोपेण तथैव भानम् । अत एव तन्मात्रवाचकस्य(५) धातुत्वसिद्धिरिति भावः । *पाक इति* । यद्यपि साध्यत्वेनोपस्थितिरप्यत्र, कथमन्यथा स्तोकं

---

(१) **प्रकारतावत्त्वं**—प्रकारतानिरूपकत्वं, **विषयतानिरूपकत्वं**—विशेष्यतानिरूपकत्वम् , **औपचारिकं**—याचितमण्डनन्यायेन आरोपितमितिभावः ।

(२) साध्यत्वेनेत्यर्थः । (३) वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगीत्यर्थः ।

(४) यद्यप्यत्र 'आश्रितक्रमरूपात्वाद्' इत्येवं रूपं प्राप्नोति; तथापि 'त्वे च' (पा० सू० ३।२।६४) इत्यनेन आपो वैकल्पिकह्रस्वत्वेन 'आश्रितक्रमरूपत्वाद्' इति रूपसिद्धिः ।

(५) भू सत्तायामित्यादेरित्यर्थः । तत्र आत्मधारणरूपा सत्तैव धातुवाच्या; व्यापारस्तु सूक्ष्मदृष्ट्यापि न प्रतीयत इत्यारोपाश्रयरोनैव निर्वाहः कार्य्यः । इदं नव्यमते । मूलकारमते भूधात्वादौ निर्वाहप्रकारो भूषणसारे धात्वर्थनिर्णये १२ कारिकाव्याख्यायां वक्ष्यते ।

कृतिः, इत्यादौ धात्वर्थाऽवगमाविशेषेऽपि क्रियान्तराऽऽकाङ्क्षाऽनाकाङ्क्षयोर्दर्शनस्यैव मानत्वात् । तथा च क्रियान्तराऽकाङ्क्षानुत्थापकता-

---

पाक इत्यादौ स्तोकादीनां (१)कर्मता, तथाऽपि तत्र धातूपस्थाप्यभावस्य गुणतया प्रधानीभूतघञुपस्थाप्यस्य तस्य सिद्धतैवेत्याशयः । पर्यवसितार्थमाह–*तथा चेति* । क्रियान्तरेति* । अयमाशयः–यद्धर्मवत्ताज्ञानात् क्रियान्तराकाङ्क्षोदयस्तादृशज्ञाने प्रकारतयावच्छेदकं यत्तत्सिद्धत्वम् । तद्भिन्नत्वं ज्ञाननिष्ठतादृशाऽऽकाङ्क्षोत्थापकत्वाभावावच्छेदकं वा साध्यत्वम् । साध्यत्वज्ञानस्य तु नाकाङ्क्षाप्रतिबन्धकत्वम् । क्लृप्तकारणाभावादेव तदनुत्पादात् । न च क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मरूपसाध्यत्वेन धात्वर्थोपस्थितौ 'कृष्णं नमेच्चेत् सुखं यायात्' इत्यादावाकाङ्क्षाभावेन क्रियान्तरान्वयो न स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि चेत्पदसमवधानेनाकाङ्क्षोत्थापनात् । हिरुगादीनां क्रियाप्राधान्यव्यवहारस्तु तदर्थस्य क्रियामात्रविशेषणत्वात् । अत एव न हिरुगाद्यर्थे कारकाणामन्वयः । तेषां क्रियान्तरसाकाङ्क्षत्वादिति ।

वस्तुतस्तु (२) सिद्धत्वज्ञाने साध्याकाङ्क्षावत् पच्याद्यर्थे साध्यतयावगते 'किमस्य साधनम्' इत्याकाङ्क्षोदयेन साधनाकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वमेव साध्यत्वम् । अत एव 'एतदेवोपादाय' इत्यग्रिमग्रन्थसङ्गतिः, अन्यथा पचति भवतीत्यादौ पूर्वोक्तरूपाभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

उक्तञ्च हरिणा—"प्रयोगार्हेषु सिद्धः सन् मन्तव्योऽर्थो विशेषणैः ।
प्राक् च साधनसम्बन्धात् क्रिया नैवोपजायते" ॥ इति ॥

'साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति' इति "सुट्कात्" (पा० सू० ६।१।१२५) इति सूत्रस्थ(३)भाष्यमप्येतत्कल्पेऽनुगुणमित्यवधेयम् ।

केचित्तु–पचतीत्यनुगतव्यवहारादस्ति पचित्वादिकं जातिः । तथा च क्रमिकानेकव्यक्तिवृत्तिजातिरेव क्रिया । साध्यत्वं च तस्या व्यक्तिद्वारकमेव । स्फोटवदस्याः क्रमवद्भिः क्षणैरभिव्यक्तिः ।

---

(१) क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमग्रे धात्वर्थनिर्णये १४कारिकाव्याख्यायां दर्पणे स्फुटीभविष्यति ।

(२) सिद्धत्वज्ञाने साध्याकाङ्क्षा तु 'भूतं भव्यायोपदिश्यते' इति न्यायेन बोध्या । यद्वा पूर्वसिद्धस्य प्रायेण कारकत्वदर्शनात् 'सिद्धत्वज्ञाने' कारकत्वज्ञाने । 'साध्याकाङ्क्षावत्' क्रियाकाङ्क्षावदित्यर्थः ।

(३) तत्रस्थभाष्यं सम्पूर्णमिदम्–धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्' इत्युक्त्वा 'नैतत्सारं पूर्वं हि धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण, साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि' इत्युक्तम् । "उपपदमतिङ्" इत्यत्रापि भाष्ये स्पष्टमिदम् ।

वच्छेदकरूपं(१)साध्यत्वम् । तद्रूपवत्त्व(२)मसत्वभूतत्वम् । एतदेवाऽऽदाय—

असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते ।

इति वाक्यपदीयमिति द्रष्टव्यम् ॥

अयं च व्यापारः फूत्कारत्वाधःसन्तापनत्वयत्नत्वादितत्तद्रूपेण वाच्यः। पचतीत्यादौ तत्तत्प्रकारकबोधस्याऽनुभवसिद्धत्वात्। न च नाना-

---

"जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम् ।
असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपलक्ष्यते ॥"

इति वाक्यपदीयं चाऽत्र कल्पे मानमित्याहुः ।

साध्यत्वासत्त्वभूतपदयोः पर्यायतामाह–*तद्रूपवत्त्वमिति* । *एतदेवेति*॥ निरुक्तरूपासत्त्वभूतत्वमेवेत्यर्थः । *असत्त्वभूत इति* । "भावप्रधानमाख्यात(३)म्" (निरुक्ते १ अ० १ ख०) इति निरुक्तार्थप्रतिपादकमेतत् ।

'सत्त्वस्वभावमापन्ना व्यक्तिर्नामभिरुच्यते ।'

इति अस्य पूर्वार्द्धम् । *भावश्चेति* । चोऽवधारणे; उक्तभाव एवेत्यर्थः । तेन सत्त्वभूतस्य तस्य व्यवच्छेदः ॥ तिङ्पदैरिति बहुवचनस्वारस्येन तिङन्तपदैरित्यर्थः । *अभिधीयते*—बोध्यते इत्यर्थः । अभिधीयते इत्यस्य प्राधान्येनैवेति शेषः । तेन कृदन्तपदैरसत्त्वावस्थभावाऽभिधानेऽपि न क्षतिरिति भावः । तिङन्तपदैरिति भावाऽऽख्याताभिप्रायेणेति कश्चित् ।

अयं चेति । साध्यत्वेन प्रतीयमानो व्यापारश्चेत्यर्थः । *वाच्य इति* । पचत्यादिशक्य इत्यर्थः । *अनुभवसिद्धत्वादिति* । अत एव व्यजनादिना वह्निप्रज्वलनदशायां फूत्कार एव गृहीतशक्तिकस्य न पचतीतिप्रयोगः । यागे, इच्छा, ज्ञानं वेति विप्रतिपत्तिस्तु(४) स्वीयबोधानुसारादेवेति भावः । *न च नानेति* । नानाधर्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्मवत्त्वं नानार्थत्वम्(५) । तच्च पच्यादावक्षतमिति

---

(१) रूपवत्वमिति पाठः । (२) 'रूपवत्वम् इति पाठः ।

(३) "सत्वप्रधानानि नामानीति" तदुत्तरं निरुक्तवाक्यम् । तदर्थप्रतिपादकमेव 'सत्वस्वभावमापन्ना' इति वाक्यपदीयकारिकार्द्धमिति द्रष्टव्यम् । (४) अस्य यजतीत्यादाविति शेषः ।

(५) वाच्यत्वशक्तिमतानुसारेणेदं लक्षणम् । वाच्यत्वशक्तिश्च आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नपदनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावद्बोधनिरूपितविषयतानिष्ठप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छीयविशेष्यत्वरूपा । अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारिका नैयायिकमते । लक्षणे आश्रयत्वसम्ब-

र्थताऽऽपत्तिः, तदादिन्यायेन बुद्धिविशेषादेः(१)शक्यताऽवच्छेदकानामनुगमकस्य सत्त्वात् । आख्याते क्रियैकत्वव्य(२)वस्थापि ; अवच्छेदक(३)बुद्धिविशेषैक्यमादायैव । उक्तं(४)च वाक्यपदीये—

"गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।
बुद्ध्या(५) प्रकल्पिताऽभेदः (६)क्रियेति व्यपदिश्यते ॥"

भावः । फलांशमादाय तत्त्वं त्वाशङ्कितुरपीष्टमेवेति बोध्यम् । *बुद्धिविशेषादेरिति*। स्वनिरूपितविषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेति शेषः; बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वस्येति यावत् । अयं भावः—तदादिभ्यश्चैत्रत्वादितत्तद्रूपेण बोधः सर्वानुभवसिद्धः । स च चैत्रत्वाद्यनुगमकधर्मं विनाऽनुपपन्न इति बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वं तदनुगमकधर्ममङ्गीकृत्य तदनुगतीकृततदवच्छिन्नेषु चैत्रादिषु तदादीनां शक्तिः । बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणत्वोपगमाच्च न चैत्रत्वादीनां तेन रूपेण शाब्दबोधे भानापत्तिः । अनुगतनानाधर्माऽवच्छिन्नशक्तिनिरूपकताऽवच्छेदकैकधर्मवत एव नानार्थत्वम्, न तेषां तदपीति तदादिशक्तिनिरूपणे निर्णीतमन्यत्र, तद्वदिहाप्यवसेयमिति ।

ननु । पूर्वापरीभूतक्षणनश्वरक्रमिकव्यापाराणां मेलनाऽसम्भवात्तदात्मकक्रियाया अनैक्याद् 'एका च क्रिया' इति "प्रशंसायाम्" (पा० सू० ४।२।६६) इति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिरत आह–*आख्यातेति* । निर्विभक्तिकः पाठः साधुः । आख्यातप्रतिपाद्यक्रियैकत्वव्यवस्थापीत्यर्थः । सविभक्तिकपाठे सप्तमी वैषयिकाधारे अध्याहृतज्ञानक्रियामादाय बोध्या । *बुद्धिविशेषैक्यमिति* । सङ्कलनरूपबुद्धिविशेषात्मकविच्छेदकैक्यमादायेत्यर्थः । तथाचावयवाऽऽश्रयं पौर्वापर्य्यं, समुदायाश्रयमेकत्वमादाय तत्सङ्गतिरिति भावः । तत्र मानमुपन्यस्यति–*उक्तञ्चेति ॥ गुणेति* ॥ क्रमिकैतद्व्यापारसमूहं प्रति गुणभूतैस्तत्तद्रूपेण भासमानैरवयवैरुपलक्षितः सङ्कलनात्मकैकत्वबुद्ध्या प्रक-

---

स्थावच्छिन्नान्तं प्रकारतायामन्वेति । बोधकतारूपाशक्तिः पदनिष्ठैव; न तु अर्थवाच्यत्वादिरूपा सा इति शक्तिनिर्णयप्रकरणे ३६ कारिकाव्याख्याने स्फुटीभविष्यति ।

(१) ननु बुद्धिविशेषाणां परस्परभिन्नत्वेन नानात्वात् तेषामनुगमकत्वमनुपपन्नमित्यत आह—**आदेरिति** । आदिशब्देन बुद्धित्वं गृह्यते । तस्य जातित्वेनैकत्वात्तेनैव स्वाश्रयनिरूपितविषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सर्वेषामनुगम इति भावः ।

(२) 'व्यवस्थापि शक्यतावच्छेदकन्' इति पाठः ।

(३) 'अवच्छेदकं बुद्धिविशेषमा' इति पाठः ।

(४) 'उक्तं हि इति पाठः । (५) 'प्रकल्पितोऽभेदः' इति पाठः ।

(६) 'सा क्रियेत्यभिधीयते' इति पाठः ।

इति । धात्वर्थं निरूप्य तिङर्थमाह—

आश्रये त्विति । फलाश्रये, व्यापाराश्रये चेत्यर्थः । फलाश्रयः कर्म्म, व्यापाराश्रयः कर्त्ता । तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वान्न तिङस्तदंशे शक्तिः । अन्यलभ्यत्वा(१)त् । शक्यतावच्छेदकं चाश्रयत्वं; तत्तच्छक्तिविशेषरूपमिति सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते ।

नन्वनयोराख्यातार्थत्वे किं मानम् । प्रतीतेः—लक्षणया, आक्षे-

लिपतोऽभेदो यस्य तद्रूपः समूहः क्रियेति व्यवह्रियते इति कारिकार्थः । तत्र क्षणनश्वराणां व्यापाराणां वस्तुभूतसमुदायाऽभावाद् , बुद्ध्येत्युक्तम् । निरूप्येत्यस्य सङ्क्षेपेणेत्यादिः । प्रधानीभूतप्रकृत्यर्थनिरूपणानन्तरं विशेषणप्रत्ययार्थस्याऽवश्यवक्तव्यताऽवसरसङ्गत्या तन्निरूपणमित्यभिप्रेत्याह–*तिङर्थमिति* । *अन्यलभ्यत्वादिति* । '(२)अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः' इति न्यायादिति भावः । एतेन कृतिमतो, व्यापारवतो वाकर्तुः शक्यत्वेऽनेककृतिव्यापाराणां शक्यताऽवच्छेदकत्वकल्पने गौरवमिति नैयायिकाद्युक्तं दूषणमस्मन्मताऽज्ञानविजृम्भितमिति सूचितम् ।

नन्वाश्रयस्य तिङर्थत्वे आश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम् । तस्य च स्वरूपाऽभिन्नतया नानासम्बन्धाऽवच्छिन्नतया च नानात्वादननुगमोऽत आह–*शक्यतावच्छेदकं चेति* । *वक्ष्यते इति* । अस्य द्वितीयार्थनिरूपणाऽवसर इति शेषः । तथा च तत्राऽखण्डोपाधिरूपस्थानुगतस्य वक्ष्यमाणत्वान्न तत्र नानात्वप्रयुक्तो दोष इति भावः ।

मीमांसकादिमतं प्रबलप्रमाणेन निराकरिष्यन् कर्तृकर्मणोरुक्तं तिङर्थत्वं व्यवस्थापयितुं शङ्कते–*नन्विति* । ननु 'यद् यद् बोधकं तत्तदर्थकम्' इति नियमादाख्यातजन्यकर्तृकर्मप्रतीतिरेव मानमत आह—*प्रतीतेरिति* । सम्भवादित्यनेनान्वितम् । सम्भवहेतुमाह–*लक्षणयेति* । नन्वाख्यातस्याऽऽश्रयलक्षकत्वे भावनाभानानुपपत्तिस्तदुपपत्तये तत्र तस्य शक्तिकल्पने तु नाश्रये लक्षणासम्भवो, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । भावनाश्रयत्वेन भावनाश्रये लक्षणायां तु भावनायाः प्राधान्यानुपपत्तिरत आह–*आक्षेपादिति* । आक्षेपोऽनुपपत्तिस्तत इत्यर्थः । तथाहि–अन्विताभिधानवादिमते पदानां विशेषणत्वेनैवार्थोपस्थापकतयाऽऽख्यातार्थभावनाया विशेषणत्वाऽनुपपत्त्या भवति तस्या आश्रयाऽऽक्षेपकत्वम् । यद्वा अनुमानं सः । तत्प्रयोगश्च 'आख्यातपद-

---

(१) अन्यलभ्यत्वात्–तिङ्ङन्यधातुलभ्यत्वादित्यर्थः ।

(२) अनन्यलभ्य इति । शब्दार्थः अन्यप्रमाणलभ्यो न भवति । अन्यप्रमाणलभ्ये विषये शब्दस्य पुनस्तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तमिति भावः ।

पात्, प्रथमान्तपदाद्वा सम्भवादिति चेद्—

अत्रोच्यते—"लः कर्म्मणि च भावे चाऽकर्म्मकेभ्यः" (पा० सू० ३।४। ६९) इति सूत्रमेव (१)मानम् । अत्र हि चकारात्,"कर्त्तरि कृद्" इतिसूत्रोक्तं कर्त्तरीत्यनुकृष्यते । बोधकतारूपां तिबादिशक्तिं तत्स्थानित्वेन कल्पिते लकारे प्रकल्प्य, लकाराः कर्म्मणि कर्त्तरि चानेन विधी-

---

बोध्या भावना, किञ्चिदाश्रिता, विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकत्वात्। घटपदबोध्यघटत्ववत्' इति । समानसंवित्संवेद्यत्वं तु नाऽक्षेपः, प्रमेयमित्याश्रयभाने भावनाया अभानाद् भावनापदजन्यभावनाबोधे आश्रयाऽभानाच्चेति ।

ननु व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानं विनाऽप्याश्रयबोधस्यानुभवसिद्धत्वान्नाक्षेपादाश्रयभानोपपत्तिः, क्वाचित्कत्वात् तथाभानस्य । किञ्चोक्तरीत्या तद्भानसमर्थने आख्यातजन्यबोधे भावनायाः प्रधान्यानुपपत्तिः शक्तिग्रहे तस्या विशेषणत्वेनैवोपस्थितत्वाद् घटत्ववत्, एतत्तत्वस्य विचाराऽसहत्वाच्चेत्यत आह–*प्रथमान्तपदाद्वेति* । समभिव्याहृतप्रथमाऽन्तचैत्रादिपदादेवाश्रयप्रतीत्युपपत्तेरित्यर्थः(२) । एवञ्च नाश्रयप्रतीत्यनुपपत्तिराश्रये आख्यातशक्तिसाधिकेति भावः ।

मानमिति । यद्यप्याश्रयत्वेनाश्रयभानार्थं तत्राख्यातस्य शक्तिरावश्यकीत्येवोत्तरं वक्तुमुचितं, तथापि धातोः फलव्यापारयोः शक्तिराख्यातस्याश्रयत्वे शक्तिरिति मते आश्रयस्य आश्रयत्वेनापि लाभान्न सामान्यत आश्रये स्वाभिमताख्यातशक्तिः सिद्ध्यतीति तन्मतनिरासार्थमपि सूत्रमेव प्रमाणत्वेनोपन्यस्तमिति बोध्यम्। ननु कर्तृपदाघटितमिदं सूत्रं कथमाख्यातस्य कर्तृवाचकत्वे मानमित्याशङ्कां निरस्यति—*अत्र हीति* । नन्वेतत्सूत्रं लकाराणामेव कर्त्रादिशक्तिबोधकं नाख्यातस्येत्यत आह–*बोधकतारूपामिति* । बोधजनकत्वरूपामित्यर्थः । इदं चादेशिष्वेव शक्तिरादेशानामादेशिस्मृतिद्वाराऽर्थोपस्थापकत्वमिति मतनिरासायेत्युक्तम् । यथा चैतत् तथा वक्ष्यते । *विधीयन्ते इति* । तथा च वर्णस्फोटपक्षे श्रूयमाणवर्णानामेव वाचकताया व्यवस्थापयिष्यमाणतया "लः कर्मणि" (पा० सू० ३।४।६९) इत्यादिसूत्राणां तिबादिशक्तिग्रहे एव तात्पर्यावधारणेन सम्भवति तस्याऽख्यातशक्तिसाधकप्रमाणत्व-

---

(१) **मानमिति** । अनुमापकमित्यर्थः । अनुमानप्रयोगश्च आख्यातं आश्रयशक्तं 'लः कर्मणि'इतिसूत्रगृहीतशक्तिकत्वात् अणादितद्धितवत् । इति यद् यद्धर्मावच्छिन्नगृहीतशक्तिकपाणिनीयं सूत्रकं भवति तत्तद्धर्मावच्छिन्नशक्तं भवति इति सामान्यतो व्याप्तिदर्शनात् ।

(२) चैत्रः पचतीत्यादिवाक्येषु इत्यादिः ।

यन्ते । (१)नकारविसर्गादिनिष्ठां कर्मकरणादिबोधकताशक्तिमादाय शसादिविधानवत् । न च सूत्रे कर्तृकर्मपदे कर्तृत्वकर्मत्वपरे । तथा च, कर्तृत्वं–कृतिः कर्म्मत्वञ्च फलमेवार्थोऽस्त्विति शङ्क्यम् । फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वेन लकारस्य पुनस्तत्र शक्तिकल्पनाऽयोगा(२)त् ।

अथ(३) दर्शनान्तरीयरीत्या व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावात्तत्र लकारविधिः स्यादिति चेत् , तर्हि कृतामपि कर्तृकर्म्मादिवाचित्वं न

मिति भावः । *नकारविसर्गादीति* । 'रामान्' 'रामैः' इत्यादावित्यर्थः । *कर्तृकर्मपदे*–इत्यस्यानुवृत्त्योपात्ते इत्यादिः । *कर्तृत्वकर्मत्वपरे इति* । आकृतिशक्तिवादमभिप्रे(४)त्य भावप्रधाननिर्देशाद्वेति भावः । *कर्तृत्वं कृतिरिति* । कृञो यत्नवाचकत्वेन तत्प्रकृतिककर्त्रर्थकतृजन्तकर्तृशब्दस्य कृत्याश्रयवाचकतया तदुत्तरभावप्रत्ययेन प्रकृत्यर्थप्रकारीभूतकृतिरूपधर्मबोधनादिति भावः । *कर्मत्वं च फलमिति* । कर्मशब्दस्य धात्वर्थफलाश्रये पारिभाषिकत्वादिति भावः । *शङ्क्यमिति* । तथा च तत्सूत्रबलान्न कर्तृकर्मणोराख्यातशक्तिः सिद्ध्यतीति भावः ।

दर्शनान्तरीयेति । दर्शनं शास्त्रं, न्यायादिः, अन्यद्दर्शनं दर्शनान्तरम् । तत्र भवा दर्शनान्तरीया । गहादित्वाच्छः । 'पचति' इत्यस्य पाकं करोतीति विवरणात् फलं पच्याद्यर्थः, तिङ् तु व्यापारवचन इति मीमांसका मन्यन्ते । तन्मते व्यापारस्यान्यलभ्यत्वाभावात्तत्र लकारविधौ न किञ्चिद् बाधकम् । यद्यप्युक्तरीत्या व्यापारे शक्तिसिद्धावपि फलशक्तिबोधकं कर्मणीत्यनुपपन्नमेव, तथाप्यभिधानाऽनभिधानव्यवस्थार्थं तदप्यावश्यकमेव, द्वेधा भानं तु कथञ्चित् परिहरणीयमिति भावः । *कृतामिति* । कृत्संज्ञकानां ण्वुल्तृजादीनामित्यर्थः । ननु "कर्त्तरि कृत्" (पा० सू० ३।४।६७) इत्येव

---

(१) 'नकारविसर्गादिशक्तिमादाय' इति पाठः ।

(२) 'अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ' इति न्यायादिति भावः ।

(३) 'दर्शनान्तररीत्या' इति पाठः । भावार्थाधिकरणोक्तमीमांसकरीत्या इति शेषः । तत्र हि तैः–विक्लित्यादिफलमेव धात्वर्थो न व्यापारः । बहूनां धातूनां तत्र शक्तिकल्पनापेक्षयाऽल्पानां प्रत्ययानां शक्तिकल्पनेन लाघवमित्याद्युक्तम् ।

(४) पदानां जातिर्वाच्या न तु व्यक्तिः लाघवात् । उक्तं च भट्टपादैः—
'अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकरूपप्रतीतितः । आकृतेः प्रथमज्ञानात्तस्या एवाभिधेयता ॥' इति ।

एतन्मतं विस्तरेण मूलेऽपि—"एकं द्विकम्" इत्यादिकारिकाव्याख्यानावसरे ग्रन्थकारेणापि स्पष्टीकृतम् ।

सिध्येत्। "कर्त्तरि कृद्" इति च, "लः कर्म्मणि" इत्यनेन तुल्ययोगक्षेमम्।

अपि च मीमांसकानां कृतामिवाऽऽख्यातानामपि कर्तृवाचित्वमस्तु, भावनाया एवाऽऽक्षेपेण कृदादिवत् प्रतीतिसम्भवे वाच्यत्वं माऽस्तु। तथा सति प्राधान्यं तस्या न स्यादिति चेत्? न, घटमानयेत्या-

---

तत्र शक्तिसाधकमत आह-*कर्तरि कृदिति चेति*। तत्सूत्रादेव च कर्तरीति अत्रानुवर्त्तते। तथा च पूर्वसूत्रस्थकर्तृपदस्य धर्मिपरत्वेऽत्राप्यनुवर्त्त्यस्य तस्य (१)धर्मिपरत्वमेव। अत्र धर्मपरतायां तु तत्रापि धर्मपरतैव स्यात्। तदेवाह-*तुल्ययोगक्षेममिति*। अलब्धलाभो योगो, लब्धरक्षणं क्षेमम्। एवञ्च "लः कर्मणि" इत्यस्यानन्यलब्धभावनाया आख्यातार्थत्वप्रतिपादकत्वोपगमे न्यायसाम्यात्, "कर्तरि कृत्" (पा० सू० ३।४।६७) इत्यस्यापि कृतां भावनार्थत्वप्रतिपादकत्वम्। तस्या आक्षेपादेव लाभान्न कृतां तच्छक्तिप्रतिपादकं तदिति यदि, तर्त्तहि "लः कर्मणि" (पा० सू० ३।४।६९) इत्यपि नाऽख्यातस्य भावनाशक्तिप्रतिपादकमिति समानमित्यर्थः।

ननु पूर्वसूत्रस्थकर्तृपदस्य धर्मिपरत्वेऽप्यनुवृत्तस्य तस्य शब्दाधिकाराऽश्रयणेन धर्मपरत्वसम्भवान्नोक्तदोषः। यदि च शब्दाधिकाराऽऽश्रयणं सत्येव गमके, प्रकृते च तदाश्रयणे प्रमाणाभाव इति विभाव्यते, तदाऽपि (२)'शक्तिः कारकं' (३)'शक्तिमत्कारकम्' इति पक्षद्वयस्याप्याकरसिद्धतया तद्विकल्पस्य तिङ्कृतोर्व्यवस्थितत्वाश्रयणादर्थाधिकाराश्रयणेऽप्यभिमतार्थलाभोऽक्षत एवेत्यत आह-*अपि चेति*। तथा च विकल्पव्यवस्थाया एवाप्रामाणिकत्वेनैकार्थपरतैव न्याय्येति भावः। नन्वाख्यातस्य व्यापारावाचकत्वे कथं ततस्तद्बोधोऽत आह-*भावनाया इति*। *कृदादिवदिति*। "तत्र तस्येव" (पा० सू० ५। १। ११६) इति वतिः। कृदादिस्थल इवेत्यर्थः। आदिपदात् कर्त्तृविहिततद्धित इत्यादेः परिग्रहः। तथा च यथा भवन्मते धातोर्व्यापारावाचकत्वेन कृदर्थकर्त्राक्षिप्तभावनाया बोधविषयत्वं; तथाऽऽख्यातेऽपीति भावः। *तथा सतीति*। भावनाया आख्यातावाच्यत्वे सतीत्यर्थः। *तस्याः*—भावनायाः। *प्राधान्यम्*—मुख्य(४)विशेष्यत्वम्। *घटमानयेति*। 'जातिः पदार्थः' इति मते

---

(१) अर्थाधिकाराश्रयणादिति भावः।

(२) "सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये" (पा०सू० २।३।७।) इति सूत्रभाष्ये-शक्तिः कारकमितिपक्षस्य दर्शनात्। मूलेऽपि-'आश्रयोऽवधिरुद्देश्यः सम्बन्धः शक्तिरेव वा, इति कारिकाव्याख्यानावसरे ग्रन्थकृता प्रतिपादितम्।

(३) शक्तिमत्कारकमिति पक्षस्तु 'स्वतन्त्रः कर्ता' (पा०सू० १।४।५४) इत्यादिषु स्पष्ट एव।

(४) मुख्यत्वञ्च-प्रकारताऽसमानाधिकरणत्वं बोध्यम्।

दावाक्षिप्तव्यक्तेरपि प्राधान्यवदुपपत्तेः(१)। पचतीत्यादौ पाकं करोतीति भावनाया विवरणदर्शनाद्वाच्यत्वमिति चेद् ? न। पाकानुकूलव्यापारवतः कर्त्तुरपि विवरणविषयत्वाऽविशेषात्। न च कर्त्तुर्विवरणं तात्पर्याऽर्थविवरणं, पाकं करोतीत्यशब्दार्थकर्मत्वविवरणवद्, इतरेतरयोगद्वन्द्वे समुच्चयांशविवरणवद्वा, न तदर्थनिर्णायकमिति वाच्यम्। भावनायामपि तुल्यत्वात्।

जात्याक्षिप्तव्यक्तेर्यथा प्राधान्यं तथा कर्त्राक्षिप्तभावनाया अपि प्राधान्यमुपपत्स्यत इत्यर्थः। (२)शक्तिग्राहकेषु परिगणिताद्विवरणाद्भावनावाचकत्वमाख्यातस्याऽऽयास्यतीत्याशङ्कते—*भावनाया इति*। *विवरणेति*। तत्समानाऽर्थकपदाऽन्तरेण तदर्थकथनस्य विवरणतया, प्रकृते पचतीत्यस्य पाकभावनेत्याख्यातस्य भावनापदेन विवरणात्तस्य भावनावाचकत्वमित्यर्थः। विवरणस्य स्वस्वबोधानुसारितया, न तेनाऽर्थनिर्णय इत्याह-*पाकाऽनुकूलेति*॥ पचतीत्यस्यैककर्तृका पचिक्रियेति कर्त्तुर्विवरणस्याऽपि दर्शनेनाऽऽख्यातस्य भावनायां शक्तिरुत कर्त्तरीत्यत्र विनिगमकाऽभावादिति भावः। *इतरेतरयोगद्वन्द्व इति *॥ समाहारद्वन्द्वे, उत्तरपदलक्ष्याऽर्थसमाहारस्य चशब्देन विवरणादुक्तमितरेतरेति। धवखदिरावित्यादिद्वन्द्वघटकपदाऽशक्यसाहित्यस्य विग्रहवाक्यस्थचशब्देन विवरणवदित्यर्थः। इदं चाऽन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यता। एवञ्च 'घटेन जलमाहर' इत्यत्र जलाऽऽहरणप्रयोजकतया छिद्रेतरत्ववत् प्रकृते द्वित्वाऽन्वयप्रयोजकतयाऽपदार्थसाहित्यस्याऽपि भानमित्यभ्युपेत्योक्तम्। तत्र साहित्यस्य द्वित्वाऽऽव्यतिरिक्तस्याऽननुभवात्तस्य द्विवचनादिनैवोपस्थितेर्न तत्र समासघटकप्रत्येकपदवृत्तिः। तस्यैव चेन विवरणमिति मताऽन्तरन्तु वक्ष्यते—*तुल्यत्वादिति*। भाव-

---

(१) मीमांसकास्तु—व्यक्तीनामानन्त्येन। "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध' इत्यादिसूत्रीयरीत्या पदार्थो नित्यः पदमपि नित्यं सम्बन्धोऽपि नित्यः। स च पदार्थो जातिरूप एव व्यक्तिरूपपदार्थस्वीकारेऽनित्यत्वं सम्बन्धस्य स्यात्। अपि च "श्येनचितिं चिन्वीत" इत्यत्र श्येनपदस्याकृतिरूपत्वमेव स्पष्टमित्यादिकेन हेतुना पदवाच्यत्वं जात्या एव स्वीकुर्वन्ति। स्पष्टं चैतत् शाबरभाष्यशास्त्रदीपिकादिषु।

(२) **शक्तिग्राहकेष्विति—**

"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्यव्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः॥"

इतिश्लोकोक्तशक्तिग्राहकेष्वित्यर्थः।

किञ्च–'पचति देवदत्तः' इत्यत्राऽभेदान्वयदर्शनात्तदनुरोधेन कर्त्तुर्वाच्यत्वमा(१)वश्यकम् । पक्ता देवदत्त इतिवत् । न चा(२)ऽभेदबोधे समानविभक्तिकत्वं नियामकम्। तच्च तत्र (३)नास्तीति वाच्यम् । 'सोमे-

---

नापदेनाऽऽख्यातस्य विरणमव्यपदार्थविवरणमित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । स्वस्वबोधाऽनुसारिविवरणस्य नाऽर्थनिर्णायकत्वमित्यप्युभयोः समानमिति भावः ।

नन्वाख्यातस्य कर्त्तृवाचित्वे तदाक्षिप्तभावनायाः प्राधान्याऽनुपपत्तिः । नचाऽकृतिवादे जात्याक्षिप्तव्यक्तिवत् प्राधान्यमुपपादितमेवेति वाच्यम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात्, तथा हि कर्त्रा स्वस्वरूपनिरूपकतया भावनाऽऽक्षेप्या, भावनाविरहिणः कर्त्तृत्वासम्भवात् । ततश्च धर्मिग्राहकमानसिद्धगुणत्वेन प्राधान्याऽसम्भवः, कृतीव, जात्या तु परिच्छेद्यतयाऽवगतस्य द्रव्यस्य तथैवाऽऽक्षेपाद् भवति तस्य प्राधान्येन भानमिति प्राधान्याऽनुरोधाद्भावनाया वाच्यत्वमावश्यकमित्यतो दूषणाऽन्तरमाह–*किञ्चेति* । *अभेदाऽन्वयदर्शनादिति*। देवदत्ताऽभिन्नैककर्तृको वर्त्तमानो व्यापार इत्याकारकबोधस्याऽऽकरसम्मतत्वादित्यर्थः। *तदनुरोधेनेति*। अभेदाऽन्वयाऽनुरोधेनेत्यर्थः । *आवश्यकमिति* । अन्यथाऽनुभूयमानतादृशबोधाऽपलापाऽऽपत्तिरिति भावः । *नियामकमिति* । तद्विभक्त्यन्तनामार्थनिष्ठाऽभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति तद्विभक्त्यन्तपदजन्योपस्थितिहेतुत्वस्य, नीलो घट इत्यादौ क्लृप्तत्वादित्यर्थः । *तच्चेति* । अभेदान्वयबोधकप्रयोजकसमानविभक्तिकत्वं चेत्यर्थः । *तत्र*—देवदत्तः पचतीत्यादौ। तादृशनियमे व्यतिरेकव्यभिचारस्थलानि दर्शयति–*सोमेनेत्यादिना* ।

नन्वत्र यागे सोमस्य करणत्वेनैवान्वयात् कथमुक्तनियमस्य व्यभिचार इति चेद्? न। सोमस्य (४)यागभावनायां करणत्वेनाऽन्वये यागस्याऽपि तत्र करणत्वेनैवाऽन्वयात् 'सोमेन यागेनेष्टं भावयेद्' इत्युभयविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गः । सोमस्य यागवत् फल-

---

(१) **आवश्यकमिति** । पदप्रतिपाद्यस्यार्थस्य पदबोध्यार्थे प्रकारतया भानस्य सर्वत्र दर्शनात् कर्तुर्वाच्यत्वमावश्यकम् । अत एव पचतीतिशब्दजन्यबोधे सति कः कीदृश इति प्रश्ने देवदत्तो घनश्याम इत्युत्तरञ्च सङ्गच्छत इति दिक् ।

(२) **अभेदबोध इति** । अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकबोध इत्यर्थः ।

(३) प्रथमातिङ्विभक्त्योरेकरूपेण साजात्याभावात्। अभेदबोधे साजात्यञ्च विभक्तिविभाजकतावच्छेदकप्रथमत्वादिना । एवं च वाक्याभेदान्वयबोधप्रयोजकाभावाद् भेदान्वयबोधासम्भवान्न धर्मिशक्तिस्वीकारो युक्त इतिभावः ।

(४) **यागभावनायामिति** । यागकरणकस्वर्गरूपेष्टकफलभावनायामित्यर्थः ।

न यजेत' 'स्तोकं पचति' 'राजपुरुष' इत्यादावप्यभेदबोधाऽनापत्तेः । न च लक्षणया कर्त्तुरुक्तत्वात्सामानाधिकरण्यम् । पिङ्गाक्ष्यादियौगि-

---

भावनाकरणत्वेन प्राधान्यापत्तिः, यागार्थत्वानुपपत्तिः, प्रत्ययवाच्यफलभावनायाः समानपदोपात्तयागेनैव करणाकाङ्क्षानिवृत्तेर्विभिन्नपदोपात्तस्य सोमस्य करणत्वेनाऽन्वयानुपपत्तिश्च । 'सोमेन यागम्' इत्यन्वयाभ्युपगमे यद्यपि सोमस्य न यागार्थत्वानुपपत्तिः करणत्वेनैवान्वयात्, तथापि प्रत्ययार्थभावनाकरणत्वेन उपस्थितस्य साध्यत्वेनाऽन्वयानुपपत्तिर्दुष्परिहरैवेति सोमपदस्य मत्वर्थलक्षणया 'सोमवता यागेनेष्टं भावयेत्' इति विशिष्टार्थविधानाद्वाक्यभेदप्रसङ्गो नेति (१)मीमांसकसिद्धान्तः । तत्र चोक्तनियमे व्यभिचारो दुर्वार इति भावः । *स्तोकं पचतीति* । अत्रापि धात्वर्थव्यापारजन्यफलसम्बन्धिनि फले विभिन्नविभक्तिकस्तोकपदार्थस्याभेदान्वयादित्यर्थः । ननु समानविभक्तिकत्वं नामाऽर्थयोरेवाऽभेदाऽन्वयबोधे प्रयोजकम् । अत एव (२)व्युत्पत्तौ द्विवचनस्यैवोल्लेखः । नामत्वं च वक्ष्यते । प्रकृते चाऽनुयोगिप्रतियोगिनोर्नामार्थत्वाभावान्नोक्तदोषोऽत आह—*राजपुरुष इति* ।

यद्यपि "सोमेन यजेत" इत्यत्रेव "देवदत्तः पचति" इत्यत्रापि समानविभक्तिकत्वस्याऽतन्त्रतयाऽभिमतबोधान्वयानुरोधात् कर्तृवाचित्वं सिद्धमेव, तथाऽपि व्युत्पत्तेर्नामार्थद्वयविषयकत्वेऽपि व्यभिचारो दुरुद्धर एवेत्याशयेन नामार्थद्वयस्थलमुपात्तम् । नैयायिकमतेन चेदम् । तैः कर्मधारये षष्ठीतत्पुरुषे च पूर्वपदशक्यलक्ष्यान्यतरस्योत्तरपदार्थेऽभेदान्वयोपगमात् । (३)स्वमते तु जहत्स्वाऽर्थवृत्त्यभ्युपगमेन पूर्वोत्तरपदार्थयोरन्वयस्यैवाऽभावेनोक्तव्युत्पत्तेरप्रसरादिति बोध्यम् । इदमुपलक्षणं षष्ठ्यर्थबहुव्रीहेरपि ॥

अपरे तु—उक्तव्युत्पत्तौ नामांशेऽसमस्तत्वस्यापि विशेषणान्नोक्तस्थले व्यभिचार इत्याहुः अधिकमग्रे वक्ष्यते । *सामानाधिकरण्यमिति* । पदयोरेकार्थाऽभिधायित्वमित्यर्थः । *यौगिकानामिति* । योगोऽवयववृत्तिस्तन्मात्रपुरस्कारेण प्रवृत्ताना-

---

(१) यद्यप्यत्र वाक्यभेदरूपदोषो नास्ति, तथापि मत्वर्थलक्षणारूपदोषोऽस्त्येवेति वक्तुं शक्यम् । तथापि स स्वीक्रियत एव । अन्यथा 'सोमेन यजेत' इत्यस्य वाक्यस्य अर्थबोधकत्वाभावेनाप्रामाण्यरूपमहतो दोषस्यापत्तेः । वेदानामपौरुषेयत्वेन वक्तृतात्पर्याभावेन पदाध्याहारेणार्थबोधकत्वकल्पनायाः कर्तुमशक्यत्वेन यावताऽल्पीयसा दोषेणार्थबोधकत्वं स्यात्स दोषः स्वीक्रियत एवेति स्पष्टमन्यत्र ।

(२) **व्युत्पत्तौ**—नामार्थयोरभेदान्वय इति व्युत्पत्तौ इत्यर्थः ।

(३ **स्वमते त्विति** । वैयाकरणमते इत्यर्थः । एतच्च 'जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था'इति कारिकाव्याख्यानावसरे मूल एव स्फुटीभविष्यति ।

कानामपि द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेः । एवं वैश्वदेवीत्यादितद्धितान्तानामपि । "अनेकमन्यपदार्थे" "साऽस्य देवता" इत्यनुशासनेन पिङ्गे अक्षिणी यस्याः, विश्वे देवा देवता अस्याः इति विग्रहदर्शनात् प्रधानषष्ठ्यर्थ एव अनुशासनलाभात् ।

मित्यर्थः । *द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेरिति* । धर्मिशक्तत्वाऽनापत्तेरित्यर्थः । *एवमिति* । लक्षणयैव सामानाधिकरण्योपपादने इत्यर्थः । इत्थमेवेति वार्थः । *वैश्वदेवीत्यादीति* । द्रव्यवाचित्त्वाऽनापत्तेरित्यनुषज्यते । तथा च बलाबलाऽधिकरणोच्छेदाऽपत्तिरिति भावः ।

तथाहि—"तस्मै पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्" इति श्रूयते । अत्रायं संशयः–किमनया श्रुत्याऽऽमिक्षावाजिनोभयगुणकमेकं कर्म विधीयते ? अथवा तत्तद्गुणदेवताभिन्नं कर्मद्वयम् ? इति । वाजेनान्नेनाऽऽमिक्षारूपेण सम्बन्धाद्वाजिनो विश्वे देवाः, तानन्नूद्य वाजिनगुणो विधीयते । तेनोभयगुणकं वैश्वदेवमेकं कर्मेति पूर्वपक्षे, वैश्वदेव्यामिक्षा' इत्यत्र तद्धितस्य(१)देवतासम्बन्ध्यर्थकतया श्रौतः सम्बन्धो, 'वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र तु वाक्येन सः । सत्यामपि पदान्तरापेक्षायां स्वाभिन्नाऽर्थकपदस्यैवापेक्षणान्न श्रौतत्वबाधः सम्बन्धस्य । यत्र तु भिन्नाऽर्थकपदापेक्षा; तत्रैव वाक्यस्य विनियोजकत्वात् । एवञ्च–"वैश्वदेव्याऽऽमिक्षा" इत्येतद्विहितवश्वदेवयागानुवादेन न वाजिनगुणविधानं श्रौतद्रव्येण निराकाङ्क्षत्वात् । किन्तु कर्मान्तरविधिः । "वाजिभ्य" इति चापूर्वदेवताविधानमिति राद्धान्तः । यदि च तद्धितस्य देवतासम्बन्धे एव शक्तिस्तदा वाजिनाऽऽमिक्षयोर्वाक्यविनियोज्यस्य साम्यादामिक्षाद्रव्ये देवतासम्बन्धस्य श्रौतत्वमिति सिध्यान्तव्याकोपः । लक्षितद्रव्यमादाय देवतासम्बन्धे श्रौतत्वसम्बन्धात्तदनुपपत्त्यभावेन तद्धितस्य द्रव्यार्थकत्वकल्पनमत्ययुक्तं स्यादिति ।

अनुशासनलाभादिति । उपलक्षणमिदं, युक्तेरपि । तथाहि घटपदाद् घटप्रकारकबोधवद्दण्ड्यादिपदाद्दण्डसम्बन्धवानिति प्रतीतिः सर्वसिद्धा । तत्राऽऽकृत्यधिकरणन्यायेन सम्बन्धमात्रं मतुबादिवाच्यं स्यात् । अत एव 'देवदत्तस्य गोमत्त्वम्' इत्यत्र त्वप्रत्ययस्य सम्बन्धबोधकत्वं सङ्गच्छते । घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थघटत्वबोधकत्ववत् प्रकृतिजन्यबोधकप्रकारस्य भावप्रत्ययार्थत्वाद् ; विशेषस्य संसर्गस्य कथं ततो बोध

---

(१) देवतासम्बन्ध्यर्थकतयेति । देवताविशिष्टद्रव्यरूपसम्बन्ध्यर्थकतयेत्यर्थः । अर्थात्–तद्धितस्य देवताविशिष्टद्रव्यवाचकत्वम् । उक्तञ्च भट्टपादैः—

'आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः' इति ।

तथा च "अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति" इति वाक्ये द्रव्याऽनुक्तेरारुण्यस्य स्ववाक्योपात्तद्रव्ये एवाऽन्वयप्रतिपाद-

---

इति तु नाऽऽशङ्कनीयम्। यतस्तस्य स्वाक्षिसव्यक्त्यंशे प्रकारतयैव भानात्। एवं मत्वर्थविहितबहुव्रीहेरप्येकं हायनमस्या इति विग्रहे, देवतार्थकतद्धितस्यापि विश्वेदेवा देवता अस्या इति विग्रहे च प्रत्ययार्थसम्बन्धस्यैव प्राधान्यदर्शनात् तस्यैव वृत्तिवाच्यत्वनिर्णयः। उक्तञ्च—

यस्मिन्नन्यपदार्थे च बहुव्रीहिर्विधीयते।
तस्याऽपि प्रत्ययार्थत्वात् सम्बन्धस्य प्रधानता॥ इति।

नच गोमानित्यादौ सम्बन्धिप्रतीत्यनुपपत्तिः। उभयाऽऽश्रितेन सम्बन्धेनाऽऽक्षेपात्तदुपपत्तेः। तव कर्तृवत् सन्बन्धवच्च। नचाऽसत्त्वभूतसम्बन्धस्यैव विभक्त्यर्थतया तद्धितमतुबादेस्तादृशसम्बन्धबोधकत्वे तत्र लिङ्गसंख्याऽनन्वयाऽऽपत्त्या सत्त्वभूतसम्बन्धे एवानुशासनाऽऽदरेण शक्तिरभ्युपेया। एवञ्च द्रव्यमेवार्थो मत्वर्थीयस्यास्तु, सम्बन्ध आक्षेपलभ्य एव किं न स्यात्। किञ्च मतुबादेः सम्बन्धसामान्यार्थकत्वे तस्य सम्बन्धादिपदपर्य्यायताऽऽपत्त्या सम्बन्धविशेषार्थकत्वमेवोररीकरणीयम्। तत्त्वं चाऽनुयोगिप्रतियोगिविशेषनिरूप्यत्वम्। तथा चैकस्य निरूपकस्य प्रकृत्या लाभेऽप्यनुयोगिरूपनिरूपकभानार्थं तत्र शक्तिकल्पने त्वतीव गौरवमिति वाच्यम्। मतुबादेर्ह्यऽसत्त्वभूतसम्बन्ध एव वाच्यः। अत एव सम्बन्धानामनेकत्वेऽलिङ्गकत्वेऽपि च दण्ड्यादिशब्दानामेकवचनान्तत्वं नानालिङ्गकत्वं च। सम्बन्धिनां तथात्व एव तादृशप्रयोगदर्शनात्। तथाच मतुबर्थसन्बन्धे लिङ्गाद्यन्वयासम्भवात्तैरेवाऽऽक्षेपः 'सम्बन्धिनः, आख्यातार्थसंख्ययेव कर्त्रादेः।

वस्तुतस्तु लिङ्गसङ्ख्याऽनन्वयित्वरूपासत्त्वभूतत्वमपि षष्ठ्यर्थादावार्थसिद्धम्। प्रत्ययार्थलिङ्गसङ्ख्यादेः प्रत्ययार्थ एवाऽन्वयायोगात् (१)"प्रत्ययानाम्–" इति व्युत्पत्तेश्च। तस्मान्नासत्त्वभूतसम्बन्धः षष्ठीवाच्यः।

यत्तु—अनुयोगिरूपनिरूपकभानार्थं द्रव्ये शक्तिकल्पने गौरवमिति; तदपि न। सम्बन्धप्रत्यक्षे हि यावदाश्रयभानापेक्षा, न शाब्दे, येन तच्छक्तिकल्पनागौरवं सम्भाव्येत। तस्मात् तत्र मतुबादेः शक्तौ न किञ्चिद् बाधकमिति। प्रपञ्चितं चैतदधिकमन्यत्र।

एवञ्चैकहायन्यादिपदानां सम्बन्धवाचकतायामनुशासनस्य तदुपष्टब्धानेकयुक्तीनां च सत्वात् तत्रैव शक्तिः सिद्ध्येन्न सम्बन्धिनीत्यखण्डार्थः।

---

(१) प्रत्ययानामिति। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति हि तस्याः स्वरूपम्।

काऽरुणाधिकर(१)णोच्छेदाऽऽपत्तिः । द्रव्यवाचकत्वसाधकमूलयुक्तेः सामानाधिकरण्यस्योक्तरीत्योपपत्तेरिति प्रपञ्चितं विस्तरेण (२)गृह-

---

तथाचेति ॥ सामानाधिकरण्यस्य लक्षणयैवोपपादन इत्यर्थः ॥ *अरुणाधिकरणेति* ॥ तथाहि "अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति" इति श्रूयते । तत्र किमरुणिमा वाक्यं भङ्क्त्वा प्रकरणे निवेशनीयः ? किं वा क्रीणातिना सम्बध्यते ? इति संशये, क्रीणातिना सम्बध्यमानस्तद्योगात् क्रयणकरणं स्याद् , न चाऽमूर्त्तस्य न युक्तमिति नास्य क्रयणसम्बन्ध इति पृथगेव प्रकरणे निवेशनीय इति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—सम्भवति सन्निहितपदार्थान्वये प्रकरणनिवेशानौचित्यात् । पिङ्गाक्ष्यादिपदानां द्रव्यवचनया तस्मिन्न(३)न्वयसौलभ्येन पदद्वारा क्रीणात्यर्थेनाऽपि समन्वयलाभाद् वाक्यघटकत्वमेव तस्येति । स चाऽनुपपन्नः पिङ्गाक्ष्यादियौगिकानां पदानामुक्तयुक्त्या सम्बन्धार्थकतया द्रव्यस्य तैरनुपादानात् ।

किञ्च—पूर्वपक्षोऽप्यनुपपन्नः । पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दार्थसम्बन्धस्याप्यमूर्त्तत्वात् क्रीणातिकरणत्वाऽसम्भवेन क्रीणातिकरणत्वस्यैतद्वाक्यादलाभादरुणस्यैव वाक्यभेदशङ्कायां मूलशैथिल्याच्च । बहुव्रीह्योररुणपदस्य च लाक्षणिकद्रव्यविधायकताया अविशिष्टत्वेन बहुव्रीह्यादेरेव द्रव्यविधायकत्वं, नारुणपदस्येत्यत्र विनिगमकाभावात् । अधिकमग्रे वक्ष्यते ।

उक्तरीत्येति । सम्बन्धिलक्षणाकल्पनेनेत्यर्थः । *प्रपञ्चितमिति* । प्रपञ्चस्तू-

---

(१) णोच्छेदापत्तेः" इति पाठः ।

(२) तत्रहि मतुबादीनां द्रव्यसामान्यवाचकत्वे पर्यायापत्त्या तुल्यत्वमतो विशेषत एव बोधकत्वाङ्गीकार आवश्यकः । तत्र विशेषः संसर्गो वा प्रातिपदिकार्थो वा । आद्येऽप्रतीतस्यानभिहितस्य विशेषकत्वासम्भवाद्वाच्यत्व तस्याङ्गीकार्यम् . एवं च गौरवं स्पष्टमेव । अन्त्ये संसर्गवाचितामतेऽपि प्रातिपदिकार्थस्य गवादेर्व्यावर्तकतया विशेषणत्वसम्भवे तत्पक्षोऽपि नोचितः । सम्बन्धप्रत्यक्षे एव यावत्सम्बन्धिप्रत्यक्षं कारणम् । अन्यथाघटाकाशसंयोगप्रत्यक्षापत्तेः । एवं चोभयनिरूप्यं सम्बन्ध इति द्वितीयसम्बन्धिज्ञानं विना तद्बोधानिर्वाहात्तद्वाचकतावश्यकीति दूषणं निरस्तम् । तथाच गोमत्पदाद्गोविशिष्ट इतिवद्गोसम्बन्ध इति बोधो निष्प्रत्यूह एवेत्यादिकमुक्तम् ।

(३) **अन्वयसौलभ्येनेति** । तत्र अन्वयसौलभ्यत्वं च अन्वययोग्यत्वम् , अन्वयकरणसाफल्यं च । तथाहि—अरुणयेत्यत्र तृतीयाश्रुत्याऽरुणिमगुणस्य क्रयं प्रति करणत्वं स्पष्टमेव गम्यते, नचामूर्तस्य तस्य क्रयं प्रति करणत्वं सम्भवति विना द्रव्यपरिच्छेदात् , अतः पिङ्गाक्ष्यादिपदप्रतिपाद्यद्रव्यपरिच्छेदेन तद्द्रव्यद्वाराऽरुणिमगुणस्य क्रयं प्रति करणत्वं सम्भवति अरुणपरिच्छिन्नेन

द्वैयाकरणभूषणे ॥

तिङः इति। बोधकतारूपा शक्तिस्तिङ्क्ष्वेवेत्यभिप्रेत्येदम्।

पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति–*फले इत्यादि*। विक्लि-

क्तप्रायः। *भूषणे इति*। प्रकृतस्थले समासशक्तिनिरूपणाऽवसरे चेत्यर्थः। 'पदार्थं निरूप्य' इत्यनेन पदार्थनिरूपणानन्तरं वाक्यार्थनिरूपणे तयोः सङ्गतिः सूच्यते। तत्फलं तु पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यप्रतिपत्तिरेकप्रयोजनवती ज्ञानफलिका।

केचित्तु उन्मत्तप्रलपितेत्याशङ्कानिदानासङ्गतत्वज्ञाननिरासः प्रयोजनमित्याहुः।

सा चाऽनन्तर्य्याऽभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकतावच्छेदकधर्मरूपा षड्विधा। तदुक्तम्—

सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा।
निर्वाहकैककार्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते ॥ इति।

तत्र प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिन्ताकालावच्छिन्नप्रकृतानुकूलत्वमुपोद्घातः। अनुकूलत्वं चात्र घटकत्वज्ञापकत्वादिरूपं यथायथं ग्राह्यम्। तत्रावच्छेदकांशः स्वरूपः सन्, इतरांशश्च ज्ञाने उपयोगी, एवमग्रेऽपि। स्मृतिकालावच्छिन्नोपेक्षानर्हतावच्छेदकधर्मवत्त्वं प्रसङ्गः। हेतुता–प्रसिद्धा। प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्तिकालावच्छिन्नावश्यवक्तव्यत्वमवसरः। निर्वाहकत्वम्—एककार्य्यजनकत्वं कारणतदवच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वरूपम्। 'एककार्य्यत्वम्'–एकस्य कार्यता सा च जन्यता, जन्यज्ञानविषयत्वरूपा चेति। उदाहरणानि कानिचित्त्वत्रैव वक्ष्यन्ते। अन्यानि तु स्वयमूह्यानि। आक्षेपोदाहरणादीनां तु तन्त्रान्तरे सङ्गतित्वेन प्रसिद्धानामेष्वेवान्तर्भाव इति न तेषामाधिक्यसम्भावना। प्रकृते च पदार्थतत्संसर्गविशेषरूपवाक्यार्थयोः प्रसङ्गसङ्गतिः। तथाहि–निरूपितेषु पदार्थेषु प्रायशोऽसंसृष्टपदार्थाऽभावेन तत्संसर्गस्य सामान्यरूपेण स्मरणम्। ततः सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वाच्छिष्यस्य 'क एषां संसर्गः' इत्याकारा विशेषधर्मजिज्ञासा। ततस्तद्बोधनाय शिष्यस्य शब्दप्रयोगः। ततः शिष्यजिज्ञासाज्ञानं गुरोः। ततो जिज्ञासाविषयज्ञाने इष्टसाधनताज्ञानात् कण्ठताल्वाद्यभिघातादिसम्पादनेन गुरोः शिष्यजिज्ञासानिवृत्तिफलकं विशेषसंसर्गरूपवाक्यार्थाभिधानमिति। संसर्गगतसामान्यस्योपेक्षाऽनर्हतावच्छेदकत्वात्तद्वत्त्वस्य तत्र सत्त्वाल्लक्षणसङ्गतिः। इत्थमन्यत्राऽपि लक्षणानि योज्यानि।

द्रव्येण क्रयं कुर्यादिति। एवञ्च क्रयेऽन्वययोग्यत्वं साक्षान्नास्ति, विना द्रव्यपरिच्छेदादन्वयकरणे च फलमपि नास्तीति दिक्।

त्यादि फलं प्रति। (१)तिङर्थः–कर्त्तृकर्मसंख्याकालाः। तत्र कर्त्तृकर्मणी फलव्यापारयोर्विशेषणे। संख्याकर्त्तृप्रत्यये कर्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि समानप्रत्ययोपात्तत्वात् । तथाच–आख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रति आख्यातजन्यकर्त्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः ।

नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः (२)प्रथमान्तार्थ एवाऽन्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावो वाच्यः । सोऽपि 'चन्द्र इव मुखं दृश्यते, 'देवदत्तो (३)भुक्त्वा व्रजति' इत्यादौ चन्द्रक्त्वाऽर्थयोराख्यातार्थानन्वया-

---

विशेषणे इति । आधाराऽऽधेयभावसम्बन्धेन प्रकारावित्यर्थः । सङ्ख्याया आख्याताऽर्थकर्तृकर्माऽन्वयित्वे प्रयोजकमाह–*समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति* । एतेन समानऽभिधानश्रुतेर्वाक्याऽपेक्षया (४)बलवत्त्वात् समानपदोपात्तान्वयित्वं विहाय प्रथमाऽन्तार्थेऽन्वयोऽनुचित इति व्यज्यते । एकप्रत्ययजन्योपस्थितिविषयत्वादिति तदर्थः । लडादीनां वाचकत्वकल्पे, आख्यातजन्योपस्थितिविषयत्वस्य कालेऽपि सत्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय कर्तृकर्मविषयत्वेन तां विशिनष्टि—*तथाचेति* । घट इत्यादावेकत्वादिसङ्ख्याप्रकारकबोधे व्यभिचारो मा भूदिति कार्य्यतावच्छेदककोटौ–*आख्याताऽर्थेति*। तदर्थकालप्रकारकबोधे तन्निरासाय–*सङ्ख्येति*। स्वोक्तमाख्यातस्य कर्तृकर्मार्थकत्वं दर्शयितुं प्रसङ्गान्न्यायमतं निराकरोति—*नैयायिकानामित्यादिना* । *अन्वयादिति* । एकपदोपात्तयोरेकार्थान्वयित्वस्य न्याय्यत्वादिति भावः। आख्यातार्थकालप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेरनपेक्षणादाह–*सङ्ख्येति ।

---

(१) **तिङर्थ–इति** । तिङ्शक्य इत्यर्थः । तिङ्शक्यत्वेनानुगमादेकवचनम् ।

(२) तन्मते कृतेराख्यातार्थतया तत्र सङ्ख्याया अन्वयस्यानुचितत्वादितिभावः ।

(३) **भुक्त्वा व्रजतीत्यादाविति** । ननु प्रथमान्तेत्यस्य प्रथमान्तत्वेनानुसन्धीयमानेत्यर्थो वाच्यः । अन्यथा मैत्रङ्गच्छति चैत्र इत्यत्र मैत्रपदस्य प्रथमान्तपदत्वभ्रमे, चैत्रपदस्य द्वितीयान्तानुसन्धाने च मैत्रे संख्यान्वयो न स्यात् । एवं च यथा वारि तिष्ठतीत्यत्र वारिपदस्य न नियमेन प्रथमान्तत्वग्रहापेक्षा तथा क्त्वान्तस्यापीति नायन्दोष इत्यत आह–**आदीति** । आदिना 'भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायतेऽपि माम्' इत्यस्य संग्रहः । अत्र 'अपिशब्दस्य प्रथमान्तत्वाननुसन्धाने "स पूर्वायाः प्रथमाया विभाषा" इत्यस्यानुपस्थितौ साधुत्वप्रतिपादकस्याभावेन सहृदयानां ततः शाब्दबोधो न स्यादिति ध्येयम् ।

(४) **बलवत्त्वादिति** । बलवत्त्वबीजञ्च "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरण' इत्यादिसूत्रप्रतिपाद्यार्थ-

दितराऽविशेषणत्वघटित इत्यतिगौरवम् । इदमपि कर्त्तृकर्मणोराख्या-

---

इतराविशेषणत्वेति । प्रथमान्तार्थेतरविशेषणत्वाघटित इत्यर्थः । तथाचेतर-विशेषणताऽनापन्नार्थविषयकोपस्थितिः कारणमित्यर्थः । एवञ्च चन्द्रभोजनादीनां प्रथमान्तार्थत्वेऽपि इवार्थसादृश्यव्रजनादिविशेषणत्वान्न व्यभिचार इति भावः। *घटित इति* । तदविषयकप्रतीत्यविषयः स इत्यविषय इत्यर्थः । तदवच्छिन्नाव-च्छेदकताककारणताग्रहविषय इति यावत् । इतराविशेषणत्वं चेतरविशेषणत्वतात्प-र्य्याविषयत्वम् । नातश्चैत्र इव पचतीत्यादौ खले कपोतन्यायेन बोधे चैत्रीयं सादृश्य-मित्यवान्तरबोधाऽभावेन चैत्रस्येतरनिरूपितप्रकारताशून्यत्वरूपेतराऽविशेषणत्वसत्त्वे-ऽपि क्षतिः; अविशेषणत्वेऽपि विशेषणत्वतात्पर्य्यविषयत्वसत्त्वात् । तथाचऽऽख्यातार्थ-सङ्ख्याप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति इतरविशेषणत्वतात्प-र्याविषयार्थवृत्तिविशेष्यतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति पर्यवसितोऽ-र्थः । 'चैत्रेण सुप्यते' इत्यादिभावाऽख्यातस्थले, 'चैत्रकर्त्तृकः स्वापः' इत्यादिबोधाद्य-थोक्तविशेषणकधात्वर्थस्वापे तदनन्वयाद्व्यभिचारपरिहाराय प्रथमान्तेति पदविशेष-णम् । यद्येवमपि 'चैत्र एव पचति न मैत्र' इत्यादावन्ययोगव्यवच्छेदरूपैवकारपदार्थै-कदेशेऽन्यत्वे चैत्रस्य विशेषणत्वात् तत्र संख्याऽऽन्वयाऽनुपपत्तिरिति विभाव्यते, तदा प्रथमान्तार्थो विशेषणत्वमात्रतात्पर्याविषयत्वेन विशेषणीयः । अवशिष्टांशस्यापि नि-वेशे प्रयोजनाऽभावादुक्तस्थले च चैत्रस्य मुख्यविशेष्यत्वविशेषणत्वाभ्यां तात्पर्यविष-यत्वान्नसङ्ख्याऽन्वयाऽनुपपत्तिरिति तन्मतनिष्कर्षः ।

अतिगौरवमिति । अन्यलभ्यकृतौ शक्तिकल्पने सङ्ख्यान्वयबोधहेतूपस्थितौ विभिन्नपदजन्यत्वनिवेश एव गौरवम् । प्रथमान्तपदार्थस्य विशेषणत्वमात्रतात्पर्या-विषयत्वेन निवेशे त्वतिगौरवमित्यर्थः । *इदमपीति* । उपदर्शितकार्यकारणभावे दर्शितलाघवमपीत्यर्थः ।

यद्यपि तन्मते भावनान्वयिनी सङ्ख्यान्वयनियमादाख्यातेन भावनाऽविषयकस-ङ्ख्यान्वयबोधस्य क्वाप्यजननाद्भावनान्वयबुद्धित्वस्य सङ्ख्यान्वयबुद्धित्वव्यापकतया व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामग्र्या फले जननीये व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्या अपेक्षणाद्-विशेषणत्वमात्रतात्पर्याऽविषयत्वविशेषणविशिष्टप्रथमान्तार्थोपस्थितरूपायास्तस्या-स्तत्राऽभावादेवोक्तस्थले व्यभिचाराप्रसक्तेर्न तद्व्यावृत्तये सङ्ख्यान्वयकारणतावच्छे-दककोटावुक्तविशेषणप्रवेशाऽवसरः, तथाऽपि कृतिशक्तिवादिमते उक्तस्थले तदापत्तिवा-

---

विप्रकर्षत्वम् । अत एव पूर्वतन्त्रज्ञैराख्याताभिहितसंख्याया भावनाङ्गत्वम् 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुप-तिष्ठते' इत्यत्र ऐन्द्र्यश्रुतेर्गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्वञ्चाङ्गीकृतमिति ।

ताऽर्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूषणे ॥

कालस्तु व्यापारे विशेषणम् । तथा हि–"वर्त्तमाने लट्" (पा०-सू० ३।२।१२३) इत्यत्राऽधिकाराद् धातोरिति लब्धम् । तच्च धात्वर्थं

रणाय भावनान्वयबोधकारणतावच्छेदकोपाधेवोक्तविशेषणविवरणप्रयुक्तगौरवम् । अस्मन्मते तु प्रथमान्तपदार्थस्य आख्यातार्थे विशेषणतयैवान्वयेन चन्द्रादेरेकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्य नैराकाङ्क्ष्येणाऽपरत्र विशेषणतयाऽन्वयाऽयोगादुक्तव्यभिचाराऽभावेन तन्निवारकविशेषणोपादानप्रयुक्तगौरवमितीदमेवाभिप्रेत्योक्तम्—*इदमपीति* । अधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ।

अत्राऽऽहुर्नव्याः—लाघवोपबृंहितोक्तयुक्तिकदम्बेनाऽऽख्यातस्य धर्मवाचकत्वसिद्धावुत्तरकालकल्प्यतादृशकार्य्यकारणभावप्रयुक्तगौरवम्, (१)निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेनाकिञ्चित्करम् । फलमुखत्वात् । किञ्च चन्द्राद्युपमाने आख्यातार्थसङ्ख्याद्यन्वयोपगम आवश्यकः । तत्र तदन्वयाऽनुपगमे सादृश्यप्रयोजकधर्माऽलाभेन वाक्यस्याऽपरिपुष्टार्थतापत्तेः । क्त्वान्तार्थभोजनादौ तु सङ्ख्यादीनामयोग्यत्वादेवानन्वयेनाऽनतिप्रसङ्गात् । एवञ्च नास्मन्मते(२) दोषलेशोऽपीति । कर्त्तृकर्मणोः सङ्ख्यायाश्च विशेषणतां व्यवस्थाप्य कालस्यापि तां प्रतिपादयति–*कालस्त्वित्यादिना* । *व्यापारे इति* । धात्वर्थव्यापारे इत्यर्थः ।

नन्वाख्यातस्य कालशक्तिपरिच्छेदकेषु "वर्तमाने लट्" (पा०सू०३।२।१३) इत्यादिषु व्यापारवाचकपदानुपादानात् कथं कालस्य धात्वर्थव्यापारविशेषणतेत्यतस्तत्सूत्रप्रामाण्येनैव तां साधयति–*तथाहीति* । *तच्च*–धातुपदं चेत्यर्थः । *धात्वर्थमि-

---

(१) **निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेनेति** । 'वास्तुमयं रौद्रञ्चरुन्निर्वपेत्' इति प्रकृत्य श्रूयते 'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्' इति तत्र किं निषादस्थपतिशब्दे षष्ठीसमास उत कर्मधारय इति संशये–कर्मधारय एव समासः स्वीकर्तव्यः । लक्षणानाश्रयणरूपलाघवात् 'स्थपतिनिषादस्याच्छब्दसामर्थ्यात्' (जै०अ० ६।१।५१) इति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । न च षष्ठीसमासाश्रयणेऽपि त्रैवर्णिकानामधिकृतानामेवाधिकारः स्यादिति लाघवम्, कर्मधारयाश्रयणे तु श्रुतिसामर्थ्यात्-अधिकारकल्पनम्, इति गौरवस्य सत्वात् कथं कर्मधारयाश्रयणमिति वाच्यम् । वाक्यार्थबोधकाले लक्षणापेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वात् प्रथमोपस्थितत्वाच्च, श्रुतिसामर्थ्यादधिकारकल्पनारूपोत्तरकालिगौरवस्य विद्यमानत्वेऽपि निषादस्थपतिशब्दे कर्मधारय एवाश्रीयते । पूर्वोपस्थितलाघवस्य बलवत्वादिति बोध्यम् ।

(२) अत्राहुर्वैयाकरणाः–अन्यविभक्त्यन्तपदोपस्थितसंख्याया अन्यपदार्थेऽन्वयस्य अप्रसिद्धत्वादेव भवदुक्तकार्यकारणभावकल्पनमसिद्धम् । अत एव पचतीत्यस्मादेककर्तृकपाकोपस्थितिः । अन्यथा पाकानुकूला कृतिरेकत्वमित्यनन्वितसंख्याया एवोपस्थितः स्यात् । पदविशेषाध्याहारस्तु

वदत् प्राधान्याद् व्यापारमेव ग्राहयतीति तत्रैव तदन्वयः। न च सङ्ख्यावत् कर्त्तृकर्मणोरेवान्वयः शङ्क्यः। अतीतभावनाके कर्तरि 'पचति' इत्यापत्तेः। 'अपाक्षीत्' इत्यानापत्तेश्च। पाकानारम्भदशायां कर्त्तृसत्त्वे 'पक्ष्यति' इत्यनापत्तेश्च। नापि फले तदन्वयः, फलाऽनुत्प-

---

ति*। फलव्यापारोभयात्मकमित्यर्थः। सत्तायामित्याद्यर्थनिर्देशाद् भ्वादिसूत्रप्रामाण्याच्चेति भावः। *वदत्*–बोधयत्। सन् ब्राह्मण इतिवच्छता। *प्राधान्याद्*। धातुजन्यबोधे विशेष्यतया भासमानत्वादित्यर्थः। व्यापारमेवेत्येवकारेण फलव्यवच्छेदः। प्राधान्यादित्युक्त्या यन्मते कर्माऽऽख्याते फलस्य प्राधान्यं तन्मते फल एवान्वय इति ध्वनितम्। *ग्राहयतीति*। आख्यातार्थकालविशेष्यतया बोधयतीत्यर्थः। (१)"गुणानां च परार्थत्वाद्" इति न्यायात्, प्रत्ययार्थस्य साक्षात्प्रकृतिजन्यबोधविशेष्याऽन्वयित्वनियमाच्चेति भावः। *कर्त्तृकर्मणोरिति*। समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्तेरिति भावः। *पचतीत्यापत्तेरिति*। कर्त्तुर्विद्यमानत्वादिति भावः। एवमग्रेऽपि-*नापि फल इति*।

केचित्तु—फलव्यापारयोर्धातोः पृथक् शक्तौ तयोरुद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वयाऽऽपत्तिः। पृथगुपस्थितयोस्तथाऽन्वयस्योत्सर्गिकत्वात्। तत्तद्धातुजन्यतादृशबोधस्य तथाऽन्वयबोधे प्रतिबन्धकताकल्पने तु गौरवम्। तस्मात् फलाऽवच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफले च धातूनां शक्तिः। कर्त्तृकर्मार्थकतत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्तद्बोधे नियामकः। गौरवं च प्रामाणिकत्वान्न दोषाय। इत्थञ्च कर्त्राऽऽख्याते, व्यापारस्य प्राधान्यम्, कर्माख्याते तु फलस्य। यदा यस्य प्राधान्यं तदा तस्मिन् कालाऽन्वयः। सूत्रस्थधातुपदादुभयोरपि प्राधान्येनोपस्थितत्वान्नोक्तविषयाऽनवकाशः। फलानुत्पत्तिदशायामारब्धे पाके फले वर्त्तमानत्वारोपाद्वा। पच्यते इत्यस्योपपत्तिरे-

---

प्रकरणज्ञानं विनाऽसम्भवि। अत एव कः पचतीतिकर्तृविशेषजिज्ञासोदेति। तस्मादिदमपीत्यस्य बाधकविशेषगौरवमपीत्यर्थः।

(१) "गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यात्'इति तन्न्यायाकारः। अर्थश्च साधनार्थत्वात्परस्परमसम्बन्धः स्यात्: कुतः? समत्वात्। समत्वञ्च–स्वीयसाधनाऽऽकाङ्क्षाऽभाववत्त्वे सति प्रधानार्थं प्रवृत्तत्वम्। यत्र च स्वीयसाधनाकाङ्क्षा भवति; तत्र नायं न्यायः प्रवर्तते। किन्तु गुणः कृतात्मसंस्कारेति। अत एव "संयोगे गुरुः" इति गुरुसंज्ञायां 'तस्मिन्"इति परिभाषासूत्रप्रवृत्तौ संयोगाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्य ह्रस्वस्य गुरुसंज्ञा; न तु सुकृ'ण इत्यत्र सकारोत्तरोकारस्यापि। अन्यथा 'गुणानां च'इति न्यायेन संयोगसंज्ञायां कर्तव्यायां परिभाषासूत्राप्रवृत्त्या सकारोत्तरोकारस्यापि गुरुसंज्ञा स्यादिति दिक्।

त्तिदशायां व्यापारसत्त्वे, 'पचति' इत्यनापत्तेः, पक्ष्यति' इत्यापत्तेश्चेत्यवधेयम् ।

न चामवातजडीकृतकलेवरस्योत्थानाऽनुकूलयत्नसत्त्वादू 'उत्तिष्ठति' इति प्रयोगाऽऽपत्तिः । परयत्नस्या(१)ज्ञानादप्रयोगात् । किञ्चिच्चेष्टादिनादवगतौ च 'अयमुत्तिष्ठति,(२)शक्त्यभावात् फलन्तु

काऽवयवेऽपि समूहाऽऽरोपादधिश्रयणकाले पचतीति प्रयोगवत् आरोपे च प्रतीतिरेव मानम् । व्यापारविगमे फलसत्त्वे 'अपाचि देवदत्तेन' इत्यादिप्रयोगास्तु भूतत्वस्योत्पत्तिघटितत्वादित्याहुः ।

तदपरे न क्षमन्ते । पृथगुपस्थितयोस्तथान्वयबोधाभ्युपगमे नानार्थहर्य्यादिपदोपस्थितानामश्वसूर्यादीनामप्युद्देश्यविधेयभावापत्तिरतो विभिन्नपदजन्योपस्थितेरेव तन्त्रता तत्राऽनुसर्त्तव्या । तद्भावाच्च प्रकृते कथं तदन्वयबोधाऽऽपादनम् । तादृशफलव्यापारयोर्धातुशक्तौ मानाभावो गौरवं च । विशिष्टधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वे उक्तप्रयोगाणाम् आरोपेणोपपादनं त्वगतिकगतिरिति स्पष्टमेव विवेकिनाम् । एतदनुरोधेन भूतत्वस्योत्पत्तिघटितत्वाऽभ्युपगमे परमताऽनुसृतिरपीति ।

व्यापारे आख्यातार्थकालाऽन्वये दूषणमाशङ्क्य निराचष्टे–*नचेति* । *यत्नसत्त्वादिति* । यत्नरूपव्यापारस्य वर्त्तमानत्वेन विषयाबाधात् । मम तु तदानीं फलाऽनुत्पत्त्या न तादृशप्रयोगाऽऽपत्तिरित्यर्थः । *अप्रयोगादिति* । ननु परयत्नस्य विजातीयमनःसंयोगाश्रयसमवायरूपहेत्वभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि चेष्टादिपक्षकेण तल्लिङ्गकेन वाऽनुमानेन तदवगतावुत्तिष्ठतीति प्रयोगाऽऽपत्तिर्दुःसमाधेयैवेत्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति—*किञ्चिच्चेष्टादिनेति* । यत्किञ्चिच्छरीरावयवावच्छिन्नक्रिययेत्यर्थः । *तदवगतौ*–यत्नानुगतौ । अनुमानप्रयोगश्चैवम्—देवदत्तीयचेष्टा प्रयत्नजन्या । चेष्टात्वात् । मच्चेष्टावत् । अथवा–अयमुत्थानाऽनुकूलयत्नवान् । विजातीयचेष्टावत्त्वात्, अहमिवेति । चेष्टाप्रयत्नयोः कार्यकारणभावश्च प्रकृतेऽनुकूलस्तर्कः । स्वाश्रयावच्छेद्यत्वस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वान्न स्वरूपासिद्धिरिति ।

परे तूक्तापत्तिमन्यथैव परिहरन्ति । तथाहि–आमवातजडीकृतकलेवरप्रयत्नस्योत्थानोद्देश्यकत्वेऽपि तदजनकत्वेऽपि तदजनकत्वान्नोक्तप्रयोगापत्तिः । अत एव 'उत्थानाय यतते' इत्येव तत्र प्रयोगः । यागपाकाद्युद्देश्यककुण्डादिनिर्माणतण्डुलक्रयणादिदशायां,

---

(१) स्वीययत्नस्य प्रत्यक्षन्तु मनः संयुक्तसमवायरूपसन्निकर्षसत्वात् सम्भवति ।

(२) शक्त्यभावादिति । एवं चैकस्य यत्नाख्यस्य कारणस्य विद्यमानत्वेऽपि सहकारिकारणरूपायाः शक्तेरभावात्फलं न जायते इत्यस्योपपत्तिः ।

न जायते; इति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात्, एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव, भावनैव प्रधानम् ।

यद्यपि 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथाऽपि "भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानि" इति (नि अ०१ख०१)

यजति पचति इत्यादिप्रयोगवारणाय स्वरूपसम्बन्धरूपप्रयोजकताविशेषस्यैव सम्बन्धताया अभ्युपेयत्वादिति ।

तच्चिन्त्यम्; तदुद्देश्यकत्वं हि तदिच्छाऽधीनेच्छाविषयत्वम् । उपायेच्छायाः फलेच्छाधीनत्वात् । उपायत्वं च प्रयोजकत्वमेव । कथमन्यथा तत्रेच्छति, प्रकृते यजतीत्यादिप्रयोगो दुर्वार एव । तस्मात् साक्षाज्जन्यजनकभाव एव फलव्यापारयोः सम्बन्ध इत्येवाभ्युपेयम् । तावतैवोक्तप्रयोगवारणात् । प्रकृते शक्तिरूपसहकारिकारणाभावेन तदनुत्पत्तावपि तदीययत्ने साक्षाज्जनकत्वस्य निराबाधत्वेनोत्तिष्ठतीतिप्रयोगस्यैवेष्टत्वात् । प्रकृतधात्वर्थतयाऽवगते तस्मिन् साध्यत्वस्यैव सत्त्वेनोद्देश्यत्वस्य तदानीमसम्भवाच्च । एतदभिप्रेत्यैव सारकृता—'उत्थानानुकूलयत्नसत्त्वे' इत्युक्तम् । अत एव पाकानुकूलप्रकृतधात्वर्थयत्नसत्वे पचतीत्येव प्रयोगोऽन्यदा तु 'पाकाय यतते' इति।

वस्ततस्तु कृतिरूपव्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वविवक्षायामुत्तिष्ठतीतिप्रयोगः । प्रयत्नसामर्थ्यचेष्टादिघटितस्य तस्य समुदायस्य तद्विवक्षायान्तु नेति सारकाराशयः । अत एव तदोत्थानाय यतते इति प्रयोगोऽपि सूपपाद इति बोध्यम् ।

उपसंहरति–*एवञ्चेति* । विशेषणमेवेत्येवकारेण तिङर्थस्य विशेष्यत्वव्यवच्छेदः । *भावनैवेति* । धात्वर्थभावनैवेत्यर्थः । अत्राप्येवशब्देन फलस्य तिङर्थकर्त्रादेश्च व्यवच्छेदः । (१)'प्रकृतिप्रत्ययार्थयो'इति व्युत्पत्तिविरोधमाशङ्कते–*यद्यपीति* । *अन्यत्र*–पक्तेत्यादौ । *दृष्टमिति* । तथाच प्रकृत्यर्थभावनायाः प्राधान्योपगमे तद्विरोध इति भावः । *भावप्रधानमिति* । नामाऽऽख्यातोपसर्गनिपातभेदेनोद्दिष्टं चतुर्विधं पदं प्रकल्प्य नामाऽऽख्यातलक्षणप्रतिपादके इमे वाक्ये । अत्राऽऽख्यातं भावप्रधानमिति, योजना । यथाश्रुते—

यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ।

इत्यभियुक्तोक्तेः । शाब्दबोधे प्राङ्निर्दिष्टस्यैवोद्देश्यतया (२)विवक्षितार्थाऽलाभात् ।

---

(१) प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः तयोः प्रत्यार्थस्यैव प्राधान्यमिति ।

(२) यद्भावप्रधानं तदाख्यातं भवति इति स्यात्, तथाच भावप्रधानस्य भाव्यमित्यादेराख्यातसंज्ञायाम् "आख्यातमाख्यातेन"इति समासापत्तिरितिभावः ।

अत एव वृद्धिशब्दस्य प्राङ्निर्देशो मङ्गलार्थः' इत्या(१)ऽऽकरोक्तं सङ्गच्छते। एवमग्रेऽपि। आख्यातत्वाऽवच्छिन्ने प्रधानभावार्थप्रतिपादकस्वरूपलक्षणे तात्पर्यावधारणाच्च लक्षणवाक्याच्छब्दमर्यादया प्रकृतपदद्वयार्थाभेदस्याऽधिकस्य भानेऽपि न क्षतिः। लक्ष्यताऽवच्छेदकं च तिङन्तत्वरूपाख्यातत्वम्। "आख्यातमाख्यातेन" (वा० ग०सू० २।१।७२) इत्यादौ तत्रैवाऽऽख्यातपदस्य शक्त्यवधारणात्। 'भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य, तत्र 'भावः प्रधानम्' इति प्रकृतनिरुक्तभाष्याच्च। एतेन तिङः प्रधानभावार्थकत्वस्य प्रतिपादकमेव तदिति वदन्तः प्रत्युक्ताः।

तच्छब्दपरामृश्य भावादिचतुष्टयस्यैकदा तिङा प्रतिपादनाऽसम्भवाच्चाभावत्वं निष्पाद्यत्वम्। नातः कर्माऽऽख्यातस्य फलविशेष्यकबोधकतावादिमते तत्राऽप्रसक्तिः। प्रधानप्रतिपादकत्वस्य नाममात्रे, भावप्रतिपादकत्वस्य भुक्त्वेत्यादिनाम्न्यतिप्रसक्तत्वात्तद्वारणाय विशिष्टमुपात्तम्।

प्राधान्यं चोपस्थितत्वात् स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थनिरूपितमेव। नातः 'काष्ठैः पाकः' इत्यादौ प्रत्ययार्थकरणनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिबोधजनके पाकादिनाम्न्यतिप्रसङ्गः। नवौत्सर्गिकैकवचनान्तभावविहिततव्याद्यन्तनाम्नि सः। तथाच तिङ्बोध्यार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतातात्पर्यप्रतिपादकत्वं तत्पर्य्यवस्यति।

इतराविशेषणत्वरूपं तु न तत्। पचतिभवतीत्यादिवाक्यघटकपच्याद्यर्थक्रियायां तदसत्त्वेन पचतीत्याख्यातेऽव्याप्तेः। क्त्वः पूर्वकालार्थकत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वान्नोक्तलक्षणस्यालक्ष्येऽतिप्रसङ्गः। "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते"इति भाष्येण पाक इत्यादाविव तस्य सत्त्वाऽतिदेशेन साध्यत्वरूपभावत्वाऽभावादेव नाऽतिप्रसङ्ग इति तु न सत्। यतः साधुत्वान्वाख्यायकव्याकरणस्मृत्या यत्कृदर्थभावे लिङाद्यन्वयोऽनुभवसिद्धस्तस्मिन्नेव तदतिदिश्यते। यथा पाक इत्यादौ घञर्थभावे। क्त्वार्थे तु लिङाद्यननुभवेन तत्र तदतिदेशविषयत्वस्यान्याय्यत्वात्। अव्ययकृत्वेन तस्य धात्वर्थानुवादकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च।

तथाच भावप्रधानकत्वं तिङर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिभावप्रतिपादकत्वं पर्यवस्यति। एतेन पचतिभवतीत्यादिवाक्यघटकाख्यातसंग्रहाय क्वचित् क्रियान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वाभाववत्त्वं तत्। पच्याद्यर्थक्रियाया भवत्यर्थविशेषणत्वेऽपि क्वचित्तदसमभिव्याहारे विशेष्यतयैव भानान्न तत्रातिप्रसङ्ग इत्युक्तं निरस्तम्। उक्तापेक्षया अभावघटितत्वेनास्य गुरुत्वात्। अग्रिमलक्षणे प्राधान्यस्य विशेष्यत्वरूपस्यैव वक्ष्यमाणतयाऽत्रापि तस्यैव न्याय्यत्वात्। तत्र "भावप्रधानम्" इति भाष्येण मदुक्तार्थस्यैव लाभाच्च॥

---

(१) आकरोक्तमिति। "वृद्धिरादैच्" इति सूत्रस्थभाष्यमित्यर्थः।

निरुक्ताद्। भूवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थ-भावनाप्राधान्यमध्यवसीयते।

सत्त्वप्रधानानीति। अत्रापि पूर्ववदुद्देश्यविधेयभावकल्पना। लक्ष्यतावच्छेदकं च कृदाद्यन्तप्रकृतिकविभक्त्यन्तत्वरूपं नामत्वम्। प्रकृतिः, प्रत्ययो, विभक्तिरित्येतन्नाम, संज्ञाः सत्ता, द्रव्यं, लिङ्गं, संख्या, च नामार्थ इतितद्भाष्यात्। "क्रियाप्रधानमाख्यातं, सत्त्वप्रधानं नाम। यतः क्रियां पृष्टस्तिङाचष्टे–किं करोति, पचतीति। द्रव्यं पृष्टः कृताऽऽचष्टे–कतरो देवदत्तो, यः पाचक" इति "प्रशंसायाम्" इति सूत्रस्थमहाभाष्याच्च। तत्र कृतेत्यस्य तत्प्रकृतिकसुबन्तेनेत्यर्थः। कृता द्रव्याऽभिधानेऽपि (१)"न केवला" इतिन्यायेन केवलस्य प्रयोगाऽनर्हत्वात्, निरुक्तभाष्यस्थविभक्तिपदस्वारस्याच्च। व्युत्पत्तिपक्षमवलम्ब्य चेदम्। नातोऽव्युत्पत्तिपक्षे नामाऽऽदिष्वतिप्रसङ्गः।

लक्षणमाह—*सत्त्वप्रधानानीति*। सत्त्वं द्रव्यं वक्ष्यमाणलक्षणं तत्प्रधानं यत्रेति विग्रहाल्लिङ्गादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशाल्यर्थप्रतिपादकत्वं नामलक्षणमित्यर्थः। विशेष्याऽर्थकत्वस्य निपाताऽऽख्यातादावतिप्रसक्तत्वात् तद्वारणाय प्रकारतानिरूपितत्वान्तं विशेषणम्। व्यक्तिबोधस्य धर्मविषयकत्वनियमेन जातिप्रकारतानिरूपितत्वस्यातिप्रसङ्गाऽवारकत्वात्तदनुपादानम्। लक्ष्यतावच्छेदकाऽनाक्रान्तेषु यादृच्छिकेष्वतिप्रसङ्गस्तु लक्षणे तद्व्यतिरिक्तत्वविशेषणेनैव परिहरणीयः। एवं धात्वर्थाऽनुवादकप्रत्ययान्तेष्वप्रसङ्गोऽपि लक्ष्यतावच्छेदकसंकोचेनैव परिहार्यः। तत्र नामत्वव्यवहारोऽपि स्वाद्यन्तत्वनिबन्धनो भाक्त इति तद्भावः। उपसर्गादिलक्षणं तु वक्ष्यते।

भूवादीति। इत्थं हि तत्र भाष्यम्–"का तर्हीयं वाचो युक्तिः पचति भवति त्वं पचसि भवसि, पक्ष्यति भवतीति। सैषा वाचोयुक्तिः। पचादिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्री भवन्ति" इति। तेन चा(२)ऽऽहत्यैव पचाद्यर्थक्रियाकर्तृकभवनक्रियायाः प्राधान्यं प्रतिपाद्यते। धात्वर्थक्रियाया आख्यातार्थविशेषणत्वाभ्युपगमे तु स्वस्वार्थविरुद्धत्वेन पदार्थान्तरे विशेषणतयाऽन्वये नैराकाङ्क्ष्येण भवत्यर्थक्रियायामाख्यातार्थविशेषणपचादिक्रियाणामन्वयाऽसम्भवेन तद्विरोधोऽप्रतिरोध एव स्यादिति भावः। सूत्रादीत्यादिना, "प्रशंसायाम्" (पा०सू० ५।५।६६) इति सूत्रपरिग्रहः।

ननु 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्तेन तिङन्ते भावनाऽपरपर्य्यायभावप्राधान्यं प्रतिपाद्यते। सा च नैयायिकमते कर्त्राख्याते कर्त्तृत्वं कृतिः, कर्माख्याते कर्मत्वं फलं,

---

(१) 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या; नापि प्रत्ययः' इति तस्य स्वरूपम्।

(२) आहत्यैवेति–मिलित्वेत्यर्थः।

तन्निरूपिताऽऽश्रयत्वं वा। तैः सङ्ख्याकालातिरिक्ताऽऽख्यातार्थस्य भावनापदव्यपदेश्यत्वोपगमात्। भावाऽऽख्याते तु धात्वर्थव्यापार एवाऽनुवादकत्वात् तदाख्यातस्य। प्रधान्यं च तस्याः, प्रकृत्यर्थापेक्षम्।

समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या फलमात्रं धात्वर्थ इति वदतां मीमांसकानामेतदपि भाष्यं मूलम्। तत्र लडाद्यर्थकालान्वयापगमे तु तदपेक्षमपि। उक्तभाष्येऽपि क्रियापदार्थस्तत्सम्मतभावनैव। अत एव "क्रियां पृष्टस्तिङाऽऽचष्टे"इत्येवोक्तं न तुतिङन्तेनेति।

कृत्यादिरूपभावनाया आख्यातार्थत्वे मानं तु भूवादिसूत्रस्थम्–"कथं ज्ञायतेऽयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ" इति प्रघट्टकेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्तिग्राहकम्–"इह पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते, पच्शब्दश्चकारान्त अतिश्च प्रत्ययः श्रूयते प्रत्ययार्थोऽपि कश्चिद्गम्यते, विक्लित्तिः कर्त्तृत्वमेकत्वम्। पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते, कश्चिद्दुपजायते, कश्चिदन्वयी। पच्छब्दो हीयते, पठ्शब्द उपजायते, अतिशब्दाश्चान्वयी। अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी। विक्लित्तिर्हीयते, पठिक्रियोपजायते, कर्त्तृत्वमेकत्वं चान्वयि। तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्याऽसावर्थो योऽर्थो हीयते, यः शब्द उपजायते तस्याऽसावर्थो योऽर्थ उपजायते, यः शब्दोऽन्वयी तस्याऽसावर्थो योऽर्थोऽन्वयी" इति भाष्यम्। तत्राऽतेः प्रत्ययस्य कैश्चित्पूर्वाचार्यैः कल्पनाद् अतिश्च प्रत्यय इत्युक्तमिति कैयटः। पच्यते पठ्यते इत्यादावप्युक्ताऽन्वयव्यतिरेकोद्देशेन कर्मत्वस्याप्याख्यातार्थत्वं (१)न्यायसाम्यात्तत एवाऽवधार्य्यते।

किञ्च "भावप्रधानम्" इति निरुक्तम्। तद्भाष्यस्वरसात्। सकलकारकसङ्ख्याविशिष्टभावनाया धात्वर्थत्वमाश्रित्य प्रवृत्तम्। अत एव नामलक्षणनिर्वचनेन कारकस्य तत्र नामार्थत्वेनोल्लेखः। तस्य धातुलभ्यत्वेन नामार्थत्वाभावादिति तदाशयात्।

नच रूपप्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् क्रियाया एकत्वसत्त्वेऽपि द्वित्वाऽऽदिसत्वे मानाऽभावात् कथं तथोक्तसङ्गतिरिति वाच्यम्। परेत्वित्यादिना वक्ष्यमाणरीत्या कारकगतायास्तस्यास्तत्राऽऽरोपसम्भवात्। कालसङ्ख्ययोर्द्योत्यत्ववत् कारकस्याऽपि द्योत्यत्वं न्यायसाम्यात्। तस्य प्रत्ययार्थत्वोपगमे (२)पाचकः पक्व इत्यादाविव

---

(१) **न्यायसाम्यादिति।** न्यायसाम्यत्वं च–यथा पठतीत्यत्र पच्छब्दो हीयते पठशब्दउपजायते अतिशब्दश्चान्वयी। अर्थेषु–कर्तृत्वमेकत्वाच्चान्वयि तयोरन्वयिनोर्वाच्यवाचकभावः। तथा पठ्यते इत्यत्र पचशब्दो हीयते, पठ उपजायते, तेशब्दः कर्मत्वमेकत्वञ्चान्वयि तयोर्वाच्यवाचकभाव इति।

(२) **पाचकः पक्व इत्यादाविवेति।** "कर्तरि कृत्" (पा० सू० ३।४।६) इतिसूत्रेण कृतां कर्त्रर्थत्वं प्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायेन तस्य प्राधान्यं च सर्वसम्मतम्। तत्रत्यकारकस्य प्रत्ययार्थत्वे तस्य प्राधान्यं स्यादिति भावः।

प्राधान्यापत्तेः। जात्यतिरिक्तपदार्थस्य विशेषणताया द्योत्यत्वस्यव तन्त्रत्त्वात्। अत एव "स्त्रियाम्" (पा०सू० ४।१।३) इति सूत्रे भाष्ये प्राधान्याऽऽपत्तिभिया लिङ्गस्य वाच्यतापक्ष उपेक्षितः। वाच्यस्याऽपि प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टैव।

न चोक्तकल्पे, 'ग्रामं गच्छति' इत्यत्र कर्मबोधवद्धातोरपादानादिकारकविशिष्टक्रियाबोधाऽऽपत्तिः। पञ्चम्यादिरूपसमभिव्याहृतद्योतकविभक्तेरभावात्। तत्र कर्त्तृकर्मणोस्तिङ्समभिव्याहृतद्वितीयादिविभक्तिश्च द्योतिका, अन्येषां त्वन्याः। न हि स्वप्रकृतिकप्रत्ययत्वमेव स्वार्थद्योतकतायां तन्त्रम्। उपसर्गाणां तदनापत्तेः। किन्तु स्वसमभिव्याहृतप्रत्ययनिपातान्यतरत्वम्। तच्च तण्डुलादिपदोत्तरविभक्तेरप्यक्षतम्। द्रव्यस्य संख्याऽविशेषितस्य तत्वे नाम्नः संख्याभानाऽऽपत्त्या तदर्थकत्वमावश्यकमिति तद्भावः। अत एव "भावकालकारकसङ्ख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य" इति भाष्यस्थकारकपदस्याऽसङ्कुचितवृत्तिताऽपि सङ्गच्छते।

यदि चान्यप्रकृतिकविभक्तेरन्यप्रकृत्यर्थद्योतकतायाः क्वाप्यदृष्टचरत्वान्नोक्ताऽऽशयवर्णनं साधीय इति विभाव्यते, तदापि संख्याकालकर्त्तृत्वकर्मकारकविशिष्टक्रियाया धात्वर्थत्वमादाय तत्प्रवृत्तिः। आख्यातस्यैव तादृशक्रियाद्योतकतासम्भवात्।

न चास्त्वेवमेवाऽऽशयः। वाच्यताकल्पोक्तकार्यकारणभावकल्पनप्रयुक्तलाघवस्योपोद्बलकत्वादिति वाच्यम्। यत् तादृशमतं प्रक्रियादशायां चक्षुःश्रुत्युक्तिविश्वस्तैरप्याश्रयितुमशक्यम्, प्रागेव तु प्रकृतिप्रत्ययाऽर्थविवेचनचतुरैरक्षपादैः। तथाहि—कारकविशिष्टक्रियाया धात्वर्थत्वे "लः कर्मणि" इति विधिवैयर्थ्यापत्तिः। नच तस्य द्योतकत्वप्रतिपादकता। शानजादेरपि तथात्वाऽऽपत्त्या, तत्रापि कर्त्रादीनां क्रियाविशेषणतया भानापत्तेः।

किञ्च चैत्रौ पचत इत्यादौ चैत्रादिगतसंख्यायास्तत्रारोपे मानाभावः। वाचकतामते कर्त्राद्यंशे तद्भानोपगमेन प्रयोगप्रामाण्योपपत्तावप्रामाण्याऽभ्युपगमस्याऽन्याय्यत्वात्। स्वाश्रयाऽऽधेयत्वसंबन्धेन द्वित्वादेस्तत्र सत्त्वेऽप्यव्यावर्त्तकतया विशेषणत्वाऽभावेन तद्वैशिष्ट्यस्य तत्राऽसम्भवाच्च। न हि द्वित्वाश्रयाश्रितं घटाऽऽदिरूपं, क्रिया वा, द्वे इति व्यवह्रियते। अधिकमग्रे वक्ष्यते।

किञ्च कर्त्तृकर्मणोः पदार्थैकदेशतया तत्र देवदत्तादीनामन्वयाऽसम्भवः। "पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति"(१) इति व्युत्पत्तेः। तदन्वयाऽभ्युपगमेऽपि धात्वर्थेऽभेदेन विशेषणतया स्तोकादिपदवन्नपुंसकत्वाऽऽपत्तिश्च। अपि च क्रियाविशेषणत्वेनोपस्थितस्य कर्त्तुर्विशेषेणाऽऽकाङ्क्षाविरहात् पचतीत्युक्ते, कः कीदृगिति प्रश्नाऽनुपपत्तिः।

---

(१) 'न तु पदार्थैकदेशेन' इति तस्याः शेषः। अस्याः स्वीकारादेव 'नीलो घट' इत्यत्र न नीलपदार्थस्य घटपदार्थैकदेशे घटत्वेऽन्वय इति बोध्यम्।

वक्ष्यति(१) हि ग्रन्थकृत्–'नहि गुणभूतः कर्त्ता निषेधं स्वाङ्गत्वेन ग्रहीतुमलम्' इति। अत एवैतत्प्रामाण्यात् प्रत्ययवाच्यत्वं, कर्तुर्धात्वर्थविशेषणत्वं चेति गर्ज्जन्तः परास्ताः। प्रत्ययस्य द्योतकतायामेव तन्नियमस्य दर्शितत्त्वात्। प्रत्ययार्थप्राधान्यस्यैव-ततो लाभाच्च।

नच भावनायाः प्रत्ययवाच्यतापक्षेऽप्युक्तप्रश्नाऽनुपपत्तिर्दुःसमाधेयैवेति वाच्यम्। शक्तिभ्रमाल्लक्षणया वोपस्थितस्य कर्त्तुः साकाङ्क्षत्वसम्भवात्।

किञ्च 'प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थाऽन्वितस्वार्थबोधकत्वम्' इतिव्युत्पत्तिसिद्धविभक्त्यर्थसङ्ख्याप्रकारकबोधं प्रति विशेष्यतया प्रकृतिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य कर्त्रादावभावेन सङ्ख्याऽन्वयाऽसम्भवः। आख्यातार्थसङ्ख्याप्रकारकबोधे आख्यातार्थकर्तृकर्मोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनमप्याग्रहमूलकमेव। पदार्थयोराधाराधेयभावेनाऽन्वये विभिन्नपदजन्योपस्थितेस्तन्त्रत्वात्। विभक्त्यर्थकर्त्तृलिङ्गानन्वयिनोऽद्रव्यतया तत्र सङ्ख्यान्वयासम्भवात्। "गुणानां च परार्थत्वाद्" इति न्यायाच्च। मन्मते अयोग्यतया तस्याः स्वप्रकृत्यर्थानन्वयेऽपि प्रकृत्यर्थान्वयनियमोऽक्षत एव। "अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर" इति न्यायात्।

किञ्चाऽऽख्यातस्य कर्त्रर्थकत्वे राजसम्बन्धिपुरुषाऽभिन्नकर्तृकं गमनमित्यभिप्रायेण 'राज्ञः पुरुषो गच्छति' इतिवत् स्वस्वामिभावादिसम्बन्धेन राज्ञः कर्तृत्वेन विवक्षया राजा पुरुषो गच्छतीति प्रयोगापत्तिः। नच तत्र षष्ठीप्रसक्तिः। तदर्थस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव तत्प्रसरात्। व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्टात्। आख्यातार्थकर्तुरनामधात्वर्थत्वेन "नामार्थधात्वर्थत्वयोः" इति व्युत्पत्तिविषयताया अप्यभावात्।

नच तवापि 'चैत्रस्य पाकानुकूला कृतिः' इति चैत्रस्य पचतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्। षष्ठ्यर्थस्य नामार्थसाकाङ्क्षतयाऽऽख्यातार्थकृतेश्च प्रथमान्तार्थसाकाङ्क्षतया परस्पराकाङ्क्षाविरहात्। "गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानाम्" इत्यादाविव पाकादिसम्बन्धितया चैत्रादिविवक्षायां षष्ठ्यन्तप्रयोगस्य सर्वैरेवोपगमाच्च। तस्माद्धात्वर्थक्रियाया आख्यातार्थं प्रति प्राधान्ये निरुक्तमानोपन्यसनं मुधैवेति कोविदो विदांकुर्वन्तु।

पचतिभवतीत्यादौ तु पाकानुकूलाऽऽख्यातार्थकृतौ भावनाश्रयत्वरूपभवतीतितिङन्ताऽर्थभावनाऽन्वयोपगमेन पाकविशिष्टकृतौ भवनकर्तृत्वेऽवगते तद्विशेषणपच्यर्थक्रियायामपि तल्लाभात् "पचादयः क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति" इति भाष्यस्थादिपदस्य हेतुपरतया तेन व्यापाराऽर्थकपचादिशब्दस्य समासे पच्याद्यर्थहेतवः क्रियाः कृत्यात्मकव्यापारा भवनक्रियानिरूपितकर्तृत्ववत्यो भवन्तीत्यर्थस्य

---

(१) भेद्यभेदकसम्बन्धोपाधीत्यादिकारिकाव्याख्यानावसरे इति।

अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः सममभेदान्वयात्प्रथमान्तस्य(१) प्राधान्यापत्तिः। तथाच 'पश्य मृगो धावति'इत्यत्र भाष्य-

---

तस्माल्लाभाद् वा तादृशैकवाक्यत्वस्यास्माभिरभ्युपगमान्न भूवादिसूत्रस्थभाष्यविरोधोऽपि। तादृशभाष्यप्रामाण्यादेव च भवन्मते धात्वर्थप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्ववन्मन्मतेऽप्याख्यातार्थभावनाप्रकारकबोधे तिङ्जन्यभावनोपस्थितेरपि विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वस्य कल्प्यतयोक्तैकवाक्यत्वस्य सूपपादत्वात्।

न चोक्तबोधाभ्युपगमे आख्यातेन कर्त्तुरबोधनाच्चैत्रादिपदोत्तरं (२)तृतीयाऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। तस्यां चैत्रस्याऽऽधेयतासम्बन्धेनाऽन्वयाभ्युपगमेन मुख्यविशेष्यतयैव तद्भानेन आश्रयातिरिक्तांशे विशेषणतया कृत्याश्रयबोधनरूपस्याभिधानस्य तत्र सत्वात्तृतीयाऽऽपत्त्यसम्भवात्।

नच चैत्रः पचतीत्येतावन्मात्रप्रयोगेऽपि चैत्रस्याऽऽधेयतासम्बन्धेनान्वयाऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। प्रथमान्ताऽर्थप्रकारकबोधे तिङर्थविशेष्यतापन्नभावनौपस्थितेर्हेतुत्वस्यापि कल्पनेनोक्तदोषाऽप्रसक्तेः।

नच चैत्रे पाकानुकूला कृतिरित्यत्रैव चैत्रः पचतिभवतीत्यादौ सप्तम्याऽऽपत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्। धात्वर्थविशेषणीभूताधेयत्वस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव सप्तमीविधानात्। एवमाधेयत्वस्य प्रकारतयाऽविवक्षणाच्च। इदं चाख्यातार्थकृतिमुख्यविशेष्यकबोधमभिप्रेत्योक्तम्। वस्तुतस्तु 'चैत्रः पचति भवति'इत्यादौ प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधाभ्युपगमेऽपि नैकवाक्यताक्षतिः। भवनकर्त्तृत्वाऽन्विताया एव पाकविषयकभावनायाश्चैत्रांशे प्रकारतया भानसम्भवात्।

एतेन कृतिविशेष्यकबोधाभ्युपगमे प्रथमान्तार्थप्रकारकबोधे तिङर्थभावनोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पने गौरवमिति दूषणमलग्नकम्। विशेषणतयैव तदऽन्वयाभ्युपगमादित्यरुचेराह–*अपि चेति*। *अभेदान्वयादिति*। इदं च तन्मतेऽपि कर्त्राऽऽख्यातार्थ इति स्वीयवासनाऽनुसारेण। नैयायिकमते तु कृतेराख्यातार्थतया तस्या आश्रयत्वेनैव प्रथमान्तपदाऽर्थेऽन्वयादित्यवधेयम्॥

भाष्यसिद्धेति। "क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म, क्रियाऽपि हि क्रिययेप्सिता भवति, कया संदर्शनप्रार्थनादिक्रियया" इति "कर्मणा यम्" (पा० सू० १।४।३२) इति

---

(१) प्रत्ययार्थकृत्यादेरितरविशेषणतानापन्नतया प्रथमान्तार्थे प्रकारतया बोधकजनकसामग्रीसत्वान्नैयायिकमतसिद्धतथाविधबोधस्वीकारापत्तिरितिभावः।

(२) अनभिहिताधिकारीय–"कर्तृकरणयोस्तृतीया" (पा०सू० २।३।२) इति सूत्रेणेति शेषः।

सिद्धैकवाक्यता(१) न स्यात् । (२)प्रथमान्तमृगस्य धावनक्रिया-विशेष्यस्य(३) दृशिक्रियायां कर्म्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्तेः । नचैवमप्रथमासामानाधिकरण्याच्छतृप्रसङ्गः । एवमपि द्वितीयाया(४) दुर्वार-

---

(५)सूत्रस्थभाष्यसिद्धेत्यर्थः । त्वन्मते धावनाऽनुकूलकृतिमान्मृग इत्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य तत्र जायमानत्वेन धावनस्य कर्त्रवरुद्धतया विशेषणतयाऽन्यत्राऽन्वये नैराकाङ्क्ष्येण दर्शने कर्मतयाऽन्वयाऽयोगात् । किन्तु धावनाऽनुकूलकृतिमान् मृगो दर्शनाश्रयस्त्वमित्येव बोध एष्टव्यः । एवञ्चैकमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वरूपैकवाक्यत्वाऽभावात् तद्विरोधो दुर्वार इति भावः ।

ननु धावनाऽनुकूलकृतिमन्मृगस्यैव कर्मतया दृश्यथेंऽन्वयान्नोक्तदोषोऽत आह—*प्रथमान्तेति* । *कर्मत्वापत्ताविति* । कर्मत्वेन प्रकारतापत्ताविवत्यर्थः । कर्मतासम्बन्धेन मृगस्य दर्शनक्रियायामन्वयस्त्वसम्भवी । "नामार्थधात्वर्थयोः" इति व्युत्पत्तिविरोधात्, वक्ष्यमाणद्वितीयाऽऽपादनविरोधाच्चेति भावः । *द्वितीयापत्तेरिति* । कर्मणोऽत्र तिङाऽनभिनेन अनभिहिताधिकारीय "कर्मणि द्वितीया" (पा० सू० २।३।१) इत्यस्य जागरूकत्वादिति भावः ॥

एवमिति । मृगपदोत्तरं द्वितीयाप्रसङ्गे इत्यर्थः । शतृशानज्विधौ लडर्थकर्तुः प्रथमान्ताऽर्थसामानाधिकरण्येन विशेषितत्वान्मृगपदस्य द्वितीयान्तत्वे तदापत्त्या द्वितीया न भविष्यतीति शङ्कितुराशयः । न हि शत्रापत्तिर्द्वितीयाप्रतिबन्धिका, किन्तु कर्मणोऽभिधानम् । तदभावसत्त्वाच्च द्वितीया दुर्वारेत्याशयेन समाधत्ते-*एवमपीति* ।

---

(१) "तद्यत्रोभे भावप्रधाने" (नि० अ २।१।१०) इतिनिरुक्तविरोधोऽपि द्रष्टव्यः । अस्यार्थश्च यत्र वाक्ये उभे नामाख्याते स्तस्तत्र भावप्रधाने भवत इति ।

(२) "प्रथमान्तार्थमृगस्य" इति पाठः ।

(३) विशेष्यस्येत्यनेन धावनं प्रति विशेष्यत्वाद्दर्शने साक्षाद्विशेषणत्वादन्तरङ्गादपि प्रधानकार्यस्य बलवत्तया 'हेतुमति च"इति सूत्रभाष्यसम्मतत्वेनान्तरङ्गामपि प्रथमां बाधित्वा द्वितीया स्यात् । मम तु मते नायं दोषः । मृगस्य धावनं प्रति विशेषणत्वेनान्तरङ्गाज्जातस्य प्रथमारूपसंस्कारस्यानिवृत्तिरिति सूचितमिति । (४) स्वमते तु न द्वितीयापत्तिरूपदोषः । धावनस्य धात्वर्थतया कर्मभूततद्वाचकधातोरप्रातिपदिकत्वात् ।

(५) भूवादिभाष्यसिद्धेत्यपि द्रष्टव्यम् । तत्र हि "का तर्हि इयं वाचो युक्तिः पचतिभवति पचसि भवति पचयति भवति" इति प्रश्ने "पचादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति' इत्युत्तरपरभाष्येण क्रियया कारकभावेनान्वयाङ्गीकारस्य स्पष्टं प्रतीयमानत्वेनैतद्दृष्टान्तेन "पश्य मृगो धावति" इत्यत्रापि तथान्वय आवश्यक इति ।

त्वेन 'पश्य मृग' इत्यादिवाक्यस्यैवाऽसम्भवापत्तेः ।

न च पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्याहार्य्यम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयाऽन्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वाद्, अध्याहारेऽनन्वयापत्तेश्च(१)। एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारण(२)मितिनैयायिकोक्तं नादरणीयम् । किन्तु आख्यातार्थकर्त्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्यकारणभावो द्रष्टव्यः । भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु, कृज्जन्योपस्थितिवद् (३)धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि

असम्भवापत्तेरिति । मृगस्य कर्मतया दृश्यर्थेऽन्वयोपगमे 'धावन्तं मृगं पश्य' इति वाक्यस्यैवोचितत्वादित्यर्थः ।

ननु 'अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षञ्चेद्विभागे स्याद्" (पू० मी० अ० २ पा० १ अ० १४ सू० ४६) इति जैमिनिसूत्राद् विच्छिद्य पाठे साकाङ्क्षत्वे सत्येकार्थप्रतिपत्तिजनकत्वमेकवाक्यत्वमित्यर्थो लभ्यते । प्रकृते तमित्युक्ते कमित्याकाङ्क्षासत्वाद्यथाकथञ्चिद्वाक्यद्वयस्य धावनाऽनुकूलकृतिमन्मृगकर्मकदर्शनरूपैकार्थप्रतिपादकत्वाच्च न वाक्यभेदप्रसङ्गोऽत आह—*उत्कटेति* । *अध्याहार इति* । पूर्वाऽनुपात्ताकाङ्क्षितपदस्याऽनुसन्धाने इत्यर्थः । *अन्वयापत्तेश्चेति* । तत्पदेन मृगस्य धावनाऽनुकूलकृतिमन्मृगस्य वा परामर्शेऽपीप्सितस्य तादृशधावनक्रियाया दृश्यर्थकर्मत्वान्वयस्य तद्वाक्याद्भानाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । उपसंहरति—*एवञ्चेति* । आख्यातार्थविशेष्यकबोधाऽङ्गीकर्तृनये एकवाक्यताऽनुपपत्तिरूपदूषणदार्ढ्यं चेत्यर्थः । *नादरणीयमिति* । उक्तदोषग्रस्तत्वादिति भावः । स्वमतनिष्कर्षमाह-*किन्त्विति* । फले व्यभिचारनिरासायोपस्थितिविशेष्यतां विशिनष्टि—*भावनात्वावच्छिन्नेति* ।

ननु त्वन्मतेऽप्याख्यातस्य धात्वर्थमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वनियमभङ्गप्रसङ्गोऽत

---

(१) चो हेतौ । तथाच परस्परमनन्वयापत्त्या भाष्यकृदभिमतैकवाक्यत्वहानिरित्यर्थः ।

(२) विशेष्यतासम्बन्धेन भावनाप्रकारकशाब्दबोधं प्रति तत्तत्प्रथमान्तार्थनिष्ठविशेष्यतासम्बन्धेन तत्तत्प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेः कारणमित्यर्थः। तेन समूहालम्बनोपस्थितिविषयतामादाय नातिप्रसङ्गः ।

(३) धात्वर्थभावनेति । धातुजन्यभावनानिष्ठविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितिरित्यर्थः । अन्यथा सत्तादेर्धात्वर्थानवयादतिप्रसङ्गापत्तेः । भावनापदं च तन्निष्ठविशेष्यतालाभार्थमेव ।

हेतुः । 'पश्य मृगो धावति' 'पचति भवति' इत्याद्यऽनुरोधादिति दिक् ।

आह–*पश्येति* । तथाचोक्तनियम एतदतिरिक्तविषयक इति भावः ।

ननु धावनकर्त्तृत्वविशिष्टमृगरूपवाक्यार्थस्य कर्मतया दर्शनेऽन्वयः(१) । तथाच न "नामार्थयोः" इति व्युत्पत्तिविरोधः । वाक्यस्यानामत्वात् । अत एव न ततो द्वितीयापत्तिरपि । धावनविशिष्टस्य दर्शनकर्मत्वाऽवगतौ विशेषणीभूतधावनस्यापि कर्मतालाभाच्च न प्रतिपिपादयिषितान्वयालाभोऽपि । 'चैत्रः पचति भवति' इत्यादौ तूक्तदिशैकवाक्यत्वमुपपादितमेव । तथाचोक्तकार्य्यकारणभावकल्पे कथं तदनुरोधो बीजमत आह–*दिगिति* । तदर्थस्त्वेवं रीत्या वाक्यैकवाक्यताप्रतिपादने भाष्यकृत्सम्मतपदैकवाक्यतया प्रतिपिपादयिषितान्वयालाभ एव । किं चाभेदेन नीलविशिष्टघटस्य कर्मत्वे प्रतिपिपादयिषिते, 'नीलं घटं जानाति' इत्यादौ द्वितीयानुपपत्तिरिति ।

अत्र नैयायिकाः–धावनक्रियाकर्त्तृत्वावरुद्धमृगस्य कर्मतासम्बन्धेन दृश्यर्थेऽन्वयोपगमात् पदैकवाक्यताभङ्गः । तदवरुद्धत्वं च–तदन्वयितया तात्पर्यविषयत्वम् । नचैवं कर्मतासंसर्गेण तण्डुलस्याऽप्यन्वयसम्भवात् 'तण्डुलः पचति' इति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । यतो न वयं सामान्यतः कर्मत्वादिभेदसम्बन्धेन नामार्थस्य धात्वर्थेऽन्वयमभ्युपेमः, किन्तु क्रियान्तरकर्तृत्वाऽवरुद्धस्य । नच तण्डुलस्तथा, येन पच्याद्यर्थे तस्य कर्मतासंसर्गः स्यात् । अत एव 'काष्ठं भस्मराशिः करोति' इति न प्रयोगः । भस्मराशेः कर्त्तृत्वानवरुद्धत्वात् । 'काष्ठं भस्मराशिः क्रियते' इत्यादौ कर्मत्वान्तरावरुद्धक्रियायां तु तदनवरुद्धस्यापि व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । तस्य तत्र तत्संसर्गत्वाऽनभ्युपगमे वाक्याऽभेदाऽऽपत्या तद्वाक्यजबोधस्य 'काष्ठं नश्यते, 'भस्म क्रियते, इति वाक्यद्वयजबोधस्येव 'भस्मकाष्ठविकृतिर्वा' इति संशयनिवर्त्तकत्वानापत्तेरित्याद्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

एवं चाऽत्र पदैकवाक्यताया अनायासेनैवोपपत्तौ धात्वर्थभावनाप्रकारकबोधे भावनोपस्थितेर्हेतुत्वं निष्प्रमाणकमेव । नाऽपि मृगपदोत्तरं द्वितीयाऽऽपत्तिः । प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वस्याऽविवक्षणात् । अत एव न तत्र षष्ठीप्रसक्तिरपि । संसर्गस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव "षष्ठी शेषे" (पा०सू० २।३।५०) इत्यनेन तद्विधानात् । एवं 'घटो नास्ति' इत्यादावपि बोध्यम् । किन्तु प्रातिपदिकार्थे तत्र प्रथमैव । नाऽपि 'नीलं घटं जानाति' इति प्रयोगाऽनुपपत्तिः । घटस्य क्रियान्तरकर्त्तृत्वाऽनवरुद्धत्वेन कर्मत्वान्तरविशेषणतानापन्नायां जानात्यर्थक्रियायां कर्मतायाः संसर्गत्वाऽसम्भवात् ।

---

(१) अनयैव रीत्या 'श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथाचोत्पत्तयः शुभाः' इत्यस्यापपत्तिः । अन्यथा उत्पत्तिशुभशब्दाद्वितीया स्यादिति ।

'पश्य लक्ष्मण पम्पायां बकः परमधार्मिकः' ।

इत्यादावस्तीत्यध्याहार्य्यम्(१) । वस्तुतस्त्वत्र दृष्टान्तेन 'तण्डुलः पचति'इत्यादौ बोधाऽऽपादनं न विचारसहम् । कर्मताऽन्यसंसर्गकपच्यर्थविशेष्यकबोधस्याप्रसिद्धौ तथाऽऽपादनासम्भवात् । 'तण्डुलं पचति' इत्यादौ विभक्त्यर्थकर्मत्वसम्बन्धेन तादृशबोधः प्रसिद्ध इति चेत्तर्हि तादृशबोधे द्वितीयान्ततण्डुलपदसमभिव्याहृतपचतीत्यानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुतया तदभावादेवाऽऽपाद्यस्याप्यऽसम्भवात् । तदुक्तम्–यादृशं फलं क्वचित् प्रसिद्धं तादृशस्यैवाऽऽपत्तिः सम्भवति' इति ।

एतेन 'पश्य लक्ष्मण'इत्यत्र "अस्तिर्भवन्ती(२)परोऽनुप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति" इति भाष्यस्थाऽपिशब्दस्वारस्येन वाक्यपरिपोषकक्रियान्तराऽभावेऽस्तेरध्याहार इत्यर्थलाभेन प्रकृते वाक्यपरिपोषिकाया दर्शनक्रियायाः सत्त्वेन तदध्याहारे मानाभावात् कर्मतासंसर्गेणाऽन्वयोऽनुपपन्न इति दूषणमलग्नकम् । एवञ्चाख्याते प्रथमान्तपदसमभिव्याहारे प्रायः प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधो निराबाधः । अत एव 'यो यः शूद्रस्य पचति द्विजोऽन्नं सोऽतिनिन्दितः' इत्यत्र प्रधानपरामर्शितदो द्विजपरामर्शकत्वमनायासेन सङ्गच्छते ।

ननु प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधवादिमते 'पचतिकल्पं चैत्रः' "पचतःकल्पं चैत्रौ" इत्यादौ कल्पबाद्यन्तस्य नामतया तद्विशेषणवाचकतया च प्रथमान्तचैत्रादिपदसमानलिङ्गवचनत्वाऽऽपत्तिराख्यातार्थकृतेः प्रथमान्तार्थचैत्रादावभेदान्वयापत्तिश्चेति चेद् ? न । स्थार्थिकानां प्रायशः प्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकगतकुत्सादिद्योतकतया प्रकृते प्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकक्रियागतेषदसमाप्तत्वस्य कल्पबाद्योतनात् सत्त्वासत्त्वाभ्यां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसमानस्य भावेषदसमाप्तत्वप्रतिपादककल्पबाद्यन्ते नपुंसकैकवचनान्तत्वयोरौचित्यात् । कल्पबाद्यन्तस्य नामत्वेन समानविभक्तिकत्वेन च तदर्थस्य चैत्रेऽभेदान्वयाऽऽपत्तिरिति तु मूर्खप्रलपितत्वादनादेयम् । लक्ष्यार्थकर्तुरभेदान्वयस्येष्टत्वात् । शक्यार्थस्य त्वयोग्यत्वादेवानन्वयात् । 'घटः पट' इत्यादौ व्यभिचारवारणाय व्युत्पत्तावसति बाधके इति विशेषणाच्चेत्याहुः ।

अत्रेदमाभाति–प्रथमान्तकर्त्तृवाचकपदसमभिव्याहारे प्रायः प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोध एव नैयायिकानाम् । क्वचित्तु 'पश्य मृगो धावति' इत्याद्येकवाक्यताऽनुरोधात् तिङर्थभावनाविशेष्यकोऽपि सः । तथाहि–वैयाकरणैरुक्तस्थलीयैकवाक्यतानुरोधाद्धात्वर्थभावनाप्रकारकबोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुता कल्प्यते ।

---

(१) तेन न बकपरमधार्मिकशब्दाभ्यां द्वितीयाप्रसक्तिरिति भावः ।

(२) 'भवन्ती' इति लटः संज्ञा प्राचाम् । 'अस्ति' इति सत्तार्थकधातूनामुपलक्षणम् । तथाच लट्पराः सत्तार्थकधातवोऽप्रयुज्यमाना अपि अध्याह्रियन्ते इत्यर्थः ।

इत्थञ्च–पचतीत्यत्रैका(१)ऽऽश्रयिका (२)पाकाऽनुकूलाभावना ।

नैयायिकैस्तु कर्मतासम्बन्धेन तिङर्थभावनाविशेष्यकबोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेस्तदिति सममेव। 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः'इति प्रवादानुरोधात्प्रथमान्तार्थकर्तृप्रकारकबोधे क्रियान्तरकर्त्तृत्वविशेष्यतापन्नतिङर्थभावनोपस्थितेरपि तत्कल्प्यते । तथाचोक्तस्थले आधेयतासम्बन्धेन मृगविशिष्टधावनाऽनुकूलकृतेः कर्मतया दृश्यर्थेऽन्वये मृगनिष्ठा या धावनाऽनुकूला कृतिस्तत्कर्मकदर्शनाऽऽश्रयस्त्वमिति वाक्यार्थबोधः। धावनविशिष्टकृतौ च बोधितकर्मत्वस्य "सविशेषणे हि" इति न्यायाद्धावने पर्यवसानाच्च प्रतिपिपादयिषितार्थस्याऽपि लाभः । नाऽपि मृगपदोत्तरं द्वितीयाऽऽपत्तिः, मृगकर्मताया एतद्वाक्यादलाभाद् । एवञ्च 'पचति भवति' इत्यत्राऽपि 'प्रथमान्तार्थकर्तृविशिष्टा पाककृतिर्वर्त्तमानभावनाऽऽश्रयिका' इति बोधात् तत्राऽप्येकवाक्यत्वाऽक्षतेरिति । एवञ्च 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः' इतिन्यायाऽविरोधेनैव भाष्यकारोक्तपदैकवाक्यता न्यायनयेऽपि सूपपादेत्यलं परमताऽनुवर्णनेन ।

फलितमाह—*इत्थञ्चेति* । आख्याऽर्थकर्तृप्रकारकबोधं प्रति धात्वर्थभावनोपस्थितेस्तादृशकर्मप्रकारकबोधे तादृशफलोपस्थितेर्हेतुत्वे चेत्यर्थः । भावनेत्यस्य वर्तमानेत्यादिः । कर्माऽऽख्याते भावनाविशेष्यकबोधोपवर्णनं तु प्राचामनुरोधेन ।

नव्यास्तु—कर्मकृतिफलविशेष्यबोधस्य दृष्टत्वेन कर्माख्यातेऽपि तद्विशेष्यकबोध एव न्याय्यः । एवञ्च प्रत्ययार्थे साक्षात्प्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्वमिति व्युत्पत्तिरपि न विरुध्यते । अत एव 'इष्यते पुत्रः' इत्यर्थे, पुत्रीयतीति न । भिन्नार्थकत्वात् । किन्तु पुत्रमिच्छतीत्यर्थ एवेति "सुप आत्मनः" (पा० सू० ३।१।८) इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । अन्यथोभयत्राऽपि व्यापारविशेष्यकबोधेन भिन्नार्थकत्वकथनाऽसङ्गतिः । अस्मन्मते त्वेकत्र (३)व्यापारो विशेष्योऽन्यत्रेच्छारूपं फलमिति (४)भिन्नार्थकत्वं स्पष्टमेव । क्यजन्तात्तु कर्मणि प्रत्ययो दुर्लभोऽकर्मत्वात् । उक्तञ्च कैयटेन–'यदा क्रियाफलस्य प्रधान्यं तदा वाक्यमेव—'इष्यते पुत्रः, न तु क्यजन्तस्तस्याकर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्ययाऽनुत्पादात्' इति । इत्थञ्च 'भावनाजन्यैकाश्रयिका वर्त्तमाना विक्लित्तिः' इति बोध इत्याहुः ।

भावाऽऽख्याते तु भावनैव विशेष्या। तथैवाऽनुभवात्। तिङ्त्वनुवादक एव, किन्तु

---

(१) वर्तमानकालिकीत्यपि द्रष्टव्यम् । (२) पाकानुकूलेति । विक्लित्यनुकूलेत्यर्थः।

(३) 'पुत्रकर्मकेच्छानुकूलव्यापार इति बोधः'।

(४) 'इष्यते पुत्रः' इत्यत्र च व्यापारजन्यपुत्राभिन्नकर्मकेच्छा' इत्याकारक इतिभिन्नार्थकत्वम् ।

पच्यते इत्यत्रैकाऽऽश्रयिका(१) या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः।

लट्त्वादिना कालार्थकः। संख्या तु न तदर्थः। कर्त्रादिरूपाऽर्थोपस्थित्याऽत्मकहेत्वभावेनैव तदर्थसंख्याया अन्वयाऽसम्भवात्। किन्तु '(२)न केवला' इत्यादिन्यायेन साधुत्वार्थमेकवचनमेव। "एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते" इति सिद्धान्तात्।

काले युक्ताभिसरणे मुह्यन्ते मृगमोहिकाः।
उष्ट्रासिकाः समास्यन्ते शय्यन्ते हतशायिकाः॥

इत्यत्र बहुवचनं तु भाष्यकारप्रयोगादेवेति प्राञ्चः।

नव्यास्तु—एकवचनस्यौत्सर्गिकत्वं सत्येव गमके, यथाऽव्ययात् तदुत्पत्तौ 'अव्ययादाप्सुपः" इति। अत एव, "ङ्याप्" (पा० सू० ४।१।१) इति सूत्राऽभावे तिङन्तेभ्यस्तदुत्पत्तिमाशङ्क्य तिङा संख्याया उक्तत्वान्नेति परिहृतं भाष्ये। त्वदुक्तरीत्या तिङा कारकगतायास्तस्या उक्तत्वेऽपि प्रकृत्यर्थगतायास्तस्या अनुक्ततयौत्सर्गिकतया वैकवचनस्याशक्यवारणत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव।

"द्व्येकयोः–" (पा०सू० ७।४।२२) इत्यादेः "लः कर्मणि" इत्यनेनैकवाक्यताऽपि लकाराः कर्मादौ भवन्ति तेषां स्थाने चकत्वादौ तिबादयो भवन्तीत्याकारैव। नहि तत्र द्वितीया कर्मणीत्याद्यस्ति, येन संख्यायाः कारकविशेषणता प्रतीयेत। आवृत्तौ च न मानम्। तस्मात् सर्वत्र संख्यायाः प्रकृत्यर्थ एवाऽन्वयः।

'कस्यकत्वादौ, इत्याकाङ्क्षायामुपस्थितत्वात् प्रकृत्यर्थाऽन्वयस्यैवोचितत्वात्। कर्मणीत्यादेरपि विधेयं प्रति विशेषणत्वेन, 'गुणानां च परार्थत्वात्' इतिन्यायेन संख्यायामसम्बन्धात् कर्मणीत्यादेः कस्य कर्मणीत्याऽकांक्षासत्त्वेन तत्र धात्वर्थान्वयस्य क्लृप्तत्वात्। क्रियायामप्येकत्वमस्त्यतः–"एका क्रिया"इति रूपप्सूत्रभाष्यात्। एवञ्च तस्य प्रकृत्यर्थेऽन्वयादेकवचनम्। द्वित्वादिकं तु स्वोत्तरतिङ्वाच्यकारकगतं तत्रारोप्य कर्त्तृकर्मकेषु तिङ्क्षु द्विवचनादिसिद्धिः। अत एव न साधने द्वित्वादिसंशयः। क्रियागत-

---

(१) एकाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति। 'भावप्रधानमाख्यातम्, क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्तभाष्यानुरोधात् कर्मप्रत्ययान्तजबोधेऽपि भावनायाः प्राधान्यमिति भावः।

(२) न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि केवलः प्रत्ययः' इति तस्य स्वरूपम्। अत्रः बीजं 'परश्च' (पा०सू० ३।१।२) इति सूत्रम्। तथाहि—प्रत्ययविधौ सर्वत्र प्रकृतेः पञ्चम्यन्ततया 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया परस्येत्यंशोपस्थितौ प्रत्ययस्य प्रकृतेः परस्यैव लाभात् 'परश्च' इतिसूत्रं व्यर्थीभूय प्रत्ययः परो भवत्येव इति नियमार्थम्। तेन 'न केवल' इतिन्यायो लब्धः। न्यायफलञ्च–प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां केवलप्रकृतेः 'पच्, पत्' इत्यादेर्न प्रयोग इत्याद्यन्यत्र विस्तरः।

संख्यारोपस्य साधनज्ञाननिमित्तत्वात्। अनेकः पचतीत्याद्यनुरोधेन साधनेऽपि संख्यारोपस्य तवाऽपि वाच्यत्वात् तस्याऽप्यऽन्वयः प्रकृत्यर्थ एव। प्रकृते हतशायिकाः शय्यन्ते इत्यादौ हतशयनसदृशानीत्यर्थे उपमाने बहुत्वोपपादनसामर्थ्येनोपमेये तिङन्तार्थक्रियारूपे उपमानगतबहुत्वारोपेण बहुवचनम्। तिङ्वाच्यकारकगताया एवारोपो, नाऽन्यगताया इत्यत्र धात्वर्थशक्तिस्वभाव एव बीजम्। अत एव भावे द्विवचनादि। तदुक्तम्—

एकत्वेऽपि क्रियाऽऽख्याते साधनाश्रयसंख्यया।
भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः॥ इति।

एवञ्चाख्यातार्थप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिः कारणमित्येक एव कार्यकारणभाव इति लाघवम्। "प्रत्ययानाम्" इति व्युत्पत्तिपरिपालनं चेत्याहुः।

तदपरे न क्षमन्ते। औत्सर्गिकैकवचनस्य (१)समयपरिपालनार्थकतया तत्र गमकाऽऽकाङ्क्षाया अभावेन 'सत्येव गमके' इत्युक्तिर्व्यर्था। यदपि गमकतया ङ्याप्सूत्रभाष्योपन्यसनं, तत् तथैव। यतस्तदेव भाष्यं क्रियायां संख्यासामान्याभावबोधकम्। तथाहि–ङ्याप्सूत्राऽभावे तिङन्तात् सुबुत्पत्तिशङ्का प्रत्ययार्थकारकसंख्यामादाय प्रकृत्यर्थगतसंख्यामादाय वा वक्तव्या। तत्र प्रकृत्यर्थस्याऽसत्त्वरूपतया संख्यान्वयायोगात् कारकगतसंख्यामादायैव प्रसक्ता, सा (२)तिङोक्तत्वादित्यनेन निराक्रियते। समयपरिपालनस्य तिङैव कृतत्वात् तदप्राप्त्यैव तन्निराकरणस्याऽप्रसक्तेः। 'सुप्तिङन्तं पदम्' 'तिङतिङः' इत्यादिसूत्रस्वारस्यादुक्तार्थज्ञापनापेक्षया तिङ्ङन्तादौत्सर्गिकैकवचनाभावस्यैव तेन ज्ञापयितुमुचितत्वाच्च।

'एका च क्रिया' इतिभाष्यमपि न क्रियायामेकत्वं बोधयति, किन्तु संख्यासामान्याऽभावमेव। कथमन्यथा साधारणैकवचनेनैवोपपत्तौ वचनारम्भसार्थक्यम्। किञ्चोपमाने बहुत्वोपपादनसामर्थ्येनेति वदता कारके द्वित्वाद्युपपादनसामर्थ्येनेत्यऽप्युक्तप्रायम्। एवञ्च हतशायिका इत्यत्रोपमाने बहुत्वोपपादकबहुवचनवत् प्रकृते कारके कस्यचिद् द्वित्वाद्युपपादनस्याभावात् तदारोपासम्भवः।

नच चैत्रमैत्राविति द्विवचनादितस्तदवगतिः। चैत्रो मैत्रश्च पचत इत्यादौ तदभावात् कारकान्वयात्प्रागेव चैत्राद्यन्वितायास्तस्याः कारकानन्वितत्वाच्च। भावाख्याते स्वोत्तरतिङ्वाच्यकारकाऽप्रसिद्ध्या द्विवचनासम्भवाच्च। 'कस्यैकत्वे' इत्याकाङ्क्षाया योग्यजिज्ञास्यसम्बन्धिन्या एवौचित्यात्। क्रियाया असत्त्वेन परिच्छेदकाकाङ्क्षाया एवासम्भवेन तत्र तदन्वयोक्तेः पराहतत्वाच्च। पचतीत्यादिजन्यबोधानन्तरं जायमा-

---

(१) समयश्च—'अपदं न प्रयुञ्जीत' इत्याकारकः।

(२) 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इतिन्यायेनेति भावः।

देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याऽभेदाऽन्वयः । 'घटो नश्यति' इत्यत्राऽपि घटाऽभिन्नाऽऽश्रयको नाशाऽनुकूलो व्यापार इति बोधः । स च व्यापारः (१)प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम् । (२)अत एव तस्यां सत्यां नश्यति, तदत्यये नष्टः, तद्भावित्वे

नस्य सर्वसिद्धैकत्वादिवैशिष्ट्येन जिज्ञास्यकारकबोधक 'कः कौ' इत्यादिप्रश्नस्याऽनुपपत्त्या सिद्धायाः कारकसंख्यान्वयप्रतीतेरनुपपत्तेरेव कर्मणीत्यादिपदानुवृत्तौ मानत्वात्। उक्तवाक्यपदीयस्याप्याख्यातार्थक्रियाया एकत्वेऽपि संख्यासामान्याभाववत्त्वेऽपि क्वचित् कर्तृकर्मादिबाहुल्येन सा नानैव प्रतीयते इत्यर्थान्न तद्विरोधोऽपि । ततः शब्दमर्य्यादया धात्वर्थे तिङर्थसङ्ख्याऽन्वय इत्यर्थस्यालाभाच्च । "गुणानां च परार्थत्वाद्" (जै० ३।१।८९) इति तु प्रधानस्यान्वययोग्यत्वे सत्येव । अत एव कैयटादिभिस्तिङर्थसंख्यायाः कारक एवाऽन्वयः स्वीकृतः । एवञ्च भाष्यकारप्रयोगादन्यत्र भावाख्याते द्विवचनाद्यसाध्वेवेत्यधिकं स्वयमूह्यम् ।

आख्यातार्थकर्त्रादिभिरिति । 'समानविभक्तिकयोरेवाऽभेदान्वय' इति नियमस्य प्रागेव दूषितत्वादिति भावः । अकर्मकस्थलेऽपि फलव्यापारोभयार्थकत्वं धातोरन्यैरपि स्वीकार्य्यमितिसूचयञ्छाब्दबोधप्रकारमाह–*घटो नश्यतीति* । तद्व्यापाराऽऽकाङ्क्षायामाह–*स चेति* । *प्रतियोगित्वेति* । प्रतियोगित्ववैशिष्ट्यन्तु निरूपकतासम्बन्धेन बोध्यम् । तत्समवधानमेव तदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः ।

अत एवेति । यतो नाशमात्रं नार्थः, किन्तु प्रतियोगित्वविशिष्टनाशफलकतत्तत्सामग्रीरूपो व्यापारोऽप्यत एवेत्यर्थः । फलव्यापारयोरैकाधिकरण्याच्च न सकर्मत्वम् । एतदर्थमेव प्रतियोगित्वविशिष्टेत्युपात्तम् । यन्मते नाशमात्रं न धातोरर्थस्तन्मते नाशोत्पत्त्यनन्तरं नाशस्य सदैव सत्त्वान्नश्यतीति प्रयोगापत्तिस्तस्य ध्वंसाऽप्रतियोगित्वाच्च नष्ट इति प्रयोगाऽनुपपत्तिरिति सूचनाय, तस्यां सत्यामित्यादिना त्रैकालिकप्रयोगप्रदर्शनम् । नैयायिकमतं तु लुङर्थनिरूपणे वक्ष्यते ।

---

(१) **प्रतियोगित्वविशिष्टेति** । अन्यप्रतियोगिकनाशसामग्रीसमवधानेऽपि घटो नश्यतीत्यप्रयोगात् , प्रतियोगित्वविशिष्टेति स्वप्रतियोगित्वविशिष्टार्थकम् ।

(२) **अत एवेति** । नश्धातोस्तादृशसामग्र्यर्थकत्वादेव । **इतिप्रयोग इति** । तदर्थकत्वाभावे नश्यति–नङ्क्ष्यतीति प्रयोगोपपत्तावपि नाशस्यातीतत्वविरहान्नष्ट इति प्रयोगो न स्यात्। चिरविनष्टेऽपि नश्यतीत्येव प्रयोगः स्यात् । सामग्र्यर्थकत्वे तु सामग्र्यामेव प्रत्ययार्थकालान्वयान्नोक्तापत्त्यनुपपत्तिरिति भावः । इदं च दूषणं वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वरूपमतीतत्वं प्रत्ययार्थ इति मते । वर्तमानध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वस्य तदर्थत्वे तु नोक्तं दूषणमिति बोध्यम् ।

नङ्क्ष्यतीति प्रयोगः । देवदत्तो जनाति, इच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नाऽऽश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः । स चान्तत(१)आश्रयतैवेति रीत्यो(२)ह्यम् ॥ २ ॥

नन्वाख्यातस्य कर्तृकर्मशक्तत्वे, पचतीत्यत्रो(३)भयबोधापत्तिः । कर्तृमात्रबोधवत् कर्ममात्रस्यापि बोधा(४)पत्तिरित्यतस्तात्पर्यग्राहकमाह—

फलव्यापारयोस्तत्र फले तङ्यक्चिणादयः ॥
व्यापारे शप्श्नमाद्यास्तु द्योतयन्त्याश्रयान्वयम् ॥३॥

जानात्यादिसविषयार्थकानां ज्ञानाद्यतिरिक्तव्यापाराद्यर्थकत्वानभ्युपगमे सकर्मत्वानुपपत्तिं सूचयन् स्वमते शाब्दबोधं दर्शयति–*देवदत्तो जानातीत्यादि* । आदिपदग्राह्यार्थमाह–*इच्छादीति* । क्वचिज्जानातीत्यादावित्येव पाठः । *स चेति* । ज्ञानानुकूलो व्यापारश्चेत्यर्थः । तदन्वेषणायात्ममनःसंयोगस्यैव सुलभत्वादाह–*अन्तत इति* । तदनुपस्थितावित्यर्थः । (५)*आश्रयतैवेति* । तस्या अनवयवत्वेऽपि साऽवयवत्वारोपाद्व्यापारत्वं निर्वाह्यमिति भावः ॥ २ ॥

उपोद्घातसङ्गत्या शबादीनां द्योतकतां निरूपयितुमाह–*नन्विति* । ननु 'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयति' इति व्युत्पत्तेर्नैकदार्थद्वयबोधोऽत आह–*कर्तृमात्रबोधवदिति* । मात्रशब्दोऽवधारणे । *तात्पर्य्येति* । तत्तदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूप-(६)तात्पर्यग्रहजनकमित्यर्थः । अत एव "कर्त्तरि शप्"इत्यादौ कर्त्रादिग्रहणं सार्थकम् । अन्यथा "लः कर्मणि" (पा०सू० १।४।६९) इत्येतद्विहितलादेशैरेव कर्त्रादिबोधेनान्यलभ्यत्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । मूले *फलव्यापारयोस्तत्रेति* । तत्रेति धातूपस्थाप्ययोरित्यर्थः । 'फलव्यापारयोः' इति निर्द्धारणे सप्तमीत्याशयेन व्याचष्टे सारे–

---

(१) **अन्तत आश्रयतैवेति** । वस्तुत आत्ममनःसंयोगोऽपि ज्ञानानुकूलः सम्भवतीति भावः।

(२) **ऊह्यमिति** । इच्छतीत्यादावूह्यमित्यर्थः ।

(३) **उभयबोधापत्तिरिति** । कर्तृकर्मोभयबोधापत्तिः । उभयत्र शक्तेः सत्वात् ।

(४) हर्यादिपदात्कदाचिदिन्द्रमात्रस्य कदाचिद्विष्ण्वादिमात्रस्य बोधोत्पादवदिति भावः ।

(५) अत्र फलतावच्छेदकः सम्बन्धो विषयता, तेन घटादेः कर्मत्वमिति बोध्यम् ।

(६) **तात्पर्यग्रहजनकमिति** । अनादितात्पर्यग्राहकमित्यर्थः । तथा च 'पच्यते' इत्यत्र कस्यचित्कर्तृबोधे तात्पर्यसत्वेऽप्यनादितात्पर्याभावान्न कर्तृबोध इति भावः ।

तङादयः फले आश्रयाऽन्वयं द्योतयन्ति। फलाऽन्वयाश्रयस्य(१) कर्मत्वात्, तद्द्योतकाः कर्मद्योतकाः। व्यापाराऽन्वय्याश्रयस्य (२) कर्तृत्वात्, तद्द्योतकाः कर्तृद्योतका इति समुदायार्थः। द्योतयन्ति-(३)तात्पर्यं ग्राहयन्ति॥

नन्वेवं(४)'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स' इत्यादौ, 'पच्यते ओदनः स्वयमेव' इत्यादौ च व्यभिचारः। कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्त्तरि लकारे सति, "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" (पा०सू० ३।१।८७) इत्यतिदेशेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटामतिदेशाद्यगादिसत्त्वेऽपि कर्तुरेवबोधाद् व्यापारे एवाऽऽश्रयान्वयाच्च। अबोधीत्यत्रापि बुध्यतेः कर्त्तरि लुङ्। तस्य "दीपजन" (पा० सू० ६।४।१०४) इति चिण्। "चिणो लुक्" (पा० सू० ६।१०४) इति तस्य लुग् इति साधनादित्याशङ्कायामाह—

(५)उत्सर्गोऽयं कर्मकर्तृविषयादौ विपर्य्ययात्।
तस्माद् यथोचितं ज्ञेयं द्योतकत्वं यथागमम्॥ ४॥

कर्मकर्तृविषयादौ—पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ।

फल इति॥ ३॥

व्यभिचार इति। यगादीनामन्वये, शवादीनां व्यतिरेके चेत्यर्थः। यगादिसत्त्वेऽपि फले आश्रयाऽन्वयाऽबोधाच्छबाद्यभावेऽपि व्यापारे तिङर्थ आश्रयान्वयात् तदेवोपपादयति-*कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामित्यादि*। सौकर्य्यातिशयद्योतनार्था च तद्विवक्षा तण्डुलादिगताग्निसंयोगादिरूपव्यापारस्यैव फलजनकतया धात्वर्थत्वविवक्षायामित्यर्थः।

वस्तुतस्तु फलस्यापि जनकव्यापारगतपौर्वापर्य्यारोपेण व्यापारत्वेन भानादिति पूर्वमुक्तत्वात्तण्डुलगतफलस्यैव व्यापारत्वेन विवक्षायामित्यर्थः। *साधनादिति*।

( ) क्वचित् 'फलाश्रयस्य' इति पाठः। (२) 'व्यापाराश्रयस्य' इति पाठः।

(३) शक्त्युद्बोधकत्वरूपद्योतकत्वासम्भवादाह—**तात्पर्यं ग्राहयन्तीति**।

(४) **एवमिति**। तङादीनां फले आश्रयान्वये तात्पर्यग्राहकत्वे।

(५) **उत्सर्गोऽयमिति**। अत्रोत्सर्गत्वञ्च प्रायिकत्वम्। अर्थात्तङादिः कर्मद्योतक इति सार्वत्रिको न नियम इति भावः।

अत्र(१) ह्येकौदनाभिन्नाश्रयकः पाकानुकूलो व्यापार इति बोधः ।

क्रमादिति आदिपदग्राह्यम् । अत्र सामान्यविशेषज्ञानपूर्वक(२)एकनारदविषयकज्ञानाऽनुकूलः कृष्णाभिन्नश्रयकोऽतीतो व्यापार इति बोधः ॥

यथोचितमिति—सकर्मकधातुसमभिव्याहृतभावसाधारणविधिविधेयचिण्यगादि कर्मद्योतकमिति भावः ॥ ४ ॥

एवं सूचीकटाहन्यायेन सोपपत्तिकं वाक्यार्थमुपवर्ण्य, फलव्या-

तथाच व्यभिचारान्न तङादीनां द्योतकतेति भावः ।

क्रमादित्यादि । कर्मकर्तृविषयादाविति मूलस्थादिपदेनेत्यर्थः । सामान्येत्यादि-क्रमादित्यस्य विवरणम् । सविषयधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वस्य विषयत्वे पर्य्यवसानमित्यभिप्रेत्याह-*विषयकेति* । सकर्मकधातुसमभिव्याहृतयगादीनां कर्मद्योतकत्वादाह-*सकर्मकेति* । पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्यादौ । यगादि तु न तथा, किन्त्वातिदेशिकम् । "कर्मवत् कर्मणा" (पा०सू० ३।१।८७) इति विहितातिदेशे कार्यातिदेशत्वस्याऽऽकरे सिद्धान्तितत्वान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । *भावसाधारणेति* । भावकर्मणोः "सार्वधातुके यक्" इत्यादिविहितेत्यर्थः । तेन "दीपजन" (पा०सू० ३।१।६१) इत्यादिविहितव्यावृत्तिः ॥ ४ ॥

एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । ननु फलव्यापारयोरित्यनेन सामान्यतो धातोः फलव्यापारवाचकत्वप्रतिज्ञातस्योत्तरक्षणे एवोपपत्तिभिस्तद्व्यवस्थापनं कर्त्तुमुचितम्, न तु वाक्यार्थनिरूपणानन्तरम्, तेन जिज्ञासाविच्छेदादित्याशङ्कायामाह-*सूचीकटाहन्यायेनेति* । तथाच सामान्यतः फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वे, आश्रयस्य तिङर्थत्वे च ज्ञाते, निरसनीयल्यबादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुप्रतिपाद्यतया च प्रथमं वाक्यार्थे एव शिष्यजिज्ञासोदयात् । स एवाऽऽदौ निरूपितो, न तु धात्वर्थः । निरसनीयबहुवादिविप्रतिपत्तिकत्वेनातिदुरूहतया च तस्य पूर्वमजिज्ञासितत्वादिति भावः ।

---

(१) 'पच्यते ओदनः स्वयमेव' इत्यादौ व्यापारे एवाश्रयान्वय इति स्पष्टयितुं शाब्दबोधं दर्शयति—अत्र हीति ।

(२) एकनारदेति । एको यो नारदस्तद्विषयं ज्ञानमित्यर्थः । अत्र निपातेनेतिशब्देन कमर्णोऽभिधानादत्र नारदशब्दोत्तरमद्वितीयेति भावः । नव्यमते तु नारद इत्याकारकं यज्ज्ञानं तदनुकूल इत्यादि शाब्दबोधोऽवगन्तव्यः । तैः क्वचिन्निपातेनाभिधानमिति नानुमन्यते । तिङादिपरिगणनस्यैव भाष्ये उक्तत्वादिति ध्येयम् ।

पारयोः इति प्रतिज्ञातं धातोर्व्यापारवाचित्वं लडाद्यन्ते भावनाया अवाच्यत्वं वदतः प्राभाकरादीन् प्रति व्यवस्थापयति—

व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया ।
कृञोऽकर्म्मकतापत्तेर्नहि यत्नोऽर्थ इष्यते ॥ ५ ॥

पचति पाकमुत्पादयतिः, पाकानुकूला भावना, तादृश्युत्पादना इत्यादिविवरणाद् विव्रियमाणस्यापि तद्वाचकतेति भावः । व्यापारपदं च फूत्कारादीनामयत्नानामपि फूत्कारत्वादिरूपेण वाच्यतां ध्व-

---

'लडाद्यन्ते' इत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा धातुपरम् । तथाच यजेत, पचेतेत्यादौ यज्यादिधातावित्यर्थः । *अवाच्यत्वम्(१)* । वाच्यतानिरूपकत्वाऽभावम् । 'प्राभाकरादीन्' इत्यादिना नैयायिकसंग्रहः ।

यद्यपि व्यापारो धात्वर्थत्वेन नैयायिकसंमतः, तथापि नाऽसौ तन्मते भावनापदव्यपदेश्य इति भावः । 'व्यापारो भावना सैव' इत्यादिपूर्वार्द्धस्य यो 'गुणभूतैरवयवैः' इत्याद्युक्तलक्षणलक्षितोऽर्थस्तद्वाचकव्यापारपदं भावनादिपदैर्विव्रियते । विव्रियमाणस्य विवरणसमानार्थकत्वेन धातोर्भावनावाचकत्वसिद्धिरित्यर्थः । तत्रोऽद्देश्यविधेययोरैक्यमापादयतः सर्वनाम्नः पर्यायेणान्यतरलिङ्गकत्वस्य 'शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य' 'इत्यादिबहुषु स्थलेषु दर्शनात्तत्र 'सा' इति स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशानुपपत्तिः । पुंल्लिङ्गत्वेऽपि, 'सोऽचि लोपे चेत्' (पा॰सू॰ ६।१।१३४) इति लोपेन साधुत्वाच्च । भावनैव वाऽस्तु तत्पदपरामृष्या ।

ननु सम्भवेदेवं धातोर्व्यापारार्थकत्वे, तत्र च किं मानमित्याशङ्क्य कृञा धातुविवरणे मानं दर्शयति सारे–*पचति पाकमुत्पादयतीति* । ननु 'या क्रिया भावना सैवोत्पादनाऽपि च सा स्मृता' इत्युक्तेऽपि क्रियाया भावनात्वलाभे किमिति व्यापारपदोपादानमत आह—*व्यापारपदञ्चेति* । तथाच व्याप्रियतेऽनेनेति करणव्युत्पन्नेन भावव्युत्पन्नेन वा व्यापारपदेन फलानुकूलयावतामधिश्रयणादीनां भावनात्वलाभाय तदुपादानम् । क्रियापदेन तु कृतिपदवद्यत्रमात्रार्थकेनोक्तविवरणात् कृतेरेव भावनात्वलाभः स्यादिति तदुपात्तमिति भावः ।

---

(१) अवाच्यत्वमिति । प्राभाकराश्च न भावना धातुवाच्या, तस्या धातुवाच्यत्वे 'प्रकृतिप्रत्ययौ' इतिन्यायेनाप्राधान्यापत्तेः । अतः सा प्रत्ययवाच्यैव इति वदन्ति ।

नयितु(१)मुक्तम् । अत एव पचतीत्यत्र अधःसन्तापनत्वफूत्कारत्वचूल्ल्युपरिधारणत्वयत्नत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः ।

नचैवमेषां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्या कृतित्वमेव (२)तदवच्छेदकं वाच्यम्, रथो गच्छति, जानातीत्यादौ च व्यापारत्वादिप्रकारकबोधो लक्षणयेति नैयायिकरीतिः साध्वी। शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववद् गुरूणि सम्भवात् तयोर्वैषम्ये बीजाभावात् ।

अत एवेति। तत्तद्रूपेण फूत्कारत्वादीनां धातुवाच्यत्वादेवेत्यर्थः। *सर्वसिद्ध इति*। अत एव पचतीत्युक्ते फूत्कारादिमान्न वेति सन्देहाऽनुदयादिति भावः। यद्वीत्या नैयायिकैः व्यापारत्वस्याख्यातवाच्यतावच्छेदकत्वं निरस्य कृतित्वस्य तद्व्यवस्थापितम्, तद्वीत्यैव धातोः कृतित्वमात्रं शक्यतावच्छेदकं भविष्यतीति तटस्थाऽऽशङ्कां निराकरोति*–नचैवमेषामित्यादि*। 'न च' इति साध्वीत्यनेनान्वितम्। *एषाम्*—अधिश्रयणत्वादीनाम्। *गौरवेति*। धातुवाच्यत्वावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्येत्यर्थः। तेषां कृतित्वापेक्षया गुरुत्वान्नानात्वाच्चेति भावः।

तदवच्छेदकमिति(२)। धातुवाच्यतावच्छेदकमित्यर्थः। ननु कृतेरेव धात्वर्थत्वे रथादावचेतने तद्बाधात्तादृशप्रयोगानुपपत्तिरत आह–*रथो गच्छतीत्यादि*। व्यापारादीत्यादिनाऽऽश्रयत्वप्रतियोगित्वपरिग्रहः। जानातीत्यादावित्यादिपदग्राह्ये घटो नश्यतीत्यादौ नाशाश्रयत्वस्य बाधात्प्रतियोगित्वे एव लक्षणाया द्रष्टव्यत्वात्।

नैयायिकरीतिरिति। आख्यातार्थविचारे हि तैर्व्यापारे लक्षणां कृतौ च शक्तिं स्वीकृत्याऽयं प्रयोगः समर्थितस्तद्वन्मयाऽपि समर्थनीय इति सादृश्यात् रीतिपदोपादानम्; न त्वन्यांऽशे तन्मताऽऽदर इति भावः। लाघवोपष्टब्धमानादेवाऽर्थसिद्धिर्न केवलाल्लाघवादित्याशयेन मीमांसकरीत्या तद्रीतेरेवाऽसाधुत्वमाविष्करोति–*शक्यतावच्छेदकत्वस्येति*। तथाच शक्तिर्गुरुणाऽपि धर्मेणावच्छिद्यते, असति बाधके कृतित्वाल्लक्षणावदित्यनुमानात्तेषु शक्तिः सेत्स्यतीति भावः।

ननु तेषां कृतित्वाऽपेक्षया गुरुत्वमेव बाधकमत आह—*तयोरिति*। शक्यतावच्छेदकत्वलक्ष्यतावच्छेदकत्वयोरित्यर्थः। *बीजाभावादिति*। (३)सम्भवति समनि-

---

(१) **उक्तमिति**। अनेन प्राचीननैयायिकोक्तं यत्नभिन्नो व्यापारो न धातुवाच्यो नापि तिङ्वाच्यः; अपि तु फलमात्रं धात्वर्थः कृतिः प्रत्ययार्थः, इतिमतमपि न सम्यगिति सूचितम्।

(२) **तदवच्छेदकमिति**। अयं भावः–प्रवृत्तित्वरूपकृतित्वमिष्टसाधनताज्ञानकार्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः। ततस्तदेवाख्यातशक्यातावच्छेदकं लाघवादिति।

(३) **सम्भवतीति**। अत्र सम्भवतीत्यस्य सम्भवत्तदवच्छेदकताक इत्यर्थः। तथा चेयं

न च पचति, पाकं करोतीति (१)यत्नार्थककरोतिना विवरणाद् यत्न एवाऽऽख्यातार्थ इति वाच्यम्। रथो गमनं करोति, बीजादिना अङ्कुरः

यते लघौ धर्मे गुरौ तदभावादित्यस्य प्रकृतेऽनवतारेण यद्यवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषस्तदा तत्स्वरूपत्वस्य गुरूणामपि सत्वात्किमनुपपन्नम्। अथातिरिक्तम्, तदा गुरुधर्मेऽपि तत्स्वीकार आवश्यकः। गङ्गातीरत्वं लक्ष्यतावच्छेदकमिति व्यवहारात्। वृत्यवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वस्योभयत्र साम्याच्च। तत्र न्यूनाऽतिरिक्तवृत्तित्वरूपाऽवच्छेदकत्वमादाय तादृशव्यवहारो यदि, तदा सर्वत्रैव तथास्त्विति भावः।

ननु लाघवादेव न तस्याऽवच्छेदकत्वं वदामः, किन्तु मानादपीत्याशङ्कते–*न चेति*। यत्नार्थककरोतिनेत्युक्त्या व्यापारजन्यत्वप्रतिसन्धानाऽविशेषेऽपि घटाङ्कुरयोः कृताऽकृतव्यवहारात्कृञो यत्नार्थकत्वं सिद्धमेवेति ध्वनयति—*विवरणादिति*। तदर्थप्रतिपादकपदकथनरूपादित्यर्थः। धातुमात्रम्–यत्नत्वविशिष्टे शक्तम्, बाधकं विना यत्नत्वविशिष्टाऽर्थककरोतिप्रतिपादिताऽर्थकत्वाद्। यद्यद्विशिष्टबोधकपदप्रतिपादितार्थकं भवति तत्तत्र शक्तम्। घटत्वविशिष्टशक्तघटपदप्रतिपादितार्थककलशादिपदवदिति सामान्यतो दृष्टाऽनुमानविधया शक्तिग्राहकत्वाद्विवरणस्येति भावः। यत्न एवार्थ इति पाठः। यत्न एव आख्यातार्थ इति पाठस्तु प्रकृतसन्दर्भविरुद्धः। *अर्थः*—धात्वर्थः। एवकारेण व्यापारस्य वाच्यत्वव्यवच्छेदः।

कृञो यत्नार्थकत्वे एव धातुमात्रस्य तदर्थकत्वसम्भावना। तदेव गगनकुसुमोपमानमित्याह—*रथो गमनं करोतीत्यादि*। रथादावचेतने यत्नस्य बाधेन तादृशप्रयोगाऽनुपपत्त्या न कृञो यत्नार्थकत्वम्, अपि तु व्यापारार्थकत्वमेवेति, तेन विवरणाद्धातोर्व्यापारार्थकत्वमेव सिद्ध्यतीति भावः।

ननु 'रथो गच्छति' इति प्रयोगस्थधात्वर्थप्रतिपादककृञो व्यापारे लाक्षणिकत्वान्न तेन यत्नार्थकत्वक्षतिरत आह—*बीजादिनेति*। तथाच कृञो व्यापारे प्रयोगप्राचुर्येण तत्रैव शक्तिर्न्याय्येति। तेन विवरणाद्धातोर्व्यापारार्थकत्वमवश्यमङ्गीकरणीयमिति भावः।

अत्रेदमवधेयम्—वैयाकरणमतेऽपि पचत्यादेः फूत्कारादिव्यापारे व्यापारत्वेनैव शक्तिः, व्यापारसामान्यार्थककृञा विवरणात्। एवञ्च व्यापारत्वेन कृतेरपि सङ्ग्रहात् 'मत्तो भूतं, न तु मया कृतम्' इति उपपद्यते इति तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते। तत्तद्रूपेण

व्याप्तिः पर्यवस्यति–सम्भवत्तदवच्छेदकताकधर्मापेक्षया यो गुरुर्धर्मः, स तदनवच्छेदकताक इति न्यायस्वीकारादेव प्रमेयधूमे प्रमेयत्वविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नास्तीति प्रतीतिः सिद्धा, धूमत्वे नास्तीति तार्किकप्रवादः सङ्गच्छते। (१) 'यत्नार्थकरोतिना' इति पाठः क्वचित्।

कृतः, इति दर्शनात्कृञो यत्नार्थकताया असिद्धेः(१)।

किञ्च भावनाया अवाच्यत्वे घटं भावयतीत्यत्रेव घटो भवतीत्यत्रापि द्वितीया स्यात्। नचाऽत्र घटस्य कर्तृत्वेन तत्संज्ञया कर्मसंज्ञायाः बाधान्न द्वितीयेति वाच्यम्। अनुगतकर्तृत्वस्य त्वन्मते दुर्वचत्वेन घटस्याकर्तृत्वात्। कृत्याश्रयत्वस्य कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा घटादाव(२)भावात्। धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमात्रातिव्यापकत्वात्।

क्वचिद् बोधस्तु पचत्यादीनां तत्तद्रूपावच्छिन्ने लक्षणयोपपाद्यः। 'शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाने भवति लक्षणा' इत्यभियुक्तेः।

अत एव वाक्यार्थप्रदर्शनाऽवसरे विक्लित्त्यनुकूलो व्यापारः, ज्ञानाऽनुकूलो व्यापार इति व्यापारसामान्यार्थकव्यापारपदेन स्वोत्कीर्त्तितस्य सङ्गतिरिति। 'कृञोऽकर्मकतापत्तेः' इति मूलमवतारयति–*किञ्चेति*। *अवाच्यत्वे*–धात्वशक्यत्वे। *द्वितीया स्यादिति*(३)। धात्वर्थोत्पत्तिरूपफलाऽऽश्रयत्वात्।

ननु घटो भवतीत्यत्र कृत्याश्रयत्वरूपकर्त्तृत्वबाधेऽपि धात्वर्थफलाऽन्विताऽऽख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वसत्वात्तेन कर्मत्वस्याऽवश्यं बाधेन नोक्तस्थले द्वितीयाप्रसक्तिः। अन्यथा कर्त्तरि लकारोऽप्यनाकरतामापद्येतेत्याशङ्क्य निराकुरुते–*नचेति*। *घटस्येति*। घटं भावयतीत्यत्रेव, घटो भवतीत्यत्राऽपि द्वितीयाऽऽपत्तिः। मन्मते तु धातूपात्तव्यापाराऽऽश्रयत्वेन परया कर्त्तृसंज्ञाया बाधान्न तदापत्तिरिति भावः।

निराकरणप्रकारतामाह–*अनुगतेति*। चेतनाऽचेतनसाधारणेत्यर्थः। *त्वन्मते*। भवदीयमते। *दुर्वचत्वेनेति*। वक्तुमशक्यत्वेनेत्यर्थः। तदेवाऽऽह–*कृत्याश्रयत्वस्येति*। तस्याऽचेतनेऽव्याप्तत्वादिति भावः। *कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वेति*। तद्धात्वर्थीयनिखिलकारकप्रवर्त्तकत्वरूपस्य चेत्यर्थः। नैयायिकमतं निरस्य मीमांसकं प्रत्याऽऽह–*धात्वर्थेति*। *कारकमात्रेति*। मात्रपदं कृत्स्नाऽर्थकम्। सर्व-

---

(१) न च रथो गमनं करोतीत्यादौ करोतेर्व्यापारसामान्ये लक्षणेति वाच्यम्। मुख्यार्थत्वे सम्भवति लक्षणाकल्पनस्यान्याय्यत्वादितिभावः।

(२) **अभावादिति**। अचेतनत्वात्कारकचक्रप्रयोक्तृत्वाभाव इति। तथाच कृत्यादिमत एव कर्तृसंज्ञाविधानात् कृत्याद्यभावे कर्तृसंज्ञाप्राप्तेरभावेन कर्मसंज्ञाया अनपवादेन द्वितीयापतिर्दुर्वारेतिभावः।

(३) भावनाया अवाच्यत्वे स्वजनकव्यापारव्यधिकरणधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वं वक्तव्यम्, धात्वर्थफलाश्रयत्वमेव वा। तथाच 'घटं भावयति' इत्यत्रेव 'घटो भवति' इत्यत्रापि घटपदाद् द्वितीयापत्तिः। उभयत्रापि धात्वर्थोत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वाविशेषादिति भावः।

अपि च(१) भावनाया अवाच्यत्वे धातूनां सकर्म्मकत्वाकर्म्मकत्वविभाग उच्छिन्नः स्यात् । स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं, (२)स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्म्मकत्वं भावनाया वाच्यत्वमन्तरेणासम्भवि । अन्यतमत्वं तत्त्वमिति चेद् ? न । एकस्यैवार्थभेदेनाकर्म्मकत्वसकर्म्मकत्वदर्शनात् ।

स्याऽपि कारकस्य धात्वर्थाऽनुकूलयत्किञ्चित्क्रियाश्रयत्वात् । क्रियाजनकत्वस्यव कारकत्वादिति भावः ।

नन्वचेतने कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य बाधेऽपीतरव्यापाराऽनधीनत्वप्रकारकविवक्षाविषयव्यापाराश्रयत्वरूपकारकचक्रप्रयोक्तृत्वरूपमेवकर्त्तृसंज्ञानियामकम् । व्यापारश्चक्वचित् कृतिः, क्वचित् संयोगादिरेव । तादृशव्यापाराश्रय एव 'स्वतन्त्रःकर्ता' (पा०सू० १।४।५४) इति सूत्रे स्वतन्त्रपदार्थः । तत्सूत्रप्रणयनसामर्थ्यात् । तदुक्तं, 'कारके' (पा०सू० १।५।८३) इति सूत्रे भाष्ये–"प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा; व्यवाये स्वतन्त्रा । किं पुनः प्रधानं ? कर्त्ता । कथं ज्ञायते कर्त्ता प्रधानमिति । यत्सर्वेषु कारकेषु सन्निहितेषु कर्त्ता प्रवर्त्तयिता भवति" इति स्थाली काष्ठैः पचतीत्यादौ स्थाल्येव तत्त्वेन विवक्षिता इति तद्भावः । वक्ष्यते चाधिकमुपरिष्टात् ।

मीमांसकमते प्रसक्तदूषणोद्धृतिरपि वक्ष्यमाणैव । एवञ्च घटगतताद्दशव्यापारस्यैव स्वातन्त्र्यविवक्षया कर्तृत्वस्य निराबाधेन न द्वितीयाप्रसङ्गोऽत आह *अपि चेति* ।

स्वार्थफलेति । शक्यतावच्छेदककोट्यप्रविष्टाऽऽश्रयकत्वेन फलस्य विशेषणान्न जीवत्यादावतिप्रसङ्गः । एवमविवक्षितकर्मकत्वाऽभावत्त्वेनाऽपि स्वार्थो विशेषणीयः, नाऽतोऽविवक्षितकर्मतयाऽभ्युपगतभावलकारप्रकृतिस्मृधातौ सः । वैयधिकरण्यं त्वग्रे विवेचयिष्यते ।

असम्भवीति । तथाच व्यापारवाचकत्वं धातोरावश्यकमिति भावः । *अन्यतमत्वमिति* । पच्यादिधातून् शृङ्गग्राहिकयोपादाय तावद्भिन्नभिन्नत्व(३)मित्यर्थः । *तत्त्वमिति* । अनुगतं सकर्मकत्वमित्यर्थः । *दर्शनादिति* । यथा जिधातोरभि-

---

(१) 'तथाच' इति पाठः ।

(२) विनिगमनाविरहादाह–स्वार्थव्यापारेति । तच्च व्यापारव्यधिकरणत्वं व्यापारानधिकरणवृत्तित्वम्, अथवा स्वानधिकरणवृत्तितत्तत्फलत्वं फलव्यधिकरणत्वम् । नातो ग्रामस्थापि कालिकसम्बन्धेन चैत्रवृत्तिव्यापारवत्वेऽपि क्षतिः । तद्वृत्तित्वं च फलतावच्छेदकसम्बन्धेन तेन नाकर्मकेऽतिप्रसङ्गः ।

(३) तत्तद्धात्वानुपूर्व्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसमुदायवद्भिन्नत्वमिति यावत् ।

तदेतदभिसन्धायाह—कृञ इति* ॥

अयम्भावः—व्यापाराऽवाच्यत्वपक्षे फलमात्रम् (१)अर्थ इति फलितम् ।

तथाच—करोतीत्यादौ यत्नप्रतीतेस्तन्मात्रं वाच्यमभ्युपेयम् । तथाच 'यति प्रयत्ने' इतिवत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्म्मकतापत्ति(२)रुक्तरीत्या दुर्व्वारेति । तथाच 'न हि यत्न' इत्यत्र

भवार्थेऽकर्मकत्वस्य न्यूनीकरणार्थं सकर्मकत्वस्याभ्युपगमात्सकर्मकधातुलक्षणे तत्प्रवेशेऽकर्मके तस्मिन्नतिव्याप्तेरप्रवेशे च न्यूनीकरणेऽर्थे तत्रैवाऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥

यद्यपि तत्तदर्थविशिष्टानेवोक्तरीत्योपादाय सकर्मकत्वनिर्वचने दोषाभावः, तथापि 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति(३) स्मरणात्तत्र तत्रावृत्तिकरणाच्च तावद्धातूनां युगपद् ग्रहणाऽसम्भवे तात्पर्यमिति बोध्यम् । *तदेतदिति* । पूर्वोक्तदूषणगणमित्यर्थः ॥

ननु 'कृञोऽकर्मकतापत्तेः' इत्यस्य कृञो यत्नार्थकत्वनिरासप्रतिपादकस्य कथमुक्तार्थाऽभिसन्धायकत्वमित्याशङ्क्याऽभिसन्धानप्रकारं विशदयति–*अयम्भाव इति* । *फलमात्रमिति* । मात्रपदेन व्यापारव्यवच्छेदः । 'करोत्यादौ' इत्यादिना सविषयार्थधातुसंग्रहः ।

तन्मात्रमिति । यत्नादिरूपविषयिमात्रमित्यर्थः । *अकर्मकतापत्तिरिति* । व्यापारस्य धात्ववाच्यत्वे उक्तलक्षणाऽऽक्रान्तस्येति भावः । केचित्तु अकर्मकत्वापत्तिरिति विषय्यर्थककृञाद्यभिप्रायेणैव तेषामेव प्रक्रान्तत्वात् । एवं च न तदप्रसिद्धिरित्याहुः । *उक्तरीत्येति* । उक्तप्रायरीत्या सकर्मकधातुभिन्नधातुत्वमित्याकारिकयेत्यर्थः । यथाश्रुते धातोर्व्यापाराऽवाचकत्वे स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपाऽकर्मकत्वापादनस्याऽसम्भवदुक्तिकत्वापत्तेः ।

नन्विदानीं धातुमात्रस्यैव व्यापारवाचकत्वस्याऽसिद्धत्वात् सकर्मकरूपप्रतियोग्यऽप्रसिद्ध्या भवदुक्तार्थापादनस्याप्यसम्भवदुक्तिकत्वं समानम् । अन्यतमत्वरूपस्य तु स्वयमेव निराकृतत्वादुक्तपदेन तद्ग्रहणाऽसम्भवादिति चेद् ? न । नयत्यादिद्विकर्मकाणां संयोगाऽद्यनुकूलाऽजादिनिष्ठक्रियात्मकफलार्थकत्वस्य धातोः फलमात्रार्थकत्ववादिनाऽप्यभ्युपगमादजादिनिष्ठक्रियायाः संयोगरूपफलजनकत्वाल्लोकप्रसिद्धेश्च व्यापारत्वात्तदर्थकधातून् ण्यन्तादिधातून् वोपादायैव कथञ्चित्प्रसिद्धिसम्भवादिति नोक्तव्याख्याने दोषः ।

---

(१) अर्थ इति । अस्य धातोरित्यादि । (२) सर्वधातूनामितिशेषः ।

(३) गणसूत्रमेतत् । धातुपाठे चुरादिगणे पठितम् ।

फलस्थानीयत्वेनेति शेषः। कृञ इति धातुमात्रोपलक्षणम्। सर्वेषामप्यकर्म्मकता(१)सकर्म्मकता वा स्यादिति भावः(२)।

अथवा–'व्यापारो भावना' इत्यर्धेन व्यापारस्य वाच्यत्वं प्रसाध्य फलांशस्यापि तत् साधयन् नैयायिकाभ्युपगतं जानातिकरोत्यादेः

नन्वेतावता ज्ञाकृञादीनां व्यापारार्थकत्वं सिद्धम्, न धातुमात्रस्येत्यतः कृञ्पदं धातुमात्रपरतया व्याचष्टे–*कृञ इति*। *धातुमात्रोपलक्षणमिति*। कृञ्पदं शक्यलक्ष्यसाधारणधातुत्वेनाऽजहत्स्वार्थलक्षणया धातुमात्रबोधकम्। तथाच धातुमात्रस्याऽकर्मकतापत्त्या न फलमात्रार्थकता, किं तु व्यापाराऽर्थकताऽपीत्यर्थः। *अकर्मकतेति*। पूर्वोक्तभिन्नसर्वधातूनां सेत्यर्थः। यदि फलवाचकत्वमेव सकर्मकत्वं, तदा सर्वेषामविशेषेण सकर्मकतैव स्यादित्याह–*सकर्मकतेति*।

वस्तुतस्तु उक्तयुक्त्या धातोर्व्यापारार्थकत्वसिद्धिस्तदैव स्याद्यदि स्वाऽर्थफलेत्यादि सकर्मलक्षणं सकर्मकधातुमात्रसाधारणं स्यात्। तदेव न। अध्याद्युपसृष्टशीङ्गादिष्वव्याप्तेः। तस्माद् भ्वादीनां धातुत्वाऽनापत्तिः। मैत्रेण पाचयतीत्यादौ मैत्रादीनां कर्त्तृत्वाऽनुपपत्तिश्च तथा। अत एव—

निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते।

इत्याद्युपपत्तिरिति दिक्।

ननु 'कृञोऽकर्मकतापत्तेः' इति ग्रन्थो न मीमांसकमतनिराकरणपरः। तस्य तस्मात् करोतिरित्यादिना निराकरिष्यमाणत्वात् तैः कृञा यत्नार्थकत्वाऽनभ्युपगमाच्च। नापि नैयायिकमतनिरासपरः। नैयायिकैः फलव्यापारयोरुभयोरपि धातुवाच्यत्वाऽभ्युपगमात्। तदुक्तमाख्यातवाददीधितौ 'स्तां वा फलव्यापारौ पृथगेव धात्वर्थौ' इति। धातोः फलाऽवच्छिन्नव्यापारार्थकत्वे कर्माख्याते फलस्य द्वेधा भानापत्त्या तयोर्विशकलितयोरेव शक्तिर्न्यायसीति तद्भावः। फलस्य धातुवाच्यत्वे परं केषाञ्चिन्न्यायविदां विप्रतिपत्तिः। कर्माख्यातेन द्वितीयया च तद्भानसम्भवात्। किञ्चैतद्ग्रन्थस्य धातुमात्रस्य व्यापाराऽर्थकत्वसाधकत्वे धातोरकर्मतापत्तेः, 'फलमात्राऽर्थता न हि' इत्येव ब्रूयान्न तु कृञ इत्यपरितोषादन्यार्थपरतया मूलमवतारयति–*अथवेति*।

प्रसाध्येति। पूर्वाऽर्द्धस्य विवरणपरतया व्याख्यानादिति भावः। *तदिति*। (३)धातुवाच्यत्वमित्यर्थः। *जानातिकरोत्यादेरिति*। निर्दिष्टयत्नार्थकभिन्नसविषया-

---

(१) 'सकर्मकताऽकर्मता वा' इतिपाठान्तरम्।

(२) तथाच सकर्मकाकर्मकविभागोच्छेद इति तात्पर्यम्।

(३) **धातुवाच्यत्वमिति**। एतेन 'व्यापारो भावना' इति करिकया व्यापारस्य धातुवाच्यत्वसाधनेऽपि फलस्य न साधितमितिन्यूनतेतिशङ्का परास्ता।

केवलज्ञानयत्नादिक्रियामात्रवाचित्वं दूषयति—*(१)कृञ इति* ॥ अयम्भावः—फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापार एव (२)धात्वर्थः स्या-

---

र्थकधातुमात्रोपलक्षणम् । *क्रियामात्रेति* । मात्रपदेन फलव्यवच्छेदः । सकर्मकाणां प्रायशः फलाऽवच्छिन्नव्यापारवाचकत्वं, विशकलितफलव्यापारोभयाऽर्थवत्वं वा जानात्यादीनां तु ज्ञानादिव्यापारार्थकत्वमेव । अकर्मकाणां तु सर्वेषां न फलाऽर्थकत्वम्। तस्य ततोऽननुभवात् । किन्तु व्यापाराऽर्थकत्वमेवेति प्राचीननैयायिकाभ्युपगमात् । वक्ष्यमाणरीत्या कृञः फलार्थकत्वे तु तुल्यन्यायात् सर्वेषामेव तत्सिद्धिरिति भावः ।

ननु कृञः फलावाचकत्वे कथमकर्मकत्वमत आह–*अयं भाव इति* । वाचकत्वादीत्यादिना स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वस्य नैयायिकनये फलाऽवच्छिन्नव्यापाराऽर्थकत्वस्याऽपि सकमर्कत्वात्तस्य च सङ्ग्रहः । जानात्यादीनामेव फलार्थकत्वानभ्युपगम उच्छेदपदार्थोऽव्याप्तिः, सर्वेषामेव तदनभ्युपगमे त्वसम्भवः । तथाच–कृञ्धातुः फलवाचकः; सकर्मकत्वात् पच्यादिवदित्यनुमाने विपक्षबाधकतर्कप्रदर्शकम् *कृञोऽकर्मके*त्यादीति बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु––व्यापारो भावना सैवेति पूर्वाऽर्द्धमेव विवरणप्रतिपादनेन धातोः फलव्यापारोभयार्थत्वसाधकम् । तथाहि—धातोर्व्यापारार्थकत्वेऽसिद्धे भावनादिपदैर्व्यापारपदविवरणपरतेव तस्य वाच्या । व्याख्यातं च तथैव सारकृता । तथाच–व्यापारार्थककृञेव विक्लित्त्याद्यर्थकपाकादिपदेनाऽपि विवरणादुभयोरपि धात्वर्थत्वसिद्धिः, तत्र जानात्यादौ फलांशे विप्रतिपन्नं नैयायिकं प्रत्युक्तार्थोपष्टम्भकतया कृञोऽकर्मकतेत्याद्युक्तम् । धातुमात्रे व्यापाराऽवाचकत्वं वदन्तं मीमांसकं प्रति तु तदुपपादकतयैव–*तस्मात्करोतिरित्यादि* ।

यद्यपि व्यापारांशे विप्रतिपन्नं प्रत्यपि कृञ इत्याद्युपष्टम्भकम्, तथापि विवरणस्यैवाऽऽख्यातपरतया सकर्मकत्वस्य व्यापारार्थकत्वं विनाऽप्यन्यथासिद्धावुद्भावितायां तद्ग्रन्थस्याऽऽवश्यकत्वादिति ।

नव्यनैयायिकास्तु—सकर्मकधातूनां फले तज्जनकत्वेन विवक्षितव्यापारेषु चोपलक्षणीभूतसाधनाऽऽकाङ्क्षोत्थापकताऽवच्छेदकधर्मसमानाऽधिकरणधर्मत्वाऽनुगतीकृततत्तद्धर्माऽवच्छिन्नेषु शक्तिः सम्भवति; फलजनकतया विवक्षितानां तेषां विभिन्नध-

---

(१) कृञ इतीति । 'यती प्रयत्ने' इतिवत् यत्नार्थकतापत्तिरित्युक्तम्। अन्यथा 'वायुर्विकुरुते' 'सैन्धवा विकुर्वते' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् यथाश्रुतेऽसङ्गत्यापत्तेः ।

(२) धात्वर्थ इति । सकलधात्वर्थ इत्यर्थः । तेन-अकर्मककृञः फलांशस्याभावात् व्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात् व्यापार एव धात्वर्थः स्यादित्यापत्तिदानमसङ्गतमित्यपास्तम् ।

त् । तथाच स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूपसकर्म्मक-

र्मवत्त्वम् । यत्र त्वेकधर्माऽवच्छिन्नस्यैव फलाऽनुकूलत्वं विवक्षाविषयस्तत्र तदवच्छिन्न एव धातोः सा । न हि सर्वत्र समुद्राय एव शक्तिरिति राजाऽऽज्ञाऽस्ति ।

'क्रिया नामेयम्' इत्यादि भाष्यं तु बहुकालसाध्योक्तधात्वर्थविषयमिति न तद्व्याकोपः । अन्यथा सर्वत्राऽगतिकगत्यारोपाश्रयणापत्तेः । तेषामेव च व्यापारपद-व्यपदेश्यत्वम् । कृतित्वस्य तादृशधर्मसमानाधिकरणधर्मत्वऽपि न तस्य पच्याद्यर्थ-ताऽवच्छेदकत्वम् । तदंशे तस्योपलक्षणत्वाऽनङ्गीकारात् । अत एव व्युत्पन्नानां न कदाचिदपि तत्तात्पर्येण यागपाकादिपदप्रयोगस्तथा प्रयुक्तादपि तस्मात्पाकादिकृ-तिबोधश्च । एतेन तस्या अपि व्यापारतया धातोरेव लाभान्न तिङस्तत्र शक्तिरिति-निराकृतम् ।

जानात्यादीनां तु विषयत्वं फलं तन्निर्वाहकज्ञानादिव्यापारश्च शक्यम् । कृञस्तु साध्यत्वं यत्नश्चाऽर्थः । तेन तद्धात्वर्थफलसम्बन्धित्वरूपं मुख्यकर्मत्वं घटादीनां निरा-बाधम् । एवं स्वार्थफलव्यधिकरणत्वरूपं सकर्मकत्वमपि । यत्याद्यकर्मकाणां तु तत्त-द्धर्माऽवच्छिन्नयत्नादिरूपव्यापार एव सा । भोजनं यतते—इत्यप्रयोगेण तद्विषयत्वस्य धातुशक्यत्वाऽनुपगमात् । यतत इत्युक्ते कर्माऽकाङ्क्षाया अभावाच्च ।

अध्याद्युपसृष्टशीङादीनां तु फले निरूढलक्षणैव । शीङादितः सर्वत्र फलाबोधात् । तदर्थेऽनादितात्पर्य्यग्राहकतयैव च "अधिशीङ्स्थासाम्" (पा० सू० ७।४।४६) इत्यादि-सूत्रोपयोगः । कर्त्तेत्यत्र तु कृञो यत्नबोधकत्वादेव नाऽचेतने स्वरसतः कर्त्तृपदप्रयोगः ।

एवञ्च कर्त्तृबोधनिर्वाहाऽर्थं पचतीत्यादावाख्यातस्य कृतौ शक्तिरावश्यकी । तद-र्थप्रयत्नस्याऽऽश्रयाश्रयिभावेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयात् तद्बोधोपपत्तेः । यत्र तु न तद्बो-धसिद्धौ रथो गच्छतीत्यादौ, तत्र व्यापारे, आश्रयत्वादौ वा यथायथं लक्षणा । "स्वतन्त्रः कर्ता" (पा० सू० ७ ।४।५४) इतिसूत्रसामर्थ्येन, धात्वर्थव्यापाराऽऽश्रयं तत् प्रतियोगिनामपि कर्त्तृत्वस्य परिभाषणान्न कर्तृबोधाऽनुपपत्तिः । यत्र प्रथमान्तस-मभिव्याहारः । यत्र तु न समभिव्याहारस्तत्र कृत्यादिविशेष्यक एव बोधः । "अनभि-हिते" इत्यस्याप्यबोधित इत्येवाऽर्थः । अबोधनं त्वाश्रयाऽतिरिक्तार्थे विशेषणतया कृत्याद्यर्थप्रबोधनमेवेतिनाऽभिधानाऽनभिधानव्यवस्थाऽनुपपत्तिः । चैत्रः पचतीत्यादौ कर्तृबोधस्य कृतिशक्त्यैव निर्वाहे तत्राऽख्यातशक्तिकल्पनाऽनौचित्याच्च । व्यापारव्य-पदेशाऽभावेन विच्छित्त्यादीनामुक्तधर्मत्वस्योपलक्षणत्वाऽनुपगमात्, पृथक् शक्तिरदु-ष्टैव । फलत्वं तु पूर्वं निरूपितमेव । एवं सति क्वचिद् दूषणं प्रसक्तमवगणयिष्यते इत्याहुः । एवं सकर्मकत्वादिनिर्वचनाऽनुपपत्त्या धातोरुभयार्थकत्वमावश्यकमिति पर्यवसितम् ।

त्वोच्छेदापत्तिः । न च (१)कृञादौ सकर्म्मकत्वव्यवहारो भाक्त इति नैयायिकोक्तं युक्तम् । व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि कर्म्मणि लकारासम्भवात् । न हि तीरे गङ्गापदस्य भाक्तत्वेऽपि तेन स्नानादिकार्य्यं कर्त्तुं

व्यापारमात्रशक्तिवादिनस्तु—द्वितीयाद्यर्थान्वय्यर्थकत्वं सकर्मकत्वम् । पच्यादिसमभिव्याहारे द्वितीयाया विक्लत्याद्यर्थकत्वात् । जानात्यादिसमभिव्याहारे च विषयत्वाऽद्यर्थकत्वात्, तदन्वयित्वं तदर्थेऽक्षतमित्याहुः । जानात्यादियोगे घटादीनां गौणकर्मत्वमिति वदतां मतमाशङ्क्य निराचष्टे-*न चेति* । *भाक्त इति* । भज्यते आमृद्यते सेव्यते वा शक्यार्थोऽ नयेति भक्तिर्लक्षणा तया शक्यार्थस्य तिरोधानात् । स्वज्ञाने घटकतया शक्यार्थस्यापेक्षणाच्च । तत आगतो भाक्त इत्यर्थः ॥

भाक्तत्वेऽपि—लक्षणानिबन्धनत्वेऽपि ॥ *कर्मणीति* ॥ मुख्यसकर्मत्वमादाय शास्त्रस्य चारितार्थ्यं गौणे तद्व्यापारे मानाऽभावादिति भावः । तत्र लौकिकं दृष्टान्तमाह-*नहीत्यादि* ॥ भाक्तराजपदव्यवहार्य्येण पुरोहितादिना तदीयकार्यप्रवर्त्तनान्महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यादावात्ववारणायाऽऽश्रितस्य गौणमुख्यन्यायस्य विशिष्यार्थोपस्थापकविशिष्टरूपोपादानपुरस्सरपदकार्यविषयकत्वस्याऽन्यत्र व्यवस्थापनाच्च नाऽत्र तद्विषयतेत्यन्ये ।

परे(२) त्वेतच्छास्त्रीयकर्मसंज्ञकार्थान्वय्यर्थकत्वमेव सकर्मकत्वम् । सकर्मकपदात्, कर्मणा सहेत्यर्थकाच्छब्दमर्यादया पूर्वोक्ताऽर्थालाभाच्च "लः कर्मणि" इत्यादौ सकर्मकपदादुभयबोधाऽनापत्तेः । तदनन्वय्यर्थकत्वमकर्मकत्वम् । अत एवाऽध्यासिता भूमयः इत्यादौ कर्मणि क्तोपपत्तिः । अन्वयस्य पृथगुपस्थितसंसर्गरूपतया न जीवत्यादिषु दोष इत्याहुः ।

अयमेव पक्षः 'फलाऽवच्छिन्नव्यापारबोधकत्वं सकर्मकत्वम्' इति वदद्भिराश्रितः । फलस्य कर्मतायाः सर्वैरेवोपगमात् । फलाऽन्वय्यर्थकत्वस्य सकर्मकेषु सत्त्वात् । यदि चैकोपस्थितिविषयत्वान्नोक्तः प्रकारः सम्भवतीति विभाव्यते ; तदा पृथक् शक्तिवादिमते निर्दुष्टत्वमेव । अवच्छिन्नपदस्य सम्बन्धपरत्वेन कर्मीभूतफलसम्बन्धिव्यापाराऽर्थकत्वस्य सुस्थत्वात् । अकर्मकाणां फलार्थत्वाऽनङ्गीकारेणाऽतिव्याप्त्यव्याप्त्योरनव-

---

(१) ननु पच्यादीनामस्तु फलांशोऽपि वाच्यः । कृञादेस्तु यत्नादित्र्यापारमात्रवाचित्वे बाधकाभावः । नच सकर्मकव्यहारानुपपत्तिरितिवाच्यम् । तस्य व्यवहारस्य कर्मान्वितार्थकत्वेन गौणत्वात् । धात्वर्थतावच्छेदफलशालित्वरूपमुख्यकर्मसत्व एव मुख्यसकर्मकत्वं, कृञादेस्तु तथाभावाभावाद्भाक्तः सकर्मकव्यवहार इतिशङ्कां निरस्यति-नचेति ।

(२) मञ्जूषाकारादयः इत्यर्थः ।

शक्यम्। एवञ्च, 'न हि यत्न' इत्यत्र यत्नमात्रम्(१) इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(२)अत एवाह—

किन्तूत्पादनमेवातः कर्म्मवत् स्याद् यगाद्यपि।
कर्म्मकर्त्तर्य्यन्यथा तु न भवेत् तद् दृशेरिव ॥ ६ ॥

उत्पादनम्—उत्पत्तिरूपफलसहितं (३)यत्नादि कृञर्थं इत्यर्थः। फलस्य वाचत्वे युक्त्यन्तरमाह–*अत इत्यादि*॥ यतः कृञो यत्नमात्रमर्थो नेष्यते, अतः कर्म्मवत् स्यादिति पदेन, "कर्म्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" (पा०सू० ३। १। ८७) इति सूत्रं लक्ष्यते। अयमर्थः—यत एवास्योत्पादनार्थकता, अतः पच्यते ओदनः स्वयमेवेतिवत् क्रियते घटः स्वयमेवेति यगादयोऽप्युपपद्यन्ते। अन्यथा यत्नस्य कर्म्मनिष्ठत्वाऽभावात् (४)तन्न स्यात्, दृशिवत्। यथा दृश्यते घटः स्वयमेवेति न दर्शनस्य घटावृत्तित्वात्, तथा यत्नस्यापि इति तथा

काशादित्यवधेयम्। 'अध्यासिता भूमय' इत्यादौ यथोक्तोपपत्तिस्तथोपपादितं प्राक्॥५॥

ननु 'कर्मवत् स्याद् यगाद्यपि' इति मूलस्य कर्मवद् यगाद्यपि भवेदित्यर्थो लभ्यते। स च बाधितोऽविवक्षितश्चेत्यत आह–*कर्मवत्स्यादिति पदेनेति*॥ *सूत्रं लक्ष्यत इति*। सूत्रविहितं लक्ष्यते इत्यर्थः। यथाश्रुते कर्मपदात् स्वघटितत्वेन लक्षणया सूत्रोपस्थितावपि तस्य यगादिकमित्यनेनाऽनन्वयापत्तेः। एतद्बोधनायैव, स्यादिति लक्ष्यकोटावुपात्तमिति॥ *घटावृत्तित्वादिति*॥ घटमात्रवृत्तित्वाऽभावेन

---

(१) मात्रपदेनोत्पत्तिरूपफलव्यवच्छेदः। केवलयत्नार्थकत्वं नाङ्गीक्रियते–उत्पत्तिविशिष्टयत्नार्थकत्वं त्विष्टमेवेति भावः।

(२) अत एवेति। यत्नपदस्य तन्मात्रपरत्वादेव।

(३) यत्नादीतीति। 'बीजादिना अङ्कुरः कृतः' इत्यत्र यत्नस्य बाधितत्वादन्यव्यापारसंग्रहार्थमादिपदम्।

(४) तन्न स्यादिति। कर्मस्थक्रियया तुल्या क्रिया फलरूपा फलसमानाधिकरणव्यापाररूपा वा यत्र; तादृशकर्ता कर्मवत् इत्यर्थकस्य 'कर्मवत्कर्मणा' इति सूत्रस्याप्राप्तेः। कृञःफलवाचकत्वाभावात् तदर्थयत्नस्य तु घटादिसमवेताभावात्। तत्र कर्मवद्भावाभावे इष्टापत्तिस्तु न, प्रकृतसूत्रभाष्यविरोधापत्तेः।

प्रयोगानापत्तेरिति ॥ ६ ॥

नन्वेवं कृञादेरिव जानातीत्यादेरपि विषयावच्छिन्नावरणभङ्गादिफलवाचित्वमावश्यकम् । अन्यथा सकर्म्मकतानापत्तेः । तथाच

कर्मस्थक्रियकत्वाभावादिति तु (१)परमाऽर्थः ॥ ६ ॥

एवमिति ॥ कर्मवद्भावाऽनुरोधेन करणाऽर्थकरोतेरुत्पत्तिसहितयत्नाऽर्थकत्वाऽभ्युपगमे इत्यर्थः । जानात्यादेरपीत्यादिपदाद् गम्यादिपरिग्रहः । आवरणभङ्गादीत्यादिपदेन तु संयोगादेः सः । आवश्यकमित्यनेन तत्र ज्ञानस्यैव फलत्वाङ्गीकारे तदनाश्रयत्वाद् घटादेः कर्मत्वानुपपत्तिरपि सूच्यते । आवरणभङ्गस्याऽप्यतीतादौ यथा फलत्वं तथा सारे एव सुबर्थनिर्णये (२)वक्ष्यते ॥ *सकर्मत्वाऽनापत्तेरिति* ॥ स्वार्थफलव्यधिकरणेत्याद्युक्तरूपस्य तत्राऽसम्भवादिति भावः ।

वस्तुतस्तु–जानातेर्ज्ञानरूपफलाऽर्थकत्वमेव युक्तम् । 'नच कर्तृस्थभावकानां कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्ति' इति भाष्येण कर्तृस्थभावकानां क्रियाफलस्य कर्ममात्रे वृत्तिर्नास्तीत्यर्थेन कर्तृकर्मोभयसाधारणफलार्थकत्वं कर्तृस्थक्रियकत्वं वदता कर्ममात्रवृत्तिफलार्थत्वरूपकर्मस्थक्रियकत्वस्यैवाऽभ्युपगमेन तत्राऽऽवरणभङ्गस्य फलत्वे तत्पक्षे कर्मवद्भावस्य दुर्निवार्यतापत्तेः । तादृशश्चायमेव पक्षो जनातीत्यादौ ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो व्यापार इति शाब्दबोधप्रकारं दर्शयता ग्रन्थकृताऽपि । प्रकृते आशङ्कासमाधाने तु भाष्यहर्य्याद्युक्तप्रथमकल्पाऽभिप्रायेणेति सारे एव स्फुटम् ।

नचोक्तकल्पे ज्ञानस्य समवायेन घटादावसत्त्वात्तेषां जानातिकर्मत्वानुपपत्तिः । ज्ञानस्य तदनुकूलव्यापारस्याश्रयतादेश्च सामानाधिकरण्यादकर्मकत्वापत्तिः, कर्तृस्थभावकत्वानुपपत्तिश्चेति वाच्यम् । शास्त्रे ज्ञानं, घटे ज्ञानमिति प्रतीत्या विषयतया तस्य ज्ञानाश्रयताभ्युपगमेनाद्यदोषस्य फलताऽवच्छेदकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यघटिताऽकर्मकत्वस्य तत्राऽभावेन द्वितीयस्य विषयतासमवायाभ्यां कर्मकर्त्रुभयवृत्तित्वेनाऽन्त्यदोषस्य वाऽभावात् । अधिकमग्रे वक्ष्यते ।

---

(१) **परमार्थ इति** । अयं भावः–"कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" (पा० सू० ३ । १ । ८६) इति सूत्रे कर्मणेतिपदोपादानात्कर्मस्थक्रियकाणां कर्मस्थभावकानामेव धातूनां ग्रहणात् । प्रकृते तु ज्ञानस्य घटे विषयतया सत्वेऽपि समवायेन कर्तर्यपि सत्वात् घटमात्रवृत्तित्वाभावेन दोषाभाव इति ।

(२) अतीतानागतादिपरोक्षस्थलेऽपि ज्ञानजन्यस्य तस्याऽऽवश्यकत्वादित्यादिना 'आश्रयोवधिरुद्देश्य' इतिकारिकाव्याख्यानावरसे इति शेषः ।

ज्ञायते घटः स्वयमेवेति किन्न स्यात्। (१)एवं ग्रामो गम्यते स्वयमेवेत्याद्यपीत्याशङ्कां मनसि (२)कृत्वाह—

निर्वर्त्त्ये च विकार्य्ये च कर्म्मवद्भाव इष्यते
न तु प्राप्ये कर्म्मणीति सिद्धान्तोऽत्र व्यवस्थितः ॥७॥

ईप्सितं कर्म्म त्रिविधं—निर्वर्त्त्यं विकार्य्यं प्राप्यञ्च। तत्राद्ययोः कर्म्मवद्भावो, नान्त्ये। प्राप्यत्वञ्च-(३)क्रियाकृतविशेषानुपलभ्यमानत्वमिति सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते। न ह्ययं घटः केनचिद् दृष्टो ग्रामोऽयं

प्रकृतमनुसरामः—*किन्न स्यादिति*॥ क्रियते घटः स्वयमेवेत्यत्र घटस्योत्पत्तिरूपफलाश्रयत्ववदावरणभङ्गरूपफलाश्रयत्वस्यापि सत्वादिति भावः। ननु निर्वर्त्त्यविकार्यकर्मणोः कर्मवद्भावो, न प्राप्यकर्मणीत्यत्र किं मानमत आह मूले-*सिद्धान्तोऽत्रेति*॥ अत्र "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" (पा० सू० ३।१।८७)। इतिसूत्रभाष्ये। तत्र हि "धातोरेकाच" इति सूत्रादनुवर्त्तमानधातुग्रहणेन धातुवाच्यक्रियया इत्यर्थलाभेन 'साध्वसिश्छिनत्ति' 'स्थाली पचति' इत्यादौ करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये कर्त्तरि वस्तुतः सतोऽपि व्यापारस्य धातुवाच्यत्वाऽभावादेवाऽनतिप्रसङ्गे कर्मग्रहणमतिरिच्यमानं कर्मस्थक्रियां लक्षयतीति सिद्धान्तो व्यवस्थित इत्यर्थः। कर्मस्थक्रियकत्वं च प्राप्यभिन्नकर्म्मण्येव सम्भवतीति दर्शयितुमादौ वक्ष्यमाणमपि विभागं सुखबोधायाऽऽह—*ईप्सितङ्कर्मेति*॥ यद्यपि द्वेष्याऽऽद्यनीप्सितस्याऽप्येष्वेवान्तर्भावात् कर्म त्रिविधमित्येवं वक्तुं युक्तम्। तथाहि हरिणा—

"तयोरेभ्यस्त्रिधा मतम्। तच्चेप्सिततमम्"—

इत्यादिना पार्थक्येन विभजनात् तदनुसृत्याऽत्रापि तथैवोक्तमिति ध्येयम्॥ *प्राप्यत्वञ्चेति*॥ आद्ययोर्लक्षणे तु सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते॥ *वक्ष्यत इति*॥ क्रियाकृतविशेषाणामिति कारिकयेत्यर्थः। कर्मगतविशेषाधायकक्रियार्थकत्वं कर्मस्थक्रियकत्वं

---

(१) एवं 'ग्रामो गम्यत इति' इत्यादिप्रयोगरूपोऽपि दोष इतिभावः।

(२) 'कृत्याह' इतिपाठान्तरम्।

(३) **क्रियाकृतविशेषानुपलभ्यमानत्वमिति**। अनुपलभ्यमानः क्रियाकृतविशेषो यत्रेति बहुव्रीहौ "राजदन्तादिषु परम्" (पा० सू० २।२।३१) इतिसूत्रेण विशेषणस्य परनिपातः। अनुपलभ्यमानत्वे प्राय इति शेषः। तथाच प्रायः यद्धातुकर्मणि क्रियाकृतविशेषोपलम्भाभावस्तद्धातुकर्म प्राप्यं कर्मेति पर्यवसितम्। तेन विषदृष्टिसर्पेण दृष्टे मनुजे विषबाधाजन्यमूर्च्छादिक्रियाकृतविशेषस्य दर्शनात्कथमस्य प्राप्यकर्मत्वमिति शङ्का परास्ता।

केनचिद् गत इति शक्यं कर्म्मदर्शनेनाऽवगन्तुम् । घटं करोतीति निर्वर्त्ये सोमं सुनोतीति विकार्य्ये च तज्ज्ञातुं शक्यमिति न तत् प्राप्यम् । तथा च घटादेर्द्रव्यादौ प्राप्यकर्म्मत्वान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः ।

कर्मवद्भावप्रयोजकमिति दर्शयितुं तदन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति–* न हीत्यादि* ॥ *सोमं सुनोतीति विकार्य्य इति* ॥ नन्वाद्ययोः कर्मस्थक्रियकत्वेन कर्मवद्भावविषयत्वेऽपि तत्र कथं सोमं सुनोतीत्यस्य विकार्य्यलक्षणाक्रान्तत्वम् । प्रकृतेः सोमस्य परिणामित्वाऽनवगमात् । तदुक्तम्—'प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्य्यम्' इति(१) विवक्षायामित्यस्य परिणामित्वेनेत्यादिरिति चेदित्थं चूर्णीकरणरूपाऽभिषवैकदेशचूर्णं प्रति प्रकृतिसोमस्य परिणामित्वविवक्षया तदुपपत्तिः ।

अन्ये तु–क्रिया यद्धर्मनाशकं फलं जनयति तद्विकार्य्यमिति लक्षणाऽभिप्रायेण सोमे विकार्य्यनिर्देशः । तथाहि—आरम्भक(२)संयोगनाशकविभागानुकूला क्रिया सुनोतेरर्थः । सोमपदं च प्रकृते तदवयवे लाक्षणिकम् । तथाच होमावयवरूपसोमपदाऽर्थवृत्त्यारम्भकसंयोगस्य धात्वर्थक्रियाजन्यविभागेन नाशाद्विकार्य्यत्वोपपत्तिरित्याहुः ।

ज्ञातुं शक्यमिति ॥ एतेन क्रियाकृतविशेषधर्मप्रकारकप्रतीतियोग्यत्वं कर्मवद्भावप्रयोजकमित्युक्तं भवति । प्राचीननैयायिकमते तु प्रकृते कृञ उत्पत्तिरूपफलावच्छिन्ने यत्ने लक्षणया कर्मवद्भावोपपत्तिः ॥ *नोक्तातिप्रसङ्ग इति* ॥ न (३)कर्मवद्भावापत्तिरित्यर्थः ।

प्राचीननैयायिकमते तु ज्ञानं करोतीत्याद्यप्रयोगात् साध्यत्वे फले यत्ने च कृञः शक्तिरेव । तथाच घटादौ साध्यत्वरूपविशेषधर्मप्रकारकप्रतीतेः सार्वजनीनत्वात्, तादृशप्रतीतियोग्यतायास्तत्राऽनपायादनायासेनैव कर्मवद्भावोपपत्तिः । यदि च कर्तृगतविशेषाऽऽधायकक्रियार्थकत्वं तत्स्थक्रियकत्वमिति लक्षणे पच्यादिकर्त्तरि श्रमरूपविशेषदर्शनाज्जानात्यादिकर्त्तरि तददर्शनाच्चाऽतिव्याप्त्यादिदोषादुक्तभाष्येण—

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।
क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता

इति हरिकारिकोत्तरार्द्धेन च पूर्वोक्तलक्षणयोरेव निर्भरः प्रतीयते इत्युच्यते; तदाऽपि न क्षतिः । कर्मस्थक्रियकलक्षणे जानात्यादिभिन्नत्वस्य षोपदेशलक्षणे ष्वष्काद्य-

---

(१) शेषश्च । कैश्चिदन्यथा । निर्वर्त्यं विकार्यं च कर्मशास्त्रे प्रदर्शितम् । इति वाक्यपदीयम् ।

(२) आरम्भकत्वञ्च—संयोगगतो जातिविशेषः ।

(३) तद्बीजं तु 'कर्मवत्कर्मणा' इतिसूत्रे कर्मणेत्युपादानात् कर्मस्थक्रियाणां कर्मस्थभावकानामेव धातूनां ग्रहणं विनाऽप्यन्तरङ्गत्वात् प्रकृतधात्वर्थाश्रयकारकेणैव तुल्यक्रियात्वाश्रयेण साध्वसिच्छिन्नत्तीत्यत्र वारणात् कर्तृभिन्नं च प्रकृतधात्वर्थाश्रयीभूतं कर्मैवेति भावः ।

धातूनां फलावाचकत्वे त्यजिगम्योः पर्य्यायतापत्तिः। (१)क्रियावाचकत्वाविशेषात्। फलस्योपलक्षणत्वेऽप्येकक्रियाया एव पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगजनकत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमित्यपि वदन्ति। तस्मादावश्यकं सकर्म्मकाणां फलवाचकत्वम्। अकर्म्मकाणां तु तन्निर्विवादमेव। "भू सत्तायाम्" (भ्वा० ग०) इत्याद्यनुशासनाच्च। अत

न्यतमत्वस्येव कर्तृस्थक्रियकलक्षणे जानात्याद्यन्यतमत्वस्यापि निवेशेन करोतौ कर्मस्थक्रियकत्वस्य जानात्यादौ कर्तृस्थक्रियकत्वस्य चोपपत्तेः। अत एव हरिणाऽपि-'शब्दैरेव प्रकल्पिता' इत्यत्र शब्दपदमुपात्तम्। शब्दप्रतिपाद्याऽर्थगतविशेषैः शब्दैश्चेति। दर्शनान्तरीयां युक्तिमुपन्यस्यति-*धातूनामिति*॥ त्यजिगम्योरित्युपलक्षणं तादृशधातुमात्रस्य॥ *पर्यायतापत्तिरिति*॥ तच्छक्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्नशक्तत्वस्यैव पर्य्यायतापदार्थत्वादिति भावः।

ननु त्यजिगम्योः क्रमेण विभागसंयोगोपलक्षितव्यापाराऽर्थकत्वम्, एवञ्च पर्य्यायलक्षणे तदुपलक्षणेतरानुपलक्षितत्वस्याऽपि विशेषणान्नोक्ताऽऽपत्तिरत आह-*उपलक्षणत्वेऽपीति*। उपलक्षणत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्त्यविषयत्वे सति शक्तिविषयत्वम्(२)। *जनकत्वादिति*॥ तथाच संयोगविभागयोः स्वार्थव्यापारजन्यत्वाऽविशेषाद् गम्यर्थव्यापारे संयोग एवोपलक्षणं, नो विभाग इत्यत्र विनिगमकाऽभावादुभयस्यैवोपलक्षणत्वे उक्तापत्तिर्दुर्वारेति फलेऽपि शक्तिरावश्यकीति भावः। अत्र 'ग्रामं गच्छतीत्यादौ द्वितीयाऽर्थसंयोगादिरूपफलाऽन्वयित्वस्यैव विनिगमकत्वाद् गमनक्रियायां संयोगस्यैवोपलक्षणत्वमित्यस्य सुवचतयाऽन्यत्र लक्षणयोपपत्तेश्च नोक्तरीतिः साध्वीत्यस्वरसोऽपि वदन्तीभ्यां सूचितः। उपसंहरति—*तस्मादिति*॥ उक्तयुक्तिसङ्गतेरित्यर्थः।

निर्विवादमेवेति॥ स्वार्थफलसमानाऽधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपाऽकर्मकत्वस्य धातोः फलवाचकत्वं विनाऽनुपपन्नत्वादिति भावः। ननु सकर्मकत्वं पूर्वोक्तमेव तद्भिन्नधातुत्वं चाऽकर्मकत्वमिति नोक्ताऽनुपपत्तिरत आह-*भू सत्तायामिति*॥ गणेषु फलस्यैव निर्देशादिति भावः॥ *अत एवेति*॥ धातुमात्रस्य फलवाचकत्वादेवेत्यर्थः॥

---

(१) क्रियावाचकत्वाविशेषादिति। एकजातीयक्रियावाचकत्वाविशेषादित्यर्थः। एतेन सकलधातूनां पर्यायतापत्तिसत्वे त्यजिगम्योर्विशेषोपादानमसङ्गतमिति परास्तम्। सर्वेषामेकजातीयक्रियावाचकत्वाभावात्।

(२) केचित्तु अशक्यत्वे सति शक्यव्यावर्तकत्वं तदित्याहुः।

एव–"द्व्यर्थः पचिः" इति भाष्यं सङ्गच्छते इति दिक् ॥ ७ ॥

एवं सिद्ध्यतु फलव्यापारयोर्वाच्यत्वम्; किन्तु आख्यातवाच्यैव सा भावना, न धातोः । प्रधान्येन प्रतीयमानस्य व्यापारस्य धात्वर्थताया प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति न्यायविरुद्धत्वात् । "तदागमे

द्व्यर्थ इति ॥ द्व्यर्थपदं फलव्यापारोभयार्थकमित्याशयः । ननु 'द्व्यर्थः पचिः' इति भाष्यं पचेरुपादानात्सकर्मकाणां फलार्थकत्वे साधकमस्तु, न त्वकर्मकाणामत आह–*दिगिति* ॥ तथा सति सत्ताद्यर्थनिर्देशवैयर्थ्याऽऽपत्तेः । धातुसामान्यशक्त्या पच्यादेरिव भवत्यादेरपि व्यापारबोधसम्भवादिति दिगर्थोऽवसेयः ॥ ७ ॥

ननु 'व्यापारो भावना सैव' इत्युक्तविवरणेन न व्यापारस्य धात्वर्थतानिर्णयः । पचति पाकं करोतीति विवरणेन आख्यातार्थताया अपि वक्तुं शक्यत्वादिति मीमांसकाशङ्कासमाधानपरतया मूलमवतारयति–*एवमित्यादिना* ॥ *वाच्यत्वमिति* ॥ तिङन्तजन्यबोधविषयत्वमित्यर्थः । तथाच—पाकाऽनुकूला भावनेत्यादिविवरणेनाऽपि पचतीत्यस्य पाकाऽनुकूलभावनाबोधकत्वमस्त्वित्यर्थः । यथाश्रुते विवरणेन धातोर्भावनावाचकत्वनिर्णये, किं त्वाख्यातवाच्यैव सा इत्युत्तरग्रन्थाऽसङ्गतेः ।

'प्रकृतिप्रत्ययौ'इति न्यायस्य संख्यादौ (१)व्यभिचारमाशङ्क्याह–*तदागमे हीति* ॥ इदं च यः प्रधानं स प्रत्ययार्थ इति न्यायाऽऽकार इत्यभिप्रेत्य तन्मूलसूत्रालोचने तु यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमिति न्यायाकारो लभ्यते । तथाहि—'पशुना यजेत' इति श्रूयते । तत्रैकवचनोपात्तमेकत्वं यागे विशेषणमुत प्रकृत्यर्थे इति संशये, पशुपदार्थस्य यागं प्रति गुणत्वात् सम्भावितयावत्पशुकरणेन प्रधानावृत्तौ प्रधानभङ्गापत्त्या यावद्गुणप्रधानाऽऽवृत्तेरयोगादेकत्वविशिष्टपशोर्विधाने त्वेकत्वस्य पशुविशेषणतया यागाङ्गत्वाऽभावात्तदविवक्षितमेव स्यादित्यर्थकेन, "तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वात्" इति सूत्रेण पूर्वपक्षिते, "शब्दवत्तूपलभ्यते तदागमे हि दृश्यते तस्य ज्ञानं यथाऽन्येषाम्" (जै० अ० ४ पा० १ सू १५) इति सिद्धान्तसूत्रम् । शब्दवत्–शब्दवाच्यं, यथा भवति तथोपलभ्यते । एकत्वं हि यतस्तदागमे एकवचनसमवधाने दृश्यते । अतस्तस्य प्राधान्येन प्रतीतिर्यथान्येषामरुणादीनामित्यर्थः । यद्वा 'तदागमे' तत्–एकत्वम् । आगमे—एकवचनविधायकागमे "द्व्येकयोः"इत्यत्र । दृश्यते—

---

(१) व्यभिचारमिति । अयम्भावः–'प्रकृतिप्रत्ययार्थयो'रिति न्यायस्य यः प्रधानं स प्रत्ययार्थ इत्यर्थस्वीकारः । तथा च संख्यायाः आख्यातवाच्यकर्तर्यन्वयादप्राधान्ये तस्याः प्रत्ययार्थत्वं न स्यात्—तथाच तस्य न्यायस्य संख्याविषये व्यभिचार इति ।

वस्तुतस्तु—यः प्रत्ययार्थः स प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया भासते इत्येव तस्यार्थ इति ।

हि दृश्यते" इति न्यायविरुद्धत्वाच्च । एवञ्च 'स्वयुक्ताख्यातार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं (१)सकर्म्मकत्वम् । आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वञ्च कर्तृत्वं वाच्यम्' इत्यादि वदन्तं मीमांसकम्मन्यं प्रत्याह—

तस्मात् करोतिर्धातोः स्याद् व्याख्यानं, न त्वसौ तिङाम् ।
पक्ववान् कृतवान् पाकं किं कृतं पक्वमित्यपि ॥ ८ ॥

तस्मात्—अभिप्रायस्थहेतोः । सचेत्थम्—फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामो गमनवानिति प्रतीत्यापत्तिः । संयोगाश्रयत्वात् । फलानुत्पाद-

---

एकवचनरूपप्रत्ययार्थत्वेन प्रतीयते, अन्येषां करणादीनामिवेत्यर्थः ।

एवञ्च समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या विभक्त्यर्थकरणाऽन्वितस्याऽरुणाधिकरणन्यायेन प्रथमं क्रियायामन्वयः पश्चात् प्रकृत्यर्थे । तथाच पश्वेकत्वोभयकरणको याग इति बोधेनैकत्वस्य यागाङ्गत्वाऽवगमान्नानेकपशुभिर्याग इति तद्भावः । प्राधान्यं च प्रकृत्यर्थाऽविशेषणत्वमेव, प्रत्ययार्थमादाय न्यायावताराद्यः प्रत्ययार्थ इति भागस्य न्यायघटकत्वम् । प्रकृते आख्याताऽसमवधाने भावनाऽबोधात् तस्याप्राधान्येन भानमिति तत्सङ्गतिरिति बोध्यम् ।

ननु सकर्मकत्वाऽनुगकर्तृत्वयोर्दुर्वचत्वमेवैतन्मते दूषणमत आह–*एवञ्चेति* । भावनाया आख्यातवाच्यत्वे चेत्यर्थः । तथाचाऽऽरब्धे पाके फलाऽनुत्पत्तिदशायां, पाको जातो न वेति प्रश्ने, भविष्यतीत्युत्तराऽनुरोधात् फलमात्रं धातुवाच्यमिति मीमांसकाशयः। हेतोः पूर्वमनुपादानादाह–*अभिप्रायस्थेति* । त्यदादीनां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वादिति भावः ।

प्रतीत्यापत्तिरिति । भावल्युडन्तगमनपदार्थसंयोगात्मकफलस्य ग्रामे सत्त्वाद् ग्रामः संयोगवानितिवद् ग्रामो गमनवानिति प्रयोगस्य (२)प्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । *फलाऽनुत्पादेति* । फलानुत्पादे तादृशप्रयोगस्य सर्वाऽननु-

---

(१) स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन धातुविशिष्टाख्यातार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्मकत्वमित्यत्र मूलतात्पर्यम् । एतेन देवदत्तः पचति, भवति घटः इति वाक्ये पच्युत्तराख्यातस्य भूयुक्तत्वेन भूधातोः सकर्मकतापत्तिः इत्याद्यपास्तम् । आख्यातस्य भूत्तरत्वाभावात् ।

(२) फलव्यापारयोर्धात्वर्थवादिमतेऽपि तदापत्तिरिति तु न शङ्क्यम् । अन्तरङ्गत्वात्फलस्य व्यापारे एवान्वयाङ्गीकारादिति बोध्यम् ।

दशायां व्यापारसत्त्वे पाको भवतीत्यनापत्तिः । व्यापारविगमे फलसत्त्वे पाको विद्यत इत्यापत्तिश्च ।

यत्तु–भावप्रत्ययस्य घञादेरनुकूलव्यापारवाचकत्वान्नानुपपत्तिरिति ; तन्न । कर्त्राख्यातवत् "कर्त्तरि कृद्"इत्यत एव तद्विधानलाभे, भावे विधायकाऽनुशासनवैयर्थ्यापत्तेः, तद्विरोधा(१)पत्तेश्च ।

अथ व्यापारोऽपि धात्वर्थ इत्यभ्युपेयमिति चेद् ? तर्हि धातुत एव सकलव्यापारलाभसम्भवेनाख्यातस्य पृथक्शक्तिकल्पने गौरवमिति । पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवणात्मा करोतिर्धातोरेव व्याख्यानं–विवरणम् । अतस्तदपि नाख्यातार्थत्वसाधकमिति भावः ।

मतत्वादुक्तम्—*व्यापारसत्त्व इति* । *भवतीत्यनापत्तिरिति* । पाकपदार्थस्य विक्लित्तेरवर्त्तमानत्वादित्यर्थः । फलोत्पाददशायामर्थाऽबाधात्तादृशप्रयोगस्येष्टत्वादाह—*विद्यत इत्यापत्तिश्चेति* । व्यापारांशपरित्यागेन फलमात्रस्य धात्वर्थत्वाऽभिप्रायेण तु भविष्यतीत्युत्तरं पाकमुत्पादयतीति विवरणञ्चेति भावः ।

अनुकूलेति । अनुकूलत्वोत्कीर्त्तनं त्वन्विताऽभिधानवादिनां मतमेतदिति सूचयितुम् । *नानुपपत्तिरिति* । भावविहितल्युड्घञाद्यर्थव्यापारस्य ग्रामादौ बाधान्न पूर्वोक्तप्रयोगापत्तिरित्यर्थः । विक्लित्त्यनुकूलघञाद्यर्थव्यापारस्य कर्त्तृतया भावनादावन्वयान्न पूर्वोक्तप्रयोगाऽनुपपत्त्यापत्तिरिति भावः ।

ननु "कर्त्तरि कृद्"इति विहितस्य कृतः पक्ता पाचक इत्यादौ कर्त्रर्थत्वदर्शनात्तद्विहितघञादीनां व्यापाराऽर्थत्वदौर्लभ्यात्तदर्थत्वबोधनाय भाव इत्यनुशासनं चारितार्थ्यमित्याशङ्कामपाकरिष्यँस्तदनुगुणं दृष्टान्तमाह–*कर्त्राख्यातवदिति* । तथाच–"लःकर्मणि"इति विहितकर्त्राख्यातस्य त्वन्मते व्यापाराऽर्थकत्ववत् "कर्त्तरि कृत्" इति विहितघञादीनामपि व्यापाराऽर्थकत्वसम्भवादित्यर्थः ।

विरोधाऽऽपत्तेश्चेति । चो हेतौ ; यतो वैयर्थ्यमतस्तद्विरोधापत्तिरित्यर्थः । उक्तिवैचित्र्यमेतत् । यद्वा भावविहितप्रत्ययानां धात्वर्थानुवादकत्वात् प्रयोगसाधुतामात्रार्थकत्वमिति त्वदीयसिद्धान्तविरोधापत्तेरित्यर्थः । व्याख्यानमित्यस्य विवरणम्—*विवरणमिति* ।

अतस्तदपीति । पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणमपीत्यर्थः । आपिना

---

(१) क्वचित् 'तद्भाष्यविरोधापत्तेश्च' इति पाठः । तदाम्वयमर्थः— घञादेरसत्वभूतकारकान्वययोग्यव्यापारार्थकत्वे "भावे" (पा० सु० ३।३।१८) इति सूत्रभाष्यविरोधापत्तेरित्यर्थः । भाष्ये हि सत्वभूतो भावो घञादेरर्थ इति प्रतिपादितम् ।

मीमांसकोक्तं (१)बाधकमुद्धरँस्तन्मतं दूषयति–न त्वित्यादिना। नाऽसौ तिङां व्याख्यानम्। पक्वानित्यादावनन्वयापत्तेः।

अयं भावः—"प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यम्" इत्यत्र हि विशेष्यतया प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधं प्रति तदुत्तरप्रत्ययजन्योपस्थितिहेतुरिति कार्य्यकारणभावः फलितः। तथाच पक्वानित्यत्र पाकः कर्म्मकारकं, क्तवतुप्रत्ययार्थः कर्तृकारकम्। तयोश्चारुणाधिकरणोक्तरीत्या वक्ष्यमाणाऽस्मद्रीत्या चान्वयासम्भव इति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयनियमस्यैवाऽभावे क्व प्राधान्यबोधक उक्तकार्य्यकारणभावः। न च—

दूषयिष्यमाण"प्रकृतिप्रत्ययौ"इति न्यायसमुच्चयः। धातोः पृथग्विवरणं तु तवाऽऽख्यातार्थसंख्याकालव्यापाराणां मध्ये व्यापारस्य कृञा संख्यादेस्तदुत्तरतिङा विवरणवद्धात्वर्थव्यापारस्याऽप्युपपन्नमिति न तदाख्यातार्थत्वसाधकम्। अत एव "कथं ज्ञायते क्रियावचनाः पच्यादयः; यदेषां करोतिना सामानाधिकरण्यं, किं करोति पचति" इति भूवादिसूत्रभाष्ये उक्तम्। तेन विवरणमपि धातोरेवेति स्पष्टमेव बोध्यते इति भावः। पक्वानिति मूलमपि करोतेराख्यातविवरणत्वाऽभावसाध्यतया व्याचष्टे–*पक्वानित्यादाविति*। अनन्वयमेव विशदयति–*अयम्भाव इत्यादि*।

सहार्थमिति। सम्बद्धार्थमित्यर्थः। ब्रूतः—बोधयतः। तयोः प्रकृतिप्रत्ययाऽर्थयोर्मध्ये प्रत्ययाऽर्थः प्रत्ययवृत्तिग्रहविशेष्यः प्रधानमिति प्रकृत्यर्थप्रकारातानिरूपितविशेष्यताशालीत्यर्थः। तादृशव्युत्पत्तिसिद्धिकार्य्यकारणभावमभिनयेन दर्शयति—*विशेष्यतयेति*। प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रतीत्यर्थः। हेतुरित्यस्य विशेष्यतासम्बन्धेनेति शेषः।

अरुणाधिकरणोक्तरीत्येति। अरुणयेति पदोपात्ताऽऽरुण्यस्य प्रथमं करणत्वेनेतरक्रियायामन्वयो; नामार्थाऽन्वयस्तु पार्ष्टिक इति तत्रोक्तम्। *वक्ष्यमाणेति*। कारकत्वस्य क्रियाजनकत्वरूपत्वेन क्रियाजनकमिति ज्ञाते, का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियाया अपि साध्यरूपायाः साधकाकाङ्क्षया च परस्पराऽन्वयौचित्यमित्याशयेन क्रिया-

---

(१) बाधकमिति। न प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमिति न्यायविरोधात्मकमित्यर्थः। मीमांसका हि आख्यातव्याच्या भावना, भावनाविशेष्यकश्च शाब्दबोधः। करोतिना धात्वर्थस्य विवरणं तु वक्तुमशक्यम्, विनिगमकाभावात्, प्रत्ययार्थापेक्षया प्राधान्यापत्त्या प्रकृतिप्रत्ययेतिन्यायविरोधापत्तेश्चेति वदन्ति।

सम्बन्धमात्रमुक्तञ्च श्रुत्या धात्वर्थभावयोः ।
तदेकांशनिवेशे तु व्यापारोऽस्या न विद्यते ॥

इति भट्टपादोक्तरीत्यासम्बन्धसामान्येन कारकाणामन्वयः शङ्क्यः। योग्यताविरहाद् अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य तथात्वात् । क्रियान्वयित्वमेव हि कारकान्वयितावच्छेदकमिति वक्ष्यते। तदेतदाविष्कर्त्तु विवरणेन धात्वर्थक्तवत्वर्थयोः कर्मत्वकर्तृत्वे दर्शयति–*कृतवान् पाकमिति*॥

वस्तुतस्तु प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यस्य य प्रधानं स प्रत्ययार्थ एवेति

त्वमेव हि कारकाऽन्वयिताऽवच्छेदकमिति सुवर्थनिर्णये वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः । *सम्बन्धमात्रमिति* । "ज्योतिष्टोमेन यजेत" इत्यत्र यजेतेति श्रुत्या धात्वाख्यातार्थयागभावनयोः (१)सम्बन्धसामान्यं(२)प्रतिपाद्यते । तयोः क्रियाकारकभावरूपसम्बन्धविशेषबोधने तु नाऽस्याः श्रुतेः कश्चिदभिधादिरूपो व्यापारस्तद्वाचकपदाऽभावादिति तदर्थः । तथा च यजेतेत्यत्र यागसम्बन्धिभावनेति बोधो, न यागकरणकभावनेति, तद्वत्प्रकृते पाकसम्बन्धी कर्त्तेति बोधः । कर्मत्वादिना तत्संसर्गकबोध एव क्रियाया अपेक्षणादित्याशङ्क्तुराशयः । फलस्य कारकत्वेनाऽयोग्यत्वात्तादृशाऽन्वयबोधोऽप्यसम्भवदुक्तिक इत्याह–*योग्यताविरहादिति ।

ननु तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्वं योग्यता, अस्ति च सा प्रकृते, पाकप्रयोजकत्ववत्पाकसम्बन्धित्वरूपाऽकर्तुरत आह—*अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्येति* ॥ तथाच तत्प्रदार्थे तत्पदार्थताऽवच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यैव योग्यत्वे जलाहरणे घटकरणत्वस्य सत्त्वात्तस्मिन् सुषिरघटस्यापि करणत्वेनाऽन्वयापत्तिः । अस्मन्मते तु सच्छिद्रेतरघटस्य जलाऽऽहरणाऽन्वयप्रयोजकत्वेन तादृशघटे तादृशाहरणान्वयप्रयोजकत्वमिति न तदन्वयापत्तिरिति भावः।

ननु 'घटेन जलमाहर' इत्यत्र घटे छिद्रेतरघटत्ववत् प्रकृते किं कारकान्वयितावच्छेदकं यदभावादनन्वयापत्तिरुद्भाव्यतेऽत आह—*क्रियान्वयित्वमेव हीति* ।

ननु कृदर्थकर्त्राक्षिप्तभावनायां पाकादीनां कर्मत्वेनान्वयसौलभ्यान्नोक्तदूषणमत आह–*वस्तुतस्त्विति* ॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमिति सूत्रस्वरसो यः प्रधानं स प्रत्ययार्थः । 'तदागमे हि' इति न्यायश्च, यः प्रत्ययाऽर्थ इत्यर्थे मूलमिति ध्येयम् । अजेत्यादौ विशेष्याजादिपदार्थस्य प्रत्ययार्थत्वाऽभावेन व्यभिचारस्य स्फुटत्वात् तदुपेक्ष्य

---

(१) श्लोकस्थ—श्रुतिपदम् धात्वादिश्रुतिपरम् । भावपदञ्च भावनापरम् । तदेतदाह—यागभावनयोः' इति । (२) अन्विते पदशक्त्यभ्युपगमादिति भावः ।

वा; यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमेवेति वा; नार्थः। अजा, अश्वा, छागी इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययार्थे। (१)स्त्रीत्वस्यैव प्रधान्यापत्तेश्छाग्यादेरनापत्तेश्च। किन्तूत्सर्गोऽयम्। विशेष्यत्वादिना बोधस्तु तथा (२)व्युत्पत्त्यनुरोधात्।

अत एव नैयायिकानां प्रथमान्तविशेष्यक एव बोधः। लक्षणाया-

द्वितीयकल्प एव व्यभिचारं दर्शयति—*अजेति*॥

इष्टापत्तावाह–*छाग्यादेरिति*(३)॥ स्त्रीत्वविशेषणछाग्यादेश्छागनिष्ठस्त्रीत्वादेरिति वाऽर्थः। एकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्यापरत्र विशेषणतयाऽन्वये नैराकाङ्क्ष्येण छागीमानयेत्यादौ कर्मत्वादिकारके छागी गच्छतीत्यादौ छागनिष्ठस्त्रीत्वस्य छागीपदार्थस्यायोग्यतयाऽऽख्यातार्थकर्तरि वाऽनन्वयापत्तेश्चेति भावः। छाग्यादेरनापत्तेश्चेति पाठे प्राधान्यानापत्तेरित्यर्थः।

ननु सा व्युत्पत्तिरपार्थैव स्यादत आह—*किन्त्विति*। तथाच तादृशव्युत्पत्तेः कृत्तद्धितमात्रविषयकत्वं न प्रत्ययमात्रविषयकत्वमिति न तद्बलाद् व्यापारस्याख्यातार्थत्वमिति भावः। ननु कथं तर्हि व्यापारविशेष्यको बोधोऽत आह—*विशेष्यत्वादिनेति*। तथाच व्युत्पत्त्यनुसारी बोधो, न तु बोधानुसारिणी व्युत्पत्तिः। एवञ्च तादृशव्युत्पत्त्यङ्गीकर्तॄणां तथैव बोधोऽन्यादृग् व्युत्पत्तिमतां त्वन्यथापीति भावः। तदेव विशदयति—*अत एवेति*। *शक्यताऽवच्छेदकप्रकारक इति*॥

'लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया' इति काव्यप्रकाशीयसूत्रपर्यालोचनया शक्यतावच्छेदकारोपविषयनिष्ठसंसर्गस्यैव लक्षणात्वलाभाद्, 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र गङ्गात्वेनैव लक्ष्यार्थप्रतीतिरत एव ततो वैयञ्जनिकी शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः। 'जाता लता हि शैले'(४) इत्यादौ च कनकलतात्वेनैव रूपेण बोधस्य चमत्काराऽऽधायकत्वादिति तदाशयः॥

---

(१) **स्त्रीत्वस्यैवेति।** यः प्रधानं स प्रत्ययार्थ इति नियमोऽजादेः प्रत्ययार्थविरहेण प्राधान्यानापत्तिः; किन्तु स्त्रीत्वस्यैवेतिभावः।

(२) **व्युत्पत्त्यनुरोधादिति।** तथाच व्युत्पत्तिरेव तत्र नियामिकेति भावनाया धात्वर्थत्वेऽपि न प्राधान्यानुपपत्तिरिति भावः।

(३) छाग्यादेरनन्वयापतेश्चेति पाठो दृश्यते तदभिप्रायेण व्याचष्टे—**छाग्यादेरिति।**

(४) जातुलतायां न जायते शैलः। संप्रतितद्विपरीतं कनकलतायां गिरिद्वयं जातम्। इति तस्य शेषः। अत्र च लतात्वेन रूपेण बोधस्य चमत्कारजनकत्वम्। न तु स्त्रीशरीरे स्तनद्वयम् गंगातीरे घोषः इत्यस्येति स्पष्टमन्यत्र।

मालाङ्कारिकाणां शक्यतावच्छेदकप्रकारक एव बोधो, न नैयायिकादीनाम् । घटः कर्म्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ विपर्य्ययेणापि (१)व्युत्पन्नानां (२)नैयायिकनव्यादीनां बोधो, न तु तद्व्युत्पत्तिरहितानाम् । अन्येषां तन्निराकाङ्क्षमेवेत्यादिकं सङ्गच्छते ।

अत एव "प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वाद्" (पा०सू० १।२। ५४) इत्याह भगवान् पाणिनिः । प्रधानं प्रत्ययार्थ इति वचनं न इत्यनुवर्त्यं न कार्य्यम् , अर्थस्य अर्थावबोधस्यान्यप्रमाणत्वाद्–व्युत्प-

---

नैयायिकादीनामिति । सम्बन्धितावच्छेदकरूपेणैव लक्ष्यार्थस्य भानम् । अत 'एकचतस्रस्यति वदनम्' इत्यादौ सम्बन्धितावच्छेदकराहुत्वादिनैव बोधस्य त्रासाऽऽधायकस्योपपत्तिः । कचत्वादिशक्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्याऽर्थबोधाङ्गीकारे तदनुपपत्तिः स्पष्टैव । किञ्च शक्यतावच्छेदकं, न लक्ष्यतावच्छेदकम् । "शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा ।" इत्यभियुक्तोक्तिविरोधादिति तद्भावः ॥

घटः कर्मत्वमिति ॥ नव्यमते एकपदेऽपरपदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वस्याकाङ्क्षात्वोपगमेन घटपदे कर्मत्वपदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वज्ञानदशायां तादृशवाक्यात्तैः शाब्दबोधाऽभ्युपगमादित्यभिप्रेत्य नव्यानामित्युक्तम् । निराकाङ्क्षमित्यस्याऽऽधेयतासंसर्गेण बोध इति शेषः । *अत एवेति* । बोधस्य व्युत्पत्त्यनुसारित्वादेवेत्यर्थः । *व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति* । कार्यकारणभावग्रहाधीनत्वादित्यर्थः । बोधानुसारिणो हि व्युत्पतिर्न हि बोधो व्युत्पत्त्यनुसारी । अत एवारोपे सति निमित्ताऽनुसरणं, न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इति प्रामाणिकाः ।

(३)अर्थस्य विशेष्यत्वादिना प्रतीयमानस्य अन्यप्रमाणत्वात् स्वविशेषणीभूतप्रतीत्यनुरोधकव्युत्पत्तिकत्वादित्यर्थः । 'प्रधानं प्रत्ययार्थ' इति नियमस्य पाणिनिनाऽनादृतत्वेऽपि, 'योः यः प्रत्ययार्थः स प्रधानम्'इत्यर्थस्य, 'तदागमे हि' इति सूत्रयता जैमिनिनाऽऽदृतस्याऽदुष्टत्वादाख्यातार्थतयैव व्यापारस्य प्राधान्यम् । टाबादीनां द्योतकत्वेन संख्यावाचकत्वेऽपि प्रत्ययजन्योपस्थितौ संख्याद्यवृत्तित्वस्य विशेषणाच्चोक्तकार्य-

---

(१) **व्युत्पन्नानामिति** । अधाराधेयभावसम्बन्धेन घटप्रकारककर्म्मत्वविशेष्यकबाधजनकताग्रहवतामित्यर्थः ।

(२) **नैयायिकनव्येति** । कर्मधारयसमासे नैयायिकशब्दस्य क्रियाशब्दतया पाठकपाचकादौ पाठकादिवत्पूर्वनिपाते नैयायिकनव्यशब्दस्य साधुत्वम् ।

(३) प्रधानप्रत्ययार्थेत्यादिसूत्रीय 'अर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्'इति पदं व्याचष्टे–'अर्थस्य'इति ।

त्यनुसारित्वादिति हि तदर्थः। एवं सत्यपि नियामकापेक्षणे च "भावप्रधानमाख्यातम्" इति वचनमेव(१) गृह्यतामिति सुधीभिरूह्यम्।

'तदागमे हि' इति न्यायो विवरणञ्चाऽतिव्याप्तमित्याह–*किं कृतम्, पक्वमिति*॥ कृञा विवरणं प्रतीतिश्च पक्वमित्यत्रापि, इति (२)तत्रापि भावना वाच्या स्यादिति भावः। नन्वस्तु तिङ इव कृतामपि(३) भावना वाच्येत्यत आह—*अपीति*॥ तथाचोभयसाधारण्येन तत्प्रतीतेरुभयसाधारणो धातुरेव वाचक इति भावः।

कारणभावस्य निर्दुष्टत्वादित्यन्ये प्रतीयमानाऽर्थस्य प्राधान्यमिति, 'तदागमे हि' इति न्यायाकार इत्याशयेनाह–*तदागमे हीतीति*।

अतिव्याप्तमिति। "नपुंसकमनपुंसकेन" इति क्लीबशेषतैकवचनान्ततायां च व्यभिचरितमित्यर्थः। तदेव विशदयति–*कृञेति*। पक्वमित्यत्रापिनाऽनुपदोक्तपक्ववानित्यस्याऽपि संग्रहः। तत्र भावनाया आक्षेपात् प्रतीयमानत्वेऽपि प्रत्ययार्थत्वाऽभावेन व्यभिचारसम्भवात्। किं कृतमित्यतो व्यापारविषयस्य जिज्ञास्यत्वाऽवगमात् पक्वमित्यतस्तदनवबोधेनाऽस्योत्तरत्वाऽनुपपत्त्या व्यापारबोधकत्वध्रौव्ये तस्य प्रत्ययार्थत्वाऽभावादव्यभिचार इत्यर्थः॥

विवरणमिति। विवरणं चाऽत्र प्रश्नोत्तररूपमेव। तद्बोधनार्थमेव किमनुल्लेखः। अन्यथा केवलकृतशब्दस्य पक्वपदविवरणतया लोकाऽप्रसिद्धेर्विवरणं चाऽतिव्याप्तमित्यस्याऽसङ्गतेः। *वाच्या स्यादिति*। प्रत्ययवाच्या स्यादित्यर्थः। अपिशब्दः पूर्वोक्ताऽर्थस्यैव न समुच्चायकः, किन्त्वर्थान्तरस्यापीति वक्तुमाशङ्कते–*नन्विति*। तथाचोक्तापत्तिरिष्टवेति भावः।

अपिसमुच्चितार्थं प्रकटयति—*तथाचेति*। *उभयेति*। आख्यातकृदन्तोभयेत्यर्थः। *साधारण्येनेति*। साधारण्यमत्र समभिव्याहारविशेषः। *प्रतीतेरिति*। भावनाप्रतीतेरित्यर्थः॥ *उभयसाधारण इति*॥ घटकतया प्रयोगद्वयाऽनुस्यूत इत्यर्थः। तथाच प्रयोगद्वये नियतवृत्तित्वेन धातोरव भावनावाचकत्वसिद्धिः। धातुत्वस्य शब्दतावच्छेदकत्वेन लाघवान्न तु तिङ्कृतोस्तिङ्त्वस्य चाननुगतस्य शक्तातक्छेदकत्वे गौरवात्। परस्परव्यभिचाराच्चेत्युक्तापत्तेर्नेष्टत्वसम्भावनेति भावः।

---

(१) एवकारेण 'प्रकृतिप्रत्यययोः' इत्यस्य व्यावृत्तिः। तस्यौत्सर्गिकत्वात्। भगवता भाष्यकारेणापि अनुमोदितमेतत् "सर्वं हि नामधातुजमाह शकटस्य च तोकम्" इत्यनेन।

(२) क्वचिद् 'अत्रापि' इतिपाठः। (३) अपिना पक्ववानित्यस्य समुच्चयः।

भवद्रीत्या प्रत्ययार्थत्वात् प्रधान्या(१)पत्तिश्चेति द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥
(२)साधकान्तरमाह—

किं कार्य्यं पचनीयं चेत्यादि दृष्टं हि कृत्स्वपि ।
किञ्च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव न ॥ ९ ॥

कार्य्यमित्यत्र "ऋहलोर्ण्यत्" (पा०सू०३।१।१८४) इति कर्मणि ण्यत्। पचनीयमीत्यादौ चानीयर्। आदिना ज्योतिष्टोमयाजी इत्यादौ करणे उपपदे कर्त्तरि णिनिः। एते च क्रियायोगमन्तरेणासन्तस्तद्वाच्यतां बोधयन्ति। विना क्रियां कारकत्वासम्भवेन तद्वाचकप्रत्ययस्याप्यऽसम्भवात्। न च 'गम्यमानक्रियामादाय कारकयोगः' (३)इति

ननु धातुत्वस्य शक्तावच्छेदकतायाः प्रागेव निराकृत्वान्नोक्तदूषणस्याऽपिशब्दसमुच्चयत्वमत आह–*भवद्रीत्येति*। स्वमते भावनायाः प्रकृत्यर्थत्वादुक्तं–भवदिति। प्रयत्यार्थत्वादित्यनेन पूर्वोक्तमतद्वयमध्ये त्वस्यैव मीमांसकसम्मतत्वमिति सूच्यते। व्याख्यातं च तथैव। अवतरणे तन्न्यायविरोधोपदर्शनं तु प्रत्ययाऽर्थत्वप्राधान्ययोः प्रायशः समनैयत्येन, प्रधानस्य प्रत्ययार्थत्वसाधकत्वस्याऽपि ततो लाभेन प्रकृतिवाच्यत्वे तदनुपपन्नमित्याशयेनेति बोध्यम् ॥ ८ ॥

साधकान्तरमित्यस्य धातोर्व्यापारवाचकत्वे इत्यादिः। किं कार्यमित्यत्र प्रश्नोत्तरभावरूपविवरणेनैव व्यापारस्य धात्वर्थत्वसिद्धिरित्यत्र न तात्पर्यम्, किन्तु प्रश्नोत्तरभावरूपविवरणस्य प्रक्रान्तत्वात् किमनुल्लेख इति सूचयन्नाह—*कार्यमित्यत्रेति*। *णिनिरिति*। "भूते" इत्यधिकृत्य, "करणे यजः" (पा०सू० ३।२।५) इति सूत्रेणेति शेषः ॥ एते ण्यदादय इत्यर्थः ॥

क्रियायोगमन्तरेणेति। क्रियान्वयिनामेव कारकतया धातोर्व्यापाराऽवाचकत्वे कार्य्यो घट इत्यादौ कर्मादिसंज्ञानां "कारके" इत्यधिकृत्य विहितानां घटादावसम्भवेन तत्र विधीयमानण्यदाद्यनुपपत्तिर्धातोस्तदाक्षिपति, देवदत्तस्य पीनत्वानुपपत्तिरिव रात्रिभोजनमिति भावः। तदेवाह—*विना क्रियामिति*। *गम्यमानेति*। अस्य

---

(१) कर्तृकर्मणोरात्मेपलभ्यत्वेन गौणत्वात् भावनाया एव प्राधान्यापत्तिरित्यर्थः। सा तु नेष्यते तैरिति (२) क्वचित् 'व्यापारस्य धात्वर्थत्वे साधाकान्तरमाह'–इति पाठो दृश्यते।

(३) अत एव 'अलं श्रमेण' इत्यत्र श्रमेण इत्यस्य साधुत्वम्। साधक्रियानिरूपितस्य करणत्वस्य श्रमे सत्वात्। 'शतेन शतेन वत्सान्पाययति पयः' इत्यत्र च शतेनेत्यस्य साधुत्वमित्यन्यत्र विस्तरः।

भाट्टरीतिर्युक्ता। आख्यातेऽपि तथात्वापत्तौ तत्रापि भावनाया वाच्यत्वासिद्ध्यापत्तेः।

अथ लिङ्गसङ्ख्यान्वयानुरोधा(१)त्कर्त्तुर्वाच्यत्वमावश्यकमिति, तेनाक्षेपाद् भावनाप्रत्ययः स्यादिति मतम्। तर्हि सङ्ख्यान्वयोपपत्तये आख्यातेऽपि कर्त्ता वाच्यः स्यात्। पक्वानित्यादौ कालकारकान्वयानुरोधाद् भावनाया अपि तस्याऽऽवश्यकत्वाच्चेति भावः।

अपिना हेत्वन्तरसमुच्चयः। तथाहि—नखैर्भिन्नो नखभिन्नः, हरिणा त्रातो हरित्रात इत्यादौ, "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" (पा०सू०२।१।३२) इति समासो न स्यात्। पुरुषो (२)राज्ञो भार्य्या देवदत्तस्य इतिवद् असामर्थ्यात्। नचाध्याहृतक्रियाद्वारा सामर्थ्यं वाच्यम्, दध्योदनो

तदुपस्थापकपदाभावेऽपीत्यादिः। *तथात्वापत्ताविति*। गम्यमानक्रियामादायेव कर्त्तृकर्माऽर्थकप्रत्ययोपपत्तावित्यर्थः। *तत्राऽपि*। तिङ्संज्ञकाऽऽख्याते॥

लिङ्गसंख्यान्वयाऽनुरोधादिति। अस्य पाचक इत्यादावित्यादिः॥ आवश्यकमित्यस्य कृतीति शेषः। कृन्निरूपितवाच्यत्वं कर्त्तुरवश्यमङ्गीकरणीयमित्यर्थः। तेन कर्त्रा आक्षेपादित्यस्य स्वरूपनिरूपकतयेत्यादिः। *प्रत्यय इति*। बोध इत्यर्थः॥ *तस्य*। वाच्यत्वस्येत्यर्थः॥

असामर्थ्यादिति। विशिष्टार्थोपस्थित्यजनकत्वादित्यर्थः। निराकाङ्क्षत्वादिति यावत्। त्रातभिन्नपदान्तर्गतधात्वर्थक्रिययोः कर्त्तृकरणकारकसाकाङ्क्षत्वेन, हरिणेत्यादिपदोपस्थितकर्त्तृकरणयोश्च कारकत्वेन क्रियासाकाङ्क्षत्वेन परस्परसाकाङ्क्षत्वरूपसामर्थ्यं सुघटं व्यापारस्य धात्वर्थतावादिमते। भवन्मते तु पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्येत्यादिवन्निराकाङ्क्षत्वात् समासाऽनुपपत्तिरिति भावः। इदमुपलक्षणं कारकविभक्तेरपि॥

अध्याहृतक्रियामादायेति। करोत्यर्थव्यापारमादायेत्यर्थः। *सामर्थ्यमिति*। तथाच नखैः कृत्वा भिन्न इति बोधाभ्युपगमेनाऽध्याहृतार्थमादाय सामर्थ्योपपत्तिरित्यर्थः। अध्याहृतक्रियामादाय सामर्थ्याऽभ्युपगमे दृष्टान्तमाह—*दध्योदनेत्या-

---

(१) कर्तुर्वाच्यत्वमिति। 'पक्वस्तण्डुल' इत्यादौ कर्मादेरप्युपलक्षणं बोध्यम्।

(२) राजसम्बन्धी पुरुषः देवदत्तसम्बन्धिनी भार्या इत्यन्वयविवक्षायां राज्ञो भार्या इत्यनयोः पदयोर्न समासः। अनन्वयात्सामर्थ्याभावाच्च। तथा नखैर्भिन्न इत्यत्र नखभिन्नशब्दयोः समासो न स्यादित्यर्थः।

गुडधाना इत्यादिवत् । अन्यथा–अत्रापि "अन्नेन व्यञ्जनम्" (पा०सू० २।१।३४) "भक्ष्येण मिश्रीकरणम्" (पा०सू०२।१।३५) इति समासो न स्यादिति वाच्यम् । तत्र विध्यानर्थक्यादगत्या तथा स्वीकारेऽपि 'हरिकृतम्' इत्यादौ (१)साक्षाद्धात्वर्थान्वयेनोपपद्यमानस्य "कर्तृकरणे" इत्यस्याक्षेपेण (२)परम्परासम्बन्धे प्रवृत्त्ययोगात् ।

(३)नचैकस्यां क्रियायामन्वयित्वमेव सामर्थ्यमिति शङ्क्यम् । असूर्यम्पश्या इत्यादेरसमर्थसमासत्वानापत्तेः । इष्टापत्तौ कृतः सर्व्वादिः* ॥ *विध्यानर्थक्यादिति* ॥ 'अन्नेन व्यञ्जनम्' इत्यादेरपि पदविधित्वेन समर्थपरिभाषाविषयतया स्वतोऽसमर्थदध्यादिपदानां समासविधानवैयर्थ्यापत्त्योपसेचनादिक्रियाध्याहाराऽभ्युपगमेऽपीत्यर्थः ॥

हरिकृतमिति ॥ कृधातोर्व्यापारार्थकत्वस्वीकारात्तन्निरूपितकर्तृत्वस्य हरौ साक्षात्सत्वादध्याहारं विनैव शास्त्रवारितार्थं 'हरित्रात' इत्यादावध्याहृतक्रियाद्वारकसामर्थ्यमादाय तत्प्रवृत्तौ मानाभावादित्यर्थः । कृञो व्यापारार्थकत्वानभ्युपगमे त्वध्याहृतार्थस्यापि सामर्थ्यानुपपादकत्वाच्छास्त्रवैयर्थ्यमेव स्यादिति सूचनाय कृतामित्युक्तम् । आदिना, शरकृतमित्यादिकरणतृतीयातत्पुरुषपरिग्रहः ।

केचित्तु–कृदर्थकर्त्रैव तृतीयार्थकर्त्राक्षिप्तभावनामादाय हरित्रात इत्यादौ, नखैर्भिन्न इत्यादौ तु करणसामर्थेनाध्याहृतां तामादाय सामर्थ्योपपत्तौ न तदनुपपत्तिर्धातोर्भावनावाचकत्वसाधिका । एवञ्च कृञः फलार्थकत्वेऽपि न समासानुपपत्तिरित्याहुः। तच्चिन्त्यम् ॥

एककियान्वयित्वमेवेति ॥ धवखदिरावित्यादौ तस्य दृष्टत्वेनान्यत्रापि साक्षात्परम्परया वा तस्यैव समासप्रयोजकत्वमिति भावः ॥ *असूर्यम्पश्या इति* । नञर्थप्रसज्ज्यप्रतिषेधस्य क्रियान्वयित्वस्य(४) वक्ष्यमाणतया(५) सूर्य्यस्यापि कर्मकारकतया ।तदन्वयित्वेन भवदुक्तसामथ्यस्य तत्र सत्त्वादिति भावः ॥

---

(१) **साक्षादिति** । कृधातोस्तन्मतेऽपि कृतिरूपभावनार्थकत्वादिति भावः ।

(२) **परम्परासम्बन्ध इति** । स्वकर्तृकादिक्रियाजन्यत्वरूपपरम्परेत्यर्थः ।

(३) नचैकस्यां क्रियायामन्वयित्वमिति पाठः ।

(४) सम्बोधनान्त कृत्वोऽर्थाः' (का० १६) इत्यादिकारिकाव्याख्यानावसरे इति शेषः ।

(५) नच 'असूर्यं पश्या राजदाराः' इत्यादिष्वसमर्थसमासत्वं मा भवत्विति वाच्यम् । असूर्यंपश्या इत्यत्र ज्ञापकात्समासेऽप्येतादृशस्थले समासाभावस्यैवेष्टत्वात् । अत एव भाष्यकारेण 'सर्वचर्मणः कृतः' इत्यत्र निपातनात्समास इत्युक्तम् ।

मृत्तिकयेत्यत्र कृतसर्व्वमृत्तिक इत्यापत्तेः। नचाऽत्र समासविधायकाभावः।"सह सुपा" (पा०सू०२।१।४।) इत्यस्य सत्त्वात्। अन्यथा असमर्थ समासोऽपि विधायकाभावान्न स्यादिति।

किञ्च भावनायास्तिङर्थत्वे 'भावयति घटम्'इतिवद्'भवति घटम्' इत्यपि स्यात्; धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वसत्त्वात्। (१)नचाख्यातार्थव्यापाराश्रययत्वेन कर्तृत्वात्तत्संज्ञया कर्मसंज्ञया बाधान्न द्वितीयेति वाच्यम्। आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वे 'पाचयति देवदत्तो विष्णुमित्रेण' इत्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वापत्तौ तृतीयानापत्तेः। 'ग्रामं गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रम्' इत्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वापत्तौ ग्रामस्य(२)गमिकर्मत्वानापत्तेश्च। तथाच 'ग्रामाय गमयति देवदत्तो

कृतसर्वमृत्तिक इति॥ मृत्तिकायाः करणतया, सर्वपदार्थस्य कर्मतया कृधात्वर्थाऽन्वयित्वादितिभावः। योगविभागस्यानिष्टानापादकत्वादाह—*किञ्चेति*॥

अकर्तृत्वापत्ताविति॥ आख्यातार्थव्यापारानाश्रयत्वादिति शेषः। अस्मन्मते तु णिच्प्रकृत्यर्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वान्न तदनुपपत्तिरिति भावः। ननु विष्णुमित्रस्याऽकर्तृत्वेऽपि करणत्वविवक्षयैव तत्र तृतीया सुलभेत्यत आह–*ग्रामं गमयतीति*॥ "कर्तुरीप्सिततमम्"इत्यनेन प्रकृतिकर्तुनिष्ठव्यापारजन्यफलसम्बन्धिन एव कर्मसंज्ञा विधानेन त्वन्मते विष्णुमित्रस्याकर्तृतया तद्व्यापारजन्यफलाश्रयस्यापि ग्रामस्याकर्मत्वेन तद्वाचकपदोत्तरं द्वितीयानापत्तिः। विष्णुमित्रस्य करणत्वे णिचोऽसम्भवश्च। धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयस्यैव कर्मत्वाङ्गीकारे तु णिजन्तकर्मतैव स्यान्न गमिकर्मतेति भावः। इष्टापत्तावाह–*तथाचेति*।

---

(१) ननु भवन्मतेऽपि इयमापत्तिस्तुल्या, कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्नेति समाधानमपि तुल्यमित्याशङ्का निराचष्टे–नचाख्यार्थेति। तथाच दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यम्। दृष्टान्ते प्रयोजकव्यापारो णिजर्थः। दार्ष्टान्तिके तु प्रयोज्यव्यापार आख्यातार्थः। एवं च घटं भावयतीत्यत्र घटस्य कर्तृत्वाभावेन णिजर्थभावनां प्रति कर्मत्वं निरपवादमेव। घटो भवतीत्यत्र आख्यातार्थव्यापाराश्रयतया कर्तृसंज्ञया बाधितत्वान्न घटस्य कर्मत्वमित्यर्थः।

(२) ननु "कर्तुरीप्सिततमं कर्म" इति सूत्रस्थकर्तृपदं स्वतन्त्रपरमवश्यं वक्तव्यम्। अन्यथा देवदत्तो विष्णुमित्रं ग्रामाय गमयतीति प्रयोगे प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञाविरहात् ग्रामादिति द्वितीया न स्यात्। तस्मात्कर्तृपदस्य स्वतन्त्रपरकत्वे तु न साऽनुपपत्तिः। धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वरूपस्वातन्त्र्यस्य तत्रापि सत्त्वात्। एवं प्रकृते धात्वर्थसंयोगानुकूलव्यापारा-

विष्णुमित्रम्'इत्यपि न स्यात् । "गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि" (पा० सू०२।३।१२) इति गत्यर्थकर्मण्येव(१)चतुर्थीविधानात् । एतेन णिजन्ते आख्यातार्थ उभयं, तदाश्रयत्वाद्देवदत्तयज्ञदत्तयोः कर्तृतेत्यपास्तम् ।

किञ्च तस्मिन् प्रयोगे य आख्यातार्थ इत्यस्यावश्यकत्वेनाख्यातशून्ये 'देवदत्तः पक्ता' इत्यादौ देवदत्तस्याऽकर्तृतापत्तेरिति दिक् ॥

एतेनेति । आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वनिरासेनेत्यर्थः । *णिजन्ते*—पाचयत्यादौ । *उभयमिति* । प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारद्वयमित्यर्थः । *तदाश्रयत्वादिति* । आख्यातार्थव्यापारद्वयान्यतरत्वादित्यर्थः ॥

अपास्तमिति । अयम्भावः—आख्यातस्य व्यापारद्वयाऽभिधायकत्वेन विष्णुमित्रस्य कर्त्तृत्वोपपादनेऽपि तत् । कर्तृत्वस्याख्याताभिधानाद्देवदत्तपदोत्तरमिव विष्णुमित्रपदोत्तरं तृतीयादौर्लभ्यमेवमाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्योभयोरप्यविशिष्टत्वात् प्रधानव्यवहारोच्छेदापत्त्या "हेतुमति च" (पा० सू० ३। १।२६) इत्यनुशासनविरोधश्चेति ।

ननु णिजाख्यातार्थान्यतरार्थव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वम् । अस्मन्मते फलमात्रस्य गणपठितधात्वर्थत्वेन तदनुकूलणिजर्थव्यापाराश्रयत्वेन विष्णुमित्रस्याऽपि कर्त्तृत्वाद्दौर्लभ्येन नोक्ताऽनुपपत्तिरत आह—*किञ्चेति* । आख्यातार्थव्याराश्रयत्वस्य केवलान्वयितया अव्यावर्त्तकत्वेनाऽऽख्यातं तद्वाक्यस्थत्वेनाऽवश्यं विशेषणीयम् । एवञ्च-'चैत्रः पक्ता' इत्यादावाख्यातशून्ये वाच्ये कृदर्थकर्त्तर्यव्याप्तिर्दुर्वारेत्यर्थः ।

नन्वस्तिर्भवन्तीपर इति भाष्येणाख्यातप्रयोगस्य तत्राऽवश्यम्भावान्नोक्तापत्तिः । किञ्च धातुविहितप्रत्ययवाच्यतदाक्षिप्ताऽन्यतरव्यापाराश्रयत्वं कर्त्तृत्वम् । धातुविहितेति प्रत्ययविशेषणाच्च न करणतृतीयार्थव्यापाराश्रयेऽतिव्याप्तिः । उक्तस्थले कृद्वाच्यकर्त्राक्षिप्तव्यापाराश्रयत्वान्नोक्तदोषोऽत आह-*दिगिति* । तदर्थस्त्वितरनिवृत्तितात्पर्यकतादृशवाक्येऽस्त्यध्याहारस्यानावश्यकत्वादुक्तप्रकारस्य न साधीयस्त्वम् ।

श्रयत्वरूपस्वातन्त्र्यस्य प्रयोज्ये सत्वेन विष्णुमित्रस्य कर्तृत्वमितिचेत् ? न । आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्यैव स्वातन्त्र्यपदार्थत्वात् । तस्य च प्रयोज्येऽसत्वात् इति बोध्यम् ।

(१) अध्वभिन्ने गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ स्तश्चेष्टायां सत्याम् इतिसूत्रार्थः । तन्मते गत्यर्थकर्मत्वं संयोगरूपगत्यर्थकधातुसमभिव्याहृताख्यातार्थव्यापाराश्रयरूपकर्तुरीप्सिततमत्वं तादृशकर्तृनिष्ठाख्यातार्थक्रियाजन्यफलाश्रयतयेच्छाविषयत्वरूपं तच्चोक्तरीत्या ग्रामस्य न सम्भवतीति णिजन्ते कर्मत्वनिबन्धनद्वितीयासिद्धावपि चतुर्थी न सिध्येदितिभावः ।

सूत्रानुपपत्तिमपि मानत्वेन प्रदर्शयन्नुक्तार्थस्य स्वोत्प्रेक्षितत्वं निरस्यति–*किञ्चेति* ॥ धातुसंज्ञाविधायकम्–"भूवादयो धातवः" (पा० सू० १।३।१) इति सूत्रम् । तत्र भूश्च वाश्चेति द्वन्द्वः । आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारकवाचिनोरेकशेषः । आदिश्च आदिश्च आदी, ततो भूवौ आदी येषां ते भूवादयः । तथाच भूप्रभृतयो वासदृशा धातवः इत्यर्थः । तच्च क्रियावाचकत्वेन(१) । तथाच क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितत्वं धातुत्वं पर्य्यवसन्नम् । अत्र हि क्रियावाचित्वमात्रोक्तौ वर्ज्जनादिरूपक्रियावाचके 'हिरुक्; नाना' इत्यादावतिव्याप्तिरिति भ्वादिगणपठितत्वमुक्तम् ॥ ९ ॥

तावन्मात्रोक्तौ चाह—

सर्व्वनामाव्ययादीनां यावादीनां प्रसङ्गतः ॥
न हि तत्पाठमात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटम् ॥१०॥

गणपठितत्वमात्रोक्तौ सर्व्वनामा यो 'याः' तस्यापि धातुत्वं स्यात्। तथाच—याः पश्यसीत्यादौ "आतो धातोः" (पा० सू० ६।४।१४०)

किञ्चैवंरीत्या कर्त्तृत्वनिर्वचनाऽपेक्षया धातोर्व्यापारार्थकत्वमभ्युपगम्य तदाश्रयत्वमेव कर्त्तृत्वं निर्वक्तुमुचितम्, लाघवादित्यादिः ॥

स्वोत्प्रेक्षितत्वमिति । निर्मूलस्वकल्पनाविषयत्वमित्यर्थः । *हिरुगिति* । यथाश्रुतमनुरुध्य चेदम् । तदर्थस्य कालानन्वितत्वेन क्रियात्वासम्भवात् । किन्तु तावन्मात्रोक्तावाणवयत्यादावतिव्याप्तिर्बोध्या । तेषां धातुत्वे च शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्तेरिति बोध्यम् ॥ ९ ॥

तावन्मात्रोक्तावित्यत्र मात्रपदेन क्रियावाचकत्वदलव्यवच्छेदः । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह–*तथाचेति* । या इत्यस्य द्वितीयान्तत्वं सूचयितुमाह–*पश्यसीति* ।

---

(१) न तु शब्दत्वादिना अदादित्वेन वा । आद्ये–वादय इत्यस्याव्यावर्तकत्वात् । अन्त्ये–भ्वादेरसंग्रहापतेः । किन्तु परस्परसाहचर्यात् क्रियावाचकत्वेनैव । तथाहि–भूसाहचर्याद्वाशब्दोऽनव्ययमसत्ववाच्येव गृह्यते; तादृशवाशब्दसाहचर्याच्च भूशब्दोऽप्यसत्ववाच्येव गृह्यते; इति परस्परसाहचर्यात्क्रियावाचित्वं लब्धम् इति दिक् ।

इत्याकारलोपापत्तिः । ननु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणान्न सर्व्वनाम्नो ग्रहणम्, तस्य लाक्षणिकत्वादित्यत आह—(१) *वेत्यादि* ॥ अव्यये--'वा' इत्यादावतिप्रसङ्गः । तादृशस्यैव गणेऽपि पाठेन निर्णयासम्भवात् । तथाच विकल्पार्थको वातीति प्रयोगः स्यादिति भावः। न च गतिगन्धनाद्यर्थानिर्द्देशो नियामकः तस्य "अर्थानादेशनाद्" इति(२)भाष्यपर्य्यालोचनया आधुनिकत्वलाभात् ॥१०॥

लक्षणप्रतीति । लक्ष्यतेऽन्वाख्यायते साधुशब्दोऽनेनेति लक्षणं सूत्रम् । तदनुसन्धानसापेक्षत्वोपचारेण लाक्षणिकमपि लक्षणशब्देनोच्यते । यथा-पै—इत्यस्य, पा इति रूपं विलम्बोपस्थितिकम् । लक्षणाऽनुसन्धानसापेक्षत्वात् । प्रतिपदोक्तं तु तद्विभक्तिविशेषानुवादेन पठितं शीघ्रोपस्थितिकम् । लक्षणानुसन्धानानपेक्षणात् इति । यथा पिबतेः पा इति रूपं तथा च शीघ्रोपस्थितिकत्वं प्रतिपदोक्तग्रहणे बीजं, तच्च या इति गणपठिते एव सर्वनाम्नि लक्षणानुसन्धानसापेक्षेति भावः । अव्यये, वा—इत्यादावित्यादिना, सु—इत्युपसर्गस्य, मामाङिति स्वराद्योश्च संग्रहः । षत्वप्रकरणपाठादुपसर्गव्यावृत्तिर्न शङ्क्या । साधादिसंग्रहाय परिभाषितपोपदेशत्वस्य तत्राऽपि सत्त्वात् ॥

प्रयोगः स्यादिति । उपलक्षणं चैतत्सुवति, माति, मिमीते, इत्यादिप्रयोगाणाम् । पुप्रसवे, मा, माङ्माने इत्यादिधातूनां सत्त्वेन तन्निर्णयासम्भवात् । सत्यन्तोक्तौ तु न दोषः । वाद्यर्थस्य विकल्पादेर्भूतादिकालासम्बन्धेन क्रियात्वाभावादिति भावः । *नियामक इति* । गणे पठितानामेव धातुत्वस्याभिप्रेतत्वेऽर्थनिर्देशवैययर्थ्यापत्त्या निर्दिष्टार्थानामेव धातुत्वं ज्ञाप्यते इत्यर्थः । *तस्य*—अर्थनिर्द्देशस्य । *अर्थानादेशनादिति* । अर्थस्य सत्तादेः, अनादेशनादनाम्नानादित्यर्थः ।

आधुनिकत्वलाभादिति । भीमसेनादिप्रणीतत्वावगतेरित्यर्थः । तथा च भूवो-

---

(१) वस्तुतस्तु नैतद्युक्तम् ।

नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्चे षाट्वर्गस्तवर्गः ॥

इत्यभियुक्तोक्तेर्धातुसंज्ञासूत्रे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिर्वक्तुमशक्येत्येतत्परिभाषाप्रवृत्तौ हि धातुविशिष्टघटकत्वं हि नकारादेस्सम्भतीति तथाभियुक्तोक्त्या धातुसंज्ञायामुक्तपरिभाषा न प्रवर्तते इत्यवश्यमङीकार्यमित्यादिसर्वमत्र त्यशब्दरत्न एव स्पष्टम् ।

(२) "मुण्डमिश्र" इत्यादिसूत्रस्थेत्यादिः । "अर्थानादेशनाद्"इत्यस्य सर्वत्रार्थानादेशनादित्यर्थः । अत एव 'एवमर्थं खल्वप्याचार्यश्चित्रयति क्वचिदर्थानादिशति क्वचिन्न'इति "नमोवरिवश्चित्रङ्" इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । अत एव च कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेवेत्येवकारस्य धातूनामनेकार्थत्वज्ञापकतोक्ता संगच्छते, तस्य पाणिन्युक्तत्वात् अर्थानिर्देशस्योपलक्षणत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ।

नन्वस्तु क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वम्, धातुत्वं, क्रिया च धात्वर्थ एव न व्यापार इत्याशङ्कां समाधत्ते—

धात्वर्थत्वं क्रियात्वञ्चेद्धातुत्वं च क्रियार्थता ।
अन्योऽन्यसंश्रयः स्पष्टस्तस्मादस्तु यथाकरम् ॥ ११ ॥

यदि क्रियात्वं धात्वर्थत्वमेव;तर्हि धातुत्वग्रहे तदर्थत्वरूपक्रियात्वग्रहः, क्रियात्वग्रहे च तदवच्छिन्नवाचकत्वघटितधातुत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रय इति ग्रहपदं पूरयित्वा व्याख्येयम् । यथाश्रुते चान्योन्याश्रयस्योत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनासङ्गत्यापत्तेः । नचान्यतमत्वं धातुत्वम्-"भूवादय" इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यभिप्रेत्याह-*अस्त्विति* ॥

दिसूत्रे—परिमाणग्रहणं कर्त्तव्यम् । कुतो ह्येतत् । भूशब्दो धातुसंज्ञको भवति, न पुनर्भूशब्द इति । यद्यप्यर्थनिर्देशस्य सूत्रकृत्प्रणीतत्वमपि । तथाच "चुटू" (पा०सू० १।३।७) इति सूत्रे 'यदयमिरितः कांश्चिन्नुमनुषक्तान् पठति, उबुन्दिर् निशामने, स्कन्दिर्गतिशोषणयोः इति तेन नेरितामिदिद्विधि रिति' भाष्ये उक्तम् । तथापि भाष्यद्वयप्रामाण्यात्सर्वधात्वर्थनिर्देशस्याऽपाणिनीयत्वेन न तन्निर्देशस्य नियामकतेति भावः । चुलुम्पादीनां स्तम्भ्वादीनां च कास्यनेकाचामितिवचनादुदित्करणाच्च धातुतेति दिक् ॥ १० ॥

धात्वर्थ एवेति । फलमेवेत्यर्थः । तथाच नैतत्सूत्रानुपपत्तिर्धातोर्व्यापारार्थत्वसाधिकेति भावः । *उत्पत्ताविति* । यथा बीजाङ्कुराद्युत्पत्तौ अनादित्वेन तत्परिहार इत्यन्यत् । यथा वा चैत्रपुत्रश्चैत्र इत्यादौ । तत्राप्येकोत्पत्ति विनाऽपरानुपपत्तेः । *ज्ञप्ताविति । "हलन्त्यम्"इत्यादौ प्रसिद्धः । *असङ्गत्यापत्तेरिति । यथा पृथिवीजलयोराधाराधेयभाव इत्यादावुभयोः परस्पराधाराधेयभावेन स्थितेः सर्वैरेवाभ्युपगमात्(१) । प्रकृते वस्तुतो धात्वर्थस्य क्रियात्वे क्रियात्वस्य धात्वर्थत्वे बाधकाभावेन तत्र दूषणदानस्यानुचितत्वापत्तेरित्यर्थः। *अन्यतमत्वमिति*। भ्वादिभिन्नभिन्नत्वमित्यर्थः॥

वैयर्थ्यापत्तेरिति। तावतैवातिप्रसङ्गभङ्गे गुरुधर्मावच्छिन्नशक्तिप्रतिपादकस्य तस्यानतिप्रयोजनकत्वापत्तेरित्यर्थः । दृष्टफलाभावादिति भावः । केचित्तु भ्वादिषु धातुरित्यनुगतव्यवहारात् क्रियात्वमपि जातिरेव शक्यतावच्छेदकतयेव शक्तावच्छेदकत--

---

(१) 'नेतरेतराश्रयाणि प्रकल्प्यन्ते' इत्युक्त्वा 'जले नौः शकटं वहति, स्थले च नाव' इत्यादिना भाष्येऽपि स्फुटमेतत् ।

व्यापारसन्तानः क्रिया, तद्वाचकत्वे सति गणपठित्वमित्यर्थः। ननु सत्तादीन् फलांशानन्यतमत्वेनादाय ताद्वाचकत्वे सति गणपठित्वं लक्षणमुच्यताम्(१) । धात्वर्थत्वात् तेषां क्रियाशब्देन व्यवहारो भाष्यादौ कृतोऽप्युपपत्स्यत इति चेद् ? न। अन्यतममध्ये विकल्पस्यापि विकल्पयतीति प्रयोगानुसारात् प्रवेशावश्यकत्वेन तदर्थके वेत्यव्यये उक्तरीत्या गणपठितत्वसत्त्वेनाऽतिव्याप्तेरिति ॥ ११ ॥

नन्वस्यैव धातुत्वे अस्तीत्यादौ क्रियाप्रतीत्यभावादस्त्यादीनां तदवाचकानामधातुत्वप्रसङ्ग इत्यत आह—

अस्त्यादावपि धर्म्यंशे भाव्येऽस्त्येव हि भावना ॥

याप्यसति बाधके जातिसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । भूवादिसूत्रं त्वनभिज्ञप्रतीतिपरं, तादृशजातिपरिचायकप्रदर्शकमित्याहुः ।

नन्वस्मन्मते पूर्वापरीभूतावयवसमुदायरूपक्रियाया धात्वर्थत्वेन तद्गृहीतपौर्वापर्य्यारोपेण फलस्य क्रियात्वोपपत्तिः । भवन्मते तु क्रियाया धात्वर्थत्वानुपगमेन कथं तत्र तद्व्यवहारोऽत आह–*धात्वर्थत्वादिति* । तथाच तत्र फलत्वव्यवहार इव क्रियात्वव्यवहारोऽपि (२)धात्वर्थत्वप्रयोजकत्वाऽभ्युपगमेन तदुत्पत्तेरिति भावः(३) । *भाष्यादौ कृत इति* । "कर्मवत्कर्मणा" इति सूत्रे भूवादिसूत्रे च भाष्यादावित्यर्थः। आदिपदाद् वृत्त्यादिपरिग्रहः ॥ ११ ॥

अस्यैवेति । क्रियावाचकस्यैवेत्यर्थः । एवकारेण फलमात्रवाचकत्वव्यवच्छेदः । एतदवाचकत्वे हेतुः—*क्रियाप्रतीत्यभावादिति* । *तदवाचकानाम्*—व्यापारावाचकानामित्यर्थः । *अधातुत्वप्रसङ्ग इति* । आपत्तेरिष्टत्वं तु न, ततो लकाराद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥

---

(१) तथाच फलांशानामन्यतमत्वेनोपादाने सूत्रवैयर्थ्यशङ्कापि नेति भावः ।

(२) अर्थाद्गौणो व्यवहार इत्यर्थः ।

(३) केचित्तु लडाद्युत्पत्तौ भ्वादिगणपठितत्वे सति क्रियावाचकत्वं न नियामकं क्रियात्वस्यानुगतस्याभावात् । किन्तु संज्ञाशब्दत्वात् संज्ञाविशेषः, संज्ञाशब्दानां जातिवाचित्वपक्षे जातिविशेष एव । सूत्रं तु तत्परिचायकमेव । कारिकायां क्रियाशब्दस्य साध्यत्वेनाभिधीयमानव्यापारे सांकेतिकशक्तः स एव गृह्यते । सूत्रे वाशब्दः सूचनायेति न सूत्रं धातोः क्रियावाचकत्वसाधनायाभिहितं किन्तूक्तयुक्तिभिः साधितार्थस्य स्वोत्प्रक्षितत्वनिरासायेति तत्त्वम् । एतेन भ्वाद्यन्यतमत्वमेवास्तु धातुत्वं तच्च न क्रियात्वगर्भमथवा गणपठितत्वे सति सनाद्यर्थकत्वमेव

अन्यत्राशेषभावात्तु सा तथा न प्रकाशते ॥१२॥

अस्त्यादौ, अस् भुवि इत्यादौ। धर्म्यंशे–धर्म्मिभागे। भाव्ये–भाव्यत्वेन विवक्षिते। अस्त्येव–प्रतीयत एव। अयमर्थः 'स ततो गतो न वा' इति प्रश्ने, महता यत्नेनतिष्ठतीति प्रयोगे सत्तारूपफलानुकूला भावना प्रतीयत एव। उत्पत्त्या(१)दिबोधने (२)तु सुतराम्।

धर्म्यंशे, फलरूपे इत्यर्थः। अंशपदोपादानात् धर्मिणो धर्मघटितमूर्त्तिकत्वादकर्मकस्थले कर्तृवृत्तित्वाच्च फलस्यापि तदंशत्वात्। तस्य भाव्यतायामेव विवादादाह—*भाव्यत्वेनेति*। भावनानिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थः। फलसाध्यव्यापारस्य जिज्ञासितत्वे इति यावत्। अत एव वक्ष्यति, 'आसन्नविनाशम्' इति। विवक्षास्थलमेव प्रश्नोत्तरभावेन दर्शयति–*स ततो गतो न वेति*। "गत्यर्थाऽकर्मक"इति कर्त्तरि क्तः। प्रश्न इत्यनेन भाव्यत्वस्य जिज्ञास्यत्वं ध्वन्यते। तथाच—गतो न वा किमिति प्रश्नाऽऽकारः।

प्रयोग इति। प्रश्ननिवर्त्तके वाक्य इत्यर्थः। प्रतीयते एवेत्यस्यास्धातुनेति शेषः। ननु स ततो गतो न वेति वाक्याद् गेहाद्यवधिकविभागानुकूलव्यापाराश्रयत्वतदभावाऽन्यतरस्य जिज्ञास्यत्वमवगम्यते। महता यत्नेनाऽस्तीति, वाक्यात्त्वस्तेर्व्यापारार्थकत्वाभ्युपगमेऽऽपि चैत्रादिकर्तृकसत्ताऽनुकूलव्यापार एवेति कथमेतयोः प्रश्नोत्तरत्वम्। तथाहि—यद्धर्मावच्छिन्ने जिज्ञासितयद्धर्माऽवच्छिन्नस्य सम्बन्धो यत्प्रश्नवाक्यात् प्रतीयते तद्धर्मावच्छिन्ने जिज्ञासिततद्धर्मावच्छिन्नसम्बन्धबोधकवाक्यस्योत्तरता। यदाहुः—

जिज्ञासितपदार्थस्य संसर्गो येन गम्यते।
तदुत्तरमिति प्रोक्तमन्यदाऽऽभासशब्दितम्॥ इति।

यथा घटत्वावच्छिन्नजिज्ञासितधर्मावच्छिन्नसम्बन्धबोधकस्य, कस्माद् घट इति प्रश्नवाक्यस्य घटत्वाऽवच्छिन्ने जिज्ञासितदण्डत्वाऽवच्छिन्नस्य हेतुहेतुमद्भावबोधकं दण्डाद् घट इति वाक्यमुत्तरम्। प्रकृते तु, गत, इति, नेति, वेत्युत्तरं युज्यते।

किञ्चोक्तप्रश्नेन सत्तासाधकव्यापारस्य जिज्ञास्यत्वानवगमात् कथमेतस्योत्तरत्वम्। तथाऽत्वेऽपि पूर्वोत्तरवाक्ये यत्नेनेत्युपादानाद्यत्नपदोपस्थाप्ययत्नानिष्पाद्यत्वबोधेनैवोत्तरत्वसिद्ध्या, न ततो धातोर्व्यापारार्थकत्वसिद्धिरत आह—*उत्पत्त्यादीति*। सुतरा-

---

भूधातोर्धातुत्वम्। एवं तत्तदर्थमुपादाय तत्तधातुत्वमुह्यम्। अर्थस्य विशेष्योपादानाच्च नान्योन्याश्रयोऽपीति वदन्ति। (२) आदिपद पराभवतीत्यादौ पराभवादेः संग्रहार्थमिति।

(१) उत्पत्त्यनुकूलभावनाप्रतीतेः सकलानुभवसिद्धत्वात् सत्तार्थकत्वे क्वचिदेव तत्प्रतीतिः। उत्पत्त्याद्यर्थकत्वे तु सर्वत्रेति बोधनाय तरप्प्रत्ययः।

रोहितो लोहितादासीद् धुन्धुस्तस्य सुतोऽभवद् । (रामायणम्) इत्यादिदर्शनात् ।

किञ्च अत्र भावनाविरहे लडादिव्यवस्था न स्यात् । तस्या एव वर्त्तमानत्वादिविवक्षायां तद्विधानात् ।

(१)"क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका" इति वाक्यपदीयादिति ।

नन्वेवमस्तीत्यत्र स्पष्टं कुतो न बुद्ध्यत इत्यत आह–*अन्यत्रेति*॥ *अशेषभावाद्*—भावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात्। तथाच भावनायाः फलसामानाधिकरण्यं तत्स्पष्टत्वे दोष इति भावः । नन्वेवं किं करोतीति प्रश्ने, पचतीत्युत्तरस्येवास्तीत्युत्तरमपि स्यादिति

मित्यस्य व्यापारार्थकत्वमिति शेषः । अत्राश्रयताबोधस्योभयमतसिद्धत्वेन सैव साध्यत्वेनाभिधीयमानत्वाद् व्यापारः, पौर्वापर्य्यं च परमते सत्तायामिव कालगतं तत्रारोपितमेवेति भावः ।

ननु तत्राप्याश्रयताया धात्वर्थत्वकल्पनमप्याग्रहमूलकमेव। तत्रोत्पत्तिमात्रार्थकत्वेऽपि रोहिताश्रयिका भूतानद्यतनोत्पत्तिरित्यभिमतार्थबोधलाभादत आह—*किञ्चेति* । *तस्या एवेति* । भावनाया एवेत्यर्थः । एवकारेण फलव्यवच्छेदः । यथा चैतत्तथोक्तं सार एव । *तद्विधानात्*—लडादिविधानात् । तत्र हरिसम्मतिमप्याह–*क्रियाभेदायेति* । "तुमर्थात्"इति चतुर्थी, वार्त्तिकेन तादर्थ्यं वा । क्रियां भेत्तुं–विशेषयितुं कालो–लडादिर्बोध्यः । अस्तीति शेषः । लडाद्यर्थकालः (२)क्रियामात्रभेदकः इति यावत्; विभक्त्यर्थरूपासंख्या तु सर्वस्याख्यातप्रतिपादकार्थस्य भेदिकेति तदर्थः । मतान्तरेषु धातुप्रतिपाद्किार्थस्येति बोध्यम् । *एवम्*–धातोर्व्यापारवाचकत्वे ।

मूले—*अशेषभावादिति* । शेषः—फलव्याप्त्यतिरिक्तो, भवत्यस्मिन्निति भावोऽधिकरणं यस्येति बहुव्रीहिणा शेषभावशब्दः फलव्यधिकरणार्थकः भावप्रधान-

---

(१) क्रियाभेदायैवेति । स्वविशिष्टाक्रियाया इतरक्रियानो व्यावर्त्तनाय । क्रियायां कालान्वये सतीतरव्यावृत्तिरिति क्रियायामेव कालान्वयः । क्रियाभेदायेत्यस्य सावधारणात् संख्यासर्वस्येत्युत्तरवाक्यात् । तथाच भाष्यकारानुभव एव मानमिति भावः ।

(२) भाष्यकाराद्यनुभवात् , इतरक्रियाव्यावृत्तिफलकत्वात् , क्रियां विना वर्तमानकालस्य प्रतीतेरभावाच्च, कालस्य क्रियायामेवान्वयः । अत एव भूवादिसूत्रे "नान्तरेण क्रियां भूतभविष्यद्वर्तमानाः काला व्यज्यन्ते" इत्यादिभाष्यकारेणोक्तं सङ्गच्छते ।

चेत् ? इष्टापत्तेः । आसन्नविनाशं कञ्चिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने, अस्तीत्युत्तरस्य सर्व्वसम्मतत्वात् ।
इतरत्र तु(१)सुस्थतया निश्चिते किं करोतीति प्रश्नः' पच्यादिविशेषगोचर एवेत्यवधारणादस्तीति नोत्तरमिति ॥ १२ ॥

नन्वेवं भावनायाः फलनियतत्वात्, फलाश्रयस्य च कर्म्मत्वात् सर्व्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्म्मकतापत्तिरित्यत आह—

फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्म्मकः ॥
धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्म्मक उदाहृतः ॥ १३ ॥

एकनिष्ठतायाम्-एकमात्रनिष्ठतायाम् , भिन्नाधिकरणावृत्तितायामिति यावत् । तेन गम्यादौ फलस्य कर्त्तृनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । अकर्म्मको यथा-भ्वादिः । तयोः-फलव्यापारयोः, आश्रयभेदे सकर्म्मक इत्यर्थः ।

निर्द्देशः । तस्मान्नञ्समस्तात्पञ्चम्येकवचने फलव्यधिकरणत्वाभावादित्यर्थावगतिः॥१२॥

फलितमाह—सारे *भावनायाः फलेति* । एकमात्राऽधिकरणकफलसामानाधिकरण्यस्य स्वरूपतो भावनास्पष्टभानप्रतिबन्धकत्वाऽभ्युपगमान्न स्पष्टं तत्प्रतीतिः । स्पष्टत्वं च-फलप्रतीत्यनभिभूतत्वमिति भावः । एवम्—अस्त्याद्यकर्मकाणां व्यापाराऽर्थकत्वे । *फलनियतत्वादिति* । फलव्याप्यत्वादित्यर्थः । भावनावाचकत्वस्य फलवाचकत्वव्याप्यत्वादिति यावत् । *सकर्मकतापत्तिरिति* । फलव्यापारोभयवाचकस्य पच्यादेः सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः ।

ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्वस्याकर्मकतायां तन्त्रत्वे गम्यादीनामप्यकर्मकतापत्तिस्तदर्थफलव्यापारयोरेककर्त्तृवृत्तित्वादतो व्याचष्टे—*एकमात्रनिष्ठतायामिति* । एकमात्रनिष्ठत्वमेकेतरावृत्तित्वे सत्येकवृत्तित्वम् । तत्र प्रयोजनाभावाद्विशेष्यांशमपहाय फलितार्थमाह-*भिन्नाधिकरणेति । भिन्नत्वं च व्यापाराधिकरणापेक्षया बोध्यम् ।

तथाच स्वार्थव्यापारानधिकरणावृत्तिफलवाचकत्वं पर्य्यवसितं लक्षणं लक्ष्ये ग्राहयति-*भ्वादिरिति* । तत्र सत्ताऽऽत्मकव्यापारस्यैकमात्रनिष्ठत्वस्याऽविकलत्वादितिभावः ।

ननु मूले-'तयोर्धर्मिभेदे' इत्यनेन स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं स्वार्थव्या-

---

(१) सुस्थतया निश्चित इति । सत्तानुकूलव्यापारे निश्चिते किं करोतीति प्रश्नोऽन्यविषयक एवेत्यवधारणादस्तीत्युत्तरं तत्र नेत्यर्थः ।

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते।
अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः॥ इति।

बिभ्रदिति। तेन स्वधारणानुकूलो व्यापारोऽत्रापि गम्यत इति भावः। तेन—कर्म्मणा, सकर्म्मकत्वन्तु न, अन्तर्भावात्—फलांशेन सामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यर्थः। आत्मानं जानाति इच्छतीत्यादौ च द्वावात्मनौ-शरीरात्मान्तरात्मा च। तत्रान्तरात्मा तत्कर्म्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति "कर्मवत्कर्मणा" (पा०सू०३।-१।८७) इति सूत्रीयभाष्योक्तरीत्या भिन्नाधिकरणनिष्ठतामादाय सकर्म्मकत्वमित्यवधेयम्॥ १३॥

पारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वमुक्तम्। तत्र वैयधिकरण्यम्-तदधिकरणाऽवृत्तित्वम्। तथाच गमादावव्याप्तिः। तदर्थफलव्यापारयोः परस्पराऽधिकरणवृत्तिभिन्नत्वाऽभावादतो व्याचष्टे भूषणसारे—*आश्रयभेद इति*। तथाच प्रथमलक्षणे कर्तृभिन्नतदधिकरणाऽवृत्तित्वरूपस्य द्वितीये तदनधिकरणावृत्तित्वरूपस्य निवेशान्नाऽनुपपत्तिरिति भावः।

अस्तेः फलव्यापारोभयार्थकत्वे हरिसम्मतिमप्याह-*उक्तञ्चेति*। *व्यपदिश्यते*-व्यवह्रियते। *अन्तर्भावादिति*। धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादित्यर्थः।

पृथुगुपस्थितयोरेवान्वयनियमात् कर्मसंज्ञकाऽर्थान्वय्यर्थकरूपसकर्मकत्वस्य तत्राऽनवकाशादिति भावः। स्वोक्तलक्षणाऽनुसारेण सारकृद् व्याचष्टे-*फलांशेनेति*। स्वकर्मकधारणरूपफलेन सह तदनुकूलव्यापारस्यैकाधिकरण्यादित्यर्थः। आत्मरूपकर्मणा सकर्मकत्वं कुतो नेत्याकाङ्क्षायाम् एतत्समाधानस्योदक्षरत्वदोषदुष्टस्य योग्यत्वमीदृशव्याख्याने सुधाभिर्विभावनीयम्।

नन्वात्मानं जानातीत्यादावनुपदोक्तसकर्मकलक्षणस्याऽव्याप्तिः। तत्र ज्ञानरूपफले तदर्थव्यापारस्य वैयधिकरण्याऽभावादतिव्याप्तिश्च फलसमानाधिकरणेत्याद्यकर्मकलक्षणस्येत्याशङ्क्य समाधत्ते-*आत्मानं जानातीत्यादिना*। *अन्तरात्मेति*। अन्तःकरणावच्छिन्नात्मा शरीरात्मा तदवच्छिन्नः सः। तथाचाऽऽत्मन एकत्वेऽपि ततः शरीररूपोपाधिभेदपरिकल्पितं भेदमादाय वैयधिकरण्यस्य सूपपादत्वादुक्तलक्षणयोर्नाव्याप्त्यतिव्याप्तीत्याह—*भिन्नाधिकरणेति(१)*॥ १३॥

---

(१) जीवत्यादेः सकर्मकत्वाभावाय फलाश्रयावाचकत्वे सतीतिविशेषणे तु गौरवमेत-

नन्वसत्त्वभूतक्रियाया धात्वर्थत्वे पाक इत्यत्रापि तत्प्रत्ययापत्तिः। नचेष्टापत्तिः। "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भाष्यविरोधादित्यत आह—

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता॥
प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः॥१४॥

आख्यातशब्दे–पश्य मृगो धावतीत्यादौ। भागाभ्यां–तिङन्ताभ्याम्। प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति। विवरणकारोक्तमपव्याख्यानं पचतीत्यत्राऽपि भागद्वयसत्त्वात्(१)। साध्यसाधनरूपता यथाक्रमं

असत्त्वभूताया इति। क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्माक्रान्ताया इत्यर्थः। *तदिति*। तेन रूपेण प्रतीत्यापत्तिरित्यर्थः। *कृदभिहित इति*। कृदर्थ इत्यर्थः। *द्रव्यवदिति*। द्रव्येण नामार्थेन तुल्यं प्रकाशते–भासते इत्यर्थः। द्रव्यधर्माणि लिङ्गसंख्याकारकत्वानि गृह्णातीति यावत्। यद्वा द्रव्यं क्रियाकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकरूपसिद्धत्ववत्, तेन तुल्यं प्रकाशते इत्यर्थः। सिद्धत्वेन भासत इति यावत्। तथा च तादृशभाष्येणापाद्यव्यतिरेकनिर्णये तद्धेतुभूते प्रामाण्योपगमादिष्टापत्तेरसुकरत्वादिति भावः।

आख्याते शब्दौ यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा वाक्यमन्यपदार्थं इत्याशयेनाह–*पश्येत्यादि*। तिङन्ताभ्याम्–पश्यधावतिभ्याम्॥ धावतेः साधनत्वेन; पश्यतेः साध्यत्वेन क्रियाबोधकत्वाद् दृष्टान्ततोपपत्तिरत एव 'वक्ष्यति इयान् परं विशेष' इति। *प्रकृत्यादीति*। व्याख्यानं विवरणस्थम्। आख्यातशब्द इति कर्मधारय इति तद्भावः। अपव्याख्याने हेतुमाह—*पचतीत्यत्रेति*। तथाच तिङन्तरूढेन केवलाख्यातपदेनैव पचत्यादितिङन्तरूपार्थलाभे शब्दपदवैयर्थ्यम्। मन्मते तु तस्य बहुव्रीहिलाभसम्पादकतयाऽऽख्यातशब्दपदस्य तिङन्तद्वयघटितवाक्यपरतोपपत्तिः, पचत्यादेर्भागद्वयस्य साध्यसाधनवर्त्तित्वेऽपि क्रियायास्ततः साधनत्वेनाऽबोधाद् दृष्टान्तत्वासम्भवश्चेति भावः। तदेव विशदयति–*साधनरूपतेति*। प्रकृत्येत्यादौ पाक इत्यादाविति शेषः।

न्मते। 'एतच्छास्त्रीयकर्मसंज्ञकार्थान्वय्यर्थकत्वम् सकर्मकत्वम्' तेन 'अध्यासिता भूमय' इत्याद्युपपद्यते। अत्र तु "अधिशीङ्स्थासाम्" इत्याधारस्य कर्मत्वमन्वयश्च पृथगुपस्थितयोः संसर्गरूपोऽन्वयपदस्य तत्रैव व्युत्पत्तेः। तेन जीवत्यादिषु न दोषस्तत्र प्राणादिरूपकर्मणो धात्वर्थात् पृथगनुपस्थितेः। एवं चाश्रयावाचकत्वरूपविशेषणाननुप्रवेशाल्लाघवमपीतिप्राहुः।

(१) एवंच तत्रापि सिद्धावस्थापन्नक्रियाप्रतीत्यापत्तिः।

ग्राह्या । साध्यत्वम्-क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वम् । साधनत्वं(१)कारकत्वेनान्वयित्वम् । स घञादिष्वपीति । प्रकृत्या साध्यावस्था, प्रत्ययेन साधनावस्था(२) । इयान् परं विशेषः । घञाद्युपस्थाप्या लिङ्गसंख्यान्वयिनीकारकान्वयिनी च आख्यातान्तोपात्ता तु नैवम् । तथापि (३)कारकत्वेनान्वयित्वमात्रेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकतेत्यवधेयम् ।

नच घञन्ते धातुना तथाभिधाने मानाभावः । ओदनस्य पाक इति कर्मणि षष्ठ्या मानत्वात् । नच भवतीत्यध्याहृततिङन्तक्रियान्व-

---

नन्वनयोर्लिङ्गसंख्यान्वयित्वानन्वयित्वेन वैषम्यात् कथं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोऽत आह-*इयान् परमिति*। तथाच यत्किञ्चिद्धर्मवत्त्वेन सादृश्यविवक्षणान्नोक्तदोष इति भावः ।

ननु धात्वर्थस्य कारकत्वेनाऽनन्वयित्वे कारकानन्वयित्वरूपमसत्त्वं तस्या भज्येतेति चेत् ? तत्र क्रियानाधारत्वविशेषणेन कर्तुर्व्यापाराधारत्वेन कर्मणः फलाधारत्वेन कर्तृत्वेन कर्मत्वेनान्वयेऽप्युक्तरूपस्यासत्त्वस्याऽक्षतत्वात् । उक्तञ्च—

क्रिया न युज्यते लिङ्गं क्रिया नाऽऽधारकारकैः ।
असत्त्वरूपता तस्या द्वयमेवाऽवधार्यताम् ॥ इति ।

क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वमसत्वभूतत्वमिति मते त्वत्र दोषः प्रागुक्त एव । साधनाकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपतया परिष्कृते तु न क्वापि दोषः इति । *तथाभिधाने इति* । उक्तसाध्यत्वेन रूपेण प्रतीतावित्यर्थः ।

ओदनस्येति । अत्रौदनपदं तण्डुलादिपरम् । अन्यथा विक्लिन्नस्यैवौदनपदार्थतया तस्य पाकासम्भवेन बाधितार्थकताऽऽपत्तेः । *कर्मषष्ठ्या इति* । कर्मत्वेन कर्मशक्तायाः षष्ठ्या एवेत्यर्थः । *मानत्वादिति* । अनुपपत्तिरूपप्रमाणत्वादित्यर्थः । घञ-

---

(१) **कारकत्वेनान्वयित्वमिति** । कर्तृकर्मेत्येतत्कारकत्वव्याप्यरूपेणान्वयित्वमित्यर्थः । तेन पचति भवतीत्यादौ कर्तृत्वकर्मत्वरूपेणान्वयित्वसत्त्वेऽपि नासत्वभङ्ग इत्युक्तं प्राक् ।

(२) एकस्यैव धात्वर्थस्य साध्यत्वसिद्धत्वरूपविरुद्धधर्मभानं न सम्भवतीति तु नाशङ्कनीयम् । सम्बन्धिभेदेन परस्परविरुद्धधर्माध्यासः लोके शास्त्रे च दृश्यते । यथा-"पश्य मृगो धावति" इत्यत्र एकस्यैव धावनस्य मृगं प्रति साध्यत्वं; दर्शनं प्रति साधनत्वमवगम्यते तथाप्रकृतेऽपि सम्भवादिति ।

(३) **कारकत्वेनान्वयित्वेति** । कर्तृत्वकर्मेत्वेतत्कारकत्वव्याप्यरूपेणान्वयित्वमित्यर्थः । तेन पचतिभवतीत्यादौ कर्तृत्वकर्मत्वरूपेणान्वयिसत्त्वेऽपि नासत्वभङ्ग इति ।

यात्(१)षष्ठी। "कर्तृकर्म्मणोःकृति" (पा० सू० २।३।६५) इति कृदन्तेन योग एव तद्विधानात्। "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" (पा० सू० २।३।६९) इति लादेशयोगे षष्ठीनिषेधाच्च। एवंरीत्या 'काष्ठैः पाक' इत्याद्यपीष्टमेव। एवं फलांशोऽपि धातुना असत्त्वावस्थापन्न एवोच्यते। अत एव स्तोकं पचतीतिवत् स्तोकं पाक

न्तेन सिद्धभावस्यैवाऽभिधाने कारकाणां साध्यस्वभावक्रियाऽन्वयित्वनियमेनौदनस्याऽकारकतयाऽकर्मत्वेन तत्र षष्ठ्यनुपपत्तेरेव तस्य साध्यस्वभावक्रियार्थकत्वे मानत्वादिति भावः। *क्रियान्वयादिति*। साध्यस्वभावाऽध्याहृतभवत्यर्थस्य परम्परान्वयादित्यर्थः।

नन्वोदनस्य कृदन्तार्थफलाश्रयत्त्वरूपकृदन्तयोगस्यापि सत्त्वेन कथं तदनुपपत्तिरत आह—*न लोकेति*। इदं च समाधिसौकर्यादुक्तम्। प्रत्यासत्त्या यद्धात्वर्थफलाश्रयत्वं तद्धात्वर्थकारकस्यैव कर्मतालाभेन पाकपदार्थस्य क्रियात्वेन भवत्यर्थस्य क्रियात्वेऽपि तदर्थफलाश्रयत्वाभावेनौदने कर्मत्वस्यैव दुरुपपादत्वात्। ननु तत्र मा भूत् कृद्योगषष्ठी शेषषष्ठ्यैव तथा प्रयोगोपपत्तेरिति चेद्? न। सर्वत्र सम्बन्धषष्ठ्यैव प्रयोगोपपत्त्या "कर्तृकर्मणोः" इत्यादिविधिवैयर्थ्यापत्तेः। यदि च जगतः कर्त्तेत्यादौ कर्म्मत्वेन कर्मत्वप्रकारकसर्वसिद्धबोधोपपत्त्यर्थं समासस्थले "गतिकारकोपपदात्कृत्" (पा० सू० ६।२।१३९) इत्यादिविहितस्वरनिर्वाहार्थं च तस्यावश्यकतेति विभाव्यते, तदा प्रकृते किं तत्प्रयोजनं पाणिपिहितमिति भावः। नन्वसत्त्वभूतक्रियाया भावप्रत्ययप्रकृत्यर्थत्वे काष्ठानां तन्निरूपितकरणत्वस्यापि सम्भवाद्भवत्यर्थाऽनध्याहारेऽपि, काष्ठैः पाक इत्याद्यपि प्रसज्ज्येतेत्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति–*एवं रीत्येति*॥

अन्ये तु भावप्रत्ययस्थले सम्बन्धिभेदेनैकस्यैव पितृत्वभ्रातृत्ववद्भावत्यर्थस्य मृगदर्शनसम्बन्धिभेदात् साधनवच्चैकस्या एव क्रियाया वाचकप्रत्ययरूपसम्बन्धिभेदात् साध्यत्वसाधनत्वाभ्यामुपस्थितिर्न ताभ्यां भिन्नभिन्नक्रियोपस्थितिरित्याहुः। *एवमिति*। यथौदनस्य पाक इत्यादावोदनस्य कर्मत्वाऽनुपपत्त्याऽसत्त्वभूतव्यापारो धातुवाच्यस्तथेत्यर्थः। तादृशफलस्यावाच्यत्वेऽनुपपत्तिं दर्शयति–*अत एवेति*। अन्यथा तादृशप्रयोगानुपपत्तिस्तादृशफलस्य वाच्यत्वे तु तस्य व्यपदेशिवद्भावेन स्वसम्बन्धितया कर्मत्वात्, तत्समानाधिकरणस्तोकादिशब्देभ्यो द्वितीयोपपत्तिः। तत्र स्तोकादिभ्यः "कर्तृकर्मणोः"इति षष्ठी तु न। कर्तृसाहचर्य्येण भेदान्वयिन एव कर्मणस्तत्र ग्रह-

---

(१) षष्ठीति। तथाच घञन्ते तथा प्रतीतावप्युपपद्यमानायां षष्ठ्या तत्कल्पना न सम्भवतीति भावः।

(१)इत्युपपद्यते इति ॥ १४ ॥

एतदेव स्पष्टयति—

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ॥
सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥१५॥

नच घञादिभिः सिद्धत्वेनाभिधाने मानाभावः; पाक इत्युक्ते, भवति, जायते, नष्टो वेत्याद्याकाङ्क्षोत्थापनस्यैव मानत्वात् । धातूपस्थाप्यायां तदसम्भवस्योक्तत्वात् । स्तोकः पाक(२)इत्यनापत्तेश्च । तस्मा (३)द्धात्वर्थान्वये स्तोकादिशब्देभ्यो द्वितीया । घञर्थान्वये(४)प्रथमा

णात् । अत एव "पूजनात्पूजितम्" इति सूत्रे भाष्ये दारुणं यथा भवति तथाऽऽध्यापक इत्यर्थे दारुणाध्यापकसिद्ध्यर्थं मलोपवचनमारब्धं भाष्ये । अन्यथा "कर्तृकर्मणोः" इति विहितषष्ठ्यन्तेन समासे तद्वैयर्थ्यं स्फुटमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

अन्ये तु "ओजः सहोऽम्भसा वर्त्तत" इत्यधिकारे "तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्" (पा० सू० ४।४।२८) इति सूत्रे द्वितीयान्ततच्छब्दग्रहणं ज्ञापकम् । क्रियाविशेषणाद् द्वितीयेत्यस्यार्थस्य, न तु स्तोकाद्यर्थस्य कर्मत्वमपि । फलस्य फलाश्रयत्वाऽभावात् । एवञ्च न तद्वाचकेभ्यः षष्ठीप्रसक्तिरित्याहुः ॥ १४ ॥

उक्तत्वादिति । क्रियान्तराकाङ्क्षाऽनुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं साध्यत्वमित्यादिनेत्यर्थः । क्रियान्तराकाङ्क्षाऽनुत्थापकतावच्छेदकरूपेणोपस्थितेः क्रियान्वयासम्भवादिति भावः । तेन रूपेणोपस्थितेः 'पश्य मृगो धावति'इत्यादौ व्यभिचरितत्वादाह–*स्तोकः पाक इति* । घञा सिद्धावस्थक्रियाया अबोधने धात्वर्थविशेषणवाचकस्तोकादिशब्दस्य लिङ्गसर्वनामनपुंसकत्वापत्तिरिति भावः । तदेव विशदयति–*तस्मा-

---

(१) **इत्युपपद्यत इति** । अन्यथा कारकाणां साध्यत्वेनोपस्थिते एवान्वय इति नियमादभेदेनान्वयेऽपि साध्यत्वेनोपस्थितिरपेक्षितेति स्तोकं पाक इति नोपपद्येतेतिभावः । व्यापारान्वये तु शोभनः पाक इत्येव । व्यापारस्याकर्मतया तद्विशेषणे द्वितीयाया अप्राप्तेः । फलान्वये द्वितीयां बाधित्वा "कर्तृकर्मणोः" इति षष्ठी तु न । कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थेऽभेदेनान्वयिकर्मण एव ग्रहणात् । स्पष्टं चेदं "पूजनात्पूजितम्" इत्यत्र भाष्ये इति दिक् ।

(२) **इत्यनापत्तेश्चेति** । धातूपस्थाप्यक्रियाया लिङ्गानन्वयितया तत्र स्तोकपदार्थान्वये नपुंसकस्यैवापत्तेरिति भावः ।

(३) **धात्वर्थान्वये**—धात्वर्थफलान्वय इत्यर्थः ।

(४) **प्रथमेति** । द्वितीयाया अप्राप्त्या प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्यर्थः ।

पुँल्लिङ्गता चेति–तत्सिद्धये घञादेः शक्तिरुपेया। एतेन घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रमिति नैयायिकनव्योक्तमपास्तम्।

न च घञन्तशक्त्युपस्थाप्यान्वये स्तोकः पाक इति भवतीति वाच्यम्। घञन्तानुपूर्व्याः शक्तावच्छेदकत्वे गौरवादनुशासनाच्च (१)घञादेरेव तथा शक्तिकल्पनादिति दिक्। एवञ्च घञ्शक्त्यभिप्रायेण "कृदभिहित" इति भाष्यमतो न तद्विरोध इति भावः॥ १५॥

दिति*। *एतेनेति*। घञादीनां सिद्धावस्थाऽऽपन्नक्रियावाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः। *प्रयोगसाधुतामात्रमिति*। मात्रपदेन वाचकत्वव्यवच्छेदः।

नैयायिकनव्योक्तमिति। धातूनां सुब्विभक्त्यप्रकृतित्वात्तदर्थे सुबर्थसंख्याकर्मत्वादीनामन्वयानुपपत्त्या धातोरिव घञन्तस्यापि क्रियावाचकत्वमभ्युपेयम्। प्रकृत्येकदेशार्थे तदन्वयाऽभ्युपगमे तु यत्र पाककर्त्रादेर्द्वित्वादिकं बाधितं, पाकादेश्च तदबाधितं, तत्र पचन्तौ पश्यतीत्यादिप्रयोगापत्तेः। धातूपस्थाप्याऽर्थे सुबर्थान्वयबोधं प्रति तद्धातूत्तरधर्मिकयत्किञ्चिदर्थपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वावगमे तु गौरवम्। एवञ्च यत्र धातुमात्रस्य पाकादौ तात्पर्य्यम्, तत्र तद्विशेषणतावाचकस्तोकपदाद् द्वितीयैव। यत्र तु कृदन्तसमुदायस्य तत्र तद्विशेषणवाचकपदं तत्समानविभक्तिकमेवेति कातन्त्रपरिशिष्टकृन्मतं नव्यनैयायिकमतत्वेनानूद्य दूषयति–*नचेति॥ *गौरवादिति*॥

ननु भावाख्यातवद्भावविहितघञादीनां धात्वर्थानुवादकत्वे स्थिते प्रागुक्तप्रयोगोपपत्तयेऽनायत्त्या घञन्तानुपूर्व्याः शक्तावच्छेदकत्वस्वीकार आवश्यक इत्यत आह–*अनुशासनादिति*॥ तथाच गुरुभूतानुपूर्व्याः शक्तावच्छेदकत्वापेक्षयानुशासनानुगुण्यादुक्तप्रयोगोपपत्तये घञ्त्वस्यैव तत्त्वमुचितमिति भावः।

ननु घञादीनां व्यापारावाचकत्वेऽपि क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीयेत्यत्र क्रियापदस्य पाकार्थकतया तथानुपस्थाप्यपरत्वात् 'स्तोकः पाक' इत्यादौ धातूपस्थाप्यपाकस्योक्तविशेषणवैकल्यान्न तद्विशेषणवाचकपदाद् द्वितीयापत्तिरत आह–*दिगिति*॥ तदर्थस्तु–स्यादेवं यदि क्रियाविशेषणाद् द्वितीयेति स्वतन्त्रमनुशासनं स्यात्, किन्त्व-

---

(१) घञादेरेवेति। ननु वैयाकरणमते वृत्तिमात्रे समुदायशक्तिरभ्युपेयते। अन्यथा अर्थवत्वाभावात् प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात्। घञन्ते शक्तेः सत्वाद्घञन्तानुपूर्व्याः शक्तावच्छेदकत्वं भवत्सिद्धान्त सम्मतमेवेतिचेद्? न। समुदायशक्तेरावश्यकत्वेऽपि घञन्तेऽपि शक्तिरावश्यकी। अन्यथा णमुलादेरपि शक्तिर्न स्यात्। नचेष्टापत्तिः। 'कर्तरि कृत्' इत्याद्यनुशासनविरोधस्य जागरूकत्वात्। तस्मात् तथा ण्वुलादिषु शक्तिः स्वीक्रियते; तथा घञ्यपि साऽऽवश्यकी इति दृष्टान्तसंग्रहार्थं घञादेरेवेत्यत्रादिपदम्।

ननु कारकाणां भावनान्वयनियम एव पाक इत्यत्रापि कर्म्मषष्ठ्यनुसारेण भावनाया वाच्यत्वं सिद्ध्येत् । तदेव कुत इत्याशङ्कां समाधत्ते—

सम्बोधनान्तं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमो वतिः ।
धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ् ॥ १६ ॥

(१)सम्बोधनान्तस्य क्रियायामन्वयः । 'त्वं ब्रूहि देवदत्त' इत्यादौ (२)निघातानुरोधात् । "सामानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा" इत्यनेन समानवाक्ये एव तन्नियमात् । उक्तं च वाक्यपदीये—

सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियायां विशेषणम् ।
व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥ इति ॥

स्मदुक्तफलितार्थकथनमेव तत्। तथात्वे वा त्वन्मते 'स्तोकं पाक' इत्यनापत्तेश्चेति॥१५॥

क्रियायामिति॥ प्रवर्त्तनाविषयक्रियायामित्यर्थः। तत्र तदनन्वये निघाताऽनुपपत्तिं प्रमाणयति–*निघाताऽनुरोधादिति*। *समानवाक्य इति*। 'आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्' इति समर्थसूत्रभाष्यात्साक्षात्परम्परया वा पदार्थान्तराऽन्वितक्रियाबोधकाख्यातस्यैकवाक्यतालाभेन सम्बोधनान्तार्थस्य क्रियायामनन्वये, 'त्वं ब्रूहि देवदत्त' इत्यादौ तदभावात् समानवाक्य इति "प्रकृत्यामन्त्रितस्य" इति विहितस्य निघातस्यानुपपत्तेरित्याखण्डलार्थः। तत्र 'शालीनां ते ओदनं दास्यामि' इत्यादौ शालीनामित्यादेः समानवाक्यत्वसिद्धये–परम्परयेति। पचतिभवतीत्यादिसाधारणं चैतत्। प्रकृते च सम्बोधनस्यानुवाद्यविषयतयाऽनुवाद्यस्य विधेयसाकाङ्क्षतया विधेयतायाश्च क्रियानिष्ठत्वेन तत्रैव सम्बोधनान्तार्थान्वयौचित्यात् समानवाक्यस्थत्वमक्षतमिति भावः। बोधस्त्वत्राभिमुखीभवनानुकूलव्यापारविषयदेवदत्तोद्देश्यकप्रवर्त्तनाविषयत्वदभिन्नकर्तृकं भाषणमिति। तत्र हरिसम्मतिमाह–*उक्तञ्चेति*॥

सम्बोधनपदमिति॥ तद्बोध्यमित्यर्थः॥ *विशेषणमिति*॥ स्वोद्देश्यकप्रवर्त्तनाविषयत्वरूपपरम्परासम्बन्धेनेत्यर्थः। व्रजानीत्यस्य हि।जानीहीति शेषः।

---

(१) **सम्बोधनान्तस्येति** । सम्बोधनविभक्त्यर्थस्येत्यर्थः, अर्थद्वारा तस्यैव वा ।

(२) **निघातानुरोधादिति** । देवदत्तेत्यस्य व्रजनेऽन्वये सत्येवैकवाक्यत्वोपपत्तौ सत्याम् "आमन्त्रितस्य च" इति 'निघातोऽनुदात्तः' सिध्यति नान्यथेति भावः ।

'पचतिभवति देवदत्त' इत्यादौ तु सूत्रभाष्यादिरीत्यैकवाक्यतासत्वात् स्यादेव निघातः। "तिङ्ङतिङः" (पा० सू० ७।१।८८) इति सूत्रयता तिङन्तानामप्येकवाक्यतास्वीकारात्। (१)एकतिङ् वाक्यं

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः।
प्राप्ताऽऽभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते॥

इति कारिकान्तरे विनियुज्यत इति वदता प्रवर्त्तनाविषयक्रियायामेव तदन्वयबोधनात्। प्रवर्त्तनोद्देश्यस्यैव तद्विषयक्रियोद्देश्यत्वादुद्देश्यविधेयभावस्य तयोः संसर्गमर्य्यादया लाभादेकवाक्यतया निघात इति तदर्थः। शाब्दबोधस्त्वत्र सम्बोधनविषयदेवदत्तोद्देश्यकप्रवर्त्तनाविषयो मत्कर्त्तृकव्रजनकर्मकं ज्ञानमिति(२)। *सूत्रभाष्यादिरीत्येति*॥ भूवादिसमर्थसूत्रस्थभाष्योक्तरीत्येत्यर्थः॥

स्यादेवेति॥ आमन्त्रितदेवदत्तपदस्येत्यर्थः। अत्र जानीहीति पदाध्याहारेणोक्तरीत्या देवदत्तपदस्यैकवाक्यस्थत्वाऽक्षतेरिति भावः। तत्र सूत्रकारसम्मतिमाह—*तिङ्ङतिङ इतीति(३)*॥ तिङन्तानामिति बहुवचनेन प्रकृते जानातिपदाऽध्याहारः सूच्यते। अन्यथा तत्र निघाताऽप्राप्त्या तत्पर्य्युदासबोधकतिङ्ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः।

सम्मतिरियं सूत्रकृत एकवाक्यतांशे निघातांशे च। भाष्यसम्मतिस्तु न, तेनातिङ्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानात्।

---

(१)एकतिङ् वाक्यमिति। अत्र तिङ्पदम् क्रियाप्रतिपादकत्वप्रकारकतात्पर्यविषयपदपरम्। तेन त्वया भवितव्यमितिवाक्ये तिङन्तपदस्याभावाद्दे तल्लक्षणस्याव्याप्तिरिति परास्तम्।

ननु 'ओदनं पचति' 'देवदत्तो गच्छति' इत्यस्यैकवाक्यतापत्तिरेकतिङ्ङन्तघटितत्वादिति चेद्? न। क्रियाप्रतिपादकत्वप्रकारकतात्पर्यविशिष्टत्वमेकवाक्यत्वमितिस्वीकारेण दोषाभावात्। वैशिष्ट्यञ्च स्वघटितत्वम्—स्वार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकपदघटितत्वम्—स्वविशिष्टाघटितत्वमितिसम्बन्धत्रयेण। वैशिष्ट्यघटकवैशिष्ट्यञ्च—स्वेतरत्व—स्वार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकेतरत्वमेतदुभयसम्बन्धेन। प्रकृते 'ओदनं पचति' इत्यादिषु नैकवाक्यत्वम्, तृतीयसम्बन्धाभावात्। विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः।

(२) प्रवर्तनाविषयत्वं च ग्रन्थकृन्मते व्यापारद्वारा बोध्यम्।

(३) अयमभिप्रायः—'समानवाक्ये निघात'इत्यादिवार्तिकेनैकवाक्ये निघात इष्टः। निघातविधायकसूत्रञ्च "तिङ्ङतिङ्ङः" इति। अत्रातिङ्पदञ्च पचतिभवतीत्यादौ तिङन्तात्परस्य निघातवारणार्थम्। तिङन्तसमुदायस्य एकवाक्यत्वाभावे च निघातस्याप्राप्त्या 'अतिङ्' पदम् व्यर्थमेव स्यात्। तथा च तदेव ज्ञापकं तिङन्तसमुदायस्यैकवाक्यतायामिति।

इति वदतां वार्त्तिककाराणां मते(१)परं न । वस्तुत (२)एकतिङ्विशेष्यकं वाक्यमिति तदभिप्रायस्य हेलाराजीयादौ वैयाकरणभूषणेऽस्माभिश्च प्रतिपादितत्वात्तन्मतेऽपि भवत्येवेत्यवधेयम् ॥ *कृत्वोऽर्थाः* ॥ "क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" (पा० सू० ५।४।१७) इति क्रियायोगे तत्साधुत्वोक्तेः । क्रियाया अभ्यावृत्तिः–पुनःपुनर्जन्म, तस्मिन् द्योत्ये इति तदर्थात् ।

कारकम् ॥ "कारके" इत्यधिकृत्य तेषां व्युत्पादनात् । कारकशब्दो हि क्रियापरः करोति कर्तृकर्म्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः । तथाचाग्रिमेष्वपादानादिसंज्ञाविधिषु क्रियाऽर्थककारकशब्दानुवृत्त्या

नन्वेवं कथमतिङ्ग्रहणप्रत्याख्यानसङ्गतिः । पचतिभवतीत्यत्र निघातवारकतया तस्यावश्यकत्वादिति चेद् ? न । तत्र कारकान्वितक्रियाबोधकत्वरूपैकवाक्यत्वस्य सुप्चयसुप्तिङन्तचयसाधारणस्य सत्त्वेऽपि वार्त्तिककारपरिभाषितश्रूयमाणैकतिङ्त्वरूपैकवाक्यत्वस्य तत्रासत्त्वादित्याशयात् । तथाचोक्तस्थले तादृशैकवाक्यत्वाऽभावान्निघाताऽप्रसक्तिरेवैतत्सूचनायैव स्यादेव निघात इति सम्भावनाद्योतकलिङ उपादानम् । तदेतदाविष्करोति–*वार्त्तिककाराणामिति* ॥ यथाश्रुतसूत्रमनुरुद्धयाह–*वस्तुतस्त्विति* ॥ *हेलाराजीयेति* ॥

बहुष्वपि तिङन्तेषु साकाङ्क्षेष्वेकवाक्यता ।
तिङन्तेभ्यो निघातस्य प्रतिषेधस्तथाऽर्थवान् ॥

इति वाक्यपदीयव्याख्याऽवसर इति शेषः ॥ *तन्मतेऽपि भवत्येवेति* ॥ इदञ्च निरुक्तलौकिकवाक्यत्वस्यैव निघातप्रयोजकत्वमित्याशयमूलकमित्यवधेयम् ॥ *पुनः पुनर्जन्मेति* ॥ अत एव सकृत्प्रवृत्तौ, द्विः पचतीति न । 'पञ्च कृत्वो भुङ्क्ते' इत्यादौ पञ्चादिशब्दाः संख्योत्पत्तिपराः । तस्या एव कृत्वसुजादिर्द्योतकः । सूत्रस्वारस्याच्च

---

(१) निघात इत्यनुवर्त्य वार्तिककाराणां मते निघातो न भवतीत्यर्थः ।

(२) एकतिङ्विशेष्यकमिति । एकतिङ् तिङन्तं विशेष्यो मुख्यविशेष्यार्थप्रतिपादकं यत्रेत्यर्थः । तथाच मुख्यविशेष्यभूतार्थबोधकैकतिङन्तघटितसमुदायत्वमितिपर्यवसन्नम् । भाष्यतत्त्वविदस्तु–"एकतिङ् वाक्यम्"इतिस्वशास्त्रीयनिघातादिकार्यमात्रोपयोगि । 'तेन पश्य मृगो धावति' इत्यादावेतदसत्त्वेऽपि न क्षतिः । अत एवैतदाश्रित्य "तिङ्ङतिङः" इतिसूत्रस्थमतिङ्ग्रहणं प्रत्याख्यातमष्टमे भाष्ये । एवं चोक्तस्थले देवदत्तेत्यस्य निघाताभाव एव लभ्यते; 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्' इत्याहुः ।

क्रियान्वयिनामेव संज्ञेति भाष्ये स्पष्टम् ।

प्रथमो वतिः ॥ "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" (पा०सू० ५।१।१५) इति विहितः । तत्र यत्तुल्यं सा क्रिया चेदित्युक्तत्वात् ॥ धातुसम्बन्धाधिकारे "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" (पा० सू० ३।४।१) इत्यधिकृत्य तेषां विधानात् ।

असमस्तनञ् ॥ (१)समासायोग्यः प्रसज्ज्यतिषेधीयो नञित्यर्थः । उत्तरपदाऽर्थान्वयेऽपि समासविकल्पेन पक्षेऽसमस्तत्वाद् यथाश्रुतग्रहणाऽयोगात् ।

तद्द्योत्यार्थस्य क्रियायामन्वय इति भावः । क्रियान्वयिनामेव संज्ञेत्यपादानादिमध्यम् । क्वचित्तथैव पाठः ॥

स्पष्टमिति ॥ अन्ये तु—उत्तरभाष्ये करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति व्युत्पत्तिप्रदर्शनात्कारकत्वम् । अत एव ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वम् । पुत्रेणाऽन्यथासिद्धत्वात् । अत एव तेषां क्रियायामन्वयः । क्रियाजनकमिति ज्ञाते का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियाया अपि जनकाकाङ्क्षया च तत्रैवान्वयस्यौचित्यात् । अत एव "गतिकारकोपपदाकृद्" (पा०सू० ६।२।३९१) इत्यादौ कारकशब्दस्यापादानादिपरता सङ्गच्छते । "कारके" इति तु प्रथमार्थे सप्तमीत्याहुः ॥

इत्युक्तत्वादिति ॥ तथाच ब्राह्मणवदिति वृत्तौ ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणकर्त्तृकाध्ययनपरतया तत्तौल्यवत्यर्थसमभिव्याहृताध्ययनक्रियायां ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यमेककर्तृकमध्ययनमिति ब्राह्मणवदधीत इत्यतो बोधः । "तत्र तस्येव" इति विहितवते(२)र्द्रव्यगुणान्वयित्वान्मूले प्रथम इत्युक्तम् ॥ *विधानादिति* ॥ तत्र धातुशब्दस्य धात्वर्थपरताया 'वसन् ददर्श' इत्यत्राऽतीतवासकर्त्तृकर्तृकं दर्शनमित्यादिरीत्या बोधादिति भावः ॥

प्रसज्ज्येति । प्रतिषेधशब्दः कर्मघञन्तो बाहुलकात् । प्रसज्ज्याऽऽपाद्य प्रतिषेधः–प्रतिषेधविषयः प्रतियोगी यस्य तादृशाऽभावोऽर्थो यस्येति व्युत्पत्त्याऽभावार्थक इत्यर्थः ॥ *यथाश्रुतेति* ॥ न ब्राह्मणमानयेत्यादौ नञर्थारोपस्य ब्राह्मणादावन्वयेन

---

(१) ननु घटो न पट इत्यत्रासमस्तनञः क्रियामन्वयेन नियमासङ्गतिरित्याशङ्कमानोऽसमस्तनञित्यस्य विवक्षितार्थमाह—**समासायोग्य इति** ।

(२) **द्रव्यगुणान्वयित्वादिति** । 'मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकारः' इत्यत्र वत्यर्थस्य प्राकारेऽन्वयेन द्रव्येऽन्वयस्य दृष्टत्वात् ।

नचासमस्तनञः क्रियान्वये मानाभावः । न त्वं पचसि, न युवां पचथः, चैत्रो न पचति, घटो न जायते, इत्यादौ क्रियाया एव निषेधप्रतीतेः ।

अत एव विद्यमानेऽपि घटे तादृशप्रयोगः । तथाच–घटो नास्तीत्यत्राप्यस्तित्वाभाव एव बोध्यते । न हि, घटो न जायते, नास्तीत्यनयोर्धात्वर्थभेदमन्तरेणास्ति विशेषः । तथाच–'भूतले न घट' इत्यत्राप्यस्तीत्यध्याहार्य्यम् । प्रकारतासम्बन्धेन नञर्थविशेष्यकबोधे, धातु-

---

व्यभिचारापत्तेरिति भावः । *निषेधप्रतीतेरिति* ॥ अत्यन्ताऽभावप्रतीतेरित्यर्थः । तथाच तादृशप्रतीतिरेवोक्तनञर्थस्य क्रियान्वयित्वे मानमिति भावः ।

तस्य प्रतियोगितया युष्मदाद्यर्थाऽन्वयित्वे तु युष्मदादौ लकारवाच्यकर्त्तृवाचकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावान्मध्यमपुरुषाद्यनुपपत्तिर्युष्मदर्थप्रतियोगिकाभावस्यैकत्वेन द्विवचनाद्यनुपपत्तिश्चेति सूचयितुं, न त्वं पचसि, न युवां पचथ इत्युक्तम् । एवं चैत्रप्रतियोगिकाभावकर्तृत्वोपगमे पाके तत्कर्तृकत्वबाधः, पाकानुकूलकृत्यभावार्थकत्वे त्वन्मते पुरुषव्यवस्थापकाभावेन कदाचिन्मध्यमोत्तमयोरापत्तिश्चेति बोधयितुं चैत्रो न पचतीत्युक्तम् । *अत एवेति* । नञः क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधकत्वादेवेत्यर्थः॥

तादृशप्रयोग इति । घटो न जायते इत्याकारक इत्यर्थः । घटस्य विद्यमानतादशायां घटकर्तृकोत्पत्त्यनुकूलव्यापाराभावाऽबाधात् त्वन्मते तु घटाऽभावे उत्पत्त्यनुकूलव्यापारकर्तृत्वाऽभावादुक्तप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः(१) । उक्तरीत्या नञः क्रियाप्रतियोगिकाऽभावबोधकत्वध्रौव्ये, घटो नास्तीत्यत्र घटाऽभावकर्त्तृकत्वस्य धात्वर्थे अबाधेऽपि तद्बोधमनादृत्य घटास्तित्वाभावबोधाभ्युपगम उचितो वक्ष्यमाणकार्य्यकारणभावबलादित्याह–*तथाच घट इति* । तदेवोपपादयति(२)–* न हीत्यादिना ।

ननु यत्र न क्रियावाचकसमभिव्याहारो भूतले न घट इत्यादौ, तत्र नञा कथं क्रियाप्रतियोगिकाऽभावो बोधनीयोऽत आह––*तथावेति* । *अध्याहार्य्यमिति* । 'अस्तिर्भवन्तीपर' इत्यादिभाष्ये क्रियान्तराभावेऽप्यस्तिक्रियामादाय वाक्यपरिपू-

---

(१) यद्यविद्यमानदशायामपि घटात्यन्ताश्रयेऽनित्ये जननाश्रयत्वस्य सत्वात् घटाभावबोधनं न सम्भवति, अतस्तत्रापि क्रियाया एव निषेधबोधोऽभ्युपगन्तव्यः । एवं च विद्यमानत्वोक्तिर्निरर्थिका, तथाप्युत्पादविनाशयोग्यभावाभ्युपगमपक्षे घटाभावे जननाश्रयत्वबोधः सम्भवतीति तस्य विद्यमानत्वानुसरणमिति बोध्यम् ।

(२) ननु पूर्वोक्तस्थलेऽनुपपत्त्या क्रियानिषेधस्वीकारेऽपि घटो नास्तीत्यादिषु घटाद्यभावप्र-

जन्यभावनोपस्थितेर्हेतुत्वस्य (१)क्लृप्तत्वात् शेषं नञर्थनिर्णये वक्ष्यते१६

तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदितं द्वयम् ॥
साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रिययैवावधार्य्यताम् ॥१७॥

"यस्य च भावेन भावलक्षणम्" (पा० सू० २।३।३७) इत्यत्र भावनार्थकभावशब्देन तद्योगे साधुत्वाख्यानलाभात्। "षष्ठी चानादरे" (पा० सू० २।३।३८) इति तदग्रिमसूत्रेऽपि चकाराद्यस्य च भावेने-

---

र्त्तिबोधनादिति भावः। *प्रकारतासम्बन्धेनेति*। नञर्थाऽभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन (२)शाब्दबुद्धित्वाऽवच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य 'न त्वं पचसि' इत्याद्यनुरोधेन क्लृप्तत्वादत्राऽपि तद्बोधोपपत्तयेऽस्त्यध्याहार आवश्यक इति भावः।

ननु 'त्वं पचसि'इत्यादाविवाऽत्राऽपि नञः पर्य्युदासद्योतकत्वाऽभ्युपगमाद् युष्मल्लक्ष्यार्थ-त्वद्भिन्ने सामानाधिकरण्याऽबाधान्न पुरुषव्यवस्थाऽनुपपत्तिः। संख्यायास्तत्राबाधान्न द्विवचनाऽनुपपत्तिरपीति। तादृशकार्य्यकारणभावस्यैवाऽप्रामाणिकतया कथं तदनुरोधोऽस्त्यध्याहारनियामकः। घटो न जायते इत्यादौ प्रसज्ज्यप्रतिषेधाऽर्थकनञ्स्थले तु यथा नाऽनुपपत्तिस्तथा वक्ष्यते। तथाच भूतले घटो नेत्यादौ भूतलवृत्तिघटाऽभाव इति बोधे बाधकाभावोऽत आह—*शेषमिति*। तथाच यदा युष्मदर्थभिन्नकर्त्तृको न पाकस्तदा 'न त्वं पचसि' इति प्रयोगाऽनापत्तिः पर्युदासद्योतकतावादिमते, अतस्तत्र प्रसज्ज्यप्रतिषेधार्थकत्वमेवाऽङ्गीकरणीयमित्युक्तयुक्त्या कार्य्यकारणभावस्यावश्यकतेत्यादिशेषपदार्थः। नैयायिकमतमपि तत्रैव व्यक्तीभविष्यति ॥ १६ ॥

साधुत्वाऽऽख्यानलाभादिति। अयम्भावः—"यस्य च भावेन भावलक्षणम्"। (पा०सू० २।३।३७) इति सूत्रेण क्रियाज्ञापकक्रियाश्रयवाचकपदात् सप्तमी विधीयते। भावलक्षणमित्युपादानाऽज्ञापकत्वरूपसप्तम्यर्थस्य क्रियायामेवाऽन्वयः। अत एव 'गोषु दुह्यमानासु गत' इत्यादौ दोहनक्रियाऽऽधारकालेन गमनपरिच्छेदकत्वं

तीतिरेव स्वीक्रियताम्, बाधकाभावात्। तथा च तत्रैवोक्तनियमभङ्ग इत्याशङ्क्याह—तदेवोपपादयति—*नहीत्यादिनेति*।

(१) क्लृप्तत्वादिति। एतादृशकार्यकारणभावानङ्गीकारे उक्तनियमानिर्वाह इति तस्यावश्यकत्वादित्यर्थः।

(२) अत्र—प्रकारता कार्यतावच्छेदकसम्बन्धः। विशेष्यता च कारणतावच्छेदकसम्बन्धः।

त्यायातीत्यर्थः ॥ *साधुत्वमिति* ॥ तत्स्वरूपं तु वक्ष्यते ॥

क्रिययैवेति ॥ अयं भावः–भूवादिसूत्रादिषु प्रायशः क्रियाशब्देन भावनाव्यपदेशात् । तत्र तस्य साङ्केतिकी शक्तिः । फलांशे काचित्कः, क्रियत इति यौगिकः प्रयोगः । तथाच सञ्ज्ञाशब्दस्यानेपक्ष्य प्रवृत्तत्वेन बलवत्त्वाद्भावनान्वय एव साधुता लभ्यते । अत एव संज्ञाशब्दप्राबल्याद्, रथन्तरमुत्तराग्रन्थपठितऋक्ष्वेव गेयं, न तु वेदे तदुत्तरपठ्यमानऋक्षिवति नवमे निर्णीतम् ।

बुध्यते (१)इति ।

आयातीति । समस्तसूत्रमेव तत्रानुवर्त्तत इत्यर्थः । तथाचाऽनादर गम्यमाने यन्निष्ठक्रियायाः क्रियान्तरज्ञापकत्वं तद्वाचकतेति तदर्थात् तद्विहितयोरपि तयोः क्रियायोग एव साधुत्वं लभ्यत इत्यर्थः ; ननूक्तानां क्रियान्वयाभावेऽपि शक्तत्वरूपसाधुत्वं सुलभमत आह–*तत्स्वरूपमिति* । साधुत्वस्वरूपमित्यर्थः । *वक्ष्यत इति* । साधुत्वनिर्वचनाऽवसरे इति शेषः ।

साधुत्वं न शक्तत्वमपशब्दादपि अर्थोदयात्, किन्तु व्याकरणैकव्यञ्जिका पुण्यजनकतावच्छेदकजातिरिति (२)वक्ष्यत इत्यर्थः । प्रकृते च व्याकरणेन क्रियान्वितेष्वेव तद् व्यज्यत इति तदन्यस्याऽसाधुतैवेतिभावः ।

ननु 'क्रिययैवाऽवधार्य्यताम्' इति मूलेन क्रियाऽन्वय एवोक्तानां साधुत्वं लभ्यते इति सत्यमेव; तथापि भाष्ये क्रियापदस्य फलेऽपि प्रयोगात्साक्षात्परम्परया वा क्रियाफलान्वयेनाऽपि तेषां साधुत्वोपपत्तौ नोक्तरीतिर्धातोर्व्यापारवाचकत्वसाधिकेत्याशङ्क्याऽऽशयं प्रकाशयति–*अयम्भाव इति* । *प्रायशः क्रियाशब्देनेति* । तथाच प्रयोगबाहुल्यं रूढिसद्भावे प्रयोजकमिति भावः ॥

साङ्केतिकीति । सङ्केताभिव्यङ्ग्या रूढिरित्यर्थः । तत्र हेतुः–*काचित्क इति* । तत्र नियामकमाह–*यौगिक इति* । क्रियते व्यापारेण निष्पाद्यत इति व्युत्पत्तेरिति भावः । *अनपेक्ष्येति* । प्रकृतिप्रत्ययशक्तिमनुसन्धायेत्यर्थः । *अत एवेति* । सञ्ज्ञाशब्दस्याऽनपेक्ष्य प्रवृत्तिकत्वेन बलवत्त्वादेवेत्यर्थः ॥

नवमे इति । मीमांसानवमाऽध्याये इत्यर्थः । तथाहि रथन्तरं हि "यद्योन्यां

---

(१) अयमभिप्रायः—गोषु दुह्यमानास्वित्यत्र गोपदोत्तरसप्तम्या ज्ञाप्यज्ञापकभावात्मकः सम्बन्धोऽर्थः, दुह्यमानानां गवां ज्ञापकत्वं; ज्ञाप्यत्वञ्च गमनक्रियायां शब्दतः प्रतीयते । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

(२) 'असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते' इत्यादिश्लोकेनेति शेषः ।

किञ्च फलांशोऽपि भावनायां विशेषणं कारकाण्यपि क्वचित्तथाभूतानीति । "गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्" (जै० सू० ३।१। २२) इति न्यायेन सर्व्वे सेवका राजानमिव भावनायामेव परस्परनिरपेक्षाण्यन्वियन्ति । 'न हि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्नभिक्षुक' इति न्यायेन भावनायामेवाऽन्वियन्तीति मीमांसका अपि मन्वते । एवञ्च विशेष्यतया कारकादिप्रकारकबोधं प्रति धातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावस्य क्लृप्त-

---

तदुत्तरयोर्गायति" इति श्रूयते । तत्र रथन्तरयोनेः परतो बृहद्योनेः पठितत्त्वाद्रथन्तरं तस्यां गेयम् ?

उतोत्तराग्रन्थे, "न त्वा वा मन्यते" इत्यस्य पठितत्वात् तत्र गेयमिति संशयेऽविशेषादुभयत्र गेयमिति पूर्वपक्षे उत्तराग्रन्थे उत्तराशब्दस्य (१)सञ्ज्ञारूपेण प्रसिद्धिर्बृहद्योनौ तु तस्याः पूर्वग्रन्थाअपेक्षिकोत्तरत्वबलाद्यौगिकी, इति संज्ञाशब्दस्याऽनपेक्ष्यप्रवृत्तिकत्वेन बलवत्त्वादुत्तराशब्दसङ्केतित–"नत्वा वा मन्यत" इत्याद्यृक्षेव तद्गेयमिति नवमे निर्णीतम् । तद्वत्तत्रापीति भावः । ननु भावनायां क्रियापदस्य साङ्केतिकी शक्तिः; फले तु यौगिकः प्रयोग इत्यत्रैव (२)न दृढतरं मानम् , येनोक्ताधिकरणावतारः सम्भाव्येत । प्रायेण तस्य तु यौगिकत्वेनाऽप्युपपत्तेरत आह–*किञ्चेति* ॥

तथाभूतानीति । विशेषणानीत्यर्थः । कर्त्राऽऽख्यातस्थले (३)क्वचित् दृष्टत्वादितिभावः । *गुणानामिति* । विशेषणानां परार्थत्वादन्योपकारकत्वादत एव समत्वासमानधर्मत्वात्तेषां परस्परं सम्बन्धो न भवेदितिन्यायार्थः । तथा च यथा फलस्योपकारकत्वाद् विशेष्यभावनायामन्वयस्तथा कारकाणामपि साक्षात्परम्परया वा तत्रैवान्वयोऽन्यथा कारकत्वस्यैवाऽनुपपत्तेर्न तु फले निराकाङ्क्षत्वादिति भावः । तदनुसारिलौकिकन्यायमप्युपन्यस्यति–*न हि भिक्षुक* इत्यादि ॥

मीमांसका अपीति । उक्तन्यायेन कारकप्रकारबोधं प्रत्याख्यातजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुतायास्तैः क्लृप्तत्वादिति भावः ॥ कारकादीत्यादिना लडाद्यर्थकालपरि-

---

(१) उत्तराशब्दस्य उत्तराग्रन्थे पठितोत्तरास्वेव ऋक्षु वैदिकप्रयोगादसम्बन्धिकतया रूढोऽयं शब्द इति भावेनाह—संज्ञारूपेणेति ।

(२) फलस्यापि क्रियाशब्देन व्यवहारस्य 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति सूत्रे दृष्टत्वात्, तस्यापि साङ्केतिकत्वं स्यात् इत्यभिप्रायेण दृढतरं न मानमित्युक्तम् ।

(३) 'देवदत्तस्तण्डुलं पचति' इत्यादौ कारकाणि भावनां प्रति विशेषणतापन्नानीत्यर्थः । कृदन्ते कारकाणां भावनां प्रति विशेष्यत्वात् क्वचिदिपदोपात्तम् ।

त्वात् यत्रापि पक्ता पाचक इत्यादौ भावना गुणभूता; तत्रापि क्लृप्त-कार्य्यकारणभावाऽनुरोधात् तस्यामेवान्वय इत्यवसीयते इत्यादि-भूषणे प्रपञ्चितम् ।

(१)केचित्तु-भूतले घटः, देवदत्तो घटमित्यादाव(२)न्वयबोधा-काङ्क्षानिवृत्त्योरदर्शनान्न तद्व्यतिरेकेण साधुत्वलाभ इत्याहुः ॥१७॥

स्वयमुपपत्तिमाह—

यदि पक्षेऽपि वत्यर्थः कारकश्च नञादिषु ॥
अन्वेति त्यज्यतां तर्हि चतुर्थ्याः स्पृहिकल्पना ॥१८॥

ग्रहः ॥ *गुणभूतेति* । तृजाद्यर्थकर्त्तरि विशेषणीभूतेत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तन्यायस्य तत्राऽसम्भवो दर्शितः । *तस्यामेवेति* । धात्वर्थभावनायामेवेत्यर्थः । *प्रपञ्चित-मिति* । फलांशे तु न कारकाणामन्वयः, मीमांसकमतेऽपि तस्या अव्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा कारकान्वितस्य कारकत्वाऽसम्भवेन यागरूपफलस्य करणतया क्रियायामन-न्वयाऽऽपत्तेरिति तत्रोक्तम् ।

अदर्शनादिति । 'सर्वं हि वाक्यं क्रियया परिसमाप्यते' इति न्यायेन तत्राऽ-स्तिजानात्यादिक्रियामन्तरेणाऽन्वयबोधनिराकाङ्क्षत्वयोरदर्शनादित्यर्थः । तत्र 'चैत्रः सुन्दरः' इति क्रियासाकाङ्क्षवाक्यस्याऽसाधुतापत्तिः । फलांशान्वयलाभेनैवोपपत्ता भावनावाचकत्वालाभश्चेत्यस्वरस आहुरित्यनेन सूच्यते ॥ १७ ॥

उपपत्तिमिति । उक्ताष्टकस्य भावनायामन्वये साधकोपमासरूपां तामुक्त्वान-न्वये बाधकोपमासरूपां तामाहेत्यर्थः(३) । ननु सम्बोधनान्तादीनां क्रियान्वय एव साधुत्वे, पर्वतो वह्निमान् महानसवदित्यादौ वत्यर्थसादृशस्य कथं पर्वतेऽन्वयः ? कथं वा भूतले न घटः' इत्यत्र सप्तम्यर्थभूतलाधेयत्वस्य तथाऽभावे इत्यत आह मूले-*यदि

---

(१) प्रकारान्तरेण कारकाणां भावनान्वयनियमं साधयतामन्येषां वैयाकरणानां मत-माह—केचित्विति ।

(२) अन्वयबोधाकाङ्क्षानिवृत्त्योरिति । अन्वयबोधस्याकाङ्क्षानिवृत्तेश्चेत्यर्थः । भूतले घट इत्यत्र भूतलनिरूपितमाधेयत्वमेकत्वविशिष्टो घट इत्यन्वयबोधस्य परमते, स्वमते च भूतला-भिन्नाधिकरणमित्याद्यन्वयबोधस्य, देवदत्त घटमित्यत्र घटवृत्तिकर्मत्वमेकत्वविशिष्टो देवदत्त इत्य-न्वयबोधस्य परमते, स्वमते च घटाभिन्नं कर्मेत्याद्यन्वयबोधस्योदयेऽपि वाक्यघटकयावत्पदार्थानां परस्परमन्वयबोधानुदय इति बोध्यम् ।

(३) अन्ये त्वित्थमवतरणमाहुः-'भूतले न घट' इत्यतो भूतलवृत्त्यभाववान् घट इति बोधो-

पर्वतो वह्निमान् धूमाद् महानसवत्, भूतले न घटः। भूतले घट इत्यादिपदात्। एवमादिष्वनुशासनविरोधेऽपि यदि साधुत्वमन्वयश्चाभ्युपेयते; तर्हि चतुर्थ्याः स्पृहिकल्पनाऽपि त्यज्यतामित्यर्थः। अनुशासनानुरोधतौल्ये अर्द्धजरतीयमयुक्तमिति भावः॥ १८॥

एवं कर्त्रादौ विहितानामिन्यादीनां क्रिययैवान्वय इत्याह—

अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्म्मभिः॥

पक्षेऽपीति*। पक्षे प्रतिज्ञावाक्यजन्यबोधविशेष्ये सन्दिग्धसाध्यके धर्मिणि पर्वतादाविति यावत्। कारकमधिकरणादिनञादिषु। नञर्थाऽभावे इतरनामार्थे चेत्यर्थः। तमेव विषदयति सारे–*पर्वतो वह्निमानित्यादिना*॥ *आदिपदादिति*॥ नञादिष्वित्यादिपदादित्यर्थः। तदेव विवृणोति—*एवमादिष्विति*। भूतले घट इत्यादावित्यर्थः॥

अन्वयश्चेति। महानससदृशः पर्वतो, भूतलवृत्तित्वाऽभाववान् घटो, भूतलवृत्तिर्घटाऽभाव इति वा बोधश्चेत्यर्थः। "तेन तुल्यम्" इत्यनुशासनेन क्रियागतसादृश्यबोधन एव वतेः "कारक" इत्यधिकृत्य "सप्तम्यधिकरणे च" इत्यनुशासनेन क्रियान्वय एव सप्तम्याश्चः साधुत्वबोधनादुक्तम्–*यदीति*। *चतुर्थ्या इति*। पुष्पेभ्य इत्यत्र "स्पृहेरीप्सित" (पा० सू० १।४।३६) इति विहितचतुर्थ्याः स्पृहयत्युपात्तार्थे एव स्वार्थाऽन्वयबोधकत्वम्, न पदान्तरोपात्ते, अध्याहृते वा तदर्थेऽनुशासनविरोधादिति स्वसिद्धान्तस्त्यज्यतामित्यर्थः॥

अर्द्धजरतीयमिति। इदमर्थे गहादित्वाच्छः (१)क्वचिदनुशासनाऽनुरोधः क्वचिन्नेत्यर्द्धजरतीसदृशमित्यर्थः। तथा च स्वीयसिद्धान्तप्रच्युतिरूपबाधकभियाऽत्राऽपि पर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हतीत्येव प्रतिज्ञाऽङ्गीकरणीया, न तु क्रियावाचकपदशून्या सेति नोक्तनियमे व्यभिचारः। 'भूतले न घटः' इत्यादौ यद् वक्तव्यं तत्तूक्तम्। वक्ष्यते वाऽधिकमिति भावः॥ १८॥

कृतपूर्वात्यत्र भावविहितक्तेन सिद्धाऽवस्थापन्नो भाव उच्यते। तद्विशेषणं च प्रकृत्यर्थक्रियेत्याशयेन मूलमवतारयति–*एवमित्यादीना*। कर्त्रादावित्यादिना भा-

---

दयात्र क्रियापदापेक्षा। एवं पर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हति धूमात् महानसवत् इति वेदान्त्युक्तन्यायान्तर्गतप्रतिज्ञावाक्ये क्रियापदप्रयोगो वृथेति तर्कग्रन्थस्थितं तद्दूषयन्नुत्तरमाहेति।

(१) वस्तुतस्तु जरत्या अर्धमिवार्धजरती तत्सदृशमर्धजरतीयम् इत्यर्थे "समासाच्च तद्विषयात्" (पा० सू० ५।३।१०६) इति सूत्रेण छः प्रत्ययो बोध्यः।

क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थिता ॥१९॥

न(१)विविच्य ग्रहो ग्रहणं यस्याः सा अविग्रहा गुणीभूतेति यावत् । तथा च ग्रामं गत इत्यत्र यथा–क्तप्रकृत्यार्था(२)गुणीभूतापि क्रिया ग्रामादिकर्म्मभिः सम्बध्यते; तथा कृतपूर्वी कटमित्यत्रापि गुणभूता इन्यादिभिरित्यर्थः ।

नच वृत्तिमात्रे समुदायशक्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् तत्रान्तर्गता भावना

वपरिग्रहः । इन्यादीनामित्यादिना क्त्वातुमुनादीनाम् । *सम्बध्यते इति* । कारकप्रकारकबोधं प्रति विशेष्यतया धातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुतायाः पूर्वमुक्तत्वादिति भावः ॥

कृतपूर्व्वी कटमिति । नन्वत्र कर्मणि क्ते कटशब्दादनभिहिताऽधिकारीयद्वितीयानुपपत्तिः । भावे क्तस्तु सकर्मकाद्गमनकुसुमायमान एव । तयोरेवेति (३)नियमात् । अत एव नपुंसके भावेऽपि न सः, तथाच कथमुक्तदार्ष्टान्तिकवाक्योपपत्तिरिति चेदत्राहुः— कर्मणो विशेषरूपेण प्रागविवक्षया अकर्मकत्वाद्भावे प्रत्यये तदन्तस्य पूर्वशब्देन समासे "सपूर्वाच्च" इतीनिः, पश्चात्तु कर्मणो विशेषरूपस्य विवक्षया तत्र द्वितीयेति । इदं च "कर्त्तृकर्मणोः कृति" (पा० सू० २।३।६५) इति भाष्ये स्पष्टम् । ईदृशविवक्षाऽविवक्षे च तद्भाष्यप्रामाण्यात् कृतपूर्वीत्यादिविषये एव, नाऽन्यविषय इति बोध्यम् ।

इन्यादिभिरिति । तदर्थकर्त्रादिभिरित्यर्थः । वस्तुतस्तु दार्ष्टान्तिके स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थेऽन्यस्मिन् वा गुणीभूतकटादिकर्मभावादिभिरिति व्याख्येयम् । नातः, कृतपूर्व्वीति प्रयोगघटकक्तस्य धात्वर्थाऽनुवादकत्वेऽपि क्षतिः । पूर्वकालिकक्रियाकर्त्तेति ततो बोधेन तादृशक्रियाया इन्यर्थकर्त्तरि गुणत्वात् । नाप्ययं भावाऽधिकारीयस्वातन्त्र्येणाऽप्रयोगात् । अत एव 'भोक्तुं गतमेतेन' इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । भावाऽनधिकारीयभावविहितप्रत्ययस्य धात्वर्थानुवादकत्वात्प्रकृत्यर्थक्रियाया अगुणत्वात् । एवम् "अव्ययकृतो भाव" इत्युक्ते पाक इत्यादिप्रयोगस्थघञर्थात्तुमुनाद्यर्थे वैलक्षण्यानुभवात् तुमुनादीनामपि साध्यमात्रस्वभावभावार्थकत्वमित्यन्यत्र विस्तरः ।

वृत्तिमात्रे इति । मात्रपदं कृत्स्नाऽर्थकम् । *वक्ष्यमाणत्वादिति* । 'समासे

---

(१) विविच्य–पृथग्भूय इतराविशेषणत्वेनेति यावत् । तदेवाह–गुणीभूतेति ॥

(२) गुणीभूतापीति । क्तप्रत्ययः कर्मसामान्ये इति पक्षे । तत्र भाव इति पक्षेऽपि तत्रैव विशेषणतामापन्नेत्यर्थः ।

(३) "तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः" (पा० सू० ३।४।७०) इति सूत्रेणेति शेषः ।

पदार्थैकदेश इति(१)कथं तत्रान्वय इति वाच्यम्। नित्यसापेक्षेष्वेकदेशेऽपि, देवदत्तस्य गुरुकुलं, चैत्रस्य नप्ता, इत्यादाविवान्वयाभ्युपगमात्। एवं(२)भोक्तुं पाकः, भुक्त्वा पाक इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्॥१९॥

खलु भिन्नैव' इत्यनेनेत्यादिः। तत्र समासपदस्य वृत्तिसामान्यपरत्वेन व्याख्यास्यमानत्वादिति भावः। *कथमिति*। गत इत्यादौ कृद्वृत्तिसत्त्वेन गमनकर्तृरूपगतपदार्थैकदेशभावनायां कर्म्मान्वयासम्भवाद् दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः। नित्यसापेक्षस्थले हि पक्षद्वयम्। 'चैत्रस्य गुरुकुलम्' इत्यत्र विशेषणस्य चैत्रादेर्गुर्वादिद्वारकसम्बन्धेन कूलादिरूपविशेष्य एवान्वय इति तत्रैकः पक्षः। सचोक्तो हरिणा—

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना।
संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह॥ इति।

उक्तस्थले समुदायनिरूपितसम्बन्धे षष्ठी अवयवद्वारकश्च समुदायेन सम्बन्ध इति सामर्थ्याद् अवयवमपीति विशेषणं स्पृशतीति तदर्थः। अपरस्तु गुर्वादिनिरूपितसम्बन्धे एव, देवदत्तस्येति षष्ठी तत्रैव तदन्वयः। उक्तञ्च—

सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते।
वाक्यवत् सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते॥ इति।

नित्यमपि साऽपेक्षपदाऽर्थाऽन्वयि, हि—यतो देवदत्तस्य गुरोः कुलमित्यादिव्यस्ते या व्यपेक्षा सा समासेऽपि न हीयत इति कारिकार्थः। 'पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति' इति व्युत्पत्तिस्तु नित्यसापेक्षाऽतिरिक्तविषये तद्भावः। तत्रान्तिमपक्षमभिप्रेत्य समाधत्ते-*नित्यसापक्षेष्विति*।

तथाच गुरुत्वादेरन्यनिरूप्यत्वेन तदुपस्थितौ नियमेन जायमानाया निरूपकाकाङ्क्षाया निवृत्तये देवदत्ताद्यन्वयवत्' (३)प्रकृतेऽपि, किं साधकं गमनरूपसाध्यमिति साधनाकाङ्क्षानिवृत्तये ग्रामादिकर्माऽन्वयस्याऽऽवश्यकत्वान्न दृष्टान्तासङ्गतिरिति भावः। आदिना "शरैः शातितपत्रः" इत्यादेः सङ्ग्रहः। अवतरणिकास्थादिपदग्राह्यं स्पष्टयति-*एवं भोक्तुमिति*। अत्राऽप्यादिपदग्राह्यम्—*भुक्त्वा पाक इति*। घञर्थ-

---

(१) कथं तत्रान्वय इतीति। 'पदार्थः पदार्थेनैव' इति व्युत्पत्तेस्तत्रान्वयस्यासम्भवादिति भावः।

(२) भोक्तुं पाक इति। "तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" (पा० सू० ३।३।१०) इति सूत्रेण विहितस्य तुमुनः क्रियायोगे एव विधानात्, असत्वभूतधातूपस्थापितक्रियायामन्वयात् साधुत्वं बोध्यमित्यर्थः।

(३) वस्तुतस्तु समासे तद्घटके पूर्वपदे वा प्राचीनतार्किकमते शक्तेर्लक्षणायाश्च अभावे

अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य समाधत्ते—

कृत्वोऽर्थाः क्त्वातुमुन्वत्स्युरिति चेत् सन्ति हि क्वचित् ॥
अतिप्रसङ्गो नोद्भाव्योऽभिधानस्य समाश्रयात् ॥ २० ॥

भोक्तुं पाकः भुक्त्वा पाक इत्यादौ "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां

भावगुणभूतायां पच्यर्थक्रियायां तुमुनन्तार्थक्रियान्वय इति बोध्यमित्यर्थः ।

अत्र नव्याः—तुमुन्विधायके "क्रियार्थायां क्रियायाम्" इत्युक्त्या प्रत्त्यासत्त्या क्रिययोरेकजातीयत्वलाभेन स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थे प्रत्यगुणीभूतायाः साध्यमात्रस्वभावाया एव, क्रियायामित्यनेन ग्रहणाद्भोक्तुं गतं भोक्तुं पाक इत्यसाध्वेव । ध्वनितं चेदम् "उपपदमतिङ्" इति सूत्रभाष्ये । यत्र तु क्रियामात्रार्थकस्य ग्रहणम्, तत्र क्रियामात्रविशेषणादपीतिगतपाकादियोगेऽपि सूच् क्त्वा दीत्याहुः ।

तेषामयमाशयः—घञाद्यन्तस्थले प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां विशेष्यविशेषणभावापन्नसत्त्वाऽसत्वस्वभावक्रियाद्वयमुपस्थाप्यते । तत्र प्रत्ययार्थक्रियायाः प्राधान्यम् । एवञ्च धातूपस्थाप्यक्रियायाः साध्यमात्रस्वभावत्वेऽपि तस्या घञर्थं प्रति गुणत्वान्न तत्र तुमुनादीति ।

तत्रेदं चिन्त्यम्—भावाऽनधिकारीयधात्वर्थाऽनुवादकप्रत्ययान्तयोगे तुमुनो दुर्वारत्वात् । किञ्च सुज्विधायकेऽप्युक्तविशेषणविशिष्टायास्तस्या ग्रहणमावश्यकम् । तत्तद्विशेषणीभूतक्रियायाः साध्यमात्रस्वभावत्वेन तज्जन्मगणने द्वौ पाकावित्यत्र सुजापत्तेरशक्यवारणत्वात् । नच तत्रेष्टापत्तिः । क्रियापदोपादानवैयर्थ्यादभ्यावृत्तिपदसामर्थ्येनैव क्रियाया लाभादिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

किञ्च 'साध्यत्वेन क्रिया तत्र' इति हरिपद्यव्याख्यावसरे, एकस्यैव सम्बन्धिभेदादाचार्यत्वमातुलत्वादिवदेकस्या एव क्रियायाः प्रकृतिप्रत्ययरूपवाचकसम्बन्धिभेदादुपस्थितिरिति स्वोक्तिविरोधः क्रियाद्वयावोधाङ्गीकार इति ।

अतिप्रसङ्गमिति । गुणभूतक्रियामादाय कृत्वोर्थापत्तिरूपमित्यर्थः(१) ॥ तुमुन्नादीत्यादिना, 'कृष्णं दर्शको याति' इत्यत्र ण्वुलः सङ्ग्रहः । क्रिययोरित्यस्योद्देश्यत्वरूपे

गुरुर्न पदार्थैकदेश इति 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' एतद्विषयकदर्पणीयविवेचनम् 'चैत्रस्य नप्ता' इत्यादि उदाहरणीयविवेचनरीतिदर्शकम् । अत एव मूले 'चैत्रस्य नप्ता' इति दृष्टान्तप्रदर्शनम् ।

तथाच 'चैत्रस्य नप्ता' इत्यत्र स्वविशिष्टशरीरत्वम् । वैशिष्ट्यं च—स्वजन्यजन्यत्वम् । तथाच तदैकदेशे जन्यत्वे चैत्रनिरूपितत्वादिरूपषष्ठ्यन्तार्थान्वय इत्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

(१) सकृत्पाकः द्वौ पाकौ इत्यत्रेति शेषः ।

क्रियार्थायाम्" (पा०सू० ३।३।१०॥) "समानकर्त्तृकयोः पूर्व्वकाले" (पा०सू० ३।४। २१) इति क्रियावाचकोपपदे क्रिययोः पूर्वोत्तरकाले विधीयमानाऽपि तुमुन्नादयो गुणभूतां तामादाय यथा जायन्ते, तथा कृत्वोऽर्था अपि स्युः। एकः पाक इत्यत्र, "एकस्य सकृच्च" (पा०-सू० ५।४।१९) द्वौ पाकौ, त्रयः चत्वार इत्यत्र "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्" (पा०सू० ५।४।१७)। पञ्चेत्यत्र कृत्वसुच् स्यात्। तथाच सकृत् पाकः द्विस्त्रिश्चतुः पाका इत्याद्यापत्तिरिति चेदिष्टापत्तिः। "द्विर्वच-नम्" इत्यादिदर्शनात्। अतिप्रसङ्गस्त्व(१)नभिधानान्नेत्याह—अती-ति॥ "न हि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यते" इत्याद्यभियुक्तोक्तरीत्या समा-धेयमिति भावः(२)।

केचित्तु—"क्रियाभ्यावृत्तिगणने" इत्यत्र क्रियाग्रहणं व्यर्थम्। तस्या एवाभ्यावृत्तिसम्भवेन सामर्थ्यात्तल्लाभात्। तथाच-साध्यमा-त्रस्वभावक्रियालाभाय तदिति वाच्यम्। नच पाक इत्यादौ तादृ-शीति नातिप्रसङ्गः। द्विर्वचनमिति च, द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति

तादर्थं इति शेषः॥ विधीयमाना इत्यस्य द्योतकतयेत्यादिः॥ द्विर्वचनमित्यादीत्या-दिना द्विः प्रयोगपरिग्रहः। तत्र ल्युड्घञर्थगुणीभूतक्रियामादाय सुचो दर्शनादिति भावः॥ *तस्या एवेति*। क्रियाया एवेत्यर्थः। एवकारेण द्रव्यगुणव्यवच्छेदः। तयोः सकृदेवोत्पत्तेः। क्रियायास्तु नैकस्या अपि निवृत्तिभेदाया धातुवाच्यत्वोपगमेन तत्स-म्भवादिति भावः।

साध्यमात्रेति। यद्यपि धातूपस्थाप्यायां तत्वमक्षतमुक्तयुक्तेः, तथाऽपि साध्य-मात्रस्वभावपदस्योक्तप्रत्ययार्थगुणीभूतसाध्यस्वभावमात्रपरत्वान्न दोषः॥ *तादृशी-

---

(१) अनभिधानादिति—तादृशप्रयोगात्क्रियाजन्मगणनाप्रतीतेरित्यर्थः। तदुक्तं भाष्ये—"द्वौ पाकावित्यत्र कस्मान्न भवति। नैतत् क्रियागणनमभिमुखीप्रवृत्तिरभ्यावृत्तिरिति सा; च ज-न्मरूपा। एवञ्च नैतत् क्रियाजन्मगणनमिति तदर्थः। क्रियाजन्मगणनार्थकत्वे तु द्वौपाकाविति द्विवचनापत्तिः। अत एव द्विष्प्रयोग इत्यत्र द्विवचनं न; 'द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनम्' इति तु बाहुल-कात् कर्मणीति बोध्यम्।

(२) तादृशप्रयोगात् क्रियाजन्मगणनाऽप्रतीतेरित्यर्थः। भाष्यकारेणापि "द्वौ पाकावि-त्यत्र कस्मान्न भवति। नैतत् क्रियागणनमभिमुखी प्रवृत्तिः" इत्यादिना स्पष्टीकृतम्।

व्युत्पत्त्या "द्विर्वचनेऽचि" (पा० सू० १।१।५९) इति ज्ञापकं वा आश्रित्योपपादनीयमित्याहुः ॥ २० ॥

ननु सिद्धान्ते बोधकतारूपा शक्तिराख्यातशक्तिग्रहवतां(१) बोधादावश्यकी इति धातोरेव भावना वाच्या, नाख्यातस्येति कथं निर्णय इत्याशङ्कां समाधत्ते—

भेद्यभेदकसबन्धोपाधिभेदनिबन्धनम् ॥
साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह निवार्य्यते ॥२१॥

भेद्यं—विशेष्यम्, भेदकं-विशेषणं तयोर्यः सम्बन्धस्तस्य यो भेदस्तन्निबन्धनं साधुत्वम् । (२)अयमर्थः-व्याकरणस्मृतिः शब्दसाधुत्वपरा तत्रैवावच्छेदकतया कल्प्यमानधर्म्मस्य शक्तित्वं वदतां मीमां-

---

ति-*धनुपस्थाप्योक्तरूपेत्यर्थः । *व्युत्पत्त्येति* ॥ विवरणपरभाष्यकारप्रयोगादित्यर्थः ॥ *ज्ञापकमिति* ॥ तादृशसूत्रकृत्प्रयोगम् । 'हतशायिकाः शय्यन्ते' इतिवदिति भावः । *आहुरिति(३)* ॥ सारग्राहिण इति शेषः ॥ २० ॥ *सिद्धान्त इति ॥ वैयाकरणसिद्धान्ते । 'इन्द्रियाणां स्वविषयेषु' इत्यादिना प्रतिपादिता बोधकतारूपा शक्तिराख्यातेऽप्यबाधितैव । ततो भावनाबोधस्य जायमानत्वादित्यर्थः । *साधुत्वपरेति* ॥ तथाच हरिः—

साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः ॥ इति

तत्र—साधुशब्दे । *अवच्छेदकतया* । बोधजनकताऽवच्छेदकतयेत्यर्थः ।

---

(१) आख्यातशक्तिग्रहवतामिति । तिवादिप्रत्यये भावनाशक्तिग्रहवताम् । बोधादिति । तिवादिप्रत्ययाद्भावनाबोधादित्यर्थः ।

(२) ननु व्याकरणं साधुत्वान्वाख्यायकमेव स तु सक्तिग्राहकमत एव 'अथ शब्दानुशासनम्' इत्येव महाभाष्ये उक्तम् । सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रे-धर्मनियमः' इति वचनं त्वर्थबोधकम् । वाक्यपदीयेऽपि । 'साधुत्वज्ञानविषया सैषाव्याकरणस्मृतिः' । इत्यादिषु 'साधुत्वज्ञानविषया' इत्येवोक्तम् । न तु शक्तिग्राहिकेतिशङ्कां निराकुर्वन् कारिकातात्पर्यमाह-अयं भाव इत्यादिना ।

(३) अनेन अस्वरसःसूचितः । स च क्रियापदस्योक्तार्थकत्वेऽपि द्विःपाकावित्यादिसुवारणायानाभिघातयाऽभिधानस्यावश्यकतया तेनैवातिप्रसङ्गवारणे द्विर्वचनमित्याद्यर्थं ज्ञापकानुसरणं व्यर्थमिति ।

सकानां पुनः शक्तत्वं साधुत्वमित्येकमेवेति तद्रीत्या विचारे साधुत्व-निर्णय एव शक्तिनिर्णय उच्यते। अतिरिक्तशक्तिवादेऽप्याख्यातानामसाधुता भावनायां स्यादेव। एवञ्च चतुर्थ्यर्थे तृतीयाप्रयोगवद्धात्वर्थभावनायामाख्यातप्रयोगे, याज्ञे कर्मण्यसाधुशब्दप्रयोगान्नाऽनृतं वदेदिति निषेधोल्लङ्घनप्रयुक्तं प्रायश्चित्तं दर्शनान्तरीयव्युत्पत्तिमतां स्यादेवेति।

ननु त्वन्मते 'नानृतम्'इति निषेधः क्रत्वर्थ एव न सिद्ध्येद्,

अतिरिक्तशक्तिवादेऽपीति। साधुत्वं न शक्तत्वमसाधोरपि बोधात्किन्तु बोधकत्वमिति वक्ष्यमाणसिद्धान्तिमतेऽपीत्यर्थः।

असाधुता स्यादेवेति। आख्याताच्छक्तिभ्रमेण भावनाबोधेऽपि तत्र तस्याऽसाधुता स्यादेवेत्यर्थः। तथाच भाष्यकृता—"सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" (म भा० आ० २) एत्यत्र "समानायामर्थावगतौ साधुभिर्भाषितव्यम्, नाऽसाधुभिरिति गम्यागम्येतिवन्नियमः। क्रियते" इति पस्पशायामुक्तम्। एवं यादृशविशेषणान्वितयादृशविशेष्यबोधे यादृशानुपूर्व्याः सूत्रकृदाद्यन्यतमसम्मतत्वं तादृशबोधे तादृशानुपूर्वीकः शब्दः साधुर्नान्यत्र। अत एवास्वशब्दोऽश्वे न साधुः, किन्तु निःस्वे। अश्वशब्दो निस्वे न साधुः, किन्तु तुरग इति सङ्कच्छते। नन्वस्तु साधुतेत्यत आह-*एवञ्चेति* याज्ञकर्मणीत्यनेन "नानृतं वदेन्नाऽपभ्रंशितं वा" इत्यादिश्रुतिः क्रतुप्रकरणे पाठादितरत्र तत्प्रयोगे प्रत्यवायाऽभावं सूचयति—*स्यादेवेति*। भावनाबोधकत्वेनाख्यातस्य सूत्रकारादिभिरनुशिष्टत्वात् कर्त्तृबोधकत्वेनैव तदनुशासनादिति भावः।

मीमांसकः शङ्कते-*नन्विति*। त्वन्मते-वैयाकरणमते। *नानृतमिति*। दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि 'नानृतं वदेत्' इति श्रूयते। तत्र किमयं प्रतिषेधः पुरुषार्थः, आहोस्वित् क्रत्वर्थ इति संशये, वदेदित्याख्यातात् कर्तृप्रतीत्या कर्त्तृवाचकत्वनिर्णयो, "लः कर्मणि" इत्यनुशासनात्तस्य कर्त्तृपरत्वलाभाच्च। प्रत्ययार्थत्वेन वदनं प्रति प्राधान्याद् वदनं तावत् पुरुषार्थोऽतः प्रतिषेधोऽपि पुरुषार्थः। निषेधप्रतियोगित्वेन वदनक्रियामनुवदता वदेदिति शब्देन पुरुषार्थतयैव बोधनात् तादृशस्यैवाऽनृतवदनस्यानिष्टसाधनताया विपरीतस्वभावबोधकनञा बोधनादन्यादृशाऽनृतवदनस्य चाऽनुपस्थितत्वात्। अत एवऽनारभ्याऽधीतस्मार्त्तवदननिषेधस्याऽप्येतदेव मूलं भवतीति लाघवम्। अन्यथा तन्मूलभूतः पुरुषाऽर्थोऽन्यो निषेधः कल्प्यः इति गौरवं प्रसज्येतेति पूर्वपक्षे, 'अनन्यलभ्य एव शब्दार्थ' इति न्यायाद्भावनैवाख्यातवाच्या, कर्त्ता त्वाख्यातवाच्यभावनाया अविनाभावादाक्षेपलभ्य एवेति न तत्र तस्य शक्तिः। "लः कर्म्मणि" इत्यादि-

आख्यातेन कर्त्तुरुक्तत्वाच्छ्रुत्या पुरुषार्थतैव स्यात् । प्रकरणाद्धि क्रत्वर्थता, तच्च श्रुतिविरोधे बाध्यत इति (१)चेद्? न ।

स्मृतिरपि "द्वयेकयोः" इत्यनेनैकवाक्यतया तत्संख्यातवाचित्वपरैव। पचति देवदत्त इत्यादौ च गौः शुक्ल इतिवत् सामानाधिकरण्यं लक्षणयैवेति नाख्यातस्य कर्त्तृवाचित्वमिति कर्त्तुः श्रुतेरनुपस्थितत्वान्न पुरुषार्थता तस्य, किन्तु प्रकरणात् क्रत्वर्थतैवेतिनिर्णीतं कर्त्रधिकरणे।

आख्यातेनेति। तिङेत्यर्थः। *तच्चेति*। प्रकरणं चेत्यर्थः। *श्रुतिविरोध इति*। निरपेक्षस्वरूपश्रुतिप्रातिकूल्य इत्यर्थः।

तथाहि–श्रुत्यादयः षडिह विनियोजकाः। तत्र विरुद्धयोरेकत्रोपनिपाते समुच्चयदौर्लभ्यादेकेनाऽपरस्य बाधो वक्तव्यः स च बलवता दुर्बलस्येति कस्य दौर्बल्यमित्याकाङ्क्षायां परदौर्बल्यप्रतिपादकं, 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति सूत्रं प्रणिनाय महर्षिर्जैमिनिः। श्रुत्यादीनां पठितानां समवाये एकत्रोपनिपाते पारदौर्बल्यमिति। पर एव पारः(२)। उत्तरपठितम्। तथा चैषां मध्ये यदपेक्षया यत्परं तत् दुर्बलमित्यर्थः। तत्र हेतुमाह–अर्थविप्रकर्षादिति। अर्थस्य विनियोजकस्य लिङ्गादितो विप्रकर्षादुत्तरवर्त्तित्वात्। लिङ्गादेर्विलम्बेन पूर्वापेक्षया विनियोजकत्वागतेरिति यावत्।

तत्र श्रुत्यादीनामुदाहरणानि। निरपेक्षाण्येव स्युः। इतरप्रामाण्याऽनधीनप्रामाण्यकत्वं च निरपेक्षत्वम्। यथा–'व्रीहीनवहन्ति' इति। अत्र क्रियाजन्यफलभागित्वं कर्मत्वं बोधयन्ती द्वितीयाश्रुतिरितरनिरपेक्षैव व्रीहीणामवघातशेषित्वं प्रतिपादयति॥१॥

अर्थविशेषप्रकाशनसामर्थ्यं लिङ्गम्। यथा–'बर्हिर्देवसदनं दामि' इति। अत्र लवनार्थप्रकाशकतया लवनस्य विनियोगः॥ २॥

परस्पराकाङ्क्षावशादेकस्मिन्नर्थे पर्य्यवसन्नानि पदानि वाक्यम्। यथा 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णां हस्ताभ्याम्' 'अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि'

---

(१) तथा च क्रतावपभाषणे क्रतुभ्रेषप्रायश्चिताचरणरूपसकलयाज्ञिकमीमांसकशिष्टाचारविरोधः स्यात्। अतो नेष्टापत्तिः कर्तुं शक्येति भावनावाचकत्वमेव तिबादीनामभ्युपेयम्। नचैवं "लःकर्मणि" इत्यादिव्याकरणशास्त्रस्याप्रामाण्यमिति वाच्यम्। वृद्धयादिपदस्य लोके आकारादिबोधकत्वेनादृष्टस्यापि स्वशास्त्रे तत्र वृद्धादि पदं पारिभाषितम्। एवं च व्याकरणस्य सर्वशक्तिनिर्णायकत्वभावेनादोषात्। किञ्च असन्नेव लकारः कल्पितस्तथैव कर्तृकर्मवाचकत्वस्यापि काल्पनिकस्यापि सम्भवादिति मीमांसकोक्तमेवाश्रयितुं युक्तमिति भावः।

(२) "प्रज्ञादिभ्यश्च" (पा० सू० ५।४।३८) इति सूत्रेण स्वार्थे 'अण्' प्रत्ययः।

इति। अत्र मन्त्रलिङ्गेन निर्वापे प्रयुज्यमानस्य समवेताऽर्थभागस्यैकवाक्यताबलेन, 'देवस्य त्वा' इत्यादिभागस्यापि तत्रैव विनियोगः॥ ३॥

लब्धवाक्यभावानां पदानां कार्य्यान्तरापेक्षावशाद्वाक्यान्तरेण सम्बन्ध आकाङ्क्षा-पर्यवसन्नं प्रकरणम्। यथा–'समिधो यजति' इति। अस्य हि दर्शपूर्णमासे कथम्भावाकाङ्क्षायाः प्रकरणपाठवशाच्छेषत्वम्॥ ४॥

स्थानम्–क्रमः। स चानेकस्याम्नातस्य सन्निधिविशेषाम्नानम्। यथा–दधिरसीत्यत्राऽग्नेयोपांश्वग्नीषोमीययागाः क्रमेण पठिताः एवं मन्त्रभागेऽपि क्रमेणानुमन्त्रणत्रयं पठितम्। तत्राग्नेयाग्नीषोमयोर्द्वयोर्लिङ्गेनैव विनियोगसिद्धिः। 'दधिरसिः'इत्यत्र तु न लिङ्गादिविनियोजकं, किन्तु यस्मिन् प्रदेशे ब्राह्मणे उपांशुयागविधानं तस्मिन् प्रदेशे मन्त्रेऽप्यस्य पाठ इति क्रमादुपांशुयागानुमन्त्रेण तस्य विनियोगः॥ ५॥

समाख्या–योगबलम्। तथा–हौत्रमौद्गात्रम्' इत्यादि। तत्र हि होतुरिदं हौत्रमित्यादियोगबलेन हौत्रादिसमाख्यातानि कर्माणि होत्रादिभिरनुष्ठेयानीति॥ ६॥

विरोधोदाहरणादि यथा—श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे श्रुतिर्बलीयसी, लिङ्गं तु दुर्बलम्, अर्थविप्रकर्षात्। यथा–'कदाचनस्तरीरसी' इत्यादिकाया ऋचो विनियोजिका श्रुतिः 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्याल्लिङ्गादिन्द्रोपस्थापने विनियोगोऽस्या प्रतिभाति। अन्यप्रकाशकस्याऽन्यत्र विनियोगाऽयोगात्। श्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने स प्रतीयते। गार्हपत्यमिति द्वितीया हि कर्मविभक्तितया कामपि क्रियामपेक्ष्य प्रकृत्यर्थस्य शेषित्वं बोधयति। क्रियाजन्येष्टफलभागित्वस्य तदर्थत्वात्। एवमैन्द्र्येति तृतीयाप्रकृत्यर्थस्य शेषत्वं क्रियां प्रति साधकतमत्वरूपकरणत्वस्य तदर्थत्वात्। तदनयोर्विरोधः।

तत्राऽयं पूर्वपक्षः, सामर्थ्यज्ञानमपेक्ष्य श्रुतिर्विनियोजिका। न ह्यसमर्थं श्रुतिसहस्रमपि विनियोक्तुमलम्। अतो लिङ्गस्य बलवत्त्वादिन्द्रोपस्थानेऽस्या विनियोगः। तदनुरोधितया द्वितीया सप्तम्यर्थतया व्याख्येया। गार्हपत्यसमीपे इन्द्रोऽनया उपस्थातव्य इत्यर्थः पर्यवस्यतीति।

सिद्धान्तस्तु—श्रुतिः स्वरूपसत्सामर्थ्यमपेक्षते, न तु तज्ज्ञानमपि। येन लिङ्गं बलवद्भवेत्। तस्य च पूर्वसत एव विनियोगोऽन्यथानुपपत्त्या ज्ञानं पश्चादुपजायते। लिङ्गं तु विनियोजने श्रुतिमपेक्षते। न ह्यनयेन्द्र उपस्थातव्य इति लिङ्गात् स्वरसतः प्रतीयते, किन्त्विन्द्र एतादृगित्येतावन्मात्रम्। तथाच प्रकरणाम्नानसामर्थ्यादिन्द्रप्रकाशनसमर्थाया ऋचोऽन्यथाऽनुपपत्त्या लिङ्गेनाऽनयेन्द्र उपस्थातव्य इति श्रुतिः कल्पनीया, यथा विनियोगो भवेत्। ततो यावल्लिङ्गं श्रुतिकल्पनायै प्रक्रान्तव्यापारं, तावत् प्रत्यक्षश्रुत्या विनियोगः सिद्ध इति प्रकरणे निराकाङ्क्षे कयाऽनुपपत्त्या श्रुतिः कल्पनीया। तस्माच्छ्रुतेर्बलवत्त्वात्तदनुगुणतया सामर्थ्ये नीयमाने इन्द्रपदं परमैश्व-

'तिङर्थस्तु विशेषणम्' इत्यनेन परिहृतत्वात् । न हि गुणभूतः कर्ता निषेधं स्वाङ्गत्वेन ग्रहीतुमलम् । भावना तु प्रधानं तं ग्रहीतुं समर्थेति

र्याश्रयवाचकतया गार्हपत्यतात्पर्य्यकमित्यवधार्य्यत इति ।

विरोधोदाहरणान्तराणि(१) न्वत्यतोऽवधार्य्याणि, गौरवभयान्नेह प्रपञ्चितानि । तदयं निर्गलितोऽर्थः—श्रुतिर्निरपेक्षत्वात् सर्वतो बलवती, लिङ्गं तु विनियोगे एकान्तरितत्वाद् द्व्यन्तरितवाक्याद् बलवत् । एवं वाक्यादावप्यूह्यम् । समाख्या तु पञ्चान्तरितत्वात्सर्वतो दुर्बलेति । प्रकृते आकाङ्क्षापर्यवसन्नप्रकरणेन वाक्यं कल्पनीयम् । तेन च लिङ्गं, लिङ्गेन श्रुतिस्तयाऽनृतवदननिषेधस्य क्रतौ विनियोगः । यावच्च प्रकरणं वाक्यकल्पनायै प्रक्रान्तव्यापारं तावत्प्रत्यक्षया कर्त्रर्थैकाख्यातश्रुत्या तस्य पुरुषार्थत्वविनियुक्ते क्लृप्तमपि वाक्याद्यत्किञ्चित्कारकमिति श्रुतिविरोधे बाध्यत इत्यस्यार्थः । लिङ्गादीनामुक्तप्रकारेण श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वादिति भावः ।

समाधत्ते—*तिङर्थस्तु विशेषणमिति* ॥ तथाचाख्यातश्रुत्या कर्तुरुपस्थापनेऽपि न भावनावत् तस्य प्रधान्येन भानं, येन निषेधस्य पुरुषार्थता शङ्क्येत, किन्तु विशेषणतयैव तथोपस्थितस्य च विशेषणाऽन्तरनैराकाङ्क्ष्येण कर्त्तुः श्रौतनञर्थसम्बन्धाभावान्नाऽत्र श्रुत्या प्रकरणबाध इत्याशयं विशदयति–*स्वाङ्गत्वेनेति* । स्वविशेषणतयेत्यर्थः । नन्वेवं निषेधस्य क्वापि श्रौतपुरुषार्थता न स्यात् । 'न कलञ्जं भक्षयेत्'(२) इत्यत्राप्युक्तरीत्या कर्तरि नञर्थासम्बन्धेन श्रौतत्वात्, यदि च कर्तुरप्राधान्येऽपि कर्तृवृत्तिभावनायाः प्राधान्यात्तस्या नञर्थाऽन्वये तद्द्वाराख्यातार्थकर्त्तुरप्यन्वयान्न तस्य

---

(१) वाक्याद्यपेक्षया लिङ्गस्य दृढत्वे उदाहरणं–"स्योनं ते सदनं कृणोमि" इत्याद्यस्य सदनाङ्गत्वं न तु वाक्यात्सादनाङ्गत्वम् ।

प्रकरणापेक्षया वाक्यस्य बलवत्त्वे च "इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतां" इत्यत्र 'इन्द्राग्नी पदस्य लिङ्गाद्दर्शाङ्गत्वे' 'इदं हविः' इत्यस्यापि तदेकवाक्यत्वात् दर्शाङ्गत्वम् , न तु प्रकरणाद्दर्शपौर्णमासाङ्गत्वमिति ।

प्रकरणस्य स्थानापेक्षया बलवत्त्वे च "अक्षैर्दीव्यति, राजन्यं जिनाति" इत्यादिवेदनादयो धर्माः स्थानान्नाभिषेचनीयाङ्गम् ; किन्तु प्रकरणाद्राजसूयाङ्गमिति ।

स्थानस्य समाख्यापेक्षया बलत्वे च "शुन्धध्वम् दैव्याय कर्मणे" इति मन्त्रः सान्नाय्यपात्राङ्गम् पाठसादृश्यात् ; नतु पौरोडाशिकसमाख्यया पुरोडाशपात्राङ्गमित्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

(२) कलञ्जं च विषलिप्तशस्त्रहतमृगमांसम् । उक्तं च—

विषलिप्तेन शस्त्रेण यो मृगः परिहन्यते । अभक्ष्यं तस्य तन्मांसं तत्कलञ्जमिहेष्यते इति ।

प्रकरणात् क्रत्वर्थतैव । अस्तु वा क्रतुयुक्तपुरुषधर्म्मः । अनुष्ठाने विशेषाभावात् । "जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू"इति वाक्योक्त मन्त्रविधिवदित्यादिभूषणे प्रपञ्चितम्(१) ।

श्रौतपुरुषाऽर्थत्वानुपपत्तिरिति विभाव्यते; तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमत आह–*अस्तुवेति* ।

अनुष्ठान इति ॥ 'नाऽनृतं वदेत्' इति निषेधस्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे यजमानस्य प्राधान्यात्प्रधानीभूतकर्त्रेवानृतवदनं वर्ज्यं स्यात्; क्रत्वर्थत्वे च यज्ञप्रवृत्तेन यजमानेन ऋत्विग्भिश्च वर्जनं सिध्यतीति विशेषात् कथमेतदिति वाच्यम् । श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतुसम्बन्धपुरुषकर्तृकानृतवदनाभाव इति बोधेन क्रतुकर्तृकेतिबोधे मानाभाव इति क्रतुयुक्तेति वदतोऽभिप्रेतत्वादिति ।

तत्र दृष्टान्तमाह–*मयि दक्षिक्रतू इति* । दर्शपूर्णमासप्रकरण एवैतन्मन्त्रवचनं श्रूयते–"जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू" इति । तत्र किमेतन्मन्त्रवचनं शुद्धपुरुषधर्मः उत क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारकतया क्रत्वङ्गमिति सन्देहे, वाक्येन तावज्जञ्जभ्यमानपुरुषधर्मतयैवाऽयं प्रतीयते । कृत्प्रत्ययस्य शानचः कर्तृवाचकत्वात् । प्रकरणेन तु क्रत्वङ्गतयाः प्रकरणं च वाक्यापेक्षया दुर्बलमिति पुरुषधर्मतैव युक्ता । सत्यां च फलाकांक्षायां "प्राणापानावेवात्मानं धत्ते" इति वाक्यशेषे श्रुतस्य फलस्य रात्रिसत्रन्यायेन(२) कल्पनादिति पूर्वपक्षे, सिद्धान्तः—वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे बाध्यबाधकभावो, नत्वत्रास्ति विरोधः । जञ्जभ्यमानपदस्य कर्तृवाचकतया तादृशपुरुषस्य क्रतावपि सत्त्वात् तत्संस्कारमुखेन क्रत्वङ्गतासम्भवात् । एवञ्चाऽर्थवादोपस्थितफलकल्पनागौरवमपि नेति । तथाच बलाबलचिन्ताया विरोध एवौचित्येन जञ्जभ्यमानवाक्याऽनुवचनस्य वाक्यप्रकरणाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतावत् प्रकृतेऽप्यनृतवदननिषेधस्य श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतुसम्बन्धपुरुषधर्मतैवोचिता । उक्तञ्च भट्टपादैः—

स्त्र्युपायमांसभक्षादिपुरुषार्थमपि श्रितः ।
प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयाद् ॥ इति भावः ॥

प्रपञ्चितमिति ॥ प्रपञ्चस्तु उक्तः । ननु साधुत्वज्ञानं विनाऽपि शाब्दबोधोदयेन

---

(१) एवं च यथापभ्रंशानां साधुभ्रमाद्बोधकत्वेऽपि असाधुत्वम्, तथा तिङां भावनाबोधकत्वेऽपि तस्यां तिवादेरसाधुत्वं स्यादेवेत्यर्थः । न च लकारवत् कर्त्तार्थकत्वं कल्पितमितिपूर्वोक्तं युक्तम् । सर्वत्र प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पितं तत्तदर्थं चादायैव साधुत्वबोधनात् । अत एव परोशरोपपुराणे—"पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम् । सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं च किंचन" ॥ इत्यत्र कृत्स्नस्य ग्राह्योक्तत्वमुपपद्यत इति दिक् ।

(२) स्वरूपं च तस्य "प्रतितिष्ठन्ति हवै यता रात्रीरुपयन्ति" इत्यत्र विध्युद्देशे फलाश्रव-

नन्वाख्यातस्य भावनायामसाधुत्वे ततस्तद्बोधो न स्यात्, साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वादित्यत आह—*बोध इति* ॥ असाधुत्वेऽपि साधुत्वभ्रमाद् बोधोऽस्तु नाम, अपभ्रंशवत्। असाधुत्वन्तु स्यादेवेति भावः । वस्तुतः साधुत्वज्ञानं न हेतुस्तद्व्यतिरेकनिर्णयोऽपि न प्रतिबन्धक इति 'असाधुरनुमानेन' इत्यत्र वक्ष्यामः ॥ २१ ॥

रङ्गोजिभट्टपुत्रेण कौण्डभट्टेन निर्म्मिते ।
पूर्णो भूषणसारेऽस्मिन् धात्वाख्यातार्थनिर्णयः ॥ १ ॥

इति श्रीकौण्डभट्टविरचिते वैयाकरणभूषणसारे धात्वर्थाख्यातसामान्यार्थनिर्णयः समाप्तः ॥ १ ॥

व्यभिचारात् कथमेतत्, साधुत्वस्य शक्तत्वरूपताया निराकरिष्यमाणत्वाच्चात आह—*वस्तुत इति* । *तद्व्यतिरेकनिर्णय इति* । असाधुत्वनिश्चये इत्यर्थः । तन्निश्चयेऽप्यपभ्रंशाद् बोधदर्शनात्। तथाचाख्याताद्भावनाबोधे बाधकाऽभाव इति भावः ॥ २१ ॥

इति भूषणसारदर्पणे धात्वाख्यातार्थनिरूपणम् ॥ १ ॥

णात् फलमन्तरेण च विध्यनुपपत्तेः, फलेऽवश्यं कल्पयितव्ये अर्थवादगतं प्रतिष्ठाख्यं फलमिस्याद्यन्यतोऽवधेयम् ।

अथ लकारार्थनिर्णयः ।

प्रत्येकं (१)दशलकाराणामर्थं निरूपयति—

वर्त्तमाने परोक्षे श्वो भाविन्यर्थे भविष्यति ।
विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया लडादयः ॥२२॥

लडादयष्टितः षट् क्रमेणष्वर्थेषु द्रष्टव्याः । तथाहि—वर्त्तमानेऽर्थे लट् । "वर्त्तमाने लट्" (पा०सू० ३।१।१८३) इति सूत्रात् । (१)प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं, भूतभविष्यद्भिन्नत्वं वा वर्त्तमानत्वम् । पचतीत्यादावधिश्रयणाद्यधःश्रयणान्ते मध्ये तदस्तीति भवति लट्प्रयोगः ।

अथ लकारार्थनिर्णयः ।

लकारसामान्यार्थे निरूपिते तद्विषयकजिज्ञासानिवृत्तावावश्यवक्तव्यत्वज्ञानाद्विशेषार्थनिरूपणेऽवसरस्य सङ्गतित्वं सूचयन्नाह–*प्रत्येकमिति* । *दशलकाराणामिति* । लट् लिट् इत्यादिक्रमेण पठितानामित्यर्थः । आदेशानां वाचकत्वमिति पक्षेऽपि तिङाद्यादेशनिष्ठां बोधकतारूपां शक्तिं लडादिष्वारोप्य तद्विधानात् तदर्थकत्वं तेषामनभिमतमिति भावः ।

प्रारब्धापरिसमाप्तत्वमिति । विनष्टाद्यवयवप्रागभावकत्वे सत्यनुत्पन्नध्वंसान्त्यावयवकत्वमित्यर्थः । भाविभूतक्रिययोरतिप्रसङ्गवारणाय क्रमेण पदद्वयम् । लक्ष्ये लक्षणं ग्राहयति—*पचतीति* । *अधिश्रयणादीति* । साध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयपूर्वापरीभूतावयवसमुदायस्यैव क्रियात्वादिति भावः ।

तदिति । उक्तवर्त्तमानत्वमित्यर्थः । यद्यपि भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यतास्येति निरुक्तभाष्यात् क्रियातिरिक्तकालस्यैव वर्त्तमानत्वादिकं प्रतीयते,

---

(४) दशलकाराणामिति । "दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्" इत्यनेन समासे सप्तर्षिवदियं लडादीनां संज्ञेति स्वीकारेणास्य पदस्य साधुत्वम् ।

(२) **प्रारब्धापरिसमाप्तत्वमिति** । प्रारब्धस्तत्तत्फलानुकूलव्यापारत्वं स्वसमानकालिकतत्फलानुकूलचरमक्रियाध्वंसप्रागभावाधिकरणकालवृत्तिरित्यर्थः । लघुत्वादन्यल्लक्षणमाह—**भूतभविष्यद्भिन्नत्वमिति** ।

आत्माऽस्ति पर्वताः सन्तीत्यादौ तत्तत्कालिकानां राज्ञां क्रियाया अनित्यत्वात्तद्विशिष्टस्योत्पत्यादिक(१)मादाय वर्त्तमानत्वमूह्यम् । उक्तं हि भाष्ये-(२)"इह भूतभविष्यद्वर्त्तमानानां राज्ञां क्रियास्तिष्ठतेरधिकरणम्" इति

तथापि निरुपाधिकस्य तस्य वर्त्तमानत्वादिना प्रत्येतुमशक्यत्वादुपाधिभूतक्रियामादायैव तत्र तत्त्वस्य वक्तव्यतयाऽऽवश्यत्वात् क्रियायामेव तत्त्वमुक्तमित्यवधेयम् ।

वस्तुतस्तु दण्डमुहूर्त्ताद्यात्मकः खण्डकाल एव वर्त्तमानत्वादिना लडादिवाच्यः । तद्गतं वर्त्तमानत्वं च तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरणत्वमेव तदादिन्यायेन तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरणत्वेनाऽनुगमाच्च न शक्त्यानत्यम् ।

यद्येवमपि तत्तत्कालत्वेन तत्तत्कालबोधस्यानुभवसिद्धानुपपत्तिरिति विभाव्यते; तदास्तु शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षिततत्तत्कालत्वावच्छिन्न एव लटः शक्तिः । क्रियारम्भात् पूर्व्वं समाप्त्युत्तरं चाऽधीते पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिस्तु स्ववृत्तिप्रागभावाऽप्रतियोगिवृत्तित्वस्ववृत्तिध्वंसाऽप्रतियोगिप्रकृतक्रियाऽनुयोगिकत्वाभ्यां विशेषितेन आधेयतासम्बन्धेनाऽन्वयनियमोपगमेन वारणीया ।

यत्र तु खण्डक्रियैव(३) धात्वर्थस्तत्र शुद्धाधेयतासम्बन्धेनैव तदन्वयान्नाऽऽत्माऽस्तीत्यादौ दोष इति । भूतभविष्यद्भिन्नत्वं वेत्यत्र वाकारोऽनास्थायाम् । पूर्वलक्षणापेक्षयाऽस्य गुरुत्वाद्भविष्यत्त्वस्यापि वर्त्तमानत्वघटितत्वेन तद्ग्रहे, भविष्यत्वग्रहे च तदवच्छिन्नभिन्नत्वरूपवर्त्तमानत्वग्रह इत्यन्योऽन्याश्रयाच्च । एवं भूतत्वमादायाऽप्यन्योन्याश्रयो द्रष्टव्यः ।

ननु सत्ताश्रयत्वादीनां धात्वर्थत्वे तत्राऽसङ्गतिः; तेषामखण्डत्वेनाऽवयवघटितोक्तलक्षणवर्त्तमानत्वासम्भवादत आह—*आत्मास्तीति* । *अनित्यत्वादिति* । सावयवत्वेन प्रागभावप्रतियोगित्वे सति ध्वंसप्रतियोगित्वादित्यर्थः । तद्विशिष्टस्यानित्यराजक्रियादिविशिष्टसत्तादिरूपार्थस्येत्यर्थः । तथाच केवलसत्तादिरूपार्थे तदसत्त्वेऽप्युक्तविशेषणविशिष्टे तस्मिन् विशेषणांशमादाय तत्सत्त्वं नाऽनुपपन्नमिति भावः ।

यद्वा तद्विशिष्टेत्यस्य तदा अव्यहितत्वादनित्यत्वस्यैव परामर्शात् तादृशक्रियागतं वर्त्तमानत्वमारोप्य सत्ताद्यर्थको लडित्यर्थः । तत्र स्वोत्प्रेक्षितत्वं निरस्यति-*उक्तं हीति* । *तिष्ठतेरधिकरणमिति* । आधेयतासम्बन्धेन तादृशक्रियात्मककालवि-

---

(१) आदिपदेन समाप्तेस्तत्तत्कालभेदस्य च परिग्रहः ।

(२) एतत् कैयटः 'राज्ञां स्थितिर्भूता दभेदेन भिन्ना पर्वतादिस्थित्यादेर्भेदिकेति क्रियारूपत्वं कालत्रयश्चोपपद्यते' इति व्याचष्टे । (३) सनातनक्रियैव धात्वर्थः इत्यपि पाठः ।

परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकम्पते ।
पर्वतादिस्थितिस्तस्मात् पररूपेण भिद्यते ॥

इति वाक्यपदीये च । एवम् "तम आसीत्" तुच्छेनाभ्यपिहितं यदासीत्" "अहमेकः प्रथममासम् , वर्त्तामि च भविष्यामि च" इत्यादिश्रुतयोऽपि योज्याः ।

तच्च वर्त्तमानत्वादि लडादिभिर्द्योत्यते । क्रियासामान्यवाचकस्य तद्विशिष्टे लक्षणायां लडादेस्ता(१)त्पर्य्यग्राहकत्वेनोपयोगात् ।

शिष्टत्वात् तासामिति भावः । अनेन साधुत्वं लभ्यते । लक्षितकालस्येव वस्तुतस्त्वित्यादिना उक्तकल्पस्यैव क्रियायामाधेयतयान्वयलाभात् ।

परतो भिद्यते इति । सर्वं पच्यादिधात्वर्थसामान्ये परतः—स्वाऽपेक्षयाऽन्येन वर्त्तमानत्वादिना । *भिद्यते*–व्यावर्तते । आत्मास्तीत्यत्रात्मादिपदमात्मसत्ताद्यर्थकं न विकल्पते सनातनत्वेन निरवयवत्वादुक्तविशेषणसम्बन्धाभावेन भेदाऽनुमितिविषयो न भवतीत्यर्थः । तथाचाऽत्मास्तीति प्रयोगाऽनुपपत्तिरिति पूर्वार्द्धार्थः समाधत्ते–*तस्मादिति* । विशेषाऽतिरिक्तपदार्थस्य स्वतो व्यावृत्तत्वासम्भवादित्यर्थः । पर्वतादीत्यादिनाऽस्मदादिपरिग्रहः ।

पररूपेणेति । परस्य राजक्रियादिरूपार्थस्य, रूपेण–धर्मेण वर्त्तमानत्वादिना भिद्यते इत्युक्त एवार्थः । *तम इत्यादि* । तम(२) आसीदित्यादयो भूतक्रियागतभूतत्वारोपात् । *भविष्यामि चेति* । भाविक्रियागतभविष्यत्त्वारोपाच्च योज्या इत्यर्थः । पक्षद्वयस्यवाऽऽकारूढतां प्रदर्शयन् प्रथमद्योतकत्वपक्षे उपपत्तिमाह–*तच्चेति* । *क्रियासामान्येति* । कालसामान्यवृत्तिक्रियावाचकस्येत्यर्थः ।

तद्विशिष्टे । वर्त्तमानकालादिविशिष्टे, वर्त्तमानत्वादिविशिष्टे वा व्यापारे इत्यर्थः । लडादेरित्यादिना लिडादिपरिग्रहः । *उपयोगादिति* । स च प्राक्प्रतिपादितः । तथाच लडाद्यादेशत्वेन तिबादीनां वर्त्तमानत्वादिद्योतकत्वान्नापाक्षीदित्यादौ वर्त्तमानक्रियाप्रतीतिः । क्रियासामान्यशक्तधातोस्तत्तद्विशिष्टे लक्षणयैव तत्तद्विशिष्टक्रियाबोधोपपत्तौ पृथग्वर्त्तमानत्वादौ तेषां शक्तिकल्पने गौरवादिति भावः । वाच-

---

(१) तात्पर्यग्राहकत्वेनेति । विशिष्टलक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वमिह प्रकृते द्योतकत्वमितिभावः । लक्षणास्वीकाराच्च न शक्तिकल्पनाप्रयुक्तं गौरवमिति ।

(२) तम आसीदिति । अत्र तमःशब्दोऽज्ञानवाचकः । 'तमसा नष्टबुद्धिर्न किंचिज्जानाति इत्यादिप्रयोगेषु तस्याज्ञानबोधकत्वं दृष्टम् । एवञ्च तमसः सर्वदा सत्त्वेन भूतकालार्थकप्रत्ययप्रयोगोऽपीत्थमेव निर्वहति ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्रूपं लडादिवाच्यमेव । अन्यथा प्रत्ययानां वाचकत्वविलोपापत्तिरित्यपि पक्षान्तरम् ।

लिडर्थमाह–*परोक्षे इति* । "परोक्षे लिट्" (पा०सू०३।२।११५) इतिसूत्रात् । कालस्तावदद्यतनानद्यतनभेदेन द्विविधः । द्विविधोऽपि भूतभविष्यद्रूपः । तत्रानद्यतने भूते परोक्षे लिडित्यर्थः । तेनाद्यतने भूते, अनद्यतने भविष्यति, भूतेऽप्यपरोक्षे च न लिट्प्रयोगः । परोक्षत्वं च-साक्षात् करोमीत्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वम्

कत्वपक्षमवलम्ब्याऽऽह—*अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादि* ।

नच तक्रकौण्डिन्यन्यायात् कर्त्राद्यर्थबाधः, शक्तताऽवच्छेदकभेदात् । किञ्चैवं "लः कर्मणि" इतिसूत्रं निरवकाशं स्यात् । स्थलान्तरेऽपि विध्याद्यर्थैर्बाधसम्भवादिति भावः । *अन्यथा*—अन्वयव्यतिरेकयोः शक्त्यग्राहकत्वे । *विलोपापत्तिरिति* । सर्वत्र प्रकृत्यैव तत्तत्प्रत्ययार्थत्वाभिमतबोधसम्भवादिति भावः । अधिकं सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते ।

अनद्यतने भूते इति । "भूते" (पा० सू० ६।२।४) इति "अनद्यतने लङ्" (पा० सू० ३।२।१११) इति सूत्राभ्यां तत्तत्पदानुवृत्तिरिति भावः । *न लिट्प्रयोग इति* । उक्तार्थस्य बाधात् पपाचेत्यादिजबोधानन्तरमनद्यतनत्वादिसन्देहाऽनुदयाद् भूतत्वादिवत्तयोरपि तद्वाक्यजबोधे क्रियांशे विशेषणतया भानमभ्युपेयम् । तच्च वाचकतां द्योतकतां वा विनाऽनुपपन्नमिति लिटस्तदभ्युपगम आवश्यक इति भावः ।

ननु परोक्षत्वं प्रत्यक्षान्यज्ञानविषयत्वम् । तथाच प्रत्यक्षक्रियायामपि श्रुतानुमितत्वयोः सत्त्वात् पपाचेत्यादिप्रयोगापत्तिरत आह—*परोक्षत्वञ्चेति* । यथाश्रुतप्रत्यक्षाविषयत्वस्योपनीतक्रियायामभावेन तत्र पपाचेत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरत आह—*साक्षात्करोमीति* । साक्षात्करोमीत्येतत्प्रतीतिसाक्षिकलौकिकविषयत्वाभाववत्त्वमित्यर्थः ।

उक्तस्थले प्रत्यक्षविषयतासत्त्वेऽपि तादृशविलक्षणविषयत्वाभाववत्त्वमक्षुण्णमिति न तदनुपपत्तिः । प्रत्यक्षं तादृशशब्दप्रयोक्तुर्ग्राह्यम्(१) । ननु दशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दादप्यपरोक्षज्ञानस्य दृष्टत्वेन शब्दजन्यतादृशज्ञानविषयेन्द्रियासम्बन्धक्रियायां लिडनुपपत्तिरितिचेद् ? न । तत्रापि शाब्दज्ञानसहकृतमनसैव दशमसाक्षात्कारो, न तु श-

---

(१) तेनान्यस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तदादाय न लिङन्तवाक्यादिप्रयोगस्यानुपपत्तिरुद्भावनीयेतिभावः ।

(१) नच "क्रिया नामेयमत्यन्तापरदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्" इतिभाष्यात् तस्या अतीन्द्रियत्वेन परोक्षे इत्य(२)व्यावर्त्तकमितिशङ्क्यम्। पिण्डीभूताया निदर्शयितुमशक्यत्वेऽप्य(३)वयवशः साक्षात्करोमीति प्रतीतिविषयत्वसम्भवात्। अन्यथा 'पश्य मृगो धावति' इत्यत्र तस्या दर्शनकर्मता न स्यादिति प्रतिभाति।

ब्दात्। लौकिकविषयतानियामकेन्द्रियसंयोगादेरभावेन शाब्दे तद्वत्त्वाऽसम्भवात्। अत एव तत्त्वमसीत्याद्याचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने कारणमिति गीताभाष्ये उक्तमिति सर्वं समञ्जसम्।

"क्रिया नामेयम्" इति भाष्येसाऽसावनुमानगम्येति शेषः। क्रिया–साध्यत्वेन प्रतीयमाना, इयं पचतीत्यादिव्यवहारविषयीभूता। यतः पूर्वापरीभूता क्रमिकानेकव्यापारसमूहात्मिका, अतोऽत्यन्तापरदृष्टा—परेण प्रत्यक्षप्रमाणेनाऽत्यन्तमदृष्टा तज्जन्यज्ञानाऽविषया इति यावत्। *पिण्डीभूतेति*। अवयवानामाशुविनाशित्वेन पिण्डस्यैवाभावादिति भावः। ननु तर्हि तस्यां कि प्रमाणमत आह—*साक्षादिति*। विक्लित्त्यादिरूपकार्याऽनुमेयेति। *अन्यथेति*। क्रियाया अवयवशोऽपि साक्षात्काराऽनभ्युपगमे इत्यर्थः। *प्रतिभातीति*। उक्तार्थ एवाऽस्मद्बुद्धिविषयो भवतीत्यर्थः।

ननु क्रियाऽवयवा अपि क्रियावदतीन्द्रिया एव; यथा पचेरुदकसेचनादयोऽवयवास्तथा तेषामप्यवयवास्तेऽपि समूहरूपेणैव धातुवाच्याः। यस्तु क्षणाऽवच्छिन्नस्तद्रूपोऽवयवः स तु न धातुवाच्यः, किन्त्ववसमूहाऽऽत्मनैव। आश्रितक्रमरूपत्वात्तद्वाच्यस्य। एवञ्च सदसद्रूपा क्रिया न सद्विषयेन्द्रियग्राह्या। तदुक्तम्—

क्रमात् सदसतां तेषामात्मना न समूहिनः।
सद्वस्तुविषयैर्यान्ति सम्बन्धं, चक्षुरादिभिः॥ इति।

अत्यन्तापरदृष्टेति भाष्यस्याऽप्यवयवरूपेण समूहात्मना चाऽदृष्टेत्येवाऽर्थः। अत

---

(१) "परोक्षे लिट्" इतिसूत्रस्थपरोक्षपदस्य चारितार्थ्यं प्रदर्शयितुं शङ्कते–नचेति।

(२) अव्यावर्तकमिति। अयमभिप्रायः—कस्याश्चित्क्रियायाः प्रत्यक्षत्वे तथाविधाभिप्रायेण तादृशप्रयोगव्यावर्तनाय 'परोक्षे' इति पदं सार्थकं भवेत्। "क्रियानामेयम्" इतिभाष्येण तु सकलक्रियाणां प्रत्यक्षाविषयत्वावगमात्, तव्यर्थमेव स्यादिति।

(३) अवयवश इति। एकैकस्यावयवस्येत्यर्थः। "संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्" (पा० सू० ५।४।४३) इति शस्।

व्यापाराविष्टानां क्रियानुकूलसाधनानामेवात्र पारोक्ष्यं विवक्षितमतो(१)नोक्तदोषः । 'अयं पपाच' इत्याद्यनुरोधाद् व्यापाराविष्टानामित्यपि वदन्ति ।

एव "वर्त्तमाने लट्" इति सूत्रे भाष्ये, "अस्ति वर्त्तमानो कालः, परं त्वाऽऽदित्यगतिवन्नोपलभ्यते" इत्युक्तम् । तस्य प्रत्यक्षेणेति शेषः ।

एवञ्च वर्त्तमानत्वाक्रान्तक्रियाणां स्पष्टमेवाऽप्रत्यक्षत्वं तत उपलभ्यते । 'पश्य मृगो धावति'इत्यादौ तु दृशिर्ज्ञानार्थको, धावतिर्वा फलपर इति न कश्चिद्दोषः । किञ्च अवयवस्य प्रत्यक्षत्वे, प्रकृतः कटमित्यादावयवातीतत्वेन समुदायातीतत्वमादाय क्वाद्युपपादनवदवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमादाय, परोक्ष इत्यस्य चारितार्थ्यं भाष्यस्थपूर्वपक्षस्य निर्दलत्वापत्तिरित्यपरितोषान्मतान्तरमाह—*व्यापाराविष्टानामिति* । एवञ्चातीतानद्यतनव्यापाराविष्टपरोक्षकर्तृकक्रियावृत्तेर्द्धातोर्लिडिति, "परोक्षे लिट्" (पा०सू० ३।२।११५) इति सूत्रार्थः ।

अयं पपाचेति । तदानीं कर्तुरपारोक्ष्येऽपि व्यापारदशायां पारोक्ष्यसत्त्वादुक्तप्रयोगोपपत्तिरिति भावः । *इत्यपि वदन्तीति* । मतान्तरानादरेऽत्रापि पूर्वोक्तार्थस्याऽऽपातरमणीयत्वं मन्वाना भाष्याऽनुसारिण इति शेषः ॥

अत्राहुर्नैयायिकाः–पूर्वाऽपरीभूताऽवयवसमुदायात्मकपारिभाषिकक्रियावाच्यप्रत्यक्षत्वं युक्तमेव । समूहस्यवाभावात् । तदवयवानामपि पारोक्ष्यं तु सर्वानुभवविरुद्धम् । तत्र प्रत्यक्षकारणचक्षुःसंयुक्तसमवायादेः सत्त्वात् । अन्यथा घटपुस्तकादेरप्यप्रत्यक्षत्वाऽऽपत्तिरिति बहुव्याकोपः । अधिश्रयणं साक्षात्करोमीति सार्वजनीनप्रतीतेश्च । प्रतीतेः पदार्थाऽसाधकत्वे व्यवहारमात्रोच्छेदाऽऽपत्तिश्च । "क्रिया नामेयं" इति भाष्यस्यापि इयं सावयवपच्याद्यर्थरूपेत्यर्थान्न तद्विरोधः । सदसतां तेषामित्यस्य विद्यमानाविद्यमानावयवरूपाणामित्यर्थात् समूहात्मकक्रियायाः पारोक्ष्यप्रतिपादनपरत्वान्न हरिवाक्यविरोधोऽपि । अन्यथा क्रिया सदसद्रूपेति वदतो व्याघातः स्पष्ट एव ।

कालस्य प्रत्यक्षत्वाभावेन तदनुवादकभाष्योपष्टम्भन्यासोऽपि नावयवानां पारोक्ष्योपपादकः । प्रकृतः कटमित्यत्राप्यवयवातीतत्वमादायैव प्रयोगोपपत्तौ समुदायातीतत्वारोपे मानाभावेन तद्दृष्टान्तासङ्गतिश्च । दार्ष्टान्तिकेऽवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमारोप्य पूर्वपक्षस्य निर्दलत्वापादनमपि स्वाग्रहमूलकमेव । अत एव भाष्ये 'पश्य मृगो धावति' इत्यनेन लौकिकविषयताशाल्यर्थकदृशिकर्मत्वं धावतेः प्रतिपादितम् ।

---

(१) नोक्तदोष इति । व्यापाराविष्टसाधनानां वक्तुः प्रत्यक्षदशायामयं पपाचेति प्रयोगवारणार्थं तया सार्थक्ये सत्यव्यावर्तकत्वरूपो दोषो नेत्यर्थः ।

कथं तर्हि "व्यातेने किरणावलीमुदयनः" इति स्वक्रियायाः स्वप्रत्यक्षत्वादिति चेत् ? असङ्गतमेव । व्यास(१)ङ्गादिना स्वव्यापारस्य परोक्षत्वोपपादनेऽपि, बहुतरमनःप्रणिधानसाध्यशास्त्रार्थनिर्णयजनकशब्दरचनात्मके ग्रन्थेऽनद्यतनत्वाऽतीतत्वयोर्विस्तारक्रियायामसत्त्वेन (२)अनद्यतनातीतत्वयोरभावेन तदर्थकलिडसम्भवात् ॥

कथमन्यथा आगारान्तरस्थितस्य न तादृशप्रयोगः । मृगकर्तृकधावने ज्ञानविषयत्वरूपज्ञानकर्मत्वाऽबाधात् ॥ धावतेः संयोगरूपफलार्थकत्वे व्यापारवाचकत्वाभावादधातुत्वप्रसङ्गश्च । स्वजनकव्यापारगतपौर्वापर्यारोपेण क्रियात्वोपपादने चाप्रत्यक्षत्वापत्तिस्तदवस्थैवेति न किञ्चिदेतत् । तस्मात् पूर्वोक्तमतमेव निराबाधमिति ॥

व्यासङ्गादिनेति । यथा–"मत्तोऽहं किल विललाप" इत्यत्र मदादिना मनोऽसन्निधानात् क्रियापारोक्ष्यं, तद्वदित्यर्थः । *लिडसम्भवादिति* ।

अत्रेदं चिन्त्यम्–न वास्तवं पारोक्ष्यादि लिडादिनियामकम् । 'अध्यास्त सर्वर्तुसुखामयोध्याम्' इत्यत्र लङोऽसाधुतापत्तेः । किन्तु वैवक्षिकं तत् । तथा वक्ष्यति च स्वयमेव सारकृत् 'अनद्यनभूतत्वेन विवक्षिते लङ्, तत्रैव पारोक्ष्यविवक्षायां लिट्' इति । प्रकृते चाऽनायासनिष्पन्नत्व–शीघ्रनिष्पन्नत्वप्रतीतिफलकभूतानद्यतनत्वविवक्षायाः, एवं सूक्ष्मकालेन करिष्यामि यत्र काले मयाऽपि साक्षात्कर्तुमशक्यमिति प्रतीतिफलकपारोक्ष्यविवक्षायाश्च सत्त्वाल्लिडुपपत्तिसम्भवादिति ॥

अनद्यतन इति । अतीताव्यवहितरात्रिपश्चार्द्धविशिष्टाऽऽगामिरात्रिपूर्वार्द्धोपेतं दिनमद्यतनम् । एतद्भिन्नकालत्वमनद्यतनत्वमिति वृत्तिकारादयः । कैयटस्तु–लुङ्सूत्रेऽतीतरात्रेरन्त्ययामेनाऽऽगामिरात्रेराद्ययामेन सहितो दिवसोऽद्यतन इत्यूचे ।

अत्रेदमवधेयम्–अनद्यतनभूते यदा भूतत्वमात्रविवक्षा ; तदा लुङेव । तेन ह्योऽपाक्षीदित्यादौ भूतत्वमात्रविवक्षायां लुङि, पश्चाद् ह्यःपदेन सम्बन्धे नाद्यतनत्वप्रतीतिरिति न लुङोऽसाधुता । एवमनद्यतनभविष्यति भविष्यत्त्वमात्रविवक्षया लृट्–श्वो यक्ष्यमाणे–'देवता यक्ष्यति' इत्यत्र पश्चाद्यनद्यतनत्वप्रतीतिरिति ॥

परे तु साङ्ग्यागस्य द्व्यहात्मककालसाध्यत्वात्तदधिकरणद्व्यहात्मककालस्यानद्य-

---

(१) ननु विषयान्तरसञ्चाररूपव्यासङ्गादिना स्वव्यापारस्य व्यापाराविष्टस्य च स्वप्रत्यक्षाभावरूपपारोक्ष्यसाम्भवान्न लिट्प्रयोगासङ्गतिरित्याशंक्य भूतत्वाद्यसम्भवनिबन्धनां तामाह—व्यासङ्गादिनेति ।

(२) अनद्यतनेति । किराणावलिकर्मकविस्तरानुकूलव्यापारावच्छेदनाद्यतनभिन्नत्वाभावादनीतकालसम्बन्धाभावाच्चेत्यर्थः ।

लुडर्थमाह–श्वो भाविनीति ॥ अनद्यतने भाविनीत्यर्थः । "अनद्यतने लुट्" (पा०सू०३।३।१५) इति सूत्रात् । यथा श्वो भवितेत्यादौ ।

लृडर्थमाह–*भविष्यतीति*॥ भविष्यत्सामान्ये इत्यर्थः। (१)"लृट् शेषे च" (पा०सू०३।३।१३) इति सूत्रात् । यथा घटो भविष्यतीत्यादौ। तत्त्वञ्च–वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयोत्पत्तिमत्त्वम् ।

लेटोऽर्थमाह–*विध्यादाविति* ॥ "लिङर्थे लेट्" (पा०सू०३।४।७) इति सूत्रात् । लिङर्थश्च विध्यादि(२)रिति वक्ष्यते । लोडर्थमाह–

तनत्वाभावेन लुटोऽनवसराल्लुडुपपत्तिः । 'अद्यप्रभृति मे दाश ! ब्रह्मचर्य्यं भविष्यति' इतिवदित्याहुः ॥

ननु 'अहमेकः प्रथममासं वर्त्तामि भविष्यामि च' इत्यत्र धात्वर्थसत्तायां वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्य भविष्यत्वस्य बाधात्तदर्थकाद्भविष्यदर्थकप्रत्ययाप्रसक्तिरत आह–*तत्वञ्चेति* । वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकसमयवत्त्वमिति पाठः । तथाच तदर्थव्यापाराधिकरणस्य कालस्यानित्यराजक्रियाऽऽद्यात्मकस्योक्तभविष्यत्त्वात् तदादायैव लृडुपपत्तिरिति यथाश्रुतार्थानुसारिणः ॥

अन्ये तु–ननु येषां मते नश्यत्यादिधातूनां नाशमात्रमर्थस्तेषां भविष्यत्त्वस्य वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वसत्वे श्वो भाविनाशके 'परऽश्वोनङ्क्ष्यतीति प्रयोगापत्तिः । वर्त्तमाननाशप्रागभावप्रतियोगिनि तन्नाशे परश्वस्तनकालवृत्तित्वसत्त्वात् ।

नच परश्वस्तनकालस्य भविष्यत्त्वघटकप्रागभावेऽन्वयाभ्युपगमात् तस्य च तत्प्रागभावे बाधान्नोक्तप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति श्वोभाविनाशकेऽपि श्वो नङ्क्ष्यतीति प्रयोगाऽनुपपत्तिः । तन्नाशप्रागभावे श्वस्तनकालसम्बन्धबाधादत आह–*तत्त्वञ्चेति* । अत्र समयपदोपादानं कालो लडाद्यर्थ इत्यभिप्रेत्य, न तु तस्य लक्षणे निवेशः, प्रयोजनाभावाद् विद्यमानप्राग्भावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वस्यैव सम्यक्त्वात् । यत्र तूत्पत्तिरेव (३)धात्वर्थस्तत्र तद्घटितमेव तन्निर्वक्तव्यम् । अन्यथोत्पत्तेर्द्वेधा भानप्रसङ्गात् । एवञ्चोक्तस्थले भविष्यत्त्वघटकोत्पत्तौ परश्वस्तनकालवृत्तित्वबाधान्नोक्तप्रयोगापत्तिरितीत्थमवतारयन्ति ।

---

(१) अत्र "भविष्यति गम्यादयः" इतिसूत्रात् "भविष्यति" इत्यनुवर्तते । शेषत्वञ्चात्र क्रियार्थकक्रियावाचकपदासत्वम् । चकारेण क्रियार्थकक्रियावाचकपदसत्त्वेऽपि लृट्प्रयोगः । एवञ्च तादृशार्थकोपपदेऽनुपपदे च भविष्यत्क्रियासामान्ये वाच्ये धातोर्लृट् भवति इति सूत्रार्थः ।

(२) अत्रादिपदं तत्सूत्रोपात्तनिमन्त्रणादिसंग्रहार्थम् ।

(३) नैयायिकमतेनेदम् ।

प्रार्थनादाविति । आदिना विध्याद्याशिषो गृह्यन्ते । "आशिषि लिङ्लोटौ" (पा०सू०३।३।१७३) "लोट् च" इति (पा०सू०३।३।१६२) सूत्राभ्यां तथाऽवगमात् । यथा-'भवतु ते शिवप्रसादः' इत्यादौ । (१) एतयोरर्थो लिङर्थ एव । त्रयाणां समानार्थत्वादिति तन्निर्णयेनैव निर्णयः ॥ २२ ॥

लङादिक्रमेण ङितामर्थमाह—

ह्योभूते प्रेरणादौ च भूतमात्रे लङादयः ॥
सत्यां क्रियातिपत्तौ च भूते भाविनि लृङ् स्मृतः ॥२३॥

अत्रेदमवधेयम्-इहाद्य घटो भविष्यतीत्यादौ देशकालविशेषादेरधिकरणत्वेन धात्वर्थोत्पत्तावेवाऽन्वयः । ननु भविष्यत्त्वघटकप्रागभावे उत्पत्तिमति वा, तथा सति कपालनाशजन्यघटनाशस्थले, इह कपालेऽद्य घटध्वंसो भविष्यतीति प्रयोगाऽऽपत्तेर्घटरूपप्रतियोग्यात्मकघटध्वंसप्रागभावस्य कपाले सत्त्वादेव श्वो भाविन्यद्य भविष्यतीति प्रयोगप्रसङ्गश्च । अद्यतनकालवृत्तित्वस्य प्रागभावे सत्त्वात् । तथा-भवने श्वः समुत्पद्य प्राङ्गणे परश्वो गमिष्यति मैत्रे, प्राङ्गणे परश्वो भविष्यतीति प्रयोगाऽऽपत्तिः । उत्पत्तिमतो मैत्रस्य प्राङ्गणवृत्तित्वात्, परश्वस्तनकालवृत्तित्वाच्च । यथोक्ते तु तस्य परश्वस्तनकालवृत्तित्वेऽप्युत्पत्तेस्तत्कालवृत्तित्वान्न कश्चन दोषः ।

एवञ्च वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्त्यनुकूलो घटाश्रयको व्यापार इति वैयाकरणमते बोधः । तथावोत्पत्त्यघटिते भविष्यत्त्वे लृडादेः शक्तिर्लाघवात्तदघटिते तु लक्षणेति न नङ्क्ष्यतीत्याद्युक्तस्थले उत्पत्तिबोधानुपपत्तिरिति ॥

विध्याशिषाविति । आशीस्तु सम्बोध्यरहितविषयकलोडाद्यन्तशब्दप्रयोक्त्रिच्छा(२) । *भवतु ते इति* । हितविषयकमदिच्छाविषयत्वसम्बन्धिशिवप्रसादकर्त्तृकं भवनमिति बोधः । *एतयोरिति* । लेट्लोटोरित्यर्थः । *त्रयाणाम्* । लेट्लोट्लिङामित्यर्थः । *तन्निर्णयेनैवेति* । लिङर्थनिर्णयेन इत्यर्थः ॥ २२ ॥

ह्यः पदस्याव्यवहितातीतदिवसे रूढतया तदात्मककालस्य लङर्थत्वेनैकदिनान्त-

---

(१) विध्यादिपदार्थानामिदानीं निर्णयाभावात्तदुदाहरणानुपन्यास इति ध्येयम् ।

(२) तस्या विषयतासम्बन्धेन कारकविशिष्टक्रियायामन्वयः । तदेवाह-हितविषयकमदिच्छाविषयेत्यादि ।

लङर्थमाह–*ह्योभूत इति* ॥ अनद्यतने भूत इत्यर्थः । "अनद्यतने लङ्" (पा०सू०३।१।१११) इति सूत्रात् । यथा–'अस्य पुत्रोऽभवत्' इत्यादि ।

लिङर्थमाह–*प्रेरणादाविति* ॥ "विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्" (पा०सू०३।२।१६१) इति सूत्रात् । तत्र–विधिः–प्रेरणम्, भृत्यादे(१)र्निकृष्टस्य प्रवर्त्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम्,

---

रितभूते लङनुपपत्तिरत आह–*अनद्यतन इति* । तथाच ह्यःपदं लक्षणयाऽनद्यतनत्वेनाद्यतनमात्रबोधकमिति नोक्तदोषावकाशः । एवं श्वोभाविनीत्यत्राऽपि बोध्यम् ।

अस्य पुत्र इति । वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्यानद्यतनकालवृत्तिरेतत्सम्बन्धिपुत्रकर्त्तृकोत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इति बोधः । अध्यास्तेत्यादौ तु भूताऽनद्यतनत्वमात्रविवक्षया लङुपपत्तिः । सूत्राद् विध्यादीना लिङर्थत्वप्रतीतेः, कथं प्रेरणादेर्विध्यर्थत्वमत आह–*तत्रेति* । तेषु मध्ये इत्यर्थः । *विधिः प्रेरणमिति* । प्रेरणापर्यायो विधिशब्द-इत्यर्थः । प्रेरणाया लिङादिशब्दस्वरूपतां वदतां मतं निराकर्त्तुं प्रेरणायाः स्वरूपं दर्शयति–*भृत्यादेरित्यादि* ।

अयम्भावः–यद्विषकत्वेन ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वं सैव प्रवर्त्तना । तादृशविषयतानिरूपकत्वं चेष्टसाधनताया एव, न तु लिङादीनाम् । तद्विषयकत्वेनैव स्वपरज्ञानात्प्रवृत्तेः सर्वसम्मतत्वात् । तद्विषयकज्ञानात् प्रवृत्त्यनुदयात् । सा यदि वक्त्रपेक्षयाऽप्रकृष्टोद्देश्यकप्रवर्त्तकज्ञानविषयीभूता तदा प्रेरणेत्युच्यते । अन्यादृक् तु निमन्त्रणादिपदव्यपदेश्या । तथाच स्वाभिलषितोपायाऽज्ञानादप्रवृत्तापकृष्टप्रयोज्यस्योपायविषयकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रेरणेति पर्यवस्यतीति । अधिकमग्रे वक्ष्यते ।

तत्र वैदिकमुदाहरणम्–'स्वर्गकामो यजेत'इत्यादि । स्वर्गकामाभिन्नकर्त्तृकयागभावना स्वर्गादीष्टसाधनमिति वैयाकरणमते बोधः । भावनायामिष्टसाधनत्वं तु प्रत्यात्त्या स्वर्गकामस्यैव, तादृशश्चाहमिति अभिसन्धाय यागादौ नियोज्यस्य प्रवृत्तिर्निर्वहति । लौकिके तु 'जलमाहर' इत्यादि बोधः स्वयमूह्यः ॥

नियोगकरणमिति । 'विप्रं निमन्त्रयत' इत्यादितो विप्राश्रयकप्रवृत्तिजनकभावनाबोधेन प्रकृते विनियोगपदार्थः प्रवृत्तिस्तत्करणं–तदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः । *आव-

---

(१) निकृष्टस्येति । नच भृत्यपदेनैव निकृष्टत्वलाभे निकृष्टपदम् व्यर्थमिति वाच्यम् । स्वसमानस्य–उत्तमस्य च परभृत्यस्य प्रवर्तनायामतिव्याप्तिवारणार्थत्वेन तस्य चरितार्थत्वात् । दत्ते च निकृष्टपदे तस्य ससम्बन्धकतया स्वापेक्षयैव निकृष्टभृत्यस्य स्वकारो; न तु परापेक्षया निष्कृष्टस्य स्वापेक्षयोत्तमस्य चेति बोध्यम् ।

आवश्यके प्रेरणेत्यर्थः । आमन्त्रणम्, कामचारानुज्ञा । अधीष्टः—

श्यक इति* । श्राद्धभोजनादिश्च तथा । *प्रेरणेति* । प्रवर्त्तनेत्यर्थः । अस्य दौहित्रादेरित्यादिः । तत्राप्रवृत्तस्य प्रवृत्त्यनुकूलव्यापार इति यावत् । यथेह—'इह भुञ्जीत भवान्' इत्यादि ॥

कामचारानुज्ञेति । स्वेच्छया प्रवृत्तस्येतरत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धफलकस्वाभिलषितविषयकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः । यथा—'इहासीताऽऽरब्धं कुरुत तत्कुरुष्व यथा हितम्' इत्यादि । उपवेशनादिव्यापार इष्टसाधनताज्ञानात् प्रवृत्तावितरत्राप्रवृत्तिरर्थतः फलति (१) ।

सत्कारपूर्वको व्यापार इति । अध्यापनादिव्यापारे सम्मानपूर्वकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारोऽधीष्टपदार्थ इत्यर्थः । इयमेवाऽभ्यर्थनेच्युते । यथा—'माणवकमध्यापय'इति उक्तेष्विष्टसाधनत्वे । अनुकूलत्वं च-प्रवृत्तिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया बोध्यम् ॥

सम्प्रधारणमिति । उपस्थितक्रिययोर्मध्ये एकतरक्रियाधर्मिकेष्टसाधनत्वनिर्णयेच्छेत्यर्थः । यथा—किं भो वेदमधीयीय उत तर्कमिति । स्वोद्देश्यकत्वसम्बन्धेन सम्बोध्यविशिष्टा मन्निष्ठा च वेदाध्ययनतर्काध्ययनान्यतरभावनेष्टसाधनत्वप्रकारकनिर्णयेच्छाविषय इति बोध । एवमग्रेऽपि ।

विधिः प्रेरणमिति । प्रेरणम्—प्रवर्त्तनमित्यर्थः । अप्रवृत्तप्रयोज्यस्याऽज्ञातस्वाऽभिलषितोपाय इष्टसाधनताबोधनमिति यावत् । अपकृष्टोद्देश्यकतादृशेष्टसाधनत्वबोधविषयाऽप्रयुक्तं लिङादिघटितं वाक्यमेवाऽऽज्ञोपदेशपदाभ्यां व्यपदिश्यते । तदेवाऽऽह—*भृत्यादेरिति*। आदिना शिष्यादिपरिग्रहः। तत्र लौकिकमुदाहरणं, भवाञ्जलमानयेदित्यादि । वैदिके—'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि । *नियोगकरणमिति* । निमन्त्रययते नियुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या नियोगानुकूलो व्यापारो निमन्त्रणपदार्थ इत्यर्थः ॥

आवश्यक इति । श्राद्धभोजनादावित्यर्थः । प्रेरणेत्यस्य दौहित्रादेरित्यादिः । तथाचावश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेरिष्टसाधनताबोधनं निमन्त्रणमिति फलितम् । यथेह भुञ्जीत भवानिति । *कामचारेति* । स्वाभिलषिते कामचारेण प्रवृत्तस्येष्टसाधनताबोधनमित्यर्थः । *यथेहासीतेति* । अनुज्ञातुः प्रवृत्तिप्रयोजनस्येतरप्रवृत्तिप्रबन्धेनैतत्प्रवृत्तिविषय इष्टसाधनताबोधनम् । यथारब्धं कुरुत, तत्कुरुष्व यथा हितमिति च एतदादि सर्वोपलक्षणम् आमन्त्रणम् ।

---

(१) अत्रैतत्समानार्थको गुरुभूतः पाठोऽन्यत्र दृश्यते सोऽयम्—उपवेशनमात्रे प्रवृत्तस्यान्यदेशाधिकरणके तस्मिन्प्रवृत्तिं प्रतिबध्य स्वाभिलषितैतद्देशाधिकरणके तस्मिन् तद्विषयकेष्टसाधनताज्ञानेन प्रवृत्तिजननात् । एवमन्यत्रापि ।

सत्कारपूर्वको व्यापारः।

एत(१)च्चतुष्टयानुगतप्रवर्त्तनात्वेन वाच्यता लाघवात्। उक्तञ्च—

अस्ति प्रवर्त्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि।
तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया॥
न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथाऽपि वा।
विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामा(२)दितः कृतम्॥ इति।

प्रवर्त्तनात्वञ्च—प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम्। तच्चेष्ट-

---

सत्कारपूर्वको व्यापार इति। सम्मानपूर्वकाध्यापनादिव्यापार इष्टसाधनताबोधनमित्यर्थः। अयमेवाऽभ्यर्थनेति व्यवह्रियते। उदाहरणम्–माणवकमध्यापयेद्भवानिति। सम्प्रश्नः–सम्प्रधारणम्। प्रार्थना तु–स्वाऽभिलषितवस्तुदानादौ स्वीयेच्छाबोधनम्। यथाभोजनं लभेयेति) (३) *एतच्चतुष्टयेति*। विध्यादिचतुष्टयेत्यर्थः। *लाघवादिति*। तस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वकल्पने लाघवादित्यर्थः। विधिवाक्याद्विध्यादीनां बोधस्य सर्वसिद्धत्वेऽपि तत्तद्रूपस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवादुक्ताऽनुगतरूपस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वमुचितमिति भावः। तत्र हरिसम्मतिमाह—*उक्तञ्चेति*। *किम्भेदस्येति*। तत्तद्रूपेण पार्थक्यस्येत्यर्थः। तत्तद्रूपेण शक्तेरनङ्गीकारादिति भावः। तर्हि—तथोपादानं सूत्रकृता किमिति कृतमत आह—*न्यायेति*॥ न्यायः—शक्तिः। तद्व्युत्पत्तये—तद्ग्रहायेत्यर्थः॥

ननु प्रवर्त्तनात्वेन प्रवर्त्तनायां शक्तिग्रहो विध्यादिसमस्तधर्मिक एवेत्यत आह—*प्रपञ्चार्थमिति*॥ प्रवर्त्तनं प्रवृत्तिकरणमिति व्युत्पत्तेर्ण्यन्ताद् युचि निष्पन्नप्रवर्त्तनाशब्दात् प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारलाभ इत्याह–*तच्चेति॥ निरुक्ताऽवच्छेदकत्वं चेत्यर्थः॥

---

(१) ननु सम्प्रश्नस्य प्रवर्तनायामनन्तर्भावेऽपि प्रार्थनाया अन्तर्भावस्य सम्भवात् चतुष्टयेति कथनमसङ्गतमिति चेद्? न। स्वाभिलषितदानादिविषयकेच्छा प्रार्थनम्, तच्च न प्रवृत्तिजनकमन्यथासिद्धत्वादित्यभिप्रेत्य—**चतुष्टयेत्युक्तम्**।

(२) **आदित इति**। अदावित्यर्थः। आद्यादित्वात्तसिः। एवञ्च प्रवर्तनासंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इति सम्यगिति भावः। वस्तुतस्तु प्रार्थनाया अपि प्रवर्तनायामन्तर्भावात् 'प्रवर्तनासम्प्रश्नयोर्लिङ्' इत्येवोचितमिति।

(३) एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः पाठभेदेनागत इति प्रतिभाति। लिखितपुस्तकेऽभावात्। अत्र स्थापनं चास्य परस्परेण परस्परस्यागतार्थत्वात्, पूर्वमुद्रितपुस्तके मुद्रितत्वात् ग्रन्थलापनावश्यकत्वाच्च कृतमिति बोध्यम्।

साधनत्वस्यास्तीति तदेव विध्यर्थः ।

तदेवेति ॥ इष्टसाधनत्वमेवेत्यर्थः । एवकारेण कृतिसाध्यत्वादिव्यवच्छेदः । इष्टत्वं च—समभिव्याहृतपदोपस्थापितकामनाविषयत्वम् । 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र स्वर्गकामपदोपस्थापितकामनाविषयत्वस्य स्वर्गे सत्वादिष्टत्वं तस्याऽक्षतम् । तेनैव च स्वर्गादीष्टानामनुगमः । यदि च सामान्यत इष्टसाधनत्वज्ञाने प्रवृत्त्यनुदयात् तत्तद्रूपेण स्वर्गत्वादिना स्वर्गसाधनताज्ञानं तथा वाच्यम् । तथाच तेन रूपेणेष्टसाधनत्वस्य श्रुतेरनवगमाद्विधिवाक्यात् कथं प्रवर्त्तकज्ञाननिर्वाह इति विभाव्यते; तर्हीष्टतावच्छेदकत्वेन स्वर्गत्वादीननुगमय्य तदवच्छिन्नसाधनत्वे विधेः शक्तिरुपगन्तव्या, एवञ्च न विधेर्नानार्थत्वमपि । तदादिवत् । इष्टताऽवच्छेदकत्वस्योपलक्षणत्वोपगमाच्च न स्वर्गत्वादीनां तद्रूपेण भानापत्तिः ।

अथ 'स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत' इत्यत्र श्रुत्या स्वर्गसाधनत्वं ज्योतिष्टोमे बोधनीयम् । तच्च न सम्भवति । वाजपेयादपि स्वर्गोत्पत्तेर्व्यभिचाराद् , वैजात्यस्य चोत्तरकालकल्प्यत्वेन पूर्वमनुपस्थितत्वादिति चेद्? न । घटं द्रव्यत्वेनैव जानातीत्यादौ घटत्वोपलक्षितव्यक्तिविशेष्यकद्रव्यत्वप्रकारकज्ञानाऽवगमवत् स्वर्गत्वाश्रययत्किञ्चिद्व्यक्तिसमानाधिकरणाऽभावाऽप्रतियागित्वमेव श्रुत्या यागेऽवगम्यते, अथवा यागाऽनुत्तरकालाऽवृत्तित्वमेव स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येनेति न कश्चिद्दोषः । अत एव साध्येष्टकत्वस्य विध्यर्थत्वमामनन्ति । अन्यथासिद्धत्वं तु विधेः प्रवृत्तितात्पर्य्यकत्वाऽवधारणादुत्तरकालकल्प्यम् ।

इत्थञ्च ग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनैमित्तिकत्वयोरिव नित्यश्राद्धसन्ध्यादौ नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधाल्लाघवाद्रात्रिसत्रन्यायेन ।

दद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ।
सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः ।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥

इत्याद्यर्थवादोपस्थितपितृतृप्तिब्रह्मलोकावाप्त्यादिकमेव फलं कल्प्यते । यद्यप्यन्यत्र समवायघटितसामानाधिकरण्येनैव यागस्वर्गयोः कार्यकारणभावः क्लृप्तः, तथाप्युक्तवाक्यप्रामाण्याच्छ्राद्धपितृतृप्त्योरुद्देश्यत्वसमवायघटितसामानाधिकरण्येन स कल्पनीयः । कर्त्तृनिष्ठाऽदृष्टस्य तु न पितृतृप्तिजनकत्वम् । व्यधिकरणत्वात् । श्राद्धानन्तरकृतकर्मनाशाजलस्पर्शादिना(१)तन्नाशेन पित्रादिस्वर्गाऽनापत्तेश्च । पितॄणां मुक्तत्वेऽ-

---

(१) कर्मनाशाजलस्पर्शात् करतोयाविलङ्घनात् । गण्डकीबाहुतरणाद्धर्मः क्षरति कीर्तनात् ॥ इत्यनया स्मृत्या कर्मनाशाजलस्पर्शादिना तन्नाशस्योक्तत्वात् ।

यद्यप्येतत् कृतिसाध्यत्वस्यापि, तज्ज्ञानस्यापि प्रवर्त्तकत्वात्, तथापि यागादौ सर्वत्र तल्लोकत एव अवगम्यत(१) इत्यन्यलभ्यत्वान्न

नुष्ठातर्य्येव तत्कल्प्यताम्। अत एव शास्त्राऽऽदेशितं फलमनुष्ठातरीत्युत्सर्ग इति वृद्धाः।

स्वतः पुरुषार्थदुःखप्रागभावः, प्रत्यवायाऽनुत्पादो वा तथा कल्पनीयः। तत्साधनत्वं च योगक्षेमसाधारणम्। नित्ये कृते प्रत्यवायाऽनुत्पादनियमात्। तत्सत्त्वे दुःखप्रागभावाऽवश्यम्भावाच्च। तथा च "सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात् तथा भूतोपदेशात्" इति सर्वशक्त्यधिकरणपूर्वपक्षसूत्रपुरुषार्थस्य भाव्यस्योभयत्र तौल्येन यथा काम्यं फलायालं तथा नित्यमपीति व्याख्यातं भाट्टैः।

नन्विष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे साधनत्वस्याऽऽख्यातेनाऽभिधानाज्ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र तृतीयाऽनुपपत्तिरिति चेद् ? न। द्रव्यं कारकमिति पक्षे शङ्काऽनवकाशात्। शक्तिः कारकमिति पक्षेऽपि यज्यर्थे व्यापारनिष्ठभावनाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वरूपकरणत्वस्याभिधानेऽपि यागनिष्ठस्य तस्याऽनभिधानेन तत्समानाधिकरणज्योतिष्टोमपदात्तदुपपत्तेः। 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादेर्निषेधविधित्वोपपत्तये नञसमभिव्याहारे विधेरनिष्टसाधनत्वे शक्तिरुपगन्तव्या। तस्याऽपि धात्वर्थेऽन्वयः। नञ् तात्पर्य्यग्राहकः। कलञ्जकर्मकभक्षणमनिष्टसाधनमिति बोधः।

यद्वा नञर्थाभावविशेष्यक एव बोधः। नञा विधेर्निवृत्तितात्पर्यकत्वावधारणात्। तेन च स्वप्रतियोगिन्यनिष्टसाधनत्वाक्षेपात्ततो निवृत्त्युपपत्तिरिति भावः। बलवदनिष्टाजनक इष्टसाधने चन्द्रमण्डलानयने बलवदनिष्टाननुबन्धिनि साध्ये निष्फले, तृप्तिरूपेष्टसाधने कृतिसाध्यमधुविषसंपृक्ताऽन्नभोजने च प्रवृत्त्यदर्शनात्। प्रवर्त्तकज्ञाने विषयतावच्छेदककोटौ तेषां निवेशस्याऽवश्यकतया विधिवाच्यत्वं श्रुतेः प्रवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थमावश्यकमिति नैयायिकमतं निराकर्तुमाशङ्कते—*यद्यपीति*॥ एतत्—प्रवर्तकज्ञानविषयताऽवच्छेदकत्वम्। तत्सत्वे युक्तिमाह—*तज्ज्ञानस्येति*॥ कृत्यऽसाध्येऽपि तज्ज्ञानात् प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः। निराचष्टे—*तथापीति*।

लोकत एवेति। लौकिकप्रमाणादेवेत्यर्थः(२)। 'अनन्यलभ्यो हि शब्दाऽर्थ' इति न्यायादिति भावः। वस्तुतस्तु उक्तन्यायस्य पदान्तरलभ्यैव शक्तिरन्यथा कस्यापि पदस्य शक्तिर्न सिध्येत्। सर्वस्यापि शब्दातिरिक्तप्रमाणगम्यत्वात्। किञ्च—इष्टसाधनत्वादीनां स्वातन्त्र्येण यदि शक्यत्वं स्यात्; तदा स्यादप्युक्तरीतिर्निराकरणक्षमा, कि-

---

(१) स्वर्गदीष्टसाधनं तु लोकतो लभ्यतेऽपि तु वेदेनैवेति तत्र शक्तिकल्पनावश्यकीतिभावः।

(२) अनुमानेनेत्यर्थः। अनुमानाकारश्च स्वयमेव ग्रन्थकारेण यत्तु—इत्यादिनानूदिते मते यागो मत्कृतिसाध्यः इत्यादिनानुपदमेव स्पष्टीकृतः।

न्तु प्रवर्तकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षणानुगतीकृतेषु तेषु सा। उपलक्षणस्य च कृतिसाध्यत्वसाधारणतया तत्रापि सिध्यन्ती शक्तिः केन प्रतिषेद्धयेति सन्त एवाऽधारयन्तु।

यत्तु—कृतिसाध्यत्वे वेदादवगतेऽप्यशक्तस्य यागादौ प्रवृत्त्यनुदयात् मदंशविशिष्टतज्ज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वं वाच्यम्। तस्य च यागो मत्कृतिसाध्यो, मत्कृतिसाध्यत्वविरोधिधर्माऽनधिकरणत्वान्मत्कृतिसाध्यपाकवदित्यनुमानेनैवाऽवगमान्नास्य शक्यत्वमित्याशय इति; तन्न। इष्टसाधनताज्ञानस्याऽपि मदंशविषयकस्यैव प्रवर्त्तकतया तस्य विधिवाक्यादलाभेनेष्टसाधनत्वेऽशक्त्यभ्युपगमेऽपि प्रवर्तकत्वानुपपतेरपरिहारात्।

यदि तु प्रतिपुरुषविधेरावृत्या बोधकत्वात्तेनैव तत्पुरुषीयेष्टसाधनताबोधकत्वात्प्रवर्तकत्वोपपत्तौ नानुमानावगमकत्वमिति विभाव्यते; तदा कृतिसाध्यत्वेऽपि तुल्यमिति बलवदनिष्टाऽननुबन्धित्वस्य विध्यशक्यत्वे, "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यत्र भक्षयेदित्यस्य भक्षणेऽनिष्टसाधनत्वाबोधकतया निषेधविधित्वानुपपत्तिरिति तत्रापि विधिशक्तिरभ्युपेया। अनिष्टे बलवत्वं चेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखातिरिक्तत्वम्। तेन नाऽऽयाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः। 'कष्टं कर्म' इति न्यायेन सुखमात्रजनककर्माऽसम्भवाच्च नोक्तार्थस्य सिद्धिः। यदि च कदाचित्तत्सम्भवस्तदेष्टोत्पत्यनान्तरीयकत्वमेव तद्वाच्यम्।

एतेन बलवदनिष्टाऽननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वमेव न बह्वायाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्त्यनापत्तेः। बहुतरदुःखस्य तत्र जायमानत्वादल्पदुःखस्यापि कुतश्चित् बलवत्त्वेनानुगतबलवत्त्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्चेति क्व तस्य विधिशक्यत्वसम्भावनेति केषाञ्चित् प्रलपितं प्रत्युक्तम्।

अथोक्तयुक्त्याऽनिष्टत्वेनाऽनिष्टसाधनत्वाऽभावाज्ञानस्य न प्रवर्त्तकत्वम्, किन्तु 'अगम्यां न गच्छेत्' 'शाकं न भुञ्जीत' इत्यादिवाक्यानां प्रामाण्योपपत्तये विशिष्य नरकत्वादिरूपेण तदसाधनत्वस्य तथात्वं वाच्यम्। तथाच शक्त्याऽऽनन्त्यं, शक्तिग्रहाऽनुपपत्तिश्चेति चेद्? न। द्वेषविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्यवच्छिन्नसाधनतात्वावच्छिन्नाऽभावकूटे तादृशाऽभावत्वेनाऽनुगते एकैव विधिप्रत्ययस्य शक्तिः। उपलक्षणत्वादेव च द्वेषविषयताऽवच्छेदकत्वं परित्यज्य नरकत्वाद्यवच्छिन्नाऽसाधनत्वमात्रं प्रतीयते। क्वचिच्च नरकासाधनत्वं, क्वचिद्रोगाऽसाधनत्वं प्रतीयते इत्यत्र तात्पर्यमेव नियामकम्।

नचाऽतिप्रसक्तस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे प्रमेयत्वस्यैव तथात्वमस्तु, साम्यादिति वाच्यम्। सुखाद्यसाधनत्वस्य विध्यर्थताविरहेण तत्साधारणप्रमेयत्वस्योपलक्षणत्वासम्भवात्। अत्यन्ताऽजनकसाधारणरूपस्य कारणतावच्छेदकत्ववद् अद्विष्टसाधारणरूपस्यापि द्विष्टोपलक्षणताकल्पनानौचित्यात्। तात्पर्याऽभावादेव सुखाद्यसाधनताबोधानापत्तौ तस्य विध्यर्थत्वेऽपि न क्षतिरिति तु न युक्तम्। तथा सति तु तत्तात्पर्यणाधुनिकानां 'न भुञ्जीत'इति प्रयोगापतेः।

तच्छक्यम् । (१)बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं च न हेतुः' द्वेषाभावेनान्यथासिद्धत्वात् । आस्तिककामुकस्य नरकसाधनताज्ञानदशायामप्युत्कटेच्छया द्वेषाभावदशायां प्रवृत्तेर्व्यभिचाराच्च । तस्मादिष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तना । उक्तञ्च(२) मण्डनमिश्रः—

तस्माद् द्वेषविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्यवच्छिन्नसाधनतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनानुगते तादृशाभावे विधिप्रत्ययस्य शक्तिरिति परिष्कृतं प्राचीननैयायिकमतं नव्यरीतिमवलम्ब्य दूषयति-*बलवदनिष्टेति* ॥ निरुक्तबलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं चेत्यर्थः॥ *न हेतु*:-न प्रवृत्तिहेतुः । क्वचित् तथैव पाठः। तथाच न तद्विषयस्य विधिवाच्यत्वमिति भावः । तस्य प्रवृत्यजनकत्वे हेतुमाह-*द्वेषाभावेनेति* ॥ मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने द्विष्टसाधनताज्ञानात् द्वेषविषये प्रवृत्तिवारणाय तद्विषयकप्रवृत्तिं प्रति तद्विषयकद्वेषस्य क्लृप्तप्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकाभावविधयावश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिताकद्वेषाऽभावेनैवोपपत्तौ बलवदनिष्टासाधनत्वस्य न हेतुत्वम् । तेनान्यथासिद्धेरित्यर्थः । नन्वन्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानस्य कारणताग्राहकस्योभयत्र साम्यात् तेनैवास्यान्यथासिद्धिर्दुर्वारेत्यत आह—*आस्तिकेति* । स च परलोकाऽङ्गीकारवान्। तदनङ्गीकर्त्तुर्नरकसाधनताज्ञानासम्भवात्तद्विशेषणमुपात्तम् । आस्तिकस्य नरकसाधनताज्ञानेन तत्र द्वेषावश्यम्भावेन प्रवृत्त्यसम्भवादाह—*कामुकेति* । तत्त्वञ्चोत्कटरागवत्त्वम् । रागे उत्कटत्वं जातिविशेषो, विषयताविशेषो वा । प्रवृत्तेरित्यस्यागम्यागमने इत्यादिः । द्वेषाऽभावदशायामित्यनेन द्वेषसामग्रीवैकल्यं दर्शितम् । तच्च विषयतया द्वेषं प्रति उत्कटेच्छासामग्रीविरहविशिष्टद्विष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतया तादृशसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकतया बोध्यम् ॥

व्यभिचाराच्चेति ॥ न हेतुरिति पूर्वेणान्वितम् । अत एव "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यत्र न विध्यर्थबाधः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वेन तद्विषयस्य तस्य विध्यर्थत्वस्यवाऽभावादिति भावः । उपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ इष्टसाधनत्वमेवेत्येवकारेण कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाऽननुबन्धित्वयोर्व्यवच्छेदः । आद्यस्य लौकिकप्रमाणेनैवावगमादन्त्यस्य प्रवर्त्तकज्ञानाविषयत्वादिति भावः ।

प्रवर्त्तनेति । लिङाद्यर्थ इत्यर्थः ॥ इष्टाभ्युपायत्वादित्यादि । इष्टसाधनत्वाद-

---

(१) मधुविषसम्पृक्तान्नभोजनादौ प्रवृत्तिवारणायव लवदनिष्टाजनकत्वज्ञानस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वं कल्पनीयम्, तथाच तत्रापि शक्तिरावश्यकीतिमतनिराकरणायाह—बलवदिति ।

(२) विधिविवेके इति शेषः । व्याख्यानं चास्य तैरेव तत्र "प्रवृत्तिसमर्थो हि कश्चिद्भावातिशयो व्यापाराभिधानः प्रवर्तना । सा च क्रियाणामपेक्षितोपायतैव, न हि तथात्वमप्रतिपद्य

पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्त्वन्यः प्रवर्त्तकः ।
(१)प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्त्तनाम् । इति ॥

न्यः । कृतिसाध्यत्वादिः । क्रियासुः–यागादिरूपासु । पुंसां प्रवर्त्तको न, ज्ञाननिष्ठप्रवृत्तिजनकतायां विषयतयावच्छेदको नेत्यर्थः । यजेतेत्यादिवाक्यान्तर्गतलिङादिशक्यो नेति यावत् । चो हेतौ । यतः प्रवृत्तिहेतुं तद्धेतुतावच्छेदकमेव प्रवर्त्तनापदेन व्यपदिशन्तीत्यर्थः ।

परे तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य द्वेषाभावेनान्यथासिद्धत्वेन अप्रवर्तकत्वेऽपि कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकतायाः सर्वसिद्धत्वेन तद्विषयस्य तस्य विध्यर्थत्वमावश्यकम् । नच तद्धेतुतायामेव मानाभावः । कृत्यसाध्ये प्रवृत्तिस्तु कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तत्र तदभावादेव नेति वाच्यम् । कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे कृतिसाध्यत्वाऽभावतद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मदर्शनादीनां प्रतिबन्धकत्वस्य वक्तव्यतया तावदभावानां प्रवृत्तिं प्रति हेतुताकल्पनापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुतायां लाघवस्य स्फुटतरत्वात् । कृतिसाध्यताज्ञानाऽभावस्य सर्वदा सत्त्वेन प्रवृत्त्यापत्तेश्च ।

अपि च कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे कृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकविशेष्यकज्ञानत्वावच्छिन्नाभावमानसं प्रति पाकादिगोचरप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते इति लाघवम् । तादृशप्रवृत्तिसामग्रीकाले पाकविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकनिर्णयस्याऽऽवश्यकत्वेन, तस्य च स्वरूपसत एवोक्तज्ञानाऽभावमानसे क्लृप्तप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः ।

भवन्मते तादृशमानसे तादृशप्रवृत्तिसामग्र्याः, प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन गौरवं स्पष्टमेव । एवमप्रामाण्यविशिष्टपाकविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानवानहमिति मानसे पाकगोचरप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाऽकल्पनेनापि लाघवम् । तादृशविशिष्टविषयिताशालिमानससामग्रीकाले अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितोक्तज्ञानस्यावश्यकत्वेनाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितपाकादिविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानघटिततादृशप्रवृत्तिसामग्रीतादृशमानससामग्र्योर्मेलनस्यैवाऽभावात् ।

भवन्मते कृतिसाध्यत्वाभावप्रकारकपाकादिविशेष्यकज्ञानाभावघटिततादृशप्रवृ-

---

तत्र प्रवर्तते कश्चित्" इत्यादिना कृतम् । अस्यापि व्याख्यानं तत्रत्यन्यायकणिकायां कृतम्, तत्तत एवावगन्तव्यमिति ।

(१) प्रोपसृष्टवृतेर्हेतुमण्णिजन्ताद्भावे युचि निष्पन्नप्रवर्तनापदं प्रवृत्तिप्रयोजकव्यापारपरमिति भावः । अत एव "सर्व इमे स्वभूत्यर्थं यतन्ते" इति "हेतुमति च" इति सूत्रे भाष्योक्तं सङ्गच्छते ।

प्रपञ्चितं चैतद् वैयाकरणभूषणे ।

त्तिसामग्रीतादृशमानससामग्र्योर्मेलने बाधकाभावेन तादृशमानसे तादृशप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकल्पनीयत्वेन गौरवस्यातिस्फुटत्वादनयैव दिशानिष्टसाधनत्वज्ञानाभावादीनामपि हेतुता निरसनीयेत्याहुः ।

गुरवस्तु–नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः; क्षणिकतयावगते यागे तस्य बोधयितुमशक्यत्वादेवं परम्परासाधनत्वमपि । तथा द्वाराऽनुपस्थितेः शाब्दबोधप्रयोजकान्वयप्रयोजकत्वरूपवत्त्वयोग्यतायास्तत्राभावात् । साधनतासामान्यबोधस्त्वेकविशेषबाधे तदितरप्रकारकत्वनियमादसम्भवदुक्तिकः । किञ्च यागो न कर्तव्यतया प्रतीयते; काम्यादन्यत्काम्याव्यवहितपूर्ववर्त्तिसाधनमेव कामी कर्तव्यतयाऽवैतीत्यस्यान्यत्र क्लृप्तत्वात् । तस्माद् द्वारीभूतं काम्याऽव्यवहितपूर्ववर्तिसाधनमपूर्वमेव कार्य्यत्वेन शक्यम् ।

कार्य्यत्वं च कृत्युद्देश्यत्वम् । (१)तत्र विशेषणीभूतकृतेराश्रयविषययोराकाङ्क्षायां विषयतया यागः आश्रयतया स्वर्गकामः सम्बद्ध्यते । सुखदुःखाभावादेर्लौकिकप्रमाणेनैवापूर्वस्यापि वेदेन कृत्युद्देश्यत्वबोधनादपौरुषेये तस्मिन्नप्रामाण्यशङ्कानवकाशात् तस्य तत्त्वम् । तथाच 'स्वर्गकामो यजेत'इत्यत्र स्वर्गकामकृत्युद्देश्यो यागविषयको नियोग इति बोधः ।

अत्रापूर्वस्य यागविषककृत्युद्देश्यत्वमेव यागविषयकत्वम् । यागस्य तादृशकृतिविषयत्वे पुरुषस्याश्रयत्वे चान्वयितावच्छेदकमपूर्वकारणत्वम् । सैव योग्यता; यथा–'घटेन जलमाहर'इत्यत्र छिद्रेतरघटत्वं योग्यतावच्छेदकोपस्थितिर्घटेनेत्यादावर्थाध्याहारात् । प्रकृते चौपादानिकप्रमाणवशात्तच्छक्त्यैव । तच्छक्त्यैवाशक्योपस्थित्याभ्युपगमे लक्षणोच्छेद इति न साम्प्रतम् । स्वशक्त्यान्वयबोधकस्यैव स्वोपपादकसकलपदार्थबोधकत्वोपगमात् ।

न च 'गङ्गायां घोषः, इत्यादौ गङ्गादिपदानां स्वशक्त्यान्वयबोधकत्वं, येन तदुपपादकसकलपदार्थबोधनायौपादानिकप्रमाणाऽवकाशः स्यात् । अजहत्स्वार्थलक्षणा तु नाऽस्मन्मतसिद्धा; तथाच स्वीयत्वेन कार्य्यबोद्धा नियोज्यः समभिव्याहृतपदोपस्थापितफलाकामश्च तथेति काम्ये स्वर्गकामो नियोज्यः ।

एवञ्च वेदबोधितमपूर्वमुद्दिश्य पुरुषप्रवृत्त्युपपत्तौ नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः । इच्छाविषयसाधनतात्वेन तत्र शक्तौ प्रवर्त्तकज्ञानानिर्वाहः; स्वर्गजनकतात्वेन शक्तौ नानार्थतापत्तेरिति तन्मतस्य विकल्पग्रस्तत्वाच्च ।

---

(३) कार्यत्वविषयकविवेचनम् श्री ६ गुरुभिः परमलघुमञ्जूषाटिप्पणे (कार्यं विधिरिति प्राभाकराः) इत्यत्र स्पष्टीकृतम्; तत्तत एवावगन्तव्यमिति ।

अपिच नित्यनमित्तिकस्थले 'शुचित्वकालजीविनो राहूपरागवतश्च मम सन्ध्यास्नानविषयको नियोगः इति बोधान्न फलाऽपेक्षा, भवन्मते तु "चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नायात्" "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इत्यादौ फलाश्रवणाद्विध्यर्थबाधः प्रसज्ज्येत; मम तु वैदिके कर्मणि वेदबोधितमपूर्वमुद्दिश्यैव पुरुषः प्रवर्त्तते। तस्यैव वेदेन पुरुषार्थत्वबोधनात्। काम्ये फलावाप्तिरानुषङ्गिक्येव। अत एव नित्येऽपि तदुद्देशेन प्रवृत्तिरुपपद्यते इत्याहुः।

तदपरे न क्षमन्ते। लोके प्रवर्त्तकत्वेन सर्वसम्मतं यदिष्टसाधनत्वज्ञानं तद्विषये इष्टसाधनत्वे विधिशक्तिकल्पनयैव विधेः प्रवर्त्तकत्वोपपत्तौ नियोगस्य विधिवाच्यत्वे मानाऽभावात्। वेदबोधितस्वर्गसाधनत्वानुपपत्त्या हि तत्कल्पनात्। न च तस्य पूर्वमुपस्थितिरस्ति येन तत्र शक्तिग्रहः। एकविशेषबोधे सामान्यज्ञानस्य तदितरप्रकारकत्वनियमेऽपि साक्षात्साधनतातिरिक्तसाधनतात्वेन बोधे बाधकाभावात्। तादृशसाधनत्वे योग्यतावच्छेदकं च परम्पराघटकमपूर्वम्। तथाच स्वर्गसाधनत्वशक्त्यैव निर्वाहे औपादानिकप्रमाणवशादपूर्वोपस्थितावपि न तद्वाच्यम्। अपूर्वानुपस्थितौ परम्परासाधनत्वमपि कथं वेदो बोधयेदिति त्वनुपस्थितेऽपूर्वे कथं शक्तिग्रह इत्यनेन तुल्ययोगक्षेमम्।

एवं काम्याऽऽव्यवहितापूर्वसाधनं कामी कर्त्तव्यतयाऽवैतीत्यपि न, काम्यसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वान्न तु तत्राऽव्यवहितत्वनिवेशोऽपि, गौरवान्मानाऽभावाच्च। दृश्यते च तृप्त्यर्थिनस्तत्प्रयोजके जलाहरणादौ प्रवृत्तिः। इष्टसाधनत्वे यथा शक्तिग्रहस्तथोक्तम्। अपूर्वस्याशक्यत्वेऽपि यथा नित्यनैमित्तिके प्रवृत्तिस्तथोपपादितम्।

प्रत्युत तत्र तवैव सा दुरुपपादा। निष्फलत्वात्। दुःखैकफलत्वाच्च। प्रवृत्तिमात्र इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात्। प्रवृत्तिविषयसाध्यत्वे सतीष्टत्वरूपसाध्यत्वमपि नाऽपूर्वस्य, येन तदुद्देशेनापि प्रवृत्तिः सम्भाव्येत। निष्फलतयावगते प्रवृत्तिस्तु श्रुतिसहस्रेणाप्युत्पादयितुमशक्येति वेदबोधितत्वान्नित्ये प्रवृत्तिरिति छात्रप्रतारणामात्रम्।

अत एव 'यज्ञो दानं तपः कर्म' इत्यादिनाऽनिर्दिष्टोऽपि प्रत्यवायपरीहारः स्वर्गादिफलमनुद्दिश्य क्रियमाणानामेषां फलं भवतीत्यर्थकेनाऽष्टादशाध्याये भगवद्गीतासु पावनत्वमुक्तम्। किञ्च पचेतेत्यादिलौकिकविधेरिष्टसाधनत्वबोधकत्वेन प्रवर्त्तकत्ववद् वैदिकविधेरपि तच्छक्त्यैव प्रवर्त्तकत्वज्ञाननिर्वाहे तस्यानुपस्थितापूर्वे शक्तिकल्पनं निष्प्रमाणकमेवेति।

परे तु–लिङादिश्रवणेऽयं मां प्रेरयतीति नियमेन प्रतीतेरभिधानामकः प्रेरणापरपर्य्यायो व्यापारो लिङादिवाच्यः। सा च लिङ्गसंख्यानन्वयित्वाद् व्यापारपदेन प्रवर्त्तकनिष्ठत्वात् प्रवर्त्तनापदेन च व्यवह्रियते। प्रेरणात्वेन तस्याः सविषयत्वमपि शक्यताऽच्छेदकं च प्रेर्य्यादिधात्वर्थतावच्छेदकतया सिद्धं प्रेरणात्वमखण्डोपाधिः।

स च व्यापारः सम्भवाल्लोके प्रवर्त्तकपुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेष एव । तत्प्रवर्तकत्वञ्च-लिङाद्युच्चारयितृत्वम् । वेदे तु-प्रयोक्तुरसम्भवाल्लिङाद्यन्तशब्दस्वरूप एव तत्त्वे सति स्वतन्त्रत्वम् । राजादिप्रेरितपदातेर्लिङाद्युच्चारयितृत्वेऽपि प्रवर्त्तकत्वेनाव्यवह्रियमाणत्वात्-स्वतन्त्रेति । अद्विष्टयाऽऽप्तोक्तया च तया स्वविषये इष्टसाधनत्वानुमानम् । ततश्च प्रयोज्यप्रवृत्तिः । 'शत्रूक्ताद्विषं भुङ्क्ष्व' इत्यतो विषभोजने इष्टसाधनत्वानवगतेराप्तोक्तयेति । आप्तोक्तयापि'—'विषं भुङ्क्ष्व मा चास्य गृहे भुक्ङथाः' इत्यादिकयापि तस्मिन्निष्टसाधनत्वाननुमानाद्द्विष्टेति । तत्र विषभोजनविषयकाऽभिप्रायस्य तदीयद्वेषविशिष्टत्वान्न व्यभिचारः ।

भवतु वा लिङादिसमभिव्याहारे व्यापारान्तरस्याननुभवात्सर्वत्र लिङाद्यन्तशब्दस्वरूपैव सा । अत एव "हेतुमति च" इति (पा०सू० ३।१।२६) सूत्रे भाष्ये-लिङादिशब्दप्रयोगरूपप्रयोजककर्तृव्यापारस्य सत्त्वादित्याशयेन 'पृच्छतु मां भवान्'इत्यत्र णिच् कस्मान्न भवतीति प्रश्ने-अकर्तृत्वादित्युत्तरम् । सक्रियप्रेरणायां णिच्, निष्क्रियप्रेरणायां लोडादि । तत्प्रयोजक इत्यत्र तत्पदेन व्यापाराविष्टः कर्त्ताच्यते इति तद्भावः।

अथापि कथञ्चित् कर्ता स्यादेवमपि न दोषो लोटोक्तत्वात्; प्रेषणस्य णिज् न भविष्यतीत्युक्तम् । तत आहत्यैव प्रेरणाया विध्यर्थत्वं लभ्यते । "विधिनिमन्त्र"इति सूत्रभाष्येऽपि विधिः प्रेरणमित्युक्तेश्च । तस्मान्नेष्टसाधनत्वादि विध्यर्थः ।

किञ्चेदं ते इष्टसाधनं, तस्मात् त्वं कुर्विति स्वारसिकव्यवहारादपि न तस्य विध्यर्थत्वं, पौनरुक्त्यापत्तेः । पौनरुक्तस्य सर्वथेष्टसाधनत्वबोधनतात्पर्य्यकत्वेऽपि तस्मादित्यस्यानन्वयापत्तेश्चेत्याहुः । तच्च-प्रायशो भट्टमताऽनुवाद एव । यतो भट्टमते लिङर्थोभिधाख्यो व्यापारः । स च लोके प्रयोक्तृपुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेष एवेत्यादि प्राग्वत् । वेदे त्वन्यस्याऽसम्भवाल्लिङाद्यन्तशब्दनिष्ठ एव सः, समवेतश्चात एव सा शाब्दी भावनेति व्यवह्रियते ।

भावनायाः शब्दार्थभेदेन द्वैविध्यादाख्यातवाच्याऽऽर्थीति व्यवह्रियते । भावनात्वेन लिङर्थशाब्दभावनायाः सविषयत्वमपि भावनाया भाव्यकरणेतिकर्तव्यतारूपांशत्रयविशिष्टत्वादभिधाभावनायाः सविषकत्वेनागतायाः किं भावयेदिति भाव्याकाङ्क्षायां समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्यांऽशत्रयविशिष्टा स्वविषयप्रवृत्तिरूपाख्यातवाच्यार्थीभावना विषयत्वेनोपतिष्ठते । इयमेव साध्याकाङ्क्षेति व्यवह्रियते । साध्यताख्यविषयतैव तस्याः सविषयत्वात् ।

एवञ्च तस्याः साध्यत्वेऽवगते केनेति करणकाङ्क्षायां लिङादिपदज्ञानं करणत्वेनान्वेति । करणत्वं च भावनाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वमेव । कुठारादेरपि पुरुषव्यापारनिर्वत्यछिदा निर्वर्तकत्वेनैव करणत्वात् । इयमेव भावना करणाकाङ्क्षेत्युच्यते ।

कष्टं कर्मेति न्यायादुपाये द्वेषेणाऽलस्यादिना वा अप्रवर्त्तमानं पुरुषं प्रति प्रशस्त-

फलवत्ताबोधनेन द्वेषाद्यपसारणेनाऽर्थवादवाक्यजन्या प्राशस्त्यरूपा स्तुतिः सहकारिकारणमितीयमितिकर्त्तव्यतेत्युच्यते। एवमार्थीभावनाया अप्यंशत्रयवैशिष्ट्येन तदवगतौ किं भावयेदित्याकाङ्क्षायां स्वर्गकामादिपदसन्निधानात् स्वर्गो भाव्यतयाऽन्वेति स्वर्गं भावयेदिति। यद्यपि स व्यापारस्त्यागविषयोऽपि, तथाऽपि तस्याऽसुखरूपतयाऽपुरुषार्थत्वेन करणत्वेनैवोपस्थित्या च न भाव्यत्वम्।

अत एव तत्समानाधिकरणज्योतिष्टोमादिपदात्तृतीया। केनेत्याकाङ्क्षायां यागः करणत्वेनान्वेति। करणत्वं तूक्तमेव। सहकार्याकाङ्क्षारूपे कथं भावाकाङ्क्षायां च 'समिधो यजति' इत्यादिवाक्यावगतसामिन्नामकयागादिक्रियाजातमितिकर्तव्यतयाऽन्वेतीत्यधिकमन्यतोऽवधार्य्यम्। तदुक्तम्—

अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः।
अर्थात्मभावना त्वन्या सा चाख्यातस्य गोचरः॥
लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः।
सम्बन्धबोधः करणं तदीयं प्ररोचना चाऽङ्गतया प्रयुज्यते॥ इति॥

उक्तोऽर्थः। तत्र पूर्वोक्तमते भट्टमतादियान् विशेषो—यद्भट्टमतेऽभिधाख्यो वैदिकलिङ्गर्थो व्यापारः शब्दसमवेतस्तदतिरिक्तश्च। तस्मिंस्तु लिङाद्यन्तशब्दात्मक एव लोकवेदसाधारणश्च। सविषयकत्वं तु मतद्वयेऽप्यविशिष्टमिति॥

अत्र वदन्ति–अभिधा लिङादिनिरूपिता शक्तिरेव, न तु तदतिरिक्तः कश्चन शब्दसमवेतो व्यापारः। मानाऽभावात्; विधेः प्रवर्त्तकत्वस्य पूर्वमुपपादनात् तदनुपपत्तेरप्यभावात्। अन्यथा स्पन्दाऽतिरिक्तः शब्दसमवेत एको व्यापारः कल्पनीयः। तस्य च स्वप्रवृत्तौ परवृत्तौ वा कारणत्वेनाऽक्लृप्तस्य तत्त्वेन कारणत्वम्। प्रवर्त्तनात्वेन परनिष्ठव्यापारबोधकत्वेन क्लृप्तस्य शब्दस्य स्वनिष्ठव्यापारबोधकत्वं सविषयकत्वं च कल्पनीयमिति गौरवस्य स्फुटत्वाच्च।

प्रेरणाया विध्यर्थत्वेऽपि सामान्यस्य विशेषे पर्य्यवसानात् कोऽसौ व्यापार इति विशेषगवेषणायां, समीहितसाधनत्वमेव स इत्येव वक्तुमुचितम्। लिङस्तदर्थकत्वं विना प्रवर्त्तकत्वस्यैवासम्भवात्। प्रेरणाविषयः पाक इति बोधस्येष्टसाधनत्वाद्यविषयकस्य प्रवर्त्तकत्वं लोकविरुद्धमेव। न खल्वागमसहस्रप्रेरितोऽपि स्वेष्टसाधनत्वमज्ञात्वा प्रवर्तते कश्चिदित्यपि सर्वसिद्धमेव मखकरणस्य स्वनिष्ठव्यापारद्वारैव फलजनकत्वमिति नियमस्तु नास्त्येव। व्याप्तिज्ञानादौ व्यभिचारात्। तस्माल्लिङादिजन्यबोधविषयाऽभिधाया इष्टसाधनत्वादिज्ञाननिरपेक्षायाः प्रवर्त्तकत्वं निर्युक्तिकमेव।

शब्दरूपप्रेरणावादिनाऽपि तद्विषय इष्टसाधनत्वानुमितिद्वारैवोक्तयुक्त्या प्रवर्त्तकत्वं वाच्यम्। तच्च वैदिकविधिस्थले न सम्भवति। "तस्यैव महाभूतस्य निश्वसितमेतद् यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद" इति श्रुत्युपष्टम्भेन निःश्वसितवद्वेदे तैर्जन्यत्वाऽङ्गीकारेण

यथार्थज्ञानवदुच्चरितत्वरूपाऽप्रोक्तत्वरूपविशेषणवैकल्येनोक्तानुमानाप्रवृत्तेः । एवं सविषयत्वमप्यात्मविशेषगुणाऽतिरेकिण्यास्तस्याः सर्वतन्त्रविरुद्धम् ।

न च प्रेरणैव स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिहेतुः । स्वतन्त्रप्रवृत्तौ व्यभिचारात् । "सर्व इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते" इति समीहितसाधनताज्ञानवत्प्रवर्त्तकताप्रतिपादक 'हेतुमति च' इतिसूत्रभाष्यविरोधाच्च । "कः प्रयोज्यस्य प्रेरणयाऽर्थो यदभिप्रायेषु सज्जते" इति तत्सूत्रस्थभाष्येण णिजर्थप्रेरणाया अपि स्वातन्त्र्येणाप्रवर्त्तकत्वबोधनाच्चेति वैदिकविधेः प्रेरणाऽर्थकत्वासम्भवेन प्रवर्त्तकत्वानुपपत्त्येष्टसाधनत्वाऽर्थकत्वमेवाऽङ्गीकरणीयम् ।

एवञ्च लौकिकविधेरपि तच्छक्त्यैव प्रवर्त्तकत्वोपपत्तौ न तदर्थेऽपि सा । अभिप्राय एव तत्र विध्यर्थ इति कल्पस्तु वक्ष्यमाणाऽऽचार्यमतनिरासेनैव निरस्तः । "विधिः-प्रेरणम्" इति भाष्यं तु प्रेर्य्यते-प्रवर्ततेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रवर्त्तकज्ञानविषयेष्टसाधनत्वपरम् । ज्ञानस्य तद्विषयकत्वेनैव प्रवर्त्तकत्वात् ।

यदपि तदुपष्टम्भकतया 'पृच्छतु मां भवान्'इत्यादिभाष्योपन्यसनम् , तदपि नाऽस्माकं प्रतिकूलम् । यतस्तेन प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वेन प्रवर्त्तनापदव्यपदेश्याया लोडाद्यन्तशब्दप्रयोगरूपायाः प्रेरणाया णिजर्थत्वं प्रतिपाद्यते, न तु विध्यर्थत्वमपि । अर्थभेदस्य दर्शितत्वात् । अकर्तृत्वादित्यनेनाऽपि गमयत्यादेर्गच्छन्तं प्रेरयतीतिवत् , पृच्छत्वित्यस्य पृच्छन्तं प्रेरयतीतिविग्रहस्याऽदर्शनेन कर्त्रसम्बद्धधात्वर्थविषयकप्रवृत्तिजनकज्ञानाऽनुकूलायास्तस्या णिजर्थत्वाऽभावप्रतिपादनात् तद्विरोधाभावात् ।

अथाऽपीत्याद्युक्तिस्त्वेकदेशिनः । विध्यर्थप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्य स्वाभाव्येन भविष्यत्तयैव प्रतीतेः । तदानीं प्रयोज्यस्य निर्व्यापारत्वेन कर्तृत्वासम्भवादेव लोटा प्रेषणस्य धात्वर्थविशेषणतयैव भानात् तद्विशेष्यतया प्रेरणविवक्षायां णिचो दुर्वारत्वम् लोडन्ताद्धात्वर्थविशेष्यतया प्रेरणायाः प्रतीतेः पूर्वपक्षस्यैव निर्दलतापत्तेश्च । इदं ते इष्टसाधनमित्याद्युक्तिस्तु सर्वथेष्टसाधनत्वबोधनपरैव । इष्टसाधनत्त्वस्य प्रवर्त्तनात्वेन विधिवाच्यत्वमिति पक्षे पौनरुक्त्यसम्भवात् । नैयायिकमते कृत्यात्मकव्यापारस्य पच्याद्यर्थत्वाभावेन तन्मते इष्टसाधनतात्वेनेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे पौनरुक्त्यापादनानवकाशाच्चेति ।

वस्तुतस्तु भाष्ये बहुषु स्थलेषु प्रेरणाया विध्यर्थकत्वकथनात् प्रामाण्याल्लिङाद्यन्तशब्दप्रयोगरूपाया एव तस्या विध्यर्थत्वमुचितम् । श्रुतेस्तु "तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे" "धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इत्यादिश्रुतिबलात् पौरुषेयत्वमभ्युपेत्यैकरूपेणैव लोकवेदयोस्तद्विषये इष्टसाधनत्वाऽनुमानेन विधेः प्रवर्त्तकत्वं निर्वाह्यमिति सर्वं चतुरस्रमिति ॥

आचार्यास्तु—आप्ताऽभिप्रायो विध्यर्थः । पाकं कुर्याः, पाकं कुर्यामिति मध्यमोत्तमपुरुषयोर्लिङ इच्छाविशेषात्मकाज्ञाध्येषणानुज्ञाप्रश्नाप्रार्थनार्थकतया प्रथमपुरुषेऽपीच्छा-

आदिना "हेतुहेतुमतोर्लिङ्" (पा०सू०३।३।१५६) 'आशिषि लिङ्लोटौ" (पा०सू०३ ३।१७३) इतिसूत्रोक्ता हेतुहेतुमद्भावादयो गृह्यन्ते। "यो ब्राह्मणा(१)यावगुरे(२)त्तं शतेन यातयेत्" इति यथा ॥

लुङर्थमाह—*भूतमात्र इति* ॥ भूतसामान्ये इत्यर्थः। भूते इत्य-

यामेव शक्तेरुचितत्वात्। तत्र भयजनिकेच्छा आज्ञा। अध्येषणीये प्रयोक्तुरनुग्रहद्योतिका साऽध्येषणा। निषेधाभावव्यञ्जिकेच्छाऽनुज्ञा। उत्तरप्रयोजिका तु प्रश्नः। प्राप्तीच्छा प्रार्थनेति विवेकः। तथाच—'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र यागः स्वर्गकामनिष्ठतयाप्तेच्छाविषय इति बोधः।

यद्वा कर्त्तव्यत्वेनेच्छैव विध्यर्थः। तयाचेष्टसाधनत्वाऽनुमानम्। तद् यथा स्वर्गकामस्य मम याग इष्टसाधनं, कर्त्तव्यत्वेनाऽऽप्तोक्तलिङ्बोध्येच्छाविषयत्वात्। मत्पित्रेष्यमाणमद्भोजनवत्। विषभोजनादेरपि कस्यचित्कृतिसाध्यतया कर्त्तव्यत्वेनेश्वररूपप्राप्तेच्छाविषयत्वेन तत्रेष्टसाधनत्वरूपसाध्याभावाद् व्यभिचारवारणाय लिङ्पदबोध्येति। आप्तस्तु-वैदिकस्थले ईश्वर एव। तस्मिन् विधिरेव तावत्, कुमार्यां गर्भ इव पुंयोगे मानमित्याहुः।

तदपि न। कृत्यसाध्यनिष्फलाऽनिष्टे प्रवृत्तिवारणायेष्टसाधनतादिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वेन तद्विषयेष्टसाधनत्वादीनां विध्यर्थत्वोपगमेनैव प्रवृत्तिनिर्वाहे आप्ताभिप्रायस्य विध्यर्थत्वे मानाभावात्। न हीष्टसाधनत्वज्ञानमन्तरेणाप्तेच्छाविषयत्वज्ञानमात्रात् प्रवृत्तिः कस्यापि दृश्यते। स्वतन्त्रप्रवृत्तौ व्यभिचारेणाप्ताऽभिप्रायज्ञानस्य प्रवर्तकत्वाऽसम्भवाच्चेत्यलम्। प्रकृतमनुसरामः ॥ *प्रपञ्चितञ्चैतदिति*। बलवदनिष्टाऽननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकतानिराकरणमिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वाऽवधारणं चेत्यर्थः। प्रपञ्चत्तूक्तप्रायः॥

आदिनेति ॥ प्रेरणादौ चेत्यत्रोपात्तादिशब्देनेत्यर्थः ॥ *यो ब्राह्मणायाऽवगुरेदिति*। यत्कर्तृको ब्राह्मणोद्देश्यको वधोद्यमस्तत्कर्मिका तादृशवधोद्यमजन्या शतसंवत्सरयातनेति बोधः। "हेतुहेतुमतोर्लिङ्" (पा०सू० ३।१५६) इत्यनेन प्रकृत्यर्थयोर्भावे लिङो विधानात्। प्रवर्त्तकत्वेन निवर्तकत्वेन वा वेदस्य प्रमाण्यात्तेन वधोद्यमनिवृत्तिपरत्वग्रहे तस्मान्नावगुरितव्यमिति विधिः कल्प्यत इति भावः। मात्रपदं कृत्स्नार्थकमित्यभिप्रायवानाह-*भूतसामान्य इति*। तेन विशेषविवक्षायां लङादीनामवकाशं सूचयति—*भूते लुङिति*। भूत इत्यधिकृत्य "लुङ्" इति सूत्रादित्यर्थः। ननु वर्त्तमानध्वंसप्र-

---

(१) 'पत्ये शेते' इतिवत् सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी।

(२) अवगोरणं हननार्थं दण्डाद्युद्यमनम्।

धिकृत्य "लुङ्" (पा०सू०३।२।१०) इति सूत्रात् । अत्र विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वम् । तच्च क्रियायां निर्बाधमिति विद्यमानेऽपि घटे घटोऽभूदिति प्रयोगः । विद्यमानध्वंसप्रतियोगी घटाभिन्नाश्रयक उत्पत्त्याद्यनुकूलो व्यापार इति बोधः ॥

अयमत्र संग्रहः—कालो द्विविधः । अद्यतनोऽनद्यतनश्च । आद्यस्त्रिविधः(१) । भूतभविष्यद्वर्त्तमानभेदात् । अन्त्यो द्विविधः । भूतो भविष्यश्च । तत्र वर्त्तमानत्वे लट् । भूतत्वमात्रे लुङ् । भविष्यन्तामात्रे लृट् , हेतुहेतुमद्भावाद्यधिकार्थविवक्षायामनयोर्लृङ् । अनद्यतने भूतत्वेन विवक्षिते लङ् । (२)तत्रैव परोक्षत्वविवक्षायां लिट् । (३)तादृशे भविष्यति लुट , इति द्रष्टव्यम् ॥

लृङर्थमाह–*सत्यामिति* ॥ क्रियाया अतिपत्तिरनिष्पत्तिस्तस्यां गम्यमानायाम् , भूते भाविनि हेतुहेतुमद्भावे सति लृङित्यर्थः । "लिङ्-

---

तियोग्युत्पत्तिकत्वं भूतत्वम् । अत एव नाशस्य विद्यमानतादशायामपि, विनष्टो घट इति प्रयोगः । तदुत्पत्तेर्वर्त्तमाननाशप्रतियोगित्वात् । तथाच यत्रोत्पत्तिरेव धात्वर्थस्तत्रोत्पत्तेर्द्वैधाभानप्रसङ्गोऽत आह—*अत्रेति* । भूत इति सूत्रे इत्यर्थः ॥ वर्त्तमान इत्यादि । नचोक्तदोषः । अस्मन्मते नश्यत्यादेर्नाशाऽनुकूलव्यापाराऽर्थकतया कालाऽन्वयस्यापि व्यापार एव समर्थितत्वेन च तदप्रसक्तेरुत्पत्त्यघटितत्वेन द्वैधाभानाऽसम्भवाच्च । *क्रियायामिति* । फलानुकूलायां तस्यामित्यर्थः । विद्यमानेऽपीत्यपिना समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्याऽऽख्यातार्थकारके कालान्वयोपगमे उक्तप्रयोगानुपपत्तिः सूच्यते ॥

नैयायिकास्तु—उत्पत्तिघटितत्वेन लाघवादुक्तार्थ एव भूतपदस्य शक्तिः । परन्तु नश्यत्यादौ नाशातिरिक्तस्य व्यापारान्तरस्याननुभवात्तत्रोत्पत्तिघटिते प्रत्ययस्य लक्षणावश्यकीत्याहुः ॥

भूते भाविनीति ॥ कार्यकारणभावापन्नप्रकृत्यर्थयोर्भूतत्वे भविष्यत्त्वे वा गम्यमान इत्यर्थः ॥ *हेतुहेतुमद्भावादीति* ॥ आदिना शक्त्यादिपरिग्रहः । तत्र भविष्यदर्थे

---

(१) अपाक्षीद्देवदत्तः पचतिपक्ष्यतीति त्रिविध प्रयोगोऽपि दृश्यत इत्यभिप्रायेणाह—आद्यस्त्रिविध इति ।

(२) तत्रैवेति । अनद्यतनभूतत्वे विवक्षिते सत्येव ।

(३) तादृशे भविष्यतीति । अनद्यतनभविष्यतीत्यर्थः ।

निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ" (पा०सू० ३।३।१३९) इति सूत्रात्। लिङो निमित्तं हेतुहेतुमद्भावादि। यथा—'सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् सुभिक्षमभविष्यत्'(१)। 'वह्निश्चेत् प्राज्वलिष्यद् ओनमपक्ष्यत्'इत्यादौ। अत्र वह्न्यभिन्नाऽऽश्रयकप्रज्वलनाऽनुकूलव्यापाराभावप्रयुक्त–ओदनाभिन्नाश्रयकविक्लित्त्यनुकूलव्यापाराभाव इति शाब्दबोधः। एवं रीत्या द्रष्टव्यम्। अयञ्च अर्थनिर्देश उपलक्षणम्। अर्थान्तरेऽपि बहुशो विधानदर्शनात्। प्रसिद्धत्वादेष्वेवार्थेषु शक्तिरन्यत्र लक्षणेति मतान्तररीत्या चोक्तम्। एतेषां क्रमनियामकश्चानुबन्धक्रम एव। अत एव 'पञ्चमो

उदाहरणमाह—*सुवृष्टिश्चेदिति*॥ अत्रैकस्यैव धात्वर्थस्य कर्तृरूपोपाधिभेदेन कार्य्यकारणभावाऽवगतिरुत्तरत्र तु स्वरूपतो भिन्नयोस्तयोरिति विशेषः। *व्यापाराभाव इति*॥ धात्वर्थयोर्भविष्यत्त्वप्रदर्शनार्थं परमभावविशेष्यकबोधोत्कीर्तनम्। वह्न्यभिन्नाश्रयकभाविप्रज्वलनजन्यौदनाऽऽश्रयकविक्लित्त्यनुकूलव्यापार इति शाब्दबोधस्तूचितः॥ *प्रयोज्य इति*॥ व्यापाराभावान्वयिप्रयोज्यत्वोत्कीर्तनं च वह्निप्रज्वलनौदनपाकयोः कार्य्यकारणभावप्रदर्शनाय। यदभावो यदभावप्रयोज्यः; स तज्जन्य इति नियमात्। तथाच प्रकृते ओदनपाकाभावे वह्निप्रज्वलनाभावप्रयोज्यत्वेऽवगते तत्प्रतियोगिनोस्तयोः कार्य्यकारणभावः सुबोधो भवतीति भावः। एवं भूते।

परस्परेण स्पृहणयिशोभं न चेदिदं द्वंद्वमयोजयिष्यत्।
अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नतः पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत्॥

यदि देवदत्तो नाऽभविष्यदित्यादि बोध्यमित्याह–*एवं रीत्येति*॥ *अयञ्चेति*॥ "वर्त्तमाने लट्" इत्यादिनोपात्त इत्यर्थः॥ *अर्थान्तरेऽपि*॥ अर्हप्रशंसाप्राप्तकालाद्यर्थे(२)ऽपीत्यर्थः। एषु वर्त्तमानत्वादिषु शक्तिः सङ्केतरूपा पदार्थान्तररूपा वा, अन्यत्र–अर्हाद्यर्थे॥ *मतान्तररीत्या चेति*॥ बोधकत्वमेव शक्तिरिति वदतामस्माकं तु केषाञ्चित् प्रयोगोपाधित्वमितरेषां शक्यत्वमेवेति भावः॥ *अनुबन्धक्रम इति*॥ अकाराद्यनुबन्धक्रम इत्यर्थः। ननु यत्र प्रत्ययस्य तिबादेरदर्शनं तत्र द्योतकत्वं वाचकत्वं वेति पक्षद्वयेऽप्यनुपपत्तिः। वाचकस्य द्योतकस्य वा सत्त्वेन वर्त-

---

(१) 'सुवृष्टिभवनं सुभिक्षभवनस्य हेतुः। सुभिक्षभवनं हेतुमदिति। तत्समर्पकाभ्यामुभाभ्यामपि धातुव्यक्तिभ्यां लृङ्। अत्र हेतुहेतुमद्भावः स्वरूपसन्निमित्तो; नतु तत्रापि शक्तिः, शाब्दबोधेऽभानात्। एवं क्रियानिष्पत्तिरपि मानान्तरगम्या नतु वाच्येति बोध्यम्।

(२) आदिपदम्–'लट् स्मे'इति सूत्रेण भूतेऽपि लट्प्रयोगदर्शनात् तत्संग्रहार्थमिति।

लकार' इत्यनेन मीमांसकैर्लेट् व्यवह्रियत इति दिक् ॥ २३ ॥

इति श्रीकौण्डभट्टविरचिते वैयाकरणभूषणसारे
लकारविशेषार्थनिरूपणम् ॥ २ ॥

मानत्वादिबोधस्योपपादयितुमशक्यत्वादत आह-*दिगिति* ॥ तदर्थस्तु पदं वाचकमिति पक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया वाचकत्वं तत्रारोप्य पदशक्तिरेव व्युत्पाद्यते । यत्र प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वा अश्रूयमाणत्वं तत्र श्रूयमाणस्यैव तदर्थकत्वं कल्प्यते । तदाहुः- "शिष्यमाणं लुप्यमानाऽर्थाभिधायि" इति । अत एव 'व्यतिसे, इरियान्'इत्यादौ प्रत्ययमात्रात्प्रकृत्यर्थविषयको बोध इत्यादिः ॥ २३ ॥

॥ इति भूषणासारदर्पणे लडाद्यर्थनिर्णयः ॥ २ ॥

अथ सुबर्थनिर्णयः ।

सुबर्थमाह—

आश्रयोऽवधिरुद्देश्यः सम्बन्धः शक्तिरेव वा ।
यथायथं विभक्त्यर्थाः, सुपां कर्मेति भाष्यतः ॥ २४ ॥

द्वितीयातृतीयासप्तमीनामाश्रयोऽर्थः । तथाहि–"कर्मणि द्वितीया" (पा०सू० २।३।२) तच्च कर्त्तुरीप्सिततमम् । क्रियाजन्यफलाश्रय इत्यर्थः । क्रियाजन्यफलवत्त्वेन कर्मण एव कर्त्तुरीप्सिततमत्वात् ।

अथ सुबर्थनिर्णयः ।

अवसरसङ्गत्या सुबन्तार्थे निरूपणीये प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वात् क्रियाकाङ्क्षितत्वाच्चादौ विभक्त्यर्थनिरूपणमित्यभिप्रायवानाह–*सुबर्थमिति* ॥ *आश्रयोऽर्थ इति* ॥ किञ्चिद्धर्मानवच्छिन्नाश्रयतावानित्यर्थः । तेन चतुर्थीपञ्चम्योरर्थयोरुद्देश्याऽवध्योराश्रयात्मकत्वेऽपि न क्षतिः । तत्र द्वितीयाया आश्रयार्थकत्वे मानमाह—*तथाहीत्यादिना* ॥

ननु यथाश्रुते "कर्त्तुरीप्सिततम" इत्यनेन कर्तृसम्बन्धिप्राप्तीच्छाविशेष्यस्यैव कर्मत्वं प्रतिपाद्यते, न तु क्रियाजन्यफलाश्रयस्येत्यत आह–*क्रियाजन्यफलाश्रयत्वेनेति* ॥ अयं भावः–सूत्रे ईप्सिततमशब्द आप्नोतेरिच्छासन्नन्तात् कर्मक्तान्तात् प्रकृत्यर्थाऽतिशयद्योतके तमपि निष्पन्नः । तद्योगाच्च कर्त्तृशब्दात्, "क्तस्य च वर्त्तमाने" (पा०सू० २।३।६७) इयि कर्त्तरि षष्ठी । तथाच कर्त्रोपस्थितत्वात् स्वीयव्यापारेण व्याप्तुमिष्यमाणतमं व्यापारजन्यफलसम्बन्धित्वप्रकारककर्त्तृनिष्ठोत्कटेच्छाविषयः कर्मेति पर्य्यवसानात् क्रियाजन्यफलाश्रयस्य कर्मतालाभ इति । न चेच्छाकर्मीभूतार्थधातोरेव "धातोः कर्मण" इति सूत्रेणेच्छायां सनो विधानाद् व्याप्तीच्छार्थकसन्नन्तधातुना व्याप्तिरूपकर्मोपसंग्रहाज्जीवत्यादिवदकर्मकतया ततः कथं कर्मक्तोपपत्तिरिति वाच्यम् । धात्वर्थोपसंग्रहीतकर्मत्वमित्यत्र कर्मणा तद्धात्वर्थीयकर्मान्तरानाकाङ्क्षात्वविशेषेण सन्प्रकृतिधात्वर्थकर्मणः कर्मान्तरसाकाङ्क्षत्वेनोक्ताऽकर्मकत्वस्य सन्नन्ते असम्भवात् । एवं सन्नतस्य वृत्तितया तद्घटककर्माऽऽदाय कर्म्मसंज्ञाकान्वय्यर्थकत्वरूपसकर्मकत्वाभावेऽपि तद्बहिर्भूतकर्मान्वयित्वमादायैव सकर्मकत्वं बोध्यम् । एवं फलतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्धात्वर्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपं तदपीतिनेप्सेत्यादितः कर्मप्रत्यायानुपपत्तिः । जिघ्रतेरपि स्वार्थाऽन्तरभूतकर्मणस्तदीयपुष्पादिकर्मान्तरसाका-

"तथा युक्तश्चानीप्सितम्" (पा०सू० १।४।५०) इत्यादि(१)संग्रहाच्चैवमेव युक्तम्। ईप्सितानीप्सितत्वयोः शाब्दबोधे मानाभावेन संज्ञायामेव तदुपयोगो, न तु वाच्यकोटौ तत्प्रवेशः। तथाच क्रियायाः फलस्य च धातुनैव लाभादनन्यलभ्य आश्रय एवार्थः। तत्वञ्चाख-

---

ङ्क्षत्वमस्त्येव। गन्धनिरूपितलौकिकविषयतायां पुष्पादेराधेयत्वीयसांसर्गिकविषयतानिरूपितप्रकारतानिरूपकत्वेनाऽन्वयेनाऽकर्मत्वात्।

'कृष्णाय राध्यति'इत्यस्य कृष्णस्य शुभाऽशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थान्न धात्वर्थान्तर्भूतशुभकर्मणः कर्मान्तरसाकाङ्क्षत्वमिति न तत्रातिप्रसङ्गः। बुभूषत्यादीनां तु भवनाऽऽदिकर्मणः कर्मान्तरानाकाङ्क्षस्य धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादकर्मकत्वं व्यक्तमेव। एवं स्वर्यत इति भाष्यप्रयोगस्थस्वरवद्रूपविकृतिकर्मणः सन्निहितशब्दरूपप्रकृतिकर्मसाकाङ्क्षातया, करोत्यर्थणिजन्तात् कर्मप्रत्ययोपपत्तिरिति बोध्यम्॥ केचित्तु—सनाद्यन्तस्य धात्वर्थोपसङ्गृहीतत्वेनाऽकर्मकत्वेऽपि तत्प्रकृतेः सकर्मकत्वमादाय तस्मात् कर्मप्रत्ययोपपत्तिमाहुः।

ननु तथापीष्टाऽघटितस्य भवदुक्तस्य कथं कर्मलक्षणत्वमत आह—*तथा युक्तमिति*॥ कर्मव्यवहारस्य द्वेष्योदासीनयोरप्यविशिष्टत्वात्तत्साधारणस्यैव लक्षणत्वमुचितम्। इच्छाघटितस्यैव तस्य लक्षणत्वे तु द्वेष्यादिकर्मण्यव्याप्तिः स्यात्। तथाच तत्साधारण्यायेदमेवाश्रयितुं युक्तमिति भावः। *एवमेवेति*। इत्थमेवेत्यर्थः। ननु द्वितीयाया उक्तकर्मार्थकत्वे, हरिं भजतीत्यादौ हर्य्यादेरीप्सितत्वादिना भानाऽनुपपत्तिरत आह-*ईप्सितानीप्सितत्वयोरिति*। *भानाऽभावेनेति*। सार्वजनीनतयानुभवादितिभावः। ननु तर्हि क्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मेत्येव सूत्र्यतामत आह-*संज्ञायामेवेति*।

अयमाशयः—क्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मेति सूत्रप्रणयने यद्यपीप्सितानीप्सितयोरविशेषेण संज्ञा सिद्ध्यतिः तथापि 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यादौ क्रियाजन्यफलभागित्वेनेष्टस्य माणवकस्याऽपि विशेषविहितेन "वारणार्थानाम्" (पा० सू० १।४।२७) इत्यनेनापादानसंज्ञा प्रसज्ज्येत। सूत्रं तु 'हरिं भजति'इत्यादौ चरितार्थम्। तत्परिहारायेप्सिततमत्वस्य संज्ञिकोटौ निवेशे अप्राप्तद्वेष्योदासीनसंज्ञाविधानार्थमुत्तरसूत्रमिति तथा नोक्तमिति। ननु तथापि पञ्चम्या इव न द्वितीयाया अप्याश्रयमात्रार्थकता, किन्तु विशिष्टस्यैवेत्यत आह—*तथाचेति*। आश्रय एवेत्येवकारेण विशिष्टार्थस्य शक्यत्वव्यवच्छेदः। नन्वाश्रयत्वस्य तत्तत्स्वरूपात्मकस्य तत्तदाश्रयभिन्नत्वात् कथं तस्य शक्यतावच्छेदकत्वम्। अनुगतधर्मस्यैव तत्त्वादत आह—*तत्वञ्चेति*। आश्रयत्वं

---

(१) आदिपदम् "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ" इत्यादिपरिग्राहकम्।

ण्डशक्तिरूपमवच्छेदकम्। 'ओदनं पचति'इत्यत्र विक्लित्याश्रयत्वात् कर्म्मता। घटं करोतीत्यत्र उत्पत्त्याश्रयत्वाद् (१)उत्पत्तेर्धात्वर्थत्वात्।

चेत्यर्थः। *अखण्डशक्तिरूपमिति*। शक्तिर्धर्मः। इतरपदार्थाघटितमूर्त्तिकधर्मरूपमिति यावत्। आश्रय इत्यनुगतव्यवहारादाश्रयपदे शक्यतावच्छेदकत्वाच्च तत्सिद्धिर्द्रव्यत्वादिवदिति भावः॥

नैयायिकास्तु—आश्रताया नियतान्यनिरूपितस्वरूपाया अनुगमकत्वाऽसम्भवः। शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि विभुत्वान्यतरत्वादौ व्यभिचारेण नाऽखण्डत्वसाधकत्वमिति न। द्वितीयाया आश्रयोऽर्थः। तस्य प्रकृत्यैव लाभात्; प्रकृत्यर्थभिन्नत्वेन तत आश्रयस्याऽननुभवाच्च। किन्तु फलान्वयिनी कृतिरेव तदर्थः। "कर्मणि द्वितीया" इत्यस्य फलनिष्ठाऽऽधेयत्वान्वये प्रकृतितात्पर्य्यं तदुत्तरं द्वितीयेत्यर्थात् न तद्विरोधोऽपि। अनादितात्पर्यग्राहकत्वेन परम्परया शक्तिग्राहकत्वाच्च न तद्वैय्यर्थ्यम्। आश्रयत्वं तु न तच्छक्यम्। तस्य निरूपकतासम्बन्धेनैव फलाऽन्वयित्वस्याभ्युपगन्तव्यतया निरूपकत्वस्य च वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वेन 'विहगो भूमिं गच्छति, न महीरुहम्'इत्यादौ धात्वर्थफले संयोगे महीरुहनिष्ठाश्रयतायास्तेन सम्बन्धेनाभावस्याऽप्रसिद्धतया तत्राबोधत्वाऽसम्भवात्। न च सूत्रस्वरसभङ्गः। शक्तिः कारकमितिपक्षे तदयोगात्। आधेयताया अपि निरूपकतया कारकधर्मत्वादित्याहुः॥

विक्लित्त्याश्रयत्वात्कर्मतेति। कर्मसंज्ञेत्यर्थः। एतेन कर्त्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यतद्व्यधिकरणप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वमुक्तम्भवति। यद् वक्ष्यति 'उक्तप्रायत्वात्' इति॥ 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यादावग्न्यादावतिव्याप्तिनिरासाय व्यापारे कर्त्तृगतत्वमुपात्तम्। वारयतेश्च संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः। 'चैत्रो ग्रामं गच्छति'इत्यादौ चैत्रादेर्वारणाय व्यधिकरणेति। वैयधिकरण्यं च-तदनधिकरणवृत्तित्वं, न तु तदधिकरणावृत्तित्वम्। तस्य संयोगे असत्त्वेन ग्रामादावव्याप्तेः। तादृशवैयधिकरण्यविशिष्टाऽधिकरणतायाश्चैत्रादावसत्त्वान्नातिप्रसङ्गसम्भावनापि। 'माषेष्वश्वं बध्नाति' इत्यादौ बन्धनप्रयोज्यभक्षणाश्रयमाषाणां तत्त्ववारणाय प्रकृतधात्वर्थत्त्वं फलविशेषणम्। प्रकृतत्वं च-तत्र तत्र विशिष्योपादेयम्। 'पयसौदनं भुङ्क्ते' इत्यादौ तु कर्मत्वाविवक्षणान्न द्वितीया। कृतभोजनस्य पयो लोभेन प्रवृत्तावीप्सिततमत्वस्यापि पयसि सम्भवादिति।

ननु परैः कृञो यत्नमात्राऽर्थकत्वाभ्युपगमात् कथमुत्पत्तेः प्रकृतधात्वर्थत्वमत आह—*उत्पत्तेरिति*। तथाच-कृञ उत्पत्तिरूपफलार्थकत्वस्य प्रागुपपादनान्नार्थास-

---

(१) 'उत्पत्त्याश्रयत्वात्' 'आवरणभङ्गरूपधात्वर्थफलाश्रयत्वात्' इत्युभयत्र कर्मता इत्यस्यानुषङ्गेणान्वयः।

जानातीत्यत्र(१)आवरणभङ्गरूपज्ञाधात्वर्थफलाऽऽश्रयत्वात् । अतीताऽनागतादिपरोक्षस्थलेऽपि ज्ञानजन्यस्य तस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा यथापूर्वं न जानामीत्यापत्तेः । अतीतादेराश्रयता च विषयतया ज्ञानाश्रयताया नैयायिकानामिव सत्कार्य्यवादसिद्धान्ताद्वोपपद्यत

ङ्गतिरिति भावः । धात्वर्थत्वादित्युक्तया कृञः केवलयत्नार्थकत्वे घटादीनां कर्मत्वानुपपत्तिरति दोषत्वेन ध्वन्यते । *आवरणभङ्गेति* । प्राचीनमतानुसारेणेदम् । निष्कृष्टमते तु ज्ञानरूपफलस्यविषयतया घटादौ सत्त्वात्कर्मतेति बोध्यम् । न चाकर्मकतापत्तिः । फलतावच्छेदकसम्बन्धेन सामानाधिकरण्याभावात् । नैयायिकमते त्वेतादृशस्थले यथा घटादीनां कर्मत्वं तथोपपादितं धात्वर्थनिरूपणावसरे ।

ननु विद्यमानघटे ज्ञानजन्यावरणभङ्गस्य सम्भवेऽपि भाविविनष्टघटे निराश्रयस्य तस्यासंभवेन तस्य कर्मत्वानुपपत्तिरत आह–*अतीतानागतेति* । तत्राश्रयताङ्गीकारे युक्तिमाह—*अन्यथेति* । विनष्टे तत्रावरणभङ्गास्वीकारे इत्यर्थः ॥ यथापूर्वमिति जानातिक्रियाविशेषणम् । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । पूर्वमनतिक्रम्येत्यर्थः । पूर्वज्ञानानतिक्रमो यस्मिंस्तदिति यावत् । घटस्य विद्यमानतादशायां तात्कालिकज्ञानस्य तद्घटे आवरणभङ्गजनकतयाऽतीतदशायामाधुनिकज्ञानस्य तदजनकत्वेन पूर्वातिक्रमस्य तत्वात् पूर्वानतिक्रान्तज्ञानाभावस्य विषयस्याऽबाधात्तादृशप्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः । अतीतघटे आधुनिकज्ञानेनावरणभङ्गोत्पादाभ्युपगमे तु तेन पूर्वज्ञानानतिक्रमात् तदभावस्य बाधाद्भवति तस्याप्रामाण्यमिति भावः ।

ननु विनष्टे घटे वास्तवतदाश्रयतैव कथमत आह—*अतीतादेरिति* । आदिना भाविपरिग्रहः । *नैयायिकानामिवेति* । यथाऽनुभवानुरोधेन तस्मिन् विषयतया ज्ञानाश्रयताङ्गीकारस्तेषां तथास्माकमपीति भावः । नन्वतीतो घटो ज्ञानविषय इति प्रतीतेरस्तु नाम; तादृशघटस्य विषयतया ज्ञानाश्रयता; आवरणभङ्गाश्रयतायां तु न तथा साधकोपलब्धिरत आह–*सत्कार्य्येति* । तमेव दर्शयति—*उक्तञ्चेति* । "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुतेः कार्य्यजातं सूक्ष्मरूपेण प्रागवस्थितमेव । परमते जनकत्वेनाभिमतसामग्रीसमवधानात्तु तदभिव्यक्तीभवति । कारणे सूक्ष्मरूपेणावस्थानमेव तत्प्रागभावः । तस्यामेवावस्थायां स भविष्यतीति व्यवहियते । ततः प्रच्युतमभिव्यक्तिलक्षणं धर्ममप्राप्तं जायत इति प्राप्ताभिव्यक्तिस्त्वस्तीति ।

---

(१) 'आवरणस्य भङ्ग आवरणभङ्गः । आवरणं नाम अज्ञानम्–अर्थात् आवरणभङ्गो नाम अज्ञानभङ्ग इत्यर्थः ।

इति । उक्तञ्च—

तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तिता ।
लब्धक्रमे तिरोभावे नश्यतीति प्रतीयते ॥ इति ।

ननु चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामस्येव चैत्रस्यापि क्रियाजन्यग्रामसंयोगरूपफलाश्रयत्वात् कर्म्मतापत्तौ, चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यापत्तिः । प्रयागतः काशीं गच्छति चैत्रे प्रयागं गच्छतीत्यापत्तिश्च । क्रियाजन्यसंयोगस्य काश्यामिव विभागस्य प्रयागेऽपि सत्त्वादिति चेद् ? न ।

ग्रामस्येव चैत्रस्यापि फलाश्रयत्वेऽपि तदीयकर्त्तृसंज्ञया कर्म्मसंज्ञाया बाधेन, चैत्रश्चैत्रमिति प्रयोगासम्भवात् । द्वितीयोत्पत्तौ संज्ञाया एव नियामकत्वात । अन्यथा 'गमयति कृष्णं गोकुलम्' इत्यत्रेव, पाचयति कृष्णेनेत्यत्रापि कृष्णपदाद् द्वितीयापत्तेः ।

शाब्दबोधश्चैत्रश्चैत्रमित्यत्र स्यादिति चेद् ? न । तथा व्युत्प-

---

ननु सर्वदैव सति तस्मिन् कथं नाऽस्ति नश्यतीति व्यवहारोऽत आह—*तिरोभावाभ्युपगम इति* । तिरोभावाभिव्यञ्जकसामग्र्या तिरोभावेऽभिव्यञ्जिते सति, नाऽस्ति नष्ट इति व्यवहारः । लब्धक्रमायां तु तस्यां नश्यतीति सत्कार्यवादसिद्धान्तः प्रकृते घटस्य तिरोधानेऽपि सूक्ष्मरूपेण सत्वात्तत्रावरणभङ्गरूपफलाश्रयत्वं सुलभमिति भावः । उक्तनिष्कृष्टकर्मत्वं विशदीकर्तुमाशङ्कते–*नन्विति* ॥ विभागस्येत्यस्य क्रियाजन्येत्यादि । ननु कर्मसंज्ञायाः परया कर्त्तृसंज्ञया बाधनेऽपि वास्तवकर्मत्वस्य तत्राऽबाधात् स्यादेव तादृशप्रयोगोऽत आह–*द्वितीयोत्पत्ताविति* ॥ इदं च प्रकृताऽभिप्रायेण । कारकविभक्त्युत्पत्तिमात्रस्यैव तन्नियम्यत्वात् । *अन्यथेति* ॥ संज्ञाया अनियामकत्व इत्यर्थः ॥

द्वितीयोपत्तेरिति ॥ गम्यति कृष्णं गोकुलमित्यत्र णिच्प्रकृत्यऽर्थव्यापारजन्यसंयोगानुकूलव्यापाररूपधात्वर्थफलाश्रयत्वस्येव, पाचयति कृष्णेनौदनमित्यत्रापि तादृशव्यापारजन्यविक्लित्यनुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य तत्र सत्वादिति भावः ॥ *शाब्दबोध इति* ॥ चैत्रनिष्ठसंयोगानुकूलश्चैत्रकर्तृको वर्त्तमानो व्यापार इति शाब्दबोध इत्यर्थः । तद्विषयस्याऽबाधादिति भावः ॥ *तथा व्युत्पन्नानामिति* ॥ सामान्यतो धात्वर्थफलविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधे आश्रयोपस्थितेर्हेतुत्ववादिनामित्यर्थः । बोधस्य स्वस्वव्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति भावः ।

चैत्रकर्मकचैत्रकर्तृकव्यापारशाब्दबोधस्य चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादावननुभवादाह-

त्रानामिष्टापत्तेः । उच्यतां वा प्रकारतासम्बन्धेन धात्वर्थफलविशेष्यकबोधं प्रति धात्वर्थव्यापारानधिकारणाश्रयोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावान्तरम् । प्रकृते चैत्रस्य व्यापारानधिकरणत्वाभावान्न दोषः । प्रयागस्य कर्मत्वन्तु सम्भावितमपि न । समभिव्याहृतधात्वर्थफलशालित्वस्यैव क्रियाजन्येत्यनेन विवक्षणस्य उक्तप्रायत्वात् ।

नैयायिकास्त्वाद्यदोषवारणाय परसमवेतत्वम् , द्वितीयदोषवारणाय धात्वर्थतावच्छेदकत्वं फले विशेषणम्; द्वितीयावाच्यमित्युपाददते । परसमवेतत्वं धात्वर्थक्रियायामन्वेति । तथैव कार्यकारणभावान्तरकल्पनात् । परत्वमपि द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया बोध्यते ।

उच्यतां वेति ॥ *कार्य्यकारणभावान्तरमिति* । सामान्यतः कार्य्यकारणभावकल्पने उक्ताऽतिप्रसङ्गेनाश्रयं प्रकृतधात्वर्थव्यापारानधिकरणत्वेन विशेष्य तादृशाश्रयोपस्थितेर्हेतुत्वस्य कल्पनान्न तादृशशाब्दबोधापत्तिरिति भावः । *समभिव्याहृतेति* । प्रकृतेत्यर्थः । *उक्तप्रायत्वादिति* । धात्वर्थविक्लित्याश्रयात् कर्मतेत्यादिग्रन्थेनेत्यस्यादिः । गमेस्तत्र पार्थक्येनाऽनुपादानादुक्तम्— *प्रायेति* । वस्तुतस्तु, फलव्यापारयोरित्यत्र फलत्वस्य तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धातुजन्योपस्थितिविषयत्वरूपस्य निर्वचनाद् व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वोक्त्यैवानति प्रसङ्गे नोक्तविशेषणस्य पार्थक्येन निवेश इति ध्येयम् ॥

नैयायिकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—*नैयायिकास्त्विति* । *आद्यदोषेति* । चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगापत्तिरूपेत्यर्थः । *धात्वर्थतावच्छेदकत्वमिति* । फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वमिति वादिनां मतेनेदम् । तथाच तन्मते धात्वर्थताऽवच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं द्वितीयाऽर्थः पर्यवस्यति । *कार्य्यकारणभावेति* । द्वितीयाऽर्थपरसमवेतत्वस्य स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वान्तरकल्पनादित्यर्थः ।

ननु भेदस्य केवलाऽन्वयितया सर्वस्यैव परत्वेन चैत्रक्रिया अपि मैत्राऽन्यसमवेतत्वात् तद्वाच्यताङ्गीकारेऽप्युक्तदोषतादवस्थ्यमत आह—*परत्वञ्चेति* । व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्तु पदार्थैकदेशेऽपि प्रतियोगितया प्रकृत्यर्थाऽन्वयः, प्रकृते चैत्रसंयोगजनकक्रियायां चैत्रभिन्नसमवेतत्वबाधान्न चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगः । यत्र चोभयकर्मभ्यां मल्लयोः संयोगस्तत्र मल्लान्तरक्रियायाः स्वनिष्ठसंयोगजनिकायाः स्वभिन्नसमवेतत्वेऽपि तादृशक्रियायाः स्वस्मिन् बाधान्न मल्लः स्वं गच्छतीति प्रयोगः । स्वनिष्ठसंयोगजनकस्वक्रियायां स्वभिन्नसमवेतत्वस्यायोग्यत्वेनाभानेऽप्यबाधितसंयोगजनकत्वं

तथाच चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलान्यसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थतावच्छेदकविक्लित्तिशालित्वात् तण्डुलानां कर्म्मता । शाब्दबो-

---

विषयीकृत्य, "अभिचरन् यजेत" इत्यादाविव शाब्दबोधसम्भवात् तदर्थतात्पर्येण 'स्वं गच्छति' इति प्रयोगो दुर्वार इति तु नाशङ्कनीयम् । परसमवेतत्वांशाऽविषयकस्य द्वितीयाधीनफलजनकत्वबोधस्य कुत्राप्यऽनभ्युपगमेन तादृशबोधे तद्ज्ञानसामग्र्या अप्यपेक्षणात् तस्याश्च प्रकृतेऽसत्त्वात् ।

अथ स्वस्याऽपि द्वित्वाऽवच्छिन्नभिन्नत्वात् स्वं गच्छतीतिप्रयोगवारणाय द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनाऽन्वयो वाच्यः। तथाच—'चैत्रो द्रव्यं गच्छति,' 'मल्लो मल्लं गच्छति' इत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तिः । चैत्रमल्लादिनिष्ठक्रियाया द्वितीयाप्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकद्रव्यत्वमल्लत्वावच्छिन्नाभिन्नाऽसमवेतत्वात् तद्व्यक्तित्वानुपस्थितावपि शाब्दबोधस्याऽनुभवसिद्धतया तत्तद्व्यक्तित्वोपस्थापकत्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितयान्वयासम्भवात्, तद्व्यक्तित्वोपस्थापकपदाऽभावाच्च । एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अन्यधर्मावच्छिन्नसंसर्गत्वे मानाभावाच्च प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्याऽवगाहित्वनियमात् ।

तदुक्तं दीधितिकृता–प्रतियोगिविशेषिताभावभानं तु विशिष्टवैशिष्ट्यमर्यादां नातिशेत इतीति चेत्? तर्हि क्रियान्वयिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं द्वितीयार्थः । भेदे प्रकृत्यर्थस्याधेयतयान्वयान्न पूर्वोक्तापत्त्यनुपपत्ती । नञ्समभिव्याहारे च नञा तात्पर्य्यवशाच्चत्रश्चैत्रं न गच्छतीत्यादौ द्वितीयाप्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्टतदपरार्थभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः । क्वचिच्च चैत्रो ग्रामं न गच्छतीत्यादौ द्वितीयाऽर्थवृत्तित्वविशिष्टधात्वर्थसंयोगजनकत्वाभावः क्रियायां बोध्यते । ये तु प्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्टसंयोगादिरूपफलस्यैव जनकत्वस्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन क्रियायामन्वयोपगमाद् भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्वितीयार्थत्वमन्तरेणाप्युक्तापत्तिमुद्धरन्ति तन्मते वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतयोक्तस्थले उक्तसम्बन्धेन नञा संयोगाभावबोधाऽनुपपत्तिः । परसमवेतत्वं द्वितीयार्थं इति दीधितिविरोधश्च ।

एवञ्च 'चैत्रो ग्रामं गच्छति'इत्यत्र ग्रामवृत्तिसंयोगजनिका ग्रामवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदिका च या क्रिया तदनुकूलकृतिमांश्चैत्र इति नैयायिकमतपरिष्कारः ।

अत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते । नञर्थप्रसज्यप्रतिषेधस्य प्रतियोगितया क्रियाऽन्वयित्वमिति व्यवस्थापनात् कथं चैत्रो ग्रामं न गच्छतीत्यादौ नञः संयोगजनकत्वाभावबोधकत्वम् । उक्तञ्च—

पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ।
प्रसज्ज्यप्रतिषेधस्तु क्रियया सह यत्र नञ् ॥ इति ।

धस्तु तण्डुलसमवेतधात्वर्थतावच्छेदकविक्लित्त्यनुकूलतण्डुलान्यसमवेतक्रियाजनककृतिमाँश्चैत्र इत्याहुः ।

तन्न रोचयामहे; परसमवेतत्वादेर्गौरवेणावाच्यत्वात् । अतिप्रसङ्गः किं द्वितीयायाः, शाब्दबोधस्य वा । नाद्यः । तावद्वाच्यकथनेऽपि

यत्र नञर्थाभावः क्रियया धात्वर्थव्यापारेण प्रतियोगितया सम्बन्धो भवतीत्युत्तरार्द्धार्थः । तस्मात् तिङन्ते नञ्समभिव्याहारे क्रियाप्रतियोगिकाऽभावबोध एव न्याय्यो न तु क्रियायां फलाभावस्य विभक्त्यर्थाभावस्य वा प्रथमान्तार्थे वा तिङर्थाऽभावस्य क्लृप्तकारणविरहादिति ॥

अत्र वदन्ति—यद्धर्म्माऽवच्छिन्ने यद्धर्म्माऽवच्छिन्नत्वं येन संसर्गेण नञ्समभिव्याहारे प्रतीयते; तद्धर्म्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नस्य तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो नञ्समभिव्याहारे बुद्ध्यते; इति सकललोकानुभवसिद्धोऽयमर्थः । 'प्रतियोग्यभावाऽन्वयौ तुल्ययोगक्षेमौ' इति वदता दीधितिकृतोपनिबद्धः । एवञ्च—चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र नञ्समभिव्याहारे क्रियायां द्वितीयाऽर्थवृत्तित्वविशिष्टसंयोगजनकत्वस्य बोधात् तत्समभिव्याहारे तत्र तदभावस्य बोधो जायमानः केन वारणीयः । न च कारणाभावः । नञर्थाभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे प्रतियोग्यन्वययोग्याऽर्थोपस्थितेर्हेतुतया तस्याश्च क्रियायां सत्वात् । न तु नञर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन बोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुता । चैत्रश्चैत्रं न गच्छतीत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तेः । चैत्रकर्मकचैत्रकर्तृकगमनक्रियारूपप्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्या नञा तदभावस्य बोधयितुमशक्यत्वात् ।

मन्मते तु चैत्रकर्तृकक्रियायाम् चैत्रवृत्तिसंयोगजनकत्वेऽपि चैत्रवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तस्यामसत्त्वेन नञा तदभावस्य प्रत्यायनात् प्रामाण्योपपत्तेः । अत एव परसमवेतत्वस्य द्वितीयोपपत्तिरुक्तस्थले इति वाच्यम् । 'मैत्रो गच्छति चैत्रं; न चैत्र' इत्यत्र मैत्रक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वतदीयसंयोगाश्रयत्वयोरुभयोर्द्वितीयार्थयोरबाधेन तदुपपत्तेः । अधिकमग्रे वक्ष्यते ।

तस्मात् 'चैत्रो गच्छति' इत्यादौ चैत्रो न कर्मेति व्यवहाराच्च, सर्वथा कर्तृव्यावृत्तं धात्वर्थव्यापारप्रयोज्यतद्व्यधिकरणधात्वर्थफलाऽऽश्रयत्वं कर्मत्वं निर्वाच्यम् । तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वेऽपि वृत्तित्वे भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्य्यवसिते वैयधिकरण्ये च द्वितीयादेः शक्तिरनन्यलभ्यत्वात् स्वीकरणीयेति । प्रकृतमनुसरामः ॥

विक्लित्त्यनुकूलेति । इदं तण्डुलाऽन्यसमवेतक्रियाऽन्वयि । यथाश्रुतं दूषयति—*तन्न रोचयामहे इत्यादिना* । ननु परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थत्वं विनाऽतिप्रसङ्गाऽनिरासाद् गौरवं न दोषायेत्यत आह—*अतिप्रसङ्गः किमिति* । *तावदिति* ।

तत्तादवस्थ्यात्। गमयति कृष्णं गोकुलमितिवत् पाचयति कृष्णं गोपः(१)इति द्वितीयापत्तेः। तण्डुलं पचति चैत्र इतिवत्, तण्डुलं पच्यते स्वयमेवेत्यापत्तेश्च। विक्लित्त्यनुकूलतण्डुलान्यसमवेताग्निसंयोगरूपधात्वर्थाश्रयत्वात्(२)। शाब्दबोधातिप्रसङ्गोऽप्युक्तरीत्यैव निरस्तः। परसमवेतत्वस्य शक्यत्वेऽपि परत्वस्य परसमवेतत्वस्य

परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थताऽवच्छेदकफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य द्वितीयार्थत्वस्वीकारेऽपि द्वितीयातिप्रसङ्गस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः। तमेवाह—*गमयति कृष्णमित्यादिना*। *द्वितीयापत्तेरिति*। द्वितीयोत्पत्तावुक्तकर्मत्वस्य तन्त्रत्वे, गमयति गोकुलं कृष्णमित्यत्र णिजर्थनिरूपितनिरुक्तकर्मत्वस्येव पचिप्रकृतिकणिजर्थकर्मत्वस्य कृष्णे सत्त्वेन पाचयत्यादिप्रयोगेऽपि प्रयोज्यकर्तृवाचकाद् द्वितीयापत्तेः। अतः संज्ञाया एव द्वितीयोत्पत्तौ प्रयोजकताऽङ्गीकरणीया। एवञ्च तत एवातिप्रसङ्गभङ्गे, कृतं तत्र द्वितीयशक्त्येति भावः।

ननु तादृशकर्मत्वमेव द्वितीयानियामकम्। निरुक्तस्थले कृष्णे तत्सत्त्वेऽप्युपात्तगत्यर्थकाद्यतिरिक्तणिजन्तधातुयोगे "गतिबुद्धि" इति सूत्रेण तदविवक्षाबोधनान्नोक्तापत्तिः। विवक्षाया एव विभक्त्युत्पत्तौ नियामकताया वक्ष्यमाणत्वादत आह—*तण्डुलं पच्यत इति*। तण्डुले भवदुक्तद्वितीयानियामककर्मत्वस्य सत्त्वात्तदापत्तिः, मन्मते तु कर्तृसञ्ज्ञया बाधान्न तदापत्तिरिति भावः। तण्डुलान्यसमवेतेत्यनेन परसमवेतक्रियाजन्यत्वं विक्लित्तावस्तीति बोधितम्। धात्वर्थाश्रयादित्यनेन कर्तृसंज्ञासत्त्वमावेद्यते। *उक्तरीत्यैवेति*। तथा व्युत्पन्नानामित्याद्युक्तरीत्यैवेत्यर्थः। धात्वर्थव्यापाराऽनधिकरणाश्रयोपस्थितिरूपहेत्वभावादिति भावः। ननु नाऽस्मन्मतेऽप्युक्तप्रयोगापत्तिस्तत्र व्यापारत्वेन फलस्यैव भानाऽङ्गीकारेण तण्डुलस्य धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वाऽभावात्। निष्कृष्टभवन्मतेऽपि व्यापारगतपौर्वापर्य्यारोपेण फलस्य व्यापारतायाः स्वीकाराच्चेत्यतो दूषणान्तरमाह—

परसमेवतत्वस्येति। *इष्टाऽन्वयेति*। इष्टस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन परसमवेतत्वस्यैकदेशे परत्वे परसमवेतत्वस्य चाश्रयतया क्रियायामन्वयस्य लाभाय—भानायेत्यर्थः। *अनेकश इति*। प्रकृत्यर्थप्रकारकशाब्दबुद्धिं प्रति द्वितीयाऽ-

---

(१) चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यत्रोक्तापत्तेरुक्तरीत्या वारणेनान्यत्रातिप्रसङ्गमापादयति—पाचयति कृष्णमिति।

(२) विक्लित्त्यनुकूलः—तण्डुलान्यसमवेतः—अग्निसंयोगरूपः—धात्वर्थः—पचधात्वर्थः। तज्जन्यफलाश्रयत्वादित्यर्थः। इदं दूषणमग्निसंयोगस्य धात्वर्थत्वं मत्वा दत्तमिति बोध्यम्।

च इष्टाऽन्वयलाभायाऽनेकशः कार्य्यकारणभावाऽभ्युपगमे गौरवान्तरत्वादिति स्पष्टं भूषणे ।

एतच्च सप्तविधम्—

निर्वर्त्यञ्च विकार्य्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम् ।
तच्चेप्सिततमं कर्म्म चतुर्द्धान्यत्तु(१) कल्पितम् ॥
(२)औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्त्तुर(३)नीप्सितम् ।
संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥

इति वाक्यपदीयात् ।

यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते ।

धीनाधेयत्वोपस्थितेरिव तदधीनपरसमेवतत्वोपस्थितेः प्रकारतासम्बन्धेन । एवं परसमवेतत्वप्रकारकबुद्धिं प्रति धातुजन्योपस्थितेर्व्यापारत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वकल्पने चातिगौरवादित्यर्थः । मन्मते तु फलप्रकारकशाब्दबोधक्लृप्तहेतुताकव्यापारोपस्थितिविषयव्यापारांशे द्वितीयाप्रकृत्यर्थावृत्तित्ववैशिष्ट्यनिवेशेनैव नातिप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु 'चैत्रो मैत्रश्च परस्परं गच्छतः' इत्यादौ धात्वर्थव्यापारस्य द्वितीयाप्रकृत्यर्थवृत्तित्वात्तत्तत्फलानन्वयप्रसङ्गोऽत आह—*स्पष्टमिति* । तथाच द्वितीयाप्रकृत्यर्थावृत्तीत्यनेन द्वितीयाप्रकृत्यर्थवृत्तिभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वस्याविवक्षणात्, 'परस्परं गच्छत' इत्यादौ क्रियायाः परस्परावृत्तित्वबाधेऽपि परस्परनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याबाधान्न फलान्वयानुपपत्तिरित्यादि तत्रोक्तमिति । हरिकृतं कर्मविभागमाह—(४)*तच्चेति* । क्रियाजन्यफलाऽश्रयरूपं कर्मेत्यर्थः ॥

यदसज्जायत इति । असत्कार्य्यवादमवलम्ब्य । सद्वेत्यादि तु सांख्यमतेन । प्रकाशत इत्यनन्तरं—

"प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्य्यं कैश्चिदन्यथा ।
तन्निर्वर्त्यम्" इत्येव वाक्यपदीयपाठः । अन्यथा सामान्यधर्मेण अलक्षितस्य वि-

---

(१) ईप्सिततमभिन्नमित्यर्थः ।

(२) औदासीन्येनेति । ईप्सितत्वाभावे द्वेष्यत्वाभावे च सति यत् प्राप्यं–क्रियाजन्यफलाश्रय इत्यर्थः ।

(३) अनीप्सितम्–द्वेष्यमित्यर्थः । (४) प्रसङ्गसंगत्येति शेषः ।

तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु द्वेधा कर्म्म व्यवस्थितम् ॥

कार्य्यस्य विशेष्यरूपेण प्रदर्शनेऽर्थान्तरतापत्तेः। तदर्थस्तु—कैश्चित् प्रसिद्धैराचार्य्यैः प्रकृतिविवक्षायां निष्पाद्यं विकार्य्यमित्युच्यते। अन्यथा तदविवक्षायां तन्निष्पाद्यं निर्वर्त्यमिति तदर्थः। तत्र घटं करोतीत्यादौ सत्या अपि मृदादिप्रकृतेः परिणामित्वेनाविवक्षा। 'भस्म करोति' इत्यादौ त्वसत्या एव तस्यास्तत्त्वेन सा।

यद्यपि निर्वर्त्यते निष्पाद्यते इति व्युत्पत्त्या निर्वर्त्यत्वम्। तण्डुलानोदनं पचतीत्यादावोदनादौ विकार्य्यकर्म्मण्यप्यस्तिः तथापि प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति निष्पाद्यत्वरूपपारिभाषिकनिर्वर्त्यत्वस्य विवक्षणान्न दोषः॥

तदुक्तम्—सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी।
यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते॥ इति।

यस्य विकृतिकर्म्मणो नाश्रीयते—न प्रयुज्यते, न विवक्ष्यत इति यावत्। अन्यत्—उक्तार्थम्। *विकार्य्यं त्विति*। तल्लक्षणं तु प्रतीयमानप्रकृतिविकृतिभावकत्वे सति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टासत्त्वोत्पत्यन्यतरफलवत्त्वम्। घटं करोतीत्यादिनिर्वर्त्ये क्रियानिर्वाह्योत्पत्तिमत्यपि प्रकृतिविकृतिभावाभानान्नातिप्रसङ्गः। प्रकृतिकर्मणस्तादृशविशिष्टसत्त्वाद् विकृतिकर्मणश्च तादृशोत्पत्त्याश्रयत्वाल्लक्षणसङ्गतिः। ईदृशस्थले फलद्वयप्रयोजकव्यापाराऽर्थकत्वं धातोरावश्यकम्। उक्तञ्च भाष्ये—'व्यर्थः पचिः' इति। अन्यथैकफलैकव्यापारार्थकत्वस्याकर्मकेष्वपि सत्त्वाद् विशेषोपादनानर्थक्यप्रसङ्गात्॥

परे तु—"द्व्यर्थः पचिः" इति भाष्याद्, विक्लेदनं निर्वर्त्तनं च पचेरर्थः। 'तण्डुलोदनं पचति' इत्यस्य तण्डुलान् विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्त्तयतीति विवरणात्। तथाच प्रकृते तण्डुलाश्रयविक्लित्त्यनुकूलव्यापाराश्रयाश्रयक ओदनाश्रयकोत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इति बोधः। एवं 'काष्ठं भस्म करोति' इत्यादावप्यूह्यमित्याहुः॥

तदसत्। भावनाप्रकारकबोधे हेतुत्वेन क्लृप्तायाः कृद्धात्वन्यतरजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेनाख्याताथेंऽभावेन तादृशबोधासम्भवात्। एकयैव क्रियया फलद्वयोत्पत्तिसम्भवेन तद्वाक्यजन्यबोधस्य व्यापारद्वयविषयकत्वकल्पनानौचित्यादाख्यातशब्दान्निवृत्तभेदाया एव क्रियाया अवगमादिति रूपप्सूत्रीयकैयटाच्च। किञ्च पचेर्व्यापारद्वयार्थकत्वे नव्यमते क्रियायां द्वित्वाबाधेन द्विवचनापत्तिर्दुर्वारा(१)।

वस्तुतस्तु विक्लेदनं विक्लित्तिर्निर्वर्त्तनमुत्पत्तिरेवोक्तपदयोर्भावल्युडन्तत्वात्। तथाच-फलद्वयाऽनुकूल एक एव व्यापारो धात्वर्थतया भाष्यकृत्सम्मतः। व्यापारद्व-

---

(१) अत्रायं पाठः। विरोधात्पचेर्व्यापारद्वयार्थकत्वे नव्यमते क्रियायां द्वित्वाबाधेन 'चैत्रस्तण्डुलान् ओदनं पचति' इति प्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वाच्चेति ·

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।

यार्थकत्वोक्तिस्तु केषाञ्चित् तत्पदयोर्णिजन्तप्रकृतिकल्युडन्तत्वभ्रमनिबन्धनेत्यवधेयम् । यद्यपि विकार्य्ये द्वेधा—प्रकृतिर्विकृतिश्चेत्येव वक्तुमुचितम्, तथापि विकृतिर्द्वैविध्येऽवगते प्रकृतावपि विकार्यत्वं ज्ञातप्रायं भवतीत्याशयेन तदनुक्त्वैव विकृतिकर्म विभजते–*प्रकृत्युच्छेदेति* । एतेन क्रियानिर्वाह्याऽभावः प्रतियोगिताऽवच्छेदकधर्मवत्त्वं प्रकृतिकर्मत्वमिति ध्वनितम् ।

'काशान् कटं करोति, कुसुमानि स्रजं करोति, सुवर्णं कुण्डलं करोति, मृदं घटं करोति, काष्ठं भस्म करोति, तण्डुलानोदनं पचति'इत्यादौ क्रियानिर्वाह्यो यः पूर्वभावविशिष्टकाष्ठकाशादिप्रतियोगिकाभावो विशिष्टाऽसत्त्वरूपस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यवत्त्वं काशकाष्ठादेरिति तत्प्रकृतौ लक्षणसङ्गतिः । सर्वत्र विशिष्टाभावप्रतियोगिनि तादृशप्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यसत्त्वादतिप्रसङ्गवारणाय क्रियानिर्वाह्येति प्रकृतधात्वर्थव्यापारनिर्वाह्यार्थकम् । क्वचित् काष्ठतण्डुलादिधर्मिनाशादेव विशिष्टाऽभावो भस्मौदनादिसम्पादकः । क्वचिद्धर्मिणः सत्त्वेऽपि कटस्रगादिसन्दर्भविशेषविरहरूपपूर्वभावविशिष्टाऽसत्त्वं कटसन्दर्भादिनिष्पादकं निर्वहति ॥

सम्भूतमिति ॥ प्रकृतिनाशप्रयोज्योत्पत्तिमदित्यर्थः । इदं च भस्मवदित्यन्वयि । काष्ठादीति पृथक् पदम्, अन्यथा काष्ठसुवर्णादेस्तुरीयतापत्तेः ॥ *भस्मवदिति* ॥ तत्तौल्येन वर्त्तमानमन्यदपि विकारजातमित्यर्थः । सादृश्यं च प्रकृतिनाशप्रयोज्योत्पत्तिमत्त्वेनैव । एवमग्रेऽपि । तथाच प्रकृतिविकृतिभावापन्नकाष्ठभस्मादिविकार्य्यमित्यर्थः पर्य्यवस्यति । एवञ्च–'काष्ठं भस्म करोति'इत्यत्र करोतेः प्रतियोगित्वविशिष्टनाश उत्पत्तिश्च फलद्वयम्, तदनुकूलव्यापारश्चार्थः । नाशे प्रतियोगितया काष्ठस्योत्पत्तौ भस्मन आधेयतया काष्ठप्रतियोगिकनाशानुकूलो भस्मोत्पादको वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः । एवं तण्डुलानोदनं पचतीत्यादावपि ।

नैयायिकास्तु–'तण्डुलानोदनं पचति'इति विकार्य्यस्थले प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयाया नाशकत्वमर्थः । विकृतिकर्मोत्तरद्वितीयाश्चोत्पादकत्वम् । तण्डुलाद्यन्वितं नाशकत्वं च पाकेऽन्वेति । ओदनाऽन्वितोत्पादकत्वस्य नाशकत्वविशिष्टे पाकेऽन्वयः । नाशे चोत्पत्तेः प्रयोजकत्वमुद्देश्यविधेयभावमहिम्ना भासते । तेन पाकस्य तण्डुलारम्भकसंयोगनाशकत्वेऽपि 'संयोगमोदनं पचति'इति न प्रयोगः । तण्डुलारम्भकसंयोगनाशस्यौदनोत्पत्तौ तण्डुलनाशेनाऽन्यथासिद्धतया अप्रयोजकत्वात् ।

वस्तुतस्तु विकृतिकर्माऽसमभिव्याहृते, 'तण्डुलं पचति'इतिवत् संयोग पचतीति प्रयोगवारणाय नाशद्वारा नाशकत्वमेव द्वितीयाऽर्थो वाच्य इति प्रकृते प्रयोज्यप्रयोजकभावाऽभानेऽपि न क्षतिः । तथाच तण्डुलनाशक ओदनोत्पादको यो व्यापारस्तद-

किञ्चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥

नुकूलकृतिमानिति बोधः। ईदृशस्थले च कर्माख्यातेन प्रकृतं कर्मत्वमेवाऽभिधीयते। अत एव काष्ठानि भस्मराशिः क्रियन्ते इत्यादौ काष्ठपदसमानवचनत्वमाख्यतस्य, न तु भस्मादिविकारवाचकपदसमानवचनत्वम्। भावनाऽन्वयिनि संख्यान्वयनियमात्।

ननु प्रधानाऽप्रधानकर्मवाचककर्मपदसमभिव्याहृत-नी-वहादि-दुहादिप्रकृतिक-कर्माख्यातस्यैवाप्रधाने दुहादीनां 'प्रधाने नीहृकृष्वहाम्'इत्यनुशासनात् कर्मत्वद्वयाऽनभिधायकत्वाऽनियमेन प्रकृते कर्मत्वद्वयस्यैव तुल्यतया विकृतिगतकर्मत्वस्यापि लकारेणाभिधाने बाधकाभावः। आख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वप्रसङ्गस्तु—

"गृह्णाति वाचकः संख्यां प्रकृतेर्विकृतेर्न हि"।

इत्यनुशासनसिद्धविकृतिसंख्यान्वयबुद्धिं प्रति प्रकृतिसंख्यान्वयपरत्वेनाऽगृह्यमाणाख्यातजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनया निरसनीयः। कथमन्यथा "भस्मीभवन्ति काष्ठानि" इत्यादिप्रयोगा इति चेद् ? न।

'घटपटौ दृश्येते' इत्यत्र द्वित्वस्यैवोभयसाधारणविशेष्यतावच्छेदकाऽपरिचयेन विकारविकारिणोर्द्वयोरवाख्याताऽर्थविशेष्यत्वे वा वाक्यभेदापत्तेः। न चेष्टाऽपत्तिः। तथा सति 'काष्ठं नाश्यते भस्म क्रियत' इति वाक्यजबोधस्येव 'काष्ठं भस्म क्रियत' इति वाक्यजबोधस्यापि भस्म काष्ठविकृतिरन्यविकृतिर्वेति संशयनिर्वर्त्तकत्वानुपपत्तेः। समूहालम्बनजनकत्वाविशेषेण काष्ठभस्मनोः प्रकृतिविकृतिभावस्योक्तवाक्यादलाभात्। सत्यामेवैकवाक्यतायां कर्तृप्रत्यये प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य विशिष्टाऽन्वयविवक्षानियमेन लाभ इव कर्मप्रत्ययस्थलेऽपि तथा विवक्षाया नियमवशादेव कर्माऽऽत्मनेपदेन भस्मनि काष्ठोच्छेदप्रयोज्योत्पत्तिकत्वरूपकाष्ठविकृतित्वस्य लाभात्।

न च विकृतिवाचकाद् द्वितीयापत्तिः। लकारेण विकृतिकर्मत्वस्यानभिधानेऽपि कर्मत्वान्तरविशेषणतापन्नक्रियायां तस्य विकृत्यर्थसंसर्गत्वाऽभ्युपगमेनैव द्वितीयापत्त्यसम्भवात्। प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वादिविवक्षायामेव द्वितीयाद्यवसरात्॥

न चैवं घटः करोतीत्यापत्तिः। कर्मत्वान्तरविशेषणतानापन्नक्रियायां क्रियान्तरकर्त्तृत्वविशेष्यतापन्नाऽर्थकस्यैव कर्मतासंसर्गेण भानाभ्युपगमात्। अत एव 'काष्ठं भस्मराशिः करोति' इति न प्रयोगः। भस्मराशेः क्रियान्तरकर्त्तृत्वविशेष्यतानापन्नत्वात्। उपद्यते च 'पश्य मृगो धावति' इत्यादिः।

प्रकृते च 'नीलो घटो भवति'इत्यादावसाधारणधर्मरूपभवने नीलादेराधेयत्वरूपकर्त्तृतासम्बन्धेनाऽन्वयवद्व्युत्पत्तिवैचित्र्येण प्रकृतिकर्मत्वविशेषणतापन्नायां कृधात्वर्थकृतौ भस्मादिरूपविकृतिकर्मणः कर्मतासम्बन्धेनान्वयोपगमेन एकवाक्यत्वोपपत्त्योक्तसंशयनिवर्त्तकत्वोपपत्तेः। तथाचोत्पादकत्वेन भस्मसम्बन्धिकृतिप्रयोज्यनाशप्रति-

योगीनि काष्ठानीति 'काष्ठं भस्मराशिः क्रियत' इति वाक्यजो बोधः । सम्बन्धस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया अविवक्षणादेव न तत्र षष्ठ्यपि ।

एवम्–"मृदो न घटो" इत्यत्रापि प्रकृतिविकृतिभावस्थले कर्मत्वान्तरविशेषणतानापन्नधात्वर्थान्वय्यर्थबोधने द्वितीयायाः साधुत्वमितिनियमोपगमे नोक्तस्थले द्वितीयाप्रसङ्गो, नापि 'दुह्यते गोः क्षीरम्' इत्यादौ तदनुपपत्तिः । एवमेकत्वावच्छिन्ने द्वित्वावच्छिन्नारोपस्थलेऽप्येको द्वौ ज्ञायते इत्यादौ आरोप्यविशेष्यवाचकसमानवचनत्वमाख्यातस्य । प्रयुञ्जन्ते च कवयः–"एकोऽपि त्रय इव भाति कन्दुकोऽयम्" इति । न च तत्राऽपि भान्तीत्येव पाठः, कथमन्यथा—

"अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालबद्धाश्चिकुराश्शिरः स्थितम्" ।

इत्यत्राऽऽरोप्यनिजायशोयुगसमानवचनममानीत्याख्यातं प्रयुक्तं श्रीहर्षेणेति वाच्यम् । तत्रापि पूर्वार्द्धसमर्थितायशोयुगस्य वास्तवत्वेन तस्मिन् फालद्वयबद्धचिकुराणामेव राज्ञ आरोप्यत्वेन कवेरुत्प्रेक्षितत्वात् । अत एव न तत्रा(१)विमृष्टविधेयांशतादोषावकाश इत्याहुः ।

अत्र केचित्–"पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरयाऽऽकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवतः" इति महाभाष्यप्रयोगादाख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वमेव ।

गृह्णाति वाचकः संख्यां प्रकृतेर्विकृतेर्नहि ।

इति तु च्विप्रत्ययमात्रविषयकम् । एवञ्च 'काष्ठानि भस्म राशिः क्रियन्त' इत्यादिप्रयोगाणामसाधुत्वमेवेति ॥

अपरे तु–'खदिराङ्गारसवर्णे' इति विशेषणेन तत्र कुण्डलयोः प्रकृतित्वं गम्यते । सिद्धाया विकृतेः पाकानपेक्षणात् । पुनरपरयाऽऽकृत्या युक्त इति विशेषणेन तु सुवर्णपिण्डस्य विकृतित्वम्, आकृत्यन्तरयोगस्य प्रकृतित्वाप्रयोजकत्वात् । युज्यते चैतत् । "मृत्तिकेत्येव सत्यम्;" इतिवत् संहृतिमुखेन पुनरावृत्त इति विशेषणेनापि सुवर्णपिण्डस्य विकृतित्वं गम्यते ।

तथाहि–पूर्वोपक्रान्ताऽऽकृतिपरम्परायास्तत्पर्य्यवसायित्वेन सिषाधयिषितसुवर्णनित्यत्वस्य सिद्धेः । तस्मात् पूर्वनिर्दिष्टाऽऽकृतिविशिष्टसुवर्णस्य कुण्डलादिप्रकृतेरप्यनिर्दिष्टाऽप्रकृतिविशिष्टस्य तस्य विकृतित्वमेव भाष्यकृत्तात्पर्यविषय इत्यस्यापि वक्तुं

---

(१) अविमृष्टविधेयांशतेति । अविमृष्टः—प्राधान्येन अनिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तस्य भावस्तत्वम् । पदार्थानां मध्ये विधेयस्यैवोपादेयत्वेन प्राधान्यं, तस्य च प्राधान्येन निर्देश एव उचितः । अस्योदाहरणं साहित्ये "स्वर्गग्रामटिका" इत्यादिप्रसिद्धम् । पूर्वतन्त्रे च । "वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष" इत्यत्र भक्षानुवादेन क्रममात्रस्य विधानेऽस्य दोषस्यापत्तौ प्रथमभक्ष इति पदं क्रमविशिष्टपदार्थपरमित्युक्तम् । पूर्वतन्त्रेऽस्य दोषस्य 'एकप्रसरताभङ्ग' इति पदेन व्यवहार इति बोध्यम् ।

(१)क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते॥

इति च तत्रैवोक्तम्।

'घटं करोति' इत्याद्यम्। काष्ठं भस्म करोतीति, सुवर्णं कुण्डलं करोतीति, च (२)द्वितीयम्। घटं पश्यतीति तृतीयम्। तृणं स्पृशती-

---

शक्यतया न तन्निर्देश आख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वे उपष्टम्भक इति।

अत्रेदमाभाति—वैयाकरणमते प्रकृते प्रकृतिविकृत्योर्द्वयोरपि कर्त्तृत्वेनाख्यातेन कर्त्तृद्वयमेव अभिधानीयम्। एवं तद्गतसंख्याऽपि तत्रैकेनाख्यातेन विरुद्धसंख्यावतोस्तयोःसंख्याया अभिधातुमशक्यतया भगवता, कुण्डले भवत इति विकृतिसंख्यैवोक्ता, न तु प्रकृतिगता नाख्यातप्रतिपाद्येति मुनित्रयस्याऽऽज्ञाऽस्ति। एवञ्च प्रयोगवशेन पर्य्यायेणाऽन्यरसमानवचनत्वमाख्यातस्य निराबाधमिति॥

क्रियाकृतेति ॥ क्रियाप्रयोज्याऽसाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयताऽनाश्रयत्वे सति फलाश्रयत्वम्। निर्वर्त्त्यादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। तत्रापि विषयतानाश्रयत्वस्य धर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वस्याऽसाधारणधर्मघटितस्य वा तस्य 'घटं जानाति' इत्यादौ घटादावसम्भव इति प्रयोज्यान्तं धर्मविशेषणम्। तत्रैव क्रियाप्रयोज्यासाधारणधर्मसंयोगप्रतीतिविषये ग्रामादिकर्मण्यव्याप्तिनिरासाय—असाधारणेति। क्रियाजन्यफलानाश्रये अतिप्रसक्तिनिरासाय–विशेष्यम्।

न च 'घटं जानाति'इत्यादौ क्रियाजन्यफलाऽभावात् सामान्यलक्षणस्याऽव्याप्तिः। तद्वारणाय तत्राऽऽवरणभङ्गाऽभ्युपगमे तु तस्यैव क्रियाप्रयोज्याऽसाधारणधर्मतयाऽयं घट एतेन ज्ञात एतद्व्यवहारविषयत्वादित्यनुमानजन्यप्रमाविषयत्वेन सत्यन्ताभावाद्विशेषलक्षणाऽव्याप्तिरिति वाच्यम्। कर्त्तृभिन्नत्वे सति कर्त्तृकर्मोभयसाधारणक्रियाजन्यफलाश्रयत्वे उक्तलक्षणवाक्यतात्पर्य्याद्विषयताज्ञानरूपफलाश्रयत्वाच्च न सामान्यलक्षणाऽव्याप्तिरावरणभङ्गफलमादाय जानात्यादिकर्म्मणि लक्षणसङ्गमनेऽपीच्छत्यादिकर्मण्यव्याप्तिवारणायोक्तरीतेरेवानुसर्तव्यत्वादिति। निर्दिष्टक्रमेणोदाहरणान्याह—*घटमिति*। *आद्यमिति*। निर्वर्त्त्यमित्यर्थः। एवमग्रेऽपि।

---

(१) प्राप्यलक्षणमेतत्। दर्शनात्–प्रत्यक्षात्। अनुमानात्, यथा 'पुत्रः सुखमनुभवति, इत्यत्र सुखप्रसादादिना सुखानुमानं भवति तथा नेत्यर्थः।

(२) **द्वितीयमिति**। विकार्यमित्यर्थः। अत्र काष्ठसुवर्णयोरेव विकार्यता। भस्मकुण्डलयोस्तु काष्ठसुवर्णयोः परिणामित्वविवक्षयोरपि निर्वर्त्यतैवेति बोध्यम्।

त्युदासीनम् । विषं भुङ्क्ते इति द्वेष्यम् । गां दोग्धीति संज्ञान्तरैरनाख्यातम् । क्रूरमभिक्रुद्ध्यतीत्यन्यपूर्वकम् ॥

संज्ञान्तरैरनाख्यातमिति । अपादानत्वादितत्तद्रूपविशेषैरविवक्षितमित्यर्थः । "अकथितञ्च" इत्यत्राऽकथितशब्दोऽविवक्षितपरो, नत्वप्रधानपरः । तथा सति 'पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धि' इत्यत्र करणाधिकरणयोः कर्मसंज्ञा प्रसज्ज्येतेति । दुहादीनां परिगणनात् तत्संज्ञयोः करोत्यादियोगे सावकाशत्वादिति भावः । तथाच पूर्वविधिप्रसक्तिपूर्वकं तदविवक्षायां सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्तौ च तत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । यद्यपि विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्यापि(१) दुह्यर्थत्वेन "कर्त्तुरीप्सिततमम्" इत्यनेनैव कर्मसंज्ञा सिद्ध्यति । कर्तृनिष्ठव्यापाराविशेषणफलाश्रयतया गोः प्रधानकर्मतया न तत्र लाद्यनुपपत्तिः । पयोनिष्ठविभागानुकूलगोनिष्ठव्यापारानुकूलव्यापारस्य शब्दतः प्राधान्याद्, अन्यथासिद्धप्रयोजनकमेतत्सूत्रमित्याभाति, तथापि विभागानुकूलव्यापार एव यदि धात्वर्थस्तदा अपादानत्वाद्यविवक्षायामन्यसूत्राप्राप्तकर्मत्वार्थमिदमावश्यकम् । एतस्मिन्नर्थे त्वप्रधाने दुहादीनामित्यनुशासनाद्गवादावेव लादयः ।

अप्रधानकर्मत्वं चोक्तकर्मभिन्नत्वम् । तच्चोक्ताऽर्थे गवादीनामक्षतम् । धात्वर्थफलानाश्रयत्वात् । तथाचैतत्कल्पे अन्तःस्थितद्रवद्रव्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः । तत्र गोरपादानत्वाऽविवक्षायामलेन कर्मत्वम् । तद्विवक्षायां पञ्चमी । गोः पयस्यन्वये तु षष्ठी । एवञ्च गोकर्मकपयोनिष्ठविभागानुकूल एककर्तृको व्यापार इति बोधः । विभागावधित्वमेव गोः कर्मत्वम् । आद्यकल्पे तु पयोनिष्ठविभागाऽनुकूलगोनिष्ठव्यापाराऽनुकूल एककर्त्तृको वर्त्तमानो व्यापार इति । तत्र विभागाश्रयत्वात् पयसः कर्मता । तदनुकूलव्यापाराश्रयत्वात्तु गोः, न तु विभागाश्रयत्वेन । पयोनिष्ठविभागीयसम्बन्धस्यैव फलतावच्छेदत्वादेवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

अन्यपूर्वकमिति । अन्यसंज्ञाबाधनपूर्वं शास्त्रबोधितमित्यर्थः । 'क्रूरमभिक्रुध्यति'इत्यत्र "क्रुधद्रुहेर्ष्या" इतिप्रसक्तसम्प्रदानसंज्ञायाः "कुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म" (पा०

केचित्तु—

'सतीवा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी । यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते ॥"

'प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यं कैश्चिदन्यथा । निर्वर्त्यं च विकार्यं च कर्मशास्त्रे प्रदर्शितम् ॥

इति वाक्पदीयात् घटं करोतीत्यत्र घटस्य प्रकृतिः सत्यपि परिणामित्वेन न विवक्षितेति घटस्य निर्वर्त्यतैव । भस्म करोतीत्यत्र भस्मप्रकृतिः काष्ठरूपा भस्मदशायामविद्यमाना विवक्षितेति भस्मनो निर्वर्त्यतैव । घटं करोतीत्यत्र प्रकृतेः परिणामित्वविवक्षायामेव विकार्यतैवेति स्वीचक्रुः ।

(१) गां पयो दोग्धीत्यत्र गौः पयस्त्यजति तया त्याजयतीत्यर्थप्रतीतेरिति भावः ।

सू० १।४।३८) इति बोधनात्। एवं 'वैकुण्ठमधिशेते' इत्यादावपि बोध्यम्। 'अजां ग्रामं गमयति, 'शिष्यं शास्त्रं बोधयति' 'ब्राह्मणमन्नं भोजयति' 'यजमानं मन्त्रं पाठयति,' 'घटं जनयति' 'नाशयति' इत्यादौ "गतिबुद्धि" इति सूत्रेण गम्यादिधात्वर्थकर्तुः कर्मसंज्ञाविधानात् गम्यादिप्रकृतिकणिजन्तधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया अप्याश्रयोऽर्थः। यद्यपि णिजन्तधात्वर्थप्रेरणाजन्यव्यापाररूपफलाश्रयत्वादजादीनामपि कर्मत्वं "कर्त्तुरीप्सिततमम्" इत्यनेनैव सिद्धं, तथापि णिजन्तेन आप्यमानस्य(१) चेद्भवति गत्याद्यर्थव्यापाराश्रयस्यैवेति नियमार्थं सूत्रम्। तेन 'पाचयत्योदनं देवदत्तेन'इत्यादौ न। तदुक्तम्—

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः।
नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते। इति।

वाचकतासम्बन्धेन स्वनिष्ठया तृतीययेत्यर्थात्। यद्यपि कर्त्तृसंज्ञायाः परत्वात् "हेतुमति च" इत्यनुशासनात् स्वकारकविशिष्टक्रियाया णिजर्थसम्बन्धाऽवगतेरन्तरङ्गत्वाच्च कर्मसंज्ञायास्तया बाध एवोचितस्तथाप्यन्यानधीनत्वलक्षणाऽर्थप्राधान्यशाब्दप्राधान्ययोः प्रयोजकव्यापारे सत्त्वेन प्रधानकार्य्यस्य च सर्वतो बलवत्त्वस्य "आकडार' (पा० सू० १।४।१) सूत्रे कैयटेनोक्तत्वात् "हेतुमति च" इतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्च तदनुरोधिकर्मत्वस्याऽन्तरङ्गादपि कर्तृत्वाद्बलवत्त्वाऽनियमत्वमेव साम्प्रतम्।

परे तु—"हेतुमति च" इत्यनुशासनादन्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपा स्वतन्त्रप्रेरणा णिजर्थः। कर्तृत्वं च क्वचित् प्रयत्नः, क्वचिदाश्रयत्वादि। येन यादृशधातूत्तराख्यातेन यादृशं कर्तृत्वमभिधीयते; तादृशधातूत्तरणिच्प्रत्ययेन तादृशकर्तृत्वनिर्वाहको व्यापारोऽभिधीयते। निर्वाहकत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेषो, नाऽतो नाशयतीत्यादावन्वयाऽनुपपत्तिः।

एवञ्च पाकादिकर्तुस्तत्कर्मत्वविरहेऽपि ण्यन्तधातुप्रतिपाद्यताऽवच्छेदककर्तृत्वस्य फलत्वेन तदाश्रयत्वात् पाकादिकर्तुः कर्मत्वं तादृशकर्तृत्वविशेषणतया सहायादिरूपस्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वविवक्षायां पाचयत्योदनं सहायमित्यपि प्रयोगः साधुरेव। अत एव "अजिग्रहत्तंजनको धनुस्तद्" इति भट्टिप्रयोगः स्वरसतः सङ्गच्छते। ग्रहेर्ज्ञानलाक्षणिकतया तदुपपादनं त्वगतिकगतिः। यदा तु णिच्प्रकृत्यर्थव्यापारे स्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वस्य विशेषणतया विवक्षा; तदा सहायेनेत्येव। "गतिबुद्धि"इति सूत्रात् गत्याद्यर्थकधातुयोगे तादृशकर्तृत्वविशेषणतया स्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वविवक्षा नियता, नाऽन्यत्रेत्यर्थबोधनद्वारा तत्र कर्तृप्रत्ययाऽसाधुत्वज्ञापकम्। तेन 'पाचयत्योदनं सहायेन'इतिवद्अजया ग्रामं गमयति' इति न।

---

(१) आप्यमानस्य नाम प्राप्यमाणस्य, अर्थात् णिजन्तनिमित्तकर्मासंज्ञायोग्यस्य।

कर्त्तृतृतीयाया आश्रयोऽर्थः। तथाहि–'-स्वतन्त्रः कर्त्ता" (पा०-

---

एवञ्च 'अजां ग्रामं गमयति'इत्यत्र ग्रामनिष्ठसंयोगाऽनुकूलव्यापारस्य यदजानिष्ठं कर्तृत्वं निर्वाहकत्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टो यो व्यापारस्तदनुकूलकृतिमानिति बोधः। 'पाचयत्योदनं सहायेन'इत्यत्र सहायकर्तृको यो विक्लित्त्यनुकूलो व्यापारो, निर्वाहकत्वसम्बन्धेन तत्कर्तृत्वसम्बन्धेन तत्कर्तृत्वविशिष्टव्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधः।

'चैत्रेण ग्रामं गम्यतेऽजा'इत्यत्र कर्माख्याते तु तादृशव्यापारनिर्वाह्यकर्तृकव्यापारनिर्वाह्यकर्तृत्वनिरूपकं यद् ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलं गमनं तत्कर्त्र्यजेति बोधः। 'सहायेन पाच्यते तण्डुलश्चैत्रेण'इत्यत्र तु चैत्रकर्तृकप्रेरणानिर्वाह्यकर्तृत्वनिरूपको यः सहायरूपस्वतन्त्रकर्तृवृत्तिव्यापारस्तज्जन्यविक्लित्त्याश्रयस्तण्डुल इति बोधः। अर्थविवेकः स्वयमूह्यः।

ये त्वनुकूलव्यापार एव णिजर्थस्तदन्वयिनी गमनादिक्रियैव धात्वर्थतावच्छेदकं फलं, तच्छालितयाऽजादीनां प्राप्तमेव कर्मत्वं "गतिबुद्धि" (पा० सू० १।४।५२) इति सूत्रेण नियम्यत इति वदन्ति। तेषां मते 'पाचयत्योदनं सहायेन'इत्यादौ द्वितीयातृतीययोर्नियामकोऽलाभः। अधिकमन्यत्राऽनुसन्धेयमित्याहुः।

'वैकुण्ठमधितिष्ठति'इत्यादावपि द्वितीयाया आधार एवाऽर्थः। अध्याद्युपसृष्टशीङादियोगे "अधिशीङ्" (पा० सू० १।४।४५) इत्यादिसूत्रैराधारस्य कर्मसञ्ज्ञाविधानात्। यदपि कृजर्थव्यापारान्तर्भावेणाऽध्याद्युपसृष्टशीङादीनां लक्षणामुपगम्य "कर्त्तुरीप्सिततमम्"इत्यनेनैव कर्मसञ्ज्ञा सुसाधा, तथापि मुख्याऽर्थकतद्योगेऽपि कर्मप्रत्ययसाधुत्वबोधनार्थमपि "अधिशीङ्स्थासाम्" इत्यादिसूत्राणामप्यावश्यकतेति। कर्मप्रवचनीययोगविहितविभक्तेस्तु यथायथं लक्ष्यलक्षणभावादिः सम्बन्धो द्योत्य इति वक्ष्यते।

उपपदविभक्तीनां तु षष्ठ्यपवादकत्वात् सम्बन्ध एवाऽर्थः। "कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" (पा० सू० २।३।५) इति विहितद्वितीयाया व्यापकत्वमर्थः। 'मासमधीत' इत्यादौ मासव्यापकाऽध्ययनमिति बोधात्। द्वितीयादीनामाश्रयोऽर्थ इत्यत्र विभक्तिपदस्य कारकविभक्तिपरत्त्वेन तदविरोधादित्यन्यत्र विस्तरः।

क्रमप्राप्तं तृतीयार्थं निरूपयति—*कर्तृतृतीयाया इति*। करणतृतीयाया व्यापारार्थकत्वस्यापि वक्ष्यमाणत्वादुक्तम्—*कर्त्रिति*। *आश्रय इति*। आश्रयमात्रमित्यर्थः। आश्रयार्थकत्वे मानमुपन्यस्यति—*तथाहीत्यादिना*। ननु स्वातन्त्र्यमितरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वम्। तच्च 'काष्ठं पचति' इत्यादौ काष्ठादावप्रसक्तं, तद्व्या-

सू० १।४।५४) । स्वातन्त्र्यञ्च—(१)धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम् ।
(२)धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्त्तृतेष्यते ॥

इति वाक्यपदीयात् । अत एव यदा यदीयो व्यापारो धातुनाऽभिधीयते तदा स कर्तेति, स्थाली पचति, अग्निः पचति, एधांसि पचन्ति, तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादि सङ्गच्छते ।

नन्वेवं "कर्म्मकर्त्तृव्यपदेशाच्च" (ब्र०सू०१।२।४) इति सूत्रे, "मनोमयः प्राणशरीरः" इति वाक्यस्थमनोमयस्य जीवत्वे वाक्यशेषे

पारस्य चेतनव्यापाराधीनत्वादत आह—*स्वातन्त्र्यञ्चेति* । व्यापाराश्रयत्वस्य करणे धात्वर्थाश्रयत्वस्य कर्मण्यतिप्रसक्तत्वात् तद्व्यावृत्तये क्रमेणोभयम् ।

अन्ये तु—कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेन धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयतद्धात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् । तदेव च कर्तृत्वम् । कालिकसम्बन्धेन व्यापाराश्रयेऽतिप्रसङ्गवारणाय व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । 'ग्रामं गच्छति'इत्यादावुत्तरसंयोगात्मके फले तादृशधात्वर्थत्वाभावान्न तदाश्रयेऽतिप्रसङ्गः । 'पक्वस्तण्डुलो देवदत्तेन'इत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेन देवदत्तेऽव्याप्तिपरिहाराय कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति । सामग्रीसाध्यायां क्रियायां सर्वेषां स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्येऽप्युक्तस्वातन्त्र्यस्य युगपत्सर्वेष्वभावान्न सूत्राऽनर्थक्यमिति । कर्तुः कर्मप्रत्ययसमभिव्याहृतकर्तृव्यावृत्तधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वस्यैव सम्यक्त्वे गुरुविशेषणस्याऽनतिप्रयोजनकत्वाच्चोपक्ष्यम् । कर्मकर्त्तरि तु नव्यमते फले व्यापारत्वाऽऽरोपान्नाऽव्याप्तिः । व्यापारत्वेन कृतेरपि सङ्ग्रहान्न तदनाश्रयेऽचेतने स्वरसतः कर्तृव्यवहारः' तदरिक्तव्यापारस्य धातुना विवक्षायां तु क्वचित् कर्तृत्वव्यवहारोऽपि । वक्ष्यति च—यदा यदीयो व्यापार इत्यादि । एवमेव 'मत्तो भूतं न तु मया कृतम्'इत्याद्युपपाद्यमिति भावः । तत्र हरिवाक्यं प्रमाणयति—*धातुनेति* । उक्तक्रिय इति विशेषणादस्मदुक्तमेव स्वातन्त्र्यं हरिसम्मतमिति सूचयति—*अत एवेति* । उक्तस्वातन्त्र्यस्य कर्त्तृत्वादेवेत्यर्थः ।

सङ्गच्छत इति । कृत्याश्रयत्वादेस्तत्त्वे तु तदसङ्गतिरिति भावः । उक्तविवक्षायाः प्रयोगनियामकत्वं द्रढयितुं पृच्छति—*नन्वेवमिति* । एवं विवक्षाया एव प्रयोग नियामकत्वे मनोमयस्य मनोमयशब्दप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः । जीवत्वे सङ्कल्पकर्तृरूपत्वे

---

(१) धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वमित्यत्र 'प्रकृते' इत्यादिः ।

(२) धातुनोक्तक्रिये कारके कर्तृता नित्यमिष्यते, इति हरिपद्यपदयोजना ।

तस्य "एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मि" इति प्राप्तिकर्म्मत्वकर्त्तृत्व-व्यपदेशो विरुद्ध इति भगवता व्यासेन निर्णीतं कथं सङ्गच्छताम् । उच्यते–जीवस्यैव(१)ज्ञेयत्वे प्राप्ति(२)कर्म्मत्वमपि वाच्यम् । कर्तृत्वञ्च तस्य आख्यातेनोक्तम् । नचैकस्यैकदा संज्ञाद्वयं युक्तम् । कर्तृसंज्ञया कर्म्मसंज्ञाया बाधात् । तथाचैतमिति द्वितीया न स्यात् । कर्म्मकर्तृतायाञ्च यगाद्यापत्तिरिति(३) शब्दविरोधद्वारा भवति स(४)भेदहेतुः ।

एवञ्च व्यापारांशस्य धातुलभ्यत्वादाश्रयमात्रं तृतीयार्थः । कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं, कृत्याश्रयत्वं वा, दण्डः करोतीत्यत्राव्याप्तम् ।

ब्रह्मभिन्नत्वे इति यावत् । एतमित इत्यादेरितः शरीरात् प्रेत्य निःसृत्य एतच्छरीरं परित्यजेति यावत् । एतं स्वप्रकाशत्वादिगुणविशिष्टं पूर्वोक्तमात्मानम् , अभिसम्भवितास्मि प्राप्तास्मीत्यर्थः । *कथं सङ्गच्छतामिति* । भवन्मते वैवक्षिकयोः कर्त्तृत्व-कर्मत्वयोरेकस्मिन्नपि सम्भवादिति भावः ।

सञ्ज्ञानिबन्धनविरोधं समर्थयन् कर्त्तृत्वकर्मत्वयोर्वास्तवाविरोधं दर्शयति—*उच्यते इत्यादिना* । *जीवनस्यैव ज्ञेयत्वे इति* । 'स क्रतुं कुर्वीत'इत्यनेन जीवस्यैवोपास्यत्वबोधने इत्यर्थः । *प्राप्तिकर्मत्वमिति* । अन्योपासनाया अपरप्राप्त्यफलकत्वादिति भावः । *आख्यातेनेति* । अभिसम्भावितोऽस्मीत्येतद्घटकेनेत्यर्थः । *बाधादिति* । सञ्ज्ञयोराकडारीयतया समावेशोऽसम्भवेन परया कर्तृसञ्ज्ञया बाधादित्यर्थः । *यगाद्याऽऽपत्तिरिति* । अभ्युच्चयवादः । प्राप्ये कर्मणि कर्मवद्भावाऽप्रसक्तेः । शब्दविरोधद्वारा—एकदा सञ्ज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्य्याऽनुत्पत्तिद्वारा, सः—सञ्ज्ञद्वयविरोधस्तत्र कर्त्तृकर्मत्वव्यवहारभेदहेतुरित्यर्थः । न तु कर्त्तृत्वकर्म्मत्वयोः पारमार्थिकभेदमादायेति भावः ।

ननु विशिष्टाश्रयस्य तावत् तृतीयाऽर्थऽत्वमायातमत आह—*एवञ्चेति* । धातूपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्त्तृत्वे चेत्यर्थः । *आश्रयमात्रमिति* । अनन्यलभ्यत्वादिति भावः । मतान्तरं दूषयति—*कृत्याश्रयत्वमित्यादिना* । *अव्याप्तमिति* । अचेतने तस्मिंस्तद्बाधादिति भावः ।

---

(१) ज्ञेयत्वे— मनोमय इत्यादिना ज्ञेयत्वेन बोधिते ।

(२) कर्मत्वमपि वाच्यमिति । एतमित्यनेन कर्मत्वं वाच्यमेतच्छब्दस्योपक्रान्तपरामर्शकत्वादिति भावः । (३) अत्रादिपदग्राह्यमात्मनेपदम् ।

(४) भेदहेतुः—जीवपरमात्मनोर्भेदहेतुरित्यर्थः । तथाच मनोमय इत्यादिपदे न परमात्मैव निर्दिष्ट इति सिद्धमिति नोक्ताधिकरणविरोध इति तात्पर्यम् ।

अत्र वदन्ति—दण्डादिनिष्ठव्यापारस्य धात्वर्थत्वविवक्षयाभवदुक्तस्वातन्त्र्यवत् वास्तवकारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य दण्डादावभावेऽपि तदारोपात्कर्तृत्वव्यवहारस्तस्मिन् सूपपादः। अत एव हरिणा—

प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावाऽऽपादनादपि।
तदधीनप्रवृत्तत्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात्॥
अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेर्व्यतिरेके च दर्शनात्।
(१)आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिष्यते॥

इत्यनेन करणादिव्यापारात् पूर्वं करणादिसम्पादकशक्तिमत्वेन कारणादीनामात्माधीनत्वसम्पादनेन च तदायत्तव्यापारत्वेनाऽतिप्रवृत्तानां निवर्त्तनेन कर्त्तुः फलप्राप्तौ स्वत एव निवृत्त्या प्रतिनिध्यभावेन कारकान्तराभावेऽप्यस्त्यादौ कर्त्तुर्दर्शनेन च दूरादप्युपकारित्वेऽपि स्वातन्त्र्यमित्यर्थकेन कारकचक्रप्रयोक्तृत्वमेव स्वातन्त्र्यमभिहितम्।

वस्तुत एषां धर्माणामभावेऽपि शब्देन यस्यैते प्रतिपाद्यन्ते स कर्त्तेति तदाशयः। 'पाचयति मैत्रेण चैत्र' इत्यादौ प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापाराधीनत्वेऽपि णिच्प्रकृत्यर्थसाधनान्तरविषये उक्तस्वातन्त्र्यस्य सत्त्वात् कर्तृत्वोपपत्तिः। धातुवाच्यक्रियाकृत स्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् कर्तुपरतन्त्रकरणादेर्न स्वव्यापारमादाय कर्तृत्वम्, प्रयोज्यस्य स्वार्थसिध्यर्थमपि प्रवृत्या करणादीनां कर्त्रधीनत्ववत् प्रयोज्यस्य प्रयोजकाऽनधीनत्वाच्च। न हि फलोद्देशाऽधीना करणादीनां व्यापारवत्ता। प्रयोज्यस्य तु तादृशप्रवृत्तौ "सर्व इमे स्वभृत्यर्थं प्रवर्तते" इति "हेतुमति च" इतिसूत्रस्थभाष्यमनुभवश्च सार्वजनीनः प्रामाणमित्याहुः।

कृत्याश्रयत्वं दण्डादावव्याप्तमित्युक्त्या नैयायिकोक्तकर्त्तृत्वस्योपेक्षणीयत्वमावेदितम्। तेषां त्वयमाशयः—कर्तृत्वं मुख्यं पूर्वोक्तमेव, आश्रयप्रतियोगित्वादिरूपं तु गौणम्, उभयमपि कर्तृतृतीयया प्रतिपाद्यते।

तथाहि—'चैत्रेण पच्यते' इत्यादौ कृतिमदभेदेन तज्जन्यत्वं वा क्रियाविशेषणतया तृतीययाऽभिधीयते। अचेतनकाष्ठादेरपि कर्तृत्वविवक्षायां तु काष्ठं पचतीतिवत् 'काष्ठेन पच्यते तण्डुल' इत्यत्रापि प्रयोगाद् व्यापाररूपे कर्तृत्वे तज्जन्यत्वरूपे सकर्तृकत्वे वा तस्य लक्षणा। एवं 'चैत्रेण ज्ञायते' इत्यादावाश्रयत्वरूपे कर्तृत्वे आधेयत्वरूपे कर्तृमत्वे वा नश्यते घटेन' इत्यादौ प्रतियोगित्वात्मककर्तृत्वे अनुयोगित्वरूपकर्तृमत्वे वा लक्षणा। 'चैत्रः पचति'इत्यादावुक्तस्थले कर्तृत्वमेव मुख्यं गौणं वा क्रियाविशेष्यतयाऽऽख्यातेन बोध्यते। अचेतने स्वरसतः कर्तृव्यवहाराभावेन तत्र कर्तृपदमपि भाक्तमेव।

---

(१) आरादुपकारित्वं चान्यनिर्वर्त्यफलानिवर्त्तकत्वम्।

नच यत्नवत एव मुख्यकर्तृत्वे तदादायैव "कर्तृकरणयोः" (पा० सू० २३।६।६२) इत्यादेश्चारिताथ्यें गौणकर्तृत्वे तृतीयाद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्। तत्सूत्रस्थकर्तृपदस्य पारिभाषिककर्तृपरत्वात्। तत्सूत्रप्रणयनस्यैव तत्परत्वे मानत्वात्। सूत्रे स्वातन्त्र्यं च समभिव्याहृतकारकान्तराऽनधीनत्वे सति कारकत्वम्। पुरुषव्यापाराऽधीनक्रियाऽनुकूलव्यापारवतामेव काष्ठादीनामन्यानधीनत्वविवक्षया 'काष्ठं पचति'इत्यादौ कर्तृत्वम्। अनधीनत्वान्तविशेषणं च 'चैत्रः काष्ठैः स्थाल्यां पचति'इत्यत्र 'चैत्रः काष्ठानि स्थाली पचन्ति'इति प्रयोगवारणाय चैत्रः पचति, स्थाली पचतीत्यादौ यत्र कारकान्तराप्रसिद्धिस्तत्रानधीनान्तविशेषणं न प्रतीयत एव। तन्निर्वाहश्च स्वतन्त्रशक्तिकल्पनात्। विशिष्टशक्तर्विशेषणविषयकविशेष्यबोधाजनकत्वात्। विशिष्टशक्त्या निर्वाहात्। चैत्रेण पाचयतीत्यादौ हेतुकर्तृसमभिव्याहारे प्रयोज्यस्य हेतुकर्त्रधीनत्वेऽपि ण्यन्तप्रतिपाद्यपाचनादिक्रियायामेव प्रयोजकस्य कारकतया प्रयोज्यस्य पच्याद्यर्थक्रियाकारकाऽनधीनताया अवैकल्येन न तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः । स्वतन्त्रकर्तृप्रयोजकव्यापारस्य तण्डुलक्रयणादिवत् पाकादावन्यथासिद्धत्वादकारणत्वेन तस्य पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्वेऽपि तत्क्रियाकारकत्वाभावाच्च। अत एव 'चैत्रेण मैत्रः पाचयति' इत्यत्र, मैत्रः पचतीति न।

नन्वस्तूपदर्शितरीत्या चैत्रादेः स्वतन्त्रकर्तृतानिर्वाहः, तथापि तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयाऽनुपपत्तिः कर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारस्य णिजर्थत्वेन स्वतन्त्रनिष्ठस्य तस्य णिचाभिधानादिति चेद् ? न।

कर्तृत्वनिर्वाहकत्वसम्बन्धेन पाकाद्यन्वितहेतुकर्तृव्यापारस्य णिजर्थतापक्षेऽदोषात्। कर्तृत्वरूपफलाऽवच्छिन्नव्यापारस्स्य णिजर्थतामतेऽपि तदुपरक्ताश्रयस्याऽन्यतो भानानिर्वाहेणानभिधानस्याऽक्षतत्वात्। अबोधनस्यैव तत्राऽनभिधानपदार्थत्वादभिधानस्य "तिङ्कृतद्धितसमासैः" इति परिगणनाच्च।

आख्यातस्य धर्म्यवाचकत्वेऽपि कृत्यादिविशिष्टकर्तृबोधकत्वरूपाऽभिधानस्य तत्र सत्वान्न 'चैत्रः पचति' इत्यादौ तृतीयाऽऽपत्तिः । मुख्यविशेष्यतया तद्विवक्षायां 'चैत्रेण पचति'इत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यपि न। आश्रयातिरिक्ते विशेषणतया कृतिबोधनस्यैवाऽनभिधानपदार्थत्वात्। तथाभिधानं च 'लकृत्तद्धितसमासैः' एवेति त एवाभिधायकतया वृत्तिकृतोपात्ताः।

यद्यपि स्वतन्त्रव्यापार एव तृतीयादेरनुशासनम्, तथापि कृतिरूपकर्तृत्व एव लाघवाच्छक्तिर्व्यापारादौ तु लक्षणेत्युक्तमनुशासनस्याऽनादितात्पर्य्यमात्राग्राहकत्वाल्लाघवसहकृतस्यैव तस्य शक्तिकल्पकत्वात्। व्यापारे तत्सत्वेऽपि गौरवेण तदसिद्धेः।

एवञ्च कृतिरूपकर्तृत्वबोधस्थले कारकान्तरव्यापारानधीनत्वं न प्रतीयत एवेति न तदन्तर्भावेण शक्तिः। प्रमाणाऽभात्। व्यापारलाक्षणिककर्तृप्रत्ययेन लक्षणया तद-

अयञ्च त्रिविधः–शुद्धः, प्रयोजको हेतुः, कर्म्मकर्त्ता च। 'मया हरिः सेव्यते' 'कार्य्यते हरिणा' (१)'गमयति कृष्णं गोकुलम्'। मदभिन्नाश्रयको हरिकर्म सेवनानुकूलोकव्यापारः। हर्यभिन्नाश्रयक-उत्पादनानुकूलो व्यापारः। गोकुलकर्मकगमनाऽनुकूलकृष्णाश्रयकता-दृशव्यापाराऽनुकूलो व्यापारः इति शाब्दबोधः। करणतृतीयायास्त्वाश्रयव्यापारौ वाच्यौ। तथाहि—"साधकतमं करणम्" (पा० सू०

न्तर्भावेण व्यापारबोधनादेव पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य वारणात्। अन्यथा तदन्तर्भावेण कृतौ शक्तावपि पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य दुष्परिहरत्वात्। 'घटो जायते' 'ओदनः सिद्ध्यति' इत्यादौ घटादेः कारकत्वं कर्तृत्वं च सत्कार्यवादमवलम्ब्यैवोपपादनीयम्।

मुख्यं क्रियाकर्तृत्वं च न तदनुकूलकृतिमात्रम्। एकक्रियाविषककृतेर्यत्र नान्तरीयकक्रियानिर्वाहस्तत्र तत्क्रियाकर्तृत्वाऽव्यपदेशात्। किन्तु तत्क्रियाविषयकत्वे सति तदनुकूलकृतिस्तत्कर्तृत्वम्। गुरुतरभारात्तोलनादौ तु यत्र क्रियाया अनिष्पत्तिस्तत्र गतिरुक्तैव। अन्योद्देशेन नाराचक्षेपाद् यत्र ब्राह्मणवधस्तत्र मरणाऽनुकूलनाराचक्षेपरूपव्यापारस्य कृतिविषयत्वेऽपि हिंसा। लक्षणस्योद्देश्यताघटिततया तस्य विप्रमरणानुकूलव्यापारत्वेनानभिसंहितत्वात्तेन रूपेण कृतिविषयत्वस्य तादृशव्यापारे असत्त्वेन न ब्राह्मणत्वविशिष्टवधकर्तृत्वं तादृशव्यापारकर्तुरिति न सम्पूर्णं प्रायश्चितं तस्येति॥

कर्तृविभागमाह—*अयञ्चेति*। अनुपदं तृतीयार्थत्वेन निरुक्तः कर्त्तेत्यर्थः। *शुद्ध इति*। हेतुत्वकर्मकर्तृत्वानधिकरणमित्यर्थः। प्रेरणार्थकणिच्प्रकृतिधातूपात्तव्यापाराश्रय इति यावत्(२)। *हेतुरिति*। णिजर्थप्रेरणाश्रय इत्यर्थः। *कर्मकर्त्तेति*। धातूपात्तव्यापाराऽऽश्रयत्वे सति णिजर्थव्यापारेणाऽऽप्यमानत्वेन विवक्षित इत्यर्थः। क्रमेणोदाहरणान्याह—*मया हरिः सेव्यत इत्यादिना*। अत्र व्यापारविशेष्यबोधोत्कीर्त्तनं तु कैयटानुसारेण। तत्त्वं तु प्रागेवाऽवोचाम। *आश्रयव्यापाराविति*॥

ननु व्यापारस्य धातुत्वेनैव लाभात् तत्र शक्तिकल्पनमपार्थमित्याशङ्क्यैकस्य कर्तृनिष्ठव्यापारस्य धातोर्लाभेऽप्यनुभूयमानकरणनिष्ठव्यापारस्य पदार्थत्वमन्तरेण शाब्द-

---

(१) गमयतीत्यादि कर्मकर्तृरुदाहरणम्। कर्मकर्तृपदे कर्म चासौ कर्तेति कर्मधारयः। एवञ्च कृष्णस्य "गतिबुद्धि" इति सूत्रेण कर्मसंज्ञाविधानात् कर्मकर्तृत्वम्। नच कर्मसंज्ञया कर्तृसंज्ञाबाधेन कथं कर्मकर्तृत्वमितिचेत्प्रकृतधातूपात्तव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य सत्वात्। अत एव गोकुलमित्यत्र द्वितीयोपपत्तिः सङ्गच्छते।

(२) कश्चित्तु कर्मत्वप्रयोजकत्वाविवक्षासमानकालिकविक्षाविषयकर्तृत्वं शुद्धं कर्तृत्वमित्याह।

१ । ४ । ४९) । तमबर्थः प्रकर्षः । सचा(१)व्यवधानेन फलजनकव्यापारवत्ता । तादृशव्यापारवत्कारणञ्च करणम् । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद् व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥
वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।

विषयतयाऽनुपपत्त्या शक्तिरावश्यकी । आख्यातान्निवृत्तिभेदाया एव क्रियाया अवगमाद् व्यापारद्वयस्य धात्वर्थत्वासम्भवाच्चेत्यभिप्रेत्य स्वोक्तार्थस्य सप्रमाणतां दर्शयितुं करणसंज्ञाप्रतिपादकं सूत्रमुपन्यस्यति—*तथाहीत्यादिना* । "साधकतमम्" इति सूत्रस्य कारकाधिकारीयत्वात् सूत्रोपात्त साधकशब्दादेव प्रकर्षलाभेऽपि गौणाधाराधिकरणसंज्ञाफलकस्य "कारकप्रकरणे शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयत' इत्यर्थस्य बोधनाय तमबुपादानमिति सूचयन्नाह—*तमबर्थः प्रकर्ष इति* । प्रकर्षश्च—कारकान्तरापेक्षो न तु करणान्तरापेक्षः । कारकसामान्यवाचिसाधकशब्दादुत्पन्नेन तमपा तदवधिकप्रकर्षस्यैव द्योतनात् 'तेनाश्वेन दीपिकया व्रजति' इति प्रयोगोपपत्तिः । अन्यथा करणान्तराऽपेक्षिकप्रकर्षस्य करणान्तरे अभावेन तदनुपपत्तेः ॥ *तादृशेति* । फलोत्प-त्त्यव्यवहितपूर्ववर्त्तीत्यर्थः ।

परे तु—फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वं करणत्वम् । स्वव्याप्येतरयावत्कारणसमवधाने सति यदव्यवहितोत्तरक्षणे फलनिष्पत्तिस्तत्त्वमिति यावत् । स एव तृतीयार्थः । सत्यन्तनिवेशाच्चक्षुषोऽन्धःकारे फलाऽयोगेऽपि न तत्राऽप्रसङ्गः । प्रयोजकेऽतिप्रसङ्गनिरासायाऽव्यवहितेति वदन्ति(२) ॥

तत्र हरिसम्मतिमप्याह—*उक्तञ्चेति* । अत्र क्रियापदं फलपरम् । 'बाणेन हत' इत्यत्र बाणव्यापाराव्यवहितोत्तरक्षणे प्राणवियोगरूपफलाऽवश्यम्भावाल्लक्षणसमन्वयः । विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षैव विभक्ता प्रयोजिका, न वास्तवकरणत्वादिसत्तेत्युक्तम् । अत एव दात्राऽनादरेण बलस्य तत्त्वविवक्षायां, बलेन लुनातीति प्रयोगः । *वस्तुत इति* । यत इदमेव वस्तु करणमिति न नियमोऽत एव निश्चिताऽधिकरणत्वाऽपि स्थाली

---

(१) अव्यवधानेनेति ।अव्यवधानेन फलजनको यो व्यापारस्तद्वत्तेत्यर्थः । अव्यवधानेनेति तृतीयाया वैशिष्ट्यमर्थः । तथा च तद्विशिष्टकाल इत्यर्थः । तस्य च जननेऽन्वयः । क्रियायाः फलस्य धात्वर्थफलस्य साध्यतया प्रतीयमानत्वात् क्रियात्वेन व्यवहारः 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय' इत्यत्र यथा, तथा चाश्रयव्यापारयोः शक्यत्वे साधकतमं सूत्रं प्रमाणमितिभावः ।

(२) अत्र अव्यवधानांशः करणे विशेषणम् , पूर्वत्र तु तदीयव्यापारे इति भेदः ।

स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥ इति ।

विवक्ष्यत इत्यनेन सकृदनेकेषां तद्भावात् द्वितीयासप्तम्यादेरवकाशं सूचयति । नचैवं "कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" (ब्र०सू० २ । ३ ३३) इत्युत्तरमीमांसाधिकरणे "शक्तिविपर्य्ययात्" इति सूत्रेणान्तःकरणस्य

तनुतरकपालत्वाद्वैवक्षिककरणत्ववतीत्यर्थः । *अवकाशमिति* । 'तण्डुलं स्थाल्यां पचति' इत्यादौ करणत्वाऽविवक्षायां न तत् संज्ञाप्रयुक्तद्वितीयादेरवकाशमित्यर्थः । तथाच 'काष्ठैः पचति'इत्यादौ प्रकृत्यर्थकाष्ठादेरभेदेनाश्रयरूपतृतीयाऽर्थेऽन्वयः । तस्य च व्युत्पत्तिवैचित्र्येण समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या व्यापाररूपतदर्थान्तरे आधेयतासम्बन्धेन फलोपहितताद्दशव्यापारस्य चानुकूलतासम्बन्धेन विक्लित्त्यनुकूलव्यापारे । एवञ्च काष्ठाऽभिन्नाश्रयको यः फलोपहितव्यापारस्तद्विशिष्टो विक्लित्त्यनुकूल एकाश्रयको वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः । वैशिष्ट्यं च–जन्यजनकभावसम्बन्धेन बोध्यम् । अत्र च "यत्सन्निहितेषु सर्वेषु कारकेषु कर्त्ता प्रवर्त्तयिता भवति" इति सकलकारकव्यापारस्य कर्त्रधीनत्वप्रतिपादकं, "कारके" इति सूत्रस्थं भाष्यं प्रमाणम् ॥

अपरे तु–'क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्' इति वाक्यस्थाऽनन्तरपदस्वारस्यात् तृतीयार्थव्यापारस्य जन्यतासम्बन्धेन फलेऽन्वयः । तथाच जन्यतासम्बन्धेन काष्ठाश्रयकव्यापारविशिष्टफलानुकूलो व्यापार इति बोधमाहुः । तृतीयार्थकरणत्वस्य व्यापार एवाऽन्वयः, शब्दशक्तिस्वभावान्न फलांशे । अत एव मत्वर्थलक्षणया सोमादिपदस्य नामधेयत्वं सिद्धान्तितम् । अन्यथा व्यापारं प्रति करणत्वेनाऽन्विते फलांशे करणत्वेनाऽन्वयोपपत्तौ लक्षणाया अप्रसङ्ग एव । अत एव 'सोमेन यजेत' इत्यत्र मत्वर्थलक्षणेति मीमांसका इत्यन्ये ।

वस्तुतस्तु "आश्रयोऽवधिरुद्देश्य" इति मूलस्वारस्यात् करणतृतीयाया अप्याश्रयमात्रमर्थः । प्रकृत्यर्थान्वितस्य स्वनिष्ठव्यापारजन्यत्वसम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारेऽन्वय इत्येव ज्यायः ।

नैयायिकास्त्वसाधारणं कारणं करणम् । कारणे असाधारण्यं च–व्यावारवत्त्वमेव । न तु फलाऽयोगव्यवच्छिन्नत्वम् । तस्य यावत्कारणघटिततया गौरवेण तद्धर्माऽवच्छिन्ने शक्त्यसिद्धेः । स एव च प्रकर्षः "साधकतमम्" इति तमपा बोध्यते । व्यापारस्य तज्जन्यत्वविशिष्टतज्जन्यजनकत्वरूपतयाऽव्यवधानांशस्यापि जनकत्वघटकतया लाभात् । तत्र पृथक्शक्त्यभावेन व्यापारमात्रं करणतृतीयार्थः । तस्मिन् प्रकृत्यर्थस्याधेयतासम्बन्धेनाऽन्वयः । शेषं पूर्ववदित्याहुः ।

एवमिति । एकस्मिन्नपि धर्मिणि कर्त्तृकरणशक्त्योरविरोध इति यावत् । *शक्तिविपर्य्ययादिति* । 'एष हि द्रष्टा श्रोताऽनुमन्ता बोद्धा विज्ञानाऽऽत्मा पुरुष'

कर्तृत्वे करणशक्तिविपर्य्ययापत्तिरुक्ता न युज्येतेति वाच्यम्। 'तदेतेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय" इति श्रुत्यन्तरे करणतया क्लृप्तस्य कर्तृतां प्रकल्प्य शक्तिविपर्य्ययापत्तिनिष्प्रमाणा कल्प्येतेत्यभिप्रायात्।

वस्तुतस्तु (१)अन्वाचयमात्रमेतदिति, "यथा च तक्षोभयथा"

इत्यादीनां तथा कर्त्तुः कर्त्तव्यविशेषप्रतिपादकानां यजेत जुहुयादित्यादीनां च सार्थक्याय जीवस्य, "कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" (२)इत्यनेन कर्तृत्वे बोधिते बुद्धिपदव्यवहार्य्यं विज्ञानमेवाऽस्तु कर्त्रित्याशङ्कायां विज्ञानशब्दवाच्यबुद्धेः कर्त्तृत्वाऽभ्युपगमे लोके समर्थस्याऽपि कर्त्तुः सर्वाऽर्थकारिकरणान्तरसापेक्षस्यव कार्य्यकारित्वदर्शनेन विज्ञानपदव्यपदेश्यत्वबुद्धेः करणशक्तिहान्यापत्तिरतस्तदतिरिक्तजीवस्यैव कर्तृत्वमुचितमित्यर्थप्रतिपादकेन, "शक्तिविपर्ययात्" इति सूत्रेणेत्यर्थः(३)।

न युज्येतेति । कर्तृकरणशक्त्योरविरोधस्यैव भवद्भिरभिधानादिति भावः। *तदेतेषामिति* । *प्राणानाम्*—इन्द्रियाणां, विज्ञानं-ग्रहणशक्तिं, विज्ञानेन-विज्ञानशब्दवाच्येन मनसा तज्जन्यबुद्ध्यात्मकप्रवृत्त्येति यावत्। आदाय-गृहीत्वा हृदयं स्वापे गच्छतीति श्रुत्यर्थः।

करणतयेति । विज्ञानेनेत्यत्र करणतया क्लृप्तस्येत्यर्थः। निष्प्रमाणेत्यादेः कर्त्तरि करणशक्तिस्वीकारेऽपि द्वयोः शक्त्योरेकदा विवक्षायामसम्भवेन "विज्ञानं यज्ञं तनुते" इत्यादौ कर्तृत्वविवक्षायां करणशक्तिविवक्षाप्रयुक्तविज्ञानेनेति तृतीयान्तनिर्देशादपादानाऽसम्भवेन तद्विपर्ययप्रसङ्गाभावादित्याशयादित्यर्थः।

नन्विदमयुक्तम्, आपादनप्रतिपादकग्रन्थस्यैवापत्तावप्रामाण्यप्रतिपादकत्वाऽसम्भवात्, आपत्तेः प्राक्तनसूत्रादप्रक्रान्तत्वाच्चेत्यत आह-*वस्तुतस्त्विति* । *अन्वाचयमात्रमेतदिति* । एतत्-शक्तिहान्यापत्तिरूपं दूषणम्। मात्रपदेन तात्पर्यविषय-

---

(१) "स्वन्वयमात्र" इति पाठान्तरम्।

(२) सूत्रार्थस्तु जीवः कर्ता, कस्मात् शास्त्रार्थवत्वात् शास्त्रस्य 'यजते' 'जुहुयात्' इत्यादियागहोमाद्युपदेशकस्य, अर्थत्वात् साफल्यसिद्धेरित्यर्थः। जीवस्य कर्तृत्वे सत्येव यागाद्युपदेष्टुं शक्यते नान्यथेति यावत्।

(३) विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता भवितुमर्हति। यदि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात्, ततः शक्तिविपर्ययः स्यात्। करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयेत। कर्तृशक्तिश्चापद्येत। सत्यां च बुद्धेः कर्तृशक्तौ तस्या एव प्रत्ययविषयत्वं स्यात्, इत्याद्येतदर्थकमेव भगवता शङ्कराचार्येण प्रतिपादितम्।

(ब्र०सू०२।६।४०) इत्यधिकरणे भाष्य एव स्पष्टमित्यादि (१)प्रपञ्चितं भूषणे॥

सप्तम्या अप्याश्रयोऽर्थः। "सप्तम्यधिकरणे च" (पा०सू०२।३।३६) इत्यधिकरणे सप्तमी। तच्च "आधारोऽधिकरणम्" (पा०सू०१।४३४) इति सूत्रादाधारः। तत्त्वञ्चाश्रयत्वम्। तत्राश्रयांशः शक्यः। तत्त्वमत्वस्य व्यवच्छेदः। अन्वाचयत्वं च, तात्पर्य्यज्ञानविषयाऽर्थसन्निहितत्वम्। उपेक्षाविषयत्वं वा। तच्च बुद्धेः करणशक्तिविपर्ययेऽस्ति। दृष्टान्तप्रतिपादकसूत्राद् बुद्धेः कर्तृत्वनिरासस्यैव मुख्यत्वावगतेरिति भावः।

भूषणे तु तदेतेषामित्याद्यभिप्रायादित्यन्तः पाठो नास्त्येव। नन्वेवं कर्त्तेत्यादिः न युज्येतेति चेत्? सत्यम्। 'अन्वाचयमात्रमेतद्' इति पाठः। *अन्वाचयेति*। विज्ञानशब्दार्थस्य जीवत्वे शक्तिविपर्य्ययापत्तिः सम्भाव्यते, न तु निर्भरस्तत्रेत्यर्थः। उपाधिवशेन परमात्मन्येव तत्सम्भवादिति भावः। तदेव विशदयति–*यथा चेति*। सूत्रे च—शब्दस्त्वर्थे, पराऽभिमतबुद्धिकर्तृत्वनिरासाऽर्थः। न हि परमात्मनोऽन्यो जीवो नाम कर्त्ता भोक्ता वा सम्भवति। नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मनः कर्तृत्वाऽऽद्यसम्भवादनिर्मोक्षप्रसङ्गाच्च।

किन्तु "ध्यायतीव लेलायतीव" इति श्रुतेरध्यस्तं तत्तत्र वाच्यम्। अविद्योपस्थापितं तत् परस्यापि सम्भवति। "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति" इति श्रुतेः विद्याऽवस्थायां तु तदभावो "यत्र तु सर्वमात्मैव स्यात्, किं केन पश्येत्" इति श्रुतेः। यथा तक्षा वास्यादिकरणहस्तः कर्त्ता दुःखी भवति, स एव गृहस्थो विमुक्तवास्यादिनिर्व्यापारः सुखी भवतीति तदर्थः। तथाच शक्तिविपर्य्ययादित्यस्य पराभ्युपगतबुद्धिकर्तृत्वनिरासे तात्पर्य्यम्, न तु बुद्धेः कर्तृत्वेन करणशक्तिपरित्याग इति न तद्विरोध इति भावः॥

सप्तम्यर्थन्निरूपयति—*सप्तम्या अपीति*। ननु तावता सूत्रादाधारस्य वाच्यत्वं लभ्यते, नाश्रयस्येत्यत आह—*तत्वञ्चेति*। आधारत्वं चेत्यर्थः। *आश्रयत्वमिति* आश्रयत्वविशिष्टत्वमित्यर्थः। विशिष्टे सूत्रेण शक्तिबोधनेऽप्याश्रयांऽश एव सा, न तु विशेषणीभूताश्रयत्वेऽपि। तत्प्रकारकशाब्दबोधे आश्रयशक्तिज्ञानस्य हेतुताकल्पनयैव तद्भानोपपत्तेरित्याशयेनाह—*तत्राश्रयांशः शक्य इति*। यद्वा ननु तावता परम्परया क्रियाश्रयस्य सप्तम्यर्थत्वं लब्धं, नाऽऽश्रयमात्रस्येत्यत आह—*आश्रयांश इति*

(१) शास्त्रार्थवत्वादिहेतुभिः साधितं जीवस्य कर्तृत्वं न स्वाभाविकमपि त्वौपाधिकम्। तस्य स्वभाविकत्वे मुक्तिर्न स्यात्। कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात्। तस्य स्वभावत्वे हि अग्नेरिवौष्ण्यादात्मनः कर्तृत्वाद्वियोगासम्भवादित्यादि स्पष्टीकृतं तत्र।

वच्छ्रदेकम् । नचा(१)श्रयत्वमात्रेण कर्त्तृकर्म्मकरणानामा(२)धारसंज्ञा स्यात् । स्यादेव यदि ताभिरस्या न बाधः स्यात् । "कारके" (पा० सू०१।४।२३) इत्यधिकृत्य विहितसप्तम्याः(३)क्रियाश्रय इत्येव यद्यपि तात्पर्य्यम्, तथाप्यत्र कर्त्तृकर्म्मद्वारा तदाश्रयत्वमस्त्येव स्थाल्यादेर्भूतलकटादेश्चेति 'स्थाल्यां पचति' 'भूतले वसति, 'कटे शेते' इत्याद्युपपद्यते । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

कर्त्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् ।
उपकुर्व्वत्(४)क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥ इति ।

एतच्च त्रिविधम् । औपश्लेषिकं, वैषयिकमभिव्यापकञ्च । 'कटे

पूर्वोक्तरीत्या क्रियाया धातोरेव लाभादनन्यलभ्याश्रय एव शक्य इत्यर्थः । तत्त्वम्— आश्रयत्वम् । *आश्रयत्वमात्रेणेति* । शक्यताऽवच्छेदकस्य कर्त्रादिसाधारण्यात् करणतृतीयायाश्च व्यापारोऽपीत्यपिना आश्रयार्थकत्वप्रतिपादनादिति भावः ॥

कर्त्तृकर्मद्वारेति । एतादृशाऽर्थलाभश्च तत्सूत्रसामर्थ्यादेव । तथाहि—कारकाधिकारीयेनैतेन क्रियाऽन्वय्याधारस्याऽधिकरणसंज्ञा विधीयते । क्रिया च धात्वर्थः । साक्षात्तदाधारयोः पराभ्यां कर्त्तृकर्मसंज्ञाभ्यामाक्रान्तत्वादिदं सूत्रमनवकाशं सत् परम्परया धात्वर्थाश्रयस्याधिकरणसंज्ञाविधानेन चरितार्थम् । परम्पराघटके च कर्तृकर्मणी एवेति परया कर्मसंज्ञया बाधादेव, मोक्षे इच्छास्तीतिवन्मोक्षे इच्छति भवतीति न प्रयोगः ॥

औपश्लेषिकमिति । सामीप्यसम्बन्धनिबन्धनमित्यर्थः । सामीप्यस्याऽपि संयुक्तसंयोगरूपतया संयोगपदेन तस्याऽपि सङ्ग्रहात्, आधेयव्याप्यतावच्छेदकयत्किञ्चिदवयवकमिति यावद् ।*वैषयिकमिति* । विषयतासम्बन्धनिरूपकमित्यर्थः । *अभि-

---

(१) **आश्रयत्वमात्रेणेति** । आश्रयत्वमात्रपुरस्कारेण विहितस्येत्यर्थः ।

(२) **आधारसंज्ञेति** । आधारस्य संज्ञा, आधारसंज्ञेति षष्ठीतत्पुरुषः, नतु आधाररूपा-संज्ञेति कर्मधारयः आधारसंज्ञाऽप्रसिद्धेः । एवं च आधारस्य संज्ञा नाम—आधारोद्देश्यकाधिकारणसंज्ञेत्यर्थः ।

(३) **क्रियाश्रय इति** । साक्षात्क्रियाश्रय इत्यर्थः । एवेन चैत्राद्याश्रयकटादेर्व्यावृत्तिः । तथाच तादृशस्य कर्तुरेव संज्ञा स्यात् फलाश्रयकर्मणोऽपि वा स्यात्; न तु कटादेरितितात्पर्यार्थः ।

(४) "कारके" इत्यधिकारलब्धमर्थमाह— **उपकुर्वदिति** । स्वीयया क्रियया प्रधानक्रियानिवर्तकमित्यर्थः ।

शेते' 'गुरौ वसति' 'मोक्षे इच्छास्ति' 'तिलेषु तैलम्' इति एतच्च "संहितायाम्" (पा०सू०६।१।७२) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

अवधिः पञ्चम्यर्थः। "अपादाने पञ्चमी"(प०सू०२।३।२९)। तच्च (१)ध्रुवमपायेऽपादानम्" (पा०सू०२।४।२४) इति सूत्राद्, अपायो-वि-

---

व्यापकमिति*। आधेयव्याप्यतावच्छेदकयावदवयवकमित्यर्थः। तत्राद्यस्य 'कटे शेते' 'गुरौ वसति' इत्युदाहरणे, द्वितीयस्य-मोक्षे इच्छास्तीति, अन्त्यस्याऽन्त्यम्। 'कटे शेते' इत्यत्र परम्परया कटाभिन्नाश्रयकः शयनाऽनुकूलो व्यापार इति बोधः। एवमन्यत्राऽप्यूह्यम्॥

भाष्ये स्पष्टमिति। तत्र हि संहिताधिकारखण्डनाय "संयोगः शक्योऽवक्तुम्। अधिकरणं नाम त्रिप्रकारं-व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति। इकूशब्दस्य अच्छब्देन कोऽन्योऽभिसम्बन्धो भवितुमर्हत्यन्यदत उपश्लेषात् "इको यणचि" उपश्लिष्टस्येति तत्राऽन्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव भविष्यति। इत्युक्तम्' अत्रोपश्लिष्टपदाऽध्याहारेण सप्तमीत्यर्थे इदमेव भाष्यं मानम्। संहितायामित्युपलक्षणम्। "तत्र च दीयते कार्य्यं भववत्" (२)इत्यादिसूत्रस्थभाष्यस्यापि। तत्राऽधिकरणत्रैविध्यप्रतिपादनादिति॥

नैयायिकास्तु-संयोगेनाधारः समवायेनाधार इत्याद्यनुगतप्रतीतिबलादाधारत्वमखण्डोपाधिः। संयोगादिरूपं तु न तत्। कुण्डसंयोगिनो बदरादेरपि कुण्डाधारतापत्तेः।

ननु बदरप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगानुयोगितायाः कुण्डाधारताव्यवहारनियामकत्वाऽभ्युपगमान्नोक्तदोषो, न वा कुण्डे कुण्डसंयोगाऽनुयोगितासत्त्वेऽपि कुण्डे कुण्डमिति प्रतीत्यापत्तिः। कुण्डप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगानुयोगितायास्तत्र विरहादिति चेदेवमपि मल्ले मल्लाऽन्तरसंयोगसत्त्वे उक्तानुयोगिताध्रौव्यान्मल्ले मल्ल इति व्यवहारापत्तेरशक्यवारणत्वेनोक्तप्रकारस्यैवाऽनुसर्त्तव्यत्वात्। तथाच तादृशमाधारत्वमाधेयत्वं वा सप्तम्यर्थः। कस्याधारत्व इत्याकाङ्क्षायां क्रियानिरूपितस्य तस्य बाधादुपस्थितत्वात् कर्तृकर्मणोराधार एव सेति तयोरेव तदन्वयः।

'भूतले घट' इत्यादौ न यत्र क्रियाश्रवणं तत्राऽपि कारकत्वनिर्वाहाय तदध्याहारस्यावश्यकता। ईदृशस्थले परम्परासम्बन्धस्याऽपि क्रियाऽन्वयित्वरूपकारकत्वघटकता, शास्त्रप्रामाण्यात्। अत एवाऽक्षशौण्ड इत्यादौ सामर्थ्योपपत्तिः। एवञ्च भूतले

---

(१) ननु सूत्रेणापादानस्य पञ्चम्यर्थत्वलाभेऽप्यवधेः कथं तदर्थत्वलाभ इत्यत आह-तच्चेति। तथाच सूत्रेणावधेः संज्ञाविधानात्तस्यापि पञ्चम्यर्थत्वम्।

(२) अत्रादिपदात् "तदस्मिन्नधिकम्" इति सूत्रस्थभाष्यं ग्राह्यम्।

श्लेषस्तज्जकक्रिया, तत्रावधिभूत(१)मपादानमित्यर्थकादवधिभूतमिति भावः । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

आपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।
ध्रुवमेवाऽतदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥
पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ ।
तस्याप्यश्वस्य पतते कुड्यादि ध्रुवमुच्यते ॥
उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयक(२)र्म्मके ।
विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते ॥
मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।
मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वञ्च पृथक् पृथक् ॥ इति ।

अस्यार्थः—अपाये(३) = विश्लेषहेतुक्रियायाम् । उदासीनम् = अनाश्रयः । अतदावेशात् = तत्क्रियानाश्रयत्वात् । एवञ्च विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सति विश्लेषाश्रयत्वं फलितम् । वृक्षात् पर्णं पततीत्यत्र पर्णस्य तद्धारणाय(४) सत्यन्तम् । धावतोऽश्वात् पतती-

---

घटोऽस्तीत्यत्र भूतलवृत्तिर्घटो वर्त्तमानसत्ताऽऽश्रय इति बोधः । नञ्समभिव्याहारे तु तादृशसप्तम्यर्थाऽभावो घटांशे भासत इत्याहुः ॥

पञ्चम्यर्थं निरूपयति–*अवधिः पञ्चम्यर्थ इति* । *विश्लेष इति* । विभाग इत्यर्थः । अवधित्वं च, प्रकृतधात्वर्थविभागजनकतत्क्रियाऽनाश्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थजन्यविभागाश्रयत्वम्, करणादिकारकेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । यत्किञ्चित् क्रियाजन्यविभागस्य तत्राऽपि सत्त्वादतिप्रसङ्गतादवस्थ्यमतस्तद्विशेषणम्–प्रकृतेति । एवञ्च वृक्षात् पततीत्यादौ विभागजनकक्रिया पतत्यर्थः । यद्वक्ष्यति—यत्र धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयमिति । अधिकं हरिपद्यव्याख्याऽवसरे ग्रन्थकृतैव स्फुटीकरिष्यते ।

उदासीनं–विभागजनकक्रियानाश्रयः तद्द्वैविध्यमाचष्टे—*चलमित्यादि* । चलोऽश्वादिरचलो ग्रामादिः ॥ *तत्क्रियानाश्रयत्वादिति* । तद्विभागजनकतत्क्रियाऽनावि-

---

(१) अवधिभूतोऽयं ध्रुवपदार्थ उक्तः । ध्रुवं–स्थिरं तच्च क्रियानाश्रयः । सा च प्रत्यासत्त्या प्रकृतधातूपात्ता । एवंचेदमवधिभूतमित्यर्थः । (२) "प्युभयकर्मजे" इतिपाठान्तरम् ।

(३) अपायपदं विभागजनकक्रियापरं लक्षणयेत्याशयेन व्याचष्टे–विश्लेषहेतुक्रियायामिति–

(४) सत्यन्तमिति । इदं च ध्रुवत्वपदार्थः । तदनुपादाने कर्तृसंज्ञापवाद एव स्यात् ।

त्यत्राश्वस्य क्रियाश्रयत्वाद्विश्लेषहेत्विति । कुड्यात् पततोऽश्वात् पततीत्यत्राऽश्वस्य विश्लेषजकनक्रियाश्रयत्वेऽपि तन्न विरुद्धमित्याह—*यस्मादश्वादिति* । तद्विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सतीति विशेषणीयमिति भावः । एवमश्वनिष्ठक्रियानाश्रयत्वात् कुड्यादेरपि ध्रुवत्वमित्याह—*तस्यापीति* ।

उभयकर्मजविभागस्थले विभागस्यैक्यात् तद्विश्लेषजनकक्रियानाश्रयत्वाभावात् परस्परान्मेषावपसरत इति न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते–*उभावपीति* । *मेषान्तरेति* । यथा निश्चलमेषादपसरद्द्वितीयमेषस्थले निश्चलमेषस्यापसरन्मेषक्रियामादाय ध्रुवत्वम् । तथात्रापि विभागैक्येऽपि क्रियाभेदादेकक्रियामादाय परस्य ध्रुवत्वमिति । तथा च विश्लेषाश्रयत्वे सति तज्जनकतत्क्रियानाश्रयत्वं तत्क्रियायामपादानत्वं वाच्यम् । क्रिया चात्र धात्वर्थो न तु स्पन्दः । तेन वृक्षकर्म्मजविभागवति वस्त्रे, वृक्षाद् वस्त्रं पततीति सङ्गच्छते ।

ष्टत्वादित्यर्थः ॥ *क्रियाश्रयत्वादिति* ॥ तथाचाऽव्याप्तिरिति भावः ॥ *विशेषणीयमिति* । तथाच विभागस्तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशनीय इति भावः । समाधत्ते–*प्रविभक्ते त्वित्यादिना* । तत्तन्मेषवृत्तित्वविशिष्टत्वेन भिन्नतयाऽवगत इत्यर्थः । *व्यवस्थिते इति* । तत्तन्मेषवृत्तित्वविभागजनकक्रिये तत्तन्मेषानाश्रिते भवत एवेत्यर्थः । तदेवाऽऽह—*मेषान्तरक्रियापेक्षमित्यादि* । परस्परपदोपात्तयोरपादानत्वं, तत्तत्क्रियाश्रयत्वान्मेषपदोपात्तयोः कर्तृत्वञ्चोपपद्यत इत्यर्थः । तत्तद्व्यक्तित्वेनाऽपि धात्वर्थक्रियाविशेषणीयेत्याह—*क्रिया चेति* । *धात्वर्थ इति* । प्रकृतधात्वर्थ इत्यर्थः । *न तु स्पन्दमात्रमिति* । यथाकथञ्चित्प्रतीयमानक्रियापीत्यर्थः । वृक्षकर्मजविभागवति वस्त्रे इत्युक्त्या वस्त्रद्वारकसम्बन्धेन क्रियान्वयित्वं वृक्षस्य सूच्यते । क्रियाजनकत्वं कारकत्वमिति मते तु तत्र वृक्षस्याऽपादानत्वं दुरुपपादमेव ॥ *सङ्गच्छत इति* । तादृशवृक्षनिष्ठक्रियायाः प्रकृतपतधात्वर्थत्वाऽभावेन तद्वति वृक्षे नाऽव्याप्तिरिति भावः(१) ।

अपायविषये यत् कारकमुक्तापायरूपक्रियाश्रयरूपमपादानमित्यर्थसम्भवात् । कर्तृसंज्ञायास्तु पचति चैत्र इत्यादिरवकाश इतिभावः । एतेन परत्वात् कर्तृसंज्ञया बाधादिदमसङ्गतमित्यपास्तम् ।

(१) इदं त्वत्र चिन्त्यम् । वृक्षकर्मजन्यविभागक्षणोत्पन्नपतनक्रियामादायैव तत्प्रयोगसंगतिर्वक्तव्या । न च सा सम्भवति पतधात्वर्थक्रियां प्रति वृक्षस्याजनकत्वेनाकारकत्वादिति ।

अत्र वदन्ति—पञ्चम्या आश्रय इव विभागोऽप्यर्थोऽविभागार्थकपतत्यादिसमभिव्याहारे करणतृतीयाया व्यापारवद् अनेकधातूनां विभागे शक्तिकल्पनाऽपेक्षया एकस्या पञ्चम्यास्तत्र शक्तिकल्पनायां लाघवात् । विभागस्य धात्वर्थत्वे द्वितीयादिस्थले इव विभागस्य धातुना लाभादाश्रयमात्रं पञ्चम्यर्थ इत्येव ब्रूयात् । अवधेराश्रयात् पृथगुपादानवैयर्थ्यात् । त्यजिपत्त्योः पर्यायतापत्तेश्च । प्रकृतेऽधोदेशसंयोगाऽनुकूलक्रियैव पतत्यर्थः । अधोदेशश्च संयोगांऽशे उपलक्षणम् । गम्युपात्तसंयोगफल उत्तरदेशवत् विभागाऽधीनपूर्वदेशसंयोगनाशमन्तरेण क्रियायाः संयोगजनकत्वाऽसम्भवात् । तस्याऽविभागजनकत्वमक्षुण्णमेव । समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या व्युत्पत्तिवैचित्र्येणाश्रयरूपपञ्चम्यर्थस्य विभागरूपाऽपरपदार्थे आधेयतयाऽन्वयस्तस्य चाऽनुकूलतासम्बन्धेन पतत्यर्थक्रियायाम् । एवञ्च विभागस्य धात्वर्थत्वाभावान्न कर्मताप्रसङ्गलेशोऽपि ।

यद्वा अवधिरित्यनुगतव्यवहारादवधित्वमाश्रयत्वव्याप्यमक्षुण्णोपाधिस्तदवच्छिन्न एव पञ्चम्यर्थः । एवञ्चावधेराश्रयात् पृथगुपादानम् , तस्य च स्वनिष्ठाऽवधित्वनिरूपकविभागजनकत्वसम्बन्धेन क्रियायामन्वयः । एवञ्च पूर्वकल्पे वृक्षात् पर्णं पततीत्यत्र वृक्षाऽभिन्नाश्रयकविभागजनकपर्णाऽऽश्रयकः संयोगानुकूलव्यापार इति बोधः । द्वितीये तु वृक्षाभिन्नाऽवधिविशिष्टा तादृक् क्रियेति विभागजन्यसंयोगो विभागजनकक्रिया वा न पतत्यर्थः । पत्लृ गतावित्यनुशासनाद् गतिशब्दस्य, गम्लृगतावित्यादौ संयोगानुकूलव्यापार एव प्रसिद्धेः । त्यजत्यर्थे गतिव्यवहाराभावाच्च । फलाऽवच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफले वा धातोः शक्तिमङ्गीकुर्वतः स्वोक्तफलत्वानाक्रान्तविभागस्य धात्वर्थव्यापारावच्छेदकत्वासम्भवाच्च ।

पततेः संयोगरूपफलाऽर्थकत्वे ग्रामं गच्छतीतिवत् ग्रामं पततीत्यापत्तिरिति तु न । शब्दशक्तिस्वाभाव्येन तदुपस्थितसंयोगस्याऽधोदेश एवान्वयात् । ग्रामस्य तत्त्वे तु विहगो ग्रामं पततीति त्विष्टमेव । अत एव नरकं पतित इति विग्रहे "द्वितीयाश्रित" इति द्वितीयासमासविधानं सङ्गच्छते । न च वृक्षमजहत्यपि पर्णे भूमिं स्पृशति वृक्षात् पर्णं पततीत्यापत्तिः । तदुपस्थाप्यक्रियाजन्यदेशाऽन्तरविभागे वृक्षावधित्वानुपगमात् । अन्यथा क्रियाजन्यसंयोगमात्रस्यैव विभागजन्यत्वेन भूमिपर्णसंयोगस्यापि तथात्वाद् त्वन्मतेऽपि तादृशप्रयोगस्य दुर्वारतापत्तेः । अत एव

गतिर्विना त्ववधिना नाऽपाय इति कथ्यते ।
वृक्षस्य पर्णं पततीत्येव भाष्ये निदर्शितम् ॥

इत्यवधेरन्वययोग्यविभागाऽनुकूलत्वं विना संयोगजनिका क्रिया नाऽपायः । अत एव पर्णविशेषणतया वृक्षविवक्षायामपायस्याविवक्षणाद् वृक्षस्य पर्णं पततीत्यत्र भाष्ये षष्ठ्युक्तेत्येतदर्थकं हरिणोक्तम् । विभागजन्यसंयोगस्य पूर्वापरीभूतानवयव-

वस्तुतो नैतावत् पञ्चम्या वाच्यम्। किन्तु अवधेर्लक्षणमात्रम्। (१)द्वितीयार्थोक्तरीत्या प्रयोगातिप्रसङ्गस्यासम्भवेन वाच्यकोटौ प्रवेशस्य गौरवेणाऽसम्भवादिति तु प्रतिभाति। न चैवमपि 'वृक्षात् स्पन्दत' इति स्यादिति शङ्क्यम्। आसनाच्चलितो, राज्याच्चलित इतिवद् इष्टत्वात्। एतेन पञ्चमीजन्यापादानत्वबोधे सकर्मकधातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमिति समाधानाभासोऽप्यपास्तः(२)।

कत्वेन च व्यापारत्वाभावेन विभागस्य तदुक्तफललक्षणानाक्रान्तत्वेन तदुभयार्थकस्य पततेर्धातुत्वानापत्तेश्च।

यत्र च 'वृक्षादपसरति' इत्यादौ विभाग एव धात्वर्थस्तत्राश्रयोऽवधिमात्रं वा पञ्चम्यर्थः। तस्याधेयतया स्वनिष्ठाऽवधित्वनिरूपकत्वेन वा यथायथं विभागेऽन्वयः। 'परस्परस्मान्मेषावपसरत' इत्यादौ तु मेषपदवाच्यत्वावच्छेदेनैव कर्तृत्वविवक्षा, न परस्परवाच्यत्वावच्छेदेनेति, न पञ्चम्यनुपपत्तिरिति।

उक्ताऽपादानत्वस्य पञ्चमीवाच्यतावच्छेदकत्वे गौरवं मनस्याधायाह-*वस्तुत इति*। *लक्षणमात्रमिति*॥ मात्रपदेन शक्यताऽवच्छेदकत्वव्यवच्छेदः। तथाच व्यावृत्यादिफलकं निरुक्ताऽवधित्वमेव। पञ्चम्यर्थस्तु विभागाश्रयमात्रमेवेति भावः। *द्वितीयार्थोक्तरीत्येति*। चैत्रो ग्रामं गच्छतीतिवच्चैत्रः स्वं गच्छतीति वारणाय परया कर्तृसंज्ञया बाधादित्युक्तरीत्येत्यर्थः। नन्वेवं 'वृक्षात् पर्णं पतति' इत्यत्र पर्णेऽपि विभागाश्रयत्वस्यावैकल्यात् तदुत्तरं पञ्चम्यापत्तिरत आह—*अतिप्रसङ्गस्येति*। (३)स्पन्द्यर्थप्रस्रवणजन्यविभागाश्रयत्वस्य वृक्षे सत्त्वादतिप्रसङ्गमाशङ्क्य निषेधति—*नचेति*। *एवमिति*। विभागाश्रयत्वमात्रस्याऽपादानसंज्ञानियामकत्वे इत्यर्थः।

स्यादिति। प्रस्रवणस्याऽधोदेशसंयोगाऽनुकूलद्रवद्रव्यक्रियारूपतया विभागस्य धात्वर्थाऽभावेन परमते आपत्त्यसम्भवादित्याशयः। *इष्टत्वादिति*। चलत्यर्थक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वस्यैवेतदर्थक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वस्यापि पञ्चमीनियामकत्वे क्षतिविरहादित्यर्थः। चलतेर्गत्यर्थकत्वेऽपि राज्याच्चलित इति प्रयोगे विभागानु-

---

(१) ननु आश्रयान्तदलस्यावाच्यत्वे देवदत्तो ग्रामादायातीत्यत्र देवदत्तादित प्रयोगापत्तिर्विश्लेषाश्रयत्वादत आह—**द्वितीयार्थोक्तेति**।

(२) वृक्षात्स्पन्दते इति प्रयोगवारणाय तादृशहेतुहेतुमद्भावाङ्गीकारे 'आसनाच्चलित' इत्यादिप्रयोगस्येष्टस्यानिर्वाह इति तादृशहेतुहेतुमद्भावो नाभ्युपेय इति भावः।

(३) 'वृक्ष त्स्यन्दते' इति पाठं मत्वा व्याचष्टे—**स्यन्दनस्येत्यादि**।

नचवमपि 'वृक्षात् त्यजति' इति (१)दुर्वारम्। कमसंज्ञया अपादानसंज्ञाया बाधेन पञ्चम्यसम्भवात्। भ्रमात् कृते तथा प्रयोगे यदि बोधाभावोऽनुभवसिद्धः, तर्हि पञ्चमीजन्यापादानत्वबोधे त्यज्यादिभिन्नधातुजन्यबुद्धेर्हेतुत्वं वाच्यम्। 'बलाहकाद् विद्योतत' इत्यादौ निःसृत्येत्यध्याहार्य्यम्। (२)रूपं रसात् पृथगित्यत्र तु बुद्धिपरिकल्पितमपादानत्वं द्रष्टव्यम्। "पृथग्विना" इति पञ्चमी वा। इदञ्च—

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा।
अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधाऽपादानमुच्यते॥

इति वाक्यपदीयात् त्रिविधम्। (३)यत्र साक्षाद्धातुना गतिर्नि-

कूलक्रियापरत्ववत् स्यन्देरपि तदर्थत्वमुपगम्यापत्तेरिष्टत्वमिति भावः। जलमत्र कर्त्तृ वृक्षस्यैव कर्त्तृत्वविवक्षायां तु परया कर्त्तृसंज्ञया बाधेनोक्तापत्तेरसम्भवादिति भावः।

*नचैवमपीति। एवमपि धात्वर्थविभागाऽऽश्रयत्वस्याऽपादानसंज्ञानियामकत्वेऽपीत्यर्थः। *दुर्वारमिति*। धात्वर्थक्रियाजन्यविभागाऽऽश्रयत्वादिति भावः। *कर्मसंज्ञयेति*। वृक्षस्य त्यजत्यर्थव्यापारजन्यविभागाश्रयत्वादिति भावः। पूर्वमतिप्रसङ्गः कर्त्तृसंज्ञामादायैवोक्तः। इदानीं तु कर्मसंज्ञामादाय प्राप्तः स निवारित इति बोध्यम्। *अनुभवसिद्ध इति*।

वस्तुतो विभागाऽवधित्वस्य वृक्षेऽबाधात्तज्जन्यबोधस्य प्रमात्वमिष्टमेव। विभागाश्रयस्यैवाऽवधित्वोक्तेः। त्यजतेः पतत्यर्थे लक्षणाग्रहदशायां, वृक्षात् पर्णं त्यजतीति प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वेन कारणतावच्छेदककोटौ त्यजादिभिन्नत्वस्य धात्वंशे निवेशयितुमशक्यत्वादित्यभिप्रेत्योक्तम्—*यदीति*। *बलाहकादिति*। धूममरुज्ज्योतिस्समूहो बलाहकः। ततोऽवयवभूतज्योतिषामेव विभागविवक्षणात् सोऽवधिः। द्युतिश्च लक्षणया निःसरणपूर्वकविद्योतनबोधकः। तथाच बलाहकाऽवधिकनिःसरणोत्तरकालिकं विद्युत्कर्त्तृकं विद्योतनमिति बोधः। *निस्सृत्येति*। निःसरणपूर्वके विद्योतने धातोर्वृत्तिमुपगम्य पञ्चम्युपपाद्येत्यर्थः। अत एवोपात्तविषयेऽस्याऽन्तर्भावो वक्ष्यमाणः सङ्गच्छते।

बुद्धिपरिकल्पितमिति। बौद्धविभागाऽवधित्वमाश्रित्येत्यर्थः। तादृशापादानत्वाश्रयणे प्रमाणशैथिल्यं मत्वाऽऽह—*पृथगिति*। *साक्षादिति*। मुख्यवृत्त्ये-

---

(१) दुर्वारमिति। विभागावच्छिन्नव्यापारानाश्रयत्वस्य वृक्षे सत्वेनापादानसंज्ञायाः प्राप्तेरिति भावः। (२) रूपं रसात्पृथगित्यत्र रूपे विभागपूर्वकसंयोगानुकूलव्यापाररूपनिःसरणस्य बाधादित्याशङ्कां निराकर्तुमाह—**रूपमिति**।

(३) अत्र विषयशब्दो निमित्तभूतकृतिपर इत्याशयेनाह—**यत्र साक्षादिति**।

र्द्दिश्यते; तन्निर्द्दिष्टविषयम्। यथाऽश्वात् पतति । यत्र धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयम्। यथा बलाहलाद् विद्योतते। निःसरणाङ्गे विद्योतते द्युतिर्वर्त्तते। अपेक्षिता क्रिया यत्र तदन्यम्। यथा कुतो भवान्, पाटलिपुत्रात् । अत्रागमनमर्थमध्याहृत्यान्वयः कार्यः।

उद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थः। तथाहि–सम्प्रदाने चतुर्थी। तच्च "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" (पा०सू०१।४।३२) इति सूत्रात् कर्मणा–करणभूतेन(१) यमभिप्रैति–ईप्सति तत् कारकं सम्प्रदानमित्यर्थकाद्दुद्देश्यम्।

त्यर्थः। धातुनेत्यस्य समभिव्याहृतेत्यादिः। *गतिरिति*। विभागजनकक्रियेत्यर्थः। *उपात्तविषयमिति*। समभिव्याहृतधातुनोपात्तोऽलक्षिता गतिरूपो यत्रेत्यर्थः। *अपेक्षितक्रियमिति*। अनुपात्तधात्वर्थक्रियासाकाङ्क्षमित्यर्थः।

अध्याहृत्येति। अर्थाध्याहाराभिप्रायेण। पदाध्याहारवादे तु आकाङ्क्षितक्रियावाचकपदाऽनुसन्धानेऽप्यनुपात्तत्वरूपविशेषणघटितलक्षणस्यावैकल्यं बोध्यम्। प्रमाणं तत्र 'पुष्पेभ्यः स्पृहयति' इत्यादौ स्पृहयत्यादियोगे सम्प्रदानादिसञ्ज्ञाविधायकानि, "स्पृहेरीप्सितः" (पा० सू० १।४।३६) इत्यादिसूत्राणि। तैस्तत्तद्धातुयोग एव तद्बोधनात्। अर्थाध्याहारे तु "क्रियार्थोपपदस्य" इत्यादिसूत्रे "ल्यब्लोप" इत्यादिवार्त्तिकानि च।

अन्ये त्विदमित्थं व्याचक्षते—यत्र विभागस्तज्जनकक्रिया चोभयं धातुनाऽभिधीयते तदाद्यम्। यत्र विभागोऽध्याहृतधातुना तथा तद्द्वितीयम्। यत्र तूभयमप्यध्याहृतधात्वभिधेयं तत्तृतीयमिति। अधिकमन्यतोऽवधार्य्यम्।

चतुर्थ्यर्थं निरूपयति—*उद्देश्य इति*। ननूद्देश्यत्वं कामनाविषयत्वं, तच्च 'विप्राय गां ददाति' इत्यत्र क्रियाजन्यफलभागितया कामनाविषये गवादावतिप्रसक्तमतस्तद्व्यावृत्तम्, तत्सूत्रप्रामाण्येन दर्शयति—*तच्च कर्मणेत्यादि*। कर्मणेत्यनन्तरम्, सम्बन्धुमिति शेषः। कर्म चाऽत्र पारिभाषिकम्। "कर्मणा यमभिप्रैति" (पा० सू० १।४।३२) इति क्रियाव्याप्यमानस्य सम्प्रदानसञ्ज्ञाविधानात्। अत एव तदकर्मकविषयम्।

ननु 'ग्रामं गच्छति' इत्यत्र ग्रामरूपकर्मजन्यसुखादिफलभागितयोद्देश्ये कर्त्तर्यप्यतिप्रसङ्गोऽत आह—*करणभूतेनेति*। करणत्वं च सम्बन्धक्रियाऽपेक्षम्। क्रियाव्यव-

---

(१) कर्मणः करणत्वं च सम्बन्धविषयकेच्छारूपाभिप्रायघटकसम्बन्धघटकसत्वादिद्वारा बोध्यम्।

हितव्यापारवत एव करणतया व्यापारे कर्मवृत्तित्वलाभेन तद्वृत्तित्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकफल एव सम्भवात्। कर्मवृत्तितज्जन्यत्वस्य ग्रामजन्यसुखे असत्त्वान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः। यमित्यस्यानुपादाने योऽभिप्रैतीत्यर्थस्यापि लाभात् प्रथमान्तकर्त्तर्यतिप्रसङ्गः स्यादतस्तदुपात्तम्।

यद्यपि 'गौर्ब्राह्मणस्य भवतु' इतीच्छाविशेष्यतया गामेवाऽवगाहते; तथापि तस्य सूत्रफलितार्थपरत्वान्न दोषः। तथाच—कर्मजन्यतद्वृत्तिफलभागित्वप्रकारको यद्विशेष्यकोऽभिप्रायः स सम्प्रदानमिति सूत्राऽर्थः। तादृशफलसम्बन्धिकप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रय इति यावत्।

'विप्राय गां ददाति' इत्यादौ परस्वत्वजनकस्वस्वत्वध्वंसावच्छिन्नेच्छात्मकस्त्यागो दाधात्वर्थः। उद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थः। गोरूपकर्मणश्चाऽऽश्रयत्वेन स्वत्वरूपफलेऽन्वयः। तथाच गोवृत्तिस्वत्वजनकस्वस्वत्वध्वंसाऽनुकूलो विप्राऽभिन्नोद्देश्यकस्त्याग इति वैयाकरणमते बोधः। उद्देश्यत्वं च विप्रे गोजन्यस्वत्वभागितयेच्छाविषयत्वमेव। एवं 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' इत्यत्राप्युदकनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगफलभागितयेच्छाविषयत्वात् सम्प्रदानत्वमूह्यम्।

नैयायिकास्तु—परस्वत्वेच्छाधीनस्वसत्वध्वंसेच्छा त्याग इति मते स्वस्वत्वध्वंसावच्छिन्नत्यागो ददात्यर्थः। विशेष्यत्वं चतुर्थ्यर्थः। तस्य स्वनिरूपकनिरुक्तेच्छाजन्यत्वसम्बन्धेन ददात्यर्थत्यागे गोरूपकर्मणस्त्वाधेयतया स्वस्वत्वध्वंसरूपफले। तथाच गोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसजनको निरुक्तसम्बन्धेन विप्रनिष्ठविशेष्यताविशिष्टो यस्त्यागस्तदाश्रयश्चैत्र इति वाक्याद् बोधः। यदि तु 'गौर्विप्रस्य भवतु न मम' इतीच्छैव त्यागः। स च गवि स्वस्वत्वध्वंसमिव परस्वत्वमप्यवगाहते; तदा स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्यवच्छिन्नत्यागो दाधात्वर्थः। एवञ्च उक्तस्थले निरूपितत्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः। तस्य च स्वस्वत्वध्वंसेऽन्वयाद् विप्रनिरूपितत्वेन इच्छाविषयगोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्यवच्छिन्नत्यागाऽऽश्रय इति बोधः। जन्यस्वत्वस्य गोवृत्तित्वेऽवगतेऽर्थात्तस्मिंस्तज्जन्यत्वं लभ्यते एवेति गोजन्यस्वत्वनिरूपकत्वेनेच्छाविषयत्वरूपमुद्देश्यत्वं विप्रस्याऽक्षतम्। 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' इत्यत्र तु संयोगाऽवच्छिन्नद्रवद्रव्यक्रियाऽवच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थः। वृत्तित्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः। स च धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगाऽन्वयी। द्वितीयार्थवृत्तित्वं तु द्रवद्रव्यक्रियान्वयि। तथाच वृक्षवृत्तित्वेनेच्छाविषयो यः संयोगस्तदवच्छिन्नोदकवृत्तिर्द्रवद्रव्यक्रिया तदवच्छिन्नव्यापारानुकूलकृतिमानितिबोधः।

न चैवं सिच्धात्वर्थताऽवच्छेदकद्रवद्रव्यक्रियायां द्वितीयार्थवृत्तित्वान्वये 'पयसा वृक्षं सिञ्चति' इति न स्यात्, तादृशक्रियाया वृक्षावृत्तित्वादिति वाच्यम्। तत्र संयोगावच्छिन्नद्रवद्रव्यक्रियाया एव धात्वर्थतया तदवच्छेदकीभूतसंयोग एव वृक्षवृत्तित्वाऽन्वयान्नाऽनुपपत्तिरित्याहुः।

इदमेव शेषित्वम्। तद्धेदुश्यकेच्छाविषयत्वं (१)च शेषित्वमित्येव पूर्वतन्त्रे निरूपितम्। अत एव "प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानम्"

अपरे तु—विजातीयत्यागजन्यफलभागितयोद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थः। एवञ्च 'विप्राय गां ददाति'इत्यादौ त्यागजन्यफलभागित्वप्रकारकब्राह्मणवृत्त्युद्देश्यता-कगोविषयकत्यागाश्रय इति बोधः। रुद्राय गां ददातीत्यत्र रुद्रस्य त्यागजन्यफल-भागितयोद्देश्यत्वमस्त्येव। स्वत्वं तु तस्य जायते न वेत्यन्यत्। त्यागजन्यं फलं तु स्वत्वरूपे ग्राह्यम्। तेन पितृस्वर्गमुद्दिश्य दत्तायां गवि ब्राह्मणस्य सम्प्रदानत्वो-पपत्तिः। पितुः स्वत्वरूपं फलं नोद्देश्यं, किन्तु स्वर्गः।

'पितृभ्यो दद्यात्' इत्यादौ तु 'रुद्राय गां ददाति' इतिवत् सम्प्रदानत्वमस्त्येव। त्यागे वैजात्यनिवेशाच्च न कर्तुः सम्प्रदानत्वम्। 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' इत्यादौ तु चतुर्थ्यर्थे गौणसम्प्रदानत्वम्। तत्र सिचेर्द्रवद्रव्यवृत्तिसंयोगाऽनुकूला क्रिया। उद-कादिपदसमभिव्याहारे च संयोगाऽनुकूलक्रियामात्रमर्थः। चतुर्थ्यर्थस्तु वृत्तित्वम्। इत्थञ्च वृक्षवृत्त्युदकीयसंयोगाऽवच्छिन्नक्रियेत्यादिबोधः।

अत्र चतुर्थीद्वितीयाभ्यां तुल्यबोधजननात्तत्र द्वितीया मा भूदिति सम्प्रदानसञ्ज्ञा-ऽनुशिष्यते। 'वृक्षं पयसा सिञ्चति' इत्यादौ तु वृक्षशब्दात् द्वितीया भवत्येव। तत्र तृतीयाऽर्थोऽभेदस्तस्य द्रवद्रव्येऽन्वयः। द्वितीयार्थवृत्तित्वस्य तु संयोगेऽन्वयः। तथा च—वृक्षवृत्तिसंयोगाऽनुकूलोदकाभिन्नद्रवद्रव्यक्रियेति बोधः।

'शत्रवेऽस्त्रं मुञ्चति' इत्य दुःखोद्देश्यकत्वं चतुर्थ्यर्थः। मोचनं विभागावच्छिन्न-क्रिया, क्रियानुकूलव्यापारो वा प्रकृत्यर्थस्य वृत्तित्वेन चतुर्थ्यर्थैकदेशे दुःखेऽन्वयः। एवं 'मित्राय दूतं प्रेषयति' इत्यत्र वार्त्तादानोद्देश्यकत्वम् 'पुत्राय धनं प्रेषयति' इत्यत्र प्रीत्युद्देश्यकत्वं चतुर्थ्यर्थ इत्याद्युह्यमित्याहुः।

तन्न सम्यक्। सम्प्रदाने हि चतुर्थी। न च भवदुक्तसम्प्रदानत्वे किञ्चिन्मानं, येन वृक्षायेत्यत्र चतुर्थी स्यात्। किञ्च संयोगरूपधात्वर्थान्वयित्वाऽविशेषादुदकपदादपि चतुर्थ्यापत्तिः। बाधकं कर्मत्वं तु वृक्षेऽप्यक्षतमिति न किञ्चिदेतत्। *इदमेवेति*। निरुक्तोद्देश्यत्वमेवेत्यर्थः। पूर्वतन्त्रे—मीमांसायाम्। *अत एवेति*। शेषित्वस्या-ऽर्थकर्मप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः।

प्रासनवदिति। "प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं कृतार्थत्वात्" इत्यधिक-रणे(२)। प्रासनदृष्टान्तश्चायं ज्योतिष्टोमे श्रूयते—"नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणं प्रास्यति" इति। यदा यजमानेन दत्ता दक्षिणा ऋत्विग्भिर्नीतास्तदा

---

(१) इच्छीयविषयताविशेष उद्देश्यत्वमिति भावः।

(२) चतुर्थाध्यायद्वितीयचरणस्थे इति शेषः।

(अ०४पा०२अ०६) इत्यधिकरणे क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति विहितं दण्डदानं न प्रतिपत्तिः, किन्तु चतुर्थीश्रुत्यार्थकर्मेति तत्र निर्णीतम् । रजकाय वस्त्रं ददातीत्यपि, (१)खण्डिकोपाध्यायः

यजमानः स्वहस्ते धृतं कृष्णमृगशृङ्गं चात्वालनामकगर्त्ते प्रक्षिपेदिति तदर्थः । तत्रेवं सन्दिह्यते । किमेतत् प्रासनमर्थकर्मेति, प्रतिपत्तिकर्मेति वा, अर्थकर्मैव भवितुमर्हति सप्रयोजनत्वात् । प्रतिपत्तिकर्मतायां तु अपूर्वाभावे निरर्थकमेव स्यादिति पूर्वपक्षे—"कृष्णविषाणया कण्डूयति" इति श्रुत्या कृताऽर्थस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् प्रतिपत्तिकर्मतैव युक्ता । न चानर्थक्यम् । प्रासनक्रियाप्रयुक्तापूर्वाभावेऽपि चात्वाल एवेति नियमापूर्वसद्भावादिति सिद्धान्तितम् । तद्वद्दण्डदानं न प्रतिपत्तिरिति योजना । *इत्यधिकरण इति* । चतुर्थाध्याय इति शेषः ।

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्यैव, 'मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति" इति श्रूयते । तत्र दण्डदानस्याऽर्थ(२)प्रतिपत्तिकर्मभावसन्देहेऽध्वर्युणा दीक्षासिद्ध्यै दत्तदण्डस्याऽऽसोमक्रयाद्यजमानधारणेन कृताऽर्थत्वादुपयुक्तस्य तस्य दानं प्रतिपत्तिकर्मैवेति पूर्वपक्षे, "दण्डी प्रैषानन्वाह" इति श्रवणान्मैत्रावरुणस्य प्रैषाऽनुवादेऽवलम्बनाय दण्डोऽपेक्षितः । एवञ्च भविष्यदुपयोगसद्भावात् दानव्याप्यमानदण्डव्याप्यमानत्वेन मैत्रावरुणस्य प्राधान्याच्च दण्डदानस्य प्रतिपत्तिकर्मण उपयुक्तसंस्काररूपादर्थकर्मैवोपयोक्ष्यमाणसंस्काररूपत्वेन प्राशस्त्याच्चार्थकर्मतैवोचिता । उपयोजयितुमेव सर्वत्र संस्कारप्रवृत्तेः । उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपसंस्कारस्यासत्कारमात्रपर्य्यवसायित्वेन कार्य्यपर्य्यवसानाऽभावादप्रशस्तत्वमतो मत्रावरुणसंस्काराय तद्दानमर्थकर्म । तथा सति निरूढपशौ असत्यपि दीक्षिते दण्डसम्पादनस्यैतद् दानं प्रयोजकमिति सिद्धान्तितम् ।

अर्थकर्मत्वे च शेषित्वं प्रयोजकम् । तच्च चतुर्थीश्रुत्या मैत्रावरुणस्य बोध्यत इत्याह—*चतुर्थीश्रुत्येति* । ननु यत्रदा धातुरधीनीकरणाद्यर्थस्तत्राऽधीनत्वादिरूपफलनिरूपकतयेच्छाविषयत्वरूपसम्प्रदानत्वस्य रजकादावपि सम्भवात् "रजकाय वस्त्रं ददाति" "होत्रे उष्ट्रं ददाति" इत्यादिप्रयोगाः प्रसज्येरन्नित्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति—*रजकायेति* । तत्र प्रमाणमुपन्यस्यति—*खण्डकोपाध्याय इति* ।

---

(१) खण्डिकोपाध्यायः—बालकशिक्षक इत्यर्थः ।

(२) प्रतिपत्तिकर्मेति । उपयुक्तस्याकीर्णकरतानिवर्तकं कर्म प्रतिप्रत्तिकर्म इति तल्लक्षणम् । अयमाशयः—कार्यपरो हि विधिः कार्येकदर्शी पुरुष इव कार्यदेशे किञ्चिदकरिष्यत् स्थितिं न सहते । अयं स्वयं किञ्चिदकुर्वाणोऽकरिष्यन् वा देशमिममाकीर्णं कुर्वन् व्याप्नुवन् कार्यकारिणो सञ्चारादावन्तरायो भवतीति मन्यमानस्तस्य ततोऽपसारणमीहते । अतो निवर्तितकार्यस्य कार्यदेशादपसारणानुकूलो व्यापारः प्रतिपत्तिकर्मेति ।

शिष्याय चपेटां ददातीति भाष्योदाहरणादिष्टमेव(१)।

वृत्तिकारास्तु—सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत् सम्प्रदानमित्यन्वर्थ-संज्ञया स्वस्वत्वनिवृत्तिपर्यन्तमर्थं वर्णयन्तो रजकस्य वस्त्रमित्येवाहुः।

ददातीति। दाधात्वर्थसंयोगसम्बन्धित्वेनेच्छाविषयत्वरूपोद्देश्यत्वस्य तत्र सत्त्वादिति तद्भावः। अस्मिन् प्रयोगे ददातिः संयोगानुकूलव्यापाराऽर्थकः। चपेटापदार्थस्तु प्रसृतकरतलम्। "न शूद्राय मतिं दद्यात्" इत्यत्र ददातिर्बोधनार्थकः। मतिपदार्थश्च तज्जनकम्-वेदादिशास्त्रमिति बोध्यम्।

स्वस्वत्वनिवृत्तीति। परस्वत्त्वोत्पत्त्यवच्छिन्नस्वस्वत्वध्वंसेच्छारूपं व्यापारम्, अर्थ--दाधात्वर्थमित्यर्थः। तथाचोक्ताऽर्थेकदाधात्वर्थकर्मनिष्ठफलभागितयेच्छाविषयत्वमेव सम्प्रदानत्वम्।।अन्वर्थमहासञ्ज्ञाकरणसामर्थ्यादुक्तस्थले च ददातेस्तदर्थकत्वाभावेन 'रजकस्य वस्त्रं ददाति' इत्येवेति तेषामाशयः। उक्तभाष्यप्रमाण्यादन्वर्थत्वमेवाऽसिद्धम्, महासञ्ज्ञाकरणं तु प्राचामनुरोधादेव, सर्वनामस्थानसञ्ज्ञावदित्यस्वरसादाहुरिति।

ननु 'अजां ग्रामं नयति' इत्यत्राजायां निरुक्तसम्प्रदानत्वस्य सत्त्वात्तद्वाचकाच्चतुर्थ्यापत्तिरिति चेद्? स्यादेव; यदि परया कर्म्मसञ्ज्ञया सम्प्रदानत्वस्य न बाध इति। 'यूपाय दारु' इत्यादौ न सम्प्रदानचतुर्थी, अपि तु तादर्थ्ये। तादर्थ्यं च-स एवाऽर्थः प्रयोजनमस्य तत्त्वम्।।समभिव्याहृताऽर्थे तादर्थ्यविवक्षायां तद्वाचकाच्चतुर्थीति 'तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या' इति वार्त्तिकार्थः।

प्रयोजनत्वं च न जन्यत्वं दुःखाय पापमित्यस्याऽप्यापत्तेः। नाऽपि जन्यतयेच्छाविषयत्वम्। स्वर्गादेः पुण्यादिजन्यतयेच्छाविषयत्वेन स्वर्गाय पुण्यमित्यापत्तेः नचेष्टापत्तिः। तथा सति पक्तुं व्रजतीत्यर्थे पाकाय व्रजतीति प्रयोगनिर्वाहाय "तुमर्थाच्च" (पा० सू० २।३।१५) इतिसूत्रप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः। पाकादेर्निरुक्तव्रजनाद्यर्थतयैव तद्वाचकाद्वार्तिकेन चतुर्थ्युपपत्तेः। अपितु समभिव्याहृतपदाऽर्थनिष्ठव्यापारेच्छानुकूलेच्छाविषयत्वम्। तत्प्रयोजनकत्वरूपं तादर्थ्यं तु तदिच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वम्। दारुणो यूपेच्छाधीनेच्छाविषयतक्षणादिरूपव्यापारवत्तया यूपाऽर्थत्वात्तद्विवक्षया यूपपदाच्चतुर्थी। तदर्थश्चेच्छाऽधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वम्। प्रथमेच्छायां यूपादेः प्रकृत्यर्थस्य विषयित्वेनाऽन्वयः। तस्याऽऽश्रयतया दार्वादौ, एवं 'रन्धनाय स्थाली'इत्यादावप्यूह्यमिति केचित्।

---

(१) नच 'रजकाय वस्त्रं ददाति' इतिप्रयोगो भाक्त इति शङ्क्यम्। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकं खण्डयता भाष्यकारेण सम्प्रदानसंज्ञाया अन्वर्थत्वानङ्गीकारेण उक्तप्रयोगस्यापि मुख्यत्वात्।

तन्न मनोरमम् । तादर्थ्यस्योक्तरूपत्वे 'मुक्तये हरिं भजति' इत्यत्र चतुर्थ्यनुपपत्तेः । न हि भजनस्य मुक्तीच्छाऽधीनेच्छाविषयव्यापारवत्ता । नाऽपि मुक्तेः सम्प्रदानता, कर्मजन्यफलभागितयाऽनुद्देश्यत्वात् । तस्मात्तदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वमेव तत्तादर्थ्यम् । 'स्वर्गाय पुण्यम्' इत्यादयस्त्विष्यन्त एव । वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतोऽप्रवृत्तेर्न "तुमर्थात्" इतिसूत्रानुपपत्तिरपीति । नमः स्वस्त्यादिशब्दयोगेऽपि तदर्थविशेषणवाचकात् "नमः स्वस्ति" (पा० सू० २।३।१६) इति सूत्रेण चतुर्थी विधीयते । तत्र नमः पदार्थस्त्यत्यागो नतिश्च । तत्र नतिः स्वाऽपकर्षबोधनाऽनुकूलो व्यापारः । 'हरये नमः' इत्यादौ 'एषोऽर्धः शिवाय नमः' इत्यादौ च त्यागः । चतुर्थ्या च तत्रोद्देश्यत्वं प्रत्याय्यते । त्यागश्च यदि शिवस्यायं भवत्विति फलेच्छाऽधीनो न ममेत्याकारकः स्वस्वत्वेच्छाभावरूपस्तदा तदुद्देश्यत्वं त्यागजनकेच्छायाः स्वत्वभागितया विषयत्वम् । यदि त्यागरूपेच्छैवाऽन्यदीयत्वेन त्यज्यमानगतं (१)स्वत्वमपि विषयीकरोतिः तदा स्वत्वभागितया विषयत्वमेव तदुद्देश्यत्वम् । न तु स्वीकाराश्रयत्वम् । शिवादेर्विग्रहतोऽपि स्वीकाराभावात्तदाऽकारकतयाध्यातस्य मन्त्रस्य त्यागोद्देश्यतामते तदभावाच्च ।

त्यज्यमानोपचारादौ शिवादिनिरूपितस्वत्वाऽभावेऽपि तदीयत्वेन तत्र द्रव्ये स्वत्वाऽवगाहिनीच्छाविसम्वादिरूपैव । अन्यदीयस्वत्वे बाधितं शिवादिनिरूपितत्वं शिवादिर्निरूपितप्रसिद्धस्वत्वान्तरे वा बाधितं तद्द्रव्यसम्बन्धमवगाहते ।

तत्र प्रथमे स्वत्वप्रकारकेच्छाजन्यत्वं जन्यतासम्बन्धेन तादृशेच्छावत्त्वं वा चतुर्थ्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादेर्विषयताविशेषसम्बन्धेनाऽन्वयः, द्वितीये विषयताविशेष एव सः । तत्र च प्रकृत्यर्थशिवादेर्निरूपितत्वसम्बन्धेनाऽन्वयः । नमः पदार्थत्यागस्य विषयताविशेषसम्बन्धेनाऽर्घादिद्रव्येऽन्वयः । द्रव्यस्यैव वा विशेष्यतया भासमानत्यागेऽन्वयः । शिवायोत्सृजतीत्यादाविव नात्रानिराकर्तृसम्प्रदानता, नमः पदस्याऽधातुत्वात् ।

नमः पदेन च स्वप्रयोक्तृपुरुषकर्त्तृकत्वोपरागेणैव त्यागो बोध्यते । अन्योच्चरितनमः पदेनान्यदीयत्यागाबोधनात् । तत्पुरुषोच्चारितनमःपदात्त्यागबोधे त्यागे त्यज्यमानद्रव्ये च तदीयत्वसंशयाऽनुदयात् । अत एव तदीयत्वबोधनायाऽहं दद इतिवद्, 'अहं नम' इत्यादि न प्रयुज्यते । ऋत्विजा च यजमानरूपपुरुषान्तरीयद्रव्यत्यागे स्वीयत्वमारोप्यैव पूजायां नमःपदं प्रयुज्यते । स चारोपस्तस्मिन् विशेषदर्शनदशायामहार्यतयोपपद्यते । प्रतिनिधिप्रयुक्तदानवाक्यस्येव च पूजायां नमःपदघटितवाक्यस्य बाधितार्थकत्वेऽप्यदृष्टजनकत्वं न विरुद्धम् । शास्त्रप्रामाण्यादित्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

---

(१) स्वत्वं नाम दानादिनाऽयं प्रतिग्रहादिजन्यं पदार्थान्तरम् ।

इदञ्च—

अनिराकरणात् कर्त्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।
प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्प्रदानताम्(१) ।

इति वाक्यपदीयात् त्रिविधम् । 'सूर्यायार्घ्यं ददाति' इत्याद्यम् । नात्र सूर्यः प्रार्थयते, नानुमन्यते, न निराकरोति । प्रेरकम्—'विप्राय-गां ददाति'—'अनुमन्तृ' 'उपाध्यायाय गां ददाति' ॥

(२)अत्र सर्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदः संसर्गः । विभक्तीनां धर्मि-

---

तद् विभजते—*इदमिति* ॥ "कर्मणा यमभिप्रैति" (पा०सू०१।४।३२) इति सङ्केतितं सम्प्रदानं चेत्यर्थः । त्रिविधमित्यनेनाऽन्वितम् । त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितं कर्तुरनिराकरणादित्रिभ्यः सम्प्रदानव्यपदेशं लभत इति योजना । स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपकत्वसम्बन्धेन त्यागे समभिव्याहृतधात्वर्थे विशेषणतया प्रतीयमानत्वं तदङ्गत्वम् । तेन 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' इत्यादौ न वृक्षादेराधिक्यम्(३) ॥ *कर्मणेप्सितमिति* । कर्मजन्यफलभागितयेच्छाविषयः ।

इदं च विशेष्यं तद्भेदनियामकमाह—*अनिराकराणादिति* । प्रवृत्तिनिवृत्यन्यतराऽनुकूलव्यापारशून्यत्वादित्यर्थः । *प्रेरणेति* । अप्रवृत्तस्य कर्त्तुस्त्यागादाविष्टसाधनताबोधनं प्रेरणाजातेष्टसाधनताबोधे अप्रामाण्यशङ्कया शिथिलस्य कर्तुस्तादृशाशङ्काविधूननक्षमप्रमाणोपन्यासेन प्रवर्त्तनं कर्मनिष्ठस्वत्वादिफलाऽभ्युपगममात्राऽनुकूलव्यापारवत्त्वं वाऽनुमतिस्ताभ्यामित्यर्थः । एवञ्च प्रकृतधात्वर्थकर्मजन्यफलभागितयेच्छाविषयत्वे सति कर्तृप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरानुकूलव्यापाराऽभाववत्त्वमनिराकर्त्तृत्वम् । निरुक्तविषयकत्वे सति कर्त्तृसम्बन्धित्यागादिविषयकेष्टसाधनताबोधौपयिकव्यापारवत्त्वं प्रेरकत्वमित्याद्यूह्यम् ।

सूर्य्यायार्घ्यं ददातीति । अत्र मतभेदेन दाधातोः परस्वत्वेच्छाधीनस्वस्वत्वाभावेच्छारूपः, परस्वत्वगोचरस्वस्वत्वाभावेच्छारूपो वा त्यागोऽर्थः । अन्वयबोधस्तु "नमः स्वस्ति" (पा०सू०२।३।१६) इतिसूत्रोक्तदिशोहनीयः । *सर्वत्रेति* । तत्तत्सूत्रविहितद्वितीयाद्यन्तप्रयोगेष्वित्यर्थः ॥ *अभेदः संसर्ग इति* । अभेदात्मकः संसर्गो

---

(१) कर्तुः कर्मणा ईप्सितम्, अनिराकरणात्=अप्रत्याख्यानात्, प्रेरणानुमतिभ्याम्=दानविषयकप्रेरणानुमतिभ्याम्, त्यागाङ्गम्=त्यागनिर्वाहकम्, अर्थात् कारकम्, एतादृश संप्रदानसंज्ञां लभते इति पद्यार्थः ।

(२) मीमांसकमते देवतार्थकतद्धितादौ दृष्टस्य प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थस्याभेदसम्बन्धेन विशेषणत्वस्य व्याकरणशास्त्रेऽप्यवश्यस्वीकरणीयतया आह—अत्र सर्वत्रेत्यादि ।

(३) वस्तुतस्तु वृत्तिकृन्मते नायं विभागः । तथा च वृक्षादेरसंग्रहेऽपि न क्षतिः ।

विशिष्टबुद्धिनियामको विशेष इत्यर्थः । अभेदसंसर्गकप्रकृत्यर्थप्रकारकबोधं प्रति सम्बन्धार्थकविभक्तिभिन्नप्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वादिति भावः ।

यत्तु सम्बन्धस्य सम्बन्धिभेदनियतत्वादभेदस्य सम्बन्धत्वे मानाभावादभेदः संसर्ग इत्यस्य अभेदेऽपि संसर्गः–इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभाव इति; तन्न । विशेष्यविशेषणभावस्याऽपि सम्बन्धनियतत्वेन तदसत्त्वे तस्याऽप्यसम्भवात् । अत एव भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं विशेषणत्वमिति टीकाकृतः । कथमन्यथा 'द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वात्'इति विशेषणत्वेन विवक्षितस्य सम्बन्धं विना विशेषणत्वाऽसम्भवेन तदाकाङ्क्षित्वादिति स्वयं व्याख्यातम् ।

न च तस्य सम्बन्धत्वे 'नीलो घट' इत्यादौ षष्ठ्यापत्तिरिति वाच्यम् । 'राहोः शिर'इत्यादावौपाधिकभेदसम्बन्धमादाय षष्ठ्युपपादनपरस्य "अनेकाऽवस्थायुक्तराहोः इदमेकाऽवस्थायुक्तं शिरोऽवयव" इति भाष्यप्रामाण्येन भेदमूलकसम्बन्ध एव षष्ठी इत्यर्थलाभादभेदसम्बन्धे तदापादनाऽसम्भवात् । तादृशभाष्येणाऽभेदसम्बन्धस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वाऽविवक्षणाद्वा । सम्बन्धस्य सम्बन्धिभेदनियतत्वं त्वसिद्धमेव । यदि भेदनियतत्वमेवेत्याग्रहस्तदा सर्वसाधारण्याय सम्बन्धिताऽवच्छेदकभेद एव नियामकत्वेनाऽभ्युपेयताम् ।

न च तत्सम्बन्धत्वे मानाऽभावः । सर्वसिद्धनीलादिविशिष्टबुद्धेरेव मानत्वात् । शाब्दबोधे तद्भाननियामकं च प्रकृतिप्रत्ययविशेषयोः समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोश्च समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षादिः । अत एव "अर्थवत्सूत्रे" (पा०सू० १।२।४५) भाष्ये "एषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषे पर्य्यवसानं स वाक्यार्थः" इत्युक्तम् ।

अन्विताभिधानवादिमतेन चेदम् । तन्मतेऽन्वितस्यैव पदार्थत्वात् । तथाच सामान्यरूपेण सम्बन्धवाचकानां पदानां यद्विशेष इत्यादेस्तत्तदनुयोगिप्रतियोगिकत्ववैशिष्ट्यबोधकत्वम् । आकाङ्क्षादिसमवधानात् स एव वाक्यार्थो वाक्यजन्यबोधविषय इत्यर्थः । वाक्यशक्त्यभिप्रायेण वा तथाऽभिधानम् । प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये "पदसामानाधिकरण्यमुपसङ्ख्यानमधिकत्वाद्" इत्यस्य तु 'वीरः पुरुष' इत्यादौ विशेष्यविशेषणभावप्रयोजकप्रातिपदिकार्थाऽतिरिक्ताऽभेदसंसर्गस्याऽपि भानात् प्रातिपदिकार्थमात्राऽभानात् प्रथमा न प्राप्नोतीत्यतः प्रथमाया उपसङ्ख्यानमारब्धव्यमित्यर्थान्न तद्विरोधोऽपि ।

कैयटेनाऽपि, न वाक्यार्थत्वादिति तत्प्रत्याख्यानावसरे वीरप्रातिपदिकादनपेक्षितशब्दान्तरोहितविशेषणभावात् स्वार्थमात्रनिष्ठात् प्रथमा विधीयते; इत्यत्र प्रतिपादितपदमपहायोहितशब्दप्रयुञ्जानेन विशेष्यविशेषणभावनियामकत्वमितरसम्बन्धस्यैवाङ्गीकृतम् ।

वस्तुतस्तु प्रकृते विशेष्यविशेषणभावस्य सम्बन्धतानुपपन्नैव सम्बन्धस्य सम्ब-

वाचकत्वात्। (१)धर्ममात्रवाचकत्वे, "कर्मणि द्वितीया"(पा०सू०२।३।२) इति सूत्रस्वरसभङ्गापत्तेः। कर्मार्थककृत्तद्धितादौ तथादर्शनाच्च। द्वितीयाद्यर्थकबहुव्रीहौ 'प्राप्तोदक' इत्यादौ धर्मिवाचकत्वालाभाच्च।

न्धिभेदनियतत्वादिति तदुक्तेः। विशेष्यविशेषणयोर्भाव इति व्युत्पत्त्या तस्या विशेष्यत्वविशेषणत्वमात्रपर्य्यवसायितया प्रत्येकं तयोरद्विष्ठत्वाच्चाऽनुयोगित्वप्रतियोगित्वाभ्यां द्विष्ठत्वोपपादनेऽप्येकस्यैव सा स्यान्न समुदितयोर्द्वयोः, स्वस्वामिभाववत् शब्दानुगममात्रस्याऽर्थाऽपरिच्छेदकत्वात् सम्बन्धान्तरे षष्ठी, न विशेष्यविशेषणभावसम्बन्धे इत्यत्र मानाभावाच्च। तस्माद्यथोक्तमेव रमणीयमिति। ननु विभक्तीनां धर्मवाचकत्वस्य तन्त्रान्तरसिद्धतया कथं तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदेनाऽन्वयः, अयोग्यत्वादत आह—*विभक्तीनामिति*। कारकविभक्तीनामित्यर्थः। *धर्मिवाचकत्वात्*। शक्तिमच्छक्तत्वादित्यर्थः।

नन्वस्तु शक्तिरेवाऽर्थोऽत आह—*धर्मवाचकत्व इति*। *सूत्रस्वरसभङ्गापत्तेरिति*॥ तद्घटककर्मादिपदानां धर्मपरतां विनोक्ताऽर्थाऽलाभात्तत्परत्वे तद्भङ्गः स्पष्ट एवेत्यर्थः। तथाऽर्थस्य सूत्रकारसम्मतत्वे, कर्मत्वे द्वितीयेत्याद्येव ब्रूयादिति भावः।

ननु 'कर्मणि'इत्यादौ विषयसप्तमीबोध्य इत्यर्थः। तथाच विभक्तीनां धर्माऽवाचकत्वेऽपि तस्याश्रयतया प्रकृत्यर्थेऽन्वयेन कर्मबोधात् तत्फलान्वयिनी वृत्तिरेव द्वितीयार्थ इतिमतेऽपि तुल्यवित्तिवेद्यतया तण्डुलादीनां फलाश्रयकर्मत्वादिना भानान्न सूत्रस्वरसभङ्गोऽत आह-*कर्मार्थकेति*॥ कृति-पक्वस्तण्डुल इत्यादौ। तद्धिते-शत्योऽश्व इत्यादौ। आदिपदात्, पच्यमानास्तण्डुला इत्यादौ लडादेशशानच्संग्रहः॥

तथा दर्शनादिति॥ धर्मिवाचकतादर्शनादित्यर्थः। तथाच कर्मपरामर्शकतच्छब्दघटितयोरित्यादिसूत्रविहितक्तादीनां धर्मिवाचकत्ववदत्राऽपि तद्वाचकत्वमेव न्याय्यमिति भावः। ननु तत्र पदार्थान्तरसामानाधिकरण्याऽनुपपत्त्याऽस्तु तथात्वमत्र तूक्तापत्त्यभावेनाऽस्तु धर्मवाचकत्वमेवेत्यत आह—*द्वितीयाद्यर्थकेति*॥ द्वितीयादिविभक्तीनां धर्मवाचकत्वे तदर्थविहितसमासस्यापि धर्मवाचकत्वापत्त्या 'प्राप्तोदकः' इत्यादावुदककर्त्तृकप्राप्तिकर्मत्वस्य समासार्थस्य समानविभक्तिकपदोपस्थाप्यग्रामादावभेदान्वयाऽनुपपत्तेरत्राऽपि जागरूकतया द्वितीयादिविधायकसूत्रस्थकर्मादिपदानां धर्मिवाचकत्वमावश्यकमिति भावः।

---

(१) ननु द्वितीयादीनां कर्मत्वादिरूपधर्ममात्रे शक्तिर्लाघवादुचिता, तत्र प्रकृत्यर्थस्य स्वरूपसम्बन्धेनाधेयतयान्वयः। तस्य च निरूपकतासम्बन्धे न धात्वर्थफलादाविति परमत उक्तं तत्कथं संगच्छेतेत्यत आह—धर्ममात्रेति।

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः सङ्ख्या चैव तथा तिङाम् ।

इति भाष्याच्चेति दिक् (१) ।

आश्रयस्यापि प्रकृत्यैव लाभान्न विभक्तिवाच्यता, किन्त्वाश्रयत्वमात्रं वाच्यम्। तदेव च तादात्म्येना(२)वच्छेदकम्। करणतृतीयायाश्च

ननु त्वन्मतेऽपि षष्ठ्याः सम्बन्धार्थकतया तदर्थविहितबहुव्रीहेः पदार्थान्तरसामानाधिकरण्यानुपपत्तेस्तौल्येन तत्र लक्षणया विशिष्टशक्त्या वा सामानाधिकरण्यस्योपपाद्यतयाऽन्यत्राऽपि तथैव रीत्या निर्वाहे कृतं सुपां धर्मिवाचकत्वेनेत्यत आह-*सुपां कर्मादयोऽप्यर्था इति* ॥

यदि कर्मत्वादिधर्मो द्वितीयादिवाच्यतया विवक्षितोऽभविष्यत् ; तदा कर्मत्वादयोऽप्यर्था इत्येवाऽवक्ष्यत् । तदनुक्त्या तु तेषां द्वितीयाद्यर्थत्वमप्रामाणिकम् । मुनित्रयाऽनुक्तत्वादिति भावः ॥ शक्तिवादपक्षमवलम्ब्याह—*आश्रयस्यापीति* ॥ आश्रयत्वेन भानं त्वसिद्धमेवेति भावः ॥ *आश्रयत्वमात्रमिति* ॥ द्वितीयातृतीयासप्तमीनामिति शेषः । मात्रपदेनाश्रयव्यवच्छेदः ।

नन्वाश्रयत्वस्य शक्यत्वे आश्रयत्वं शक्यताऽवच्छेदकं वाच्यम् । तच्चाश्रयत्वेतरावृत्तित्वघटितत्वाद् गुर्विति शक्यतातच्छेदकगौरवमेवैतस्मिन् कल्पे दोष इत्यत आह—*तदेवेति* ॥ आश्रयत्वमेवेत्यर्थः । एवकारेण निरुक्ताश्रयत्वत्वव्युदासः । तस्याखण्डत्वस्योपपादितत्वान्नानाव्यक्तिविशेष्यकशक्तिग्रह एव स्वेतरधर्मस्याऽवच्छेदकत्वापेक्षणादिति भावः । कर्तृतृतीयाया आश्रयमात्रार्थकत्वादाह—*करणेति* ॥ व्यापारोऽपीत्यपिनाऽऽश्रयसमुच्चयः(३) ॥

---

(१) न चात्रापि कर्मपदं कर्मत्वपरमिति वाच्यम् । अनेकस्थले लक्षणापत्तेः । ननु कर्मणीत्यादौ कर्मादिपदे लक्षणापत्तावपि द्वितीयादीनां धर्ममात्रवाचकत्वमुचितं लाघवात् । अस्तुच बहुव्रीहेरपि धर्ममात्रवाचकत्वं सामानाधिकरण्यञ्च लक्षणयोपपाद्यं मुख्यार्थे प्राप्तोदकादिप्रयोगस्तु प्राप्तोदकोऽस्तीत्यादावित्यत आह—**दिगिति** । तदर्थस्त्वेवं सति कुतस्तद्धितसंशकस्यापि तव्यादेर्धर्मिवाचकत्वं न सिध्येत् । पक्तव्यास्तण्डुला इत्यादौ तण्डुलादिसामानाधिकरण्यानुभवानुरोधात्तथेति चेद् ? न, उक्तरीत्यैव तदुपपत्तेः । पक्तव्य इत्यादितः कर्मत्वमात्रबोधोऽनुभवविरुद्ध इति चेत् ? प्राप्तोदकादावपि तुल्यमितिभावः ।

(२) यद्यपि तादात्म्यस्य वृत्तिनियामकत्वं नास्ति, तथापि तेन सम्बन्धित्वं भवत्येवेत्याश्रयत्वस्य तादात्म्येन स्वसम्बन्धितया न स्वनिष्ठवाच्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरितिभावः ।

(३) वस्तुतस्तु निपातानामनेकार्थत्वादप्यत्रावधारणे । तथाच व्यापार एवेत्यर्थः ।

व्यापारोऽपि, पञ्चम्या विभागमात्रम्, चतुर्थ्या उद्देश्यत्वमात्रम्। अत एवाऽऽकृत्यधिकरणमपि न विरुद्ध्यत इत्यभिप्रेत्याह–*शक्तिरेव वेति॥ षण्णामपीति शेषः(१)। "षष्ठी शेषे" (पा०सू०२।३।५०) इति सूत्रात् तस्याः सम्बन्धमात्रं वाच्यम्। कारकषष्ठ्यास्तु—शक्तिरेवेत्यूह्यम्॥

विभागमात्रमिति॥ मात्रपदेनाश्रयत्वव्यवच्छेदः। विभागस्याश्रयतयाऽन्वयादेव वृक्षादावधित्वलाभादिति भावः। वस्तुतस्तु वृक्षादेरधित्वरूपसम्बन्धेन पञ्चम्यर्थविभागेऽन्वय इत्युक्तम्। उद्देश्यत्वमात्रमित्यनेनाप्याश्रयत्वस्य सः॥ *अत एवेति*॥ कर्मत्वादिशक्तेस्तत्तद्विभक्तिवाच्यत्वकथनादेवेत्यर्थः॥

न विरुद्ध्यत इति॥ शक्तिग्रहे जातिव्यक्त्योरुभयोर्भानाविशेषेऽपि जातिरेव शक्या, 'नागृहीतविशेषणन्यायाद्' 'विशेष्यं नाभिधागच्छेत्' इतिन्यायाच्च। व्यक्तिशक्तौ व्यभिचारात् तासामानन्त्याच्चेति तत्र सिद्धान्ततमिति भावः॥ कारकविभक्त्यर्थं निरूप्य प्रसङ्गात् षष्ठ्यर्थं निरूपयति—मूले—*सम्बन्ध इति*॥ "षष्ठी शेषे" (पा०सू० २।३।५०) इति सूत्रात् कारकप्रातिपदिकार्थभिन्नः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धश्च तत्र शेषपदाऽर्थः। तत्राऽन्यविभक्तीनां मतभेदेन धर्मिधर्मवाचकत्ववदेतस्यास्तथा भ्रमो माभूदित्याशयेनाह सारे—*सम्बन्धमात्रमिति*॥ पक्षद्वयेऽपीति शेषः।

स च क्वचित् सम्बन्धत्वेन सामान्यधर्मेण वाच्यः, क्वचिच्च विशेषरूपेणैव। तत्र सामान्यरूपेण "मातुः स्मरति" इत्यादौ। विशेषरूपेण विवक्षायां स्वस्वविषये तत्तद्विभक्तीनां प्रसरात्। "राज्ञः पुरुषः" इत्यादौ तु विशेषरूपेणैव। अनेकसम्बन्धसत्त्वेऽपि सम्बन्धविशेषविवक्षया, 'नेदं चैत्रस्य' इति प्रयोगात्, सम्बन्धश्च सर्वत्र क्रियाकारकभावमूलक एव। "षष्ठी शेषे" इति सूत्रे, 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्र राजा पुरुषाय ददातीति सम्प्रत्ययाद्राजा कर्त्ता पुरुषः सम्प्रदानं, वृक्षस्य शाखेत्यत्र वृक्षे शाखेति लौकिकप्रसिद्ध्या वृक्षः शाखाया अधिकरणम्। यदेतत् सम्प्रदानं नाम चतुर्भिः प्रकारैरतद्भवति—'क्रयणादपहरणाद्याच्चायाः परिवर्तनरूपाद्विनिमयाद् इत्यनेन यत्राश्रूयमाणा क्रियाः तत्राऽपि तत्फलसम्बन्धानुमितकरणत्वादिशक्तेर्वस्तुतः सत्त्वादित्यर्थकेन भाष्येण शेषपदार्थाऽप्रसिद्धिमाशङ्क्यैवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेष इति शेषोक्तेः। क्रियाकारकसम्बन्धस्य वस्तुतः सर्वत्र सत्त्वेऽपि तन्निमित्तस्य स्वस्वामिभावादेः सम्बन्धत्वेन विवक्षणे तस्याऽविवक्षा। अविवक्षणात् शेषपदार्थसौलभ्यमिति तद्भावः।

न च सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वात् 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्र राजपदोत्तरमिव पुरुषपदोत्तरं षष्ठ्यापत्तिरितिचेद्? न यदा राज्ञः उपकारकत्वविवक्षा; तदा राजपदादेव। यदा

---

(१) कारकविभक्तीनामिति शेषः। एवं चोपपदविभक्तीनां सम्बन्धार्थकत्वं फलति।

"सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये" (पा०सू०२।३।७) इति सूत्रे शक्तिः कारकमिति पक्षस्य भाष्ये दर्शनात् । (१)एवञ्च 'देवदत्तस्य गौर्ब्रा-

---

तु पुरुषस्य तद्विवक्षा तदा पुरुषपदादपि, पुरुषस्य राजेति । नचैकदोभयत्र सेति नोक्ताऽतिप्रसङ्गः । तदुक्तं हरिणा—

द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।
तत्राऽभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपचर्य्यते ॥ इति ।

परार्थत्वात्=परं प्रति गुणानां विशेषणत्वाद्, विशेषणत्वेन विवक्षितस्य सम्बन्धं विना विशेषणत्वाऽसम्भवेन सम्बन्धो व्यक्तिरुच्यते ; उद्भूततया प्रतीयते इति तत्रैव षष्ठी । विशेष्यस्य तु पदाऽन्तराऽसमभिव्याहारे स्वरूपेणैव प्रतीयमानत्वान्न विशेष्यतानियामकसम्बन्धाकाङ्क्षा । तत्र विशेषणे अभिधीयमानः षष्ठया प्रतीयमानः प्रधाने विशेष्येऽपि उपयुज्यते ; तस्य द्विष्ठत्वस्वभावाद्राजनिरूपितविशेष्यताया राजपदसन्निधाने प्रतीयमानाया उपकारको भवतीति तदर्थः ॥

कारकषष्ठया इति । "कर्त्तृकर्मणोः कृति" (पा०सू० २।३।६५) इत्यादिसूत्रविहितषष्ठया इत्यर्थः । शेषविहितषष्ठयाः सम्बन्धरूपधर्मवाचकतया षष्ठीत्वेनैतस्या अपि तद्वाचकत्वस्य न्याय्यत्वादिति भावः । ननु कर्त्तृकर्मादिकारकविहिततृतीयादीनां कथं कर्त्रादिधर्मवाचकत्वमत अत—*सप्तमीपञ्चम्याविति* । तथाच–धर्मस्याऽपि कारकत्वस्य भाष्यसम्मतत्वेन तासां तद्वाचकत्वे न दोष इति भावः ॥

दर्शनादिति ॥ तत्र हि द्रव्यं कारकमिति पक्षे 'अद्य भुक्त्वाऽयं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता' इत्यादौ देवदत्तरूपकर्त्तृकारकस्यैक्यान्मध्यव्यपदेशासम्भवादप्राप्तसप्तमीपञ्चम्योरुपपदनाय प्रवृत्तस्य 'क्रियामध्य इति वक्तव्यम्' इति वार्त्तिकखण्डनायोक्तम् । नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति । क्रियामध्यं च कारकमध्यमपि भवति, तत्र कारकमध्ये इत्येव सिद्धमिति तत्र साधनमित्यस्य शक्तिमित्यर्थः ।

तथाच देवदत्तादिरूपकर्त्तृद्रव्यस्यक्येऽपि कालभेदभिन्नभुजिक्रियाऽनुमितकारकपदार्थकर्त्तृत्वशक्त्योर्भेदात् तन्निमित्तमध्यव्यपदेशाऽबाधाद्यथोक्तेऽनुपपत्त्याभावात् 'क्रियामध्ये' इति वार्त्तिकं नारम्भणीयमिति तद्भावः ।

इदमुपलक्षणमनभिहितसूत्रभाष्यस्य । तत्र 'संख्या विभक्त्यर्थ' इति पक्षेणाऽनभिहिताधिकारं समर्थ्य द्वयोः कारकयोरन्यतराऽभिधाने विभक्त्यभावप्रसङ्गः, क्व ? प्रासाद आस्ते, शयन आस्ते, किम् कारणम् ? यदि प्रत्ययेनाऽभिहितमधिकरणमिति कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य, न वाऽन्यतरेणाभिधानात्, अनभिहिते विधान-

---

(१) एवंचेति । उक्तरीत्या धर्मिणां विभक्त्यर्थत्वे चेत्यर्थः ।

ह्मणाय गेहाद् गङ्गायां हस्तेन मया दीयते' इत्यत्र देवदत्तसम्बन्धिनी या गौस्तदभिन्नाश्रयक(१)त्यागाऽनुकूलो ब्राह्मणोद्देश्यको गेहनिष्ठवि-

---

मित्यादिना प्रसज्ज्यप्रतिषेधे पर्य्युदासे वा नञर्थे दूषणं परिहृत्य यदि साधनं द्रव्यं स्यात् तदेकमेव तच्चाऽभिहितमिति पूर्वोक्तपरिहारो न सम्भवति अथ शक्तिः साधनम् तदा तस्याभेदादनभिहितत्वसम्भवाद्भवत्युक्तपरिहार इत्यभिप्रेत्य किं पुनर्द्रव्यं साधनमाहोस्विद् गुण इत्याशङ्क्योक्तं, किं पुनःसाधनं न्याय्यम् ? गुण इत्याह। कथं ज्ञायते। एवं हि कश्चित् कञ्चित् पृच्छति, क्व देवदत्त इति ? । स तस्मायाचष्टेऽसौ वृक्षे इति। कतरस्मिन् यस्तिष्ठति स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वाऽन्यशब्देनाभिसन्धध्यमानः कर्त्ता सम्पद्यते । द्रव्ये साधने यत् कर्म कर्मैव स्याद्यत् करणं करणमेव यदधिकरणमधिकरणमेव" इति।

कैयटेनाऽपि 'यदि द्रव्यं साधनं स्यात् तदा तस्यकरूपत्वात् तन्निबन्धनाबाधितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वाद् नानाऽर्थक्रियाकरणनिबन्धनो 'घटेन जलमाहर' 'घटं कुरु' घटोऽस्तीति व्यपदेशो न स्यात्। दृश्यते चाऽसौ। तस्मान्नानाशक्तिभावावगमः सिद्धः' इति तद्विवृतम्।

एवं च शक्तिपक्षस्याऽऽकरसम्मततया द्वितीयादीनां कर्मत्वादौ शक्तिरिति वदतां मतमपि सम्यगेवेति भावः। "प्रातिपदिकार्थ" इतिसूत्रविहितप्रथमाया यथायथं प्रातिपदिकार्थो लिङ्गं परिमाणं चाऽर्थः।

कर्माऽऽद्याधिक्ये प्रथमा मा भूदिति तत्र मात्रग्रहणम्। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य तस्य प्रत्येकं द्वन्द्वघटकपदार्थेऽन्वयात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्यादिवाक्यभङ्गः। प्रातिपदिकार्थत्वं च नामनिष्ठशक्त्यवच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताश्रयोपस्थितित्वव्यापकविषयताप्रतियोगित्वम्। उच्चैरित्याद्यर्थविषयितायास्तादृशोपस्थितित्वव्यापकत्वात् तत्र प्रथमोपपत्तिः।

एवं कृष्ण इत्यादौ कृष्णादिविषयिताया इव पुँल्लिङ्गादिविषयिताया अपि तदुपस्थितित्वनैयत्यं व्यक्तमेव। यद्यपि 'द्विकं प्रातिपदिकार्थः' इति पक्षे लिङ्गस्योपस्थितिविषयत्वं दुर्घटं, तथाप्यनुभवाऽनुरोधेन शक्त्यार्थोपस्थितेः प्राग् लिङ्गोद्बोधकसमवधानस्य नियमेन कल्पनात् तस्य तत्त्वं बोध्यम्। एवञ्चालिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणानि, तटादिशब्दजन्योपस्थितौ तु पुँल्लिङ्गादिभानस्या नैयत्यात्तत्राऽप्राप्तप्रथमाविधानाय लिङ्गग्रहणम्।

'सिंहो माणवकः' इत्यादौ सादृश्याऽद्याधिकार्थस्य प्रतीतावप्यन्तरङ्गत्वात् स्वा-

---

(१) आख्यातार्थाश्रये गोरभेदेनान्वय इति भावः।

भागजनको(१) गङ्गाऽधिकरणको हस्तकरणको मन्निष्ठो व्यापार इति बोधः । *यथायथम्*—उक्तप्रकारेण ॥

अत्र मानमुपदर्शयन् 'घटं जानाति' इत्यादौ द्वितीयाया विषयतायां लक्षणेति वह्वाकुलं वदतो नैयायिकादीन् प्रत्याह—सुपां कर्मेतीति ॥

ऽर्थमात्रनिष्ठात् तस्मात् प्रथमा सुलभैव । तत्र प्रथमाऽर्थलिङ्गस्य विशेषणतया प्रकृत्यर्थेऽन्वयो योग्यताबलादनुभवाच्च । तथैव कार्य्यकारणभावकल्पनात् । एवं 'द्रोणो व्रीहिः' इत्यादौ द्रोणप्रातिपदिकार्थातिरिक्तद्रोणपदात् परिमाणस्याधिक्येन भानात्तत्र परिमाणग्रहणम् ।

न च व्रीह्यादिपदसमभिव्याहारात् तद्भानेऽप्यन्तरङ्गत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्र एव साऽस्त्विति वाच्यम् । तथा सति द्रोणपदार्थस्य भेदसम्बन्धेनाऽन्वयानुपपत्तेः । प्रथमार्थस्य तस्य तु भेदेनाऽन्वये न किञ्चिद् बाधकमिति सम्प्रदायः ॥

नव्यास्तु—प्रातिपदिकार्थस्तत्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तं, तदाश्रयश्च । अत एव लिङ्गग्रहणं चरितार्थम् । अन्यथा "स्वामोर्नपुंसकात्" (पा०सू० ७।१।८३) इति सूत्रप्रामाण्यात् तस्याऽपि प्रातिपदिकार्थतया तदुपपादनवैयर्थ्यापत्तेः । आश्रयत्वं च वैज्ञानिकम् । शक्यताऽवच्छेदकारोप एव लक्षणेत्यन्यत्र व्यवस्थापितत्वात् । गोपीत्यादौ प्रकृत्यर्थस्य लाक्षणिकत्वेऽपि न क्षतिः । तटादिशब्दानां लिङ्गं वाच्यमेव । विसर्गादयस्तद्द्योतकाः ।

एवञ्च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यालिङ्गा लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाव्यस्त्रीपुंसादिशब्दाश्चोदाहरणमितरे लिङ्गमात्राद्याधिक्यस्य । द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकद्रोणादिशब्दानां परिमाणत्वेन परिमाणमपि लिङ्गवद् विशेष्यान्वय्यर्थः । एवञ्च लिङ्गवत् प्रातिपदिकार्थत्वाभावात् परिमाणग्रहणम् । "वीरः पुरुषः" इत्यादौ पुरुषादिपदसन्निधाने विशेष्यविशेषणभावस्याधिकस्य भानेऽपि तत्समभिव्याहारात् पूर्वं स्वार्थमात्रनिष्ठात्तस्मात् सेत्याहुः॥

"सम्बोधने च" (पा०सू० २।३।४७) इति विहितप्रथमायास्तु सम्बोधनमर्थः । प्रातिपदिकार्थापेक्षया तस्याधिक्येन भानात् पूर्वसूत्राविषयत्वात् तत्सूत्रारम्भः । तच्चाभिमुखीभवनानुकूलो व्यापारः क्रियान्वय्येवेति प्रतिपादितं प्राक् । 'यथायथं विभक्त्यर्थाः' इत्यत्रत्यं यथायथपदं व्याचष्टे—उक्तप्रकारेणेति । यदर्थबोधे या विभक्तिः समर्था तस्याः सोऽर्थोऽवसेयः । तथैवोक्तं प्राग्, द्वितीयातृतीयासप्तमीनामित्यादिनेति भावः ॥

अत्रेति । सुपां कर्मादिवाचकत्व इत्यर्थः । *नैयायिकान् प्रतीति* । प्राचीनान्

---

(१) ददातेर्विभागपूर्वकदाने वृत्तिरितिभावः ।

अयम्भावः—

सुपां कर्मादयोऽऽप्यर्थाः सङ्ख्या चैव तथा तिङाम् ।
प्रसिद्धो नियमस्तत्र (१)नियमः प्रकृतेषु वा ॥

इति वार्त्तिकतद्भाष्याभ्यां कर्मादेर्वाच्यतायास्तन्नियमस्य च लाभः ।

तथाहि–"स्वौजसमौट्" (पा०सू०४।१।२) "कर्मणि द्वितीया" (पा०सू०२।३२) इति "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" (पा०सू०१।४।२२) इत्यादेः, "लस्य" (पा०सू०३।४।७७) 'तिप्तस्झि" (पा०सू०३।४।७९) "तान्येकवचनद्विवचन" (पा०सू ·१।४।१०१) इत्यादेश्चै(२)कवाक्यतया कर्मादेस्तत्सङ्ख्यायाश्च वाच्यता लभ्यते । तथा तन्नियमश्च द्विविधो लभ्यते । द्वितीया कर्मण्येव, तृतीया करण एवेत्येवमादिरर्थनियमः । कर्मणि द्वितीयैव, करणे तृतीयैवेत्येवशब्दनियमश्च । उभयथा-

---

प्रतीत्यर्थः । यथा तन्मतं तथाख्यातशक्तिनिरूपणावसरे प्रतिपादितम् ।

ननु 'सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः' इति भाष्यात् सिध्यतु तेषां कर्मादौ शक्तिः । ।विषयत्वादौ लक्षणायां तु किं बाधकम् । क्रियाजन्यफलशालित्वरूपमुख्यकर्मत्वबाध एव तत्प्रसरादत उत्तरार्द्धप्रदर्शितनियमं बाधकत्वेनोपदर्शयिष्यन्नाशयं प्रकाशयति—*अयम्भाव इत्यादि*। "स्वौजसमौ" (पा०सू० ४।१।२) इत्यत्र कारकविभक्तिष्वादौ द्वितीयाया उपादानाद् वार्तिकेऽपि तदर्थकर्मणः प्राङ्निर्देशः । कर्मादीत्यादिना कारकान्तरसंग्रहः, अपिना शक्तिः कारकमितिपक्षोक्तकर्मेत्यादिशक्तीनां समुच्चयः ।

तथा तिङामिति । तद्वृत्तिङामपि सङ्ख्याकर्माद्यर्थ इत्यर्थः । तत्र—सुप्तिङ्क्षु । प्रकृतेषु—अर्थेष्वित्यर्थः । *वार्तिकतद्भाष्येति* । लोकादेव बहुत्वादिषु बहुवचनादि भविष्यति, किमर्थं, "बहुषु बहुवचनम्" । (पा० सू० १।४।२१) इत्यादिसूत्रमित्याक्षेपे सुप्तिङ्ङामविशेषेण विधानाद् दृष्टविप्रयोगत्वाच्च नियमार्थं वचनमितिसन्धाय, नियमाकारप्रदर्शकमिदंश लोकवार्त्तिकम् ।

अथवा प्रकृतार्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः, एकत्वादयः एकस्मिन्नेवैकवचनं, न द्वयोर्न बहुषु इत्यादि तद्भाष्यं च ताभ्यामित्यर्थः ।

नियमाकारमाह-*द्वितीया कर्मण्येवेति* । प्रकृताऽभिप्रायम् । *उभयथापीति* ।

---

(१) नियमः प्रकृतेषु वेति । प्रकृतकर्त्राद्यर्थापेक्षो नियमः । कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिनियमेन कर्त्रादौ द्वितीयादयो व्यवच्छिद्यन्ते नतु कर्मत्वादिशून्य इत्यर्थः ।

(२) एकवाक्यतात्वत्र वाक्यैकवाक्यता नतु पदैकवाक्यतेति बोध्यम् ।

ऽपि (१)सिद्धनियमविरुद्धं लक्षणादिकमसाधुत्वप्रयोजकमिति, याज्ञे कर्मणि "नाऽनृतं वदेत्" इति निषेधविषयो भवत्येवेति स्वेच्छया लक्षणाऽपि विभक्तावप्रयोजिकैव। अत एव 'विभक्तौ न लक्षणा'इत्यादिर्नैयायिकवृद्धानां व्यवहार इति (२)दिक् ॥ २४ ॥

इति श्रीरङ्गोजिभट्टात्मजकौण्डभट्टविरचितं वैयाकरणभूषणसारे सुबर्थनिर्णयः समाप्तः ॥ ३ ॥

विभक्त्यपेक्षया अर्थाऽपेक्षया चेत्यर्थः। विभक्तिनियमोऽपि द्विधा—अर्थविशेषाऽपेक्षस्तत्सामान्याऽपेक्षश्च। तत्राद्यः—कर्मार्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेद् द्वितीया तदा कर्मण्येव, न करणादौ। कर्मादियोग्ये तद्रहितप्रातिपदिकाऽर्थ एव प्रथमा, न कर्मादौ। संख्यावदर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेदेकवचनं तदा एकत्वे एव न द्वित्वादावित्याकारकः। द्वितीयस्तु—प्रातिपदिकाच्चेद् द्वितीया कर्मण्येवेत्याकारकः। अर्थनियमस्तु—कर्मार्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेत् कर्मणि विभक्तिस्तदा द्वितीयैव। कर्मादिरहिते तद्योग्यप्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकात्प्रथमैवेत्याकारक इति। सिद्धस्यैकवाक्यताबलेनेत्यादिः। तथाच विषयत्वस्य निरुक्तकर्मत्वाऽनात्मकत्वेन तत्रं द्वितीयादेः शास्त्रेणाऽविधानाद् तदर्थतात्पर्य्येण तदुच्चारणस्याऽनृतत्वादित्यर्थः। *अत एवेति*। विभक्तौ लक्षणाया अप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः।

ननु व्याकरणस्य शक्तिनिरूढलक्षणान्यतरप्रतिपादकत्वेन यत्र मुख्याऽर्थबाधप्रतिसन्धानादि तत्र शक्यसम्बन्धिनि लक्षणास्वीकारे बाधकाऽभावः। 'घटं जानाति' इत्यादितो घटादिविषयकज्ञानबोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्य द्वितीयाया वृत्तिं विनाऽनुपपन्नस्यैव लक्षणाकल्पकत्वाच्च; "विभक्तौ न लक्षणा" इति प्रवादस्त्वेकविभक्तेरपरविभक्त्यर्थे न लक्षणेत्येतत्परोऽत एव, न व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यम्। 'सुपां कर्मादयोऽप्यर्था' इत्यत्र कर्मादिपदस्य गौणमुख्यसाधारणकर्मत्वपरतयाऽप्युपपत्तेर्न तद्विरोधोऽपीत्यत आह—*दिगिति*।

तदर्थस्तु मुख्यार्थमादाय शास्त्रचारितार्थ्यं गौणे तद्व्यापारे मानाभावः। नच घटं जानातीतिप्रसिद्धप्रयोगानुरोधेन गौणेऽपि तद्व्यापारकल्पनाऽवश्यकेति वाच्य-

---

(१) सिद्धनियमविरुद्धमिति। तत्र कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिरूपप्रत्ययनियमविरोधो विषयतालक्षणाङ्गीकारे स्पष्ट एव। विषयतायाः शेषत्वाच्छेषष्ठयेवेति नियमविरोधोऽर्थनियमपक्षेऽपीति बोध्यम्।

(२) एवं च वृद्धनैयायिकविरोधेन व्याकरणविरोधेन च नव्यनैयायिकमतमनादरणीयमिति भावः

म्। जानातेर्ज्ञानविषयत्वापत्त्युपसर्ज्जनविषयत्वापादनार्थकतया मुख्यकर्मतयैवाऽस्मन्मते प्रयोगोपपत्तिसम्भवात्। वानुभवैकगम्येऽर्थे लक्षणाऽभ्युपगमेऽर्थनिर्द्देशस्य वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यादिः।

अत्र वदन्ति—शास्त्रस्य गौणे प्रवृत्त्यनभ्युपगमे स्वादीनां फलत्वेनाभिमते गत्यभावे धात्वर्थव्यापारजन्यत्वाभावेन तद्घटितमुख्याकर्मकत्वाभावात्ततो भावे कर्त्तरि च प्रत्ययानुपपत्तिरेवं वारयतेः संयोगानुकूलव्यापाराऽभावानुकूलव्यापारार्थकतायाः सर्वसम्मततया तस्यापि मुख्यसकर्मकत्वाभावेन ततोऽपि कर्त्तरि कर्मणि च लकारद्यनुपत्तिरतो गौणेऽपि शास्त्रविषयताऽवश्यमभ्युपेतव्येति न घटं जानातीत्यादीनां विषयत्वलक्षणायामप्यसाधुता।

वस्तुतस्तु शक्तिः कारकमितिपक्षस्य तन्मतेऽतिङ्सुप्सु व्यवस्थितत्वेन द्वितीयाया विषयत्वान्वव्याधेयत्वबोधकत्वेऽपि न क्षतिः। तादृशस्थले विषयरूपफलस्य धात्वपरतायाः प्रागुपपादनात् तन्मतेऽप्युक्तनियमविरोधस्य निषेधविषयतायाश्चाऽसम्भवादित्यलम्॥ २४॥

इति श्रीभूषणसारदर्पणे सुबर्थनिर्णयः॥ ३॥

॥ अथ नामाऽर्थनिर्णयः ॥

नामार्थानाह—

एकं द्विकं त्रिकं चाऽथ चतुष्कं पञ्चकं तथा ॥
नामाऽर्थ इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः ॥ २५ ॥

(१)एकं जातिः लाघवेन तस्या एव वाच्यत्वौचित्यात् । अनेकव्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात् ।

अथ नामार्थनिर्णयः ।

क्रमप्राप्तं नामार्थनिरूपणमित्याशयेनाह—*नामार्थानिति* । *जातिरिति* । तत्तत्पदार्थाऽसाधारणो धर्म इत्यर्थः । तेनाऽभावत्वाकाशत्वादीनां नित्याऽनेकसमवेतत्वरूपजातित्वाभावेऽपि न क्षतिः । एतस्स्यैव शास्त्रे स्वार्थपदेन व्यवहारः । जातेः पदार्थत्वे मानं तु—"जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्" (पा० सू० १। २।५९) इति सूत्रे "सवर्णेऽण्ग्रहणपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात् सिद्धम्" इति वार्त्तिकम् । "आकृतिं वाजप्यायनः" इति सरूपसूत्रस्थं भाष्यं च । युक्तिमप्याह-*लाघवेनेति* । एकाश्रयकशक्तेरेकस्या एव सम्भवादिति भावः ।

ननु शक्तिग्राहकशिरोमणिना व्यवहारेण व्यक्तावेव तत्परिच्छेदात् कथं जातौ तत्सिद्धिरत आह-*अनेकव्यक्तीनामिति* । पूर्वव्यवहारेण व्यक्तौ शिक्तग्रहेऽप्यानन्त्यात् तावतीषु शक्तिग्रहासम्भवात्तत्तदाश्रयभेदभिन्ननानाशक्तिकल्पने गौरवात् ; पश्चाज्जातावेव निर्द्धार्य्यते इत्यर्थः ।

एकव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादपरव्यक्तिविषयकशाब्दबोधाऽभ्युपगमे तु गोव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादश्वविषयकबोधापत्त्या तद्व्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानस्य तद्व्यक्तिविषयकबोधे हेतुताया आवश्यकल्प्यतयैकविषयज्ञानादपरव्यक्तिबोधाऽनुदयापत्त्या सकलव्यक्तिभानाऽर्थं तावद्व्यक्तिषु शक्तिकल्पनायां गौरवस्य स्फुटतया जातावेव शक्तिकल्पनोचिता । यद्यपि गौर्गोपदवाच्य इति शक्तिग्रहो व्यक्तिविषयकोऽपि, तथापि 'सविशेषणे हि विधिनिषधौ विशेषणमुपसंक्रामतः; सति विशेष्ये बाध' इति न्यायेन जातावेव सत्तां परिच्छिनत्ति । यद्वा जातिविशेष्यक एव शक्तिग्रहो गौर्गोपदशक्य इति जातिशक्तिवाद एवमेवाऽभिलापात् । व्यक्तिभानस्य त्वग्रे उपपादयिष्यमाणत्वान्न तदनुपत्तिरिति भावः ॥

---

(१) एकादिशब्दानां साधारणतयानभिमतार्थपरत्वशङ्कानिवृत्तये प्रकृते विवक्षितानर्थानाह— एकं जातिरित्यादिना ।

न च व्यक्तीनामपि प्रत्येकमेकत्वाद्विनिगमनाविरहः। एवं हि एकस्यामेव व्यक्तौ शक्त्यभ्युपगमे(१) व्यक्त्यन्तरे(२)लक्षणायां स्वसमवेताश्रयत्वं संसर्ग इति गौरवम्। जात्या तु सहाश्रयत्वमेव संसर्ग इति(३)लाघवम्। किञ्चैवं विशिष्टवाच्यत्वमपेक्ष्य 'नागृहीतविशेषण'

विनिगमनेति। एकतरपक्षपातियुक्तिरूपेत्यर्थः। तथाचेयं व्यक्तिः शक्या न जातिरित्येवं प्रत्येकव्यक्तिग्रहे विनिगमकाऽभावः। पूर्वत्र तु व्यक्तिसमुदायस्यैव कोटितया गौरवज्ञानस्यैव बाधकस्य विनिगमकत्वान्न तदभाव इति भावः। तत्पक्षेऽपि गौरवमेव बाधकमित्याह—*एवं हीत्यादि*॥

ननु उक्तविनिगमनाविरहेण सर्वास्वपि व्यक्तिषु शक्तिसिद्धावशक्यव्यक्तेरभावेन न तद्ग्राहाय व्यक्तिवृत्तिकल्पनेति व्यक्तिवादपक्षो निर्दुष्टोऽत आह—*किञ्चैवमिति*। यद्वा ननु गोत्वादिजात्यनुगतीकृतयावद्व्यक्तिषु शक्तिस्वीकारान्नाऽऽनन्त्यादिदोषोऽत आह—*किञ्चैवमिति*। एवम्—विशिष्टे शक्त्यभ्युपगमे। *नागृहीतेति*। 'नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमधिगच्छति' इतिन्यायशरीरम्। विशेषणविषयबुद्धिर्विशेष्यं नाऽवगाहत इति तदर्थः(४)। विशेष्यविषयकत्वस्य विशेषणविषयकत्वनियतत्वमिति यावत्। तथाच विशिष्टशक्तिवादे विशिष्टशक्तिग्रहस्य विशेषणविषयकत्वावश्यकतया तदुभयविषकत्वस्य पदार्थोपस्थित्यादिकारणताऽवच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया विशेषणविषयकत्वमात्रस्यैव तदवच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया विशेषणविषयकत्वमात्रस्यैव तदवच्छेदकत्वकल्पनलाघवादुचितेति जातावेव शक्तिः सिद्ध्यतीति भावः॥

नन्वेवं 'गां दद्याद् 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादौ दानावहननकर्मत्वाद्यन्वयानुपपत्तिर्ज्जातेस्तदन्वयायोग्यत्वादिति चेद् ?' अत्र केचित्—जात्याक्षिप्तव्यक्तावेव दानादिकर्मत्वान्वय इति, तन्न। प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरप्रकृत्यर्थव्यक्तौ तदन्वयासम्भवात्। तदुक्तम्—

गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम्।
शब्दान्तरैर्विभक्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीतिवत्॥ इति।

किञ्चाऽयमाक्षेपोऽर्थापत्तिः समानसंवित्सवेद्यत्वं वा। नाद्यः। अनुपपत्तिमन्तरेणाऽपि गौरस्तीत्यतो गोत्वविशिष्टबोधात्। नान्त्यः। जातिविषयकशक्तिग्रहस्य विशि-

---

(१) व्यक्त्यन्तरे लक्षणास्वीकारे बीजं च व्यक्त्यन्तरबोधान्यथानुपपत्तिः।

(२) शक्यत्वेनाभिमतव्यक्तिविशेषः स्वपदार्थः।

(३) तथाचोक्तलाघवं विनिगमकमिति न विनिगमनाविरह इति भावः।

(४) उक्तंचे भट्टैः—विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे।

न्यायाज्जातिरेव वाच्येति युक्तम् ॥ व्यक्तिबोधस्तु (१)लक्षणया। एवञ्च तत्र विभक्त्यर्थाऽन्वयोऽप्युपपद्यत इति दिक् ।

ष्टविषयकबोधहेतुत्वाऽभ्युपगमेन जातिविषयताया व्यक्तिविषयतानैयत्वरूपो वाच्योऽन्यस्यासम्भवात् । स च गोत्वमस्तीत्यत्र गोत्वविशिष्टप्रत्ययाद् व्यभिचरित इत्युक्ताऽनुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्यत आह—*व्यक्तिबोधस्त्विति* । *लक्षणयेति* । स्वशक्यगोत्वाऽऽश्रयत्वसम्बन्धरूपलक्षणयेत्यर्थः । तथाच पदवृत्तिजन्योपस्थितेरेव शाब्दबोधे हेतुतया व्यक्तेरशक्यत्वेऽपि लक्षणावृत्त्युपस्थितायां तस्यां नावघातादिकर्मत्वान्वयानुपपत्तिरिति भावः ॥

एवञ्चेति ॥ लक्षणाऽभ्युपगमे चेत्यर्थः ॥ तत्र—लक्षितव्यक्तौ ॥ *उपपद्यत इति* ॥ अन्यथा 'प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेः स नोपपद्येतेति भावः । ननु व्यक्तिलक्षणाभ्युपगमे युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति सिद्धान्तभङ्गः । गौरस्तीतिवाक्यादनुभूयमानव्यक्तिबोधानुपपत्तिश्च । लक्षणाबीजस्यान्वयानुपपत्तेस्तत्राभावादत आह–*दिगिति* ॥

तदर्थस्तु सति तात्पर्य्ये 'गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त' इत्यत्र वृत्तिद्वयस्य सर्व्वैरेवाभ्युपगमात्तादृशन्यायो, युगपच्छक्तिस्तात्पर्याऽविषये लक्षणा च नेत्येवंपर इति न तद्विरोधः । तात्पर्यानुपपत्तिसत्त्वाच्च न व्यक्तिलक्षणानुपपत्तिः । तद्विरोधाभ्युपगमे तु जातिव्यक्त्योरभेदपक्षमुपगम्य विभक्त्यर्थान्वय उपपाद्यः । तदुक्तम्—

तेन तल्लक्षितव्यक्तेः क्रियासंबन्धचोदनात् ।
जातिव्यक्त्योरभेदो वा वाक्यार्थेषु व्यवस्थितः ॥ इति ।

वस्तुतस्तु जातिधर्मिकशक्तिग्रहस्य जातिविशिष्टव्यक्तिशाब्दबोधे हेतुत्वकल्पनान्न व्यक्तिभानानुपपत्तिर्नाप्यशक्यभानापत्तिस्तस्य तद्वैशिष्ट्याभावादिति जातिशक्तिवादनिष्कर्षः । वक्ष्यते चाऽधिकमुपरिष्टात् ॥

अन्ये तु जातिशक्तित्ववादमित्थमुपपादयामासुः । माऽस्तु व्यक्तेर्भानम् । आनयनादिक्रिया केवलायां जातवसम्भवन्ती व्यक्तिसाहित्येन निष्पाद्यते । समाहारे पाणिपादसाहित्येन वादनक्रियावत् । तदुक्तं "तद्धितार्थे" (पा०सू २।१।५१) इति सूत्रे भाष्ये–"आकृतावालम्भनादीनां सम्भवो नास्तीति कृत्वा तत्सहचरिते द्रव्ये भविष्यति । यथाऽग्निरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरानयनासम्भवादचोदितमपि पात्रमानीयते । एतदेवाऽग्नेरानयनं यत्पात्रस्थस्य तथाऽऽकृतावालम्भनादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात् साहचर्य्याद् द्रव्येऽभिनिविशन्ते । सर्व एवाऽकृतेर्योगोऽन्तर्भावितद्रव्याया इति द्रव्यद्वारकः सम्बन्धः सम्पद्यत" इति । साहचर्य्ये सम्बन्धः । सरूपसूत्रे भाष्येऽपि स्फुटोऽयमर्थः । हरिरप्याह—

---

(१) निरूढलक्षणयेत्यर्थः । तत्र च नान्वयाद्यनुपपत्तिज्ञानापेक्षेति भावः ।

यद्वा केवलव्यक्तिरेव(१)एकशब्दाऽर्थः। (२)केवलव्यक्तिपक्ष एवाणग्रहणस्यैकशेषस्य चारम्भेण तस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात् । युक्तं चैतत्। (३)व्यवहारेण व्यक्तावेव तद्ग्रहणात्।सम्बन्धितावच्छेदिकाया

व्यक्तौ कार्याणि संसृष्टा जातिस्तु प्रतिपद्यते । इति ॥

गोत्वादपदानां तु गोत्वादिधर्मिवृत्तिधर्म एव शक्तिरिति न तत्र गोविशेष्यको बोधः। जातेराश्रयाऽवियोगेऽपि केवलायास्तस्याः शब्दवाच्यत्वं नानुपपन्नम्। जलाऽऽदौ दृश्यमानस्य मुखस्य स्वस्थानाऽवियोगेऽपि मुखादिपदबोध्यत्ववत्। शक्यतावच्छेदकता तु जातिगतधर्मस्यैवेति ॥

इदमपि मतं जात्या व्यक्त्याक्षेपे पर्य्यवस्यति। तच्च न चाऽपदार्थे प्रत्ययान्वय इति दूषणग्रस्तम्। विनाऽपि सङ्केतविषयतां सामान्येन सम्बन्धनियमादर्थाऽध्याहारन्यायेनोपस्थितां व्यक्तिं पुनर्जातिर्विशिनष्टि । रूपादिज्ञानविषयाणां चक्षुरादीनां चक्षुषयामीति प्रतीत्या विषयीकरणवदित्यपि केचित् ॥

शक्यसम्बन्धरूपाया लक्षणाया एकस्या लक्ष्यलक्षणतावच्छेदकयोरसम्भवेऽपि लक्ष्यार्थप्रतीतौ लक्ष्यताऽवच्छेदकभानवच्छक्यतावच्छेदके शक्यावभानेऽपि तादृशकार्य्यकारणभावबलादेव गोत्वादिभाननिर्वाहे कृतं तत्र शक्तिकल्पनयेत्याशयेनैकपदमन्यथा व्याचष्टे-*यद्वेति*। व्यक्तिरेवेत्यनेन जातिव्यवच्छेदः।

ननु सवर्णेऽण्ग्रहणमित्यादिप्रामाण्यादस्तूक्तः पक्षः। व्यक्तिः पदार्थ इत्यत्र तु किं मानमत आह-*केवलव्यक्तीति*। *एकशेषस्य चेति*। जातिपक्षे एकेनैव शब्देन द्वयोर्बहूनां वा प्रत्यायनसम्भवात् तदनर्थकं सद् व्यक्तिपक्षज्ञापकमित्यर्थः। अण्ग्रहणस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यानात् सरूपसूत्रस्य च शास्त्रीयप्रक्रियामात्रोपयोगित्वस्याऽकरे व्यवस्थापनात् कथमुक्ताऽर्थे तयोः प्रामाण्यमत आह-*युक्तञ्चैतदिति*॥ सयुक्तिकमप्येतदित्यर्थः। अपिना 'द्रव्याऽभिधानं व्याडिः' इति सरूपसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यं समुच्चीयते। युक्तिमेवाह-*व्यवहारेणेति*॥

---

(१) 'द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति' इति न्यायेन 'एव'पदमुपात्तम्। अन्यथा 'केवल'शब्देनैव व्यावृत्तिसिद्धौ 'एव' पदं व्यर्थं स्यादिति।

(२) केवलव्यक्तिपक्ष इति। जातिविशिष्टव्यक्तेः पदार्थत्वमते तु तज्जात्यवच्छिन्नविशेष्यताकशक्तिग्रहत्वेन न तज्जातिप्रकारकतदाश्रयविशेष्यकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतया अत्वादिजात्याश्रयसकलव्यक्तिग्रहणसम्भवेनाण्ग्रहणं अणुदित्सूत्रे व्यर्थं स्यात्। केवलजातिशक्तिमते तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्येतत्सूचनार्थमेव केवलपदमुपात्तम्।

(३) व्यवहारेणेति। 'घटमानय' इति वाक्यप्रयोगानन्तरकालिकमध्यमवृद्धकर्तृकानयनरूपव्यवहारेण प्रथमतः व्युत्पित्सोर्बालस्य व्यक्तावेव शक्तिग्रहादित्यर्थः।

जातेरैक्याच्छक्तिरप्येकैवेति न गौरवमपि ।

नचैवं घटत्वमपि वाच्यं स्याच्छक्यतावच्छेदकत्वात् । तथाच 'नाऽगृहीतविशेषण'न्यायात् तदेव वाच्यमस्त्विति शङ्क्यम् । अकारणत्वेऽपि कारणताऽवच्छेदकत्ववदलक्ष्यत्वेऽपि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववत्तथात्राऽपि सम्भवात् । उक्तञ्च—

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् ।
शब्दः सुकरसम्बन्धो न च व्यभिचरिष्यति ॥ इति ॥

एतत्तत्वं शक्तिवादे वक्ष्यते । एतत्कल्पे पूर्वोक्तं शक्त्याऽऽनन्त्यदोषं समुद्धरति-*सम्बन्धितावच्छेदकस्येति* । शक्तिग्रहे धर्म्मिताऽवच्छेदकस्येत्यर्थः, लिङ्गसर्वनामनपुंसकत्वादुद्देश्यसमर्पकत्वाद्वा न तत्त्वाऽनुपपत्तिः । तथाच सम्बन्धिताऽवच्छेदकजात्यनुगतीकृतनानाव्यक्तिष्वेकधर्मावच्छिन्नाया एकस्या एव शक्तेरुपगमान्न तन्नानात्वप्रयुक्तगौरवमिति भावः ॥

एवमिति । विशिष्टे शक्तित्वस्वीकारे इत्यर्थः । घटत्वादेर्घटादिनिष्ठशक्यताऽवच्छेदकत्वाभ्युपगम इति यावत् ॥ तदेव-घटत्वाद्येव, वाच्यम्-शक्यमित्यर्थः । शक्यत्वे हेतूपन्यसनम्-*न्यायादिति* । *अकारणत्वेऽपीति* । दण्डत्वाऽऽदीनामन्यथासिद्धत्वेनाकारणत्वेऽपि,तीरत्वादीनां प्रवाहाद्यऽसम्बन्धितया लक्ष्यत्वेऽपि च तत्र तन्निष्ठाऽवच्छेद्यतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धाऽऽत्मिकाया विषयिताविशेषाऽऽत्मिकाया वा अवच्छेदकताया अभ्युपगमवदशक्यस्यापि घटत्वादेस्तादृशशक्यताऽवच्छेदकत्वसम्भवात् । शक्यत्वे सति शक्यविशेषणतापन्नस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वमिति नियमे मानाभावादिति भावः ।

उक्तेऽर्थे(१)सम्मतिमाह—*उक्तञ्चेति* । *आनन्त्येऽपीति* । भावानां व्यक्तीनां नानात्वादपरिच्छेद्यत्वेऽपि । *एकम्*-अनुगतजात्यादिधर्मम् । *उपलक्षणम्*-अशक्यत्वेऽपि शक्यव्यावर्त्तकं, *कृत्वा*-अभ्युपगम्य, *शब्दो*-गवाद्यात्मकः, *सुकरसम्बन्धः*-सुग्राह्यगवादिनिष्ठवाच्यतासम्बन्धः । *न चेति* । शक्तिग्रहाऽविषयव्यक्ति बोधयिष्यतीति तदर्थः । गोत्वादिसामान्यलक्षणया सर्वास्वेव व्यक्तिषु शक्त्यवधारणादिति भावः । अधिकमग्रे वक्ष्यते ॥

व्यक्तिरेवाऽत्र द्रव्यपदेन व्यवह्रियते सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वात् । उक्तञ्च—

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षिते ॥ इति ।

---

(१) अरुणाधिकरणस्थभट्टानामित्यादौ योज्यम् ।

स्वभावादेव बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षिततत्तद्धर्माऽवच्छिन्नबोधकं सर्वनाम यस्मिन् धर्मिणि तादृशधर्मं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रयुज्यते। इदं तदिति परामर्शयोग्यमिति यावत्। द्रव्यपदेन व्यवह्रियत इत्यर्थः। भेद्यत्वेन विशेष्यत्वेनेत्यादि तु लक्षणान्तरपरम्। एतत्पक्षे तु जात्यादेरपि विशेष्यत्वविवक्षायां द्रव्यत्वमिष्टमेव। तिङन्ताऽर्थक्रियायाः किमादिभिः परामर्शात् स्तोकाद्यर्थनिरूपितविशेष्यतावत्त्वाच्च द्रव्यत्वमस्त्येव। "विप्रतिषिद्धम्" (पा०सू० ४।१३) इत्यादौ च सामर्थ्यात्तन्त्रान्तरप्रसिद्धद्रव्यग्रहणम्। "चादयोऽसत्त्वे" (पा०सू० १।४।५७) इत्यत्र प्रथमकल्पोक्त द्रव्यस्यैव पर्युदासो बोध्यः।

शक्यतावच्छेदकत्वं च शक्यनिष्ठविशेष्यताऽवच्छेदकतया भासमानत्वम्। घटाऽऽदिपदेशक्तिग्रहे च घटत्वाऽऽदेरेव तत्त्वं, न पृथिवीत्वादिबोधः। आकाशशब्दस्य शब्दाश्रयत्वे शक्त्यभावेऽपि ततस्तद्रूपेणैव बोधः। तद्विशिष्टशक्तिग्रहस्य तद्बोधहेतुत्वात्। यद्वाऽऽकाशत्वमखण्डोपाधिः। वृद्धिसूत्रोक्तरीत्या तत्पदं वाऽऽकाशशब्दशक्यतावच्छेदकमिति नाकाशः शब्दाश्रय इति प्रयोगानुपपत्तिरिति द्रव्यवादनिष्कर्षः।

ननूक्तपक्षद्वयमपि न विचारसहम्। तथाहि—जातिशक्तिवादे गोत्वादिपदात्तद्विशिष्टबोधापत्तिर्गोत्वशक्तिग्रहस्य तद्विशिष्टबोधौपयिकस्य सत्त्वात्। न च निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहो गोत्वविशिष्टबोधे हेतुर्गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहश्च गोत्वत्वेन तदुपस्थितौ शाब्दबोधे च हेतुरिति वाच्यम्। गोत्वं न गोपदशक्यमिति गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकबाधग्रहकाले निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहसम्भवेन गोत्वविशिष्टबोधापत्त्या गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहस्य तादृशबोधहेतुताया आवश्यकत्वात्।

यदि च गोत्वे निरवच्छिन्नैव शक्तिः। गोपदं गौरित्याकारकं शक्तिसम्बन्धेन गोत्वप्रकारकं गोपदत्वविशिष्टविषयकं शक्तिज्ञानं गोत्वविशिष्टबोधहेतुरिति नोक्तबाधकाले शाब्दबोधापत्तिरिति विभाव्यते। तदापि कदाचित् समवायेन गोत्वविशिष्टबोधः, कदाचित् कालिकादिसम्बन्धेनेति व्यवस्थाऽनुपपत्तिः। गोत्वविषयकशक्तिज्ञानस्याविशिष्टत्वात्। मन्मते तु समवायेन गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति तेन सम्बन्धेन गोत्वविशिष्टशक्तिग्रहस्यैवमितरसम्बन्धेन तादृशविशिष्टविषयबाधे तेन सम्बन्धेन तादृशविशिष्टशक्तिज्ञानस्य हेतुतया तन्नियमोपपत्तेः। गोपदाद् गौरित्याकारकशक्तिग्रहात् तादृशबोधाऽननुभवाच्च गोत्वादिपदानां गोत्वत्वे शक्तिरित्यपि न।

प्रकृतिजन्यबोधप्रकारे भावप्रत्ययविधानात् गवेतराऽसमवेतत्वविशिष्टसकलगोसमवेतत्वरूपस्य गुरोः शक्यत्वाऽभ्युपगमे लाघवमूलकाऽऽकृतिवादस्य मूले शैथिल्यापत्तेश्च। व्यक्तिवादेऽपि पदमात्रस्यैव व्यक्तिबोधकत्वाऽविशेषत्वात्। गौश्च नील इत्यादीनां सह प्रयोगाऽऽनुपपत्तिः।

वस्तुतस्तु, "न ह्याकृतिपदार्थकस्य(१)द्रव्यं न पदार्थः" इतिभाष्याद् विशिष्टं वाच्यम् ।

किञ्च हस्तिपकव्यक्त्यन्तरे सम्बन्धग्रहे यत्र हस्तिपके सम्बन्धो न गृहीतस्तस्याऽपि हस्तिदर्शने स्मरणाऽऽपत्त्या तद्व्यक्तिविषयकसम्बन्धग्रहस्य तदुपस्थितिनियामकत्वस्यावश्यकतया कथमेकविषयकशक्तिज्ञानादपरविषयकोपस्थितिः । सामान्यलक्षणा त्वापातरमणीयैवेत्यभिप्रायवानाह—*वस्तुतस्त्विति* । *विशिष्टमिति* । जातिविशिष्टा व्यक्तिर्व्यक्तिविशिष्टा जातिर्वेत्यर्थः ।

यद्यपि "आकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थो, द्रव्यपदार्थकस्य चाकृतिर्न पदाऽर्थ' इत्युभयोरुभयं पदाऽर्थः" इतिभाष्याद्विशकलितयोरेवाकृतिव्यक्त्योः शक्तिग्रहविषयता लभ्यते, तथापि "कस्यचित् किञ्चिद् गुणभूतं किञ्चित् प्रधानम्" इत्युत्तरभाष्यपर्यालोचनया तत एव विशिष्टे शक्त्यवधारणात् तथोपादानमविरुद्धम् । अन्यथा तृतीयोपात्तैकत्वकरणत्वयोरिव विशेष्यविशेषणभावाऽनापन्नजातिव्यक्त्योः शक्यत्वे गोर्यद् गोत्त्वं व्यक्तिश्चेति समूहालम्बनबोधापत्तेः । शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समानप्रकारकत्वनियमात् । एवमेवाऽवयवसंयोगरूपाऽऽकृतौ । तथाच सूत्रितं गौतमेन "जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः" इति त्रिष्वेकैव शक्तिरिति बोधनाय च तत्रैकवचनम् । "गुणभूतम्"इति भाष्यस्य च स्वारसिकतयेति शेषः । जातेः कदाचित् प्राधान्येन भानं तु तात्पर्यग्रहसापेक्षमिति तदाशयः । जातेः प्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्यामादाय तत्र द्विवचनाद्युपपत्तिर्बोध्या । तदुक्तं कैयटेन–'यथा भवत' इत्यादौ क्रियाप्राधान्येऽपि साधनकृतो वचनभेदः, एवमाकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यदोष' इति । द्रव्यप्राधान्येऽपि क्वचिज्जातिसंख्यामादाय वचनं, 'ब्राह्मणं न हन्यात्' इत्यादौ यथा । जातेः प्राधान्ये च निरवच्छिन्नाया एव व्यक्तेः प्रकारताविशेष्यीभूतजात्या च तदनुगमः । न हि प्रकारीभूतमेवाऽनुगमकमिति नियम इति तत्कल्पपरिष्कारः ।

वस्तुतस्तु जातिविशिष्टव्यक्तिरेव शक्या । गवादिपदाद्गोविशिष्टगोत्वबोधस्याऽननुभवेनोक्तकल्पाऽसम्भवात् । अत एव तथैव व्याख्यातम् । जात्यतिरिक्तपदाऽर्थस्य किञ्चिद्धर्माऽवच्छिन्नत्वमिति नियमेन निरवच्छिन्नायास्तस्या जात्यंशे भानाऽयोगात् । गोत्वस्यऽन्वयितावच्छेदकरूपेणाऽनुपस्थित्या तत्तत्कर्मत्वाऽऽद्यन्वयासम्भवाच्च । 'सम्पन्नो व्रीहिः' इत्यादौ तु स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थव्यक्तावेवैकत्वान्वयः । उक्तस्थले 'एकवचनोपस्थितानि नानैकत्वानि न नाना व्रीहिष्वन्वीयन्त' इति तु न सत् । सजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपसजातीय-

---

(१) 'आकृतिः पदार्थो यस्य' इति बहुव्रीहिः । 'शब्दस्य' इति शेषः । एवं च आकृतिवाचकस्य शब्दस्य यद् द्रव्यं न वाच्यमिति न, किन्तु वाच्यमेवेति तदर्थः ।

द्वितीयरहित्वस्यैवैकवचनाऽर्थत्वेन तत्र तस्य बाधात् संख्यारूपैकत्वस्य द्रव्यमात्रसाधारण्येनाऽर्थत एव लाभादनुपयोगात्तस्यैकवचनाऽर्थत्वाभावाच्च ।

अत एव "पशुना यजेत" इत्यत्र तादृशैकत्वस्यैकवचनेन विवक्षितत्वान्नाऽनेकपशुकरणकयागादृष्टसिद्धिः । समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेण साजात्यस्य विवक्षणाच्च नाऽत्र घटोऽस्तीत्यादौ घटनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकैकत्वाप्रसिद्धिः । एतद्देशविद्यमानघटनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकैकत्वस्यैव तत्र बोधेन तस्योक्तरीत्या प्रसिद्धिसम्भवात् । एवञ्च व्यक्तिविशेष्यकबोधाऽभ्युपगमे क्वाऽप्यनुपपत्तेरभावेन तस्य च तद्विशेष्यकशक्तिग्रहमन्तरेणाऽसम्भवाद्गवादिपदानां जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिः । व्यक्तिमात्रविषयकस्य जातिमात्रविषयकस्य वा शक्तिज्ञानस्य जातिविशिष्टव्यक्तिशाब्दबोधहेतुतायामुक्तदोषस्य दुरुद्धरत्वादिति सारनिष्कर्षः॥

अन्ये तु—"उभयोरुभयं पदार्थ" इति भाष्याज्जातौ व्यक्तौ च गवादिपदानां शक्तिः । परन्तु व्यक्तिशाब्दबोधेऽपि जातिविषयकत्वेन जातिशक्तिज्ञानस्यैव हेतुता । व्यक्तिशक्तिस्तु स्वरूपसत्युपयुज्यते । अशक्यस्याऽपि शाब्दे भानाऽभ्युपगमे गवादिपदादशक्यगवादिव्यक्तेरिवाऽशक्यघटादीनामपि भानापत्त्या व्यक्तिशक्तिरावश्यकी । अयमेव कुब्जशक्तिवाद इति व्यवह्रियते । शाब्दबोधकारणतावच्छेदककोटौ व्यक्तिविषयकत्वस्यानिवेशात् । तथाच गोत्वप्रकारकगोविषयकशाब्दबोधे गोत्वविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकशक्तिज्ञानं कारणम्, न तु गोत्वविशिष्टविषयकगोपदशक्तिमति गौरित्याकारकं गोत्वमस्तीत्यादौ तादृशगोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानाभावान्न गोत्वविशिष्टबोधप्रसङ्ग इत्याहुः ।

तदप्यपातमनोरमम् । गोत्वविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकशक्तिग्रहे कारणताऽवच्छेदककोटौ गोत्वविषयकत्वस्य प्रवेशे गौरवात् ।

ननु माऽस्तु तद्विषयकत्वस्यावच्छेदककोटौ निवेशः। गोपदशक्तिमती गौरित्याकारकशक्तिग्रहस्य गोत्वप्रकारकत्वेन गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दबुद्धिहेतुत्वे व्यक्तिविषयतायाः कारणताऽवच्छेदककोटावनिवेशेन लाघवात् । देशान्तरस्थव्यक्तिविशेष्यकबोधाऽनुपपत्त्या समानविशेष्यकत्वेन कार्यकारणभावासम्भवेन समानप्रकारकत्वेनैव कार्य्यकारणभावोपगमादिति चेत्? मैवम् । व्यक्तिविषयतायाः कारणताऽवच्छेदककोटावनिवेशे व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न च तदस्वीकारे गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वाऽसम्भवः, व्यक्तौ शक्त्यभावेन तादृशशक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वादिति वाच्यम् । शक्तिर्हि न स्वरूपसती शाब्दबोधहेतुरपभ्रंशादपि बोधोदयादगृहीतशक्तिकाच्छाब्दबोधापत्तेश्च, किन्तु ज्ञाता । तथाच यदंशे शक्तिज्ञानहेतुस्तदेव शक्यमिति जातिवद् व्यक्तिरपि शक्यैव । एवं तद्वैशिष्ट्यमपि तथा । अन्यथा व्यक्ताषेव शक्तिर्व्यक्तिशक्तिज्ञाने जातेरपि प्रकारकत्वात् समानप्रकारत्वेन शक्तिज्ञानपदार्थोस्थितिशाब्दबुद्धीनां कार्य्य-

एकमित्यस्य चाऽयमभिप्रायः-शक्तिज्ञाने च विषतयाऽवच्छेदिका जातिरेकैव । तथाच घटत्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबोधे घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतेति कार्यकारणभाव इत्यादि

कारणभावादिति जातावपि शक्तिरुच्छिद्येत ।

नच यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानं कारणं तदवश्यं शक्यमिति नियमाज्जातौ शक्तिः सेत्स्यतीति वाच्यम् ? तर्हि व्यक्तिविषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य हेतुतया व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वादुक्तेऽर्थे भाष्योपन्यसनं तु "कस्यचित् प्रधानभूतं, किञ्चिद् गुणभूतम्" इत्युपसंहारभाष्यानालोचनमूलकमेवेत्यास्तां तावत् ॥

नन्वेवमेकमिति पक्षस्य (१)निरालम्बनतापत्तिरत आह—*एकमित्यस्य चेति* । बोधकत्वं शक्तिरिति मते बोधकत्वज्ञानविषयबोधांऽशे प्रकारितयावच्छेदकत्वशक्तिरित्यर्थलाभात्तदाश्रयजातेरैक्याच्छब्दनिष्ठबोधकत्वस्यैव विनिगमनाविरहादर्थनिष्ठबोध्यत्वस्याऽपि शक्तित्वमिति मतेऽप्यस्मात् पदादेतदर्थबोधो भवत्विति शक्तिज्ञाननिष्ठशाब्दधीहेतुतायां प्रकारितयावच्छेदिकाया जातेरैक्याद्वा तत्पक्षोपपत्तिरित्यर्थः । तथा च तादृशप्रकारितावच्छेदकतारूपायाः शक्तेर्जातिमात्रनिष्ठतयाऽऽकृतिरेव पदार्थ इति पक्षः समर्थितो भवति । अवच्छेदकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपाया घटत्वाद्यात्मकत्वेऽप्यवच्छेद्याऽवच्छेदकभाव उपहिताऽनुपहितभेदात् समर्थनीयः ।

एवमेवैकं व्यक्तिरिति पक्षोऽपि समर्थनीयः । तादृशज्ञाननिष्ठशाब्दबोधकारणतायां बोधांशे विशेष्यताया व्यक्तेरवच्छेदकत्वात् । एतत्पक्षे चावच्छेद्यावच्छेदकभावस्य सामञ्जस्येनोपपत्तिर्गोत्वादिजात्याऽनुगमान्न तदानन्त्यमपि । शक्यतावच्छेदकप्रकारकव्यक्तिबोधे व्यक्तिशक्तिग्रहस्यैतत्कल्पे हेतुतया चलत्वादिना गवादिव्यक्तिबोधार्थं तत्प्रयोगस्याऽप्युपपत्तिश्चेति बोध्यम् ॥

ननु 'घटो घटपदबोध्यः' इत्याकारकशक्तिज्ञानात् स्वरूपतो घटत्वप्रकारकविशिष्टबुद्धेरिव जातित्वेन घटत्वविशिष्टबुद्धेरप्यापत्तिस्तत्कार्यताकच्छेदकाक्रान्तत्वादत आह—*तथाचेति* । *घटत्वप्रकारकविशिष्टबोधे इति* । स्वरूपतस्तत्प्रकारकबोध इत्यर्थः ॥ *कार्य्यकारणभाव इति* । तथाच 'जातिमान् घटः' इति बोधस्य घटत्वांशे जातित्वप्रकारकत्वेनोक्तशक्तिज्ञानकार्य्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेनोक्तापत्तेरसम्भवात् घटत्वांशे जातित्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति तु तदंशे जातित्वप्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वाऽन्तरं कल्पनीयमिति भावः ।

ननु तदंशेऽन्याप्रकारकत्वघटितधर्मस्यार्थसमाजग्रस्ततया कथं कार्य्यतावच्छेदकत्व-

---

(१) 'विशिष्टस्य पदार्थतास्वीकारे' इति शेषः ।

प्रपञ्चितं भूषणे ।

तदेतदभिप्रेत्याह —*द्विकमिति* । जातिव्यक्ती इत्यर्थः । पूर्वपक्षविरोधपरिहारः पूर्ववत् ॥ *त्रिकमिति* ॥ जातिव्यक्तिलिङ्गानीत्यर्थः । (१)सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था नपुंसकत्वम् । आधिक्यं पुंस्त्वम् । अपचयः स्त्रीत्वम् । तत्तच्छब्दनिष्ठं तत्तच्छब्दवाच्यं च तमेव विरुद्धधर्ममादाय तटादिशब्दा भिद्यन्ते ।

मत आह—*प्रपञ्चितमिति* । तथाच निरवच्छिन्नप्रकारताकतद्विशिष्टबुद्धि प्रति निरवच्छिन्नतत्प्रकारताकतच्छक्तिज्ञानस्य, सावच्छिन्नतत्प्रकारताकतद्विशिष्टबुद्धि प्रति सावच्छिन्नतत्प्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनान्नोक्तापत्तिरिति तन्नोक्तमित्यर्थः । *तदभिप्रेत्येति* । उक्तरीत्या विशिष्टस्य शक्यत्वमुपगम्येत्यर्थः । *जातिव्यक्ती इति* । विशेष्यविशेषणभावापन्ने ते इत्यर्थः ॥

पूर्वपक्षादिति । एकमिति पक्षादित्यर्थः । तत्पक्षे हि शाब्दज्ञानकारणतायां बोधांशे प्रकारितयावच्छेदकत्वं शक्तिरिति जातिरेव शक्या । विशेष्यितयावच्छेदकत्वमिति मते केवलव्यक्तिरेव शक्येति सिद्धान्तितम् । अत्र तु विषयितात्वेन प्रकारिताविशेष्यिते अनुगम्य तत्र विषयितयाऽवच्छेदकत्वं शक्तिरित्युपगमाद् द्वयोरपि नाऽमार्थत्वसिद्धिरिति न तयोः परस्परविरोधशङ्केति भावः । एतेषां मतानामाकारारूढत्वेऽपि व्यक्तिः पदार्थ इति पक्ष एव क्षोदक्षमः । प्रत्येकपदशक्तिनिर्णयस्त्वन्यतोऽवधार्य्यः ॥

लिङ्गानीति । लिङ्गत्वं च प्राकृतगुणवतो धर्मविशेषः । तद्विशेषश्च नपुंसकत्वादीत्याशयेनाऽऽह—*सत्त्वेति* । *साम्यावस्थेति* । उपचयापचयराहित्येनावस्थानमित्यर्थः । उपचयो वृद्धिः, अपचयस्तन्न्यूनत्वम् ॥ *तत्तच्छब्दनिष्ठमिति* । जातिगुणक्रियादिभेदभिन्नशब्दनिष्ठम् ॥ *तत्तच्छब्दवाच्यं चेति* । स्वाश्रयशब्दवाच्यं चेत्यर्थः । पुँलिङ्गः शब्द इति व्यवहारात्, "तस्माच्छसो नः" (पा०सू० ६।१।१०३) "स्वमोर्नपुंसकात्" (पा० सू० ६।२३) इत्यादिसूत्रप्रमाण्याच्चेति भावः ॥ *तमेवेति* ॥ समानाऽनुपूर्वीकत्वेऽप्युपचयाद्यवस्थारूपं परस्परसमानाधिकरणं लिङ्गमाद्यैवेत्यर्थः ॥ *भिद्यन्ते इति* ॥ पुँस्त्वादिलिङ्गकेतरव्यावृत्तिविधेयकानुमित्युद्देश्या

---

(१) स्तनकेशवती नारी लोमशः पुरुषः स्मृतः । इत्यादिलौकिकस्त्रीत्वादिकं नैतच्छास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहकं—'गोधा' इत्यादिषु टाबाद्यभावप्रसङ्गात् । तत्र स्तनकेशाभावात् । यद्यपि स्तनकेशशब्दस्य भगे, लोमशब्दस्य लिङ्गे च लक्षणास्वीकारे नायं दोषः, तथापि दारान् इत्यत्र नत्वाभावप्रसङ्गेन भाष्यकारोक्तमेव लक्षणमदुष्टमिति । तत् कथयति—सत्त्वेति ।

केषाञ्चिदनेकलिङ्गत्वव्यवहारस्तु समानाऽनुपूर्वीकत्वेन शब्दानामभेदारोपात् ।

एवञ्च पदार्थपदे पुंस्त्वमेव । व्यक्तिपदे स्त्रीत्वमेव । वस्तुपदे नपुंसकत्वमेवेति । सर्वत्रैवायं पदार्थः, इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु, इति व्यवहारः, तटस्तटीतटमिति चोपपद्यते ।

तच्च लिङ्गमर्थपरिच्छेदकत्वेन(१) अन्वेतीति पश्वादिशब्दोक्तं पशुः

भवन्तीत्यर्थः ॥

ननु लिङ्गस्योक्तावस्थारूपत्वे तासां परस्परविरुद्धानामेकत्राऽवस्थानासम्भवेन केषुचिच्छब्देष्वनेकलिङ्गकत्वव्यवहारः किं निबन्धनोऽत आह–*केषाञ्चिदिति* ॥ तटादिशब्दानामित्यर्थः ॥

वस्तुतस्तेषां विरुद्धत्वेऽपि शब्दानां समानानुपूर्वीकत्वनिबन्धनाभेदाध्यासादनेकलिङ्गकत्वव्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः । अर्थनिष्ठम्–'स्तनकेशवती नारी लोमशः पुरुष स्मृतः' इत्यादिस्मृतिलक्षितं लिङ्गं तु नात्राऽश्रयितुं शक्यम् । दारानित्यादौ शस्प्रकृत्यर्थं तदभावेन नत्वाद्यनापत्तेः । तथाच भाष्यम्—"एकाऽर्थशब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्च" इति । एकस्मिन्नर्थे "पुष्यस्तारकानक्षत्रम्" इति लिङ्गनानात्वदर्शनात्, 'कुटीकुटीर' इत्यादौ रेफस्याऽवयवस्योपजनेऽपि लिङ्गभेददर्शनाच्चान्यदेव शब्दनिष्ठं लिङ्गमिति तदर्थः । अर्थनिष्ठत्वे तु–पुंलिङ्गः शब्द इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्चेति भावः॥

एवञ्चेति ॥ पारिभाषिकशब्दनिष्ठलिङ्गस्य व्यवहारौपयिकत्वे चेत्यर्थः ॥ *व्यवहार इति* ॥ अर्थनिष्ठस्य तस्य तन्नियामकत्वे तु स्त्रीव्यक्तिर्वस्तुपदार्थपदाभ्यां न व्यवह्रियेत; एवं पुरुषादिरपि व्यक्त्यादिशब्दैः स्तनकेशादिरूपलौकिकलिङ्गस्य खट्वादावभावेन तद्वाचकात् स्त्रीप्रत्ययाद्यनापत्तेश्चेति भावः । *तटस्तटीति* ॥ अर्थे लौकिकलिङ्गाभावेऽपि परस्पराऽसमानाधिकरणपारिभाषिकलिङ्गवत्त्वेन विभिन्नानां तटादिशब्दानां तत्तत्कार्यभाक्त्वमुपपद्यत इत्यर्थः ।

ननु शब्दनिष्ठोक्तलिङ्गस्यैव स्त्रीपुंसादिव्यवहारौपयिकत्वे तस्य स्त्रीवाचकपशुशब्देऽपि सत्त्वात् 'पशुना यजेत' इत्यत्र पशुस्त्रीकरणकयागादप्यदृष्टसिद्धिः स्यात्, तदुपात्तलिङ्गस्य व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिङ्गवत् स्त्रीपुंसादिसाधारण्येनाऽर्थापरिच्छेदकत्वादत आह—*तच्चेति* ॥ शब्दनिष्ठमेवेत्यर्थः ॥ *अर्थेति* ॥ अर्थमपि परिच्छिनत्तीत्यर्थः ।

---

(१) तद्विशेषणत्वेनेत्यर्थः । लिङ्गविशेषविशिष्टस्यैवार्थविशेषवाचकतया लिङ्गानुशासनशास्त्रसिद्धतया च स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेनार्थविशेषणत्वोपपत्तिः । एवं च पुंस्त्वविशिष्टपशोरेव विधानाच्छाग्या न तत्करणापत्तिः । पुंलिङ्गस्य पशुशब्दस्य पुंव्यक्तेरेव वाचकत्वमन्यथा परम्परया तस्यार्थविशेषणत्वाभ्युपगमवैयर्थ्यापत्तेरितिभावः ।

स्त्रियां नास्तीति पशुनेत्यादिविधिर्न छाग्यादीनङ्गत्वेन प्रयोजयतीति-विभावनीयम्। नच व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिङ्गस्येव पश्वादिशब्दोक्त-स्यापि साधारण्यं शङ्क्यम्। व्यक्तिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन तथा सम्भवेऽपि पशुशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वे प्रमाणाभावात्।

"पश्वाऽनतायुं गुहा चरन्तं" "पश्वे नृभ्यो यथा गवे"इत्यादिवेदे दर्शनाच्च ॥ मीमांसायां चतुर्थे "पशुना यजेत" इत्यत्रैकत्वपुँस्त्वयोर्वि-वक्षितत्वान्नाऽनेकपशुभिः पशुस्त्रिया वा याग इति प्रतिपादितत्वाच्च ॥

वस्तुतस्तु विशेषविध्यभावे उप्रत्ययान्तानां पुँस्त्वस्य व्याकरणेन निर्णीतत्वाद् वेदभाष्येऽपि "जसादिषु छन्दसि वा वचनम्" इति ना-भावाऽभाव इत्युक्तेः पशुशब्दस्य नित्यपुँस्त्वनिर्णयात्। प्रकृते-"छागो वा मन्त्रवर्णात्" (१)इति न्यायेनैव निर्णयः। मन्त्रवर्णे हि-"छागस्य

तदेवाह—*पश्वादिशब्दोक्तमिति*। लिङ्गमिति शेषः। यदि स्त्रीपशुर्यागाङ्गत्वेन विवक्षितोऽभविष्यत्तदा, अस्त्रीविहितनाभावं विभक्त्यन्ते न प्रयोक्ष्यत्। तदन्तपशु-शब्दप्रयोगात्तु पुम्पशुरेव यागाङ्गमिति निर्णीयते इत्यर्थः। स्त्रीलिङ्गार्थकपशुशब्दाद् "आङो नाऽस्त्रियाम्" (पा० सू० ७।३।१२०) इति विहितनाभावस्य तृतीयैकवचनेऽ-सम्भवेन तदन्तपशुशब्दप्रयोगात् तदर्थस्य पुंस्त्वाऽवगतेरिति भावः।

ननु व्यक्त्यादिशब्दानामर्थनिष्ठलिङ्गानादरेण प्रवृत्तिवत्पशुशब्दस्य तथा प्रवृत्तौ बाधकाभावादुक्तदोषो दुरपह्नव इत्याशङ्क्य निराचष्टे—*नचेति*। व्यक्त्यादीत्या-दिना वस्त्वादिपदसंग्रहः। साधारण्यं स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेन, स्त्रीपुंसवृत्तित्वं नित्य-स्त्रीलिङ्गत्वेनेति "स्त्रियां क्तिन्" (पा० सू० ३।३।८४) इत्यनुशासनादिति भावः।

ननु 'पशुना यजेत'इति वैदिकप्रयोग एव तस्य नित्यपुंस्त्वे मानं स्यादत आह—*पश्वेति*। तथा च वेदे पशुशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वस्याऽपि दर्शनेन न तस्य व्यक्त्यादि-शब्दसाम्यमिति भावः। स्वोक्तेऽर्थे मीमांसकसम्मतिमाह—*मीमांसायामिति*। वक्ष्यमाणाऽस्वरसादाह—*वस्तुतस्त्विति*। ननु उप्रत्ययान्तानां नित्यपुंस्त्वे पश्वे-त्यादिस्त्रीलिङ्गप्रयोगाऽनुपपत्तिरत आह—*वेदभाष्येऽपीति*। तथा च व्यक्त्यादि-शब्दोक्तलिङ्गस्येव पशुशब्दोक्तलिङ्गस्यापि स्त्रीपुंससाधारण्यान्न तस्यार्थपरिच्छेद-कत्वमिति भावः।

ननु कथं तर्हि पुम्पशोरेव यागाङ्गत्वनिर्णयोऽत आह—*छागो वेति*। न्यायेनै

---

(१) तदभिप्रायस्तु- 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यत्र पशुशब्देन नाश्वादिर्गृह्यते, किन्तु

वपाया मेदसः' इति श्रूयते । तत्र छागस्येति च्छाग्यामसम्भावितमिति भवति ततः पुंस्त्वनिर्णय इति विस्तरेण प्रपञ्चितं भूषणे ।

वेत्येवकारेण लिङ्गस्याऽर्थपरिच्छेदकस्य व्युदासः । यथा—"सारस्वतौ मेषौ" इत्यत्र तद्धितप्रकृतिशब्दः स्त्रीलिङ्गः पुंलिङ्गो वेति सन्देहे, "सन्दिग्धे वाक्यशेषात्" (मी० सू० १।४।१९।२९) इति न्यायेन "एतद्वैदेव्यं मिथुनम्" इत्यर्थवादाद्द्वयोरेवैकशेषेण ग्रहणं तद्वन्मन्त्रवर्णादत्र पुम्पशोर्यागाऽङ्गत्वनिर्णय इति भावः । *तत्रेति* । मन्त्रवर्णे इत्यर्थः । *असम्भावितमिति* । छागशब्दस्य व्यक्त्यादिवन्नित्यलिङ्गत्वाभावादिति भावः । *प्रपञ्चितमिति* । लौकिकलिङ्गमेव नामाऽर्थः । तच्चावयवविशेषसंस्थानरूपम् । दारानित्यादौ पुंस्त्वारोपेणैव तत्प्रयुक्तकार्यम् । "रात्राह्नाहाः पुंसि च" (पा० सू० २।४।२९) इत्यादिलिङ्गानुशासनस्यैवोक्तार्थे मानत्वात् । अत एव न पशुस्त्रिया यागसिद्धिः । अथवा स्त्रीत्वादिर्जातिरेव ।

तिस्रो जातय एवैताः केपाञ्चित् समवस्थिताः ।
अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमहिष्यादिजातिभिः ॥

इत्यादि तत्रोक्तमिति । परे तु—

स्तनकेशवती नारी लोमशः पुरुषः स्मृतः ।
एतयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥

इति स्मृत्युक्तलक्षणलक्षितलिङ्गस्याऽसार्वत्रिकत्वेन दारानित्यादौ नत्वाऽनापत्त्या "स्त्रियाम्" इति सूत्रे "अवश्यं कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेयः" इत्यादिना सार्वत्रिकगुणाऽवस्थारूपपारिभाषिकलिङ्गस्य शास्त्रीयकार्योपयोगिनोः भाष्यकृताऽभ्युपगमेऽपि गुरुसञ्ज्ञाविज्ञानान्नत्वादिशास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकलिङ्गस्याप्याश्रयणं पुमादिसञ्ज्ञानां सङ्ख्यासञ्ज्ञाया इवाधिकसङ्ग्रहार्थं प्रवृत्तत्वेऽपि मतसिद्धार्थनिरासार्थप्रवृत्तेः । अत एव—

आविर्भावास्तरोभावस्थितिश्चेत्यप्यपायिनः ।
धर्मा मूर्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेन व्यवस्थिताः ॥

इत्यत्रापि नाऽलौकिकलिङ्गमपि समुच्चितवान् हरिः । तत्र सति सम्भवे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन लौकिकपुंस्त्वविशिष्टशास्त्रीयलिङ्ग एव पुमादिशब्दानां शक्तिर्न केवलाशास्त्रीये, नाऽपि लौकिके । असम्भवे तु शास्त्रीय एव । अत एव 'पशुना यजेत' इत्यादौ पशुस्त्रिया कृते यागे वैगुण्यम् । तत्र लौकिकपुंस्त्वविशिष्टशास्त्रीयपुंस्त्वस्यव शब्देन प्रतिपादनादित्याहुः ।

अज एव, कुत, ? "छागस्य वपायाः" इति मन्त्रवर्णे छागपदोपादानात् । अत एव पुंपशुरेव न स्त्री, पुंस्त्वविशिष्टछागपदोपादानादिति । तदेतदाह-मन्त्रवर्णेत्यादि ।

चतुष्कम् ॥ संख्यासहितं त्रिकमित्यर्थः ॥ *पञ्चकम्* ॥ कारकसहितं चतुष्कमित्यर्थः ॥

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तद्वाच्यम्, (१)तत एव लिङ्गादीनामुपस्थितौ प्रकृतिवाच्यत्वे मानाभावाच्चेति(२)चेत्? सत्यम्। प्रत्ययवर्जिते 'दधि' 'पश्य' इत्यादौ प्रत्ययमजानतोऽपि बोधात् (३)प्रकृतेरेव वाचकत्वं कल्प्यते । लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतेरेव दर्शनाच्च ।

अथ लिङ्गे शक्तिग्रहविषयताया अभावेन प्रातिपदिकार्थत्वाभावात्, त्रिकमिति पक्षोऽनुपपन्न इति चेद्? न। "स्वमोर्नपुंसकाद्" (पा० सू० १।१।८३) इत्यादिसूत्रप्रामाण्येन पुंल्लिङ्गादिविशिष्टोऽयं घटो घटपदवाच्य इत्याकारकशक्तिग्रहाऽभ्युपगमेन सामञ्जस्यात्। शब्दनिष्ठमेव लिङ्गं नत्वादिप्रवृत्तौ निमित्तमिति मते शब्दार्थयोरभेदे लिङ्गस्य साक्षादित्यर्थात् स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेनाऽर्थांशे प्रकारकत्वाद्धर्मिताऽवच्छेदकत्वेन धर्मिताऽवच्छेदकसमानाधिकरणत्वेन वा शक्तिग्रहविषयताया नियामकत्वस्य फलबलेन कल्पनात्।

वस्तुतस्तु पारिभाषिकलिङ्गमप्यर्थ एव स्वीकर्त्तुमुचितम्। पुंल्लिङ्गशब्द इत्यादौ पुंल्लिङ्गाऽऽदिशब्दा अर्शआद्यजन्ताः। आत्मनि सर्वस्याध्यस्तत्वेन परम्परया तत्रापि स्त्यानादिसत्त्वात् "आत्मा ब्रह्म" इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः। स्त्यानं तिरोभावोऽपचय इति यावत्। उपचयादिविवक्षाया एव प्रयोगनियामकत्वेन तेषामेकत्र विरोधेऽपि क्षत्यभावात्। अत एव "सामान्ये नपुंसकम्" (वा०) इति तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते। उत्कर्षापकर्षसत्त्वेऽपि तदविवक्षायामिति तदर्थ इत्याद्यऽन्यतोऽवधार्यम्।

लिङ्गादित्रयस्य नामार्थत्वं साधयितुं शङ्कते—*नन्विति*। *अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति*। टाबादिसमभिव्याहारे अश्वादिपदात् स्त्रीत्वबोधादभावे च तदबोधादेवं रूपाभ्यामित्यर्थः। एवमन्यत्राऽप्यूह्यम्। तथा च ताभ्यां लिङ्गादेः प्रत्ययार्थत्वाऽवधारणान्न लिङ्गादित्रिकस्य प्रकृत्यर्थत्वमित्यर्थः। 'दधि' 'पश्य' इत्यादावित्यादिना 'अयं याति' 'इयमायाति' इत्यादिपरिग्रहः। *बोधादिति*। कर्मत्वादिबोधादित्यर्थः। तथाच व्यतिरेकव्यभिचारेणान्यलभ्यत्वाच्च तदर्थत्वाऽभावान्नामाऽर्थत्वमेव तेषामावश्यकमिति भावः। वक्ष्यमाणयुक्त्या सङ्ख्याकारकयोः प्रत्ययार्थत्वेऽपि लिङ्गस्य प्रकृ-

---

(१) तत एवेति। प्रत्ययादेवेत्यर्थः। (२) अनन्तप्रकृतिषु शक्तिकल्पनमपि दोषः।

(३) प्रकृतेरेव वाचकत्वमिति। नच तत्र प्रकृतेर्लक्षणेतिवाच्यम्। अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापि बोधात्। अनन्याकृतिषु शक्तिकल्पनागौरवं तु फलमुखत्वान्न दोषकृत्। प्रकृतौ गृहीतशक्तिकस्य प्रकृतिमात्रादपि लिङ्गादिबोधोदयाच्च। लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतिविषयस्यैव दर्शनाच्च।

अत एवैषु पक्षेषु न निर्बन्धः। प्रत्ययस्यैव वाचकताया युक्तत्वात्।

त्यर्थत्वमेव युक्तमित्याशयेनाह—*लिङ्गेति*। *अत एवेति*। प्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरस्य वाचकत्वे युक्तिसाम्यादेवेत्यर्थः। *निर्बन्ध इति*। इदमेव मतं मुख्यमित्यभिनिवेश इत्यर्थः। तदेवाह—*प्रत्ययस्यवेति*। *युक्तत्वादिति*। अनन्तानां प्रकृतीनां शक्तत्वकल्पनापेक्षया कतिपयस्वादीनामेव तत्कल्पने लाघवादिति भावः।

केचित्तु टावादिकं विनापि वागादिशब्देभ्यः स्त्रीत्वस्याऽव्युत्पत्तिपक्षे रामज्ञानादिशब्देभ्यः पुन्नपुंसकत्वयोर्बोधस्य सार्वजनीनाऽनुभवसिद्धत्वाल्लिङ्गत्वं प्रातिपदिकाऽर्थत्वमेव। लुप्तविभक्तिस्मरणादपि बोधाऽङ्गीकारेण सङ्ख्याकारकयोर्विभक्तिवाच्यतैव। उक्तञ्च—

स्वार्थो द्रव्यं च लिङ्गं च संख्या कर्मादिरेव च।
अमी पञ्चैव नामार्थास्त्रयः केषाञ्चिदग्रिमाः॥ इति।

अग्रिमा लिङ्गान्ता इत्याहुः।

नन्वेकवचनत्वादेरनुगतस्य दुर्वचतया कथं तेन रूपेण स्वादीनामेकत्वादिवाचकत्वम्। तथाहि–न तावदेकत्वादिवाचकत्वं तत्। वाचकतायाः शक्ततारूपत्वेनात्माश्रयात्। बोधकतारूपत्वे तु द्विवचनादीनामपि शक्तिभ्रमेणैकत्वादिबोधकतयातिप्रसङ्गात्। बोधकत्वं शक्तिरिति मते आत्माश्रयस्य दुर्वारत्वाच्च। नाप्येकवचनत्वादिकं जातिः। सुत्वादिना साङ्कर्य्यात्। न च पाणिनिसङ्केतसम्बन्धेनैकवचनादिपदवत्त्वं तत् तादृशसङ्केतस्य संकेतत्वेन सम्बन्धत्वे कस्यचिदेकवचनादिपदादौजसादिर्बोद्धव्य इत्याकारकसङ्केतस्याऽपि सम्भवेनाऽतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात्। पाणिनिसङ्केतत्वेन तत्त्वे तु व्याकरणान्तरप्रणेतृपुरुषान्तरस्यापि पाणिनिसंकेततुल्यसंकेतसम्बन्धेन एकवचनादिपदवत्त्वस्य 'डित्थादिपदात् स्वौजसादिर्बोद्धव्य'इत्याकारकपुरुषविशेषीयसंकेतसम्बन्धेन डित्थादिपदवत्त्वस्य वा विनिगमनाविरहेण शक्तताऽवच्छेदकत्वाऽऽपत्तेरिति चेद्?

न। सुत्वामुत्वादिनैवैकवचनस्य शक्तत्वाभ्युपगमेनोक्तदोषाऽनवकाशात्। कार्य्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाच्च न परस्परजन्योपस्थितौ व्यभिचारः। न च दधि मध्वित्यादौ व्यभिचारः। तत्र लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेनैव बोधाभ्युपगमात्। कथमन्यथा द्योतकतावादिमतेऽपि केवलप्रातिपदिकात् तदुपपत्तिर्द्योतकस्यैवाऽभावात्।

नचाऽनेकसुत्वादीनां शक्तत्वाऽवच्छेदकत्वे गौरवात् प्रातिपदिकत्वस्यैकस्य तत्वमुचितं, लाघवादिति शङ्क्यम्। उक्तरीत्या प्रातिपदिकत्वस्याऽप्यनुगतस्य दुर्वचत्वात्। तदज्ञानेऽप्येकत्वादिबोधस्याऽनुभवसिद्धत्वात्। पदत्वेन वर्णत्वेन वा शक्तत्वे

अत एव "द्वेकयोः" इत्यादेश्चातिदिष्टार्था इति न्यायेन सङ्ख्याप्रदर्शकत्वे सिद्धे नियामकत्वं भाष्यकृदभिमतं संगच्छते। अतिप्रसङ्गस्तु तात्पर्यादेर्नियालकस्याश्रयणात् परिहरणीय इति।

द्योतिका वाचिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तयः ॥

तु विभक्तेरपि वाचकतासिद्धेः । एकत्वाद्युपस्थितेःप्राग्वर्णत्वाद्युपस्थितेरप्यनावश्यकत्वात् तदनुरोधेन तत्कल्पने गौरवाच्च । पदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावेनाऽन्वये विभिन्नपदजन्योपस्थितेस्तत्र तयैकप्रकृत्युपस्थाप्यघटैकत्वाद्योस्तदभावेन परस्परमनन्वयापत्तिश्चेति स्वादीनां संख्यादिवाचकत्वमेवेति भावः ।

द्योतकतावादिनां पुनरयमाशयः–न प्रकृतीनां घटैकत्वाद्योर्विशकलितयोः शक्तियंनोक्तदूषणाऽवकाशः स्यात्, किन्त्वेकत्वविशिष्टे घटादौ पृथक्शक्त्यनभ्युपगमेनाऽन्वयस्यैवाऽभावात् । अनन्तप्रकृतीनामेकत्वादिशक्तताकल्पनगौरवस्याऽप्यभावाच्च । घटपदस्यैकत्वे शक्तिभ्रमदशायां 'घटः प्रमेयः' इत्यादिवाक्यादेकत्वं प्रमेयमिति बोधस्य सर्वसिद्धतया तदनुरोधेनैकत्वादिविषयकशाब्दबोधे घटादिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थितेर्हेतुताया आवश्यकत्वाच्च ।

किञ्च विभक्तेः संख्यावाचकत्वमते समानविषयकाऽनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायां प्रातिपदिकजन्यघटाद्युपस्थितिः स्वादिजन्यैकत्वाद्युपस्थितिश्च निवेश्या । तथाच तयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबद्ध्यप्रतिबन्धकभावबाहुल्यम् । मन्मते तदुभयस्थलीयैकैकविशिष्टविषयकोपस्थितिस्तत्र निवेश्येति लाघवम् । विशिष्टविषयकोपस्थितेरप्येकत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादिविशेष्यताशालित्वेन घटादिविशेष्यतानिरूपितैकत्वादिप्रकारताशालित्वेन वा निवेश इत्यत्र विनिगमकाऽभावात् साम्यमिति तु न । भवन्मते यत्र योग्यताज्ञानघटोपस्थित्येकत्वोपस्थितीनां तिसृणां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावषट्कं, तत्र मन्मते योग्यताज्ञाने विशिष्टविषयकोपस्थितेः प्रत्येकं विशिष्टोभयरूपेण वैशिष्ट्यं निवेश्य द्वयं, प्रत्येकं तादृशरूपावच्छिन्नायामुपस्थितौ योग्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्यं निवेश्य च द्वयमिति चतुष्टयमिति लाघवात् । अतिप्रसङ्गपरिहारस्तु तत्तत्संख्याबोधे तत्तद्वचनसमभिव्याहारस्य हेतुत्वकल्पनात् ।

एवं 'कारकं विभक्त्यर्थः' इति कल्पे तत्तत्कारकबोधे स्वोत्तरतत्तद्विभक्तिसमभिव्याहारस्य हेतुत्वकल्पनात् स बोध्यः । स चाऽम् घट इत्यतो बोधवारणाय वाचकतावादिनामप्यावश्यकः । एवं रीत्योपसर्गाणामपि द्योतकत्वं बोध्यमिति पक्षद्वयेऽपि हरिसम्मतिमाह—*द्योतिका वाचिका वेति* ।

यद्वा संख्यावतोऽर्थस्य समुदायोऽभिधायकः ।

इति त्वस्योत्तरार्द्धम् । घट इत्याद्याकारकाऽनुपूर्व्यवच्छिन्नविभक्त्यन्तसमुदायो वैकत्वादिविशिष्टघटादिवाचक इति तदर्थः । पदस्फोटमवलम्ब्य चेदम् । नामाऽर्थधात्वर्थयोः साक्षादभेदाऽतिरिक्तसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादभिधानानभिधानव्यवस्थानुपपत्तेश्च कारकं विभक्त्यर्थ एव ।

इति वाक्यपदीयेऽपि पक्षद्वयस्य व्युत्पादनात् ॥ *(१)शास्त्र इति*। बहुषु स्थलेषु व्युत्पादनं व्यञ्जयितुम् । प्राधान्येन तु सरूपस्-

---

यदि च नामाऽर्थधात्वर्थयोर्भेदेन परस्पराऽन्वयापादनं, तण्डुलकर्मकपाकविशेष्यकबोधे द्वितीयान्ततण्डुलपदसमभिव्याहृतपचतीत्याद्यनुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनयैव निरसितुं शक्यम् । अनभिहिताऽधिकारस्यापि 'संख्या विभक्त्यर्थ' इति पक्ष एवोपयोगस्तत्पक्षे "कर्मणि द्वितीया" (पा०सू० २।३।२) "द्व्येकयोः" (पा०सू० २।२।२२) इत्यादीनामेकवाक्यतयैव प्रवृत्तेस्तत्र विशेष्यविशेषणभावे कामचारात् । एकस्य यत्कर्म, कर्मणि यदेकत्वमिति द्विधा वाक्यार्थसम्पत्तिः । प्रथमकल्पे द्वितीयादीनां तिङादीनां च कर्मादिवाचकतयाऽन्यतरेणाभिधानेऽन्यतरस्य गतार्थत्वादनभिहितसूत्रमफलम् । द्वितीये तु कृता कर्मणोऽभिधानेऽपि तद्गतसंख्याया अनभिधानात् प्राप्तां द्वितीयां वारयितुं तदवसरः । सति तस्मिन्ननभिहितकर्मगतत्वाभावान्न द्वितीयादिप्रसङ्गः । संख्यापि यदि प्रातिपदिकार्थस्तदोक्तवाक्यार्थाऽसम्भवात् सूत्रवैयर्थ्यमेव ।

नन्वनभिहितसूत्राऽभावे 'भीष्मं कटं करोति' इत्यादौ भीष्मादिपदाद् द्वितीयाद्यनुपपत्तिः । विशिष्टस्यैव कटादेः क्रिययेप्सिततमत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रसङ्गात् । तत्सूत्रपक्षे त्वभिधानस्य कृदादिभिः परिगणनात् कटप्रकृतिद्वितीययाऽभिहितेऽपि तस्मिन् भीष्मादिपदेभ्यो द्वितीयादिविभक्तेः सुपपादत्वादिति चेद् ? न ।

विशिष्टस्य विधित्सायां धर्मिमात्रेण तोपाऽभावाद्धर्माणामपीप्सिततमत्वात् कर्मत्वम् । तस्य चान्यवाचकपदोत्तरद्वितीययानभिधानात् । कृतः कट इत्यादौ तु प्रत्ययस्य धातूत्तरवर्त्तित्वेन तेन प्रातिपदिकार्थविशेषानष्टकर्मत्वस्यानभिधानादविशेषाद्धर्मधर्मिनिष्ठतदभिधानमिति भीष्मादिविशेषणवाचकपदेभ्यः प्रथमोपपत्तिरिति न काऽपि तदनारम्भेऽनुपपत्तिः । तदुक्तम्भाष्ये—"कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि" इति तदाऽस्तु कारकमपि प्रातिपदिकार्थः । अस्मिन्नपि पक्षे कारकस्य प्रकृत्यर्थव्यक्तिविशेषणतैव विभक्तिद्योत्यत्वादिति केचित् ।

नचैवं प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे सुब्जन्योपस्थितेर्हेतुत्वं विलीयेतेति वाच्यम् । इष्टत्वात् । एतत्कल्पे जातिलिङ्गसंख्याकारकविशिष्टद्रव्यस्य प्रातिपदिकाद् बोधेनोक्तहेतुहेतुमद्भावस्य गगनकुसुमायमानत्वाद् विशेष्यतैव तु कारकस्योचिताऽनुभवात् क्रियाऽन्वयानुरोधाच्चेति पञ्चकपक्षस्योपपत्तिरिति । *बहुषु स्थलेष्विति* । भाष्याद्याकरग्रन्थेष्वित्यर्थः । तत्र पञ्चकचतुष्कपक्षौ, तत्रोपपदमित्यत्र कैयटेनोपन्यस्तौ त्रिकमिति पक्षस्तु वृत्तिकारेण । *प्राधान्येनेति* ॥ तत्र सर्वेषामेव पक्षाणां भाष्यकृतोप-

---

(१) शास्त्र इतीति । शास्त्र इति सामान्यपदप्रयोजनं प्रदर्शयति—बहुष्विति ।

त्रादौ व्यक्तम् ॥ २५ ॥

शब्दस्तावच्छाब्दबोधे भासते ।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दाऽनुगमादृते ॥

(१)अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ।

इत्याद्यभियुक्तोक्तेः ॥

विष्णुमुच्चारयेत्यादावर्थोच्चारणासम्भवेन विना शब्दविषयं शाब्दबोधासङ्गतिश्चेति सोऽपि प्रातिपदिकार्थः । नच लक्षणया निर्वाहः । निरूढलक्षणायाः(२)शक्त्यनतिरेकात् जवगडदशमुच्चारये-

---

न्यासादिति भावः । सूत्रादावित्यादिनाऽनभिहितादिसूत्रसङ्ग्रहः ॥ २५ ॥

घटमानयेत्यादिशाब्दबोधे घटादिशब्दस्य भाने प्रमाणाऽभावेन तस्य प्रातिपदिकाऽर्थत्वसाधनमनुचितमित्याशङ्कां परिहरति—*शब्दस्तावदिति* ॥ तत्र हरिवाक्यं प्रमाणयति-*न सोऽस्तीति* ॥ प्रत्ययः-शाब्दबोधात्मकः । *शब्दाऽनुगमादिति* ॥ शब्दविषयकत्वादित्यर्थः । *अनुविद्धमिति । विशिष्टमित्यर्थः । अनुव्यवसायो यथाऽर्थेन विशिष्टज्ञानं विषयीकरोति ; तथा शब्देन विशिष्टमपीत्यर्थः । वैशिष्ट्यं चाऽर्थद्वारकं बोध्यम् । घटपदजन्यबोधाऽनन्तरं घटं शाब्दयामीत्येवाऽनुव्यवसायान्न कलशं कुम्भं वेत्यत एव "उदेति सविता ताम्": इत्यादौ न पौनरुक्त्यम् । तत्पदाऽनुपादाने उदयाऽस्तयोः शाब्दबोधे ऐकरूप्याऽनिर्वाहादिति भावः ।

ननु तावताऽपि शब्दभानं सिद्धं, न विशेष्यत्वेनेति कथं शब्दस्य शब्दाऽर्थत्वसिद्धिरत आह—*विष्णुमिति* ॥ अर्थोच्चारणासम्भवेनेति वदता लक्षणावसरोऽपि सूचितः ॥ *असङ्गतिरिति* ॥ अनुपपत्तिरित्यर्थः । *सोऽपि*—शब्दोऽपि ॥ *प्रातिपदिकार्थ इति* । प्रकाराऽन्तरेणोपस्थितस्य विशेष्यत्वाऽसम्भवादिति भावः ॥ लक्षणया-स्ववाच्यवाचकत्वसम्बन्धरूपया ॥ *निर्वाह इति* ॥ तावताऽपि पदवाच्यत्वासिद्धेरिति भावः ॥ *निरूढेति* ॥ निरूढत्वं च लक्षणायामनादितात्पर्य्यग्रहाऽधीनत्त्वम् , अनादित्वञ्च-तत्र स्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधध्वंसवत्वम् । *शक्त्यनतिरेकात्—इत्यस्याऽस्मन्मत इत्यादि । एतत्तत्त्वमग्रे वक्ष्यते । तस्या असार्वत्रिकत्वमप्याह-*जवगडशमिति* ॥ तत्र समुदायस्य कुत्राप्यशक्तत्वादिति भावः ।

---

(१) अनुविद्धमिवेति । तादात्म्येन सम्बद्धमिव । ज्ञाने आरोपितं शब्दतादात्म्यमितिबोधयितुमिव शब्दः ।

(२) शक्त्यनतिरेकादिति । शक्तितुल्यत्वादित्यर्थः । शक्तौ लक्षणायां च अनादितात्पर्यस्यापेक्षणान्निरूढलक्षणायाः शक्तितुल्यत्वमेव । अपि च तस्याः शक्तिभिन्नत्वस्वीकारेऽपि न सर्वसंग्राहकत्वमित्यभिप्रायेण लक्षणाऽसम्भवस्थलमाह-जवगडेति ।

त्यादौ(१)शक्याग्रहेण शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अग्रहाच्च ।

अज्ञातायाश्च वृत्तेरनुपयोगाद्, गावमुच्चारय इति भाषाशब्दानामनुकरणे (२)साधुतासम्प्रतिपत्तेस्तेषां शक्त्यभावेन परनये लक्षणाया असम्भवाच्चेत्यभिप्रेत्य षोढाऽपि क्वचित् प्रातिपदिकाऽर्थ इत्याह—

शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात् तदा तथा ॥
नोचेच्छ्रोत्रादिभिः सिद्धाऽप्यसावर्थोऽवभासते ॥२६॥

यद्यनुकार्याऽनुकरणयोर्भेदविवक्षा; तदा शब्दोऽपि(३)प्रातिपदि-

अग्रहादिति ॥ मन्मते तु तादृशसमुदायस्यैव तत्पदशक्यतया न बोधाऽनुपपत्तिरिति भावः ।

ननु तत्र समुदायस्याशक्तत्वेऽपि तद्घटकजकारादिवर्णानामेकाक्षरकोशादौ जैत्रादौ शक्तिप्रतिपादनात्तत्तदर्थवाचकत्वरूपलक्षणायास्तत्र नाऽनुपपत्तिरत आह—*अज्ञाताया इति* । गङ्गापदस्य वस्तुतः स्वशक्यप्रवाहसामीप्यरूपसम्बन्धस्याग्रहे लक्ष्यार्थबोधस्यानुदयेन ज्ञाताया एव तस्याः पदार्थोपस्थित्यौपयिकत्वेन प्रकृते तदग्रहादुक्तानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति भावः ।

ननु शाब्दबोधाव्यवहितप्राक्काले तादृशवृत्तिग्रहासत्त्वेऽपि यदा कदाचिज्जाततादृशवृत्तिग्रहादिनोद्बुद्धसंस्कारेण पदार्थोपस्थितिद्वारा तादृशशाब्दबोधोपपत्तिः सुकरेत्यत आह—*गावमिति* ॥ गोशब्दाद्यनुकरणे साधुत्वस्य सर्वैरेवाऽभ्युपगमादित्यर्थः । *परनय इति* । परो नैयायिकस्तन्मते, तेषां शक्त्यभावेन तद्घटितलक्षणाया अप्यऽप्रसराद्वृत्तिमत्वात्मकार्थवत्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वाद्यनुपपत्तिरिति भावः ।

षोढाऽपीति ॥ पूर्वोक्तपञ्चकसहितः शब्दोऽपीत्यर्थः ॥ क्वचिद्—अनुकरणस्थले । तच्चाऽनुकरणं द्विविधम् । ध्वनेर्वर्णस्य च । तत्राद्यम् पटत्करोतीत्यादि । द्वितीयम्—भुवो वुगित्यादि ॥ *भेदविवक्षेति* । पटदित्यादौ ध्वनिमयत्ववर्णमयत्वाभ्यां, "भुवो वुक्"इत्यादावर्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यां तद्विवक्षेत्यर्थः ॥ *शब्दोऽपि प्रातिपदिकाऽर्थ इति* ॥ तथा च "मतौ छः सूक्तसाम्नोः" (पा०सू० ५।२।५९)

---

(१) शक्याग्रहेणेति । एकाक्षरकोशादिप्रामाण्येन प्रत्येकवर्णस्य शक्यार्थसत्वेऽपि तदग्रहणेत्यर्थः । (२) ऋलृक्सूत्रभाष्ये भाष्यकारेण स्फुटतरमुपपादितं साधुत्वम्, तत्तत एवावगन्तव्यमिति । (३) श्लोकस्थतथेति पदस्यार्थमाह–प्रातिपदिकार्थ इति ।
तथा श्लोकस्थसिद्धेति पदस्य विवरणमुपस्थित इति ॥

कार्थः। यदि न भेदविवक्षा, तदा श्रोतादिभिरुपस्थितोऽप्यर्थवद्भासते। अपिर्हेतौ। उपस्थितत्वाद्भासत इत्यर्थः।

अयम्भावः--अनुकार्याऽनुकरणयोर्भेदे(१) अनुकार्यस्य पदानुपस्थितत्वात् तत्सिद्धये शक्तिरुपेया। शब्दार्थयोरभेदे, प्रत्यक्षे(२)विषयस्य हेतुत्वात्। स्वप्रत्यक्षरूपां पदजन्योपस्थितिमादाय शाब्दबोधविषयतोपपत्तिरिति।

इति सूत्रे योऽसावाम्नायेऽस्य वामशब्दः पठ्यते स छप्रकृतेरस्य वामीयेत्यादौ पदार्थोऽत एव प्रातिपदिकत्वाच्छसिद्धिरितीति भावः॥ मूले—अर्थेऽवभासते इति पाठे—अर्थे घटादिस्वरूपे, अवभासते—विशेषणतया विषयो भवतीत्यर्थः।

वस्तुतस्तु भूषणपर्यालोचनयाऽसावर्थो व भासते इति पाठः। तत्र वशब्दः सादृश्ये। तथा च भेदपक्षे यथाऽनुकार्य्यरूपोऽर्थो विशेष्यतया शाब्दबोधे भासते; तथाऽभेदपक्षेऽनुकार्य्याभिन्नाऽनुकरणशब्दोऽपीत्यर्थः। तत्राऽनुपस्थितस्य कथं भानमित्याकाङ्क्षायामुक्तम्—*श्रोत्रादिभिरिति* ॥ आदिना वृत्तिज्ञानतज्जन्यसंस्कारसंग्रह इति केचित्।

वस्तुतस्तु लिप्याद्यनुसंहितस्य तस्य शाब्दे भानसम्पत्तये-*आदीति* ॥ पदोपस्थितमेव शाब्दबोधे भासते इति त्वसार्वत्रिकमिति भावः। अत एव सारकृताऽर्थवद्भासते इति तद्विवृतम्। एतेनाऽभेदपक्षेऽनुकरणस्यार्थाभावेन तदंशे भानवर्णनमसम्भवदुक्तिकमित्याशङ्का समाहिता।

नन्वभेदपक्षेऽप्यनुकार्य्यस्य शाब्दे कथं भानम्। पदवृत्तिजन्योपस्थित्यभावादत आह—*अयम्भाव इति*। पदाऽनुपस्थितत्वादित्यस्य शाब्दबोधे भानाऽनुपपत्त्येति शेषः॥ *तत्सिद्धये*—शाब्दबोधजनकपदजन्योपस्थितये इत्यर्थः॥

शक्तिरिति। असम्बद्धस्य तत्स्मृतिजनकत्वादिति शेषः। तथाच तद्वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिसद्भावात्तस्य शाब्दविषयता सुलभेति। *अभेदे इति*। अभेदविवक्षायामित्यर्थः। तत्पक्षे निरूप्यनिरूपकत्वयोर्भेदनिबन्धनत्वेनानुकरणे तद्वृत्त्यसम्भवादिति भावः। *हेतुत्वादिति*। उपस्थितिनिष्ठजन्यतायामन्वेति। *स्वप्रत्यक्षेति*। अनुकरणप्रत्यक्षरूपामित्यर्थः।

शाब्दबोधविषयतोपपत्तिरिति । अयमाशयः—अभेदपक्षे स्वप्रत्यक्षरूपामुप-

---

(१) भेदबोधकं च 'पात्' 'कुरु' इत्यादिस्थलेषु ध्वनिमयत्ववर्णमयत्वादिरूपविरुद्धधर्मसम्बन्धित्वमेवेत्यादि ज्ञेयम्।

(२) क्वचित् 'भेदपक्षे प्रत्यक्षे' इतिपाठः।

यद्यप्यतिप्रसङ्गवारणाय वृतिजन्यपदोपस्थितिरेव हेतुस्तथाप्यत्राश्रयतया वृत्तिमत्त्वस्य सत्त्वान्नाऽनुपपत्तिः। निरूपकताश्रयताऽन्यतरसम्बन्धेन वृत्तिमत एव शाब्दबोधविषयत्वं कल्प्यत इत्यनवद्यम् । सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वात्, पदार्थस्येव तद्बोधकत्वेन स्वस्याऽपि ज्ञानसम्भवाच्चेति ।

स्थितिमादाय यथा शाब्दे शब्दस्य भानं तथैव घटमानयेत्यादौ घटाऽऽदिपदानामपि तां सामग्रीमादाय भानस्य दुर्वारतया शाब्दबोधमात्रस्य शब्दविषयकत्वसिद्धिः ।

तदुक्तं "स्वं रूपम्" इति सूत्र भाष्ये "नैतद्वक्तव्यं, किं कारणं, शब्दपूर्वको ह्यर्थे सम्प्रत्ययः । आतश्च शब्दपूर्वः । योऽपि ह्यसौ नाम्नाऽऽहूयतेः नाम च तेन यदा नोपलब्धं तदा पृच्छति, किं भवानाहेति । शब्दपूर्वकश्चाऽर्थस्य सम्प्रत्ययः । इह शास्त्रे शब्दे सम्भवादर्थस्य निवृत्तिः" इति ।

तत्र शब्दपूर्वको हीत्यादिना शब्दवृत्तिज्ञानस्य पदार्थोपस्थित्यादावन्वयव्यतिरेकौ प्रदर्श्य शब्दपूर्वक इत्यादिग्रन्थेन प्रकारान्तरं प्रदर्श्यते । शब्दविशेषणक इत्यर्थः । तदाऽर्थे असम्भवेऽर्थविशेषणतयोपस्थिते शब्दे कार्य्यमित्यर्थः । तथाचोक्तभाष्याच्छब्दतदर्थयोरुभयोरेव शब्दाद्भानम् । यत्र च लोके शब्दे इतरपदार्थान्वयबाधस्तत्राऽर्थांशे शब्दस्य विशेषणता । यत्र त्वर्थे 'विष्णुमुच्चारय' "अग्नेर्ढक्" (पा० सू० ४।२।३३) इत्यादौ तत्र शब्दांऽशेऽर्थस्य विशेषणतेति स्पष्टप्रतिपत्तेर्विषयत्वमनादृत्येति वाक्यपदीयाच्चेति । *अतिप्रसंगेति* । घटो ऽस्तीत्यतः समवायेनैकज्ञानविषयत्वाऽऽदिना वौपस्थितस्याऽऽकाशादेः शाब्दे भानाऽऽपत्तिवारणायेत्यर्थः । *वृत्तिजन्येति* । वृत्तिज्ञानजन्येत्यर्थः । *पदोपस्थितिरिति* । घटपदं शृण्वित्यादौ तादृशपदोपस्थितेर्हेतुताया ।दर्शनात्, प्रकृते च तदभावेऽनुकरणस्य शाब्दविषयत्वं दुर्घटमिति भावः । *आश्रयतयेति* । इदं च बोधकत्वं शक्तिरित्यभ्युपेत्य । बोध्यत्वं सेति पक्षे तु, निरूपकतयेति बोध्यम् ।

नन्वाश्रयतासंसर्गेण वृत्तिमत्त्वस्यैव शाब्दबोधविषयत्वे तन्त्रत्वे निरूपकतासंसर्गेण वृत्तिमतः शाब्दे भानाऽनुपतिरत आह—*निरूपकतेति* (१)प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति भावः । *अनवद्यमिति* । वृत्तिनिरूपकार्थबोधकत्वस्यैव प्रातिपदिकत्वे तन्त्रत्वान्नाऽभेदपक्षे तत्संज्ञाप्रसक्तिरिति भावः ।

ननु स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धाऽश्रयतायाः स्वस्मिन्ननभ्युपगमेन कथमनुकरणस्य वृत्तिमत्तेत्यत आह—*सम्बन्धस्येति* । *तद्बोधकत्वेनेति* । प्रत्यक्षाऽऽत्म-

---

(१) अत्र 'अनुभवानुरोधात् तथाविधान्यतरसम्बन्धेन शब्दभानप्रयोजकत्वकल्पनेऽपि दोषो न, इति योज्यम् ।

कशाब्दबोधजनकत्वेनेत्यर्थः । तथाच हर्य्यादिवाक्यप्रामाण्यात् प्रकृते स्वस्मिन्नपि तादृशसम्बन्धाश्रयताऽभ्युपगमान्न तस्य शाब्दे भानाऽनुपपत्तिरित्यनयैव रीत्या शब्दमात्रस्य शाब्दे भानं निर्बाध्यमिति भावः(१)। स्वीयप्रत्यक्षाऽऽत्मकबोधजनकत्वस्य वृत्तित्वं दुरुपपादम् । शाब्दबोधजनकपदार्थोपस्थितिजनकज्ञानविषयताऽवच्छेदकसम्बन्धस्यैव तत्वात् । न चैतादृशज्ञानेन शाब्दबोधात् प्राक् शब्दरूपपदार्थोपस्थितिर्जन्यते नाऽपि बोधकत्वेऽपि बोधकत्ववदिति ज्ञानं तदानीमस्तीति येन साऽपि सम्भाव्येत । तस्मात् कथमेतदिति चेत्?

अत्र वदन्ति—सम्बन्धस्येत्यादिग्रन्थस्य पदवृत्त्युपस्थितेनार्थेन सम्बन्धाऽविशेषाच्छब्दोपस्थितिस्ततः शब्दाऽर्थयोरुभयोरपि शाब्दे भानं शब्दवृत्तिप्रयोज्यत्वस्योपस्थितिद्वये सत्त्वादित्यर्थपरत्वान्नोक्ताऽनुपपत्तिः । तत्राऽर्थस्येवेत्यनन्तरं बोध्यत्वादिति शेषः । तद्बोधकत्वेनेत्यत्र तदाऽव्यवहितप्रागुपस्थिताऽर्थपदार्थपरामर्शस्यैवौचित्यादर्थबोधकत्वेनेत्यर्थात् । तदुक्तम्—

यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् ।
पिण्ड एव हि दृष्टः सन् संज्ञां स्मारयितुं क्षमः ॥ इति ।

शाब्दबोधस्तु वक्ष्यमाणहर्य्यादिवाक्यप्रामाण्यात् क्षणविलम्बेनैवाऽभ्युपगन्तव्यः । अनुकार्य्यस्याऽभेदपक्षे भानाय प्रकारान्तरमेवाऽनुसर्त्तव्यमिति ।

परे तु-उक्तमते पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुतायां तदवच्छेदककोटौ तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिज्ञानजन्यत्वनिवेशावश्यकत्वेन वृत्तेर्द्वेधा प्रवेशे गौरवम् । अन्यतरत्वेन सम्बन्धनिवेशे त्वन्यतरत्वघटकभेदयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्तत्तादवस्थ्यमेव । तदपेक्षयाऽभेदपक्षे सादृश्यसम्बन्धेनाऽनुकरणादनुकार्य्योपस्थितिस्तथोपस्थितस्याऽपि तात्पर्य्यवशाच्छाब्दे भानं वृत्तिज्ञानजन्यतावच्छदककोटौ सादृश्यज्ञानाऽजन्यत्वनिवेशात् । तद्धेतुतायां व्यभिचारः । अत एव 'गवित्ययमाह'इत्यादौ न विभक्त्युत्पत्तिः । वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपाऽर्थवत्त्वाऽभावेनाऽप्रातिपदिकत्वात्(२) । स्पष्टश्चाऽयमर्थो "मतौ छः सूक्तसाम्नोः" (पा० सू० ५।२।५९) इत्यत्र भाष्यकैयटयोः ॥

---

(१) "स्वंरूपं शब्दस्य" इति सूत्रं सूत्रयतः पाणिनेरप्यमर्थः संमत इति वैयाकरणानां सुविदितमेवेति ।

(२) ननु प्रतिपदिकत्वाभावे विभक्त्यभावेनापदत्वात् कथं तस्य प्रयोगः, 'अपदं न प्रयुञ्जीत' इति निषेधात् इति चेत् ? तत्र 'अपदम्' इत्यस्य अपरिनिष्ठितमित्यर्थः । 'गवित्ययमाह' इत्यादिकानां शिष्टप्रयोगादेव परिनिष्ठितत्वमिति दिक्

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।
तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते ॥ इति ॥
विषयत्वमनादृत्य शब्दैर्नाऽर्थः प्रकाश्यते ॥ इति च (१) ।

स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धस्य स्वस्मिन् सत्तां तेजोदृष्टान्तव्याजेन दर्शयन् स्वोक्ते हरिसम्मतिमाह–*उक्तञ्चेति* । ग्राह्यत्वम्–*बोध्यत्वम्* । *ग्राह्यकत्वं*—बोधकत्वम् । *एते*–ग्राह्यत्वग्राहकत्वे । *पृथगवस्थिते* । इत्यनेन तयोरसमनैयत्यं दर्शयति । दीपादिरूपतेजसो विषयसन्निधाने शक्तिद्वयं लोके प्रत्यक्षसिद्धम् । तदसमवधाने तु ग्राह्यत्वमेव यथा, तथा शब्दानामर्थाबाधे उक्तशक्तिद्वयं, तद्बाधे तु ग्राह्यत्वमेवेति तदर्थः ।

"स्वं रूपम्" इति सूत्रभाष्यादप्युक्तार्थस्यैव लाभादिति तस्यैव पद्यान्तरमाह–*विषयत्वमिति* । स्वस्य विषयतामसम्पाद्य शब्दैरर्थो न बोध्यते इत्यर्थः । स्वजन्यार्थबोधत्वस्य स्वविषयकत्वव्याप्यत्वादिति यावत् ।

अयं भावः–शब्दार्थयोरभेदमते तन्मूलकाध्यासाच्छब्दादर्थाऽऽकारवृत्तौ जायमानायां शब्देनाऽपि तस्यां स्वाकारसमर्पणमिति शाब्दबोधस्य शब्दविषयकत्वसिद्धिरिति ।

अत्र वदन्ति–"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके" इत्युक्तत्वात् किं बोधत्वाऽवच्छेदेन शब्दविषयकत्वं प्रतिज्ञायते, उत ग्राह्यत्वमिति पद्यद्वयाच्छाब्दत्वाऽवच्छेदेन तत्त्वम् । किं वा शाब्दत्वसामानाधिकरण्येन । नाद्यः । घटादिप्रत्यक्षाव्यवहितप्राक्स्थले घटादिपदोपस्थितेरनैयत्येन तादृशप्रत्यक्षस्य घटादिपदविषयकत्वाऽसम्भवात् । एवं घटाद्यनुमितावपि तद्भानं न सम्भवति । व्यापकतया तदवच्छेदकतया वा व्याप्तिग्रहे तद्भानात् । तदनन्तरं घटपदं साक्षात्करोमि घटपदमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाऽभावाच्च । न द्वितीयः । घटपदज्ञानजन्योपस्थितेस्तद्वाचकपदेऽभावेन तस्य शाब्दविषयत्वाऽसम्भवात् । पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधयाऽर्थस्मारकत्वेन हस्तिपकदर्शनजन्यहस्त्युपस्थितौ हस्तिपकस्येव तज्जन्याऽर्थोपस्थितावुद्बोधकतावच्छेदकपदस्य विषयत्वाऽसम्भवाच्च । घटो न घटशब्द इतिसार्वजनीनप्रतीत्या शब्दाऽर्थयोस्तादात्म्ये मानाऽभावेन नाऽर्थाकारवृत्तेः शब्दाऽऽकारतासम्भवोऽपि; घटशब्दबोधाऽनन्तरं घटपदं शा-

---

(१) ग्राह्यत्वमित्यादिश्लोकतात्पर्यार्थस्तु–अन्धकारे घटादिप्रत्यक्षवारणाय द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति तेजःसंयोगः कारणमित्यङ्गीकरणीयम् । तथा च यथा घटदीपाद्यालोकसंयोगः घटादिकं प्रकाशयति; तद्वत् स्वं दीपादिकमपि दीपालोकसंयोगः प्रकाशयति । एवं शब्दोऽर्थवत् स्वस्यापि प्रत्यक्षजनकः ।

प्रसङ्गादनुकार्य्यानुकरणयोरभेदपक्षे साधकमाह—

अत एव गवित्याह भू सत्तायामितीदृशम् ॥
न प्रातिपदिकं नापि पदं साधु तु तत् स्मृतम् ॥ २७ ॥

"गवित्ययमाह" "भू सत्तायाम्" इत्येवमादयो यतोऽनुकरणशब्दा अनुकार्यान्न (१)भिद्यन्ते, अतस्तेषामर्थवत्त्वाद्यभावाद्, "अर्थवद्धातुः" (पा०सू० १।४।४२) इत्याद्य(२)वृत्तौ न प्रातिपदिकत्वं(३), नापि पदत्वम् । अथ च (४)साधुत्वमित्युपपद्यते । अन्यथा "प्रत्ययः"

ब्दयामीति प्रतीतेः सार्वजनीनत्वे क्षणविलम्बसहिष्णुता सम्भवेदपि । न च तस्यास्तथात्वमिति न किञ्चिदेतत् ।

अपि च भिन्ने विषयेऽनुमितिसामग्र्या बलवत्ता, यत्र तादृशाऽनुमितिसामग्रीकाले केवलघटत्वविशिष्टविषयिका शाब्दधीर्जायतामितीच्छाबलाद् घटशाब्दधीस्तत्र घटांशे तद्भानं दुरुपपादमेव । घटशब्दशाब्देच्छाविरहविशिष्टभिन्नविषयकाऽनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धिकायाः सत्वात् । नाऽपि तृतीयः । सिद्धसाधनात् । विष्णुमुच्चारयेत्यादौ विष्ण्वादिपदानां लक्षणया शाब्दविषयतायाः परैरभ्युपगमात् । उक्तभाष्यादपि क्वचिच्छाब्दबोधे शब्दो विषय इत्यर्थस्यैव लाभात् सति तात्पर्य्ये क्वचिदन्यत्रापि विशेष्यांशे तद्भानाभ्युपगमे क्षतिविरहाच्च । अत एव नलादीनां विशिष्य तत्तद्रूपेणानुपस्थितत्वेऽपि, नलपदवाच्यः कश्चिदासीदिति सामान्यशक्तिग्रहात्तत्पदवाच्यत्वेन तेषां बोधः प्राचीनसम्मत उपपद्यते । अभेदे शब्दभानं तु, परे त्वित्युक्तभाष्यसम्मतमतेनैव । अत एव तस्मादविकृतस्यैव बोधः । हरिवचनानि तु प्रणवब्रह्मणोरभेदोपासनश्रद्धाऽतिशयबोधकानि भवन्तीति न तैर्व्यावहारिकाऽर्थस्य सिद्धिस्तस्माच्छाब्दबोधमात्रस्य शब्दविषयकत्वं न विचारसहमधिकमग्रे व्यक्तीभविष्यतीति ॥ २६ ॥

अन्यथेति । भेदपक्षस्यैवाऽभ्युपगमे इत्यर्थः ॥ *प्रत्ययः परश्चेति* । नियम-

---

(१) न भिद्यन्ते—तत्वेन न विवक्ष्यन्ते । एवं चानुकरणशब्दानामर्थवत्वाभावेऽनुकार्याभेदविवक्षाहेतुरिति ।

(२) आदिपदं च कृदन्तत्वादिसंग्राहकम् ।

(३) वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्वाभावादितिशेषः ।

(४) **साधुत्वमित्युपपद्यत इति** । वक्ष्यमाणरीत्या साधुत्वाभावे शिष्टप्रयोगादिना साधुत्वमक्षतमेवेत्यर्थः ।

(पा०सू०३।१।१) "परश्च" "अपदं न प्रयुञ्जीत" इति निषेधादिलङ्घना-दसाधुतापत्तिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीवयाकरणभूषणसारे नामाऽर्थनिर्णयः ॥ ४ ॥

शास्त्राणां निषेधमुखेनाऽपि प्रवृत्तेः प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, न केवलेति नियम-मूलकस्य "अपदं न प्रयुञ्जीत" इति निषेधविधेः प्रत्यययोग्यस्य प्रत्ययं विना प्रयोगे-ऽतिक्रमणादसाधुतापत्तेरित्यर्थः। अस्मन्मते तु तस्य प्रत्यययोग्यत्वाऽभावान्निषेधविष-यताया एवाऽभावात्तदतिक्रमणाप्रसक्तेः साधुत्वादेव च तत्रादेशादिरपि। अन्यथा भाषाशब्देष्विव न तत्प्रवृत्तिः स्यादिति भावः ॥ २७ ॥

इति श्रीभूषणसारदर्पणे नामाऽर्थनिरूपणम् ॥ ४ ॥

अथ समासशक्तिनिर्णयः ॥

समासान् विभजते—

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा ॥
सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥ २८ ॥

अथ समासशक्तिनिर्णयः ।

क्लृप्तशक्त्यैव निर्वाहान्न नामसमुदायाऽऽत्मकसमासेऽतिरिक्ता शक्तिरिति मतं दूषयिष्यन् प्रसङ्गात्समासार्थं निरूपयितुमादौ तद्विभागप्रदर्शनमित्याशयेनाऽऽह—*समासानिति* ॥ समासत्वं च शक्तिसम्बन्धेन(१)समासपदवत्त्वम् । एकार्थीभावापन्नपदसमुदायविशेषो वा । एकार्थीभावे मानं च "किं पुनः समर्थं नाम ? पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम् । क्व पुनः पृथगर्थानि, क्वैकार्थानि । वाक्ये पृथगर्थानि-राज्ञः पुरुष इति, समासे पुनरेकार्थानि-राजपुरुष" इति समर्थसूत्रस्थं भाष्यम् । तन्मूलिका वक्ष्यमाणा युक्तयश्च ।

तत्रैकाऽर्थत्वमेकोपस्थितिविषयाऽर्थकत्वम् । न त्वेकार्थशक्तत्वम् । घटादिपदानामपि घटघटत्वतत्सम्बन्धरूपनानार्थशक्तत्वेनैकार्थतानापत्तेः। नानोपस्थितिविषयार्थकत्वं पृथगर्थकत्वम् । यथा वाक्ये—पृथक्पदानामाकाङ्क्षादिसहकारेण विशिष्टार्थप्रत्ययः । नैवं वृत्तौ, किन्त्ववयवशक्त्या समुदायाशक्तिसहकृतया जायमाना पदार्थोपस्थितिरेव विशेष्यविशेषणभावाऽऽपन्नविशिष्टाऽर्थमवगाहते । "संस्पृष्टार्थं समर्थम्" इति भाष्यात् । राजपुरुषादिपदं राजसम्बन्धवत्पुरुषादौ शक्तमित्याकारकशक्तिग्रहः । ततश्च प्राप्ताऽप्राप्तविवेकेन विशिष्टशक्तिः षष्ठ्याद्यर्थे पर्यवस्यति । अत एव न तत्र राजादौ सुन्दराऽऽदिपदार्थाऽन्वयः । एकदेशत्वात् । "देवदत्तस्य गुरुकुलम्" इत्यादौ तु गमकत्वात् स इति वक्ष्यते । 'जहत्स्वार्थवृत्तिः, 'पदानामानर्थक्यम्' इति तु न सम्यक् । महाबाहुरित्यादावात्वाद्यनापत्तेः। भूतपूर्वगत्याश्रयणं तु सत्यां गतावनुचितम् । तदुक्तम्—

जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी । इति ।

---

(१) अन्ये तु पाणिन्यादिसङ्केतसम्बन्धेन समासपदवत्वम् । 'समासपदेन घटादिर्बोद्धव्य' इत्याकारकपुरुषान्तरीयसङ्केतसम्बन्धेन समासपदवत्त्वस्य घटादावतिव्याप्तिः स्यादिति पाणिन्यादिति ।

सुपां सुपा ॥ पदद्वयमपि सुबन्तं, राजपुरुष(१) इत्यादिः ॥ सुपां तिङा पूर्व्वपदं सुबन्तमुत्तरपदं तिङन्तम् । पर्य्यभूषयत् । अनुव्यचलत् । "गतिमतोदात्तवता तिङाऽपि समासः" इति वार्त्तिकात् समासः(२) ॥ सुपां नाम्ना ॥ कुम्भकार इत्यादिः । "उपपदमतिङ्" (पा०सू०२।२।१०) इति समासः । स च "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः" इति परिभाषया भवति सुबुत्पत्तेः प्राक् । अत्रोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागित्यर्थः । अन्यथा चर्म्मक्रीतीत्यादौ नलोपानापत्तेः ॥

अवयवाऽर्थविरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैव सा, यथा कृष्णसर्पादाविति तदर्थः । अयमेव पक्षः—

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ।

इति वदतो मूलकृतः सम्मतः । तथा सति पङ्कजशब्दादौ परैर्योगरूढयभ्युपगमेन तद्दृष्टान्तोपन्याससार्थक्यात् । जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षस्य तत्सम्मतत्वे स्वमते तस्य पक्षतया तत्र तदनभ्युपगमेन तदुपन्यासाऽनुपपत्तेः स्पष्टत्वात् । अधिकमग्रे वक्ष्यत इति ।

गतिमतोदात्तवतेति । उपलक्षणमिदम् , "सह सुपा"इति योगविभागस्याऽपि । 'अनुव्यचलत्' इत्यत्राऽनोर्व्यचलदित्यनेन वेश्चऽचलदित्यनेन युगपत्समासः । अन्विति सुबन्तेन व्यचलदिति समुदायस्य समर्थत्वात् ; सत्यां समाससंज्ञायां शाकलप्रतिषेधाद्यणादेशः समासाऽन्तोदात्तत्वं च भवति । तिङैकत्वस्योक्तत्वात् प्रकृत्यर्थव्यापारस्य संख्यान्वयाऽयोग्यत्वाद्वा न ततः सुबुत्पत्तिः । समयपरिपालकौत्सर्गिकैवचनस्य तु तथा सुबन्तस्याऽभिधानादेवाऽप्रवृत्तिरिति भावः ।

अन्यथेति । सुबुत्पत्तेः प्राक्समाससंज्ञाऽभ्युपगम इत्यर्थः । न लोपेत्यस्य–अ-

---

(१) ननु प्रथमोपस्थितत्वात् 'कृष्णं श्रित' इत्यादीनि त्यक्त्वा कथं 'राजपुरुष' इत्युदाहरणमिति चेत् "णिजां त्रयाणाम्" इत्यत्र णिजामिति बहुवचनेन प्रथमोपस्थितत्वात् त्रित्वस्यैव लाभे "त्रयाणाम्" इति पदोपादानेन प्रथमोपस्थितेत्यादिन्यायानाश्रयणं व्याकरणशास्त्रे इति सूचयितुं राजपुरुषेति तदुदाहरणमिति बोध्यम् ।

(२) अत्र "समासस्य" इत्यन्तोदात्तं बाधित्वा "तत्पुरुषे तुल्यार्थ" इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तदपवादेन "गतिकारकोप" इतिसूत्रेणोत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाट्स्वरस्यावस्थानं भवति । वार्तिककारेण तत्रत्यकृद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानात ।

सुपां धातुना ॥ उत्तरपदं धातुमात्रं, न सुप्तिङन्तम् । कटप्रूः । आयतस्तूः । "किब्वचिप्रच्छ्रयायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्च" इति वार्त्तिकात् ॥ *तिङां तिङा* ॥ पिबतखादता पचतभृज्जतेत्यादिः । "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" इति मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात् ॥ *तिङां सुबन्तेन* ॥ पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरं सुबन्तम् । जहिस्तम्बः । "जहि कर्म्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारञ्चाभिदधाति" इति मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात(१) ।

अयं षड्विधोऽपि समासः, "सह सुपा" (पा०सू०२।१।४।) इत्यत्र योगविभागेन भाष्ये व्युत्पादितः स्पष्टः शब्दकौस्तुभादौ ॥ २८ ॥

स्वयं भाष्यादिसिद्धं तद्भेदं व्युत्पाद्य प्राचीनवैयाकरणोक्तविभा-

---

पदत्वादीत्यादि । यद्यपि "उपपदम्" (पा०सू० २।२।) इति सूत्रे भाष्येऽनयोर्योगयोर्निवृत्तं "सुप्सुपा" इत्युक्तं, तथाप्युपपदमिति महासंज्ञाबलादेव पूर्वपदस्य सुबुत्पत्यन्तरं समास इति भावः । प्राक्सुबुपत्तेरित्येकदेशप्रयोजनप्रदर्शनमिषेण परिभाषायाः प्रयोजनमपि दर्शितम् । सुबुत्पत्तेः पश्चात् समासे हि स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकाणां क्रमिकत्वस्यान्तरङ्गबहिरङ्गभावमूलकस्य "कृत्सिते" (पा०सू० ५।३।२४) इति सूत्रभाष्यसम्मतत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात् सुबुत्पत्तेः पूर्वं टापि अनदन्तत्वात्, "क्रीतात् करणपूर्वात्" (पा०सू० ४।१।५०) इति ङीषोऽनुपपत्तेरिति दिक् ।

भाष्ये व्युत्पादित इति । तत्र हि प्रत्येकं समाससंज्ञावारणरूपं सहशब्दप्रयोजनं समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिन्यायेन परिहृत्य "एवं तर्हि सिद्धे ; यत् सहग्रहणं करोति तस्यैतत् प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत, सति योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । सह सुप् समस्यते । केन समर्थेनाऽनुव्यचलदनुप्राविशत् । ततः सुपा, सुपा च सह सुप् समस्यते । अधिकारश्च लक्षणं च, यस्य च समासस्याऽन्यल्लक्षणं नाऽस्ति तस्येदं लक्षणं भवति" इत्युक्तम् । तत्राऽधिकारप्रयोजनम्—देवदत्तः पचतीत्यादौ समानाधिकरणेन समाससंज्ञावारणं बोध्यम् ॥ २८ ॥

भेदमिति । षाड्विध्यरूपमित्यर्थः । *प्राचीनेत्यादि* । यद्यपि "अव्ययं विभक्ति" (पा०सू० २।१।९) इति सूत्रे भाष्ये समुदायस्य संस्कार्यत्वेन प्राधान्यात्तस्यैव संमृद्धयादयो विशेषणानीति समुदायात्समृद्धयादीनां गम्यमानत्वादत्राऽप्यव्ययीभा-

---

(१) सूत्रार्थस्तु—जहीत्येतत् तिङन्तं कर्मार्थकसुबन्तेन समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये कर्त्रभिप्रायकश्चेत् समासः । "जहिस्तम्बः" इति सामासिकपदस्यार्थस्तु स्तम्बघातकर्ता इति ।

गस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिभिस्तल्लक्षणस्य प्रायिकत्वं च दर्शयति—

समासस्तु चतुर्द्धेति प्रायोवादस्तथापरः ।
योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च ॥ २७ ॥
भौतपूर्व्यात् सोऽपि रेखागवयादिवदास्थितः ।

चतुर्धा अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदात् । अयं प्रायोवादः । भूतपूर्व्वः । द्वन्भूः । काराभूः । आयतस्तूः । वागर्थाविव । इत्याद्यसङ्ग्रहात् ।

तथा पूर्व्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पु-

---

वापत्तिरित्यभिप्रायेण "इह कस्मान्न भवन्ति सुमद्राः सच्छत्र" इति प्रश्ने, "नैष दोषः, इह कश्चित् समासः पूर्वपदार्थप्रधान" इत्यादिसमासलक्षणान्युक्त्वा नाऽत्रपूर्वपदाऽर्थप्राधान्यं गम्यत इति समाहितम् । तथापि नैते समासार्था निर्दिश्यन्ते इत्यादिना पक्षान्तरोपन्यासेनोक्तलक्षणेष्वनिर्भरसूचनाददोष इति भावः ।

लक्षणस्येति ॥ तत्वं साधारणधर्मवत्वम् । धर्मे साधारण्यं च तदितराऽवृत्तित्वे सति सकलतद्वृत्तित्वम् । यथा सास्नाश्रृङ्गवत्त्वं गोर्लक्षणम् । तत्र शृङ्गवत्त्वं गगनकृष्णरूपादीनां लक्षणत्ववारणाय सत्यन्तवृत्तित्वसाकल्यानां निवेशः । तदुक्तम्— "लक्षणे तान्येव पदानि देयानि यैरव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवदोषा वार्य्यन्त" इति । तत्र लक्ष्ये लक्षणाऽसत्त्वमव्याप्तिः(१) । अलक्ष्ये तत्सत्वमतिव्याप्तिः(२) । लक्ष्यमात्राऽवर्त्तनमसम्भवः(३) । उदाहरणानि वक्ष्यन्ते । असाधारणधर्मवत्ताज्ञानात्तद्धर्माश्रय इतरभेदाऽनुमितिव्यवहारश्च फलम् । यस्य तु धर्मस्य केवलाऽन्वयित्वं तद्धर्मज्ञानस्य तु व्यवहारमात्रं तत् । तदुक्तम्—

व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनम् । इति ॥

प्रायोवाद इति ॥ प्रायशस्तेषामुपलभ्यमानत्वेऽपि अन्येषामपि केषां चिदुपलब्धिरित्यर्थस्तदेव विशदयति—*भूतपूर्व इत्यादि* । एषां वक्ष्यमाणयत्किञ्चिल्लक्षणाक्रान्तत्वेऽपि तत्तदधिकारीयसूत्राऽनुशिष्टत्वादसंग्रहो बोध्यः, समासाऽधिकारीयसूत्रानुष्ठितत्वाद्विभागे तदसंग्रहे इष्टापत्तेरयोगात् ॥

पूर्वपदाऽर्थेत्यादि ॥ प्राधान्यं च समासघटकपदार्थप्रकारतानिरूपितमुख्यवि-

---

(१) निष्कृष्टलक्षणं तु—लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् ।

(२) अत्रापि—लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्यम् ।

(३) लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । इदमसम्भवस्य निष्कृष्टलक्षणम् ।

रुषः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः इत्यादि लक्षणमपि प्रायिकम् । उन्मत्तगङ्गम् । सूपप्रति । अर्द्धपिप्पली । द्वित्राः । शशकुशपलाशमित्यादौ परस्परव्यभिचारात् । तथाहि—उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे (१)पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादव्याप्तिः(२) । अन्यपदार्थप्राधान्याद् बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिश्च । "अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्" (पा०सू०२।१।२१।) इति समासात् । सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावा(३)व्याप्तिश्च । "सुप् प्रतिना मात्रार्थे" (पा०सू०२।१।९) इति समासात्। अर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वाद् अव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च । "अर्द्धं नपुंसकम्" (पा०सू० २।२।२) इति समासात् ।

एवं पूर्वकाय इत्यादौ द्रष्टव्यम् । द्वित्रा इतिबहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्याद् द्वन्द्वातिव्याप्तिर्बहुव्रीह्यव्याप्तिश्च । शशकुशपलाशमित्या-

---

शेष्यत्वम् । तथाच—पूर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वमव्ययीभावत्वमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । उपकुम्भमित्यत्र कुम्भनिरूपितसामीप्यस्य विशेष्यतया बोधाद् राजपुरुष इत्यादौ राजसम्बन्धिपुरुषोत्तरपदार्थस्य पीताऽम्बर इत्यत्र पीताऽभिन्नाऽम्बरसम्बन्धिनोऽन्यपदार्थस्य, धवखदिरावित्यत्र साहित्यापन्नधवखदिरयोः पूर्वोत्तरपदार्थयोर्विशेष्यतया भानाद् यथायथं लक्षणसमन्वयः ॥ *व्यभिचारादिति* ॥ यद्यपि व्यभिचारोऽतिव्याप्तिरेव, तथापि प्रकृते दोषत्वेन व्यभिचारपदेनोभयं लक्ष्यते । यद्वक्ष्यति—*अव्याप्तिरिति* । तामेवाऽभिनयेन प्रदर्शयति—*तथाहीत्यादि* ॥ *पूर्वपदार्थेति* । उन्मत्तादिपदाऽर्थेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ॥ *अव्ययीभावलक्षणेति* ॥ पूर्वपदाऽर्थविशेष्यकबोधजनकत्वरूपतल्लक्षणासत्त्वरूपेत्यर्थः ॥ *अन्यपदार्थप्राधान्यादिति* ॥ समासाघटकसप्तम्यर्थाऽधिकरणविशेष्यकबोधजनकत्वादलक्ष्ये लक्षणसत्त्वरूपेत्यर्थः ॥

---

(१) पूर्वपदार्थेति । पूर्वपदार्थः प्रधानं यत्रेत्यर्थः । तथाच पूर्वपदार्थनिष्ठमुख्यविशेष्यताकबोधजनको ऽव्ययीभाव इतिपर्यवसितोऽर्थः । तेन राजपुरुष इत्यादावपि राजत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितराजादिनिष्ठविशेष्यताकबोधजनकत्वेऽपि न तत्रातिव्याप्तिः । राजादौ तज्जन्यबोधीयमुख्यविशेष्यताविरहादिति । (२) अव्ययीभावलक्षणस्येति पाठः ।

(३) अव्याप्तिरिति । सुप्सम्बन्धिलेश इत्याकारकोत्तरपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वादित्यर्थः ।

दिद्वन्द्वे समाहारान्यपदार्थप्राधान्यात् बहुव्रीह्यतिव्याप्तिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्च स्यादिति भावः।

सिद्धान्ते त्वव्ययीभावाऽधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यादि द्रष्टव्यम्। असम्भवश्चैषामित्याह-(१)भौतपूर्व्यादित्यादि ॥ रेखागवयादिनिष्ठलाङ्गूलादेर्वास्तवपश्वलक्षणत्ववदेतेषामपि न समासलक्षणत्वम्। बोधकता तु तद्वदेव स्यादिति भावः ॥ २९ ॥

ननु पूर्वपदार्थप्राधान्यादि समासे सुवचम्। तथाहि "समर्थः पदविधिः" इति सूत्रे भाष्यकारैरनेकधोक्तेष्वपि पक्षेषु जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थपक्षयोरेवैकार्थीभावव्यपेक्षारूपयोः पर्य्यवसानं लभ्यते। तत्राऽ-

---

बहुव्रीहीति ॥ तल्लक्षणेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि।

ननु तर्हि कान्यव्ययीभावादिलक्षणानीत्यत आह—*सिद्धान्ते त्विति* ॥ लक्ष्यताऽवच्छेदकं तु शक्तिसम्बन्धेनाऽव्ययीभावादिपदवत्त्वम्। भूतपूर्वाऽऽदीनां लक्ष्यताऽवच्छेदकाऽनाक्रान्तत्वात् तदसंग्रहो न दोषायेति भावः ॥ जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षमवलम्ब्य मूलमवतारयति—*असम्भवश्चैषामिति* ॥ अस्य जहत्स्वार्थवृत्तिपक्ष इत्यादिः ॥ एषां-लक्षणानाम्। असम्भवो-लक्ष्यमात्राऽवर्त्तनमित्यर्थः। तत्पक्षे पूर्वोत्तरपदयोस्तत्त्वेन कुत्राऽपि वृत्तेरभावेन तदर्थघटितानां तेषामुपकुम्भादावसम्भवादिति भावः।

मूले ॥ *भौतेति* ॥ शाबद्नित्यतावादिमते यथाश्रुतभौतपूर्व्यस्याऽप्यव्ययीभावादावसम्भवादाह-*सोऽपीति* ॥ व्यवहारोऽपीत्यर्थः ॥ *रेखेति* ॥ अन्यस्य कथमन्यधर्मबोधकत्वमत आशयं प्रकाशयति सारे—*रेखागवयेत्यादि* ॥ तद्वदेवेति* ॥ रेखागवयादिवदेवेत्यर्थः। यथा गवयादावविद्यमानमपि रेखागवयादिनिष्ठरेखाकृतिपुच्छं गवयादिपुच्छे सादृश्यमूलकाऽभेदाऽध्यवसायाद् गवयादिबोधकम्, तथा समासेऽविद्यमानमपि विग्रहवाक्यनिष्ठपूर्वपदाऽर्थादिप्राधान्यं सादृश्याद् अव्ययीभावादिबोधकमित्यर्थः ॥ २९ ॥

अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे पूर्वपदाऽर्थप्राधान्यव्यवहारो न पुनः दुरूपपाद इत्याशयेन मूलमवतारयति-*नन्विति* ॥ * अनेकधोक्तेष्विति* ॥ "अथ तेषां ब्रुवतां किं जहत्स्वार्था वृत्तिराहोस्विदजहत्स्वार्था" इत्यादिनेत्यादिः। *एकार्थीभावव्यपेक्षेति* ॥ एकार्थीभावस्तूक्तः। व्यपेक्षा तु समस्तपदानां परस्परसाकाङ्क्षत्वम्। *पर्य्यवसानं

---

(१) भौतपूर्व्येति। पूर्वं भूतं भूतपूर्वं, भूतपूर्वमेव भौतपूर्व्यं, स्वार्थे ष्यञि साधुः। वृत्तेः पूर्वकाले भूतं यत् पूर्वपदार्थविशेष्यकबोधजकत्वं तस्माद्धेतोः, सोपि-उत्सर्गोऽपि गवयादिवदास्थितः—स्वीकृत इत्यर्थः।

जहत्स्वार्थपक्षे उक्तव्यवस्थानाऽसम्भविनीत्याशङ्कां मनसिकृत्य आह—

जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे द्वे वृत्ती ते पुनस्त्रिधा ॥३०॥
भेदः संसर्ग उभयं वेति वाच्यव्यवस्थितेः ।

जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था(१) । पदे वर्णवद् वृत्तौ पदानामानर्थक्यमित्यर्थः । अयम्भावः—समासशक्त्यैव राजविशिष्टपुरुषभानसम्भवे न राजपुरुषपदयोरपि पुनस्तद्बोधकत्वं कल्प्यम् । वृषभयावकादिपदेषु वृषादिपदानामिव ।

लभ्यत इति* ॥ समर्थसूत्रभाष्यपर्यालोचनया तु एकार्थीभावः सामर्थ्यमिति पक्ष एव वृत्तिद्वयस्वीकारो बोधभेदेन, किन्तु, "अथ ये वृत्तिं वर्त्तयन्ति किं ते आहुः" इत्यादिभाष्याद् वाक्यादेवेयं वृत्तिर्निष्पन्नेतिमतमवलम्ब्याऽयं विचार इति लभ्यते ॥ समासशक्त्यैवेत्येवकारेणाऽवयवशक्तिव्यवच्छेदः । दृष्टान्तमाह—*वृषादिपदानामिवेति* ॥

आनुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टाऽनुपूर्व्या एव शक्तावच्छेदकत्वेन वृषभादिपदान्तर्गतवृषादिसमवेतानुपूर्व्या' शक्ताऽनवच्छेदकत्ववत् समासाऽन्तर्गतराजानुपूर्व्याः शक्तावच्छेदकत्वाऽसम्भवादित्यर्थः । अन्यथा रामादिपदादग्न्यादीनामवयवार्थानामपि पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोरापत्तिरवान्तरसुबुत्पत्त्यापत्तिर्धनं वनमित्यादौ जश्त्वाऽऽपत्तिश्च । वाक्ये तु पदान्यर्थवन्त्येव । राजसम्बन्धी पुरुष इत्याद्यर्थे राज्ञः पुरुषः, पुरुषो राज्ञ इत्यादिविशिष्टानुपूर्वीद्वयस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया पदशक्तिकल्पनाया एव लघीयस्त्वादिति भावः ।

न चैतत्कल्पे विशिष्टरूपोपादानविहिताऽऽत्वाऽनापत्त्या, महाबाहुः, सुपन्था इत्यादौ दोषः । अनर्थकत्वाद् । एवमर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वाभावेन नलोपाद्यनापत्तिश्चेति वाच्यम् । वृत्तिप्राग्भाविनमर्थवत्वमारोप्य तत्तत्तात्पर्यस्य सूपपादत्वात् । इदं च—"प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" (पा० सू० ७।२।१७) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

नचैवं 'वाप्यश्व' इत्यादौ न दोषो जहत्स्वार्थायां वृत्तावानर्थक्यात् "ईदूतौ च सप्तम्यर्थे" (पा० सू० १।१।१९) इति सूत्रस्थभाष्यविरोधो दुष्परिहरः । आरोपितार्थवत्वस्य समासाऽन्तर्गतपदेषु स्वीकारादिति वाच्यम् । अर्थग्रहणसामर्थेनारोपि-

---

(१) "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इत्यत्र सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातबोधकसप्तमीपदोपादानेन व्यधिकरणानामपि पदानां क्वचिद्बहुव्रीहिर्भवतीति ज्ञापनात् , अत्र व्यधिकरणपदबहुव्रीहावपि न दोषः । वस्तुतस्तु जहति स्वानि वृत्तिघटकीभूतपदानि यं स जहत्स्वः तादृशोऽर्थो यस्यामिति समानाधिकरणपदकोऽपि सम्भवतीति दिक् ।

अन्यथा राजपदेन विग्रहवाक्य इव, राज्ञः स्वातन्त्र्येणोपस्थितिसत्त्वाद्, ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यत्रेव ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यास्याप्यापत्तेरिति ।

अजहदिति । न जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा अजहत्स्वार्था(१) ।

अयमभिप्रायः—राजपुरुषादिसमासादौ नातिरिक्ता शक्तिः । कल्पकाभावात् । क्लृप्तराजपदादेवार्थोपस्थितिसम्भवे तत्कल्पनस्य गौर-

---

तार्थस्य तत्राग्रहणादित्याशयात् । एकस्यैव पदस्य वृत्तितत्प्राक्कालयोरर्थवत्वानर्थवत्वे च प्रयोगाऽनुरोध एव शरणम् । योगरूढिस्थले तु योगान्तर्भावेण शक्त्यभ्युपगमान्न तदुच्छेदोऽपि ।

नचाऽत्र पक्षे राजादिपदैः सर्वथा स्वार्थत्यागे तद्भानं न स्यात्तस्माच्चैकपदार्थोऽपरपदार्थे विशेषणमिति व्यवहार इति वाच्यम् । विशिष्टेनैव राजादिविशिष्टपुरुषाद्युपस्थापनेनाऽद्यदोषाभावात् । अथवाऽन्वयाद् विशेषणं भवतीति भाष्येण द्वितीयस्यापि समाधानात् । निष्कीर्णास्वपि सुमनःस्वामोदान्वयमात्रेण यथा चम्पकपुटव्यवहारस्तथा सदृशार्थाऽन्वयमात्रेण राजादिपदार्थः पुरुषे विशेषणमिति व्यवहार इति तदर्थ इति जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षोपपत्तिः । परन्त्वेवं हि दृश्यते लोके 'पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वं कर्म जहाति, तद्यथा तक्षा राजकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वं कर्म जहाति । एवमुक्तम्, यद्राजा पुरुषाऽर्थं वर्त्तमानः स्वमर्थं जह्यादुपगुह्याऽपत्यार्थे वर्त्तमानः स्वमर्थं जह्यादिति भाष्यादेतत्कल्पेऽपि पूर्वपदाऽर्थ एव जहत्स्वार्थत्वं लभ्यते इति ॥

अन्यथेति । वृत्तौ व्यपेक्षारूपसामर्थ्याभ्युपगमे इत्यर्थः । इत्यस्याऽपीत्यपिना राजपुरुषो भार्यायाश्चेत्येकत्र द्वयमिति विषयताशालिबोधजनकस्य समुच्चयः । *आपत्तेरिति* । अस्मन्मते तु पदार्थैकदेशत्वाद्भेदेऽपि शक्त्यभ्युपगमेन राजकीयभिन्नत्वेनाऽवगते विशेषणाऽन्तराऽयोगाच्च न सेति भावः । अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षस्य भाष्याऽनुसारेणाऽन्यथैवोपपादनाद् व्यपेक्षासामर्थ्यमेक इत्येकीयमताश्रितामनुसृत्याह—*अयमभिप्राय इति* । *नातिरिक्तेति* । क्लृप्तप्रत्येकवृत्त्यतिरिक्तेत्यर्थः । कल्पकस्याऽन्यथाऽनुपपत्तिरूपप्रमाणस्याभावादित्यर्थः ।

ननु विशिष्टाऽर्थानुपपत्तिरेव तत्कल्पिका भविष्यतीत्यत आह—*क्लृप्त इति* । *तत्कल्पनस्य* । विशिष्टशक्तिकल्पनस्येत्यर्थः । ननु स्यादेवं यद्येतत्पक्षे प्रत्येकपदश-

---

(१) अत्रापि न जहति स्वानि ये ते अजहत्स्वाः तादृशो अर्था यस्यामिति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । अन्यथा वैयधिकरण्यापत्तेः ।

वपराहतत्वाच्च(१)। क्लृप्तशक्तित्यागोऽप्यप्रामाणिकः कल्प्येत। तथाचाकाङ्क्षादिवशात् क्लृप्तशक्त्यैव विशिष्टार्थबोधः। अयमेव व्यपेक्षापक्षो मतान्तरत्वेन भाष्यकाररुक्तः।

नचात्र मते समासे ऋद्धस्येति विशेषणान्वयापत्तिः। "सविशेषणानां वृत्तिर्नः वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न" इति वार्त्तिकात्(२)। तथाचैतन्मतवादिनां पूर्वोत्तरपदार्थसत्त्वाद् पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादिव्यवस्था सूपपदेति भावः।

प्रसङ्गाद् वृत्तिभेदमपि निरूपयति—*ते पुनरिति*॥ द्वे अपि

क्तिकल्पना, सैव नेति क गौरवाऽवसरोऽत आह—*क्लृप्तशक्तीति*। वृत्तिप्राक्काले क्लृप्ता या प्रत्येकपदशक्तिस्तत्परित्याग इत्यर्थः। कालभेदेनाऽप्येकस्यैव शब्दस्याऽर्थवत्त्वाऽनर्थकत्वयोर्विरुद्धत्वात्। नलोपादिव्यवस्थाऽनुपपत्त्या च वृत्तिदशायां तत्स्वीकारस्यैवोचितत्वादिति भावः।

ननु प्रत्येकशक्त्या तत्तत्पदार्थोपस्थितावपि विशिष्टे शक्त्यनङ्गीकारेण तदनुपस्थित्या कथं तस्य शाब्दविषयतेत्यत आह—*तथा चेति*। *आकाङ्क्षेति*। अदिपदाद्योग्यताऽऽदिपरिग्रहः। राजपदाव्यवहितपुरुषपदत्त्वादिरूपाकाङ्क्षादिकारणसमवधानादित्यर्थः। तथाच प्रत्येकपदार्थोऽपस्थितिसहकृताऽऽकाङ्क्षादिभिरेव विशिष्टबोधसम्भवेन तत्पूर्वं विशिष्टोपस्थित्यपेक्षा यस्यैं सा कल्प्येति भावः। *अयमेवेति*। अयमभिप्राय इत्यादिनोक्त एवेत्यर्थः। भाष्यकारैरित्यस्य परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेक इत्यादिनेति शेषः। उक्तापत्तिमुद्धरति—*नचात्रेति*। *अन्वयापत्तिरिति*। यथाश्रुताऽभिप्रायेण सम्बन्धिलक्षणायामापत्तेरभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥

प्रसङ्गादिति। स्मृतिकालाऽवच्छिन्नोपेक्षानर्हताऽवच्छेदकधर्मवत्त्वादित्यर्थः। *वृत्तिभेदमिति*। वृत्तेः समासादिवृत्तेर्भेदं भेदसंसर्गादिरूपाऽर्थकृतमित्यर्थः। तदुक्तं भाष्ये—"सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा। अपर आह—"भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यम्"

---

(१) ननु विशिष्टशक्तिकल्पनं न गौरवपराहतम्। "नामार्थयोरभेदान्वयः" इति व्युत्पत्तेः सत्वात्। विशिष्टशक्त्यस्वीकारे च स्वत्वादिसंसर्गकबोधोऽङ्गीकरणीयः। तथाच "नामार्थः" इति व्युत्पत्तिविरोध इति चेद्? न। "नामार्थयोरभेदान्वय" इति व्युत्पत्तेः समासव्यतिरिक्तविषयकत्वं स्वीक्रियत इति भावः।

(२) ननु वार्तिकाङ्गीकारे गौरवस्य सत्त्वात् कथमस्य पक्ष्यस्योपपत्तिरिति चेत्? विशिष्टशक्तिस्वीकारेऽनेकशक्तिकल्पनापेक्षयैकवचनस्वीकारे लाघवमित्याशयात्।

वृत्तौ त्रिविधे वाच्यत्रैविध्यात् । वाच्यमेवाह–*भेद इत्यादि* ॥ भेदः–अन्योन्याभावः । तथाच–राजपुरुष इत्यादावराजकीयभिन्न इति बोधः । अस्यावाच्यत्वे च राजपुरुषः सुन्दर इतिवद्, राजपुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि स्यात् । वाच्यत्वे तद्विरोधान्नैवं प्रयोग इति भावः ।

राजसम्बन्धवानित्येव शाब्दं भानम्, भेदस्तूत्तरकालमुपतिष्ठत इत्याशयेनाह–*संसर्ग इति* ॥ विनिगमनाविरहम्, अस्वामिकेऽपि राजपुरुष इत्यादिप्रयोगापत्तिश्च(१) मनसि कृत्वोभयं वाच्यमित्याह–*उभयं वेति* । तथाचाऽराजकीयभिन्नो राजसम्बन्धवांश्चायमिति बोधः ॥ ३१ ॥

व्यपेक्षावादस्यैव युक्तिभाष्याविरुद्धत्वात् तन्मूलकः(२) पूर्वपदाऽर्थप्रधान इत्याद्युत्सर्गोऽप्ययुक्तः । किन्तु रेखागवयन्यायेनोत्सर्गोऽपि परम्परयैव बोधक इत्याशयेन समाधत्ते—

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ॥ ३२ ॥
बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने

इति । यदि वृत्तौ भेदसंसर्गौ न स्यातां तदा सामर्थ्यमेव न स्यात्तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यतस्तदर्थकत्वं तस्येति तद्भावः । *भेद इति* । संसर्गाविनाभावित्वादनुमीयमानतादात्म्यसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । तदेवाह—*अन्योन्याभाव इति* ॥ *संसर्ग इति* । भेदाऽविनाभावित्वादनुमीयमानभेदो भेदमूलकः संसर्ग इत्यर्थः ।

वस्तुतस्तु "भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यम्" इति भाष्यस्य राजादिपदसमभिव्याहृतपुरुषादिपदेन राजादिविशिष्टपुरुषादिरूपविशिष्टाऽर्थस्यैव बोध इत्यभिप्रायः । न तु भेदे पृथक्शक्तिबोधकं तत् । तादृशबोधाननुभवात् । रामकृष्णावित्यादिद्वन्द्वे भेदस्य वाच्यतया दुरुपपादत्वाच्चेति ॥ ३१ ॥

व्यपेक्षावादस्येति । अव्यवहितोक्तविधया वर्णितस्येति शेषः । उक्ताऽजहत्स्वार्थपक्षस्य तु निर्दुष्टत्वमेवेति भावः । *एवं युक्तीति* । उक्तवक्ष्यमाणेत्यर्थः । *भाष्येति* । "नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः" इत्यादिभाष्यदूषित-

---

(१) अस्वामिकेऽपि राजभिन्नस्वामिकभेदस्य सत्वादिति भावः ।

(२) व्यपेक्षावादमूलक इत्यर्थः ।

स्यान्महद् गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः ॥३३॥

समास इति वृत्तिमात्रोपलक्षणम्। "समर्थः पदविधिः" (पा०सू० २।१।१) इत्यत्र पदमुद्दिश्य यो विधीयते समासादिः स समर्थः। विग्रहवाक्यार्थाऽभिधाने शक्तः सन् साधुरिति सूत्रार्थस्य भाष्याल्लाभात्। पदोद्देश्यकविधित्वञ्च कृत्तद्धितसमासैकशेष(१)सनाद्यन्तधातुरूपासु पञ्चस्वपि वृत्तिष्वस्त्येव। विशिष्टशक्त्यस्वीकर्तॄणां व्यपेक्षावादिनां मते दूषणं शक्तिसाधकमेवेत्याशयेनाह—*पङ्कजशब्दव-

---

त्वादित्यर्थः। *वृत्तिमात्रेति*। मात्रपदं कृत्स्नार्थकम्। अहजत्स्वार्थलक्षणया वृत्तिपञ्चकोपस्थापकमित्यर्थः। *वाक्याभिधान इति*। तदर्थाभिधान इत्यर्थः। *भाष्यादित्यस्य*। समर्थानां पदवचनमित्यादिः।

मूले, *पङ्कजशब्दवदिति*॥ सप्तम्यन्ताद्वतिः। उपमेये सप्तमीदर्शनात्। पङ्कजशब्दे यथाऽवयवशक्त्यतिरिक्तशक्तिस्तद्वत्समासेऽपीत्यर्थः। न च पङ्कजपदे रूढिस्वीकारे मानाभावः। समुदायात् पङ्कत्वविशिष्टप्रतीतेरेव मानत्वात्। पदान्नियतोपस्थिते रूढ्यकसाध्यत्वात् पङ्कजपदाद् योगेन कुमुदस्यापि बोधप्रसङ्गाच्च। रूढिस्वीकारेऽप्युद्भित्पदेन वृक्षादेरिव योगेन पङ्कजपदेन कुमुदमपि बोध्यत इति तु नः यत्र योगरूढिभ्यामेकार्थबोधस्तत्र केवलयौगिकार्थबोधे रूढेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्।

अथवा रूढ्या नियमतः स्मृतपङ्कमेव कर्तृव्यक्तिशक्तडप्रत्ययेन पङ्कजनिकर्त्तृतया बोध्यते; "बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितव्यक्तिविशेषपरत्वम्" इति नियमाद् व्यक्तिवचनानां यत्किञ्चिद्व्यक्तितात्पर्य्यकाणां सन्निहितो यो व्यक्तिविशेषस्तत्परत्वमिति तदर्थः। "घटेन जलमाहर" इत्यत्र सन्निहितसच्छिद्रव्यक्तिबोधवारणाय—*तत्र बाधकं विनेति*।

तथाच पद्मे तात्पर्यसत्त्वेन तदेव योगेनाऽपि प्रतीयते, न कुमुदम्। प्रथमकल्पस्तु रूढिज्ञानस्य ग्राह्याभावानवगाहित्वाज्जनकज्ञानाऽविघटकत्वाच्च प्रतिबन्धकत्वाऽसम्भवान्न क्षोदक्षमः। सिद्धेरनायत्या मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेऽप्यन्यत्र तत् कल्पने मानाभावात्। इत्थञ्च पद्मानुभवसामग्रीसत्त्वात् तस्यैव बोधो, न कुमुदस्य सत्यां हि सामग्र्यां फलाऽनुत्पादे प्रतिबन्धकत्वापेक्षणादिति तार्किकाः। तद्दृष्टान्तेन वृत्तिसामान्ये समुदाये शक्तिरावश्यकीति कथने पूर्वोक्ताऽर्थ एव पर्य्यवस्यतीति।

---

(१) वस्तुतः एकशेषत्वं न वृत्तित्वम्। परार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वरूपैकार्थीभावाभावात्। शिष्टपदेन स्ववृत्त्यैव तत्तत्समूहरूपार्थस्य भानमिति भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादित्याद्यन्यत्र स्पष्टम्।

दिति* ॥ पङ्कजनिकर्त्तुरपि योगादेवोपस्थितौ तत्राऽपि समुदाय-शक्तिर्न सिद्ध्येत ।

न च पद्मत्वरूपेणोपस्थितये सा कल्प्यत इति वाच्यम् । चित्रग्वादिपदेऽपि स्वामित्वेनोपस्थितये तत्कल्पनावश्यकत्वात् । लक्षणयव तथोपस्थितिरिति चेत्, पङ्कजपदेऽपि सा सुवचा । एवं रथकारपदेऽपि ।

तथाच "वर्षासु रथकारोऽग्निमादधीत" इत्यत्रापि विना लक्षणां क्लृप्तयोगेन ब्राह्मणादिविषयतयवोपपत्तौ तत्कल्पनां कृत्वा जाति-

---

नन्वजहत्स्वार्थवृत्तिकल्पे विशिष्टशक्तेः सम्बन्धांशे विरामस्योक्तत्वाद्वाक्ये सम्बन्धांशे एव तैः स्वीकारात् को वृत्तिवाक्योर्वैयाकरणनये विशेष इति चेदत्राहुः । तत्र हि फलबलात् पदार्थोपस्थितिकाले नियमतः सम्बन्धांश उद्बोधकासमवधानकल्पनेन पृथगुपस्थितयोः पदार्थयोः संसर्गबोधः । वृत्तौ तु पदार्थोपस्थितिसमकालमेव नियमतः संसर्गांशे उद्बोधकसमवधानकल्पनाद् विशिष्टार्थोपस्थिरिति वैलक्षण्योपपत्तेः । अत एव प्रासोदकादौ विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्ये तु न बोधः । तत्राप्रयुज्यमानद्वितीयार्थः सम्बन्धश्चोभयं समुदायशक्तिसाध्यमनन्यलभ्यत्वात् । कल्पशक्त्यैव राजादिपदाद्राजादेरुपस्थितिसम्भवेन तत्र समुदायशक्तिकल्पने गौरवाच्च । नामार्थयोरभेदान्वय इत्यादिव्युत्पत्तयश्च पृथगुपस्थितनामार्थविषया इति ॥

जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे पङ्कजशब्दस्य पूर्वोक्तरीत्या दृष्टान्तत्वासम्भवेनाऽन्यथा मूलमवतारयति–*विशिष्टशक्त्यस्वीकर्त्तॄणामिति* ॥ *साधकमिति* । विशिष्टशक्तिसाधकमेवेत्यर्थः । व्यपेक्षावादिनये 'राजपुरुष' इत्यादौ प्रत्येकपदवृत्त्या पदार्थोपस्थितावाकाङ्क्षादिवशात् विशिष्टार्थबोधवत् पङ्कजपदादपि तथैव विशिष्टार्थोपस्थित्या रूढेरुच्छेदापत्तिः; न च सा तवेष्टेत्याह—*पङ्कजनिकर्त्तुरपीति* ॥ तेन रूपेण पद्मस्यापीत्यर्थः ॥ *योगादेवेति* ॥ अवयवशक्तेरेवेत्यर्थः ॥ *तत्राऽपि*–पङ्कजादिपदेऽपि । तत्र तत्स्वीकारे तु किमपराद्धं समासे विशिष्टशक्त्येति भावः ।

सा समुदायशक्तिः । *तत्कल्पनस्य*—रूढिकल्पनस्य चेत्यर्थः । *तथोपस्थितिरिति* ॥ स्वामित्वादिना स्वाम्याद्युपस्थितिरित्यर्थः ॥ *सुवचेति* ॥ पद्मत्वादिनोपस्थितिरपि लक्षणयेति वक्तुं शक्यमित्यर्थः । अधिकरणविरोधमपि तत्राह—*एवमिति* ॥ *लक्षणामिति* ॥ निरूढलक्षणामित्यर्थः । तस्याः शक्तिसमकक्षत्वादिति भावः । *योगेनेति* ॥ प्रत्येकपदवृत्त्युपस्थाप्यरथकर्त्तृत्वेनेत्यर्थः ॥ *उपपत्ताविति* ॥ शास्त्रसङ्कोचमन्तरेणाऽप्यनुष्ठाननिर्वाह इत्यर्थः ॥ *तत्कल्पनामित्यादि* ॥ रूढिकल्पनामित्यर्थः । तां कल्पयित्वेति यावत् । *जातिविशेषस्येति* ॥

विशेषस्याधिकारित्वं प्रकल्प्यापूर्व्वविद्याकल्पनमयुक्तं स्यादिति भावः(१)।

साधकान्तरमाह--*बहूनामिति*। वृत्तेर्धर्मा विशेषणलिङ्गसं-

रथकारस्तु माहिष्यात् करण्यां यस्य सम्भवः।

इति स्मृतिसङ्केतितजातिविशिष्टस्येत्यर्थः॥ *अयुक्तमिति*। विनैव शास्त्रसङ्कोचं विधेश्चारितार्थ्यादिति भावः॥

ननु प्रतिबन्देरनुत्तरत्वं। किञ्च पङ्कजपदे लक्षणाऽपि न सुवचा। तथाहि—सा किं पङ्कजपदे, उत तदवयव—डप्रत्यये। न तावदाद्यः। समुदाये शक्त्यभावेन तद्घटितलक्षणाया अप्यसम्भवात्। किञ्च जहत्स्वार्थायास्तस्यास्तत्राऽसम्भव एव। अवयवार्थविरोधिन्या रूढेरभावात्।

जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी।

इत्यभियुक्तोक्तेर्यथा—मण्डपं भोजयेत्यत्र मण्डपपदस्य गृह्यविशेषे रूढिर्योगविरोधिनी। रूढ्यर्थग्रहे मण्डपानकर्त्तृत्वरूपयोगार्थस्य बाधात्तत्र 'रूढेर्योगापहारिता' इति प्रवादादवयवशक्त्या मण्डपानकर्तुर्बोधाऽसम्भवान्मण्डपपदस्य मण्डपानकर्त्तरि लक्षणा। तथाच तत्र रूढ्यर्थग्रहसम्बन्धितावच्छेदकतया गृहीतचैत्रत्वादिनैव तद्बोधो न मण्डपानकर्त्तृत्वेन। न च तथा प्रकृते। पङ्कत्वेन लक्षणायामवयवार्थस्याभावेनाजहत्स्वार्थाया अप्यसम्भवाच्च। जहत्स्वार्थात्ववयवार्थप्रतीत्यनुपपत्त्या न वक्तुं शक्या।

नान्त्यः। प्रकृत्यर्थस्यानन्वयापत्तेः। तदर्थे प्रत्ययस्यासाधुतापत्तेश्चेति लक्षणानवसरादनायत्ता तत्र विशिष्टशक्त्यभ्युपगमः॥ "राजपुरुष" इत्यादौ तु प्रत्येकपदवृत्त्याऽपि विशिष्टार्थबोधनिर्वाहे समुदायशक्तिकल्पनं तत्राऽनुचितमेव। नाऽपि रथकाराऽधिकरणविरोधः। यौगिकार्थरथकरणनिमित्ते वर्षविधानस्य सङ्करस्य विशिष्टाधानाऽपेक्षया लघुत्वेऽपि, "ऋभूणां त्वा देवानाम्"। इति मन्त्रवर्णाद्दभुसौधन्वनपर्यायप्रतिलोमजातिरथकारस्यैव तदधिकारावगत्या लाघवाऽनादरेण रूढाऽर्थे तत्र विशिष्टाधानकल्पनात्।

नचापूर्वविद्याध्ययनकल्पनागौरवम्। फलमुखत्वात्। प्रकृते राजपुरुषादिसमुदाये शक्तिग्राहकं न तादृशं कोशादि, येन तद्बलादवयवार्थः। परित्यज्येतेत्याशयेन मूलमवतारयति—*साधकान्तरमिति*॥ *लिङ्गेति*॥ कुक्कुटाण्डमित्यादौ कुक्कुटपदार्थे

---

(१) अयमभिप्रायः। रथकाराधिकरणे हि "वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीत" इति श्रुतौ रथकारपदेन 'योगादरूढिर्बलीयसी' इति न्यायेन प्रतिलोमजातिविशेषस्य ग्रहणम्, ननु रथनिर्माणकर्तृद्विजस्य। रथकारस्य च श्रुत्यन्यथानुपपत्त्या वेदाध्ययनाभावेऽपि आधानमात्रोपयोगिवेदाध्ययनं कल्प्यत इति राद्धान्तित तदस्मिन्पक्षेऽसङ्गतं स्यादिति।

ख्याद्ययोगादयस्तेषां वचनैरेव साधने गौरवमित्यर्थः । अयम्भावः-विशिष्टस्वीकारे 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्रेव 'राजपुरुष' इत्यत्राऽपि स्याद् विशेषणाद्यन्वयः(१) । राजपदेन स्वतन्त्रोपस्थितिसत्त्वात्(२) । विभाषावचनञ्च समासनियमवारणाय कार्य्यमिति ।

ननु "सविशेषणानाम्" इतिवचनान्न विशेषणाद्यन्वयः, विभाषावचनञ्च कृतमेवेत्याशङ्कां समाधत्ते--*वचनैरेवेति* । न्यायसिद्धमेव सूत्रम् । व्यपेक्षाविवक्षायां वाक्यस्य, एकार्थीभावे समासस्येति स्वभावतः प्रयोगनियमसम्भवात् । सविशेषणेत्यपि विशिष्टशक्तौ राज्ञः पदार्थैकदेशतयान्वयासम्भवान्न्यायसिद्धमिति भावः ।

अत एव व्यपेक्षापक्षमुद्भाव्य, "अथैतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्यः" इति भाष्यकारेण दूष-

---

स्त्रीत्वस्याप्रतीतेरिति भावः ॥ *सङ्ख्येति* ॥ "राज्ञो राज्ञां वा पुरुष इति वाक्ये उपसर्जनपदानि संख्याविशेषयुक्तस्वार्थमभिदधति समासे त्वन्तर्भूतस्वार्थं प्रधानाऽर्थमभिदधति" इति भाष्यात्तत्र सङ्ख्याविशेषस्याऽप्रतीतेरिति भावः ॥ सङ्ख्यादीत्यादिपदाद् "इमे तह्येकार्थीभावकृता विशेषाः, सङ्ख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्ज्जनविशेषणं चाऽयोगे" इति भाष्योक्तस्य, राज्ञो गवाश्वपुरुषा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राणां गौरित्यादौ चाऽयोगस्य च सङ्ग्रहः । *वचनैरिति* । "सविशेषणानां वृत्तिर्न" इत्यादिभिरित्यर्थः। उक्तार्थमेव प्रकटयति—*अयम्भाव इति* । *न्यायसिद्धमेव सूत्रमिति* । इह व्यपेक्षायां समासो न भवत्येकार्थीभावे वाक्यं न भवति । विभिन्नविषयत्वेन बाध्यबाधकभावाऽसम्भवादिति न्यायसिद्धविभाषावचनं नाऽपूर्वमित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये-"न संज्ञाया भावाऽभावाविष्येते" इति । एकार्थानां विकल्पनान्नाऽर्थो विकल्पेनेति तद्भावः ।

अन्वयासम्भवादिति । वृत्तौ ह्युपसर्जनपदेन प्रधानार्थाऽभिधायिना भाव्यम् । स्वस्य विशेषणाऽऽङ्कायां च प्राधान्यमिति कथमेकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्च स्यात, युगपद्गुणप्रधानभावविरोधादिति न्यायसिद्धमेवेत्यर्थः । *अत एवेति* । व्यपेक्षावादस्याऽऽपातरमणीयत्वादेवेत्यर्थः । *दूषणमप्युक्तमिति* । अस्य नानाकारकत्वान्नि-

---

(१) तथाच 'वृद्धस्य राजपुरुषः' इति प्रयोगस्य साधुत्वं स्यादिति भावः ।

(२) उपस्थितौ स्वातन्त्र्यञ्च—मुख्यविशेष्यताजत्वम् । तेन घष्टोऽनित्यः इत्यत्र घटत्वेऽनित्यपदार्थान्वयो न भवतीतिदिक् ।

णमप्युक्तम् ॥ ३२ ॥

तथा धवखदिरौ निष्कौशाम्बिर्गोरथो घृतघटो गुडधानाः केशचूडः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्ण(१) इत्यादावितरेतरयोग-अतिक्रान्त-युक्तपूर्ण-मिश्र-सङ्घात-विकार-सुच्प्रत्ययलोपो-वीप्साद्यर्थो वाचनिको वाच्य इत्यतिगौरवं स्यादिति दूषणान्तरमाह—

चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् ।
कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तादिति स्थितिः॥३३॥

आदिना घनश्यामः, हंसगमन इत्यादाविवादीनां पूर्वोक्तानाञ्च संग्रहः । दूषणान्तरमाह—*बहुव्युत्पत्तिभञ्जनमिति* । अयमाशयः-चित्रगुरित्यत्र स्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा ।

न च तत्र लक्षणा । प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ तदसम्भवात् । प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमित्यादिबोधोत्तरं तत्सम्बन्धिग्रामलक्षणायाम-

---

घातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः । अयं दण्डो हरोऽनेनेत्यादिनेति शेषः ॥ ३२ ॥

कैयटोक्तं दोषसङ्घातमाह—*तथेत्यादि*(२) । *इति दूषणान्तरमिति* । इत्याकारकं दूषणान्तरमित्यर्थः । *पूर्वोक्तानामिति* । निष्कौशाम्बिरित्यादौ क्रान्ताद्यर्थवाचकानां लोपवचनमित्यादिकानामित्यर्थः । एतद्दूषणोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वादाह-*दूषणान्तरमिति* । व्युत्पत्तिभङ्गमाविष्कर्त्तुमाह-*अयमाशय इति* । *लक्षणेति* । वाक्ये इति शेषः ।

चित्रगुरित्यादौ वाक्यस्य गोस्वामिलक्षकत्वेऽभीप्सितबोधलाभसम्भवादाह—प्राप्तोदको ग्राम इति* । *लक्षणायामपीति* । इदञ्च मीमांसकमतेन । स्वबोध्यसम्ब-

---

(१) सप्तपर्ण इत्यत्र सप्त पर्णानि यस्य इत्याकारको न बहुव्रीहिर्वीप्साया अभावात्, किन्तु सप्त सप्त पर्णानि यस्य इत्याकारको बोध्यः ।

(२) तथेत्यादीति । अयमभिप्रायः—धवखदिरावित्यादीनामितरेतरयोगादिभिः क्रमेणान्वयः । तथा च धवखदिरावित्यादिद्वन्द्वे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेनानेकं सुबन्तं चार्थे वर्त्तते ; तच्च द्वन्द्वसंज्ञकं भवतीति वाक्यभेदमङ्गीकृत्यार्थबोधनं कर्तव्यं तथाच गौरवम् । एवं निष्कौशाम्बिरित्यादावपि "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इत्यनेन निरादिपूर्वकद्वितीयान्तसमुदायः क्रान्ताद्यर्थे वर्तते; स च समासंज्ञको भवतीति वाक्यभेदपुरस्कारेणार्थादेशनं बोध्यम् । गोरथादिविषयकं तु तत्तदर्थविधायकं वचनं कल्पनीयमिति गौरवमिति ।

प्युदककर्तृकप्राप्तिकर्म्म ग्राम (१)इत्यर्थालाभात् ।

प्राप्तेति क्तप्रत्ययस्यैव कर्त्रर्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेत्तर्हि समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्नप्राप्तिकर्म्मेति स्यात्(२) । अन्यथा (३)समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः । प्राप्तेर्धात्वर्थतया कर्तृतासम्बन्धेन भेदेनोदकस्य तत्रान्वयासम्भवाच्च । अन्यथा 'देवदत्तः पच्यते' इत्यतः कर्तृतासम्बन्धेन देवदत्तस्यान्वयसम्भवेनानन्वयानापत्तेः ।

अथोदकाभिन्नकर्तृका प्राप्तिरिति बोधोत्तरं तत्सम्बन्धिग्रामो लक्ष्यत इति चेद्?न। प्राप्तेर्धात्वर्थतया क्तार्थकर्तारं प्रति विशेष्यताया असम्भवात् "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यम्" इति व्यु-

---

न्धस्यैव तैर्लक्षणात्वाऽभ्युपगमात् । बोधोत्तरमित्यस्याऽनुपपत्तिप्रतिसन्धाने सतीति शेषः । लक्षणायामपीत्यपिना तत्र लक्षणाया असम्भवं सूचयति—अर्थालाभादिति* । प्राप्तिकर्त्रभिन्नोदकसम्बन्धिनो लाभेऽप्यनुभूयमानोक्ताऽर्थालाभादित्यर्थः । *तर्हि समानाधिकरणेति* । सामानाधिकरण्यं चाऽत्र समानविभक्तिकत्वम् । अन्यथा कर्मलाक्षणिकक्तान्ताऽर्थोदकपदाऽर्थयोरभेदान्वयाऽनभ्युपगम इत्यर्थः । *भङ्गापत्तेरिति* । तादृशव्युत्पत्तेरत्रैव व्यभिचारादिति भावः ।

ननु तद्व्युत्पत्तौ समानाधिकरणस्यैकाऽर्थाऽभिधायित्वस्यैव निवेशेन नेदं तद्विषयोऽत आह—*प्राप्तेरिति* । अन्वयासम्भवादिति* । नामाऽर्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनाऽन्वयस्याऽव्युत्पन्नत्वादिति भावः । *अन्यथा देवदत्त इति* । *अन्यथा*—उक्तव्युत्पत्त्यनभ्युपगम इत्यर्थः । *ग्रामो लक्ष्यत इति* । वाक्येनेति शेषः । उक्तबोधस्य सम्भवदुक्तिकत्वे कथञ्चिल्लक्षणाऽपि कल्प्येत, तदेव नाऽस्तीत्याह—*प्राप्तेर्धात्वर्थतयेति* । 'प्रकृतिप्रत्यययोः' इति न्यायस्य संख्यादौ व्यभिचरितत्वं सम्भा-

---

(१) **इत्यर्थालाभादिति** । यद्यपि स्वकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वमेव सम्बन्धित्वमिति प्राप्तिकर्मत्वेन बोधो जातः, एवमूढरथ इत्यादावपि रथपदादौ तत्सम्बन्धिलक्षणायामपि स्वकर्मकवहनकर्तृत्वादिरूपमेव सम्बन्धित्वमिति विवक्षितार्थलाभो जात एव तथापि सम्बन्धत्वेनैव कर्मत्वादिभानं स्यान्नतु कर्मत्वत्वादिनेति बोध्यम् ।

(२) 'प्राप्तिकर्माभिन्नमुदकं' इति बोधः स्यादित्यर्थः ।

(३) **समानाधिकरणेति** । समानविभक्तिकप्रातिपदिकार्थयोरित्यर्थः ।

त्पत्तेः । प्राप्तपदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तस्या एव नामार्थत्वेनोदकेन सममभेदान्वयापत्तेश्च ।

एवम्, ऊढरथः, उपहृतपशुः, उद्धृतौदना, बहुपाचिकेत्यादावपि द्रष्टव्यम् । अत्र हि रथकर्म्मकवहनकर्ता, पशुकर्म्मकोपहरणोद्देश्यः, ओदनकर्म्मकोद्धरणावधिः, बहुपाककर्त्रधिकरणमिति बोधाभ्युपगमात् । अतिरिक्तशक्तिपक्षे च घटत्वविशिष्टे घटपदस्येवोदककर्तृकप्राप्तिकर्म्मत्वविशिष्टे प्राप्तोदक इत्यादिसमुदायशक्त्यैव निर्व्वाह इति भावः ॥ ३३ ॥

साधकान्तरमाह—

अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ(१) व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना ।
क्लृप्तत्यागश्चास्ति तव तत् किं शक्तिं न कल्पयेः ॥३४॥

अयम्भावः—चित्रगुरित्यादिषु चित्रगोः स्वाम्यादिप्रतीतिर्न विना शक्तिमुपपद्यते । न च तत्र लक्षणा । सा हि न चित्रपदे । चित्रस्वामी

व्याह—*प्राप्तपदे इति* । *नामार्थत्वेनेति* । नामजन्यप्रतीतिविशेष्यस्यैव नामार्थत्वादिति भावः ।

अभेदान्वयापत्तेश्चेति । समानविभक्तिकनामाऽर्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति भावः । *द्रष्टव्यमिति* । भवन्मते वहनकर्माऽभिन्नो रथ इति बोधोत्तरं सम्बन्धिनि लक्षणायामपि रथकर्मकवहनकर्त्ताऽनड्वानितीप्सिताऽर्थस्याऽलाभ एव । कर्मार्थकक्तप्रत्ययस्य कर्त्तरि लक्षणायां तु धात्वर्थवहने रथस्य कर्मतया भेदसम्बन्धेनाऽन्वयो दुर्लभ एवोक्तव्युत्पत्तिविरोधादिति पूर्वोक्तदिशाऽवसेयमित्यर्थः ।

अत्र हीति । बोधाऽभ्युपगमादित्येनेनाऽन्वयि । अत्र 'ऊढरथः' इत्यादि समासे विशिष्टशक्त्यभ्युपगमे तु न कस्या अपि व्युत्पत्तेर्विरोध(२) इत्याह—*अतिरिक्तेति*३३॥

षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिपर्युदासे बीजं प्रदर्शयति—*अयम्भाव इति* । *विना शक्तिमिति* । समुदायशक्तिमित्यर्थः । *न च तत्रेति* । तादृशसमुदायघटकपूर्वोत्तरपदयोरित्यर्थः । *चित्रस्वामीत्यादि* । समानाधिकरणनामाऽर्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति

---

(१) अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहावित्यत्र षष्ठीपदं सप्तम्या अप्युपलक्षणम् । षष्ठ्यर्थबहुव्रीहाविव सप्तम्यर्थबहुव्रीहावपि व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनाया अप्रसक्तेः ।

(२) विरोध इति । नामार्थयोरित्यादिव्युत्पत्तीनां पृथुगुपस्थितिविषयत्वादिति भावः ।

गौरिति बोधापत्तेः । नाऽपि गोपदे । गोस्वामी चित्र इत्यन्वयबोधापत्तेः । चित्रादिमात्रस्य लक्ष्यैकदेशत्वेन तत्र गवादेरन्वयाऽयोगात् ।

नच चित्राभिन्ना गौरिति शक्त्युपस्थाप्ययोरन्वयबोधोत्तरं तादृशगोस्वामी गोपदेन लक्ष्यत इति वाच्यम् । गोपदस्य चित्रपदस्य वा विनिगमनाविरहेण लक्षकत्वासम्भवात् ।

नच गोपदे साक्षात् सम्बन्ध एव विनिगमक इति वाच्यम् । एवमपि प्राप्तादकः कृतविश्व इत्याद्यषष्ठ्यर्थबहुवीहौ विनिगमकाऽप्राप्तेः । यौगिकानां कर्त्रर्थकतया साक्षात्सम्बन्धाऽविशेषात् ।

नच पदद्वये लक्षणेति नैयायिकोक्तं युक्तम् । बोधावृत्तिप्रसङ्गात् । नच परस्परं तात्पर्यग्राहकत्वादेकस्यवैकदा लक्षणा, न द्वयोरिति, न बोधावृत्तिरिति वाच्यम् । एवमपि विनिगमनाविरहतादवस्थ्येन लक्षणाया असम्भवात् ।

भावः । ननु गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा । गवि चित्रस्याऽभेदान्वये चित्राऽभिन्नगोस्वामीति बोधो नाऽनुपपन्नोऽत आह—*चित्रादिमात्रस्येति* । आदिना गवादिपरिग्रहः । प्राथम्यात् पूर्वपदे लक्षणेत्याशयेन चित्रपदोपादानम् ।

लक्ष्यैकदेशत्वेनेति । लक्ष्यगोस्वामिरूपपदार्थैकदेशत्वेनेत्यर्थः । *अन्वयायोगादिति* । एकपदाऽर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेनापरपदजन्योपस्थितेर्हेतुतेत्यर्थपर्य्यवसितायाः, "पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति" इत्यादिव्युत्पत्तेर्विरोधादुक्तान्वयाऽभावादिति भावः । कस्यचिन्मतमाशङ्क्य निराचष्टे—*नचेति* ॥ *साक्षादिति* ॥ गोद्वारक इत्यर्थः(१) । तथाच षष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ न व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनमिति भावः ॥ *पदद्वय इति* ॥ विनिगमकाऽभावादिति भावः ॥ *नैयायिकेति* ॥ अस्य प्राचीनेत्यादिः । एकदेशान्वयपक्षे हि तैरित्थमुक्तम् ॥ *बोधावृत्तीति* ॥ बोध्यमानस्य स्वामिनो द्वेधा भानापत्तेरित्यर्थः ॥

विनिगमनाविरहेति । चित्रपदं तात्पर्य्यग्राहकमुत गोपदमित्येकतरपक्षपातियुक्तिविरहतादवस्थ्येनेत्यर्थः ॥ *असम्भवादिति* ॥ एकतरपदे लक्षणाया असम्भ-

---

(१) अयम्भावः–शक्यसम्बन्धः सत्वनिरूपितस्वामित्वरूपः साक्षात्सम्बन्धः । चित्रपदस्य गुणवाचकतायाः स्वशक्तिसमवायिनिष्ठत्वनिरूपितस्वामित्वरूप–आश्रयद्रव्यघटितः परम्परासम्बन्धो लक्षणारूपो वाच्य इति गौरवमितिभावः ।

नच चरमपदे एव साः प्रत्ययार्थान्वयानुरोधात्, प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति वाच्यम् । एवं हि बहुव्रीह्यसम्भवापत्तेः । "अनेकमन्यपदार्थे" (पा०सू० २।२।४) इत्यनेनानेकसुबन्तानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वेन तद्विधानात् ।

किञ्चैवं सति घटाऽऽदिपदेष्वपि चरमवर्ण एव वाचकताकल्पना स्यात्(१) । पूर्वपूर्ववर्णानां तात्पर्य्यग्राहकत्वेनोपयोगसम्भवात् । एवं

वादित्यर्थः । पदद्वये लक्षणायां उक्तदोष (२)इति भावः । प्रत्ययार्थाऽनुपपत्तिरेव उत्तरपदे लक्षणायां विनिगमिका भविष्यतीत्याशङ्क्य निराचष्टे–*नचेति* ॥ *एवं हीति* उत्तरपदस्यैवाऽन्यपदार्थलक्षकत्वे इत्यर्थः ॥ बहुव्रीह्यसम्भवे हेतुमाह—*अनेकमिति* ॥ तद्विधानादित्यर्थः ।

अयमभावः—वृत्तेर्विशिष्टार्थकत्वं न शास्त्रैकगम्यम् । "अचतुर" इत्यादावर्थाऽनादेशनात् । किन्तु लौकिव्यवहारगम्यम् । "स्वभावत एव तेषां शब्दानामेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्तत्वेनान्वाख्यानं क्रियेत" इति समर्थसूत्रभाष्यात् । "अनेकमन्यपदार्थे" (पा०सू०२।२।२४) "चार्थे द्वन्द्वः" (पा०सू० २।२।२९) इत्यादीनामनेकम्प्रथमान्तमन्याऽर्थप्रतिपादकं बहुव्रीहिसंज्ञकं भवति, चाऽर्थे वर्त्तते यः प्रथमाऽन्तसमुदायः स द्वन्द्वसंज्ञको भवतीति क्रमेण लोकसिद्धाऽर्थाऽनुवादेन बहुव्रीह्यादिसंज्ञाविधायकत्वमात्रम् । अर्थस्याऽपि विधाने वाक्यभेदापत्तेः । स्वसमानाऽर्थकवाक्याऽनिवृत्तये विभाषाऽधिकारोऽपि विधेयः स्यात् । एवञ्च सुबन्तसमुदायस्याऽन्यार्थप्रतिपादकत्वे, कथं बहुव्रीहिः स्यादिति ।

नन्वेकपदस्याऽन्यार्थप्रतिपादकत्वे तात्पर्य्यग्राहकतयापरपदस्याप्युपयोगित्वेन समुदायस्य विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वमविकल्प्यमत आह—*किञ्चैवमिति* ॥ समासस्थचरमपदस्यैव लक्षकत्वे सतीत्यर्थः ॥ इष्टापत्तावाह—*एवं सतीति* ॥ चरमवर्णस्य

---

(१) चरमवर्णस्यैव प्रत्ययाव्यवहितत्वात् लाघवाच्च तेनैव वाचकताकल्पना स्यादिति । न चेष्टापत्तिः, स्वसिद्धान्तभङ्गादितिभावः ।

(२) **इतिभाव इति** । अत्रान्यदपि द्रष्टव्यम् । तथाहि शोभना चित्रगुः, शोभना जरति चित्रगुरित्यादौ शोभनादिपदार्थस्यानन्वयापत्तिश्च । चित्रादेरेकदेशत्वेन तत्रान्वयासंभवात् । शोभनादिपदेऽपि शोभनाचित्रगोस्वामिलक्षणाभ्युपगमे त्रयाणामपि पदानां तादृशविशिष्टार्थलक्षकत्वात् समुदायशक्त्यपेक्षया लाघवानवकाशः । विनिगमनाविरहेण पदत्रयजन्यानां तिसृणामप्युपस्थितीनां शाब्दबोधहेतुत्वाभ्युपगमप्रयुक्तं गौरवं चैतत्कल्पे बोध्यमिति ।

सति चरमवर्णमात्रश्रवणेऽर्थबोधापत्तिरिति चेद् ? अत्राप्युदकपदमात्र-श्रवणादर्थप्रत्ययापत्तिस्तुल्येत्यन्यत्र विस्तरः ।

एवञ्च, अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ, व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना, उक्तयुक्तेः । अगत्या शक्त्यन्तरकल्पनेत्यर्थः ॥ क्लृप्तत्याग इत्यस्य क्लृप्तशक्त्योप-पत्तिरिति व्युत्पत्तित्यागश्च तवास्ति ॥ तत् किं, सर्व्वत्र समासे शक्तिं न कल्पयेरिति वाक्यार्थः ॥

यत्तु व्यपेक्षावादिनो नैयायिकमीमांसकादयः । न समासे शक्तिः,

वाचकत्वे सतीत्यर्थः ॥ *अत्रापि* । प्राप्तोदकादावपीत्यर्थः ॥ *आपत्तिरिति* ॥ आपाद्यव्यतिरेकनिर्णयकालिकाऽऽपाद्यव्याप्यापादकवत्ताज्ञानसत्त्वादिति भावः ॥

ननूदकपदमात्रश्रवणान्न लक्ष्याऽर्थबोधः, तदानीं लक्षणाकल्पिकायास्तात्पर्यग्राह-कपूर्वपदोपस्थितेरभावादत आह—*अन्यत्रेति* ॥ भूषणे इत्यर्थः । *विस्तर इति* । उत्तरपदलक्ष्याऽर्थे प्रकृत्यर्थत्वाऽभावेन तत्र प्रत्ययाऽर्थाऽन्वयाऽऽपत्तिरित्यादि(१) तत्रोक्तम् ॥ *व्युत्पत्तीति* ॥ व्युत्पत्तित्यागः प्रकृते प्रतिज्ञाहानिरेव ॥ व्यपेक्षावा-दिन इति समर्थसूत्रे "परस्पराऽन्वययोग्यत्वरूपसामर्थ्यमेव व्यपेक्षा' इति वादिन इत्यर्थः ॥ *न समासे शक्तिरिति* । समासे राजपुरुषादिसमुदाये विशिष्टशक्तिर्नेत्यर्थः समाससंज्ञाप्रयोजकत्वं क्लृप्तप्रत्येकपदवृत्त्यतिरिक्ते नास्तीति यावत् । संसृष्टार्थमिति भाष्यकारोक्तेः संसर्गस्य पृथुगुपस्थितिनिबन्धनत्वात् परस्परव्यपेक्षैव सामर्थ्यम् । "इसुसोः सामर्थ्ये" (पा०सू० ७।३।४४) इत्यत्र समर्थपदस्य तादृशाऽर्थकत्वस्य सर्वं रेवाऽङ्गीकारात् , पराङ्गवद्भावानुरोधाच्च, अन्यथा समासादावेकार्थीभावः, पराङ्ग-वद्भावादौ व्यपेक्षेति वाक्यभेदापत्तेः । तत्र व्यपेक्षाऽनादरे तु, "ऋतेन मित्रावरुणावृता-वृधावृतस्पृशौ" इत्यादावृतेनेत्यादेः पराङ्गवद्भावे सति, "आमन्त्रितस्य च" (पा०सू० १।१।९८) इत्याद्युदात्तताऽऽपत्तिः ।

---

(१) इत्यादीति । आदिना प्रत्ययानां सन्निहितपूर्वेत्यादिव्युत्पत्तिस्वीकारो न संभवति 'सर्वक' इत्यादौ व्यभिचारात् । दधि इयति ददातीत्यादौ दध्निवतुबर्थान्वियापत्तेः । दधिबहुपदुर्द-दाति इत्यत्र दध्नि बहुजर्थान्वियापत्तेः, पटान्वयापत्तेश्च । किंचैवं प्रातिपतिकात् कर्मत्वादौ स्वादय इति शास्त्रात् प्रत्यासत्तिलब्धाया प्रत्ययानां प्रकृत्यार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तेस्तल्लब्ध-परम्परार्थान्वयेनैव प्रकृतिप्रत्यययोः साधुत्वस्य च भङ्ग उत्तरपदमात्रस्याप्रकृतित्वात् चित्रगुरित्यादौ पूर्वपदे स्ववाच्यार्थघटितलक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वस्य गङ्गायां घोष इत्यादौ क्लृप्तस्य च भङ्गापत्तिः। व्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारे तु विशिष्टशक्तिरेवोचितेति बोध्यम् ।

राजपुरुष इत्यादौ राजपदादेः सम्बन्धिलक्षणयैव राजसम्बन्ध्यभिन्नः पुरुष इति बोधोपपत्तेः(१)।

न च "तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम्" इति वार्त्तिकेनामन्त्रितार्थस्य यन्निमित्तं तद्वाचकमेव पराङ्गवदित्यर्थकेन नियमितत्वात् पराङ्गवद्भावाऽप्रसक्तिरिति वाच्यम्। समर्थपरिभाषामाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वात्। "ऋतेन मित्रावरुणौ" इत्येतयोः समभिव्याहृतक्रियान्वयित्वेन परस्परमसामर्थ्यात् "मित्रा वरुणावृतस्पृशौ" एतयोस्तु पार्ष्टिकाऽन्वयबोधसत्त्वादस्त्येव सामर्थ्यम्। स्पष्टं चेदं वेदभाष्ये। अत एवाऽनन्तरपाठोऽपि चरितार्थः। 'पुत्रो राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य इत्यादौ निरुक्तव्यपेक्षारूपसामर्थ्याभावादेव समासाऽप्रसक्तेः।

समर्थसूत्रार्थस्तु-पदसम्बन्धी समासादिविधिः साक्षात्परम्परया वा स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपव्यपेक्षाऽऽपरनामकसामर्थ्यवत्पदाऽऽश्रितो बोध्य इति बहुव्रीहौ चित्राऽऽदिविषयतायाः साक्षात्प्रयोजकत्वाऽऽभावात्परम्परयेति।

किञ्च वृत्तित्वाऽवच्छेदेनैकार्थीभाववादिमते स्वाऽवयवार्थाऽतिरिक्तार्थाभिधायकत्वरूपवृत्तिलक्षणस्य कर्मधारयेऽव्याप्तिः। तत्राऽवयवार्थातिरिक्तार्थवत्त्वाऽभावात्। वृत्तित्वसामानाधिकरण्येन तु रथन्तराऽऽदिशुद्धरूढे पङ्कजादियोगरूढे च कोशाऽऽदिसिद्धायाः समुदायशक्तेरस्माभिरप्यभ्युपगमेन सिद्धसाधनात्। शुद्धयौगिकचित्रगवादिसमुदाये शक्त्यभ्युपगमस्तु कोशाऽऽद्यनुक्तत्वात्समासघटकप्रत्येकपदवृत्त्यैवोपपत्तेश्च हेय इति तदभिसन्धिः। शक्तिकल्पकाऽनुपपत्त्यभावं तत्प्रयोजकतया दर्शयति-*राजपुरुष इत्यादाविति*।

न च सम्बन्ध एव लक्ष्योऽस्त्वेवं च व्याससमासयोः समानाकारबोधजनकत्वप्रवादोऽप्युपपत्स्यते। राजाऽऽदिसम्बन्धरूपलक्ष्यार्थस्योत्तरपदाऽर्थे आश्रयतयाऽन्वयेनैवोपपत्तौ सम्बन्धिनि लक्षणाऽभ्युपगमे प्रयोजनाऽभावश्चेति वाच्यम्। 'राजा पुरुषः' इत्यादावपि राजादिपदार्थस्य स्वस्वामिभावसम्बन्धेन पुरुषादावन्वयवारणाय निपाताऽतिरिक्तनामार्थनिष्ठाभेदाऽतिरिक्तसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययनिपाताऽन्यतरजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यावश्यकतया प्रकृते राजससम्बन्धरूपनामाऽर्थस्य प्रत्ययनिपाताऽन्यतराऽनुपस्थितेः पुरुषादावन्वयाऽसम्भवात् निपातातिरिक्तत्वविशेषणात् 'चन्द्र इव मुखम्' इत्यादाविव पदार्थसादृश्यस्य नामार्थस्य प्रत्ययजन्योपस्थित्यविषये मुखे निपाताऽति-

---

(१) तथाच समुदायशक्तिं विनापि राजपदे राजसम्बन्धिलक्षणया सम्बन्धबोधनिर्वाहे सति तत्तद्बोधान्यथानुपपत्त्या समुदायशक्त्यभ्युपगमश्चिन्त्यः, गौरवापत्तेरितिभावः।

अत एव राज्ञः पदार्थैकदेशतया, न तत्र शोभनस्येत्यादिविशेषणान्वयः। न वा (१)घनश्यामो निष्कौशाम्बिर्गोरथ इत्यादाविवादिप्रयोगापत्तिः। उक्तार्थतयैव क्रान्तादिपदप्रयोगासम्भवात्। न वा "विभाषा" (पा०सू० २।७।११) इतिसूत्रावश्यकत्वम्। लक्षणया राजसम्बन्ध्यभिन्नः पुरुष इति बुबोधयिषायां समासस्य राजसम्बन्धवानिति बुबोधयिषायां विग्रहस्येत्यादि(२)प्रयोगनियमसम्भवात्। नाऽपि पङ्कजपदप्रतिबन्दी शक्तिसाधिका। तत्रावयवशक्तिमजानतोऽपि बोधात्।

रिक्तनामार्थचन्द्रस्य तथोपस्थितत्वविषये सादृश्येऽन्वयेऽपि न क्षतिः। अभेदाऽतिरिक्तसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वस्य प्रकारतायां निवेशाच्च 'राजा पुरुष' इत्यादावभेदाऽन्वयेऽपि न सा।

न च समस्यमानाऽतिरिक्तत्वेनाऽपि नाम्नो विशेषणीयत्वान्न प्रकृतेऽनुपपत्तिरिति वाच्यम्। गौरवात्, क्वचिदगत्या सङ्कोचेऽपि सर्वत्र सङ्कोचस्यान्याय्यत्वाच्च। प्रकृते सम्बन्धिलक्षणाभ्युपगमरूपगतिसत्वात्। निपातानां द्योतकत्वनये घटादिपदानां घटादिप्रतियोगिकलाक्षिणकतयैवोपपत्तौ निपातातिरिक्तत्वस्याप्रवेशाच्चेति भावः।

अत एवेति। पूर्वपदस्य सम्बन्धिलाक्षणिकत्वादेवेत्यर्थः। *विशेषणान्वय इति*। "पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति" इति व्युत्पत्तेरिति भावः। ननु 'गभीरायां नद्यां घोष' इत्यादौ नदीपदलक्ष्यनदीतीरार्थैकदेशनद्यादौ गभीराद्यन्वयवदत्राप्येकदेशाऽन्वयो दुर्वार इति चेद् ? न। दृष्टान्तासिद्धेः। तत्राऽप्येतन्मते नदीपदस्य गभीरनदीतीरलक्षकताया, गभीरतात्पर्य्यग्राहकतायाश्च वक्ष्यमाणतया अदोषात्, तादृशव्युत्पत्तेः ससम्बन्धिव्यतिरिक्तविषयतया चत्रस्य नप्तेत्यादावेकदेशाऽन्वयेऽपि क्षतिविरहादिति।

उक्तार्थतयेति। तत्र निरादीनां द्योतकतया कौशाम्ब्यादिपदस्यैव कौशाम्ब्यवधिकनिष्क्रमणकर्त्राद्यर्थे लक्षणाऽभ्युपगमेनैवेप्सितार्थबोधोपपत्तौ क्रान्तादिशब्दानामुपादानाऽसम्भवादित्यर्थः। *आवश्यकत्वमिति*। तेन पारायणादावदृष्टार्थकतया स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थकतया वा तदुपयोगेऽपि न क्षतिरिति भावः। *प्रतिबन्दीति*। पङ्क-

---

(२) घनश्याम इत्यत्र घनपदार्थत्वसादृश्यसम्बन्धेन, निष्कौशाम्बिरित्यत्र निष्क्रमणावधित्वसम्बन्धेन, गोरथ इत्यत्र स्वयुक्तत्वसम्बन्धेन पूर्वपदार्थस्योत्तरपदार्थेऽन्वयो बोध्यः। एवं च संसर्गतयैवार्थोक्तावपि सादृश्यादिप्रकारकबोधार्थमिवादिशब्दप्रयोगो दुर्वार इत्याशयेन शङ्कते—नचेति।

(१) **प्रयोगनियमेति**। अत्र नियमत्वं, अबाधत्वम्। भिन्नविषयत्वेन समासादिना न वाक्यबाध इतिभावः।

(१)न च शक्त्यग्रहे लक्षणया तेभ्यो विशिष्टार्थप्रत्ययः सम्भवति। अत एव राजादिपदशक्त्यग्रहे 'राजपुरुषः' 'चित्रगुः' इत्यादौ न बोधः। नच चित्रगुरित्यादौ लक्षणासम्भवेऽप्यषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ लक्षणाया असम्भवे बहुव्युत्पत्तिभञ्जनापत्तेरिति वाच्यम्। 'प्राप्तोदकः' इत्यादावुदकपदे एव लक्षणास्वीकारात्। पूर्वपदस्य यौगिकत्वेन तल्लक्षणाया धातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतया विलम्बितत्वात्। प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्त्यनुरोधाच्च।

घटादिपदे चा(२)तिरिक्ता शक्तिः कल्प्यमाना विशिष्टे कल्प्यते। विशिष्टस्यैव सङ्केतितत्वात्। बोधकत्वस्यापि (३)प्रत्येकं वर्णेष्वस-

---

जादिपदे पद्मत्वादिविशिष्टशक्त्यभ्युपगमरूपेत्यर्थः। अवयवशक्तिमजानतोऽपीत्यपिना दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोवैषम्यं सूच्यते। *शक्त्यग्रहे*। अवयवशक्तिग्रहाऽभावे। *तेभ्यः*। पङ्कजादिपदघटकाऽवयवेभ्य इत्यर्थः। *विशिष्टाऽर्थप्रत्यय इति*। पद्मत्वाऽऽदिरूपेण पद्माऽऽदिबोध इत्यर्थः। लक्षणायाः शक्तिघटितत्वादिति भावः। *अत एवेति*। तत्पदीयलक्षणाग्रहे तत्पदशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादेवेत्यर्थः। उत्तरपदलक्षणायां विनिगमकमाह—*यौगिकत्वेनेति*। विलम्बितत्वादित्यनेन शीघ्रोपस्थितिकत्वमुत्तरपदलक्षणायां विनिगमकमिति सूचितम्।

ननु व्युत्पत्तिपक्षे यौगिकत्वमुदकाऽऽदिपदानामपि सममत आह—*प्रत्ययानामिति*। यथाश्रुतप्रकृत्यर्थत्वस्योदकादौ बाधात् प्रकृत्यर्थपदमन्यथा व्याचष्टे—*सन्निहितेति*। दण्डिनमानय, इत्यादौ व्यवहितपदार्थदण्डादौ कर्मत्वाद्यन्वयवारणाय *सन्निहितेति*। तथाच 'अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर" इति न्यायोनोत्तरपद एव लक्षणेति न बोधाऽऽवृत्तिरूपदूषणमपीति भावः। पूर्वोक्तदूषणान्तरमुद्धरति—*घटादिपदे चेति*। कल्प्यमानेत्युक्त्या अक्लृप्तत्वं सूचयति—*विशिष्टस्यैवेति*। व्यवहारादिना तत्रैव तन्निर्द्धारणादिति भावः॥ अशक्तत्वादित्यस्य, येन तत्रापि विनिगमकग-

---

(१) **नचेति**। नच संम्भवतीति योजना। नचेत्यस्य नहीत्यर्थः। शक्तिग्रहं विनाशक्त्यनुपस्थितौ शक्यसम्बन्धरूपलक्षणग्रहवैधुर्येण पद्मत्वविशिष्टार्थबोधासंभव इति भावः। तथाचावयवशक्तिग्रहविरहदशायामपि पङ्कजपदात्पद्मप्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धस्य सम्पत्तये समुदायशक्त्यावश्यकत्वमितितात्पर्यार्थः।

(२) **अतिरिक्तेति**। तद्घटकधात्वादिशक्त्यतिरिक्तेत्यर्थः।

(३) बोधजनकत्वपर्याप्त्यधिकरणस्यापीत्यर्थः। तेन बोधकत्वाश्रयत्वस्य तत्र सत्वेऽपि न क्षतिः।

त्वात् । प्रकृते चात्यन्तसन्निधानेन प्रत्ययार्थान्वयसौलभ्यायोत्तरपदे एव सा कल्प्यत इति विशेषः(१) । स्वीकृतञ्च घटादिपदेष्वपि चरम-

---

वेषणा स्यादिति शेषः । *उत्तरपद इति*। प्राप्तोदकादिघटकोदकादिपदे इत्यर्थः॥ सा-लक्षणा । *विशेष इति* । घटादिपदात् समासस्य लक्षणाया वैषम्यमित्यर्थः ॥

अत्रेदं बोध्यम् उक्तयुक्त्योपकुम्भमित्यादावुत्तरपदस्यैव समीपाद्यर्थे लक्षणा, पूर्वपदं तात्पर्य्यग्राहकम् । तत्पुरुषेऽपि क्वचिदर्द्धपिप्पलीत्याद्येकदेशिनि चरमपदस्यैव सा। पिप्पल्यर्धाद्यर्थे इतरद् द्योतकम् । नीलोत्पलमित्यादिकर्मधारये तु न क्वापि सा, प्रत्येकपदशक्त्युपस्थितयोरभेदाऽन्वयसौलभ्यात् । बहुव्रीहौ तूत्तरपद एव सेति सार एव वक्तम् । पाणिपादमिति द्वन्द्वेऽप्युत्तरपदस्य पाणिपादसमाहारे लक्षणा, पदान्तरं द्योतकम् , तत्रैव परम्परया वादनकर्मत्वान्वयः । एवमितरेतरयोगद्वन्द्वे साहित्यापन्नप्रत्येकपदार्थयोरुत्तरपदस्यैव सा । अत एव द्विवचनाद्यर्थद्वित्वाद्यन्वयस्तत्र । समाहारद्वन्द्वे साहित्यं विशेष्यमत्र तु विशेषणमिति भेदः ।

यद्वा समाहारद्वन्द्वेऽपि साहित्याऽप्रतीतेर्न तत्र लक्षणा, किन्तु प्रत्येकपदशक्त्युपस्थाप्ययोरेव साक्षाद् वादनकर्मत्वाऽन्वयः । "द्वन्द्वश्च प्राणि" (पा०सू० २।४।२) इति प्रकरणातिदिष्टैकत्वसमासस्य समाहारपदव्यपदेश्यत्वम् । इतरत्र तु तद्व्यवहार औपचारिकः । नापि इतरेतरयोगे तत्प्रसङ्गः । एवमितरेतरयोगे द्वन्द्वेऽपि न लक्षणा । एकस्मृत्यारूढपदद्वयात् प्रत्येकशक्त्युपस्थिताऽर्थयोर्द्वित्वाऽन्वयसम्भवाद् । एकक्रियाऽन्वयित्वरूपस्य एकबुद्ध्यवच्छिन्नत्वरूपस्य वा साहित्यस्य पश्चादेवाऽवगमेन पूर्वं तत्र लक्षणाग्रहाऽसम्भवाच्च । "चाऽर्थे द्वन्द्वः" इत्यस्य चाऽर्थाऽन्वययोग्य इत्यर्थान्न तद्विरोधोऽपि ।

युक्तं चैतत् । द्वन्द्वत्वाऽवच्छिन्नस्य प्रधानीभूताऽर्थद्वयप्रतिपादकत्वे एव, "द्वन्द्वः सामासिकस्य च" (गीता) इत्यनेन समाससमूहमध्ये द्वन्द्वस्य विभूतितया परिगणनस्य भगवत्कृतस्य सङ्गतेः । विशिष्टशक्त्या लक्षणया वा तस्य प्रधानीभूतसमाहारप्रतिपादकत्वे तु समासान्तराद् द्वन्द्वस्याऽविशेषात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

यत्तु–भारतभावदीपे–सममेकत्राऽऽसनं समासो, विदुषां गुरुशिष्याणां वा मन्त्रार्थं कथार्थं वैकत्राऽवस्थानम् । तत्र विदितमर्थजातं सामासिकम् । चातुरर्थिकष्ठक् । तस्य "ठस्येकः" (पा० सू० ७।३।५०) इतीकादेशः । "यस्येति च" (पा० सू० ६।४।१४८) इत्यलोपः । तस्य मध्ये द्वन्द्वो रहस्योऽहम् । "द्वन्द्वं रहस्य" (पा०सू० ७।१।१५) इति

---

(१) चरमवर्णस्यात्यन्तं प्रत्ययसन्निधानेऽपि तस्य बोधकत्वानुभवात् समुदायस्यैव वाचकत्वं कल्प्यत इति भावः ।

वर्णस्यव वाचकत्वं मीमांसकम्मन्यैरित्याहुः ।

अत्रोच्यते–समासे शक्त्यस्वीकारे तस्य प्रातिपदिकसंज्ञादिकं न स्यात् । अर्थवत्त्वाभावाद्, "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" (पा० सू० ७।१। ४५) इत्यस्याप्रवृत्तेः । न च "कृत्तद्धितसमासाश्च" (पा० सू० १।२।४६) इत्यत्र समासग्रहणात् सा । तस्य नियमार्थ-

---

सूत्रे द्वन्द्वशब्दस्य रहस्यवाचित्वं शाब्दिकप्रसिद्धमिति व्याख्यातम् ।

तत्तु विदिताऽर्थस्य चातुरर्थ्यामदर्शनाद्रथन्तराऽधिकरणन्यायेन सांकेतितसमास-शब्दात् पारिभाषिकसमासरूपाऽर्थस्यैवोपस्थितेरुचितत्वेन प्राप्तस्य सामूहिकठकः समासशब्दात्तदनभिधानात् । "द्वन्द्वं रहस्य" (पा० सू० ८।१।१५) इत्यनेन रहस्ये व्युत्पादितद्वन्द्वस्य नित्यनपुंसकत्वेन पुंल्लिङ्गस्य तद्वाचित्वाऽसम्भवात् । समासवाचि-नश्च तस्य पुंल्लिङ्गतायाः "चाऽर्थे द्वन्द्वः" (पा० सू २।२।२८) इत्यादौ दृष्टत्वात् पारिभाषिकत्वाच्च तेन समासस्यैव ग्रहणस्यौचित्याच्च चिन्त्यम् ।

न च साहित्याभानेऽन्यतरस्य क्रियाऽन्वयविवक्षायां, पश्य धवं, खदिरं छिन्धीति-वाक्यवत् पश्य धवखदिरौ छिन्धीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्ययार्थद्वित्वाऽव-च्छिन्नधर्मिकस्यैव पदार्थाऽन्तरान्वयबोधस्याऽन्यत्र दर्शनेनाऽत्रापि तदवच्छेदेनाऽन्व-स्यैवोचितत्वात् ।

न च द्वित्वाऽन्वययोग्यताऽवच्छेदकसाहित्यभानमन्तरेण द्वित्वाऽन्वय एव दुर्लभ इति वाच्यम् । योग्यताऽवच्छेदकोपस्थितेरनपेक्षणाद् उपस्थितेर्योग्य एव तदन्वयात् । अत एव 'घटेन जलमानय इत्यत्र च्छिद्रेतरस्यैव योग्यताबलेनाऽन्वयः । न तु छिद्रेत-रत्वप्रकारकः शाब्दबोधः । तत्रप्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्यैव द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदक-त्वेऽपि क्षतिविरहाच्च । विवेचितं चेदमधिकमन्यत्र ।

न च "क्षौमवसानावग्निमादधीयाताम्"इत्यत्र समुच्चयलाभो न स्यादिति वाच्यम् । "यत् कर्त्तव्यं तदनया सह" इतिवचनान्तरात्तत्सिद्धेः । यद्यपि द्वन्द्वे परस्प-रान्वयित्वरूपव्यपेक्षा दुर्घटा ; तथापि "चाऽर्थे द्वन्द्वः" (पा०सू०२।२।२९) इति विधि-सामर्थ्यादेव तत्र समासः, तदर्थस्तूक्तः । समुच्चयान्वाचययोस्त्वनभिधानादेव न द्वन्द्व इति स्पष्टं भाष्ये । यत्त्वेकस्यां क्रियायामेकरूपेणाऽन्वयित्वमेव तत्र सामर्थ्यमिति ; तन्न । क्वचिदेतस्य क्वचित् पूर्वोक्तस्य सामर्थ्यस्याश्रयणे समर्थसूत्रे वाक्यभेदापत्तेरिति पूर्वोक्तापत्तिमिष्टत्वेनाऽपि परिहरति—*स्वीकृतमिति* ।

चरमवर्णस्यैवेति ॥ पूर्वपूर्ववर्णाऽनुभवजन्योद्बुद्धसंस्कारसहिताऽन्तिमवर्णस्ये-त्यर्थः । नाऽतः केवलचरमवर्णादर्थबोधापत्तिः । अधिकमग्रे वक्ष्यते ॥ "व्यपेक्षायां सा मथ्यें समास एकोऽसङ्गृहीतो भवति" इति भाष्याशयं प्रकाशयन्नैयायिकमतं दूष-

ताया भाष्यसिद्धाया वैयाकरणभूषणे स्पष्टं प्रतिपादितत्वात् । समास-

---

यति–*अत्रोच्यत इति* । संज्ञादीत्यादिना पदत्वादि(१)परिग्रहः ॥ *भाष्यसिद्धाया इति* । "समासग्रहणमर्थवत्समुदायानां नियमार्थम्" इति भाष्यसिद्धाया इत्यर्थः ।

स्पष्टमिति । वाक्यस्याऽप्यर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वप्रसक्तौ तद्व्यावृत्तये वचनारम्भमाशङ्क्य नियमार्थेन समासग्रहणेन समाहितम् । समासे शक्त्यनभ्युपगमे तु तस्य वृत्त्या बोधकत्वरूपाऽर्थवत्त्वाऽभावेनाऽप्राप्तसंज्ञाविषये तस्याऽऽवश्यकतया नियमार्थत्वव्याघातः स्पष्ट एव । तस्मादेतद्भाष्यमपि समासे विशिष्टशक्तौ मानमिति तत्रोक्तत्वादित्यर्थः ॥

न चाऽर्थवत्पदसामर्थ्येनाऽर्थवाचकपदघटितेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिरन्यथा धात्वादिपर्युदासेनैवाऽर्थवत्त्वे लब्धे तदुपादानवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । 'दशदाडिमानि' इत्याद्यनर्थकसमुदायस्य तु नियमेन वारणीयत्वादिति वाच्यम् । अर्थवद्ग्रहणस्योत्तरार्थतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वेन तत्सामर्थ्याऽभावाद्, "अर्थवद्ग्रहणं संज्ञिव्यपदेशार्थम्" इति भाष्येणार्थत्वेन सादृश्यबोधनार्थं तदुपयोगदर्शनाच्चेति विशिष्टशक्त्यभ्युपगममन्तरेण समासे प्रातिपदिकसंज्ञादौर्भिक्ष्यमेवेतिभावः ।

ननु चित्रगुरित्यादौ विशिष्टे शक्त्यस्वीकारेऽपि नाऽर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकसंज्ञाऽनुपपत्तिः । तथाहि—न शक्यसम्बन्धो लक्षणाः, 'गभीरायां नद्यां घोषः' इत्यादावसम्भवात् । तत्र तावन्न गभीरपदं तीरलक्षकं नद्यामित्यस्याऽनन्वयापत्तेः, न हि तीरं नदी, अत एव नदीपदमपि न तथा । गभीरपदाऽर्थस्यानन्वयापत्तेः न च पदद्वये प्रत्येकं सा । विशिष्टनदीतीराऽभानप्रसङ्गात् । न च नदीपदेनैव गभीरनदीतीरं लक्ष्यते, गभीरादिपदं तात्पर्य्यग्राहकमिति वाच्यम् । गभीरपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वमुत नदीपदस्येति विनिगमनाविरहात् ।

नच नदीपदस्य द्रव्यवाचकतया साक्षात्सम्बन्ध एव लक्षणायां विनिगमक इति वाच्यम् । गभीरपदस्याऽपि नित्यं गुणिवाचकतया तदर्थस्याऽपि साक्षात्सम्बन्धाऽविशेषात् । तस्मात् पदद्वयलक्षणायां गौरवात् समुदाय एव साऽङ्गीकार्य्या । अत एवार्थवादवाक्यानां प्राशस्त्ये लक्षणेति सङ्गच्छते । किन्तु स्वबोध्यरूपैव सा । अस्ति च गभीरायां नद्यामित्यत्र वाक्यज्ञाप्या गभीराभिन्ननदी तत्सम्बन्धस्तीर इति । एवञ्च चित्रगुरित्यादिसमुदायस्य लक्षणया चित्राऽभिन्नो गोस्वामिरूपार्थबोधकत्वरूपाऽर्थवत्त्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा नाऽनुपपन्नेत्यत आह—*समासवाक्य इति* । वाक्य इत्यु-

---

(१) आदिपदम् सुब्लुक्, समुदायात्पुनः सुबुत्पत्तिः, अनुदात्तं पदमेकवर्जम् , इत्यादिनां प्रवृत्तिग्रहणार्थम् ।

वाक्ये शक्त्यभावेन शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अप्यसम्भवेन लाक्षणिकार्थवत्वस्याप्यसम्भवात(१)।

अथ "तिप्तस्झि" इत्यारभ्य "ङ्योस्सुप्" इति तिप्प्रत्याहारो भाष्यसिद्धस्तमादाय "अतिप्प्रातिपदिकम्" इत्येव सूत्र्यताम्, (२)कृतमर्थवदादिसूत्रद्वयेन । समासग्रहणञ्च नियमार्थमस्तु । तथाच अतिप्--तिवन्तभिन्नं प्रातिपदिकमित्यर्थात् समासस्यापि सा स्यादितिचेद् ? तथापि प्रत्येकं वर्णेषु संज्ञावारणायाऽर्थवत्त्वा-

---

क्त्या क्वचित्तत्सम्भवेऽपि सर्वत्र राजपुरुषादिसमासे तदसम्भवं सूचयति ।

अयमाशयः—स्वज्ञाप्यसम्बन्धस्य न लक्षणात्वम्, अपभ्रंशेऽपि तत्प्रसङ्गात्। किञ्च स्वज्ञाप्य इत्यस्य स्वनिष्ठज्ञापकतानिरूपकज्ञाप्यतावदर्थसम्बन्ध इत्यर्थो वाच्यः । तत्र ज्ञापकत्वं वृत्त्या बोधकत्वमुत ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमात्रम्। नाद्यः । वाक्ये लक्षणाऽभावप्रसङ्गात्। तदर्थस्य गभीराभिन्नस्य वृत्त्यबोध्यत्वात्। नान्त्यः । प्रत्येकं वर्णानामर्थवत्त्वापत्त्या विभक्त्यापत्तेरिति स्वशक्यसम्बन्धो लक्षणेत्येवाङ्गीकरणीयम्। तथाच समासे तदसम्भवेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽनुपपत्तिस्तदवस्थेति तदर्थे विशिष्टशक्तिस्वीकार आवश्यक इति ।

भाष्यसिद्ध इति । "तिबेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वात्" इत्यादेस्तत्राऽभिधानादिति भावः । *सूत्र्यतामिति* । (३)"अतिप्समासश्च प्रातिपदिकम्" इत्येव सूत्र्यतामित्यर्थः । तथा च तिङ्सुबन्तभिन्नं यत्तत्प्रातिपदिकमित्यर्थेन समासस्य प्रातिपदिकत्वालाभादतिरिच्यमानं समासग्रहणं नियमार्थमस्त्वित्यर्थः । *प्रत्येकं वर्णेष्विति* । वर्णानामानर्थक्यपक्षे प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकाशनीयाऽर्थाभावादविशेषेण प्रतिवर्णं विभक्तिसम्भवादव्ययादिवेति भावः । *अर्थवत्त्वेनेति* अर्थवद्ग्रहणस्यावश्यकत्वेनेत्यर्थः ।

---

(१) ननु "यत्तु व्यपेक्षावादिनो नैयायिकमीमांसकादयः" इत्यारभ्य अस्य ग्रन्थस्य प्रवृत्त्या मीमांसकमते नायं दोषः सम्भवति, स्वबोध्यसम्बन्धत्वरूपलक्षणायास्तैः स्वीक्रियमाणत्वादितिचेद्? नैयायिकं प्रत्येवैतदुच्यते । किञ्च मीमांसकमते तत्सम्भवेऽपि निरूढलक्षणायाः शक्तितुल्यतया शाब्दिकाभिमतसिद्धिरिति ।

(२) **कृतमिति** । अलमित्यर्थः । अर्थवदादिसूत्रद्वयं नारम्भणीयम्, किं तु 'अतिप्प्रातिपदिकम्' 'समासश्च' इति सूत्रद्वयं कार्यमित्यर्थः ।

(३) **अतिपसमासश्च प्रातिपादिकमिति** । वस्तुतस्तु सूत्रद्वयमित्यनुपदमेवोक्तम् ।

(१)ऽऽवश्यकत्वेन समासाव्याप्तितादवस्थ्यमेव । तथाच प्रातिपदिकसंज्ञारूपं कार्य्यमेवार्थवत्त्वमनुमापयति धूम इव वह्निम्(२) ।

न चाऽर्थवत्समुदायघटकवर्णानामर्थवत्वपक्षस्याऽपि भाष्ये दर्शनात्तद्ग्रहणेऽपि विभक्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् ॥ तत्पक्षेऽपि "सङ्घातस्यैकार्थ्यात् सुबभावो वर्णात्" इति भाष्यात्तन्त्रेणैकैव विभक्तिः समुदायाऽवयवार्थगतमेकत्वं बोधयेत् । एकमेव तदेकत्वं तच्चकेन सुपा प्रत्यायितमिति बोधनीयाऽभावाद् विभक्तेः प्रत्येकवर्णादनुत्पत्तेरिति भावः ।

ननु समासवाक्यस्याऽर्थवत्वाऽभावेऽपि न प्रातिपदिकसंज्ञाऽनुपपत्तिः । "कृत्तद्धित" (पा०सू० १।५।४६) इति सूत्रेणैव तत्सम्भवात् । सम्भवति विधित्वे नियमकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । समासग्रहणमेव च समास एकार्थीभावाभावे वा मानम् । वाक्यस्य तु न पूर्वसूत्रेण तत्प्रसक्तिरर्थवत्त्वाऽभावात् । संसर्गस्याऽशक्यत्वेऽप्याकाङ्क्षादिवशादेव तद्भानस्य सूपपादत्वात् । एवं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याऽप्यनर्थकत्वेनाऽप्राप्तसंज्ञाविधानार्थं कृत्तद्धितग्रहणमिति समस्तस्यव सूत्रस्य विधायकत्वम् । आद्यसूत्रस्य तु अव्युत्पन्नसाधुशब्दस्वरूपमेव, न तु बहुपटुरित्यादिसमुदायोऽप्युत्तरपदलाक्षणिकतादृशसमुदायस्याऽर्थवत्त्वाऽभावात् । कृदन्तानां केषाञ्चिदर्थवत्त्वेऽपि धातुत्वात्, एवं तद्धितानामपि इः इयानित्यादीनां प्रत्ययत्वेन तादृशसमुदायस्य त्वनर्थकत्वेन पूर्वसूत्राऽविषयत्वेन तत्र तत्र प्रातिपदिकत्वविधानार्थं सूत्रकारेण द्वितीयं सूत्रं प्रणीतम् । अत एवाऽत्रार्थवदिति नाऽनुवर्त्ततेऽसम्भवात्प्रयोजनाभावाच्च । तत्र कृच्छब्देन प्रत्ययपरिभाषया तदन्तग्रहणं संज्ञाविधावित्यस्य (३)प्रायिकत्वात् । उतरादिवत्केवलकृता-

---

(१) आवश्यकत्वेनेति । ननु सङ्ख्याकर्मादेरसम्भवादेकैकस्माद्वर्णात्सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति, औत्सर्गिकमेकवचनमपि गमकसत्व एवेति स्पष्टम् । अत एव न्यासमूत्रे भाष्ये तत्सूत्राभावे तिङन्तेभ्यः सुबुत्पिङ्सङ्ख्यैकत्वादीनामुक्तत्वान्नेति समाहिता । एवंच फलाभावात्प्रतिवर्णं प्रातिपदिकसंज्ञापि न भविष्यतीतिचेत् ? तथापि 'दशदाडिमानि षड्पूपा' इत्याद्यनन्विताऽर्थकसमुदायस्य वारणाय अर्थवदिति विशेषणस्यावश्यकत्वम् । तत्र हि प्रातिपदिकत्वे "सुपो धातु" इति लुक् स्यादिति भाष्ये स्पष्टं शब्देन्दुशेखरेऽपि ।

(२) समासोऽर्थवान् प्रातिपदिकत्वात्, यन्नार्थवद् न तत् प्रातिपदिकम्, अभेदविवक्षापक्षे, भू इत्याद्यनुकरणवत्, इति ।

(३) प्रायिकत्वादिति । "कृदतिङ्" इत्यादिस्थलेषु दोषापत्या "संज्ञाविधौ" इत्यस्य ज्ञापकसिद्धत्वेन 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति न्यायेनाप्रवृत्तिरिति भावः । वस्तुतस्तु परिभाषैव न कर्तव्या फलाभावादित्याद्यन्यत्र स्पष्टम् ।

किञ्चैवं चित्रगुमानयेत्यादौ कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिः, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकत्वव्युत्पत्तेः। विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययो-

---

मप्रयोगेण तदुपादानवैयर्थ्याच्च। यद्यप्युक्तयुक्त्या तद्धितपदस्यापि तद्धितान्तपरतैव लभ्यतेः तथापि बहुपट्वादिसङ्ग्रहाय तत्स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्धितविशिष्ट-प्रकृतिघटितसमुदायतद्धितान्तान्यतरपरतया व्याख्येयम्।

प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधानावधित्वम् इः इयानित्यादौ तु प्रत्ययस्यैव तदन्तत्वान्न दोषः। पचतक्यादिसमुदायान्तर्गततद्धितप्रकृतेर्निरुक्ततद्धितवैशिष्ट्याभावान्न तत्राऽतिप्रसङ्गः। कृद्ग्रहणपरिभाषाया (१)अनन्तरग्रहणज्ञापिताया असार्वत्रिकत्वाच्च, न मूलकेनोपदंशमित्यादावतिप्रसक्तिः। एवं समासग्रहणेनाप्यप्राप्तप्रातिपदिकसंज्ञाविधानाद्राजपुरुष इत्यादिसमुदायात् स्वाद्युत्पत्तिः सुलभेति तत्र विशिष्टशक्त्यभ्युपगमो निष्प्रमाणकः। वाक्यस्य सा नेत्युक्तमेव। तत्र कोशादिना शक्त्यपरिच्छेदात्।

यत्र तु कोशादिकं परिच्छेदकं तत्र समासे पङ्कजादौ तां न निवारयामः। एवञ्च वाक्यस्याऽर्थवत्त्वाऽभावेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽप्रसक्तेस्तदप्रवृत्तिरूपफलाऽभावेन समासग्रहणस्य नियामार्थत्ववर्णनमसाम्प्रतम्। भाष्ये तस्य नियमपरतया वर्णनं तु संसर्गस्य शक्यत्वमित्येकदेशिमतमनुसृत्यैवेत्यरुचेराह–*किञ्चैवमिति*। एवं समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे। कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिरित्यस्य गवादिपदार्थे इति शेषः। तत्र हेतुमाह—*प्रत्ययानामिति*। तथाच प्रकृतित्वं प्रत्ययविधानाऽवधित्वम्, न तु प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वम्। बहुपटुरित्यादौ पट्वादिशब्देऽव्याप्तेः।

न च "तावेव सुप्तिङौ यौ ततः परौ, सैव च प्रकृत्तिराद्या" इति भाष्यात् प्रत्ययाऽव्यवहितपूर्वस्यैव प्रकृतित्वलाभ इति वाच्यम्। तदर्थानवबोधात्। यौ ततो विधानावधेरसति विशेषानुशासने परौ तावेव सुप्तिङावित्युपलक्षणं, प्रत्यायान्तरस्यापि। यतो विहितौ सैव प्रकृतिरिति तदर्थात्। आद्येत्यभ्यासाऽभिप्रायेण। तथाच समासोत्तरपदस्य विधानावधित्वरूपप्रकृतित्वाऽभावेन तदर्थे न कर्मत्वाऽऽद्यन्वयः सम्भवत्युक्तव्युत्पत्तिविरोधादिति भावः।

प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिर्हि दण्डिनमानयेत्यादौ दण्डादौ कर्म्मत्वाऽन्वयवारणाय स्वीक्रियते। तदर्थञ्च 'प्रकृत्यर्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितित्वेन हेतुता इति तत्र प्रकृते सन्निहितत्वेनैव निवेशस्तावतैवोक्तस्थले व्यभिचारवाराणान्न तु प्रकृतित्वेन, गौरवादिति मतं दूषयितु-

---

(१) अनन्तरग्रहणेति। "गतिरनन्तरः" इतिसूत्रस्थ 'अनन्तर' ग्रहणज्ञापितेत्यर्थः।

त्पत्तेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात् ।

यत्तु सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्प्यत इति ; तन्न । 'उपकुम्भम्', 'अर्द्धपिप्पली'इत्यादौ(१) पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयेन व्यभिचारात् ।

नच तत्रापि सन्निधानमेव । आनुशासनिकसन्निधेर्विवक्षितत्वात् । तथाच यत्पदोत्तरं याऽनुशिष्टा सा तदर्थगतं स्वार्थं बोधयति । समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमिति वाच्यम् ! अर्थवत्सूत्रेण विशिष्टस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विशिष्टोत्तरमेव विभक्त्यऽ-(२)नुशासनात् ।

मुपन्यस्यति—*यत्त्विति* ।

सन्निहितेति । सन्निहितत्वं चाव्यवहितपूर्वत्वेनाऽनुसन्धीयमानत्वम् । तस्य च चित्रगवादिपदे गवादौ सत्वान्नोक्ताऽनुपपत्तिरितिभावः । व्युत्पत्तिरेवेत्येवकारण पूर्वोक्तप्रकृतित्वघटितव्युत्पत्तिव्यवच्छेदः, उपकुम्भादौ व्यभिचारोद्भावनं तु प्राचीनमते । नव्यनये तत्रोत्तरपदे लक्षणाऽभ्युपगमेन तदप्रसक्तेः ॥ *तत्राऽपि* । उपकुम्भादिसमासेऽपीत्यर्थः ।

आनुशासनिकेति । सन्निहितत्वं नाऽव्यवहितपूर्वत्वम् । तत्वेनाऽनुसन्धीयमानत्वं वा । धवखदिरावित्यादौ धवादिपदार्थे विभक्त्यर्थानन्वयप्रसङ्गात् । किन्तु सन्निहितत्वेनाऽनुशासनबोधितत्वम् । तच्च धवादिपदार्थानामिवोपादिपदार्थानामस्तीत्याशयवानाह—*तथाचेति* । *समस्यमानपदोत्तरमिति* । समासस्याऽनेकपदसमुदायात्मकतया समुदायस्य प्रत्येकाऽनतिरिक्ततया समासरूपप्रातिपदिकात् विहितविभक्तेस्तत्तत्पदसन्निहितत्वादिति भावः ।

सम्भवेदेवं यदि समासग्रहणनिबन्धना प्रातिपदिकसंज्ञा, किन्तु तस्य नियामकतया पूर्वसूत्रेणैव सा वाच्या । तथाचोक्तप्रकाराऽसम्भव इत्याशयेनाह–*अर्थवत्सूत्रेणेति* । तथाच–शास्त्रबोधितसन्निहितत्वमपि विशिष्टस्यैव, न केवलपूर्वपदस्येत्युक्तस्थले व्यभि-

---

(१) आदिना 'पूर्वकायः' 'धवखदिरौ, इत्यादीनां संग्रहः ।

(२) **अनुशासनादिति** । प्रातिपदिकात्स्वादयो भवन्तीत्यनुशासनादित्यर्थः । तथाच समस्यमानपदोत्तरं तदनुशासनमसिद्धमेवेति तात्पर्यम् । नच प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदेन समासरूपप्रातिपदिकत्वाश्रयात् स्वादय इत्येवानुशासनं कल्प्यत इति वाच्यम् । प्रातिपदिकत्वपर्याप्त्यधिकरणात् स्वादय इत्यनुशासनस्यैव समर्थसूत्रभाष्यसिद्धतयान्यथा तत्कल्पने मानाभावात्, समुदायस्याङ्गत्वानापत्तेश्चेति समुदायशक्त्यनुसरणमेवयुक्तमिति भावः ।

अथ प्रकृतित्वाश्रये विभक्त्यर्थान्वय इत्येव कल्प्यत इति चेत्तर्हि, 'पङ्कजमानय', 'दण्डिनं पश्य', शूलिनं पूजय' इत्यादौ पङ्कदण्डशूलेष्वानयनदर्शनपूजनादेरन्वयप्रसङ्गः(१) । 'अघटमानय' इत्यत्र घटेऽप्यानयनान्वयापत्तेश्च ।

नच दण्डादीनां विशेषणतया न तत्रानयनाद्यन्वयः । 'पाकान्नीलः' 'धर्मात् सुखी' इत्यादौ पाकधर्मादिजन्यताया रूपसुखादावनन्वयप्रसङ्गात् । यच्च प्रकृत्यर्थत्वं तज्जन्यज्ञानविषयत्वमात्रम् , तच्चात्राविरुद्धमिति, तन्न । घटं पश्येत्यत्र घटपदात् समवायेनोपस्थिताकाशवारणाय वृत्त्या प्रकृत्यर्थत्वस्यावश्यकत्वात् ।

अथ प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेद् ? न । 'गामानयति कृष्णो दण्डेन' इत्यत्र कृष्णे तृतीयार्थान्वय-

---

चारो दुरुद्धर इति भावः । प्रकृतित्वस्य पर्य्याप्त्याख्यविलक्षणसम्बन्धेन समुदायमात्रविश्रान्तत्वेऽपि केवलाश्रयतया तद्वृत्त्वस्य प्रकृत्येकदेशेऽपि सम्भवादुक्तव्युत्पत्तिशरीरे आश्रयतैव निवेशनीयेत्याशयेन शङ्कते–*अथेति* ॥ *प्रकृतित्वाश्रये* । प्रकृतित्वाश्रयार्थे । असन्निहितप्रकृत्यर्थे दूषणमुद्भाव्य सन्निहितेऽपि तदाह—*अघटमिति* ॥ पूर्वपदार्थप्राधान्यमत्रेत्याशयेन दूषणोद्भावनम् । तत्त्वं चाऽग्रे वक्ष्यते ।

विशेषणतयेति ॥ एकत्र विशेषणतयावरुद्धस्यापरत्र तदन्वये नैराकाङ्क्ष्यादिति भावः । यत्र क्वाऽपि विशेषणेनापरान्वय इति यथाश्रुतं दूषयति–*पाकान्नील इत्यादि*॥ नीलत्वसुखयोः स्वाश्रये विशेषणतयान्वितयोः पाकादित्याद्यन्तर्गतपञ्चम्यर्थहेतुत्वस्यानन्वयापत्तेरित्यर्थः ॥ *तज्जन्यज्ञानविषयत्वमिति* ॥ तत्पदार्थः प्रकृतिः । मात्रपदेन वृत्तिप्रतिपाद्यत्वस्य व्यवच्छेदः । अत्र चित्रगवादिसमासाऽन्तर्गतगवादिपदार्थे इत्यर्थः ॥ *अविरुद्धमिति* । अबाधितमित्यर्थः । 'घटं पश्य' इत्यत्र दृशिर्ज्ञानसामान्याऽर्थः ॥ *आकाशवारणायेति* । समवायेनोपस्थिताकाशे दृश्यर्थकर्मत्वाद्यन्वयवारणायेत्यर्थः ॥ *वृत्त्या प्रकृत्यर्थत्वस्येति* । वृत्तिजन्योपस्थितिविषयत्वस्येत्यर्थः ।

'वादिवाक्ये यावन्तोऽर्थाः सम्भवन्ति' इति न्यायेनोक्तव्युत्पत्तिं दूषयितुमर्थान्तरपरतया व्याचष्टे—*अथेति* ॥ पूर्वं तु प्रत्ययसन्निहितपदार्थत्वं प्रकृतित्वमत्र तु तत्प्रा-

---

(१) आनयनादिकर्मत्वान्वयप्रसङ्गादित्यर्थः । इष्टापत्तिस्तु कर्तुमशक्याऽसत्यपि तात्पर्ये लक्षणां विना तादृशान्वयबोधाननुभवात् ।

प्रसङ्गात् । अथ समस्यमानपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वं समासोत्तरविभक्तेः कल्प्यत इति चेद् ? न । अक्लृप्तकल्पनां (१)क्लृप्तव्युत्पत्तित्यागञ्चापेक्ष्य समुदायशक्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति दिक् ।

अपिच समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे 'राजपुरुषः' 'चित्रगुः' 'नीलोत्पलम्' इत्यादौ सर्वत्रानन्वयप्रसङ्गः । राजपदादेः सम्बन्धिनि

ग्वर्त्तिपदार्थत्वमिति भेदः ॥ *प्रसङ्गादिति* ॥ प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्योपस्थितिविषयतायाः कृष्णे सत्त्वादिति भावः(२) ॥ प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरकार्थीभाववादिमते सत्वेऽपि नाऽस्मन्मते सा सार्वत्रिकी । समास एवाऽसम्भवात् । किन्तु प्रकृते व्युत्पत्त्यन्तरमेव कल्प्यते इत्यभिप्रेत्याह—*अथेति* । *अक्लृप्तकल्पनामिति* । समस्यमानपदाऽर्थविषयतानिरूपितविषयतासम्बन्धेन शाब्दं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वाऽन्तरकल्पनामित्यर्थः ।

ननु प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वरूपा व्याससमाससाधारण्येनैकैव व्युत्पत्तिः, सन्निहितत्त्वं च प्रकृतिघटकत्वे सति प्राग्वर्त्तित्वमिति नोक्तदूषणमत आह—*दिगिति* ॥ तथा कल्पने चोक्तव्युत्पत्त्यपेक्षया पदत्वस्य प्रकृतित्वघटितस्य व्युत्पत्तौ निवेशे गौरवमित्यादि(३)दिगर्थः ॥

ननु 'प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेः प्रकृतिप्रत्ययघटिततया तत्र प्रकृतित्वप्रत्ययत्वयोरनुगतयोर्दुर्वचत्वेन तत्तव्यक्तिभेदेन कार्य्यकारणभावो वाच्यः । तथाच समासस्थले समस्यमानपदार्थस्य प्रत्ययार्थान्वयाऽभ्युपगमे बाधकाऽभावोऽत आह—*अपिचेति* ॥ *अनन्वयप्रसङ्ग इति* । 'नामार्थयोः' इति व्युत्पत्तेरिति भावः ।

अनन्वयमेवाह—*राजपदादेरिति* ॥ लक्षणायामपीत्यपिना सम्बन्धलक्षणायां

---

(१) **क्लृप्तव्युत्पत्तीति** । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वरूपव्युत्पत्तित्यागमित्यर्थः।

(२) अव्यवधानांशनिवेशे तु 'उपकुम्भम्' इत्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयानापत्तिरिति भावः ।

(३) अत्राद्यर्थस्तु—राजपुरुष इत्यादौ राजसम्बन्धिलक्षणायां राज्ञ एकदेशतया विशेषणान्वयवारणेऽपि दास्याः पुत्र इत्याद्यलुक्समासे लक्षणायां मानाभावेन दास्यादौ शोभनादिविशेषणान्वयो दुर्वारः । तत्रापि सम्बन्धिलक्षणायां दासीसम्बन्धिबोधः स्यात् । इष्टापत्तिस्तु न, सर्वानुभवविरोधात् । अलुग्विषयीभूतविभक्तिर्न स्वार्थोपस्थापिका । अत एवाप्सुचरो गोपुचर इत्यत्र न बहुत्वोपपत्तिः । एवं दासीशब्दस्य दासीसम्बन्धिलक्षणायामपि राज्ञः पुरुष इति वाक्यादिव समासादपि राजसम्बन्धप्रकारकसबन्धसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषविशेष्यको बोधो भाष्यादिसिद्धः, सम्बन्धिलक्षणायां न निर्वहतीत्यादि बोध्यः ।

लक्षणायामपि 'तण्डुलः पचति' इत्यादौ कर्म्मत्वादिसंसर्गेण तण्डुलादेः पाकादावन्वयवारणाय प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुताया आवश्यकत्वात् ; पुरुषादेस्तथात्वाभावात् ।

'तण्डुलः शुभ्रः' इत्यादौ च (१)प्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थे तण्डुलादेस्तस्य च शुक्ले अभेदेनैवान्वयः । 'शुभ्रेण तण्डुलेन' इत्यादौ च विशेषण विभक्तिरभेदार्थिका, पार्ष्टिको वाऽन्वय इति नातिप्रसङ्गः । तथा-

---

नितरामन्वयाऽभावः सूच्यते । नचोक्तव्युत्पत्तेस्तण्डुलः शुभ्र इत्यादौ व्यभिचारोऽत आह—*तण्डुलः शुभ्र इति* ॥ *अभेदेनैवान्वय इति* ॥ तथा च तण्डुलान्वयिनि प्रातिपदिकार्थे विभक्तिजन्योपस्थितेः सत्वान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । शुभ्रेण तण्डुलेनेत्यादौ व्यभिचारमाशङ्क्य निराचष्टे—*अभेदार्थिकेति* ॥ अथवा कट इव तत्समानाऽधिकरणभीष्माऽऽदिभ्यो द्वितीयादिविभक्तेरनभिहितसूत्रे भाष्यकृताऽभिधानात् सामानाऽधिकरण्यस्य समानाधिकरणयोर्विशेष्यविशेषणयोर्भावस्याभेदस्य—विशेषणपदोत्तरविभक्त्यर्थत्वलाभात् । तथापि शुभ्रेणेति तृतीयाजन्याभेदोपस्थितिसत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः ।

नन्वत्र अभेदो यदि भेदत्वाऽवच्छिन्नाऽभावस्तदाऽप्रसिद्धिः । भेदस्य केवलाऽन्वयित्वात् । यदि भेदप्रतियोगिकाऽभावस्तदा नीलो वह्निरिति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिर्द्वित्वादिना नीलभेदाभावस्य वह्नौ सत्वाद् विशेषणविभक्त्यर्थैकदेशे भेदे प्रकृत्यर्थस्यानन्वयापत्तिश्च ।

न च भेदेऽभावे च द्वितीयादेः शक्तिः । भेदे च प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाऽन्वयः । उक्तसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थविशिष्टभेदस्य तु तत्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाऽभावेऽन्वयोपगमान्नोक्तापत्त्यादिरिति वाच्यम् । 'प्रमेयो घट' इत्यादौ प्रमेयत्वाऽवच्छिन्नभेदाऽप्रसिद्ध्योक्तप्रकाराऽसम्भवात् । नीलघटादिपरनीलपदघटितनीलो घट इति वाक्यस्य प्रामाण्याऽऽपत्तेश्च । नीलत्वादिना नीलभेदाभावस्य घटेऽबाधात् ।

नच तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाऽभेद एव विभक्त्यर्थः । तथा सत्यपूर्वव्यक्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्य भानाऽसम्भवेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावे शक्तिग्रहाऽसम्भवेनाऽपूर्वव्यक्त्यभेदाऽन्वयाऽनुपपत्तेः, अभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्याऽवगाहित्वाऽनुपपत्त्या एकध-

---

(१) **प्रातिपदिकार्थकप्रथमेति ।** प्रतिपदिकस्य अर्थो यस्यास्तादृशी या प्रथमा तदर्थे इत्यर्थः । पाक इत्यादौ व्यापारस्येव प्रातिपदिकार्थस्यापि द्वेधा भानं, विभक्त्या सत्वरूपेण स उपस्थाप्यते इति विरूपोपस्थितेः सत्वेनाभेदान्वयसंभव इतिभावः ।

च–समासे परस्परमन्वयासम्भवादावश्यिकैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः ।

किञ्च, 'राजपुरुषः' इत्यादौ सम्बन्धिनि, सम्बधे वा लक्षणा । नाद्यः । 'राज्ञः पुरुषः' इति विवरणविरोधात् । समाससमानार्थकवा-

---

र्माऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे अपरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सम्बन्धतया भानाऽसम्भवाच्चेति चेद् ? न । अभेदस्तादात्म्यं, तच्च स्ववृत्त्यसाधारणो धर्म्मः । असाधारण्यं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्व—स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टं यत्तदन्यत्वमित्येकमात्रवृत्तिधर्म एव प्रकृतेः सः । तस्मिन्नाधेयतया प्रकृत्यर्थाऽन्वयः । अपूर्वव्यक्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्य विशिष्य ज्ञातुमशक्यत्वेऽप्येकमात्रधर्मत्वेन सामान्यप्रत्यासत्त्या सुग्रहात् सर्वं सुस्थमिति । *पार्ष्णिक इति* ॥ शाब्दबोधोत्तरकालिक इत्यर्थः ॥ *अन्वय इति* । तद्बोध इत्यर्थः । अरुणाऽधिकरणरीत्या सर्वेषां विभक्त्यर्थानां प्रथमं क्रियायामेवाऽन्वयेन तत्र शुभ्रादिपदार्थान्वये विभक्तिजन्योपस्थितिसत्त्वात्तत्पक्षेऽपि नोक्तव्युत्पत्तेर्व्यभिचार इति भावः ॥

ननु "नामाऽर्थयोः" इति व्युत्पत्ते राजा पुरुषस्तण्डुलः पचतीत्यादौ राज्ञः स्वस्वामिभावसम्बन्धेन पुरुषे, तण्डुलस्य कर्मतासम्बन्धेन धात्वर्थपाकेऽन्वयवारणायाऽऽवश्यकत्वेऽपि तत्र राजा पुरुषस्तोकं पचतीत्यत्राऽभेदसम्बन्धेनाऽन्वयाद् व्यभिचारवारणायाऽभेदातिरिक्तसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वं नामाऽर्थनिष्ठप्रकारतायां निवेशनीयम् ।

नच विशेषणविभक्तेरभेदार्थकतया निर्वाहः । कट एव कर्मेति भाष्यव्याख्याऽवसरे भीष्मादीनां स्वयमकर्मकत्वेऽपि विशेष्यसम्बन्धिविभक्त्यैव भीष्मादिपदोत्तरं भवितव्यम् । तदेकयोगक्षेमत्वात् । केवलानां च प्रातिपदिकानां "प्रत्ययः" "परश्च" इति नियमेन प्रयोगाऽनर्हत्वात् । यथेश्वरसुहृदः स्वयं निर्धना अपि तदीयधनेनैव तत्फलभाज एवं गुणा अपीति "अनभिहित" सूत्रे वदता कैयटेन विशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । विभक्त्यर्थप्रातिपदिकार्थविशेष्यकपुरुषादिप्रकारकबोधस्याऽननुभवाच्च । अत एव व्युत्पत्तौ भेदेनेति पठ्यते । तथाच तत्पक्षे लक्ष्यार्थराजसम्बन्धिनः पुरुषादावन्वयो नाऽनुपपन्नोऽत आह—*किञ्चेति* । *विवरणविरोधादिति* ॥

अत्र वदन्ति—विग्रहस्य विव्रियमाणसमानाऽर्थकत्वं नाऽविव्रियमाणजन्यबोधे यद्यद्विशेष्यकत्वे सति यद्यत्प्रकारकत्वं तत्तद्विशेष्यकतत्तत्प्रकारकबोधजनकत्वम् । प्राप्तमुदकं यमित्यादेः प्राप्तोदकादिसमासविग्रहत्वाऽनुपपत्तेः । पचति, व्याकरणमधीते इत्यादीनां पाचको वैयाकरण इत्यादिकृत्तद्धितान्तविग्रहत्वानापत्तेश्च । तत्र विग्रहविगृह्यमाणजबोधविषयपदार्थानां विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यात् । नाऽपि तज्जन्य-

क्यस्यैव विग्रहत्वात्। अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयो न स्यात्। नान्त्यः। राजसम्बन्धरूपः पुरुष इति बोधप्रसङ्गात् (१)। विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरित्यादि प्रपञ्चितं वैयाकरणभूषणे।

बोधीययावदविषयविषयकबोधजनकत्वम्। पुरुषस्य राजेत्यस्यापि राजपुरुषादिविग्रहत्वापत्तेः। किन्तु विग्रियमाणजबोधजनकत्वं तद् वाच्यम्। प्राप्तमुदकं यमित्यादेः प्राप्तोदकादिसमासजबोधविषयाः परस्परसम्बन्धतात्पर्य्यविषयीभूताश्च यावन्तः पदार्था उदकादयस्तावद्विषयकबोधजनकत्वम्। घटकीया कर्मतेत्येतावन्मात्रस्य घटकर्मकानयनकृतिरिति विग्रहत्ववारणाय यावदिति। राज्ञः पुरुषः सुन्दर इत्यधिकाऽवगाहिनो राजपुरुष इति विग्रहत्वमिष्टमेव।

वस्तुतस्तु शक्तिग्रहेणाऽर्थप्रयुज्यमाने तस्मिन्नतात्पर्यविषयाऽर्थकपदप्रयोगदौर्लभ्यमेव। पुरुषस्य राजेत्यादेस्तु विग्रहत्ववारणाय तात्पर्य्यविषयत्वं विशेषणम्। तत्र पुरुषप्रतियोगी न। घटः कर्मत्वमित्यादिसमुदायस्य, घटानयनेत्यादीनां न। कुम्भं करोतीत्यादीनां कर्त्तृलाक्षणिकानामेव न्यायनये कुम्भकारादिविग्रहत्वम्। प्रकृते च राजपुरुष इत्यादित्वस्य 'राज्ञः पुरुष'इति वाक्ये अक्षतत्वान्न तस्य विग्रहत्वानुपपत्तिरिति॥

अन्यथेति। समानाऽर्थकत्वाभावे इत्यर्थः। *तस्मात्*—विग्रहवाक्यात्। *न स्यादिति*। तत्समानाऽर्थकवाक्यस्यैव तच्छक्तिनिर्णायकत्वादिति (२)भावः। सम्बन्धलक्षणाकल्पं दूषयति—*नान्त्य इति*। नीलोत्पलादिसमाससङ्ग्रहाय समानविभक्तिकेत्यपहायोक्तम्—*विरुद्धविभक्तिरहितेति*। विरुद्धविभक्तिकधातुप्रातिपदिकार्थयोः, स्तोकं पचतीत्यादावभेदाऽन्वयदर्शनादाह—*प्रातिपदिकार्थयोरिति*। तथाचाऽभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रातिपदिकाऽर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विरुद्धविभक्तिरहितपदजन्योपस्थितेर्हेतुतया तस्या राजपुरुष इत्यादिसमासोत्तरपदार्थे पुरुषादौ सत्त्वादभेदाऽन्वयो दुर्वार इति भावः।

---

(१) राजसम्बन्धस्य नामार्थत्वेनाभेदसम्बन्धेनैव पुरुषेणान्वयबोधस्स्यात्; नतु आश्रयत्वसम्बन्धेनेति भावः।

(२) भाव इति। अयमाशयः—विवरणे विग्रियमाणयोः समानार्थकत्वनियमाङ्गीकारे एव "वाक्यस्य शेषाद्विवृत्तेर्वदन्ति" इत्यभियुक्तोक्तशक्तिनिर्णायकत्वं तस्य सम्भवति। असमानार्थकस्याप्युक्तस्य तस्य विवरणात्वाङ्गीकारे तु तादृशनियमभङ्गेन फलार्थककरोतिना विवरणादाख्यातस्य यत्ने शक्तिरित्यादिकं सर्वमभियुक्तोक्तं विलीयेतेति।

अत एव "वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्षः" इत्यत्र न (१)भक्षमुद्दिश्यप्राथ-

---

ननु विरुद्धविभक्तिराहित्यं व्यासमाससाधारणम्, न विशेष्यवाचकपदस्य विशेषणवाचकपदाऽप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वम् । 'नीलं घटमानय' इत्यादावभावात् । नाऽपि विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वम्, विशेष्यपदाप्रकृतिकत्वस्य तदनुत्तरत्वस्य तदुत्तरत्वेनाऽप्रतिसन्धीयमानत्वस्य वा "नीलो घट' इत्यादौ नीलपदोत्तरविभक्तौ घटादिपदोत्तरविभक्तिभिन्नायां सत्त्वेन तत्राधेयान्वयानुपपत्तेरिति चेत् ?

अत्र केचित्—विशेषणपदे विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्त्यसजातीयविभक्त्यप्रकृतिकत्वमेव विरुद्धविभक्तिराहित्यम् । साजात्यं च सुत्वादिना प्रथमात्वादिना वा । 'नीलो घट' इत्यादौ विशेषणविभक्तेर्विशेष्यविभक्तिभिन्नत्वेऽपि तत्सजातीयभिन्नत्वाऽभावेनोक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तत्राऽक्षतत्वादिति ।

वस्तुतस्तु विशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकत्वमिति मते विरुद्धत्वं स्वार्थभिन्नार्थकत्वम् । 'नीलो घट' इत्यादौ विशेषणविभक्तेर्निरर्थकतया तत्र विशेष्यविभक्तिविरुद्धार्थकविभक्तिर्द्वितीयादिरूपैव, तदप्रकृतित्वस्य विशेषणवाचकपदे सत्त्वान्न तदसङ्ग्रहः । एवं 'नीलघटमानय'इत्यादिसमस्तस्थले विशेषणविभक्तेरेवाभावेन तादृशविभक्त्यप्रकृतित्वं विशेषणवाचकपदस्याव्याहतम् । अत एव 'चैत्रस्य सुतस्य धनम्' इत्यादौ नाऽभेदान्वयाऽऽकाङ्क्षा । तत्र विशेषणविशेष्यविभक्त्योर्विभिन्नसम्बन्धार्थकत्वात् । नाऽपि स्तोकमत्तीत्याद्यसङ्ग्रहः । पूर्वकल्पे तु विशेषणवाचकविभक्तेस्तिङ्विजातीयत्वेनोक्ताकाङ्क्षायास्तत्रासत्त्वेन तदसङ्ग्रहः स्पष्ट एव ।

सारे—प्रातिपदिकार्थयोरिति प्रकृताभिप्रायेणैव । तथाच विरुद्धविभक्त्यप्रकृतिप्रातिपदिकार्थनिष्ठाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे धातुप्रातिपदिकान्यतरजन्योपस्थितिः कारणमित्यर्थः फलित इति ।

ननु पूर्वनिरुक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्याभेदान्वयबोधाकाङ्क्षत्वे 'चैत्रस्य सुतस्य धनम्' इत्यादौ तदापत्तिरत आह—*प्रपञ्चितमिति*॥ विभक्त्यर्थमन्तर्भाव्य नामार्थान्वय एवोक्तव्युत्पत्तिरिति तत्रोक्तम् । तस्यापि सार्थकविभक्त्यप्रकृतित्वमपि विशेषणवाचकपदे निवेशनीयमत्रेति तात्पर्य्यम् । मीमांसकैरपि विशिष्टशक्तिपक्षाऽभ्युपेय इत्याह—*अत एवेति*। समास एकार्थीभावस्य सर्वसम्मतत्वादेवेत्यर्थः । *भक्षमुद्दिश्येति*। "ऋत्विजो हविःशेषान् भक्षयन्ति" इति विहितभक्षणमनूद्येत्यर्थः ।

---

(१) भक्षमुद्दिश्येति । 'होतृचमस' इति समाख्याबलात्प्राप्तं वषट्कर्तृसम्बन्धिभक्षमुद्दिश्येत्यर्थः ।

म्यविधानं युक्तम् । एकप्रसरता(१)भङ्गापत्तेरिति तृतीये । "त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजति" इत्यत्राङ्गानुवादेन त्रित्वविधानं न युक्तम् । एकप्र-

---

एकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति । उद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वये पृथगुपस्थितेर्नियामकत्वेन तदनुरोधेन तदभ्युपगमे विशिष्टाऽर्थोपस्थितिजनकत्वरूपैकप्रसरताभङ्गापत्तेरित्यर्थः । तैर्विशिष्टशक्त्यनभ्युपगमेऽपि विशिष्टलक्षणाया अभ्युपगमेनैकप्रसरतायास्तन्मतसिद्धत्वात् । न चोद्देश्यतयाऽन्वये यच्छब्दयोगप्राथम्यादीनां विधेयतयान्वये च तच्छब्दयोगादीनां तन्त्रतया तत्र तदभावात् कथं तदापादानमिति वाच्यम् । सति तात्पर्य्ये, 'प्रथमो भक्तः, 'पण्डितो ब्राह्मणः, इत्यादावुद्देश्यविधेयभावेन बुद्धेरानुभविकतया यच्छब्दयोगादीनां प्रायिकत्वात् । तादृशशाब्दबोधे असमस्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुता तु न । 'दामोदरः पूज्यो, 'राजपुरुषः सुन्दर, इत्यादितस्तथा बोधानुपपत्तेस्तत्र च प्राथम्यविशिष्टं भक्षणान्तरमेव विधीयते शब्दवृत्त्या । ततश्च प्राप्ताप्राप्तविवेकेन प्राथम्यविधिः पर्यवस्यतीति सिद्धान्तादिति भावः ।

त्र्यङ्गैरिति । तत्र हीज्याशेषभूतत्रित्वविशिष्टयत्किञ्चिदङ्गविधानम्, किं वा त्रित्वविशिष्टाशेषाङ्गविधानमिति संशये प्रकृताविज्याशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृते हुतत्वादत्राऽपि शेष' भूतत्रित्वविशिष्टाऽङ्गैरेव स्विष्टकृद्वचनं युक्तमिति पूर्वपक्षे, शेषभूतानि कानिचिदङ्गान्यनूद्य त्रित्वविधाने एकप्रसरताभङ्गापत्तिस्तस्मात् कल्पसूत्रोक्तत्रित्वविशिष्टाङ्गान्तरविधानमिति निर्णीतं दशमाध्यायस्य तृतीये पादे इत्यर्थः । कल्पसूत्रोक्तानि हृदयाद्येकादशाङ्गानि तु हृदयम् १, जिह्वा २, वक्षो ३, यकृत् ४, वृक्णौ ५। ६, सव्यं दोः ७, उभे पार्श्वे ८ । ९, दक्षिणा श्रोणी १०, गुदम् ११, इति । तत्र त्रीणि—दक्षिणोंऽशः, सव्या श्रोणी, गुदं तृतीयमिति ।

नन्वेकप्रसरत्वं न विशिष्टाऽर्थोपस्थितिजनकत्वं, किन्तु समासघटकपदयोरुद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वयाऽबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिस्तद्भङ्गापत्तेरिति तदर्थो, न तु विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वभङ्गापत्तिरिति । तादृशव्युत्पत्तिशरीरं तु समासघटकपदाऽर्थनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति समासघटकपदजन्योपस्थितिः प्रतिबन्धिकेति ।

नच तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । सर्वत्र विशिष्टशक्तिकल्पनापेक्षया क्वचित् प्रतिबध्यप्रतिबन्धभावकल्पने एव लाघवात् ।

वस्तुतस्तु यत्रोद्देश्यविधेयभावेनान्वयबोधस्तत्पदार्थोपस्थितिसमवहिततदानुपू-

---

(१) **भङ्गापत्तेरिति** । समासाद्धि एकरूपेणैव=उद्देश्यविधेयभावरहितेनैव पदार्थोपस्थितिर्भवति, स्वभावात् । भक्षमुद्दिश्यप्राथम्यविधाने तु तद्भङ्गःस्यादिति भावः ।

सरताभङ्गापत्तेरिति दशमे च निरूपितं सङ्गच्छते । सङ्गच्छते चाऽरुणाधिकरणारम्भः ।

अन्यथा "अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति" इत्यत्रारुणपदवदितरयोरपि एकाब्दत्वादिगुणमात्रवाचकतया अमूर्त्तत्वात्, क्रीणातौ करणत्वासम्भवस्य तुल्यत्वादारुण्यस्यैव वाक्याद्भेदशङ्काया असम्भवादिति प्रपञ्चितं भूषणे । तस्मात् समासशक्तिपक्षो(१)जैमिनीयरवश्याभुपेय इत्यास्तां विस्तरः ॥ ३४ ॥

राजपुरुष इत्यादौ राजा चाऽसौ पुरुषश्चेत्येव विग्रहः । चित्रगुरित्यादौ च चित्राणां गवामयमित्येव समानार्थत्वानुरोधात् । यद्यपि प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिरिति -'शेषो बहुव्रीहिः" (पा० सू० २।२।२३) इति सूत्राल्लभ्यते इति (२)प्रथमान्तपक्षे वाक्यं, चित्रा गावो यस्येत्येवं सम्भवत्येव । "षष्ठी" (पा० सू० २।२।९) इति समासविधानाद् राज्ञः

र्वीविरहादेव तथान्वयासम्भवान्नोक्तप्रतिबध्यप्रतिकन्धककल्पनाऽपि । एकप्रसरता तु प्रथमपदार्थाऽन्वितभक्षविशेष्यकबोधाऽनुभव एवेति नोक्तयुक्त्या मीमांसकैर्विशिष्टशक्तिरभ्युपेयेत्यत आह—*सङ्गच्छते चेति* । *वाक्याद् भेदेति* । नच तस्य वाक्यभेदेन प्रकरणे निवेशोऽपि सम्भवति । अमूर्त्तत्वेन क्रियाभिः कारकत्वेन द्रव्यैः सममपि सम्बन्धासम्भवात् । नच तृतीयया ज्योतिष्टोमकरणीभूतप्राकरणिकद्रव्याण्यनूद्य यत् कर्त्तव्यं तदारुण्यगुणकेनेति परिच्छेदकत्वेन तदन्वयो नासम्भावित इति वाच्यम् । तथा सति शक्तिः कारकमिति सिद्धान्तभङ्गापत्तेरित्यपि बोध्यम् । उपसंहरति—*तस्मादिति* । जैमिनीयैरिति वदता नैयायिकमतस्य सयुक्तिकत्वं ध्वन्यते ॥ ३४ ॥

समानार्थत्वाऽनुरोधादिति । समानार्थत्वं च व्याससमासयोः समानविशेष्यप्रकारकबोधजनकत्वम् । तदनुरोधादित्यर्थः । उक्तविग्रहवाक्याऽन्तर्गतराजशब्दस्य सम्बन्धिनि लाक्षणिकत्वान्न विग्रहत्वक्षतिः । सम्बन्धार्थकषष्ठ्यन्तस्य तु सम्बन्धप्रकारकबोधजनकत्वान्न विग्रहत्वमेवं चित्रा गावो यस्येत्यादेरपीत्याशयं प्रकाशयति—*यद्यपीत्यादि, मीमांसका इत्यन्तेन* । *सूत्राल्लभ्यते इति* । तेन हि "शेषो बहुव्रीहिः"

---

(१) **जैमिनीयैरिति** । अर्थान्महर्षिप्रणीतसूत्रविरोधान्नैवं जैमिनीयानां युक्तमिति भावः ।

(२) **प्रथमान्तपक्ष इति** । प्रथमान्तानां समास इति पक्षः, प्रथमान्तपक्षः, इति मध्यमपदलोपी समासो बोध्यः । क्वचित् 'प्रथमान्तम्' इति पाठः' तदा तत् वाक्यविशेषणम् । वाक्ये प्रथमान्तत्वञ्च प्रथमान्तपदघटितत्वेन बोध्यम् ।

पुरुष इति च पक्षे वाक्यम्, तथापि तस्य न विग्रहत्वं (१)भिन्नार्थत्वात्, किन्तूक्तस्यैवेति मीमांसकाः। तान् प्रसङ्गान्निरस्यति—

आख्यातं तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदुपदर्शकम्।
गुणप्रधानभावादौ तत्र दृष्टो विपर्ययः॥ ३५॥

तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदर्थबोधकं विवरणमाख्यातं, तत्र विपर्य्ययो दृष्टः। तथाहि–'आक्षिकः' 'कुम्भकारः' इत्यत्राक्षकरणकव्यापाराश्रयः, (२)कुम्भोत्पत्त्यनुकूलव्यापाराश्रय इति बोधः। 'अक्षैर्दीव्यति' 'कुम्भं करोति' इत्यत्राक्षकरणिका देवानुकूला भावना, कुम्भोत्पत्त्यऽनुकूला भावनेति बोधः। कृत्प्रत्यये कारकाणामाख्याते च भावनायाः प्राधान्यं वदतो मीमांसकस्याऽपि गुणप्रधानाभावांशव्यत्यासो न (३)विव-

---

(पा० सू० २।२।२३) इत्यधिकारात् प्रथमात्रिकस्य "द्वितीयाश्रित" इत्यादिनाऽनुक्तस्य समासो विधीयते। यद्यपि "विशेषणं विशेष्येण" (पा० सू० २।१।५७) इत्यादिना तस्याऽपि समास उक्त एव, तथापि नाऽसौ प्रथमाशब्देनोल्लिखित इति तत्त्रिकस्य शेषत्वमविकलमिति भावः।

उक्तस्यैवेति। चित्राणां गवामयमित्यादेरेवेत्यर्थः। एवकारेण प्रथमान्तचित्रादिपदघटितस्य व्यवच्छेदः। उपदर्शकपदस्य विवरणम्—*अर्थबोधकमिति*। *आख्यातम्*। तिङन्तम्। तत्र तिङन्तघटिते विवरणे इत्यर्थः। व्यत्यासमेवाह—*तथाहीत्यादि*।

ननु तत्राऽपि, तिपः कर्त्तृलक्षकतयाऽक्षकरणव्यापाराश्रय इति बोधान्न समानार्थकत्वभङ्गोऽत आह–*कृत्प्रत्यये इति*॥ *कारकाणाम्*–कर्त्रादीनाम्॥ *प्राधान्यम्*–मुख्यविशेष्यत्वम्। कारकाणां प्राधान्यं "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः" इति न्यायेन, भाव-

---

(१) **भिन्नार्थत्वादिति**। 'राजपुरुष'इति समासाद्राजसम्बन्धिप्रकारकस्याभेदसंसर्गकस्य, राज्ञः, पुरुष इति वाक्याद्राजसम्बन्धप्रकारकस्याश्रयत्वसंसर्गकस्य बोधोदयादिति।

(२) क्वचित्कुम्भानुकूलेति पाठस्तत्र। कुम्भकर्मकोत्पत्त्यनुकूलव्यापारेत्यर्थो बोध्यः। उत्पत्त्यनुकूलव्यापारो धात्वर्थः।

(३) **विवरणत्वबाधक इति**। तद्धितकृतोरर्थप्रदर्शकवाक्ये गुणप्राधान्यवैपरीत्येऽपि यथा विवरणत्वमङ्गीक्रियते तथा चित्रा गावो यस्य इति वाक्येऽपि विवरणत्वे सम्भवेदितिभावः।

रणत्वबाधक इति नात्र पाक्षिकस्य; 'चित्रा गावो यस्य' इत्यादेर्विग्रहत्वे बाधकमस्तीति भावः ॥ ३४ ॥

नन्वस्तूक्तरीत्या सर्वत्र समासे शक्तिः, अस्तु च तथा विग्रहस्तथापि षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारयोः शक्तिमत्त्वाविशेषान्निषादस्थपत्यधिकरणसिद्धान्तसिद्धिर्न स्यादित्यत आह—

पर्यवस्यच्छाब्दबोधाऽविदुरप्राक्क्षणस्थितेः ॥
शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वचिन्तम् ॥ ३६ ॥

पर्य्यवस्यँश्चासौ शब्दबोधश्च तस्मादविदूरश्चासौ प्राक्क्षणश्च, तदानीन्तनलाघवमादायाऽधिकरणाऽविरोध इत्यर्थः । अयम्भावः—निषादस्थपतिपदस्य समासशक्तिपक्षे, निषादरूपे निषादानाञ्च स्थपतौ निषादस्वामिके पुरुषान्तरे चेत्येवं सर्व्वत्र (१)शक्तत्वान्नानार्थत्वम् ।

नायास्तु—"भावप्रधानमाख्यातम्" इति निरुक्तादिति भावः ॥ ३५ ॥

शक्तिमत्त्वाविशेषादिति ॥ शक्तिमत्त्वमेकार्थीभावः ॥ *सिद्धान्तसिद्धिरिति* ॥ सिद्धान्तस्य मीमांसितार्थस्य सिद्धिरनुष्ठानोपयोगार्हत्वमित्यर्थः । तथाहि—"निषादस्थपतिं याजयेत्" इति श्रूयते । तत्र निषादस्थपतिशब्दः किं षष्ठीतत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वोत कर्मधारय इति संशये, कर्मधारयेऽपूर्वविद्याध्ययनकल्पनागौरवाद्, बहुव्रीहौ वाक्यलक्षणायां गौरवाल्लाघवाऽभावात् षष्ठीतत्पुरुष एवेति पूर्वपक्षे, तत्पुरुषस्यापि पूर्वपदलाक्षणिकतया कर्मधारयापेक्षया गौरवाल्लाघवात् कर्मधारय एव । अपूर्वविद्याध्ययनस्योत्तरकालकल्प्यत्वेन तादृशगौरवस्य फलमुखतया अदोषत्वादिति सिद्धान्तितम्, तद् विरुद्ध्येत । भवन्मते तत्पुरुषस्वीकारेऽपि गौरवाऽनवकाशादिति भावः ॥

तदानीन्तनेति । तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधाव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिशक्तिग्रहनिष्ठान्तरङ्गबहिरङ्गभावचिन्तनप्रयुक्तलाघवमादायेत्यर्थः । तदेव विशदयति—*अयम्भाव इति* । *निषादरूपेति* । स्थपतावित्यनेनान्वितम् । *निषादानामिति* । निषादसम्बन्धिस्थपतावित्यर्थः । तत्र षष्ठ्यर्थसम्बन्धान्तर्भावेणैकार्थीभावाऽभ्युपगमात् । *निषादस्वामिक इति* । स्थपतिशब्दस्य स्वाम्यर्थकतया निषादाभिन्नस्वा-

---

(१) शक्तत्वादिति । तात्पर्यसत्त्वे निषादसम्बन्धिस्वाम्यादेरपि बोधोत्पत्तेस्ततोऽपि शक्तिरावश्यकी । सति तात्पर्ये परमतेऽपि लक्षणया तद्बोधस्योत्पत्तेरिष्टत्वादिति भावः ।

तथा च "नानार्थे तात्पर्य्यात् विशेषावगतिः" इति न्यायेन (१)तत्कल्पनायां पदद्वयेन (२)पूर्वोपस्थितार्थे एवोपस्थित्यादिलाघवात् तत् कल्प्यत इति। परेषामपि सति तात्पर्य्ये, 'यष्टीः (३)प्रवेशय'इति

मिके पुंसीत्यर्थः। तत्रान्यपदार्थान्तर्भावेण समुदायशक्तिस्वीकारात्(४)। 'नानाऽर्थ' इत्यस्य वृत्त्यानेकार्थोपस्थितौ जातायामिति शेषः। न्यायेनेत्यस्य क्व तात्पर्य्यमिति सन्देहे सति। *तत्कल्पनायाम्*। तात्पर्य्यकल्पनायाम्।

पूर्वोपस्थितार्थे एवेति। समासघटकप्रत्येकपदशक्त्युपस्थापिताऽर्थमात्रविषयककर्मधारयीयशक्तिग्रहस्यान्तरङ्गत्वेन प्रथमोपस्थिताऽर्थ एवोपस्थिर्लाघवान्निपादस्थपतिशब्दस्य तात्पर्य्यमवसीयते तेन विशेषाऽवगतिः। न तु बहिर्भूतपदार्थविषयकशक्तिग्रहोपस्थापिते, तदुपस्थितेर्विलम्बितत्वादित्याखण्डलाऽर्थः।

निरुक्तव्यपेक्षैव सामर्थ्यं मूलकृदभिप्रेतमित्यर्थे इदमपि प्रमाणम्। अन्यथा जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे पदानामानर्थक्यात् प्रत्येकपदवृत्त्याऽर्थोपस्थितेरसम्भवेन क्व तन्मूलकशक्तिग्रह इति तस्यान्तरङ्गत्वकथनमसङ्गतमेव स्यादिति बोध्यम्। *तत्*–तात्पर्य्यम्। *कल्प्यते*–अवधार्य्यते।

ननु "संयोगो विप्रयोगश्च" इत्यादिना हरिणा संयोगादीनां विशेषावगतिहेतुत्वं बोध्यते, तत् कथं तात्पर्य्यस्य विशेषावगतिहेतुत्वमिति चेद्? न। नानाशक्त्युपस्थिताऽनेकेषु संयोगादनेकस्मिन्नवधारिते तात्पर्य्ये विशेषावगतिरिति शब्दाऽर्थस्याऽनवच्छेद इति भावाऽर्थस्य वक्ष्यमाणत्वात्। संयोगादीनां तात्पर्य्यग्राहकतायामेवोपयोगेन तात्पर्य्यस्य विशेषावगतिहेतुत्वं सर्वसम्मतमेवेति भावः।

ननु प्रत्येकपदवृत्तिपक्षेऽनायासेनैवाधिकरणसिद्धान्तोपपत्तौ विशिष्टशक्तिपक्षे तादृशसिद्धान्तसमर्थने क्लेशो दुष्परिहर एवेत्यत आह—*परेषामपीति*। *प्रवेशयेतिवदिति*। तात्पर्य्यस्यैव लक्षणानियामकतया तत्सत्त्वे वाक्यलक्षणया समासाऽन्तरबोधस्य दुर्वारतया तात्पर्य्याभावेनैव तदवगतेर्वारणीयत्वादित्यर्थः।

---

(१) **तत्कल्पनायामिति**। तात्पर्यकल्पनायामित्यर्थः।

(२) **पूर्वोपस्थितार्थे एवेति**। निषादरूपस्थपतावेव निषादसम्बन्ध्यपेक्षया तदुपस्थितेः प्रथमत एवोत्पत्तेः।

(३) **प्रवेशयेतिवदिति**। तत्र यथा मुख्यान्वयानुपपत्त्यभावेऽपि तात्पर्यानुपपत्त्या यष्टिधरलाक्षणिकत्वमेवं प्रकृतेऽन्वयानुपपत्त्यभावेऽपि षष्ठीतत्पुरुषाद्यर्थे तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणा दुर्वारेत्यर्थः।

(४) बहुव्रीहिसमासपक्षे इति शेषः।

चल्लक्षणाया दुर्वारत्वात् तात्पर्य्यमेव कल्प्यकोटौ अवशिष्यत इति दिक् ॥ ३६ ॥

इति(१) वैयाकरणभूषणसारे समासशक्ति(२) निरूपणम् ॥ ५ ॥

ननु "निषादस्थपतिं याजयेत्" इत्यत्र स्थपतिशब्दः स्वामिपर्य्यायः, श्रेष्ठपर्यायो वा उभयथाऽप्यसौ गुणवचनः । तस्य च (३)जातिवचननिषादपदेन कर्मधारये तत्र गुणवचनस्यैव पूर्वनिपातनियमेन स्थपतिनिषादमिति प्रसज्ज्येत, नतु निषादस्थपतिमिति स्यात्। किञ्च उभयथापि स्थपतिशब्दार्थस्य नित्यं सम्बन्धिसापेक्षत्वेन षष्ठीसमास एव न्याय्यो, न तु कर्मधारय इति कथमुक्तसिद्धान्तसङ्गतिः, प्रकृतेऽपीत्यत आह—*दिगिति*। तदर्थस्त्वत एवास्वरसात् "लिङ्गदर्शनाच्च" इति सूत्रं हेत्वन्तरोपसङ्ग्राहकं प्रणीतं महर्षिणा । तच्च शबरस्वामिना, "कूटं हि निषादानामेवोपकारकं, नाऽर्याणामेवञ्च तन्निषादानामेव स्वम्" इति भाष्ये व्याख्यातम् । तथाच कूटदक्षिणालिङ्गात् कर्मधारयत्वे निर्णीते स्थपतिशब्दस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातो बोध्यः । सम्बन्धाकांक्षानिवृत्तिरप्यर्थतो निषादानां स्वत्वलाभादुपपद्यते । एवं लाघवादिविचारस्तु कथञ्चित् सम्भवमात्रेणेति सर्वमनवद्यम् ।

इति भूषणसारदर्प्पणे समासशक्तिनिरूपणम् ॥ ५ ॥

---

(१) क्वचित् 'कौण्डभट्टविरचिते' इति पाठः ।

(२) क्वचित् 'शक्तिनिर्णयः' इतिपाठः ।

(३) **जातिवचनेति** । निषादशब्दस्य "शूद्रयां निषादो जातः पारसवोऽपि वा" इतिस्मृत्युक्तानुलोमजातिविशेषवाचित्वं प्रसिद्धमेव ।

॥ अथ शक्तिनिर्णयः ॥

शक्तिप्रसङ्गात् तस्याः स्वरूपमाह—

इन्द्रियाणां स्वविषयैष्वनादिर्योग्यता यथा ।
अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा ॥३७॥

अथ शक्तिनिर्णयः ।

प्रसङ्गादिति। "समासे खलु भिन्नैव शक्तिः" इति ग्रन्थेन स्मृतायाः शक्तेरनुपेक्षणीयत्वादिति भावः । अगृहीतवृत्तिकात् पदात् पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधस्य चादर्शनात्तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नार्थनिरूपितवृत्तिविषयकपदज्ञानं करणं, वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्व्यापारः । तां विना तदनुत्पत्तेः, न तु वृत्तिमत्त्वेन ज्ञातं पदम् । अतीतानागतशब्दानुसन्धानाच्छाब्दबोधाऽनुदयप्रसङ्गात् ।

वृत्तिश्च शक्तिलक्षणाभेदाद् द्विविधा । तत्रार्थे पदसङ्केतः शक्तिः । स चेदं पदमिमिमर्थं बोधयतु इति पदविशेष्यकेच्छात्मकः । अस्मात् पदादयमर्थो बोध्य इत्याकारकपदार्थविशेष्यकेच्छारूपो वा, विनिगमकाभावात्। तया चार्थबोधकं पदं वाचकमिति व्यवह्रियते। शास्त्रकारादिसङ्केतः परिभाषा। तया चार्थबोधकं पारिभाषिकमिति व्यवह्रियते—नदीवृद्ध्यादिपदम् । लक्षणा तु शक्यसम्बन्धः । तत्कल्पिका तु मुख्यार्थबाधोन्नीततात्पर्यानुपपत्तिः ।

तथा हि—'गङ्गायां घोष' इत्यत्र गङ्गापदस्य घोषाऽभाववत् प्रवाहार्थकत्वेन तीरतात्पर्य्यकत्वे उन्नीते तात्पर्यविषयतीरस्मृतिं विनानुपपद्यमानेन तीरशाब्दबोधेन तत्स्मृतिराक्षिप्यते । सा च गङ्गापदवृत्तिं विनानुपपद्यमाना तज्ज्ञानमाक्षिपति । तद्विषया गङ्गापदनिरूपिता वृत्तिर्न शक्तिस्तस्यात्र भावादतस्तीरस्मारिका काचिदन्यैव वृत्तिः कल्प्यते । सा च गङ्गापदशक्यसामीप्यरूपैव, तेन रूपेण गृह्यमाणा तीरं स्मारयत्यनुभावयति च । शक्यादशक्योपस्थितिस्तु न लक्षणा । उपस्थितिहेतोस्तस्यास्तत्वासम्भवात्। नापि स्वबोध्यसम्बन्धः । समासशक्तिनिरूपणोक्तयुक्तेः ।

नन्वीश्वरेच्छायाः शक्तित्वासम्भवः, घटपदस्यापि पटे शक्तत्वप्रसङ्गाद् , घटपदात् पटो बोद्धव्य इतीच्छाया विषयतया पटेऽपि सत्त्वात् । यदि चेश्वरेच्छीयघटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वं शक्तिरिति न पटपदेऽतिप्रसङ्गः । तद्विषयत्वेऽपि तादृशविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य तत्रानभ्युपगमादित्यु-

इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां स्वविषयेषु—चाक्षुषेषु घटादिषु यथा-

च्यते, तदापि गङ्गापदात् तीरबोधस्यापि जायमानत्वेन सन्मात्रविषयकेश्वरेच्छीयगङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य तीरे सत्वाच्छक्त्यैव निर्वाहे कृतं लक्षणयेति चेद् ? न ।

गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरादावसत्वेन गङ्गापदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्तप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वसम्बन्धेन ईश्वरेच्छीयगङ्गादिपदानां प्रवाहादौ शक्तिस्तीरनिष्ठविशेष्यतायाश्च गङ्गादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूप्यत्वेऽपि न तस्मात् तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपि तु शुद्धविषयतात्वेनैवेत्यभ्युपगमान्न तया लक्षणान्यथासिद्धिर्नाऽपि विषयत्वलक्षणसम्बन्धस्य पदे जन्यजनकभावे च सत्त्वेऽपि तत्रातिप्रसङ्गः ।

तत्र लक्ष्योपस्थितिनियामकः सादृश्यात्मकः सम्बन्धो गौणी, तदतिरिक्तस्तु मुख्यलक्षणेति व्यवह्रियते । शुद्धाऽप्युपादानलक्षणभेदेन द्विविधा । तत्र मुख्यसंसृष्टान्यार्थोपस्थापकत्वमुपादानत्वम् । शक्याऽविषयकलक्ष्यार्थोपस्थितिजनकत्वं लक्षणात्वम् । 'यष्टीः प्रवेशय' 'गङ्गायां घोषः' इत्यादिके यथायथमुदाहरणे । तत्राऽप्याद्याऽजहत्स्वार्थाऽन्त्या च जहत्स्वार्थेत्युच्यते । तद्भेदान्तराणि त्वन्यतोऽवधार्य्याणीति नैयायिका आहुः ।

मीमांसकास्तु—उक्तयुक्त्या लाक्षणिकपदस्य वाचकत्वपरिहारेऽपि नेश्वरेच्छायाः शक्तित्वम् । ईश्वरस्यैवाऽनभ्युपगमात् । नन्विच्छाया ईश्वरीयत्वमनुपादेयम् । एवं चाऽऽधुनिकसङ्केतज्ञानादपि शाब्दबोधोदयेन तादृशसङ्केतस्य वृत्तितानिर्वाहः । आधुनिकसङ्केतत्वेन तात्पर्य्यस्याऽपि वृत्तित्वप्रसङ्गस्तु न, पदार्थोपस्थितिनियामकसङ्केतस्यैव वृत्तित्वेन तस्यातत्त्वात् । तज्ज्ञानस्य साक्षादेव शाब्दधीजनकतया पदार्थोपस्थित्यात्मकव्यापाराऽनपेक्षणाद् वृत्युपस्थापितार्थ एव प्रकरणादिना तदवधारणात् ।

आधुनिकसङ्केतितडित्यादिपदेषु त्वाधुनिकसङ्केतस्य प्रागवधारितस्य डित्थादिव्यक्तिशाब्दधीजनकपदार्थोपस्थितौ नियामकत्वेन तद्वृत्तित्वस्य सौलभ्यादिति चेदेवमपि सङ्केतस्य निष्प्रतियोगिकतया तदीयोक्तविषयत्वस्याऽप्यापातरमणीयतया सम्बन्धित्वाऽसम्भवेन पदार्थाऽनुपस्थापकत्वाद्वृत्तित्वानिर्वाहात् । तस्मात् पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावनियामकः सम्बन्धः पदार्थान्तरमेव । नाप्यसौ समवेतः । अभावादावपि सत्वात् । किन्तु वैशिष्ट्याख्येन सम्बन्धान्तरेण वर्त्तत इत्याहुः ।

वाच्यत्वं यथा न समवायि तथा वक्ष्यत इति वदता दीधितिकृतापि तन्मतमेवानुसृतम् ।

ऽनादिर्योग्यता—तदीयचाक्षुषादिकारणता, तथा शब्दानामपि अर्थैः सह तद्बोधैकारणतैव योग्यता, (१)सैवशक्तिरित्यर्थः ।

ननु न बोधकारणत्वमनादिभूतं शक्तिः । आधुनिकदेवदत्तादिपदे तदभावात् । अन्यथा पित्रादिसङ्केताज्ञानेऽप्यन्वयबोधप्रसङ्गो, लाक्षणिकातिव्याप्तेश्चेति सङ्केतज्ञानमपि हेतुर्वाच्यम् । तथाचावश्यकत्वात् स एव शक्तिरस्तु । स चाधुनिके पित्रादेर्गवादौ चेश्वरस्य

तदेतन्नानामतानि निराकर्त्तुमादौ तत्स्वरूपप्रदर्शनमित्याशयेन मूलमवतारयति—*तस्याः स्वरूपमिति* । *तस्याः*—शक्तेः । निर्विषयाणां तेषां कथं घटादिर्विषयोऽत आह—*चाक्षुषेति* । तथाचौपचारिकविषयत्वं न विरुद्धमिति भावः । चाक्षुषपदं त्वाचादिप्रत्यक्षस्याऽप्युपलक्षणम् । इन्द्रियनिष्ठचाक्षुषादिकारणतायामनादित्वम् । इन्द्रियजन्यपूर्वपूर्वबोधध्वंसकालिकत्वं, न त्वजन्यत्वमव्यावर्त्तकत्वात् । शब्दनिष्ठबोधकारणतायां तु स्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधध्वंसवत्वम् । *तद्बोधकारणता* । अर्थबोधकत्वम् ।

ज्ञायमानं पदं कारणमभिप्रेत्येदम् । अन्यथा विषयतायां तादृशहेतुताऽवच्छेदकतेत्यर्थो बोध्यः । सङ्केतज्ञानं विनोक्तशक्तिग्रहाऽसम्भवेनावश्यापेक्षणीयतया तस्यैव शक्तित्वमस्तु, "तद्धेतोरेव" इति न्यायात् इत्याशङ्कते—*नन्विति* । तस्याऽशक्तित्वे हेतुराधुनिकेत्यादि । *आधुनिके*—एतत्कालिकसङ्केतविशिष्टे । *तदभावात्* । निरुक्तानादित्वविशेषणविशिष्टबोधकारणत्वाभावादित्यर्थः । विशेष्यसत्वेऽपि प्रकृते विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्वेन तदप्रतियोगित्वरूप(२)कारणत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ।

नन्वनादिभूतमितिप्रसिद्धिप्रदर्शनमात्रार्थकं, नतु तच्छक्तिशरीरे प्रविष्टम् । येन तद्रूपेण तस्य हेतुता सम्भाव्येत; किन्तु बोधकारणत्वेनैव । प्रकृते तेन रूपेण तज्ज्ञाने बाधकाभाव इति चेद्, स्यादेवम् । यदि सङ्केतग्रहमन्तरेणैव तद्ग्रहो भवेन्न तु तत् सम्भवतीत्याह—*अन्यथेति* । सङ्केतनिरपेक्षस्यैव तस्य शाब्दबोधहेतुत्वे इत्यर्थः । *लाक्षणिकेति* । तत्राप्यनादिभूतबोधजनकत्वव्यवहारादिति भावः । *आवश्यकत्वादिति* । अवश्याऽपेक्षणीयज्ञानविषयत्वादित्यर्थः । *स एव* । सङ्केत एव ।

---

(१) सैवेति—बोधकरणतारूपैव शक्तिरित्यर्थः । अन्येतु अर्थासम्बन्धस्य शब्दस्यार्थाविषयकबोधजनकत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानशक्तिसम्बन्धस्य बोधजनकत्वरूपं न सम्भवति, आत्माश्रयापत्तेः । किन्तु शक्तिः पदार्थान्तरमित्याहुः ।

(२) कार्याधिकरणवृत्त्यभावत्वप्रतियोगित्वरूपेत्यर्थः ।

चेति चेत्–

अत्रोच्यते--सङ्केतो न स्वरूपेण हेतुः । (१)अगृहीतशक्तिकादर्थबोधप्रसङ्गात् । नाऽपि सामान्यतो ज्ञातः । प्रमेयत्वादिना तज्ज्ञानेऽपि बोधप्रसङ्गात्, नापि सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः । गवादिपदेष्वपीश्वरादेः सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानशून्यानां लौकिकमीमांसकादीनां(२)तत्तदर्थबोधजनकत्वग्रहवतामेव बोधोदयेन व्यभिचारात् ।

नचार्थधी(३)जनकतावच्छेदकत्वेन तज्ज्ञानं तथा । ततोऽपि

एवकारेण बोधकत्वव्यवच्छेदः । सङ्केतस्य स्वरूपतः सामान्यतो विशेषरूपेण वा हेतुत्वमभिमतमिति विकल्प्य दूषयति—*उच्यत इति* । *स्वरूपेणेति* । स्वस्य यद्रूपमिति व्युत्पत्त्या स्वाऽसाधारणधर्मेणोक्तसङ्केतत्वेनेत्यर्थः । दण्डत्वेन घटे दण्ड इव ज्ञानाऽविषय एव सङ्केतत्वेन हेतुरिति यावत् । *अगृहीतशक्तिकादिति* । अज्ञातसङ्केतादित्यर्थः ।

अर्थबोधप्रसङ्गादिति । सङ्केतस्य तत्र विद्यमानत्वादिति भावः । *सामान्यत इति* । जनकाजनकसाधारणरूपेणेत्यर्थः । *सङ्केतत्वेनेति* । ईश्वरीयसङ्केतत्वादिना विशेषधर्मेणेत्यर्थः । *तज्ज्ञानशून्यानामिति* । सङ्केते ईश्वरीयत्वमविदुषामित्यर्थः । *लौकिकमीमांसकानामिति* । वैदिकानां तेषां कथञ्चिदीश्वरबोधसम्भवादुक्तम्—*लौकिकेति* । अथवा लौकिकानां व्यवहारिकपदार्थमात्रविषयकज्ञानवतां पामराणामिति यावत् । मीमांसकानां चेत्यर्थः । *बोधोदयेनेति* । सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानमात्राद् गवाद्यर्थबोधोदयेनेत्यर्थः ।

यद्यपि सङ्केतत्वेन सङ्केतज्ञानकारणतावादिमते नेश्वरीयत्वादेर्निवेशः, तथापि गवादावीश्वरस्येति तद्ग्रन्थालोचनयेश्वरीयत्वादेर्निवेशस्तदभिमत इत्यभिप्रेत्य दूषितमिति ध्येयम् । *तत्तदर्थधीजनकग्रहवतामेव*—इत्येवकारेण निरुक्तसङ्केतज्ञानवत्त्वव्यवच्छेदः । स च तज्ज्ञानशून्यानामित्यस्यैवानुवादः । एवशून्यपाठस्तु सुगमः । इदञ्च शक्तिग्रहरूपकारणप्रदर्शकम् । *तज्ज्ञानम्*—सङ्केतज्ञानम् । *तथा* । हेतुः ।

ततोऽपीति । अर्थधीजनकतानिरूपितविषयतासम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकत्व-

---

(१) अगृहीतशक्तिकात् इत्यत्र पदादिति शेषो बोध्यः ।

(२) आदीति आदिपदं—चार्वाकबौद्धादिसंग्राहकम् । लौकिकपदेन शास्त्रविहीनाः पामरा ग्राह्याः ।

(३) जनकतावच्छेदकत्वेनेति । अयम्भावः—बोधजनकत्वं बोधजनकयोग्यता । सा च तदवच्छेदकधर्मवत्त्वम् । सच क्लृप्तत्वादीश्वरादिसङ्केतत्वेन ज्ञानस्य व्यभिचाराद्धेतुत्वासम्भवेऽपि बोधजनकतावच्छेदकत्वेन ज्ञानस्य हेतुत्वे सम्भवत्येवाव्यभिचारादिति ।

लाघवेनार्थधीजनकतात्वेनैव हेतुतायामस्मत्पक्षसिद्धेः। न चाधुनिकदेवदत्तादौ सङ्केतज्ञानादेव बोधेनास्य व्यभिचारः। तत्रापि "इदम्पदमेनमर्थं बोधयतु" इतीच्छाग्रहे पदे तदर्थबोधकत्वस्याऽ(१)वगाहनेन व्यभिचाराभावात्।

न च स्वातन्त्र्येणार्थबोधकताज्ञानं कारणं वाच्यम्। अन्यथा 'नेदं तद्धीजनकम्'इतिज्ञानवतोऽस्माच्छब्दादयमर्थो बुद्धोऽनेनेतिजानतस्तद्ग्रहापत्तेरिति वाच्यम्।

स्यावच्छेदकत्वाऽपेक्षयाऽर्थधीजनकतात्वेन हेतुताया औचित्येन वैयाकरणेष्टसिद्धिरित्यर्थः। सङ्केतज्ञानस्येदं पदमर्थधीजनकताऽवच्छेदकतावदित्याकारकस्याऽर्थधीजनकताऽवच्छेदकत्वाऽवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन हेतुत्वे गौरवात्—इदं पदमर्थधीजनकमिति ज्ञानस्यैवार्थधीजनकतात्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन हेतुत्वमुचितं लाघवादिति भावः।

वस्तुतस्तु-तन्मते सङ्केतत्वेनैव हेतुतेति नोक्तविकल्पाऽवसर इति बोध्यम्। सङ्केतज्ञानादेवेत्येवेनाऽर्थधीजनकत्वग्रहव्युदासः। *अस्य*—बोधकत्वग्रहस्य। *व्यभिचारो*—व्यतिरेकः॥ *तत्राऽपि*। संकेतमात्राऽदर्थबोधस्थलेऽपीत्यर्थः॥ *इच्छाग्रह इति*॥ इदम्पदविशेष्यकैतदर्थबोधकत्वप्रकारकेच्छाग्रहे इत्यर्थः॥ *अवगाहनेनेति*॥ विषयीकरणेनेत्यर्थः। ज्ञानेच्छादिविषयकज्ञानस्य तद्विषयकत्वनियमादिति भावः। *स्वातन्त्र्येणेति*। इतराविशेषणत्वेनेत्यर्थः। प्रकृते चेच्छांऽशे विषयितया विशेषणीभूतबोधकत्वस्यैव तज्ज्ञानेन विषयीकरणादिति भावः।

अन्यथेति। पारतन्त्र्येणाऽपि बोधकताज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्व इत्यर्थः। इष्टापत्तिनिरासायाह—*नेदं तद्धीजनकमितीति*। *अस्माच्छब्दादिति*। एतच्छब्दजन्यैतदाशयकबोधविषयोऽयमर्थ इत्याकारकवर्त्तमानग्रहवत इत्यर्थः। पदविशेष्यकार्थधीजनकत्वबोधग्रहे विद्यमाने तदंशेऽर्थधीजनकत्वावगाहिन इदं पदमेतदर्थधीजनकत्वेन बुद्धमनेनेतिग्रहस्यासम्भवात्तदपहायास्मादित्याकारकबोधग्रह उक्तः। एतस्मिंस्तु न तस्य प्रतिबन्धकता, ग्राह्याभावानवगाहित्वादिति भावः।

तद्ग्रहापत्तेरिति। घटादिशाब्दबोधापत्तेरित्यर्थः। उक्तज्ञानस्य विषयविषयकत्वेऽपि न तेन पदांशेऽर्थबोधकत्वं विषयीक्रियते; येन तस्य शक्तिग्रहत्वं स्यात्। किन्तु बोधांशे

---

(१) अवगाहनेनेति। स्वविषयकेच्छादिज्ञानस्य स्वविषयेच्छाद्यदंशे यत्प्रकारकत्वं तदंशे तत्प्रकारकमितिनियमेन तादृशेच्छाज्ञानस्य पदेऽर्थबोधजनकत्वप्रकारकत्वस्याक्षतेरितिभावः।

नेदं तद्धीजनकमितिग्रहवतो बाधेन पदे परग्रहं जानतोऽपि तद्ग्रहासम्भवात् । अन्यथा भ्रान्तिज्ञस्यापि (१)भ्रान्तत्वापत्तेरिति ।

तत्पदजन्यत्वमर्थांशे तादृशबोधविषयत्वमेव तथा । तेन तुल्यवित्तिवेद्यतया पदांशेऽर्थबोधकत्वमप्यवगाह्यत इति तु दुर्वचम् । तुल्यवित्तिवेद्यत्वे मानाभावात्तत्प्रतिबन्धकस्य ग्राह्याभावावगाहिनो नेदं तद्धीजनकमिति ज्ञानस्य जागरूपकत्वाच्च ।

न च पदनिष्ठार्थधीजनकत्ववदर्थनिष्ठपदजन्यबोधविषयत्वमपि शक्तिर्विनिगमनाविरहादुभयविधज्ञानाच्छाब्दबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वाच्च कार्य्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाच्च, न परस्परजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारः । एवञ्च द्वितीयशक्तिग्रहरूपात् तस्माच्छाब्दबोधापत्तिः सुकरेति वाच्यम् । तथा सति नेदमर्थधीजनकमिति ग्राह्याभावानवगाहिनोऽप्रतिबन्धकग्रहस्योपन्यासवैयर्थ्यात् । ग्राह्याभावानवगाहित्वेऽप्युभयविधशक्ति प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिबन्धकत्वोपगमेन तदुपन्यासस्य सार्थक्यसम्पादने तूक्तज्ञानस्याऽसम्भव एवेत्याशयेन दूषयति—*नेदं तद्धीजनकमिति* । *बाधेन* । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिरुक्तनिर्णयात्मकप्रतिबन्धकसद्भावेनेत्यर्थः । *तद्ग्रहासम्भवात्* । अर्थविशेष्यकपदजन्यबोधविषयत्वग्रहासम्भवादित्यर्थः । *अन्यथेति* । बाधग्रहेऽपि जायमानस्य रजतं बुद्धमनेनेति ग्रहस्य, इदं विशेष्यकरजतप्रकारकग्रहत्वे । भ्रान्तिज्ञस्येत्यनेन दोषाऽभाववत्वमपि सूच्यते । *भ्रान्तत्वापत्तेरिति* । तदभाववति तदवगाहिज्ञानवत एव तत्वादिति भावः ।

अत्रेदं चिन्त्यम्-यत्रेदं पदमेतदर्थं बोधयत्विति सङ्केतमात्राच्छाब्दबोधस्तत्र बोधकताशक्तिज्ञानस्य हेतुतावादिमते व्यभिचारो दुरुद्धर एव । नच तत्र सङ्केतज्ञानमेव बोधकताज्ञानमित्युक्तमेवेति वाच्यम् । सविषयकज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वेऽपि तद्विशेष्यांऽशे तत्प्रकारो न तेन विषयीक्रियते । 'घटमहं जानामि'इत्यनुव्यवसायेन ज्ञानांऽशे घटत्वप्रकारकत्वघटविशेष्यकत्वयोरेव विषयीकरणात् । अन्यथाऽभ्रान्तस्य भ्रान्तत्वापत्तिरनिवार्य्यैव स्यात् ।

अत एव शाब्दचिन्तामणौ तात्पर्यविषयसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वस्य पदपक्षकाऽनुमानेन सिद्धावपि नेतरपदार्थेऽभिमतापरपदार्थसंसर्गसिद्धिस्तादृशसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमानेन तत्पदार्थतात्पर्य्यविषयसंसर्गस्याविषयीकरणादित्यस्वरसात् पदार्थपक्षकानुमानमवतारितं पक्षधरमिश्रैरिति ।

---

(१) **भ्रान्तत्वापत्तेरिति** । अयम्भावः-भ्रान्तिज्ञस्य अनेन पुरुषेण शुक्तिकादिरजतत्वादिरूपेण गृहीतमिति ज्ञानावश्यकत्वेन रजतत्वाभाववच्छुक्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानसम्भवात्तस्यापि रजतत्वभ्रमाश्रयत्वं स्यादिति ।

इदञ्चार्थधीजनकत्वं पित्रादिसङ्केतज्ञानादेव गृह्यते । अतस्तज्ज्ञानात् पूर्वं न बोधः । नाऽपि लाक्षणिकोच्छेदापत्तिः, इष्टत्वात् । शक्तिग्राहकव्यवहारस्य मुख्यलक्ष्यसाधारण्यात् ।

किञ्च प्रत्यक्षादिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधाऽनङ्गत्वाच्छाब्दबोधं प्रति (१)शक्तिजन्योपस्थितेर्लक्षणाजन्योपस्थितेश्च कारणत्वं वाच्यम् । तथाच कार्यकारणभावद्वयस्य कल्पने गौरवं स्यात् । अस्माकं पुनः शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव हेतुतेति लाघवम् ।

अपिच लक्षणावृत्तिस्वीकारे कार्यकारणभावस्य प्रत्येकं व्यभिचारः । शक्तिजन्योपस्थितिं विनापि लक्षणाजन्योपस्थितितः शाब्दबोधात् । न चा(२)व्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्तदुपस्थितिमत्त्वं

शक्तिग्राहकमाह—*इदञ्चेति* । शक्तित्वेनाऽभ्युपेतं बोधकत्वं चेत्यर्थः । पित्रादीत्यादिनाऽप्तपरिग्रहः । पूर्वोक्तां लाक्षणिकोच्छेदापत्तिमिष्टत्वेन परिहरति-*नाऽपीति* । *शक्तिग्राहकेति* । शक्य इव शक्तिग्राहकव्यवहारादेर्लक्ष्येऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः ।

ननु शक्यलक्ष्यव्यवहारानुपपत्त्या लक्ष्यव्यावृत्तैव सा वाच्या । तथाच-लक्ष्योपस्थितये लक्षणावृत्तेरावश्यकत्वेन कथमुक्तापत्तेरिष्टत्वमत आह-*किञ्चेति* । *शाब्दबोधानङ्गत्वादिति* । घटादिपदेऽगृहीतशक्तिकस्य प्रत्यक्षाद्युपस्थितघटादेर्घटादिपदाच्छाब्दबोधानुदयादन्वयव्यभिचारेण प्रत्यक्षाद्युपस्थितेः शाब्दबोधाजनकत्वादित्यर्थः ।

नन्वनायत्त्या तादृशगौरवं सोढव्यमत आह—*अपिचेति* । व्यभिचारो व्यक्तिरेको बोध्यः । तमेवोपपादयति—*शक्तिजन्योपस्थितिमिति* । *अव्यवहितोत्तरत्वेति* । तच्च स्वध्वंसाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाऽधिकर-

---

(१) शक्तिजन्येति । ज्ञायमानवृत्तेरुपस्थितिहेतुत्वमिति मतेन बोध्यम् । वृत्तिज्ञानस्य करणत्वमिति मते तु शक्तिजन्य-शक्तिज्ञानजन्येत्यर्थो बोध्यः ।

(२) अव्यवहितेति । समवायघटितसामानाधिकरण्यविशिष्टाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः । तेन चैत्रीयशक्तिजन्योपस्थित्यन्तरं जायमानमैत्रीयशाब्दबोधस्याप्यव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थितिमत्वेन तदुपस्थितेर्मैत्रात्मन्यसत्वेऽपि न व्यभिचारः । मैत्रीयशाब्दबोधस्य चैत्रीयोपस्थित्यसमानाधिकरणत्वेन कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् । सामानाधिकरण्यसम्बन्धमात्रेण तत्तदुपस्थितिमत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशे पूर्वकाले परकाले वोत्पन्ने तत्पुरुषीयलक्षणाजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे शक्तिजन्योपस्थितेरव्यवहितपूर्वक्षणे तदात्मन्यसत्वेन व्यभिचार इत्यव्यवहितोत्तरत्वानुसरणम् । अव्यवहितपूर्वकालोत्पन्ने तथाविधशाब्दबोधे व्यभिचारो मा प्रासङ्

कार्य्यतावच्छेदकम् । तत्तदुपस्थितित्वञ्च कारणतावच्छेदकम् । अनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गात् ।

किञ्च, पदार्थोपस्थितिं प्रत्यपि शक्तिज्ञानत्वेन लक्षणाज्ञानत्वेन च हेतुतेति व्यभिचारो गौरवञ्च प्राग्वदेव द्रष्टव्यम् ।

न चेदं पदमेतदर्थबोधकमिति शक्तिज्ञानेन कार्यकारणभावकल्पनेऽपि तत्तदर्थभेदेनानेककार्य्यकारणभावकल्पने गौरवं तवापि समानम् । परस्परव्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्व(१)घटितत्वे च (२)सुतरामिति वाच्यम् । शक्तिभ्रमानुरोधेन तत्तत्पदतत्तदर्थभेदेन

णक्षणोत्पत्तिकत्वम् । अत्र स्वपदं शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिपरम्। लक्षणाज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिप्राग्वर्त्तिशक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय विशेष्यम् । शक्यशाब्दबोधानन्तरभाविलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । प्रकृते लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे उक्तसम्बन्धेन शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिवैशिष्ट्याऽभावेन तत्कार्य्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वान्न व्यभिचार इति भावः ।

अनन्तेति । स्वत्वस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तत्वेनाननुगततया तद्घटिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थितिमत्त्वस्य कार्य्यतावच्छेदककोटौ निवेशे कार्य्यकारणभावानन्त्यमिति भावः । न्यायसाम्यादाह—*किञ्चेति* । *प्राग्वदेवेति । शक्तिज्ञानं विनाऽपि लक्षणाज्ञानात् पदार्थोपस्थितेरेवं लक्षणाज्ञानं विनाऽपि शक्तिज्ञानात्पदार्थोपस्थितेस्तयोरुपस्थितिहेतुतायां परस्परं व्यभिचारः । अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्कारणवैशिष्ट्यस्य कार्य्यताऽवच्छेदककोटौ निवेशे च गौरवं तद्वदेवेत्यर्थः ।

ननु बोधकत्वशक्तिवादिनाऽपि गङ्गापदं प्रवाहबोधकमिति शक्तिग्रहाल्लक्ष्यार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोरापत्तिवारणाय कारणतावच्छेदककुक्षौ तत्तदर्थनिवेश आवश्यकः । तथाच लक्षणावादिमते क्व गौरवमित्याशङ्क्य निराचष्टे—*नचेति* । *परस्परेति* । गङ्गापदनिष्ठतीरबोधकत्वग्रहं विनाऽपि तीरादिपदनिष्ठतादृशशक्तिग्रहेण तीरबोधात्तयोः परस्परजन्यबोधे व्यभिचारप्रतिरोधायेत्यर्थः । *शक्तिभ्रमानुरोधेनेति* । गङ्गापदस्य

क्षीदित्युत्तरत्वनिवेशनं, व्यवहितोत्तरकालोत्पन्ने बोधे व्यभिचारव्यावृत्तयेऽव्यवधानांशोपादानामिति

(१) कार्यतावच्छेदकत्वाव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वे चेत्यर्थः ।

(२) **सुतरामिति** । तथाविधज्ञानानामानन्त्येन कार्यकारणभावानन्त्यापत्यातिशयितं गौरवमिति सूचनाय प्रकर्षबोधकप्रत्ययः ।

कार्य्यकारणभावानन्त्यस्य तवापि साम्यात्। लक्षणाकार्य्यकारणभावकल्पनागौरवं परं तवातिरिच्यते ।

अथ वृत्तिजन्योपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधहेतुता, वृत्तिज्ञानत्वेन च पदार्थोपस्थितिकारणतेत्येवं मया वाच्यमिति चेद् ? न । शक्तिलक्षणान्यतरत्वस्य शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलपदपदार्थसम्बन्धत्वस्य वा वृत्तित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वाच्छक्तित्वमपेक्ष्य गौरवात् । शाब्दबोधहेतुतावच्छेदकस्य पदाऽर्थोपस्थितिहेतुवृत्तेरज्ञाने तद्घटितकार्य्यकारणभावग्रहस्याप्य(१)सम्भवात् ।

तीरे शक्तिभ्रमदशायां तीरोपस्थित्यादेः सर्वमतसिद्धतया तवाऽपि तत्तत्कारणताच्छेदककोटौ तत्तत्पदतत्तदर्थनिवेशस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ।

तवेति । लक्षणास्वीकर्त्तुरित्यर्थः । शक्तिज्ञानकारणतायां शक्तेश्शक्तित्वेन निवेशे स्यादेवोक्तदोषः । किन्तु वृत्तित्वेनेति न तत्सम्भावनेत्याशङ्कते—*अथेति* । *वाच्यमिति* । शक्तिजन्योपस्थिताविव लक्षणाजन्योपस्थितावपि शक्तिलक्षणासाधारणवृत्तित्वावच्छिन्नजन्यत्वसत्त्वादिति भावः । *शक्तिलक्षणेति* । शक्तिभिन्नत्वे सति लक्षणाभिन्नं यत्तद्भिन्नत्वस्येत्यर्थः । *शाब्दबोधानुकूलेत्यादि* । शाब्दबोधजनिका या पदार्थोपस्थितिः पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिस्तदनुकूलेत्यर्थः । कारणताऽवच्छेदकत्वे उभयसाधारणं दूषणमाह—*गौरवादिति* । अस्मदभिमतशक्तित्वमपेक्ष्य निरुक्तान्यतरत्वादेर्गुरुत्वादित्यर्थः । द्वितीये दूषणान्तरमाह—*शाब्दबोधहेत्विति* । शाब्दबोधानुकूलत्वस्य तद्गमकत्वस्य कारणताऽवच्छेदकोपस्थित्यधीनत्वेन तस्य च पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वात्मकतया तज्ज्ञानस्य स्वघटकवृतित्वज्ञानं विना असम्भवेन कार्य्यकारणभाव एव दुर्घट इत्यर्थः । तथा च वृत्तित्वग्रहे शाब्दबोधपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावग्रहस्तद्ग्रहे च निरुक्तपदपदार्थसम्बन्धत्वरूपवृत्तित्वग्रह इत्यन्योन्याश्रयेणोक्तस्य वृत्तित्वासम्भव इति भावः ।

वस्तुतस्तु विजातीयपदार्थोपस्थितिजनकपदपदार्थयोः सम्बन्धः शक्तिः । वैजात्यस्य निवेशाच्च नाकाशोपस्थितिजनकसमवायादावतिव्याप्तिः । तादृशवैजात्यपरिचायकञ्च शाब्दबोधानुकूलेति । न तु तेन रूपेणोपस्थितेर्निवेश इत्यन्तिमलक्षणस्यादु-

---

(१) असम्भवादिति । शाब्दबोधानुकूलत्वं—शाब्दबोधकारणत्वं, तस्य च कारणतावच्छेदकरूपापरिचये दुर्ग्रहत्वेन, उक्तहेतुतावच्छेदकस्य दुर्ज्ञेयत्वेन च कार्यकारणभावग्रहस्यासम्भवादित्यर्थः।

अथ ममापि शक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुता, शक्यसम्बन्धज्ञानरूपलक्षणायां शक्तेरपि प्रवेशादितिचेद् ? न । शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावे समानविषयत्वस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा गङ्गातीरयोः सम्बन्धाग्रहवतो गङ्गापदशक्तिं जानतोऽपि 'गङ्गायां घोष' इति वाक्यात्तीरबोधप्रसङ्गः । शक्तिज्ञानस्य हेतोः सत्त्वात् ।

अपि च घटमानयेति वाक्यं हस्तिनश्च (१)स्मरतो घटपदादिभ्यो घटादेर्गजाद्धस्तिपकस्य च समूहालम्बनस्मरणवतो घटानयनवद्धस्तिपकस्यापि शाब्दबोधापत्तिः । समूहालम्बनरूपायां पदार्थोपस्थितौ वृत्तिजन्यत्वसत्त्वात् ।

तथाच विषयतया शब्दबोधं प्रति तदंशविषयकवृत्तिजन्योपस्थि-

ष्टत्वमिति । *ममापीति* । लक्षणाऽङ्गीकर्त्तुरपीत्यर्थः । *प्रवेशादिति* । तथाच लक्षणाज्ञानस्याऽपि शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वेन लक्षणाज्ञानजन्यलक्ष्यार्थोपस्थित्यादौ शक्तिज्ञानस्य हेतुतायां व्यभिचार इत्यर्थः । विषयमनिवेश्यैव यदि शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावःसम्भवेत् ; तदा स्यादप्युक्तप्रकारः । स एव न सम्भवतीत्याह— *शक्तिज्ञानेति* । *आवश्यकत्वादिति* । तदर्थविषयकोपस्थितिं प्रति तदर्थनिरूपिततत्पदनिष्ठशक्तिज्ञानत्वेन हेतुताया अवश्यकल्प्यत्वादित्यर्थः । आवश्यकत्वमेवाह— *अन्यथेति* । शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावे समानविषयकत्वानिवेशे इत्यर्थः । सम्बन्धाग्रहवत इत्युक्त्या लक्षणाज्ञानासत्त्वं बोधितम् ॥ *गङ्गापदेति* । प्रवाहरूपाऽर्थनिरूपितबोधकत्वशक्तिं गङ्गापदे जानत इत्यर्थः । *तीरबोधप्रसङ्ग इति*। तीरोपस्थितेस्तद्द्वारकशाब्दबोधस्य चापत्तिरित्यर्थः ।

ननूक्तापत्तिवारणाय वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिशाब्दबोधयोरेव कार्य्यकारणभावे समानविषयकत्वं निवेश्यतां, कृतं वृत्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावेन तन्निवेशेनेत्यत आह—*अपिचेति* । हस्तिपकस्मृतेर्वृत्तिज्ञानजन्यत्वसम्पत्तये हस्तिनोऽपि वाक्यीयस्मृतिविषयता दर्शिता । समूहालम्बनेत्यत्रालम्बनपदं विषयपरम् ॥ *वृत्तिजन्योपस्थितिरिति* । तद्विषयकत्वावच्छिन्नवृत्तिज्ञाननिष्ठकारणतानिरूपितजन्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपस्थितिरित्यर्थः । उक्तस्थले हस्तिपकोपस्थितेर्वृत्तिज्ञानजन्य-

---

(१) स्मरत इति । एकस्मरणविषयत्वं स्वीकृत्येदमुदाहरणम् । वस्तुतस्तु स्मरणस्यैकत्वमित्यत्र न निर्भरः । क्षणिकस्मरणद्वयादपि वक्ष्यमाणसमूहालम्बनस्मरणनिर्वाहो भवतीति दिक् ।

तिर्हेतुरिति वाच्यम्। एवञ्च लक्षणाया अपि शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमसम्भवदुक्तिकमिति। एतेन शक्तिप्रयोज्यैवोपस्थितिर्हेतु(१)रिति न लक्षणाज्ञाने कार्य्यकारणभावान्तरं ममापीति परास्तम्। प्रयोज्यत्वस्यानतिप्रसक्तस्य दुर्व्वचत्वाच्चेत्यादि विस्तरेण प्रपञ्चितं भूषणे ॥३७॥

त्वेऽपि न तन्निष्ठा जन्यता हस्तिपकविषयत्वेनाऽवच्छिद्यते। नापि वृत्तिज्ञाननिष्ठजनकतायां हस्ती विषयत्वेनावच्छेदको, वृत्तिज्ञाने धर्मित्वेनाभानादिति नोक्तापत्तिः। एवं च वृत्तिज्ञानोपस्थितिशाब्दबोधानां समानविषयकत्वेन हेतुहेतुमद्भावः फलतीति भावः। *असम्भवदुक्तिकमिति*। लक्षणाज्ञानस्य शक्तिविषयकत्वेऽपि तीरविषयकशक्तिग्रहात्मकत्वस्याभावादितिभावः।

एतेनेति। द्विविधवृत्तिज्ञानस्यैकरूपेण हेतुत्वासम्भवेन वक्ष्यमाणदूषणेन वेत्यर्थः। *शक्तिप्रयोज्येति*। लक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञानाऽधीनत्वेन तज्जन्योपस्थितौ शक्तिप्रयोज्यत्वसत्वान्न लक्षणावादिमते हेत्वन्तरकल्पनेत्यर्थः। *अनतिप्रसक्तस्येति*। जन्यजन्यत्वस्य लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितावेव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयविधया शक्तिज्ञानजन्यशक्यवानित्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुव्यवसायात्मकोपस्थितावपि सत्त्वात्तद्विषयस्याऽपि शाब्दबोधापत्तिः। साक्षाज्जन्यत्वस्य तत्स्वरूपत्वे लक्षणाज्ञानजन्योपस्थित्यसङ्ग्रहः। उभयसाधारणस्य तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्। स्वरूपसम्बन्धस्य तस्योभयसाधारण्यं तु सुतरामसम्भावितमिति भावः। अन्यथा सिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकशक्तिज्ञानोत्तरवर्त्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपं शक्तिप्रयोज्यत्वमुभयसाधारणं सुवचमित्यन्ये। अधिकमग्रे वक्ष्यते।

अत्र वदन्ति—अर्थबोधजनकत्वस्य वस्तुतः पदनिष्ठस्य वाच्यवाचकव्यवहारनियामकशक्तित्वसम्भव एवोक्तकार्य्यकारणभावे गौरवलाघवादिचर्चा, न तु तस्य तद्रूपत्वसम्भवः। तथाहि—शाब्दबोधं प्रति वृत्तिज्ञानस्य हेतुतेति निर्विवादम्। सा च भवदुक्तार्थधीजनकत्वस्य वृत्तित्वे न सम्भवतिः तद्रूपायास्तस्याः शाब्दधीजनकतायामनवच्छेदकत्वात्। आत्माश्रयेण स्वस्यैव स्वावच्छेदकत्वासम्भवात्।

किञ्च प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारदृष्ट्याप्रयोज्यप्रवृत्त्यनुमिते प्रयोज्यघटानयनादिज्ञाने उपस्थितत्वाच्छाब्दस्यैव हेतुतायामवधार्यमाणायामसम्बद्धस्य कारणत्वानुपपत्त्या कल्प्यमानसम्बन्धस्य जनकत्वात्मकत्वासम्भवः। स्वयमनुपपद्यमानत्वेन गृहीतस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्। तस्मान्न बोधकत्वं शक्तिः। एवं न्यायमताभ्युपेताऽस्मात् पदादेतदर्थविशेष्यकबोधो भवत्वित्याकारकेश्वरेच्छाविषयत्वस्याऽपि सङ्केतीयगङ्गापद-

---

(१) क्वचित् हेतुपदं नास्ति।

जन्यत्वप्रकारतानिरूपितबोधत्वावच्छिन्नोद्देश्यकतानिरूपितविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकताधेयतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वपर्य्यवसितस्य न शक्तित्वं, लक्षणोच्छेदापत्तेः ।

गङ्गापदात् तीरबोधोदयेन गङ्गापदात्तीरबोधो भवत्वितीच्छाया अपि भगवतः सम्भवात् । तादृशेच्छीयनिरुक्तावच्छेदकताया लक्ष्ये तीरेऽपि सम्भवात् । तादृशाऽवच्छेदकतात्वेन शाब्दे शक्तिज्ञानस्य कारणताकल्पने गौरवाच्च । तीरादिनिष्ठावच्छेदकतायाः पूर्वोक्तविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकतानिरूपितत्वेऽपि न विशेष्यवृत्त्यवच्छेदकतात्वेन तन्निरूप्यत्वं, किन्तु शुद्धाऽवच्छेदकतामात्रेणेति न तादृशशक्तिस्तीरे इति तु शिष्यप्रतारणामात्रम् । इच्छाविषयत्वं ज्ञानविषयत्वं वा शक्तिरिति विनिगमनाविरहाच्च । तस्मात् पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः सम्बन्धः पदार्थान्तरमेव ।

तस्य च लक्षव्यावृत्तस्यैव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वाल्लक्ष्यबोधार्थं शक्यसम्बन्धरूपलक्षणावृत्तेरपि स्वीकार आवश्यकः । तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वान्तरकल्पनप्रयुक्तगौरवं तु फलमुखत्वान्न दोषावहम् । अन्यथाऽनुपपत्तेश्च । अत एव शक्यलक्ष्यव्यवहारः स्वरसतः सङ्गच्छते ।

अथवा शक्तिलक्षणाज्ञानयोः शाब्दरूपं प्रत्येकरूपेणैव हेतुता । तथाहि—तच्छाब्दं प्रति शक्तित्वाऽवच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितपदनिष्ठप्रकारतानिरूपिततदर्थविशेष्यताकज्ञानत्वेन हेतुता । शक्तिसम्बन्धेन, शक्यसम्बन्धेन वा पदप्रकारकज्ञाने शक्तेः संसर्गत्वात् । शक्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां पर्य्याप्तेरनिवेशेन शक्यसम्बन्धसंसर्गकज्ञानस्यापि तेन क्रोडीकरणात् । परन्तु पदनिष्ठप्रकारतानिरूपितताद्दशसांसर्गिकविषयतायामर्थविशेष्यतानिरूपितत्वाऽनभ्युपगमान्न शक्तिसम्बन्धेन पदाऽभावप्रकारकबुद्धिप्रतिबध्यत्वं लक्षणाज्ञानस्य ।

"इन्द्रियाणाम्" इत्यादिहरिपद्यस्य त्वयमर्थः—इन्द्रियाणां चाक्षुषादिविषयेषु घटादिषु पुरुषप्रयत्नाऽनपेक्षा यथा योग्यता तदीयचाक्षुषादिकारणतावच्छेदकरूपास्तिः तथाऽर्थैः साकमपि पदानां सम्बन्धो योग्यता तच्छाब्दबोधजनकताऽवच्छेदकधर्मो, न तु जनकत्वमेवोक्तयुक्तेरिति न तद्विरोधोऽपीति सर्वमनवद्यमिति ।

तद्ग्राहकं च व्याकरणस्मृत्यादि । तदुक्तम्—

> शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
> वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ इति ।

तत्र व्याकरणादिकं लाघवसहकृतमेव शक्तिग्राहकमिति नैयायिकमतम् । यतो लाघवसहकृतेन, "लः कर्मणि" (पा० सू० ३।४।६९) इति सूत्रेण कृतावेव शक्तिः परिच्छिद्यते, न तु कर्त्तरीति यथैतत्तथोक्तम् । एवं "गुणे शुक्लादय" इति कोशेनापि

लाघवसहकृतेन गुणे एव शक्तिर्निर्द्धार्य्यते; न तु गुणिनि गौरवात्। गुणिबोधस्तु शुक्लादिपदेभ्यो निरूढलक्षणयैवेति च तदुक्तेः निरूढत्वं च प्राङ्निरुक्तम्।

उपमानस्य तु सादृश्यज्ञानात्मकस्याऽतिदेशवाक्यार्थस्मृतिद्वारा गवयादिर्गवयादिपदवाच्य इति शक्तिपरिच्छेदकत्वम्। इदमेतद्वाचकमित्याकाराऽऽप्तवाक्यादपि तद्ग्रहः। आप्तत्वं च तदर्थविषयकयथार्थज्ञानवत्त्वम्। व्यवहाराद् यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्ते प्रयोज्यवृद्धेनाऽऽनीते घटे पार्श्वस्थो, घटकर्मकानयनादिकार्यं घटकर्मकानयनादिज्ञानसाध्यमित्यनुमिमीते। व्यवहारे व्यवहर्त्तव्यज्ञानस्य हेतुत्वात्। अनन्तरं तद्धेतुजिज्ञासायामुपस्थितं तद्वाक्यमेव तद्धेतुत्वेनाऽवधारयति। तस्य चाऽर्थासम्बद्धस्य तद्धेतुत्वानुपपत्त्यार्थेन साकं पश्चाद् वाक्यस्य सम्बन्धमवधारयति। सैव शक्तिरिति व्यवह्रियते।

यद्यपि प्रथमं तेन वाक्यस्य वाक्यार्थेऽवधारितः सः, तथापि घटं नय गामानयेत्यावापोद्वापाभ्यां पश्चाज्जातप्रत्येकपदशक्तिग्रहेण प्राग्जातवाक्यशक्तिग्रहे चन्द्रादेर्ज्योतिःशास्त्राध्ययनजन्यशतयोजनादिपरिमाणग्रहेण पाश्चात्येन प्राथमिकाल्पपरिमाणग्रह इवाऽप्रामाण्यं गृह्यते इति नैयायिकाः। प्रत्येकपदशक्तिग्रहेणवाकाङ्क्षादिसहकृतेन वाक्याऽर्थबोधोपपत्तिरिति तदाशयः।

अन्ये तु—वाक्याऽर्थशक्तिग्रहस्य प्रत्येकपदशक्त्युपजीव्यत्वात्तेनैतद्बाधासम्भवेन प्राग्जातशक्तिग्रहस्यैव बलवत्वमित्याहुः।

वाक्यशेषात्तु "यवैर्जुहोति" इत्यत्र—यवपदस्य दीर्घशूकविशिष्टे आर्याणां प्रयोगात् 'कङ्गौ म्लेच्छानां प्रयोगात्' क्व शक्तिरिति सन्देहे, "यत्राऽन्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति" इति वाक्यशेषेण दीर्घशूकविशिष्टे तन्निर्णयः। विवरणस्य यथा शक्तिग्राहकत्वं तथा धात्वर्थनिरूपणे उक्तम्। "इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौति" इत्यादौ प्रसिद्धसहकारादिपदसन्निधानात् पिकादिपदानां कोकिलादौ शक्तिःपरिछिनत्तिरिति। सैषा शक्तिर्नानार्थेषु संयोगादिना नियम्यते। तदुक्तं काव्यप्रकाशे—

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्य्यं विरोधिता।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्याऽन्यस्य सन्निधिः॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥ इति॥

शब्दाऽर्थस्याऽनवच्छेदे सन्देहे तन्निरासद्वारा विशेषनिर्णयस्य जनकाः संयोगादय इति तदर्थः। शक्योपस्थितानामनेकेषामेकतरमात्रार्थतात्पर्य्यनिर्णयद्वारा तत्तदर्थबोधजनकत्वं तेषामिति भावः।

तत्र सवत्सा धेनुरवत्सा धेनुरिति क्रमेण संयोगविप्रयोगयोरुदाहरणे। साहचर्यम्—सादृश्यम् सदृशयोरव प्रायशः सहप्रयोगात्। एवञ्च रामलक्ष्मणावित्यादावुभयोर्ना-

नार्थयोर्युगपदेव साहचर्य्यग्रहाधीनतात्पर्य्यग्रहेण विशेषाऽवगतिरिति नान्योन्याश्रयः । 'रामार्जुनगतिस्तयोः' इत्यादौ विरोधेन सा 'अञ्जलिना जुहोति' 'अञ्जलिनादित्यमुपतिष्ठते, इत्यादौ धात्वर्थवशात्तदाकाराऽञ्जलिपरत्वम् । 'सैन्धवमानय' इत्यादौ तु, भोजनादिरूपप्रकरणेन सा । 'अक्ताः शर्करा उपदधाति' इत्यादौ 'तेजो वै घृतम्' इत्यादिस्तुतिरूपाल्लिङ्गादक्तपदस्य घृतसाधनाऽञ्जने तात्पर्यावगतिः । 'रामो जामदग्न्य' इत्यादौ जामदग्न्यपदसन्निधानेन रामपदस्य परशुरामपरता । एवम् 'अभिरूपाय कन्या देया' इत्यत्राऽभिरूपतरायेति सामर्थ्यादवगम्यते । 'यश्च निम्बं परशुना' इत्यत्रौचित्यात् परशुपदस्य छेदनाऽर्थत्वम् । 'भात्यत्र परमेश्वर' इत्यत्र राजधानीरूपदेशात् परमेश्वरपदस्य राजपरत्वम् ।

'चित्रभानुर्भाति' इत्यत्र चित्रभानुपदं रात्रौ वन्हेर्दिवा सूर्य्यस्य बोधकम् । 'मित्रं भाति' 'मित्रो भाति' इत्यादौ व्यक्तेः—लिङ्गादाद्ये सुहृदोऽन्त्ये सूर्य्यस्य बोधकं मित्रपदम् । 'स्थूलपृषतीमनड्वाहीम्' इत्यत्र स्वरात् तत्पुरुषबहुव्रीह्यर्थनिर्णयः । आदिपदात् षत्वणत्वादि । यथा 'सुसिक्तम्' इत्यत्र सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयस्य पूजाऽर्थकत्वं, सुषिक्तमित्यत्रोपसर्गस्यान्याऽर्थकत्वम् । एवं 'प्रणायक' इत्यत्र णत्वात् प्रणयनकर्त्तृबोधः । 'प्रनायक' इत्यत्र तदभावात् प्रगतनायकबोध इत्याद्यूह्यम् ।

यत्तु पदपदाऽर्थयोर्योऽर्थः स शब्दो यः शब्दः सोऽऽर्थ इतीतरेतराऽध्यासमूलकतादात्म्यं भेदव्यापृक्तमस्ति । "तस्य वाचकः प्रणवः" 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इति भेदाभेदयोर्दर्शनात् । आद्ये भेदस्योद्भूतत्वविवक्षया षष्ठी, अभेदस्योद्भूतत्वविवक्षयाः त्वन्त्ये प्रातिपदिकाऽर्थं प्रथमा । स एव सम्बन्धः पदतदर्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः । शक्तिस्तु सङ्केतः पदार्थाऽन्तरं वेति भट्टानुयायिमतम् ।

तत्तु न साधीयः । अध्यासमूलकस्याऽसतस्तस्य सम्बन्धत्वासम्भवात् । भेदाभेदयोः परस्पराभावरूपतया विरुद्धत्वेनैकत्रासम्भवाच्च । कस्यचित् तथाऽध्याससम्भवेऽपि सर्वेषां तथाध्यासे मानाभावात् । घटपदनाशेऽपि घटस्योपलभ्यमानतया तयोस्तादात्म्यस्यासम्भवदुक्तिकत्वाच्च ।

न च पाकरक्ते प्राक् श्यामेऽपि पाकोत्तरमयमिदानीं न श्याम इति प्रतीतेर्भेदाभेदौ न विरुद्धाविति वाच्यम् । अव्याप्यवृत्तीनां तेषामेकाऽवच्छेदेन विरोधानपायात् । अत एव तत्र देशकालावच्छेदकभेदेनैव 'अयमिदानीं न श्यामो' 'वृक्षो मूलेन कपिसंयोगी' इति न तु तदनवगाहिनी—घटोऽयं न श्यामो वृक्षो न कपिसंयोगीति प्रतीतिः । किन्त्वभेदवादे घटपदनाशे घटनाशापत्तिः, एवं शब्दवर्थस्यापि श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यतायाः शब्दस्य चक्षुरादीन्द्रियग्राह्यतायाश्चापत्तिरिति बहुव्याकोपः । शब्दस्य यथा न नित्यत्वं तथा वक्ष्यते ।

नचाऽत्यन्तभेदे घटः पटोऽत्यन्ताऽभेदे घटो घट इति सामानाधिकरण्यादर्शनाद्भेदा-

भेदवादोपपत्तिरिति शङ्क्यम्। 'शब्दो घट' इत्याद्यननुभवात् 'अघटो न शब्दो', 'घटो न घट' इत्याद्यनुभवाच्च भेदस्यैव सिद्धेः। 'ओमित्येकाक्षरम्' इत्यादौ त्वक्षरपदस्य तत्प्रतिपाद्ये निरूढलक्षणया सामानाधिकरण्योपपत्तेस्तद्वाक्यस्योपासनाकाण्डस्यतया भेदेऽप्यभेदोपासनपरतयोपपत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः।

सा च शक्तिस्त्रिधा—योगो, रूढिर्योगरूढिश्चेति। प्रकृतिप्रत्ययनिरूपिता तत्तदर्थे या शक्तिः स योगस्तन्मात्रेणार्थबोधकं पदं यौगिकमिति व्यवह्रियते। यथा पाचकादिपदम्। तद्घटकधातुप्रत्यययोः पाकादौ कर्त्रादिकारके च व्युत्पन्नत्वात्। अवयवार्थाप्रतीतौ केवलसमुदायस्य तत्तदर्थे या शक्तिः सा रूढिस्तयार्थबोधकं पदं रूढम्। यथा मणिनूपुरादि। अश्वगन्धादिपदात्तु कदाचिदोषधिनिष्ठसमुदायनिरूपितशक्त्यौषधिबोधः। कदाचित्तु अश्वस्य गन्धोऽस्यामिति व्युत्पत्त्या वाजिशालादिबोधोऽवयवशक्त्येति यौगिकरूढिः पृथङ्नोक्ता। उक्तयोरेवान्तर्भावात्। "रूढिर्योगापहारिणी" इति तु प्रकरणाद्यभावे लाक्षणिकं तद्। वाजिशाला बोधे इत्यपरे।

यत्रावयवार्थसहकृता समुदायशक्तिरर्थबोधिका सा योगरूढिस्तयार्थबोधकं पदं योगरूढम्। यथा पङ्कजादिपदम्। तत्र पङ्काधिकरणकोत्पत्त्याश्रयपद्मत्वविशिष्टबोधाद् अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापि पद्मबोधान्न तत्र लक्षणावसर इत्यादि प्रपञ्चितं पूर्वमेव।

'गङ्गायां घोष' इत्यादौ गङ्गापदस्य तीरे शक्यसामीप्यरूपलक्षणाग्रहे तदाऽऽहितसंस्कारजन्यतीरादिस्मृत्या तीराऽधिकरणकघोषशाब्दबुद्धिः। लक्ष्यव्यवहारान्यथानुपपत्त्या लक्षणाया अप्यवश्यमभ्युपेयत्वात्। अन्वयाऽनुपपत्तिप्रतिसन्धानं च तत्कल्पने बीजम्। यथोक्ते क्वचिन्निराकाङ्क्षत्वमपि तद्बीजम्। यथा "वदनं तस्या वदनं सुखममुखं भाति चान्यासाम्" इत्यत्र तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवदनत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवदनत्वावच्छिन्नविशेष्यताको बोधो न सम्भवति। तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धौ विधेयताऽवच्छेदकभेदस्य तन्त्रत्वादिति वदनत्वावच्छिन्नार्थकवदनपदनिरूपिताकाङ्क्षा न वदनपदेऽतस्तत्र वदनपदं लक्षणयाऽऽल्हादकपरम्। तदुपस्थिताह्लादकत्वाऽवच्छिन्नास्याभेदान्वयो वदने अनुशासनबोधितनैराकाङ्क्ष्यमपि क्वचित्तथा। यथा—

कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम्।
बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम्॥

इत्यत्र भुजिधातोरवनवाचकादात्मनेपदनिराकाङ्क्षतया वाच्यार्थबुद्धौ प्रतिबद्धायां तद्धातुना स्वार्थपालनसम्बन्धिशासनं लक्ष्यते। आत्मनेपदसमभिव्याहृतभुजत्वावच्छेदेनाऽऽख्यातबोध्यकर्त्रन्वितपालनबोधस्वरूपाऽयोग्यत्वरूपनैराकाङ्क्ष्यस्य "भुजोऽनवने" (पा०सू० १।३।६६) इति सूत्रेण बोधनात्। तत्र केवलपदेन तात्कालिकरामाऽभिन्नपृथिवीपालकर्तृकभोगकर्मनिष्ठाऽन्योन्याऽभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकैकत्वयोगिनी व्यक्तिरभिधीयते। एवकारेण पृथिव्यन्ययोगव्यवच्छेदः।

एवञ्च तत्कालिकरामाभिन्नपृथिवीपालनकर्त्तृकभोगकर्मनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वविशिष्टाभिन्नपृथिवीकर्मकभोगकर्त्ता पृथिव्यन्यस्त्रीकर्मकभोगाकर्त्ता रामाभिन्नः पृथिवीपाल इति न्यायनये वाक्याऽर्थबोधः । 'द्विरेफो मधुरं रौति' 'पिकः कूजति कानने' इत्यादौ तु मुख्याऽर्थबाध एव लक्षणाबीजम् । किन्तु सा लक्षितलक्षणेत्युच्यते । लक्ष्यसमासार्थरेफद्वयविशिष्टघटितत्वात्तस्याः ।

तथाहि—येन पुरुषेण द्विरेफादिपदस्य प्राणिविशिष्टे शक्तिर्न गृहीता, किन्तु द्वौ रेफौ यत्रेति व्युत्पत्त्या रेफद्वयसम्बन्धिभ्रमरपदे शक्यसम्बन्धरूपलक्षणा गृहीता तस्य प्राणिविशेषविशेष्यकमधुरारावकर्त्तृत्वशाब्दबोधस्य तात्पर्य्यविषयस्यानुपपत्त्या द्विरेफपदात् स्वलक्ष्यरेफद्वयघटितपदवाच्यत्वलक्षणयोपस्थिते प्राणिविशेषे मधुराऽऽरावकर्त्तृत्वान्वय इति द्विरेफपदेन भ्रमरपदमुपस्थाप्यते । तेन च प्राणिविशेषोपस्थितिरिति तु न सम्यक् । प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेस्तत्र प्रत्ययार्थान्वयाऽसम्भवात् । भ्रमरपदे लक्षणायामपि न तेन तदुपस्थितिरुच्चरितस्यैवाऽर्थप्रत्यायकत्वादित्यप्याहुः । एवं "पिकः कूजति कानने" इत्यादावपि बोध्यम् ।

एवम्—

गङ्गा हरति वै पुंसां दृष्टा पीताऽवगाहिता ।

इत्यत्र पीता गङ्गा पापं हरतीति वाक्ये गङ्गापदात् स्वशक्यप्रवाहाऽवयवाऽवयविभावसम्बन्धरूपलक्षणाग्रहाऽऽहितसंस्कारसहकृतादुपस्थितोद्धृतजले पानकर्मत्वाऽन्वयः । तात्पर्य्याऽनुपपत्तिरेव वा सर्वत्र लक्षणाबीजम् । तदुन्नायकत्वेनैवोक्त नैराकाङ्क्ष्यादीनामुपयोगः । अत एव यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ यष्ट्यादिपदानां तद्धारणकर्त्तरि लक्षणा । यष्टिषु प्रवेशकर्मत्वाऽन्वयानुपपत्त्यभावेऽपि भोजनादिप्रकरणोन्नीततात्पर्य्यविषयभोजनप्रयोजनकप्रवेशकर्मत्वानुपपत्तेस्तत्र जागरूकत्वात् । एवं 'कुन्ताः प्रविशन्ति' 'छत्रिणो यान्ति' इत्यादिष्वप्युक्तम् ।

ननु च्छत्रिशब्दस्य पदद्वयघटितत्वेन वाक्यतया न्यायनये कथं तस्य लक्षणा, शक्याप्रसिद्धेः । किञ्चाऽत्र नैकसार्थगन्तृत्वं लक्ष्यताऽवच्छेदकम् । यान्तीत्यस्यानन्वयापत्तेः । गन्तृत्वेनोपस्थितस्य गमनाकाङ्क्षाविरहादिति चेत् ? सत्यम् । सम्बन्धिशक्तमतुप एव तत्रैकसार्थसम्बन्धिलक्ष्यकत्वाभ्युपगमेनोक्तदोषद्वयस्याप्रसक्तेः । न च छत्रपदवैयर्थ्यम् । तस्य तात्पर्य्यग्राहकत्वेन सार्थक्यात् । 'लाक्षणिकं पदं नाऽनुभावकम्' इति सम्प्रदायः । स्वशक्याऽनुभवं प्रत्येव पदानां कारणत्वम् । इतरपदार्थेन सह स्वशक्याऽनुभावकत्वेन क्लृप्ताद् घोषादिपदादेव तीराऽनुभवोपपत्तेर्न शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणेत्यभ्युपगच्छतां मते स्वजन्योपस्थितिसम्बन्धेनैव पदस्याऽनुभावकतया तस्याश्च तीरादावभावात्तस्याऽननुभावकत्वमिति तन्मूलम् । न च तत्सम्भवति । शक्योपस्थितात्तीरादेरप्रकृत्यर्थतया तत्र प्रत्ययार्थान्वयासम्भवात् ।

वस्तुतस्तु लाक्षणिकं पदमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाजनकमित्येव तदर्थः । उद्देश्य-

नन्वेवं भाषादितो बोधदर्शनाद् बोधकतारूपा शक्तिस्तत्रापि स्यात्। तथाच साधुताऽपि स्यात्। शक्तत्वस्यैव साधुताया व्याकरणा-

---

विधेयभावेनान्वये शक्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात्। अत एव "न विधौ परः शब्दाऽर्थः" इति सङ्गच्छते। किञ्च तन्तुसंयोगहेतुत्वतात्पर्यकं, 'तन्तुः पटं जनयति' इति सर्वलाक्षणिकवाक्येऽन्वयाऽनुभवाऽपलापाऽऽपत्तेर्लाक्षणिकपदस्यानुभावकत्वमेव न्याय्यम्। गङ्गापदात्तीरमनुभवामीति प्रतीतेश्च तादृशप्रवादे नाऽभिनिवेष्टव्यम्।

ननु 'स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं पदं प्रयोक्ष्यामह' इति न्यायात्तीराद्यवाचकगङ्गादिपदाऽभिधानमनुचितम् प्रयोजनजिज्ञासायां पावनत्वादिप्रतिपत्तये तदिति यदि, तर्हि वृत्तिं विना तस्य शब्दे भानासम्भवात्तदर्थं व्यञ्जनावृत्तिरपि तृतीयाऽङ्गीकरणीया। अत एव—

अबलानां श्रियं हृत्वा वारिवाहैः सहाऽनिशम्।
तिष्ठन्ति चपला यत्र स कालः समुपागतः॥

इत्यत्राऽशक्तानां श्रियमपहृत्य पुंश्चल्यो जलवाहकैः साकमरमन्त इत्यतात्पर्यविषयरूढ्यर्थाऽनालिङ्गितार्थाऽन्तरस्यापि प्रतीतिः सा चार्थद्वारिकाऽपि।

"भ्रम धार्मिक विश्रब्धं स शुनकोऽद्यमारितस्ते न।
गोदातीरनिकुञ्जप्रतिष्ठितनिसर्गदृप्तसिंहेन"॥

इत्यादौ प्रतिभाजुषां सहृदयानां वक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्यस्फूर्त्तौ सिंहप्रतीत्यनन्तरं गोदातीरे श्वभीरुभ्रमणायोग्यत्वप्रत्ययादिति चेद्? न।

रूढ्यर्थानालिङ्गितार्थस्य केवलयोगेन प्रतीत्यसम्भवेऽपि लक्षणया तस्याः सूपपादत्वात्। पावनत्वादिप्रतीतिर्विशिष्टलक्षणयाऽपि शुद्धलक्षणयैव अनुपपत्तिपरिहारे विशिष्टे तदभ्युपगमे बीजाऽभाव इति तु न। 'यष्टीः प्रवेशय' इत्यत्रेवात्राऽपि तदनापत्तेः। वाच्याऽर्थवैयञ्जनिकबुद्धेरनुमानेनाऽपि गतार्थत्वाच्च।

वस्तुतस्तु गालिप्रदानादेरिवेतोऽपि तथा तात्पर्य्यमेवोन्नीयते, न त्वन्वयबोधोऽनुमितिर्वा। बाधे व्यभिचारपक्षधर्मतयोः सन्देहे वा तयोरसम्भवात्तत्रैव तैर्व्यञ्जनोल्लासाऽभ्युपगमादित्यन्यत्र विस्तरः। यदि पुनराऽनुभाविको लोकानां स्वरसवाही शब्दादमुमर्थं प्रत्येमीति प्रत्ययस्तदा व्यञ्जनावृत्तिरप्रत्यूहैवेति॥ ३७॥

स्वोक्तनिष्कृष्टमतमेवावलम्ब्य मूलमवतारयति—*नन्विति*। *एवम्*—बोधकत्वस्यैव शक्तित्वे। *तत्राऽपि*—अपभ्रंशात्मकभाषायामपि। *स्यादिति*। तस्या अपि बोधकत्वादीश्वरेच्छादीनां शक्तित्ववादिनां तु नाऽयमतिप्रसङ्ग इति (१)भावः। इष्टापत्तावाह—*तथाचेति*। "नाऽपभ्रंशितवै" इत्यादिनि-

---

(१) भाव इति। तथाहि—ईश्वरेच्छाशक्तिरिति मते तु तत्तत्पदार्थसम्बन्धत्वविशेषिते-

धिकरणे प्रतिपादनादित्याशङ्कां द्विधा समाधत्ते—

असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते।
वाचकत्वाविशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः ॥३८॥

असाधुः गाव्यादिरनुमानेन साधुशब्दमनुमाय, वाचको बोधकः कैश्चिदिष्यते। तथाच लिपिवत्तेषां साधुस्मरण एवोपयोगो, न तु (१)साक्षात्तद्वाचकत्वमतो, न साधुत्वमिति भावः।

उक्तं हि वाक्यपदीये—

ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः।
तादात्म्यमुपगम्यैव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः।

षेधविधिविषयत्वानापत्येष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः।

द्विधेति। अपभ्रंशानामुक्तशक्तिमत्त्वाऽभावव्यवस्थापनेन साधुत्वस्याऽन्यथा निर्वचनेन चेत्यर्थः। मूले, *अनुमानेन वाचक इति*। अनुमानमत्र स्मृतिः। अनुपश्चान्मानमितिरिति व्युत्पत्तेर्न तु व्याप्तिज्ञानम्। तच्छून्यानामपि शाब्दबोधदर्शनात्। गव्याद्यऽपभ्रंशानां गवादिशब्दविकृतित्वेनोद्बोधकविधया झटिति प्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेन व्याचष्टे—*अनुमानेन साधुशब्दमिति*। *अनुमायेति*। स्मृत्वेत्यर्थः। वक्ष्यति च—'तेषां साधुस्मरण एवोपयोग' इति। अपभ्रंशानां साक्षाद्बोधकता तु न, शब्दजनकसाधुत्वस्याभावादसाधुत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाद्वेति भावः।

तत्र हरिसम्मतिमाह-*उक्तं हीति*। *ते*-अपभ्रंशाः। साधुष्विति विषयसप्तमी साधुविषयकस्मरणेनेत्यर्थः। *प्रत्ययेति*। गवाद्यर्थबोधकारणानीत्यर्थः। पक्षान्तरमाह-*तादात्म्यमिति*। साधुगवादिशब्दतादात्म्यप्रकारकज्ञानविषयतामापाद्य वेत्यर्थः। एवकारो वाऽर्थे। गोपदे उच्चारणीये करणापाटवेन गावित्युच्चारितं वस्तुतो गोपदमेवेदमिति तादात्म्येन भासमाना गव्यादिशब्दा गवादिरूपार्थस्य प्रकाशका (२)इत्यर्थः। न च वक्ष्यमाणकल्पाऽभेदः। तत्राऽपभ्रंशगतानुपूर्व्या एव शक्यताऽवच्छे-

---

च्छाया एव शक्तित्वम्। एवञ्च गगरीशब्दादुद्बोधोत्पत्या गगरीशब्दाद्घटबोधो जायतामितीच्छाया आवश्यकत्वेऽपि तस्या न गगरीशब्दसम्बन्धत्वं कल्प्यते। तदनुग्राहककोशाद्यभावान्नापभ्रंशे शक्तिप्रसङ्ग इति।

(१) साक्षात् तद्बोधकत्वरूपं तद्वाचकत्वमित्यर्थः।

(२) एतेन शक्तिभ्रमात्ततो बोध इति सूचितम्। न च पामराणां शक्त्यग्रहे कथं शक्तिग्रह-इति वाच्यम्। गगरीशब्दं शृण्वतः पुंसः साधुस्मरणाद्बोधेऽपि तटस्थस्य गगरीशब्दजन्य एतस्य

न शिष्टैरनुगम्यन्ते पर्य्याया इव साधवः ।
ते(१) यतः स्मृतिमात्रेण तस्मात् साक्षादवाचकाः ॥
(२) अम्बाऽम्बेति यदा बालः शिक्ष्यमाणः प्रभाषते ।
अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः ॥
एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते ।
तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयते ॥ इति ।

नन्वपभ्रंशानां साक्षादवाचकत्वे किं मानम् । शक्तिकल्पकव्यवहाऽरादे(३)स्तुल्यत्वादिति चेत्? सत्यम् । तत्तद्देशभेदभिन्नेषु तेषु तेषु शक्तिकल्पने गौरवात् । न च पर्य्यायतुल्यता शङ्क्या । तेषां

दकत्वादत्र तु साधुगतायास्तस्यास्तत्त्वमिति भेदादिति भावः ।

यत्तु शब्दार्थयोस्तादात्म्यं शक्तिरिति स्वोक्ताऽर्थं तादात्म्यमित्यादिहरिकारिकार्द्धस्योपष्टम्भकतयोपन्यसनं तन्मुधैव । तादात्म्यस्य शक्तित्वेऽपि शब्दनिष्ठतादात्म्यज्ञानस्यार्थाबोधकत्वेन तस्य शक्तित्वाऽसम्भवात् । उपक्रमोपसंहारपर्य्यालोचनया साधुशब्दतादात्म्यभ्रान्त्याऽपभ्रंशानामर्थबोधजनकत्वमिति पक्षान्तरपरतयैव तद्व्याख्यानस्यौचित्यादिति ।

अवाचकत्वे युक्तिमाह—*न शिष्टैरिति* । यतस्तेऽपभ्रंशाः साधवः पर्याया इव शिष्टैः स्मृत्यादिना न प्रतिपाद्यन्तेऽतो न वाचका इत्यर्थः । ते साधुष्वित्याद्युक्तमर्थं विशदयति--*अम्बाम्बेत्यादि* । अव्यक्तमिति भाषणक्रियाविशेषणम् । तद्विदाम्-अव्यक्तशब्दश्रोतॄणाम् , अव्यक्ते साधुशब्दे । अस्य, स्मृते सतीति शेषः । *निश्चयः* तदर्थशाब्दबोधो भवतीत्यर्थः ॥ *एवमिति* । इत्थमेवेत्यर्थः । *साधा*-गवादिशब्दे *अपभ्रंशः* गाव्यादिः । *तेन*—असाधुशब्देन । *साधुव्यवहितः*—साधुस्मृतिद्वारकः । *कश्चित्*—प्रसिद्धोऽम्बादिरूपः । अभिधीयते-बोध्यते इत्यर्थः ।

उक्तमेवाऽर्थं द्रढयितुमाशङ्कते-*नन्विति* । *तेषाम्* = साधुपर्य्यायाणाम् ।

बोध इति भ्रमेणाद्यस्य शक्तिभ्रमोऽन्येषां तन्मूलकस्य तद्भ्रमस्य सम्भवादिति ।

(१) अर्थं बोधयतः साधुशब्दस्य, स्मृतिमात्रेण स्वार्थबोधोपपत्तिरिति न साधुत्वं तेषामित्यर्थः ।

(२) अत्र "बम्बम्बेति यदा बाल" इतिपाठो दृश्यते । युक्तश्च सः ।

(३) आदिपदमाप्तवाक्यादिग्राहकम् ।

सर्व्वदेशेष्वेकत्वाद् विनिगमनाविरहेण सर्व्वत्र शक्तिकल्पना । न हि अपभ्रंशे तथा । अन्यथा भाषाणां पर्यायतया गणनापत्तेः । एवञ्च शक्तत्वमेवास्तु; साधुत्वमिति नयायिकमीमांसकादीनां मतम्, तन्मतेनैव द्रष्टव्यम् ।

इदानीं स्वमतमाह—*वाचकत्वाविशेषे चेति* ॥ अयम्भावः—अपभ्रंशानामशक्तत्वे ततो बोध एव न स्यात् । न च साधुस्मरणात् ततो बोधः । तान(१)विदुषां पामराणामपि बोधात् । तेषां साधोरबोधाच्च । न च शक्तिभ्रमात् तेभ्यो बोधः । बोधकत्वस्याऽबाधेन तद्ग्रहस्याभ्रमत्वात् । ईश्वरेच्छा शक्तिरिति मतेऽपि सन्मात्रविषयि-

---

एकत्वादिति ॥ एकजातीयत्वादित्यर्थः ॥ तथा एकजातीयत्वं येन तत्रापि विनिगमकाभावाच्छक्तिकल्पना स्यादिति भावः ।

अन्यथेति । एकजातीयत्वस्य शक्तिकल्पनायामतन्त्रत्वे शक्तिमत्त्वाऽविशेषात्साधुनामिवाऽपभ्रंशानामपि कोशादौ प्रतिपादनं प्रसज्ज्येतेत्यर्थः । *तन्मतेनैवेति* । 'ते साधुष्वनुमानेन'इत्याद्युक्तहरिमतेनैवेत्यर्थः । अपभ्रंशाद्-बोधस्योक्तरीत्योपपादितत्वात् । तत्र शक्तिकल्पनं स्वाग्रहमूलकमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुस्तत्रोक्तप्रकाराऽसम्भवं दर्शयति-*अयम्भाव इति* । *तानिति* । साधुशब्दानित्यर्थः । अज्ञानहेतुमाह—*पामराणामिति* । *बोधादिति* । व्यवहारेण तेषां बोधाऽनुमानादित्यर्थः ।

तथाचानधीतशास्त्राणां तेषां साधुत्वप्रकारकशब्दज्ञानाऽसम्भवेन न तत्र साधुशब्दस्मृतिकल्पनया शाब्दबुद्धिरुपपादयितुं शक्येति भावः । किञ्च साधुशब्दस्मृतिकल्पना कथञ्चिद्सम्भवेदपि यदि प्रत्यक्षश्रुतसाधुशब्दबोधोदयः स्यात्, स एव नास्तीत्याह—*तेषां साधोरिति* । *शक्तिभ्रमादिति* । अर्थनिरूपितायाः साधुशब्दनिष्ठायाः शक्तेरपभ्रंशे भ्रमादित्यर्थः ।

किं बोधकत्वरूपशक्तिभ्रमात् तत्र बोध उपपाद्यते? उतेश्वरेच्छारूपशक्तिभ्रमात्? तत्र नाद्यः कल्प इत्याह—*बोधकत्वस्येति* । द्वितीयेत्वाह—*ईश्वरेच्छेति* । *सन्मात्रेति* । मात्रपदं कृत्स्नाऽर्थकम् । अपभ्रंशाद् बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन बोधकत्वेनेश्वरेच्छाया अपि तत्राबाधेन तामादायाऽपि न शक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वस-

---

(१) अविदुषामिति । तत्तदर्थबोधकत्वेन ग्रहशून्यानामित्यर्थः । एवं च तत्तच्छब्दत्वादिना पूर्वमनुभवेऽपि नेष्टसिद्धिः । तथानुभववतां तथाविधस्मरणसम्भवेऽपि तस्य शाब्दबोधानुपयुक्तत्वात् तत्तदर्थबोधकत्वेन स्मरणस्यैवोपयोगित्वादिति भावः ।

ण्यास्तस्या बाधाभावात्। शक्तेः पदपदार्थविशेषघटिताया भ्रमासम्भवाच्चेति।

उक्तञ्च वाक्यप्रदीये—

पारम्पर्यादपभ्रंशा विगुणेष्वभिधातृषु।
प्रसिद्धिमागता येषु तेषां साधुरवाचकः॥
दैवी वाग् व्यवकीर्णेयमशक्तैरभिधातृभिः।
(१)अनित्यदर्शिनां त्वस्मिन् वादे बुद्धिविपर्य्ययः॥ इति॥

अवाचकः=अबोधकः। बुद्धिविपर्य्ययः=एते एव वाचका नान्ये

म्पत्तिः। प्रतीतेर्भ्रमत्वे विषयबाधस्यैव तन्त्रत्वादिति भावः।

ननु लाक्षणिक इवाऽपभ्रंशेऽपि वाचकत्वव्यवहाराभावेन तद्व्यावृत्येश्वरेच्छारूपशक्तेस्तत्र भ्रमे बाधकाभावोऽत आह-*शक्तेरिति*। *भ्रमासम्भवाच्चेति*। तत्पदविशेष्यकतदर्थबोधजनकत्वप्रकारकेच्छायास्तत्पदविशेष्यकत्वेन गृहीतायाः पदान्तरविशेष्यकत्वासम्भवेन तद्भ्रमाऽसम्भवादित्यर्थः। यथाश्रुताऽभिप्रायेणेदम्। परिष्कृतविशेष्यत्वरूपायास्तत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वरूपायाः पदार्थान्तररूपाया वा शक्तेस्तत्र भ्रमे बाधकाऽभावादिति बोध्यम्। तथाच भ्रमेणापि बोधस्य दुरुपादत्वेन भाषायां शक्तिरावश्यकेति भावः।

अस्मिन्नपि पक्षे हरिसम्मतिमादर्शयति—*उक्तञ्चेति*। *पारम्पर्य्यादिति*। स्वार्थे ष्यञ्। विगुणेष्विति हेतुगर्भं विशेषणम्। वैगुण्यं च करणापाटवरूपम्। अभिधातृवैगुण्यस्याऽपभ्रंशनियामकत्वात्। तथाच विगुणेष्वभिधातृषु सत्सु परम्परया येष्वर्थेषु प्रसिद्धिमागता इत्यर्थः। *दैवीति*। संस्कृतरूपेत्यर्थः। *अशक्तैः*-करणाऽपाटववद्भिः। *व्यवकीर्णा*। उच्छिन्नाऽनुपूर्वीका कृतेत्यर्थः। *अनित्यदर्शिनाम्*। शब्दाऽनित्यत्ववादिनाम्। *अस्मिन् वादे*। शक्तिविचारे इत्यर्थः।

ननु 'तेषां साधुरवाचक' इत्यनुपपन्नम्। यस्मिन्नर्थेऽपभ्रंशाः प्रयुज्यन्ते, तद्वाचकत्वस्य साधुषु सर्वसम्मतत्वादतो व्याचष्टे-*अबोधक इति*। व्यवहितः साधुर्न तत्र बोधकः; किन्तु साक्षादपभ्रंशा एव तत्तदानुपूर्वीमत्त्वेन वाचका इति भावः।

नन्वियं अभ्रंशरूपा वाग् अभिधातृवैगुण्येनोच्छिन्नाऽनुपूर्विकाऽपि दैवी संस्कृतरू-

---

(१) अनित्यदर्शिनां त्विति। अयम्भावः—'कार्याः शब्दा' इति मते शास्त्रमात्रसमधिगम्यमर्थबोधकत्वमित्यर्थादपभ्रंशेषु शास्त्रेऽस्य तद्ग्राहकस्याभावात्, साधव एव वाचका नापभ्रंशा इति भ्रमः सम्भवतीति।

इति विपर्य्यय इत्यर्थः । किञ्च विनिगमनाविरहाद् भाषायामपि शक्तिः । न च तासां नानात्वं दोषः । संस्कृतवन्महाराष्ट्रभाषायाः सर्व्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं विनिगमनाविरहतादवस्थ्यात् ।

किञ्चानुपूर्वी पदेऽवच्छेदिका । सा च पर्य्यायेष्विव भाषायामप्यन्याय्यैवेति कस्तयोर्विशेष इति विभाव्यं सूरिभिः । तथाच संस्कृतवद् भाषायाः सर्व्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं शब्दा शक्ता एव । न च पर्य्यायतया भाषाणां गणनापत्तिः । (१)साधूनामेव कोशादौ विभागाभिधानात् ।

नन्वेवं साधुता तेषां स्यादित्यत आह—*नियम इति* ॥ पुण्यजननबोधनाय साधूनां, "साधुभिर्भाषितव्यम्" इति विधिः । पापजननबोधनाय "नासाधुभिः" इति निषेधः । तथा च पुण्यजननयोग्यत्वं

पैव । नैयायिकानां त्वस्या अबोधकत्वे भ्रम एव । पारम्पर्य्यादित्युपपादनात् साधुतादात्म्यभ्रान्तिमूलकशक्तिभ्रमेण बोधकत्वसम्भवादित्यर्थकं दैवी वाग्व्यवकीर्णेयमित्यपि पूर्वोक्तान्तिमकल्पस्यैवोपोद्बलकम् । नचैवं 'तेषां साधुरवाचकः' इत्यनुपपन्नम् । तत्कल्पे आरोपितसाधुत्वकाद्यपभ्रंशानां बोधकत्वेन साधुस्मरणाद् बोधाऽनभ्युपगमात् । तेषामित्यादेः साधुतादात्म्यारोपविषयास्त एव प्रसिद्धार्थानां बोधकाः, न तु तत्तदानुपूर्वीमत्त्वेन बोधका इत्यर्थात्तस्मान्नोक्तयुक्त्यापभ्रंशानां तत्त्वेन वाचकतासिद्धिरत आह—*किञ्चेति* । *तासाम्*—भाषाणाम् । *दोष इति* । तथा च गौरवान्न तत्र शक्तिरित्यर्थः । सकलदेशशिष्टपरिगृहीतत्वमेव विनिगमकमत आह—*अवच्छेदकेति* । बोधजनकतावऽच्छेदिकेत्यर्थः । *तयोरिति* । साध्वपभ्रंशयोरित्यर्थः ।

सकलशिष्टपरिगृहीतत्वं तु न विनिगमकम् । "शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेषु प्रयुज्यते, विकार एवैनमार्य्या भाषन्ते" इति भाष्यात्तत्तद्देशनियतसंस्कृतेषु शक्तिसिद्ध्यनापत्तेः । वाचकस्य व्यञ्जकतायामालङ्कारिकाणां प्राकृतभाषोदाहरणस्यासङ्गतत्वापत्तेश्च । अत एव तत्तद्देशीयशिष्टानां तत्तद्भाषासु निस्सन्दिग्धशक्तत्वप्रत्ययः सङ्गच्छते । न चाऽसौ भ्रमः; बाधकाभावादिति भावः । उपसंहरति—*तथाचेति* । *एवम्*—अपभ्रंशानामपि शक्तत्वे । *तेषाम्*—अपभ्रंशानाम् । *साधुता स्यादिति* । शक्तत्वस्यैव साधुत्वादिति भावः । *साधुभिर्भाषितव्यमिति* । साधूनेव प्रयुञ्जीतेत्यादिरूपश्चेत्यर्थः । *नाऽसाधुभिरिति* । "नापभ्रंशितवै न म्लेच्छितवै" इत्यादिनिषेधविधिरि-

---

(१) साधूनामेवेति । अत एव "समानायामर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्च शास्त्रेण धर्मनियमः" इति परपशाह्निकस्थभाष्यं सङ्गच्छते ।

साधुत्वम् । तत्र पापजननयोग्यत्वमसाधुत्वम् । तत्र जनकताऽवच्छेदिका च जातिः । तज्ज्ञापकञ्च कोशादि व्याकरणादि च ।

एवमेव च राजसूयादेर्ब्राह्मणे फलाऽजनकत्ववद् गवादिशब्दानां नाश्वादौ साधुत्वमिति(१)सङ्गच्छते । आधुनिकदेवदत्तादिनाम्नामपि, "द्व्यक्षरम्" इत्यादिभाष्येण व्युत्पादितत्वात् साधुत्वम् । एवञ्च यः शब्दो यत्रार्थे व्याकरणे व्युत्पादितः स तत्र साधुरिति पर्यवसितम्(२)।

(३)गौणानां गुणे व्युत्पादनात् तत्पुरस्कारेण प्रवृत्तौ साधुत्वमेव,

---

त्यर्थः । योग्यत्वं जनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् । *तत्र*—साधुशब्दे । *जातिरिति* ।

तत्र प्रमाणं तु "एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति" इति "एकः पूर्वपरयोः" (पा०सू० ६।१।६४) इत्यत्र भाष्यपठितश्रुतिः । सम्यग् ज्ञातः साधुत्वेन ज्ञातः । यदिह परिनिष्ठितं तत् साध्वित्यर्थापत्तिलभ्यवाक्येन । अतः शास्त्रान्वितः शास्त्रव्युत्पादनमार्गेणाऽभिसंहितः । सुप्रयुक्तः शिक्षाद्युक्तमार्गेण प्रयुक्त इति तदर्थः । "ते हेऽलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः" इति श्रुतिश्च । यदि च कत्वादिना साङ्कर्य्यान्न तस्य जातित्वमिति विभाव्यते तदाऽस्तूपाधिरिति भावः ।

तज्ज्ञापकमिति । तदभिव्यञ्जकमित्यर्थः । यथैतत्तथोक्तम् । व्याकरणादिपदाच्छिष्टप्रयुक्तत्वपरिग्रहः । *एवमेवेति* । तत्तदर्थपुरस्कारेण तत्तच्छब्दानां साधुत्वपर्य्यवसानलाभेनैवेत्यर्थः । *फलाजनकत्ववदिति* । क्षत्रियाऽधिकारिकृतस्यैव तस्य फलश्रवणादिति भावः । *साधुत्वमिति* । गवाद्यर्थपुरस्कारेणैव गवादिशब्दानां प्रयोगे पुण्यजनकत्वरूपं साधुत्वमित्यर्थः । ननु आधुनिकदेवदत्ताद्यर्थपुरस्कारेण देवदत्तादिशब्दानां शास्त्रे व्युत्पादनात्तेषां देवदत्तादौ साधुता न स्यादत आह— *आधुनिकेति* । *द्व्यक्षरमिति* । "घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा पुरुषस्य नाम कृतं कुर्य्यान्न तद्धितम्" इति भाष्यस्थस्मृत्येत्यर्थः । तत्तद्देशभाषाऽनुसारेण "क्रियमाणानां नाम्नां तु शास्त्राव्युत्पन्नत्वादसाधुत्वमेवेति भावः । *गौणानामिति* । शुक्लादिशब्दानामित्यर्थः । *गुणे*—स्वशक्ये शुक्लादिरूपे ॥

व्युत्पादनादिति ॥ "गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्" इति स्मृत्या "गुणे शुक्लादयः पुंसि" इत्यादिकोशेन चेत्यस्यादिः । *तत्पुरस्कारेण* । नीलाऽऽद्यर्थपुरस्कारेणेत्यर्थः ॥ *प्रवृ

---

(१) अर्थविशेषनिबन्धनत्वात्साधुत्वस्येति भावः ।

(२) अपभ्रंशास्तु न तदर्थे व्युत्पन्ना इति न साधव इतिभावः ।

(३) **गौणानामिति** । सिंहो माणवक इत्यादौ सिंहादिशब्दानां तेषां स्वमते लाक्षणिक-

आधुनिकलाक्षणिकानां त्वसाधुत्वमिष्टमेव । अत एव 'ब्राह्मणाय देहि' इत्यर्थे 'ब्राह्मणं देहि' इत्यादिकं लक्षणयापि न साधुरित्यादि विस्तरेण प्रपञ्चितं (१)भूषणे ॥ ३८ ॥

अतिरिक्तशक्तिग्रहोपायमाह—

सन्बन्धिशब्दे सम्बन्धो योग्यतां प्रति योग्यता ॥
समयाद् योग्यतासंविन्मातापुत्रादि(२)योग्यवत् ॥३९॥

त्तौ*—गुणिनि प्रयोगे । शक्याऽर्थस्य बाधे अन्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानात्तैर्लक्ष्यार्थोपस्थापनेऽपि शक्यार्थमादाय तेषां साधुत्वं नानुपपन्नम् । शक्याऽर्थपुरस्कारेण तेषां शास्त्रव्युत्पन्नत्वादित्यर्थः । गौणपदस्य निरूढलाक्षणिकपदोपलक्षणत्वाच्च न गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गादिपदानामसाधुत्वमितिभावः ॥ *आधुनिकानामिति* ॥ ऐच्छिकयत्किञ्चित्सम्बन्धेन शास्त्रकृतां तात्पर्याऽविशेषेण प्रयुक्तानामित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु शक्तिग्राहकयोः कोशव्याकरणयोर्विद्यामानत्वाच्छक्तिग्रहोपायकथनं व्यर्थमत आह—*अतिरिक्तेति* ॥ कोशव्याकरणाभ्यामतिरिक्तो यः शक्तिग्रहोपायस्तमित्यर्थः । तथाचाऽनधीतव्याकरणानां तेन शक्तिग्रहाऽसम्भवात् तदर्थं व्यवहाररूपमप्युपायमाहेतिपर्य्यवसानान्न वैयर्थ्यमिति भावः । एतेन ग्रन्थकृताऽतिरिक्तशक्तेरनङ्गीकारेण तद्ग्रहोपायप्रदर्शनं व्यर्थमित्याशङ्कापि समाहिता । विषयपदाध्याहारेण मूलं व्याचष्टे—*सम्बन्धो विषय इति* ॥

तथाचाऽयमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारे सम्बन्धो विषयः । योग्यतां प्रति इदमत्रयोग्यमिति योग्यताव्यवहारे योग्यताविषयो यतोऽतः समयात् तद्व्यवहाराद्योग्यतायां बोधकतारूपशक्तेः । *संवित्* । ज्ञानं भवतीत्यर्थः ।

तत्र दृष्टान्तो—*मातापुत्रादियोग्यवदिति* ॥ यथाऽयमेतत्सम्बन्धीति व्यव-

---

त्वाच्च । किञ्च शक्यार्थे एव पदसाधुत्वं पदान्तरसम्बन्धे पश्चाज्जाते लक्षणया बोध इति ध्येयम् । क्रौर्यादिगुणयोगात्पुरुषे आगतानां=प्रवृत्तानामित्यर्थः "तत आगत" इत्यण् ।

(१) **भूषणे इति** । अपभ्रंशानां वाचकत्वेऽपि न प्रातिपदिकसंज्ञा । साधुत्वस्याप्युद्देश्यतावच्छेदकत्वात् । अत एव सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियम इति वार्तिककृतोक्तम् । साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे इति च भाष्ये उक्तमित्यादि तत्र विवेचितम् ।

(२) क्वचिन्मातापित्रादियोगवत् इतिपाठः । स च न युक्तः ।

सम्बन्धो विषयः । योग्यतां प्रति योग्यता–सम्बन्धिशब्दं प्रति योग्यता विषय इति । समयाद्–व्यवहारात् , योग्यतासंवित् शक्तिग्रहः । घटपदमत्र योग्यमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारात् , सा ग्राह्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति(१)वैयाकरणभूषणसारे शक्तिनिर्णयः ॥ ६ ॥

हारस्तर्योजन्यजनकभावनिश्चायकस्तद्वदित्यर्थः ।

अन्ये त्विदं हरिपद्यमित्थं व्याचक्षते । सम्बन्धिशब्दे अयमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारे योग्यतां प्रति अर्थबोधजनकताऽवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपयोग्यताव्यवहारनिरूपितो यस्तादात्म्यलक्षणो अन्यो वा सम्बन्धः स एव योग्यताऽपरपर्य्यायो विषय इति शेषः । स चानादिर्वृद्धव्यवहारापरपर्य्यायोऽस्मदादिसमयान्निश्चीयते, न तु बोधजनकत्वमेव शक्तिरेतद्बोधजननेऽयं योग्य इति व्यवहारात् । अत एवैतच्छेषे–

सति प्रत्ययहेतुत्वं सम्बन्धे उपपद्यते ।
शब्दस्याऽर्थं यतस्तस्मात् सम्बन्धोऽस्तीति गम्यते ॥

इत्यन्तेनोक्ताऽर्थः स्पष्टीकृत इति । अधिकमन्यतोऽवधार्यम् ॥ ३९ ॥

इति भूषणसारदर्पणे शक्तिस्वरूपनिरूपणम् ॥ ६ ॥

---

(१) क्वचित् कौण्डभट्टकृते इतिपाठः ।

॥ अथ नञर्थनिर्णयः ॥

नञर्थमाह—

नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात् सर्वनामता ।
आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं न ह्यसोऽप्यतिसर्ववत् ॥४०॥

नञ्समासे अपरस्य-उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात् सर्व्वनामता सिद्ध्यतीति शेषः । (१)अत एव आरोपितत्वमेव नञ्द्योत्यमिति । अभ्युपेयमिति शेषः ।

अयम्भावः—असर्व्व इत्यादावारोपितः सर्व्व इत्यर्थे सर्वशब्दस्य प्राधान्याऽबाधात् सर्वनामता सिद्ध्यति । अन्यथा अतिसर्व्व इत्यत्रेव

अथ नञर्थनिर्णयः ।

"समासे खलु भिन्नेव" इत्यत्र पङ्कजशब्दवदिति वदता समासे तद्घटकप्रत्येकशक्तिसहकृतसमुदायशक्तेर्व्यपेक्षात्वमङ्गीकृतम् । तच्चाऽनुपपन्नम् । यत्र समासघटकप्रत्येकपदस्याऽनर्थकत्वं तत्र प्रत्येकशक्तिसाचिव्याऽसंभवात् यथा नञ्समासघटकनञः ।

द्वयोरर्थाऽभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते । इत्युक्तेः ॥

एवञ्च जहत्स्वार्थावाद इवेदृशस्थले उत्तरपदार्थाऽदिप्राधान्यस्य स्वरसतोऽनुपत्तिरपीतीमां शङ्कां परिहर्त्तुं नञर्थनिरूपणमित्याह-*नञर्थमिति* ॥ मूले ॥ * नञ्समास इति* ॥

अयम्भावः-'घटो न पटो' 'घटो नाऽस्ति' इत्यादावभावशाब्दबोधस्य सार्वजनीनप्रसिद्धिसिद्धत्त्वान्नञाऽभावार्थकत्वमावश्यकम् । तथाचोत्तरपदार्थप्राधान्यादिव्यवस्था सुलभा । यद्यपि घटो नेत्यादावभावविशेष्यक एव बोधस्तथाप्यऽसर्व इत्याद्यनुरोधेनारोपितत्वार्थकत्वमपि नञोऽङ्गीकरणीयमिति शेषपूरणेन व्याचष्टे सारे-*सिद्ध्यतीति* ॥ *अत एवेति* ॥ प्राधान्यानुपपत्तेरेवेत्यर्थः ॥

ननु नञस्तत्राभावार्थकत्वे कथं प्राधान्यानुपपत्तिरित्यतोऽभावार्थमाह—*अयम्भाव इति* ॥ अन्यथा आरोपितत्वार्थकत्वानभ्युपगमे भेदार्थकत्व इति यावत् ॥

---

(१) अत एवेत्यादि । उत्तरपदार्थप्राधान्यानुरोधादेव आरोपित ब्राह्मणत्वादि ब्रह्माणादिपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यब्राह्मणादिपदघटकतया द्योत्यत इत्यर्थः ।

सा न स्यात् । घटो नास्तीत्यादावभावविषयकबोधे तस्य विशेष्यताया(१) एव दर्शनात् । अस्मद्रीत्या च स आर्थो बोधो मानसः ।

तथाचासर्व्वस्मै इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गो नेति । अत्र चारोपितत्वमा-(२)रोपविषयत्वम् । आरोपमात्रमर्थो; विषयत्वं संसर्ग इति निष्कर्षः । द्योत्यत्वोक्तिर्निपातानां द्योतकत्वमभिप्रेत्य ॥ ४० ॥

'घटो नास्ति' 'अब्राह्मण' इत्यादावारोपबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात् । अत्र चारोपितत्वमारोपविषयत्वम् । आरोपमात्रमर्थो; विषयत्वं संसर्ग इति निष्कर्षः । द्योत्यत्वोक्तिर्निपातानां द्योतकत्वमभिप्रेत्य ॥ ४० ॥

सा—सर्वनामसंज्ञा ॥ *न स्यादिति* । असर्व इत्यत्र नञोऽभेदार्थकत्वे तत्र प्रतियोगितया सर्वपदार्थस्योपसर्जनत्वेन संज्ञोपसर्जनानां सर्वादिबहिर्भूतत्वेनाऽतिसर्व इत्यादाविव तदप्रवृत्तेरिति भावः । ननु भेदप्रतियोगी सर्व इति तत्र बोधाभ्युपगमान्नोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यहानिरत आह—*घटो नास्तीत्यादाविति* ॥ *तस्य*—नञर्थस्य ॥ नञर्थाऽभाववत्त्वस्य विशेष्यतायां तन्त्रत्वादिति भावः ।

ननु तवाप्यघटः पट इत्यतो घटभिन्नः पट इति सर्वसिद्धप्रतीत्यनुपपत्तिरत आह—*अस्मद्रीत्येति* ॥ *स*—भेदबोधः ॥ *आर्थ इति* ॥ अर्थादुपस्थितिविषयादागत इत्यर्थः ॥ *मानस इति* । तत्र शाब्दत्वप्रत्ययत्वसिद्ध एवेति भावः । नन्वसर्वशब्दस्य सर्वनामत्वाभावे का क्षतिरत आह—*तथा चेति* ॥ *अत्र चेति* ॥ आरोपितत्वं नञ्वाच्यमिति कल्पे चेत्यर्थः ॥ *निष्कर्ष इति* ॥ विषयत्वस्य संसर्गमर्य्यादयैव लाभादनन्यलभ्यारोपस्यैव नञर्थत्वं न त्वारोपविषयत्वस्य गौरवादिति भावः । नन्वारोपस्य वाच्यत्वाभ्युपगमे द्योतकताप्रतिपादकमूलविरोधोऽत आह—*द्योत्यत्वोक्तिरिति* ॥ वाच्यस्याऽपि तस्य विशेषणतैव नाभाववद्विशेष्यतेति सूचयितुमेव तथोक्तिरिति भावः ॥ ४० ॥

घटो नास्तीति ॥ यद्यपि समासयोग्यनञ एवारोपाऽर्थकत्वं मूले उक्तम्, तथापि घटो नाऽस्तीत्युक्तिरत्रेव तत्राऽप्यारोपानुभव इति दृष्टान्तार्थत्यवधेयम् । नञ्द्योत्यमित्यत्र नञो विशेषणतया व्यवधानेन चोपस्थितत्वेऽपि तत्पदादीनां बुद्धिस्थपरा-

---

(१) 'घटो नाऽस्ती' इत्यत्र 'घटाभावोऽस्तित्वाश्रयः इत्याकारकः 'घटकर्तृकसत्ताभाव' इत्याकारको वा बोधोऽनुभवसिद्ध इति ।

(२) **आरोपविषयत्वमिति** । अयम्भावः—'अब्राह्मण' इत्यत्र आरोपविषयत्वं नञर्थः । तस्य चोत्तरपदार्थे ब्राह्मणेऽन्वयः । आरोपश्च प्रत्यासत्या प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रकारक एव गृह्यते । एवं च आरोपविषयत्ववान् ब्राह्मण इति बोधः ।

रुद्धत्वात्पक्षान्तरमाह—

अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् ।
विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्त्ववधार्य्यताम् ॥४१॥

तदर्थो नञर्थः अर्थपदं द्योत्यत्ववाच्यत्वपक्षयोः साधारण्येन कीर्त्तनाय(१) ॥ *भाष्यस्येति* ॥ तथाच नञ्सूत्रे महाभाष्यम्–"निवृत्तपदार्थकः" इति । निवृत्तं पदार्थो यस्य । "नपुंसके भावे क्तः" (पा० सू० ३।१।११४) इति क्तः । अभावार्थक इत्यर्थः ।

यत्तु—निवृत्तः पदार्थो यस्मिन्नित्यर्थः । सादृश्यादिनाऽध्यारोपितब्राह्मण्याः क्षत्रियादयोऽर्थाः यस्येत्यर्थ इति कैय्यटः, तन्न । आरोपितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेर्नञ्वाच्यत्वात् ।

मर्शकत्वात्तदा तत्परामर्शो नाऽनुचित इत्याह—*तदर्थो नञर्थ इति* ॥ *साधारण्येनेति* ॥ प्रकृतेऽर्थपदस्य तज्जन्यबोधविषयपरतया पक्षद्वयसंग्रहः । तत्रासति बाधके वाचकत्वमेव सति तु तस्मिन् द्योतकतापीति भावः ॥ *नञ्वाच्यत्वादिति* ॥

यद्यप्युत्तरपदार्थप्राधान्येन नञ्तत्पुरुषस्य ब्राह्मणमात्रस्याऽऽनयनं प्राप्नोति । नञः प्रयोगान्नञर्थविशिष्टस्यानयनं भविष्यति । "कः पुनरसौ नञर्थो ? निवृत्तपदार्थकः । ब्राह्मणदृष्टस्य गौरत्वादेर्दर्शनाद् दृष्टोपदेशाद्वा पूर्वमब्राह्मणोऽयमित्यध्यवस्यति । ततः पश्चादुपलभते नाऽयं ब्राह्मण इति । ततो ऽब्राह्मणोऽयमिति प्रयुङ्क्ते । अतश्च तद्दृष्टगुणदर्शनाद् दृष्टोपदेशाद्वा ब्राह्मणत्वाद्यध्यवसायपूर्वकमेव नाऽयं ब्राह्मण इति ज्ञानम् । नह्ययं कालवर्णमापणे दृष्ट्वाऽध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति । यथास्थितं वस्तुतत्त्वं तस्य निर्ज्ञातं भवति" इति नञ् सूत्रभाष्यपर्य्यालोचनया कैयटोक्ताऽर्थस्यैव साधुत्वं लभ्यते । तथापि तद्भाष्यस्याऽभेदप्रत्यक्षे क्वचिद् योग्याऽनुपलब्धेर्हेतुत्वप्रदर्शनपरतयैवोपपत्तेर्नञ आरोपवाचकत्वे तदुपष्टम्भकत्वाऽभावात् । अन्यथाऽत्यन्ताऽसदृशे उक्तयुक्त्या तदारोपासम्भवेन तत्र नञर्थस्तदर्थकत्वासम्भवादघटः पट इत्यनापत्तेः । 'प्रतियोग्यभावाऽन्वया तुल्ययोगक्षेमौ' इति तान्त्रिकोक्तेर्नीलो घट इत्यादौ तादा-

---

(१) ननु द्योत्यार्थाभावस्य विशेष्यत्वस्वीकारे "हेतुमति च" इतिसूत्रभाष्यीयद्योत्यार्थानां विशेषणत्वमेवेति सिद्धान्तभङ्गापत्तिरिति चेत्, उभयपक्षत्वावच्छेदेन विशेष्यविशेषणत्वं स्वीक्रियते, नतु प्रत्येकपक्षत्वावच्छेदेन, तेन वाचकत्वपक्षे विशेष्यत्वं द्योतकत्वपक्षे विशेषणत्वमेवेति नोक्तभाष्यविरोध इति बोध्यम् ।

त्म्येन घटांऽशे नीलपदार्थभानान्नञ्समभिव्याहारे तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ननीलाभावबोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्य नञोऽभावार्थकत्वं विनाऽनुपपत्तेर्नेदं रजतमिदं रजतमिति वाक्यजन्यबोधयोस्तत्तदभावानवगाहितया परस्परप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाऽनापत्तेश्च नञो भेदार्थकत्वमावश्यकम् ।

नच नञो भेदार्थकत्वेऽब्राह्मणमानयेत्यादितो ब्राह्मणभिन्नलोष्टादेरपि बोधाऽऽपत्तिः । न चेष्टापत्तिः । "न ह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृती भवति" इति भाष्यविरोधादिति वाच्यम् । घटत्वेन घटार्थकघटपदात् सन्निहितव्यक्तिबोधवत् प्रकरणादिना ब्राह्मणभिन्नमात्रार्थकाद् ब्राह्मणपदात् क्षत्रियादेरेव बोधसम्भवात् । तस्मादघटो न पट इत्याद्यसमस्ते नञोऽभेद एव शक्तिभेदत्वस्याखण्डोपाधितया तस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वे लाघवात् । समासघटकस्य तस्य तूत्तरपदस्य तद्भिन्ने लक्षणायां तात्पर्य्यग्राहकत्वमेव ॥

नच "न ब्राह्मणैरेतैरुपद्रुतम्" इत्यादौ नञो भेदार्थकत्वे तत्प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वाऽनुपपत्तिः । सामानाधिकरण्याभावादिति वाच्यम् । प्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदाऽन्वयबोधौपयिकाङ्क्षायां सत्यामेव नञा भेदबोधने तयोः समानविभक्तिकत्वस्य तदुपजीव्यत्वात् । एवञ्च नञा भेदबोधनं प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिवाचकत्वनियामकम् । अत एव 'भूतले न घट' इत्यादौ न भेदबोधः ।

दृश्यते च—"यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेषु" इत्यत्र नञा पर्य्युदासबोधः । उक्तवाक्ये यजतिशब्दो यागस्वरूपवचनः । तथाचाऽनुयाजभिन्नेषु यागेषु येयजामहशब्दवन्मन्त्रं करोति = उच्चारयतीत्यर्थः । अत एवात्रानुयाजभिन्नेषु यजतिषु येजजामह पदवन्मन्त्रप्रयोगरूपैकाऽर्थविधानादेकविधेयार्थकत्वरूपैकवाक्यत्वमुपपद्यते । अन्यथा यागेषु येयजामहपदवन्मन्त्रविधानमनुयाजेषु निषेधविधानमिति विधेयद्वयार्थकत्वरूपवाक्यभेदापत्तेर्येयजामहपदानुषङ्गकल्पने गौरवाच्चेति भावः ॥

अन्येतु शास्त्रविहितप्रतिषिद्धत्वात्, (१)षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पापत्तेर्नाऽनुयाजेष्वित्यत्र नञः प्रतिषेधार्थकत्वम् । तथाहि-क्रियायाः कारकसाकाङ्क्षत्वाद् विनिगमनाविरहेण सकलकारकविशिष्टां प्रतियोगिभूतां भावनामुद्दिश्याऽभावविधिस्तत्र वाच्यः । एवञ्चोद्देश्यस्य प्रसिद्ध्यर्थं तत्प्राप्तिरपेक्षिता । प्राप्तिसापेक्षत्वात् प्रतिषेधस्य । प्राप्तिश्च-क्वचिद्रागतो, यथा "न कलञ्जं भक्षयेत्" इति । तत्र कलञ्जभक्षणादे रागत

---

(१) षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पापत्तेरिति । अत्र दृष्टान्तस्पष्टार्थस्तु "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" । "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" इति उभयविधो विधिर्दृश्यते । तत्र "अतिरात्रे षोडशिनं" इति वाक्यविहितषोडशिग्रहणं "नातिरात्र" इति वाक्येन निषिध्यते इति अचरितार्थशास्त्रप्राप्तनिषिद्धत्वाद्विकल्पप्रसक्तिः । अत्र षोडशी=पात्रविशेषः । अतिरात्रश्च-यागविशेषः ।

इष्टसाधनत्वाऽवगत्या प्रसक्तायाः कलञ्जभक्षणभावनाया निषेधशास्त्रेण निवृत्तिविषयत्वेऽवगतेऽर्थात् तद्विषयकलञ्जभक्षणस्यानिष्टसाधनत्वाक्षेपात् ततो निवृत्तिः। प्रकृते तु 'ये यजामहङ्करोति, इति शास्त्रादेव सा। एवञ्च निषेधस्य शास्त्रविषयत्वेन प्राबल्यवद् विधिशास्त्रस्याऽप्युपजीव्यत्वेन प्राबल्यान्निषेधेन विधेरत्यन्तबाधायोगाद् विकल्प एव प्राप्नोति

विकल्पे च 'व्रीहिभिर्जुहोति' 'यवैर्वा जुहोति' इत्यादौ प्रथमं व्रीह्यनुष्ठाने वेदस्य विपर्य्यासरूपमितिजनकत्वासम्भवाद्यवशास्त्रस्याप्राप्ताप्रामाण्यस्वीकारः, प्रतीताप्रामाण्यपरित्यागश्चेति दोषद्वयम्। प्रयोगान्तरे यवोपादाने यवशास्त्रस्य स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागः परित्यक्तप्रामाण्योपादानञ्चेति दोषद्वयमिति चत्वारो दोषाः। पुनस्तृतीये प्रयोगे व्रीह्युपादाने व्रीहिशास्त्रस्य स्वीकृताऽप्रामाण्यपरित्यागस्त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति दोषद्वयम्। चतुर्थे यवोपादाने व्रीहिशास्त्रस्यास्वीकृताप्रामाण्यस्वीकारः; स्वीकृतप्रामाण्यत्यागश्चेति दोषद्वयमिति चत्वारोऽन्येऽपीत्यष्टदोषविकल्पापत्त्या नञनुयाजपदाभ्यामनुयाजभेदो बोध्यते। सोऽयं पर्य्युदासः। अस्मिंश्च पक्षे येयजामहो न कर्त्तव्यतया विधीयते। 'यजतिषु येयजामहङ्करोति' इत्यनेनैव तद्विधानात्। किन्तु सामान्यशास्त्रविहितयेयजामहमनूद्य तस्याऽनुयाजव्यतिरिक्तविषयता बोध्यते।

तथाच सामान्यशास्त्रस्य विशेषविधिसापेक्षत्वान्नानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणादनुयाजव्यतिरिक्तेषु येयजामहः कर्त्तव्यतया प्रतीयतेऽनुयाजेषु तु न कर्त्तव्यतया प्राप्तो, नाऽपि प्रतिषिद्धः स इति न विकल्पः। नच नञा निषेधबोधनेऽपि पदशास्त्रेणाऽऽहवनीयशास्त्रस्येव, (१)नाऽनुयाजेष्विति विशेषशास्त्रेण 'यजतिषु येयजामहङ्करोति'इतिसामान्यशास्त्रस्य बाधान्न विकल्प इति वाच्यम्।

परस्परनिरपेक्षयोर्हि बाध्यबाधकभावः। पदशास्त्रेणाऽऽहवनीयशास्त्रस्यानपेक्षणात् स उचितः। निषेधशास्त्रस्य तु प्रतियोगिप्रसिद्ध्यर्थमस्त्यपेक्षा विध्यर्थस्य। "प्रसक्तं हि प्रतिषिद्ध्यते"इति न्यायात्तेन तद्बाधाऽसम्भवात्; किन्तूक्तयुक्त्या विकल्प एव। तथा च द्विरदृष्टकल्पनाप्रसङ्गोऽपि। विधेर्ह्येवं ज्ञायते। यदनुयाजेषु येयजामहकरणेन कश्चनोपकारो भवति; निषेधाच्च तदकरणादनृतवदनाकरणादिव (२)दर्शपूर्णमासयोः। स चोपकारो दृष्टरूप एवेत्यतोऽपि विकल्पो न युक्त इत्याहुः॥

अत्र केचित्-निषेधशास्त्राऽनालोचनेन सामान्यशास्त्रालोचनमात्रेण भ्रमात्मकप्रतियोगिप्रसिद्ध्याऽभावबोधनसम्भवेन विकल्पाऽप्रसक्तेः। विशेषनिषेधे समान्यविधेस्तदितरपरत्वस्य 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं,कौण्डिन्याय न दातव्यम्'इत्याद। व्युत्पत्तिसिद्धत्वाच्च।

---

(१) "आहवनीये जुहोति" इति सामान्यशास्त्रप्राप्तहोमाधिकरणं "पदे जुहोति" इति विशेषशास्त्रेण यथा बाध्यते तद्वदिति।

(२) यथा दर्शपूर्णमासयागे "नानृतं वदेत्" इति श्रूयते। तत्रानृतवदनाकरणेन न किञ्चिददृष्टं प्रयोजनं लभ्यते; किन्तु यागे कश्चनादृष्ट उपकार एवेति यथा कल्प्यते तथेति भावः।

अन्यथा (१)सादृश्यादेरपि वाच्यतापत्तेः । यत्तु—

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥

इति पठित्वा, अब्राह्मणः, अपापम्, अनश्वः, अनुदरा कन्या, अपशवो वा अन्ये गोऽश्वेभ्यः, अधर्म इत्युदाहरन्ति । तत्त्वा(२)र्थिकार्थमभिप्रेत्येतिस्पष्टमन्यत्र ।

न च तत्रापि पर्य्युदास एव नञा बोध्यते । नञा पर्य्युदासबोधने विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्येव तयोः समानवचनस्यापि तन्त्रत्वात्, तस्य प्रकृतेऽभावात् । अन्यथा 'न महतो राज्ञः' इत्यादाविव न महतां राज्ञः इत्यादावपि महद्भेदप्रतीत्यापत्तिः । 'एको न द्वौ' इतिवत् कथञ्चित् समर्थनेऽपि द्वितीयस्य दातव्यमित्यस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गश्च 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं कौण्डिन्याय न' इत्यादौ । अत एव कौण्डिन्यभिन्नब्राह्मणोद्देश्यकदधिदानबोधसम्भवादित्याहुः ।

विकल्पप्रसक्तिरूपदोषाऽभावेऽपि वाक्यभेदाऽऽपत्तेर्जागरूकतया समानविभक्तिकत्वादेस्तद्बोधनियामकस्य सत्त्वेन च नञः पर्य्युदासाऽर्थकत्वमेव, नाऽनुयाजेष्वित्यत्रोचितमिति तु परे ॥

प्रकृतमनुसरामः ॥ *अन्यथेति* । लाघवाऽनादरेणाऽऽरोपितत्वस्य नञ् वाच्यत्वाऽभ्युपगमे इत्यर्थः । सादृश्यादेरित्यादिना पठिष्यमाणाऽल्पत्वादेः सङ्ग्रहः; अब्राह्मण इत्यादेर्ब्राह्मणसदृशः, पाकाभावोऽश्वभिन्नोऽल्पोदरा गवाश्वेतरा पशवोऽप्रशस्ता धर्मविरुद्ध इत्यादिक्रमेणाऽर्थः । ननु सादृश्यादेरवाच्यत्वे कथं ततस्तद्बोधोऽत आह— *तत्त्विति* । तत्पठनं त्विति‌त्यर्थः ॥ *अभिप्रेत्येति* । भेदप्रतियोगित्वप्रकारकब्राह्मणादिबोधाऽनन्तरभाविमानसबोधमभिप्रेत्येत्यर्थः ॥

ब्राह्मणादिबोधस्य तत्तत्पदादेव सम्भवाद्भेदप्रतियोगित्वेन ब्राह्मणादिबोधनाय यद् ब्राह्मणादिपदोपादानं तत्सादृश्यादिना क्षत्रियादिबोधनार्थमित्यूहमूलकक्षत्रियादिबोधस्य भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यादिशक्याऽर्थबोधोत्तरमेव सम्भवादिति भावः । तद्बोधे शाब्दत्वप्रत्ययस्याऽनुभवाल्लक्षणयैव सादृश्यादिना ब्राह्मणादिबोध इति

---

(१) **सादृश्यादेरपीति** । सादृश्यादेरपि 'अब्राह्मण' इत्यादौ प्रतीयमानत्वाद्वाच्यतापत्तेरित्यर्थः ।

(२) **आर्थिकार्थमिति** । आरोपितो ब्राह्मण इत्यादिशाब्दबोधोत्तरं सादृश्यादेर्मानसबोधो भवति । अनुदरेत्यादावल्पत्वादिहेतुकोदराभावारोपेण नञ्साचिव्यादारोपितोदरबुद्ध्या तन्मूलाल्पत्वादौ विभ्रान्तिः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

विशेषणमिति प्रतियोगिनीति शेषः । तथाचासर्वपदे सर्वनामसंज्ञा । "अनेकमन्यपदार्थे," "सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया" इत्यादावेकशब्दार्थप्राधान्यादेकवचननियमः । 'अब्राह्मण' इत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्यात् (१)तत्पुरुषत्वम् । 'अत्वं भवसि' 'अनहं भवामि'इत्यादौ पुरुषवचनादिव्यवस्था चोपपद्यते ।

अन्यथा त्वदभावो (२)मदभाव इतिवदभावांशे युष्मदस्मदोरन्वयेन युष्मत्सामानाधिकरण्यस्य तिङ्क्षवसत्त्वात् पुरुषव्यवस्था न स्यात् । अस्मन्मते च भेदप्रतियोगित्वदभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेत्य-

---

त्वन्ये । विशेषणस्य विशेष्याकाङ्क्षत्वादाह—*प्रतियोगिनीति* । एवं चाऽब्राह्मण इत्यादेः प्रतियोगितया भेदविशिष्टो ब्राह्मण इत्याद्याकारको बोध इति भावः । भेदस्य प्रतियोगितयोत्तरपदार्थान्वये उपपत्तिमाह—*तथाचेति* ।

सर्वनामता चेत्यादि—प्रथमान्तचतुष्टयस्योपपद्यते इत्यनेनाऽन्वयः । *सर्वनामता*-सर्वनामसंज्ञा । तदन्तविधिनेति शेषः । अन्यथा संज्ञोपसर्जनानां सर्वादित्वाभावे तदर्थस्य नञर्थविशेषणत्वे तत्संज्ञानुपपत्तिरिति भावः । अनेकमित्यादावेकभिन्नमिति बोधे स्वीक्रियमाणे एकप्रतियोगिकभेदवति द्वित्वस्य बहुत्वस्य वाऽवश्यम्भावे ततस्तद्बोधकद्विवचनबहुवचनयोरापत्तिरेकत्वार्थस्य तत्र बाधात्तद्बोधकैकवचनस्यानुपपत्तिश्चेति भावः ॥

तत्पुरुषत्वमिति । भेदविशेषणत्वे तदनुपपत्तिः स्यात् । *पुरुषेति* । तिबादि त्रिकसङ्केतिततत्पुरुषेत्यर्थः । *वचनेति* । एकवचनत्वादिरूपेत्यर्थः । "अयुवां भवथ" इत्यादौ युष्मदस्मदर्थाभावविशेष्यकबोधे अभावे द्वित्वाद्यर्थस्य बोधाद् द्विवचनाद्यनुपपत्तिः । भावनाऽन्वयिन्येव सङ्ख्याऽन्वय इति त्वदभ्युपगमेनाऽन्याऽर्थगतसङ्ख्यामादाय द्विवचनाद्युपपादनस्य कर्तुमशक्यत्वादिति भावः ।

अन्यथेति । नञर्थाभावस्योत्तरपदार्थाऽविशेषणत्वे तद्विशेष्यत्व इति यावद् । *पुरुषव्यवस्थेति* । "युष्मद्युपपद" (पा० सू० ४।१।१०५) इति सूत्रद्वयाऽविषयतया,

---

(१) तत्पुरुषत्वमिति । सति सम्भवे प्रायिकस्याप्युत्तरपदार्थप्राधान्यस्य तत्पुरुषे औचित्यमिति भावः ।

(२) मदभाव इति । त्वदभावो मदभावोऽस्तीत्यत्र यथा युष्मदस्मत्सामानाधिकरण्याभावान्न मध्यमोत्तमपुरुषौ भवतोऽपि तु प्रथमस्तदेकवचनमेव तद्वदत्वं भवसि अनहं भवामीत्यत्र युष्मदाद्यर्थस्य नञर्थान्योन्याभावे विशेषणत्वाभ्युपगमे स्यादिति ।

न्वयात् (१)सामानाधिकरण्यं नानुपपन्नमिति भावः ।

विशेष्यो वेति । प्रतियोगिनीति शेषः । अयम्भावः–गौणत्वेऽपि नञ्समासे, "एतत्तदोःसुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि" (पा० सू० ३६।१। ३२) इति ज्ञापकात् सर्वनामसंज्ञा नानुपपन्ना । 'असः शिव' इत्यत्र सुलोपवारणायाऽनञ्समास इति हि विशेषणम् । नच तत्र तच्छब्दस्य सर्वनामताऽस्ति । गौणत्वात् । अकोरित्यकच्सहितव्यावृत्त्या सर्वनाम्नोरेव तत्र ग्रहणलाभात् । तथाचानञ्समास इति ज्ञापकं सुवचम् ।

"शेषे प्रथमः" (पा० सू० ४।१।१०८) इत्यस्य प्रवृत्त्या प्रथमपुरुषस्यैवापत्तेरित्यर्थः । *नानुपपन्नमिति* । तथाचोक्तव्यवस्था सुलभेति भावः । ननु नञर्थभेदस्य प्रतियोगितयोत्तरपदार्थाऽन्वये अघटमानयेत्यत्र स्वभेदप्रतियोगित्वस्य घटे सत्त्वात्तद्बोधानन्तरं घटानयनस्याऽऽप्यापत्तिरत आह—मूले—*विशेष्यो वेति* । विशेषणाकाङ्क्षायामाह–सारे—*प्रतियोगिनीति* । उत्तरपदार्थरूपप्रतियोगिनीत्यर्थः ।

निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । उत्तरपदार्थरूपप्रतियोगिनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताश्रयो नञर्थ इति यावत् । ननु तर्ह्युत्तरपदार्थाऽप्राधान्ये पूर्वोक्तदूषणगणो दुष्परिहारोऽत आह–*अयम्भाव इति* । *गाणत्वेऽपीति* । नञ्समासघटकैतदाद्यर्थस्य नञर्थविशेषणत्वेऽपीत्यर्थः । *ज्ञापकादिति* । तत्सूत्रस्थान्नञ्समासग्रहणाज्ज्ञापकादित्यर्थः । ज्ञापकतामेव प्रपञ्चयति–*अस शिव इति ।

"एतत्तदोः" (पा० सू० ६।१।१३२) इत्यनेन परस्परसाहचर्य्यात् सर्वनामैतत्तद्भ्यां परस्य सोर्हलि लोपो विधीयते । नञ्तत्पुरुषाऽन्तर्गतैतत्तदोरुपसर्जनतया सर्वनामत्वाभावादेवानतिप्रसङ्गे व्यर्थं सदनञ्समासग्रहणं नञ्समासो गुणीभूतार्थस्यापि सर्वादेः सर्वनामताज्ञापनेन चरितार्थमिति भावः । साहचर्य्यज्ञापकत्वस्यासार्वत्रिकत्वं सूचयन् सूत्रे सर्वनाम्नोरेव ग्रहणे मानान्तरमाह—*अकोरिति* ।

असर्वनाम्नः सर्वनामविहिताकजसम्भवेन तत्पर्युदासात् सर्वनाम्नोरेव तयोर्ग्रहणं निश्चीयत इत्यर्थः । एतत्कल्पे एतत्तदुत्तरस्य सोर्हलि लोप इति सूत्राऽर्थः । अर्थद्वारकसम्बन्धाश्रयणेन व्याख्यानं तु पूर्वकल्पाभिप्रायेणोत्तरपदलक्षणाभिप्रायेण वेति

---

(१) सामानाधिकरण्यमिति । युष्मदादिसामानाधिकरण्यम् । युष्मदाद्यर्थगतसंख्याभिधायित्वमेव तत् सामानाधिकरण्यम् ।

"अनेकमन्यपदार्थे" इत्यादावेकवचनं (१)विशेष्यानुरोधात्। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे" (पा० सू० २।१।२) इत्यतोऽनुवर्तमानं सुब्ग्रहणं विशेष्यमेकवचनान्तमेव। किञ्चाऽनेकशब्दाद् द्विवचनोपादाने, बहूनां बहुवचनोपादाने द्वयोर्बहुव्रीहिर्न सिद्ध्येदित्युभयसंग्रहायैकवचनं जात्यभिप्रायमौत्सर्गिकं वा।

"सेव्यतेऽनेकया" इत्यत्रापि योषयेति विशेष्यानुरोधात् प्रत्येकं सेवनान्वयबोधनाय चैकवचनं, न तू(२)त्तरपदाऽर्थप्राधान्यप्रयुक्तम्। अत एव "पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः" इत्यादिकमपि सूपपादम्। अत्वं भवसीत्यादौ युष्मदस्मदोस्तद्भिन्ने लक्षणा। नञ् द्योतकः।

भावः। *विशेष्यानुरोधादिति*। असति विशेषानुशासने विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदसमानवचनकत्वानियमादिति भावः।

ननु विशेषणस्य विशेष्यसङ्ख्याविरुद्धसंख्यावत्त्वेऽपि विशेषणवाचकपदात्तद्वचनमित्यत्र प्रमाणाभावोऽत आह—*किञ्चेति*। नन्वनेकशब्दोपादानादेव द्वयोर्बहूनां वा तत्सिद्धेर्द्विवचनबहुवचनयोरपि समयपरिपालनार्थत्वसम्भवादेकवचनोपादानं व्यर्थमेवेत्यत आह—*औत्सर्गिकं वेति*। "एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते" इति, "न केवला" इतिनियममूलकवचनविहितमित्यर्थः। सति तात्पर्य्ये क्वचित् सार्थकमप्येकवचनमिष्यत एवेत्याह—*प्रत्येकमिति*। एकभिन्नत्वेनोपस्थितासु योषासु प्रत्येकं सेवनाऽन्वयबोधायेत्यर्थः। उपसंहरति—*न त्विति*। *अत एवेति*। अनेकशब्दस्यैकभिन्नाऽर्थकत्वादेवेत्यर्थः।

सूपपादमिति। भेदप्रतियोग्येकाऽर्थकत्वे तु तद् दुरुपपादं स्याद्। एकशेषेण समर्थनं त्वगतिकगतिरिति भावः। भाष्योदाहृते "नैकस्तिष्ठति" इति प्रयोगे जन इत्यध्याहार्यम्। प्रत्येकं स्थित्यन्वयबोधार्थं च तत्रैकवचनम्। अनेको जना इति त्व-

---

(१) **विशेष्यानुरोधादिति**। नन्वेवमवर्षा हेमन्त इत्यत्रापि हेमन्तरूपविशेष्यानुरोधादेकवचनान्तत्वप्रसङ्ग इतिचेद्, न। 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि' इति–भाष्ये एव समाधानात्। तत्र विशेष्यरूपाश्रयस्यैव प्रतियोगितयाश्रयस्य प्रतियोगिनोऽपि ग्रहणात्। एवं च नञ्समासस्य क्वचिदनुयोगिगते लिङ्गसङ्ख्ये क्वचित्प्रतियोगिगते भवत इति स्वीक्रियत इति न दोष इति तात्पर्यम्।

(२) **उत्तरपदार्थेति**। तथाच 'सेव्यतेऽनेकया' इतिप्रयोगानुरोधात् उत्तरपदार्थप्राधान्यं नास्थेयमेकवचनान्तस्यान्यथासिद्धत्वादिति भावः।

तथा च भिन्नेन युष्मदर्थे न तिङः सामानाधिकरण्यात् पुरुषव्यवस्था। त्वद्भिन्नाभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेति शाब्दबोधः।

एवं 'न त्वं पचसि' इत्यत्र त्वदभिन्नाश्रयक पाकानुकूलभावनाऽभावः। घटो नास्तीत्यत्र घटाभिन्नाश्रयकास्तित्वाभाव इति रीत्या बोधः। असमस्तनञः क्रियायामेवान्वयबोधात्(१)। स चाभावोऽन्त्यन्ताभा-

---

साध्वेव। उत्तरपदार्थप्राधान्यादिव्यपदेशस्तु प्रायिक इत्याद्यपि बोध्यम्। अत्वं भवसीत्यादिनाऽनहम्भवामीत्यादिर्गृह्यते। युष्मद इत्यस्मदोऽप्युपलक्षणम्। एवं त्वद्भिन्न इत्यत्रापि लक्षणेति तु नैयायिकाद्यनुसारेण। स्वमते तदनभ्युपगमात्। अत्वम्भवसीत्यादावारोपादिबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वान्नञ्समासे सर्वत्रोत्तरपदस्य स्वाऽर्थभिन्नलाक्षणिकत्वमेव युक्तमिति भावः॥

प्रसज्ज्यप्रतिषेधार्थकनञो व्यवस्थामाह–*एवं न त्वं पचसीत्यादि*॥ नञर्थे युष्मदर्थान्वये तु प्रकृते पुरुषव्यवस्था न सिद्ध्येदितिसूचयितुं पचसीति मध्यमपुरुषनिर्देशः। अधिकं त्वादावेवोक्तम्। इदमुपलक्षणं 'घटौ न स्त' इत्यादौ द्विवचनाद्यनुपपत्तेः। क्रियाप्रतियोगिकाभावविशेष्यकबोधे हेतुमाह–*असमस्तेति*॥ व्याख्यानात् नञस्तदर्थस्य प्रसज्ज्यप्रतिषेधस्य तादृशनञर्थाऽभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन बोधो, धातुजन्योपस्थितेर्भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वस्य पूर्वमुक्तत्वादिति भावः।

नन्वभावस्य केन रूपेण शक्यता। न तावदभावत्वेन। चैत्रो न पचतीत्यादावपि भेदबोधापत्तेः। प्रसज्ज्यप्रतिषेधत्वेन शक्यत्वेऽपि स एव दोषः। भेदस्याऽपि योग्याऽनुपलब्धिजन्यप्रत्यक्षविषयत्वात्। तदनुपस्थितावपि नञोऽभावबोधाच्चेत्यत आह–*स चेति*॥ अभावश्चेत्यर्थः॥ तथाच नञोऽन्योन्याभावत्वेनात्यन्ताभावत्वेन वाऽभावे शक्तिकल्पनान्न दोषः।

अत्यन्ताभावत्वेति। अन्तं = स्वप्रतियोगिनिष्ठाभावत्प्रतियोगित्वमतिक्रान्तो व्यभिचरितोऽत्यन्तः। सचासावभावश्चेति विग्रहः। तस्य भावस्तत्वम्। स्वप्रतियोगिनिष्ठस्वदृशाभावप्रतियोगित्वव्यभिचारीतियावत्। "अन्त्यो जघन्यं चरमम्" इत्य-

---

(१) अत्र क्रियाग्रहणं गुणस्याप्युपलक्षणम्। अत एव नञ्सूत्रे भाष्यकारेणोक्तम्— "प्रसज्य क्रियागुणा ततः पश्चान्निवृत्तिं करोति" इति। गुणोदाहरणं तु 'न न एकं प्रियम्' 'न सन्देहः' इत्यादि बोध्यम्। अत्रह्येकप्रियप्रतिषेधे न बहुप्रियप्रतीतिर्भवति। न सन्देह इत्यत्र सन्देहाभावप्रतीतिः। सन्देहप्रिययोर्गुणत्वादिति।

वत्वान्योन्याभावत्वादिरूपेण शक्यस्तत्तद्रूपेण बोधादित्याद्यन्यत्र-विस्तरः ॥ ४१ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे नञर्थनिर्णयः ॥ ७ ॥

मरेणाऽन्त्यशब्दस्य जघन्ये वृत्तिबोधनाज्जघन्यत्वं चोक्तार्थस्य जघनवृत्तिबोध्यत्वात् । घटात्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाववति घटवृत्तिधर्मे सत्त्वात्तत्त्वं तत्राऽक्षतम् । घटान्योन्याभावस्य तु स्वप्रतियोगिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगीत्वव्यापकत्वात्तद्व्यावृत्तिः । व्युत्पत्तिप्रदर्शनं चेदम् । लक्षणं त्वत्यन्ताभावस्य तादात्म्येतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् ॥ *अन्योन्याभावेति* ॥ अन्योन्यस्मिँस्तादात्म्येनाभावोऽभवनमिति व्युत्पत्त्या तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योन्याभावत्वम् । ताभ्यां शक्य इत्यर्थः ।

वस्तुतस्तु अत्यन्ताभावस्याभावत्वेनैव शक्यता, न तूक्तरूपेण, गौरवात् । तेन रूपेण बोधस्याननुभवाच्च । अत एव "तत्सादृश्यमभावश्च" इत्यत्राभावत्वेनैवात्यन्ताभावोपादानम् ।

नच नञः संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादिनाऽभावे शक्त्यनभ्युपगमे 'भूतले न घट' इति वाक्यजबोधस्य संयोगसम्बन्धेन भूतलविशेष्यकघटविशिष्टबुद्धेर्विरोधित्वानापत्तिस्तत्संसर्गावच्छिन्नतद्विशिष्टबुद्धौ तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहिन्या एव तदभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् ।

निरुक्ताभावत्वेन शक्तावपि संयोगादीनां लक्षणे तादात्म्येतरसम्बन्धत्वेनानुगतरूपेणैव निवेशनीयतया नञ्पदशक्त्याऽप्यभावे विशिष्यसंयोगाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वभानासम्भवात् प्रतिबन्धकत्वाऽनुपपत्तितादवस्थ्यात् । तादृशविशिष्टबुद्धिविरोधित्वाऽनुरोधेनाकाङ्क्षाबलादेव तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य विशिष्यप्रतियोग्यभावयोः सम्बन्धविधया भानस्योपगन्तव्यत्वात् ।

नन्वन्योन्याभावसाधारणाभावत्वस्य नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽन्योन्याभावे पृथक्शक्तिकल्पनानर्थक्यम् । नचाऽन्योन्याभावत्वप्रकारकबोधानुरोधात्तस्यापि शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनमावश्यकत्वम् । अन्यथा तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकोऽयं घट इति बोधे, नाऽयं घट इति वाक्यजबुद्धेरप्रतिबन्धकत्वापत्तेः । अन्योन्याभावत्वावगाह्यभावबुद्धेरेव तादृशबुद्धिविरोधित्वात् । घटाभाववानिति बुद्धेरपि तद्विरोधित्वापत्तेश्चेति वाच्यम् ।

तत्राभावत्वस्य नञ्पदशक्त्या तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य समानविभक्तिकप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षाबलेन लाभेन

तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्याऽन्योन्याभावत्वावगाहितयैव तत्तद्बुद्धेः प्रतिबन्धकत्वोपपत्तौ तेन रूपेण शक्तिकल्पनस्याऽकिञ्चित्करत्वात्।

न च नास्त्येव तदवच्छिन्ने शक्तिः पृथगुपादानं त्वभावसामान्यस्य नञर्थत्वालाभायैवेति वाच्यम्। तथा सति "नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः" इत्यस्यासङ्गत्यापत्तेरिति चेत्? स्यादेवम्। यद्यन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपं निर्वक्तुं शक्येत, तदेव नः संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया संयोगात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिः। सम्बन्धविधया तादात्म्यनिष्ठावच्छेदकतानिवेशेऽपि संयोगसंबन्धावच्छिन्नसंयोगधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽत्यन्ताभावातिव्याप्तिपतादवस्थ्यात् किन्त्वनुयोगिताविशेष एव। एवञ्च तादात्म्यस्याप्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वमपि प्रामाणिकम्। इह संयोगेन घटो नास्तीदिवदयं तादात्म्येन घट इत्यादिप्रत्ययात्। एवञ्च तादृशानुयोगिताविशेषप्रकारताकत्वमेवाभेदसम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकधीविरोधित्वे तन्त्रमिति तदनुरोधेन नञः पृथगन्योन्याऽभावे शक्तिरावश्यिकेति।

ननु नञोऽविशेषेणात्यन्ताभावबोधकत्वे 'भूतले न घट' इत्यादिवाक्यजबोधेऽत्यन्ताभावभानापत्तिः। न च नञ्पदजन्यात्यन्ताभावबोधेऽनुयोगिवाचकपदोत्तरसप्तमीसमभिव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यम्। 'चैत्रो न पचति' इत्यादिवाक्यजभावनात्यन्ताभावबोधे व्यभिचारेणोक्तकार्यकारणभावस्यैवासम्भवादिति चेत्?

अत्र वदन्ति–यत्र नञ्समभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिनोराधाराधेयभावसंसर्गबोधोपयिकाकाङ्क्षा; तत्रैव नञोऽत्यन्ताभावार्थकत्वोपगमेन नोक्तस्थले तद्बोधापत्तिः। तत्र नञ्समभिव्याहारे तादृशबोधौपयिकाङ्क्षाविरहात्। 'न पचति चैत्रो' 'नेदं चैत्रस्य' इत्यादौ नञ्समभिव्याहारे तिङर्थस्य कृत्यादेः प्रथमान्तपदोपस्थापितचैत्रादौ षष्ठ्यर्थस्वत्वस्येदंपदार्थ आधाराधेयभावबोधौपयिकप्रथमान्तपदादिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षायाः सत्त्वेन तत्र नञा कृत्याद्यभावबोधनसम्भवात्।

एवञ्च यत्र प्रतियोग्यनुयोगिनोराधाराधेयभावः सप्तमीं विनाऽनुपपन्नस्तत्राऽनुयोगिवाचकपदात् सप्तम्यपेक्ष्यते। यथा 'भूतले न घट' इत्यादौ। तदुक्तं दीधितिकृता–'वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं मैत्रस्येत्यादौ विभक्त्यर्थकृतिसम्बन्धादेरभावस्य बोधने नञा सप्तमी नापेक्ष्यते, अपेक्ष्यते च प्रातिपदिकार्थस्येति" इति।

न च 'चैत्रो न पचति' इत्यादौ नञाख्यातार्थभावनाभावबोधने, चैत्रौ न पचतश्चैत्रा न पचन्तीत्यादौ द्विवचनाद्यनुपपत्तिः। भवन्मते भावनाऽन्वयिनि संख्यान्वयनियमेन भावनान्वयिन्यभावे द्वित्वाद्यभावेन द्विवचनादिना तस्य बोधयितुमशक्यत्वात्। वैयाकरणमते तु तत्र धात्वर्थक्रियाभावस्यैव नञा बोधनेन द्वित्वादिविशिष्टचैत्रकर्त्तृकक्रियाभाव इति बोधाऽभ्युपगमेन तादृशानुपपत्त्यभावादिति वाच्यम्।

नञ्समभिव्याहारे भावनाभावान्वयिनि तिङर्थसङ्ख्यान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तराभ्युपगमेन द्विवचनाद्युपपत्तेः । त्वन्मन्तेऽपि यच्चैत्रकर्तृकः पाकोऽप्रसिद्धस्तत्र चत्रो न पचतीति प्रयोगानुपपत्त्या क्रियाप्रतियोगिकाभावस्य नञा प्रत्याययितुमशक्यत्वाच्च ।

न च तत्र नञा भेद एव बोध्यते । प्रतियोगितया चैत्रादिविशिष्टस्य तस्याऽऽख्यातार्थकर्त्तृत्वेनैवाऽन्वयान्न तादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नधात्वर्थप्रकारकबोधे असमस्तनञ्पदजन्योऽपस्थितेर्हेतुत्वस्यात्रैव व्यभिचारेण त्वत्सिद्धान्तव्याघातात् । नञ्समभिव्याहारे आख्यतार्थभावनाऽन्वय्यर्थकत्ववत् तत्समभिव्याहारे भावनान्वय्यर्थकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य युष्मदादौ सत्त्वान्न न त्वं पचसीत्यादौ मध्यमादिपुरुषानुपपत्तिः ।

यद्वा—नञ्समभिव्याहारे स्वबोधकर्तृत्वबोधकत्वम्, तत्समभिव्याहारे तु भूतपूर्वं तदादाय पुरुषोपपत्तिरित्याहुः ।

इदं त्ववधेयम्—नञ्समभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिनोर्यः सम्बन्धो भासते तत्समभिव्याहारे तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्तदनुयोगिनि भासत इति व्युत्पत्तेर्न 'भूतले न घटः' इत्यादावन्योन्याभावबोधस्तन्नियामकं त्वादावेवोक्तम् । परन्तु घटत्वादिविशिष्टोपस्थापकपदसमभिव्याहृतनञादिपदस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन घटप्रकारकाभावशाब्दत्वस्य, तथा नीलादिसाकाङ्क्षघटाद्युपस्थापकपदसमभिव्याहृतनञ्पदस्य नीलघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन नीलघटादिप्रकारकशाब्दबुद्धित्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वावगमान्न 'नीलघटो न घट' इत्यादिप्रयोगप्रसक्तिः, भवति च पीतो घटो न नीलघट इत्यादिप्रयोगोपपत्तिरित्याद्यन्यतोऽवधार्य्यमित्याशयवानाह—*इत्याद्यन्यत्र विस्तर इति* ॥ ४१ ॥

इति भूषणसारदर्पणे नञर्थनिरूपणम् ॥ ७ ॥

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचका इति नैयायिकमतमयुक्तम् । वैषम्ये बीजाभावादिति ध्वनयन्निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते—

द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा ॥
उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा ॥ ४२ ॥

येन हेतुना प्रादयो द्योतकास्तेनैव हेतुना चादयो निपातास्तथा=द्योतका इत्यर्थः । अयम्भावः–ईश्वरमनुभवतीत्यादावनुभवादिः प्रतीयमानो न धात्वर्थः । भवतीत्यत्राप्यापत्तेः । नोपसर्गार्थः । तथा सत्यप्रकृत्यर्थतया तत्राख्यातार्था(१)नन्वयापत्तेः । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः । अनुगच्छतीत्यादौ–अनुभवादिप्रत्ययापत्ते-

---

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

प्रासङ्गिकं निपातोपसर्गार्थनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति–*प्रादयो द्योतका इति* । द्योतकतारूपशक्तिमन्त इत्यर्थः । अत एव 'प्रजयति' इत्यादौ न प्रकर्षाद्यर्थस्य विशेष्यतेति भावः । मतान्तरे तु तात्पर्य्यग्राहकत्वं द्योतकत्वं वक्ष्यति । तत्र येनेत्यत्र यच्छब्दो नोत्तरार्द्धपठितहेतुमात्रपरामर्शकः; किन्तु हेत्वन्तरपरामर्शकोऽपीत्याह—*अयम्भाव इति* । *न धात्वर्थ इति* । न तत्प्रयोगाऽन्तर्गतधातुशक्य इत्यर्थः । *आपत्तेरिति* । अनुभवादिप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः । *नोपसर्गार्थ इति* । न तद्धातुसमभिव्याहृतप्रादिशक्य इत्यर्थः । *अनन्वयापत्तेरिति* । एतच्चानुभवादिमात्रप्रतीतिमभ्युपेत्य । वस्तुतस्तथा स्वीकारेऽक्रियार्थकत्वेन अनुभवादेर्धातुत्वानापत्तेरिति बोध्यम् ।

नन्वनुभवार्थकत्वेऽपि तस्य फलस्थानीयत्वेन तदन्वयिव्यापारसामान्याऽर्थकान्वादेर्न धातुत्वानुपपत्तिरत आह—*अनुगच्छतीत्यादाविति* । अत्रानोरनुभवाऽर्थकत्वे

---

(१) ननु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां लाघवात् उपसर्गे वाच्य एव सोऽस्त्विति शङ्कां परिहरति–अनन्वयापत्तेरिति ।

श्च । (१)न विशिष्टार्थः, गौरवात् । तथाच धातोरेव विद्यमानत्वादि-वाचकस्यास्तु लक्षणा, उपसर्गस्तात्पर्य्यग्राहक इत्यस्तु । तथा च तात्पर्यग्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति ।

तच्च चादिष्वपि तुल्यम् । चैत्रमिव पश्यतीत्यादौ सादृश्यविशिष्टं चैत्रपदं लक्ष्यम् । इवशब्द(२)स्तात्पर्य्यग्राहक इत्यस्य सुवचत्वादिति । तत्र स्वयं युक्त्यन्तरमाह–*उपास्येते हरिहरौ इति* ॥

तत्र ह्युपासनाकिमुपसर्गार्थो ? विशिष्टस्य ? धातुमात्रस्य वा ? नाद्यः । तथा सति (३)स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपस-

---

तदनुरोधेन गमेरपि व्यापारसामान्याऽर्थकताया एवाऽभ्युपेयतया तथा प्रतीतिदुर्वारा स्यादित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु संयोगाऽवरुद्धव्यापारेऽन्वर्थानुभवस्य बाधेनाऽन्वयासम्भवान्नाऽनोरनुभवाऽर्थकत्वसम्भावनेति भावः । *गौरवादिति* । विशिष्टानुपूर्व्याः शक्तताविच्छेदकत्वे गौरवादित्यर्थः । *तथाचेति* । धातूपसर्गविशिष्टानां प्रत्येकं प्रतीयमानानुभवार्थप्रतिपादकत्वासम्भवादिति समुदितार्थः । विद्यमानत्वादात्यादिनोत्पत्तिर्गृह्यते । लक्षणेत्यस्यानुभवादिरूपेऽर्थे इति शेषः । लक्षणाकल्पिकायास्तात्पर्य्यानुपपत्तेस्तात्पर्य्यग्रहाऽधीनतया तस्य चोपसर्गसमभिव्याहाराद्यायत्तत्वादित्यर्थः ।

नन्वेतावतोपसर्गस्य तात्पर्य्यग्राहकत्वमेव समायातं, न द्योतकत्वमत आह–*तथाचेति* ॥ तात्पर्य्यग्राहकत्वमेवेत्येवकारेण द्योतकत्वस्य वृत्त्यन्तरव्यवच्छेदः । अनुभवादिफले धातोस्तात्पर्य्यग्राहकत्वस्योपसर्गसमभिव्याहाराऽधीनत्वात् "उपसर्गाः क्रियायोगे" (पा० सू० १।४।५९) इत्यत्रापि क्रियाविशेषणीभूताऽर्थतात्पर्य्यग्राहकत्वमेव "उपसर्गाः क्रियायोगे" इत्यनेन विवक्षितमिति भावः । एतत्तत्वमग्रे वक्ष्यते । *तत्रेति* । द्योतकत्व इत्यर्थः । सकर्मकत्वस्येत्यनापत्तेरित्यनेनाऽन्वितम् ॥

---

(१) **न विशिष्टार्थ इति** । उपसर्गविशिष्टतत्तद्धातुवाच्यो नेत्यर्थः ।

(२) **तात्पर्येति** । अयमभिप्रायः–'प्रतिष्ठते' इत्यादिषु उपसर्गस्याभावे शक्तिस्वीकारे तु 'नामार्थधात्वर्थयोः' इति व्युत्पत्तिसङ्कोचेऽपि गमननिवृत्त्यभावरूपेणैव बोधः स्यान्नतु गमनत्वेनेति । तस्मात् गमनत्वेनानुभवसिद्धबोधनिर्वाहार्थं धातोर्लक्षणावश्यकी । लक्षणास्वीकारे च उपसर्गसमभिव्याहारवैयर्थ्यापत्तिभिया धातोः कस्मिन्नर्थे लक्षणा कर्तव्येत्यत्र तात्पर्यग्राहकत्वमेवोपसर्गाणां द्योतकत्वम् ।

(३) **स्वार्थेति** । अस् धातोरुपासनारूपफलवाचकत्वाभावेन स्वार्थेत्यादिरूपस्य सकर्मक-

कर्मकत्वस्यास्धातोरुपासनारूपफलवाचकत्वाभावादनापत्तेस्ततः कर्मणि लकारो न स्यात्। न द्वितीयो, (१)गौरवात्। तृतीये त्वागतं द्योतकत्वम्। तात्पर्य्यग्राहकत्वलाभादिति भावः। दृश्यते इत्यत्र कर्म्मणीति शेषः॥ ४२॥

तच्चादिष्वपि तुल्यमित्याह—

तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्म्मवाचकः॥
विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः॥४३॥

अन्यत्र=साक्षात्क्रियते अलङ्क्रियते, ऊरीक्रियते शिव इत्यादौ। अत्रापि धातोस्तत्तदर्थं कर्मणि लकारसिद्ध्यर्थं तत्तदर्थवाचकत्वं वाच्यमित्युपसर्गवत् द्योतकत्वममीषामपीत्यर्थः। यद्यपि कृधातोः सकर्म्मकत्वमस्त्येव, तथाप्येष्वर्थेषु सकर्म्मकता न स्यात्। अन्यथा

ननु माऽस्तु सकर्मकत्वमत आह—*तत इति*। उपोपसृष्टास्धातोरित्यर्थः। तथाचोपास्यते हरिरित्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः। *तृतीये त्विति*। धातुमात्रार्थ इति कल्पे त्वित्यर्थः। आगतमिति कर्त्तृक्तान्तम्। उपाद्यऽसमभिव्यहारे विना शक्तिं गम्धातोस्तादृशबोधादर्शनात्तस्येतरार्थपरतायामुपसर्गस्य नियामकत्वलाभादिति भावः॥ ४२॥

तच्चादिष्विति। तद्—द्योतकत्वम्॥ *तत्तदर्थेति*। (२)तत्तदर्थबोधकत्वमित्यर्थः। *अमीषामिति*। चादिनिपातानामपीत्यर्थः। *अस्त्येवेति*। घटः क्रियत इत्यादौ कर्म्मणि लकारदर्शनात् कृञः सकर्मकत्वानुपपत्त्या साक्षात्कारे लक्षणेति भावः। *एष्विति*। साक्षात्कारादिरूपार्थेष्वित्यर्थः। *अन्यथेति*। क्वचिदर्थान्तरमादाय कृञः सकर्मकस्य सर्वत्र तत्त्वाङ्गीकारे इत्यर्थः।

स्वस्यानापत्तेरिति योजना। उक्तं च वाक्यपदीये—

अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनम्।
धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव तु तादृशः॥ इति।

(१) **गौरवादिति**। विशिष्टस्य भ्वादिगणे पाठाभावाद्धातुत्वानापत्तिरपि दोषः। पाठकल्पनमपि न सम्भवति, द्विर्वचनाडादिव्यवस्थानुपपत्तेः।

(२) ननु—धातोस्तत्तदर्थे लक्षणा स्वीकार्येत्यनुपदमुक्तम्, तत् कथमत्र धातोर्वाचकत्वमितिकथनमिति शङ्कां निर्दलयति 'तत्तदर्थबोधकत्वमित्यर्थ' इतिकथनेन।

वायुर्विकुरुते, सैन्धवा विकुर्वते इत्यत्रापि स्यादिति भावः ।

अथोपासनासाक्षात्कारादिर्निपातार्थोऽस्तु, "साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः" इति कोशस्वरसात् । तदनुकूलो व्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु । (१)स्वस्वयुक्तनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्यापारवत्त्वं सकर्म्मकत्वमपि सुवचमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकावयुक्ताविति नेदं साधकमिति चेद् ? न ।

नामाऽर्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयाऽसम्भवेन निपातार्थधात्वर्थयोरन्वयस्यैवा(२)सम्भवात् । अन्यथा तण्डुलः पचतीत्यत्रापि कर्म्मतया तण्डुलानां धात्वर्थेऽन्वयापत्तेरिति ।

किञ्च प्रादीनां वाचकत्वे 'भूयान् प्रकर्षः' 'कीदृशो निश्चय' इतिवद्, भूयान् प्र; कीदृशो निरित्यपि स्यात् । अस्मन्मते प्रादेरनर्थकत्वान्न तदन्वय इत्यतो द्योतकता तेषां स्यादिति । साधकान्तरमभिप्रेत्याह—*विशेषणेति* ॥ शोभनः समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवच्छोभनश्च द्रष्टव्य इत्यस्यापत्ते(३)स्तुल्यसमाधेयत्वादितिभावः ।

वायुर्विकुरुत इति । विकारानुकूलव्यापारवाचकस्याऽपि सकर्मकतापत्त्या "अकर्मकाच्च" (पा० सू० १।३।३९) इति विहितात्मनेपदानुपपत्तिरिति भावः । 'उपास्यते गुरुः' इत्यादावुपाद्युपसर्गाणामुपासनाद्यर्थवाचकत्वेऽपि पूर्वोक्तसकर्मकत्वानुपपत्तिं परिहरति—*इदमिति* । सकर्मकत्वाऽनुपपत्तिरूपमित्यर्थः ॥ *साधकम्*–द्योतकत्वसाधकम् । व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणान्नेयमापत्तिरत आह—*किञ्चेति* । *इत्यपि स्यादिति* । अभ्युच्चयवादोऽयं चाद्युपस्थाप्यसमुच्चयस्य नित्यं समुच्चेयसाकाङ्क्षतया समुच्चेयार्थकपदप्रयोगं विना चादिप्रयोगासम्भवात् । शब्दशक्तिस्वाभाव्येन नित्यं धातुपरतन्त्रोपसर्गः स्वार्थस्य धात्वर्थविशेषणतयैव बोधनेन तदसमभिव्याहारे तत्प्रयोगस्याप्यसम्भवात् । अत एव वक्ष्यति—*तुल्यसमाधेयत्वादिति* ॥

ननु निपातानां वाचकत्वे "चार्थे द्वन्द्वः" (पा० सू० २।२।२९) इत्यादिसूत्रमेव

---

(१) स्वस्वयुक्तेत्यादि । स्वं धातुस्तद्युक्तनिपातश्च तयोरन्यतरस्यार्थभूतं यत्फलं तद्व्यधिकरणव्यापारवाचकत्वमित्यर्थः । (२) असम्भवादिति । अनुकूलतासम्बन्धेनान्वयस्येत्यर्थः ।

(३) तुल्यसमाधेयत्वादिति । तुल्येन प्रादितुल्येन निरर्थकत्वहेतुना समाधातुं शक्यत्वादित्यर्थः ।

अपि च निपातानां वाचकत्वे प्रातिपदिकार्थयोर्विना षष्ठ्यादिकं भेदेनान्वयासम्भवः। अन्यथा 'राजा पुरुषः' इत्यस्य राजसम्बन्धी पुरुष इत्यर्थापत्तेरित्यभिप्रेत्याह—*आदीति*॥ धवखदिरयोः समुच्चय इतिवद् धवस्य च खदिरस्य चेत्येव स्यादिति भावः॥ ४३॥

ननु प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधे विरुद्धविभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावो निपाताऽतिरिक्तविषय एवेति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह—

पदार्थः सदृशाऽन्वेति विभागेन कदापि न॥
निपातेतरसङ्कोचे प्रमाणं किं विभावय॥ ४४॥

सदृशा—(१)सदृशेन, समानाधिकरणेनेति यावत्। अन्वेति, अभे-

मानम्। प्रादीनां वाचकत्वे तु मानाऽनुपलम्भात् द्योतकत्वैवोचितेति चेद्? तत् किम् "ईषद्दुःसुषुकृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्" (पा० सू० ३।३।१२६) इत्यादिसूत्रात्मकं मानं पाणिपिहितमिति विभावय। षष्ठ्यादिकमित्यादिपदेन तदर्थविहितद्वितीयादिपरिग्रहः। अभेदातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतया विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुतया प्रकृते तदभावेन भेदान्वयासम्भव इत्यर्थः। *अन्यथा*—उक्तकार्यकारणभावानभ्युपगमे। *आपत्तेरिति*। भेदेनान्वयबोधापत्तेरित्यर्थः। *आदीति*। भेदान्वयसङ्ग्राहकमादिपदमित्यर्थः॥ ४३॥

भेदान्वयेति। प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय इति पाठस्तु तादृशान्वयबोधे विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य केनाऽप्यनभ्युपगमादप्रक्रान्तत्वाच्च चिन्त्यः। *निपातातिरिक्तेति*। तथाच समुच्चयाद्यर्थस्य निपातार्थकत्वेन न तेन साकं पदार्थान्तरस्य भेदान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः। सदृक्शब्दस्य समाना दृगितिव्युत्पन्नस्योपादानेऽनन्वयापत्त्या प्रकृते तुल्ये रूढस्य, "तमिवेमं पश्यन्ति जना" इति भाष्ये कर्त्तृकर्मव्युत्पन्नस्य वा। तस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—*सदृशेनेति*। तुल्येनेत्यर्थः।

ननु विरुद्धविभक्तिकस्यापि नामत्वादिना तुल्यत्वात् तेनाभेदेनान्वयापत्तिरत आह—*समानाधिकरणेनेति*। तथाच समानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वेन सादृश्यस्य विवक्षणान्नोक्तदोष इति भावः। एवञ्च मूलेऽन्वेतीत्यनन्तरमभेदेनेतीति शेषः। स्तोक-

---

(१) वाचानिशेतिवदावन्तत्वमिति भ्रमनिवारणार्थमुक्तम्—सदृशेनेति।

देनेतिशेषः । विभागेन–असदृशेन, असमानाधिकरणेनेति यावत् ।

अयमर्थः–समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिर्निपातातिरिक्तविषयेति कल्पने मानाभावो गौरवञ्च । अस्माकं निपातानां द्योतकत्वाद(१)न्वय एव नास्तीति नायं (२)दोषः । अत एव 'घटो नास्ति' इत्यादौ घटपदं तत्प्रतियोगिके (३)लाक्षणिकमितिनैयायिकाः ॥ ४४ ॥

म्पचतीत्यादौ विभिन्नविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वसदृशेनाप्यभेदान्वयादाह–*असमानाधिकरणेनेति*। विशेषवाचकपदप्रकृतिकविभक्तिविरुद्धार्थकविभक्तिप्रकृत्युपस्थाप्येनेत्यर्थः।

ननु वाचकतावादिनोक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तत्वेन सङ्कोचनीयतयेत्युक्त्यैवाक्षेपध्वौव्ये मूले समानाधिकरणेत्यादिव्युत्पत्तिकथनेऽर्थान्तरमत आह–*अयमर्थ इति* । स चेत्थं "विभागेन कदाचन" इत्यनेन व्यधिकरणयोरभेदान्वयं व्यवच्छिन्दता नामार्थयोर्भेदेनाऽनन्वय इति व्युत्पत्तिरेव प्राधान्येन प्रदर्श्यते, नतु समानाधिकरणयोरितिव्युत्पत्त्यन्तरं तथा । किन्तु दृष्टान्तविधेयतया तदुपन्यसनमिति नोक्तदोषः । तथाच प्रधानीभूतव्युत्पत्तावेव निपातेतरसङ्कोचोत्कीर्त्तनमिति सर्वं सुस्थम् ।

ननु नामाऽर्थयोरभेदान्वयबोधे समानविभक्तिकपदजन्योपस्थितिहेतुतायां पदांशे निपाताऽतिरिक्तत्वं निवेशनीयमिति नोक्तदोष इत्यवतरणं तु सभ्रीचीनम् । नच तादृशव्युत्पत्तेरप्रकान्तत्वात् कथमेतदिति वाच्यम् । मूलोक्तादिपदेनैव षष्ठ्यादिकमन्तरेण भेदेनाऽन्वयासम्भवं प्रतिपादयता समानविभक्तित्वेन धवश्चेत्यादावभेदान्वयापादनस्याऽपि कुक्षीकृतत्वात्तदेव च सामानाधिकरण्यं व्युत्पत्तौ निविष्टमिति यथाश्रुतमूलसङ्गमनादिति ।

ननु तदन्वयानुपपत्तिरेव मानमत आह—*गौरवञ्चेति* । ननु तवाऽपीदं दूषणं समानमत आह—अस्माकमिति* । द्योतकतावादिनामित्यर्थः । *द्योतकत्वादिति* । चादीनां समभिव्याहृतपदसमुच्चिततत्तदर्थरूपलक्ष्यार्थं तात्पर्य्यग्राहकत्वादित्यर्थः । *नास्तीति* । समुच्चयादेस्तन्निरूपकत्वादेश्च समभिव्याहृतपदेनैव लाभात्तस्य पृथगुपस्थित्यभावेनाऽन्वयस्यैवाभावेनोक्तस्थलस्य तादृशव्युत्पत्त्यविषयत्वादिति भावः । *अत एवेति* । व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणप्रवेशादेवेत्यर्थः । *प्रतियो-

---

(१) अन्वय एव नास्तीति । पृथगुपस्थितयोरेव संसर्गस्यान्वयरूपत्वादिति भावः ।

(२) दोष इति । धवस्य खदिरस्य चेत्येव स्यादित्युक्तो दोषः ।

(३) लाक्षणिकमितीति । सङ्कोचे तु लक्षणाकल्पनं निरर्थकमेव स्यात् । घटस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन नञर्थाभावेऽन्वयसम्भवात् ।

अपि च निपातानां वाचकत्वे काव्यादावन्वयो न स्यादिति साधकान्तरमाह—

शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥
इत्यादावन्वयो न स्यात् सुपाञ्च श्रवणं ततः ॥४५॥

अत्रोस्रसदृशैःशरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्यर्थः। अयञ्चोस्रादिशब्दानां तत्सदृशपरत्वे इवशब्दस्य द्योतकत्वे सत्येव सङ्गच्छते। अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थाऽन्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः।

तथाहि--उस्रैरिति करणे तृतीया। न चोस्रोऽत्र करणम्। इवार्थसदृशस्य (१)करणत्वेऽपितस्य करणत्वं नानेन बोधयितुं शक्यम्।

गिके लाक्षणिकमिति*। व्युत्पत्तेस्तद्घटितत्वे तु तत्र लक्षणानुसरणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः।

नैयायिकास्तु नञो वाचकतया भाष्यसम्मतत्वाद्, घटो न पटश्चैत्रो न पचति इत्यादौ नञर्थाभावस्य विशेषणतया घटचैत्रादिष्वन्वयाऽनुरोधादुक्तव्युत्पत्तौ व्यभिचारवारणाय निपाताऽतिरिक्तत्वविशेषणमावश्यकम्। एवञ्च घटश्च पटश्चेत्यादौ विभक्तिजन्योपस्थितिं विनाऽपि चार्थस्य घटादिष्वन्वयः सुलभः।

न च घटो नेत्यत्र घटस्य नामार्थत्वाद्विभक्तिजन्योपस्थितिं विना प्रतियोगितासंसर्गकनञर्थविशेष्यकबोधानुपपत्तिर्दुष्परिहरैवेति वाच्यम्। एतद्भियैव घटादिपदानां तत्प्रतियोगिके लक्षणाभ्युपगमात् निपातातिरिक्तनामार्थयोः साक्षाद्भेदेनाऽन्वयोऽव्युत्पन्न इत्यत्र द्विवचनस्वारस्येन निपातातिरिक्तनामार्थनिष्ठभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितनिपातार्थाऽवृत्तिविशेष्यतासम्बन्धेन बोधे, विशेष्यतासम्बन्धेन विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनाद्वा सामञ्जस्यादित्याहुः ॥ ४४ ॥

उक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तविषयत्वेन पूर्वोक्तदोषपरिहारेऽपि स्थलान्तरे तन्मतेऽन्वयानुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्याशयेन मूलमवतारयति—*अपिचेति*। *इत्यर्थं इति*। इत्यन्वयबोधः सर्वसम्मत इत्यर्थः। *अयञ्चेति*। उक्तार्थान्वयश्चेत्यर्थः। *अन्यथेति*। निपातानां वाचकत्वाभ्युपगम इत्यर्थः। व्युत्पत्तिविरोधं व्यक्तीकरोति—*तत्र*। (२)उदीचोद्धारणे। *तथाहीत्यादि*।

---

(१) करणत्वेऽपीति। उस्रसदृशस्याभेदेन शरविशेषणतया प्रकृतक्रियायां करणत्वसम्भवेऽपीत्यर्थः। (२) उदीचोद्धारणे इति। अत्रोदग्देशीयराजोद्धरणक्रियायामित्यर्थः।

अप्रकृत्यर्थत्वात् । इवशब्दस्य चाऽसत्त्वार्थकतया तदुत्तरं तृतीयाया असम्भवात् । सम्भवे वा श्रवणप्रसङ्गात् । उस्रपदोत्तरतृतीयानन्वय-प्रसङ्गाच्चेत्याह–*सुपां चेति* ॥ सुपां श्रवणञ्चेत्यर्थः । (१)चकारा-दुस्रपदोत्तरतृतीयानन्वयः समुच्चीयते ॥

इत्यादावित्यादिपदाद्, "वागर्थाविव सम्पृक्तौ" "पार्व्वतीपरमे-श्वरौ वन्दे" इत्यत्र वागर्थयोर्वदिकर्मत्वाभावात्तदुत्तरद्वितीयाया अनन्वयः । इवार्थस्य कर्मत्वान्वयबोधकासम्भवश्च संगृह्यते ।

यदि च विशेषणविभक्तिरभेदार्था, साधुत्वमात्रार्था वा तदापि इवशब्दस्य वाचकत्वेऽनन्वय एव । उस्रसदृशशराणां समानाधिकर-णपदोपस्थाप्यतया (२)भेदेनान्वयायोगात् । बाधादभेदेनापि सः । न हि उस्राभिचसदृशाभिन्नः सर इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ ४५ ॥

नन्विवशब्दोत्तरलुप्ततृतीयार्थकरण एवेवार्थान्वयः सुलभो अत आह–*इवशब्दस्ये-ति* । *असत्त्वार्थकतयेति* । लिङ्गाद्यनन्वय्यर्थकतयेत्यर्थः । निपातत्वादिति यावत् । एवञ्च कारकानन्वयितावच्छेदकरूपेणोपस्थितेऽर्थे कारकान्वयासम्भवेन तदर्थकतृतीया-या असम्भवादिति भावः । *सम्भवे वेति* । वाकारोऽनास्थायाम् । अव्यये वशब्द-स्य क्वाप्यदृष्टत्वात्तदभ्युपगमे तु ततो विभक्तेस्तच्छ्रवणस्य च दुर्निवार्य्यतव स्यादिति दूषणान्तरमाह—*उस्त्रपदोत्तरेति* । *अनन्वयप्रसङ्ग इति* । वाचकतावादिमत इति शेषः ।

इदमुपलक्षणं तृतीयाऽनुपपत्तेः । उस्रस्येवार्थसदृशान्वये उद्धरणकरणत्वस्य तत्रा-भावात् । अस्मन्मते तु उस्रसदृशरूपोस्रार्थस्य करणत्वान्न तदनुपपत्तिरिति भावः । तदुत्तरं सुब्व्यतिरिक्तप्रत्ययश्रवणत्वापाद्यत्वासम्भवेन समुच्येयासम्भवमाशङ्क्य चका-रस्यान्यत्राप्रकर्ष इत्याह—*सुपां श्रवणञ्चेति* । चकारसमुच्चयं दर्शयति—*उस्र-पदोत्तरतृतीयेति* । तृतीयायास्तदर्थस्य अनन्वयमेव स्पष्टयति—*उस्रसदृशेत्यादि* । तत्तत्पदार्थानामित्यर्थः । *भेदेनान्वयेति* । समानाधिकरण नामार्थयोरित्युक्तव्युत्प-त्तेरिति भावः ।

ननु तर्ह्यभेदान्वयस्तत्र स्यादत आह—*बाधादिति* । सादृश्यस्य भेदघटित-

---

(१) ननु तस्य सत्वार्थकत्वेऽपि स्वरादिपाठादव्ययत्वोपपत्तिः, तथाच न सुपः श्रवणप्रसङ्ग इत्यत आह—**चकारादिति** ।

(२) **भेदेनेति** । उस्रपदार्थस्य प्रतियोगित्वसम्बन्धेन सदृशपदार्थैकदेशसादृश्ये, सदृशस्य, च स्वनिष्ठसादृश्यानुयोगित्वसम्बन्धेनेति बोध्यम् ।

ननु त्वन्मते अब्राह्मण इत्यादौ तत्पुरुष(१)लक्षणाव्याप्त्यापत्तिः पूर्वपदस्यानर्थकत्वेनैवोत्तरपदार्थप्राधान्याभावात्। उपसर्गस्यार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावाद्विभक्तिश्च ततो न स्यादित्यत आह—

नञ् समासे चापरस्य द्योत्यं प्रत्येव मुख्यता ॥
द्योत्यमेवार्थमादाय जायन्ते नामतः सुपः ॥ ४६ ॥

नञ्समासादौ योत्तरपदार्थप्रधानता सा (२)द्योत्यमर्थमादायैव। तमेवार्थमादायार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः।

वस्तुतस्तु "अव्ययादाप्सुपः" (पा० सू० २।४।८२) इतिज्ञाप-

त्वादिति भावः। अत्रेदम्बोध्यम्-वाचकतावादिना इवादिना सादृश्यादिबोधने पर्य्युदासनञिवानुयोगिप्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य नियमकताया अभ्युपगमेन प्रकृत उक्तनिरूपितसादृश्याश्रयशरकरणकोद्धरणबोधः सूपपादः, भेदाभेदयोर्विकल्पस्योपन्यासस्तु सारकारोक्तश्चिन्त्य एवेति ॥ ४५।

उत्तरपदार्थप्राधान्याभावादिति। प्राधान्यस्यान्यनिरूपितत्वनियमादिति भावः। *द्योत्यार्थमिति*। द्योतकतावृत्त्युपस्थापितार्थमित्यर्थः। *तमेवेति*। द्योत्यमेवेत्यर्थः। *अर्थवत्त्वादिति*। अयम्भावः—द्योतकताया अपि वृत्तित्वेन तयाऽर्थवत्त्वस्य द्योतकेऽप्यक्षतत्वान्न तन्निबन्धनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिः। न हि शक्तिलक्षणान्यतरदेवार्थोपस्थापकमिति वचनमस्तीति।

ननु शब्दादुपस्थितसामान्यस्य विशेषे पर्य्यवस्थापकत्वं द्योतकत्वम्, न तु तदुपस्थापकत्वमेवेति न तदादायार्थवत्त्वसम्भवोऽत आह—*वस्स्तुतस्त्विति*। *ज्ञापकादिति*। द्योतकतावादे तेषामनर्थकत्वादेव सुबभावे लुग्विधानमर्थकं सदुक्तार्थे ज्ञापकमिति भावः।

ननु स्वरादीनां सत्त्ववचनानामपि सत्त्वात्तद्विहितसुब्लुग्विधाने चरितार्थस्य

---

(१) लक्षणाव्याप्त्यापत्तिरिति। उत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वाभावेन 'अस' इत्याद्यसिद्धिर्नापादिता।

(२) द्योत्यार्थमादायैवेति। उत्तरपदार्थप्राधान्यं नाम–इतरपदार्थनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताशालिबोधजनकत्वम्। तत्र इतरपदार्थपदेन यथा वाच्यलक्ष्यार्थयोर्ग्रहणं तथा द्योत्यार्थस्यापीति।

कात् सुबुत्पत्तिः । "निपातस्यानर्थकस्य" इतिवार्त्तिकाद्वा प्रातिपदिकत्वम् । "कृत्तद्धितसमासाश्च" (पा० सू० १।२।४६) इत्यनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेण निपातानां संग्रह इति वा बोध्यम् । तस्माद् युक्तं निपातानां द्योतकत्वम् । उक्ताञ्चाकृत्यधिकरणवार्त्तिके—

चतुर्व्विधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः ।
क्रियते संशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः ॥
तयोरर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते ।
तदर्थद्योतकौ तौ तु वाचकः स विचार्य्यते ॥ इति ॥
उपसर्गेण धात्वर्थो बलाद(१)न्यः प्रतीयते ।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदिति ॥

तस्य न ज्ञापकत्वमत आह—*निपातस्येति* । तद्वार्त्तिकप्रत्याख्याने(२)त्वाह—*कृत्तद्धितेति* । *सङ्ग्रह इति*। अनर्थकस्याऽपि निपातस्य प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः। उपसंहरति—*तस्मादिति* । एतत्कल्पे मीमांसकसम्मतिमाह-*उक्तञ्चेति* । *चतुर्विध इति* । नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन चतुःप्रकार इत्यर्थः । *पदे*—सुप्तिङन्तरूपे । *द्विविधस्य* । नामाख्यातस्वरूपस्य। अर्थनिरूपणे हेतुमाह—*संशयोत्पत्तेरिति*।

नामार्थो जातिः, किं वा व्यक्तिः, धात्वर्थो व्यापार, उत फलं, किं वोभयमिति सन्देहे तन्निरूपणस्यौचित्यायातत्वादिति भावः । *तयोः*-निपातोपसर्गयोः । *व्यापारः*-शक्तिलक्षणान्यतररूपः । *तौ*—उपसर्गनिपातौ । *यदर्थद्योतकौ* । यदर्थविषयकतात्पर्यग्रहजनकौ । *सः*—नामाख्यातात्मकः शब्दः । तस्य च तिङ्कृत्तद्धितघटितत्वात्तदर्थोऽपि विचार्य्यत इत्यर्थः।

यद्यपि स्वाद्यन्तत्वनिबन्धनं नामत्वमुपसर्गनिपातयोरपीति; तयोः पार्थक्येन निर्देशोऽनुचितः, तथापि लिङ्गसङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशाल्यर्थकत्वरूपपा-

---

(१) अन्य इति । उपात्तनिर्दिष्टरूपातिरिक्तरूपावच्छिन्नः । तेन प्रजयतीत्यत्र प्रतीयमानप्रकृष्टजयस्य शुद्धजयत्वेऽपि न क्षतिः ।

(२) तत्प्रकारस्तु—अधिपर्योरर्थवत्वाभावात् क्रियया सद्योगस्याप्राप्त्या गत्युपसर्गसंज्ञाप्राप्त्यभावात् तन्निवृत्त्यर्थं क्रियमाणं "अधिपरी अनर्थकौ" इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधायकं सूत्रं व्यर्थीभूय अनर्थकनिपातानामर्थवत्प्रयुक्तकार्यज्ञापकमिति ।

अत्रोपसर्गपदं निपातोपलक्षणम्। धातुपदं पदान्तरस्येति बोध्यम्॥४६॥

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां निपातानां तत्तदर्थवाचकत्वमेव युक्तम्। बोधकतारूपशक्तेरबाधात्। किञ्चोक्तरीत्या पचतीत्यादौ धातोरेव कर्तृविशिष्टभावनायां लक्षणास्तु, तात्पर्य्यग्राहकत्वमात्रं तिङादेः(१) स्यादित्यरुचेः पक्षान्तरमाह—

निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः ॥
युक्तं वा न तु तद्युक्तं परेषां मतमेव नः(२) ॥४७॥

रिभाषिकनामत्वमादाय तथोक्तम्। उपसर्गाणां निपातत्वेऽपि तदुपादानं तु ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनेति बोध्यम्।

ननु 'उपसर्गेण धात्वर्थ' इत्यत्र निपातत्वव्याप्योपसर्गत्वेन प्रादीनामुपादानात् कथं तद्यादीनां द्योतकत्वे उपष्टम्भकमत आह—*उपसर्गपदमिति*। *पदान्तरेति*। चन्द्र इव मुखमित्यादावर्थवत्त्वेन चन्द्रादिनामुपलक्षकमित्यर्थः। एवञ्च न तद्बलान्निपातानां वाचकत्वमिति भ्रमितव्यमिति भावः॥ ४६॥

इदानीं वाचकतापक्षं परिष्करोति—*नन्विति*। *अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति*। चन्द्र इव मुखमित्यादाविवादिनिपातसत्त्वे सादृश्याद्यर्थप्रतीतेस्तदसत्त्वे तदप्रतीतेश्च निपातानां घटादिपदवद्वाचकत्वमेव युक्तमित्यर्थः। नन्विच्छादिरूपशक्तेरभावात् कथं तेषां वाचकत्वमत आह—*बोधकतारूपेति*। तथाच तदर्थबोधकत्वमेव तद्वाचकत्वमिति तेषामपि घटादिपदवद्वाचकत्वमेवेत्यर्थः।

नन्वन्वयव्यतिरेकयोस्तदर्थतात्पर्य्यग्रहे उपयोगस्य प्रागभिहितत्वान्न तयोर्वाचकताप्रयोजकत्वमत आह—*किञ्चेति*। *उक्तरीत्येति*। अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थतया प्रजयतीत्यादौ प्रकृष्टजयस्य लक्षणया जिधातोरेवोपस्थितौ न प्रादीनां प्रकर्षाद्यर्थकत्वं, तेषां तात्पर्य्यग्राहकतयैवोपयोगादित्युक्तरीत्येत्यर्थः। *तिङादेः स्यादिति*। तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्त्रादिवाचकत्वावधारणे तु प्रादीनामपि वाचकत्वावधृतिरिति भावः। परेतु "अजर्घा अचकात्" इत्यादौ धातुमात्रात् कर्त्रादिबोधेन तिङा द्योतकत्वे इष्टैवापत्तिः।

---

(१) आदिपद कृत्–सनादिपरिग्राहकम्।

(२) कारिकार्थस्तु–अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तिङादीनां वाचकत्वान्निपातानामपि वाचकत्वं युक्तम्। परेषां नैयायिकानां यत् प्रादिचाद्योर्वैषम्यरूपं मतं, नः=अस्माकं मते न तद्युक्तमिति।

एवञ्च धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधो न व्युत्पन्न इति निपातातिरिक्तविषयः । समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय इत्यपि तथेत्यगत्या कल्पनीयमिति भावः । *न त्विति*। नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्वैषम्यमित्यर्थः ।

यत्तु–सर्व्वेषां निपातानां वाचकत्वेऽर्थवत्सूत्रेणैव तेषां प्रातिपदिकत्वसम्भवाद्, "निपातस्यानर्थकस्य" इतिविधिर्वैयर्थ्यम् । सर्व्वेषां द्योतकत्वे "चानर्थकस्य" इति व्यर्थम् । तथाच केचिद् द्योतकाः,

---

नच तत्र लुप्तविभक्तिस्मरणाद् बोधः । लोपमजानतोऽपि बोधात् प्रत्ययलक्षणस्य लोपफलत्वं वदता भाष्यकृता लुप्तविभक्तिस्मरणाद् बोधस्यानभ्युपगमाच्च । यत्र प्रत्ययस्य वाचकता तत्रैव "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः" इति नियमावकाशो यथा 'पाचक' इत्यादिकृदन्ते । "लः कर्मणि" (पा०सू० ३।४।६९) इत्यादौ कर्मकर्त्तृविषयाद्धातोरित्यर्थान्न तद्विरोधः । "भावे" इत्यस्य सर्वेस्तथैव व्याख्यानात् ।

नच सर्वत्रैव धातोर्भावनाविषयत्वात्तत्रैव लकारः स्यादिति शङ्क्यम् । भावविषयादित्यस्य केवलक्रियामात्रबोधकादित्यर्थेनादोषात् । अत एव "भावकर्मणोः" (पा० सू० १।३।१३) "शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्" (पा० सू० १।३।७९) "द्व्यकयोः" (पा० सू० १।४।२२) इत्यादीनां नियम इति भाष्यकृदुक्तिसङ्गतिः । तेषामनिर्दिष्टार्थत्वेन "अनिर्दिष्टार्थाः स्वार्थे भवन्ति" इति न्यायेन सर्वत्र सिद्धत्वादित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम्—व्यतिसे इत्यादौ धातुं विनापि कर्त्तृबोधेनाद्ययुक्तेः शैथिल्यात् । तुल्ययुक्त्या सुपामपि द्योतकतापत्तेर्द्धातोर्द्विवनचाद्यनुपपत्तेश्च प्रत्ययलक्षणस्य लोपफलत्वेऽपि लुप्तविभक्तिस्मरणजन्यबोधस्य फलत्वाभ्युपगमे बाधकाभावाच्च । स्वोत्तरतिङ्वाच्यकर्त्रादिगतद्वित्वारोपेण द्विवचनादिरिति स्वोक्तविरोधाच्च ।

भवदुक्तरीत्यैव कर्त्तृविशिष्टभावनावाचकात् कर्मविशिष्टभावनावाचकात् केवलभावनावाचकाच्च धातोर्लकारा भवन्तीत्यर्थे, "लः कर्मणि" इत्यर्थपर्यवसानेन, 'अनिर्दिष्टार्था' इति न्यायेनाऽपि तत्तत्कारकादिविशिष्टभावनाऽर्थकानां तिङां सर्वत्र सिद्ध्यसम्भवेन नियमस्यान्यथैव सङ्गमनीयत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु निपातानां वाचकत्वे 'घटो न पट' इत्यादौ घटादेः प्रतियोगितया नञर्थाभावे तस्य चाश्रयतया घटादावन्वयोऽनुपपन्नः । भेदसम्बन्धेन प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे विशेष्यतया प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुताया "नामाऽर्थयोर्भेदेनाऽन्वय" इति व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्, एवं "समानाधिकरणनामार्थयोः" इति व्युत्पत्तेरभेदेनान्वयापत्तिश्चेत्यत आह—*एवञ्चेति*। *विधिर्वैयर्थ्यमिति*। तादृशवार्तिकेन प्रातिपदिकसंज्ञाविधान-

केचिद्वाचका इत्यभ्युपेयमिति । तन्न । एवं हि चादयो द्योतकाः प्रादयो वाचका इति वैपरीत्या वारणात् । सर्व्वथानर्थकानां पादपूरणमात्रार्थमुपात्तानां संग्रहाय वार्त्तिकारम्भस्य कैयटादौ स्पष्टत्वात् । तस्य (१)प्रत्याख्यातत्वाच्च ।

परेषामिति बहुवचनं मीमांसकसङ्ग्रहाय(२) । केवलवृक्षशब्दात् समुच्चयाबोधाच्चकार एव तद्वाचको न द्योतकः । किञ्च द्योतकत्वे पदान्तराणां तत्र शक्तिः कल्प्या, चकारादेर्द्योतकत्वशक्तिश्च कल्प्येति गौरवं स्यादिति हि समुच्चयाधिकरणे स्थितम् । तदपि न युक्तमिति भावः ।

तथाहि--अन्वयव्यतिरेकौ तात्पर्य्यग्राहकत्वेनाऽप्युपयुक्तौ(३) । घटादिपदानामेव समुच्चिते लक्षणा, तात्पर्य्यग्राहकः प्रकरणादिवच्चादिरिति स्वीकारान्न शक्तिद्वयकल्पनापि । अस्माकं लक्षणाग्रहदशायां बोधात्तत्तत्कार्य्यकारणभाव आवश्यकः । एवं शक्तिग्रहस्यापीति पक्षद्वयेऽपि कल्प्यान्तराभावेन गौरवाभावादुभयमपि(४)

वैयर्थ्यमित्यर्थः । *अनर्थकस्येति* । *व्यर्थमिति* । व्यभिचाराभावेन तस्य विशेषणत्वायोगादिति भावः । *प्रत्याख्यातत्वाच्चेति* । "कृत्तद्धित" (पा०सू० १।२।४६) इत्यत्र चशब्देनैव तदर्थस्य समुच्चितत्वादिति भावः ।

वक्ष्यमाणास्वरसादाह—*किञ्चेति* । प्रकरणादिवदित्यनेन द्योतकतया वृत्तित्वाभावो ध्वन्यते । *अस्माकमिति* । पक्षद्वयाभ्युपगन्तॄणामित्यर्थः । *कार्य्यकारणभाव इति* । समुच्चितघटादिशाब्दबोधे घटपदनिरूपितलक्षणाज्ञानत्वेन हेतुतेत्याकारक इत्यर्थः । *शक्तिग्रहस्यापीति* । घटद्यर्थबोधे घटशक्तिज्ञानस्य समुच्चयादिबोधे तच्छक्तिज्ञानस्य हेतुतेत्याकारः कार्य्यकारणभावोऽप्यावश्यक इत्यर्थः ॥

कल्प्यान्तराभावेनेति । द्योतकतापक्षे वाचकतापक्षेऽपि तत्तत्पक्षकुक्षाऽधिकक-

---

(१) प्रत्याख्यातत्वादिति । "अधिपरी अनर्थकौ" इत्यस्य अनर्थकस्याप्यर्थवत् कृतं भवतीत्यर्थे ज्ञापकतामाश्रित्य प्रत्याख्यातत्वादिति ।

(२) मीमांसकानां भाष्यकारादिभेदेन नानात्वाद्बहुवचनमिति भावः ।

(३) तथा चान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धतया न शक्तिग्राहकतेति भावः ।

(४) वाचकत्वद्योतकत्वोभयमपीत्यर्थः ।

युक्तमित्यभिमतम् । अत एव—

"स वाचको विशेषाणां सम्भवाद् द्योतकोऽपि वा" ।

इति वाक्यपदीयं सङ्गच्छते। दर्शनान्तररीत्या वाचकत्वमेव द्योतकत्वमेवेति नियमस्तु न युक्त इति ध्वनयन्नाह–*मतमेव न इति* ॥४७॥

पर्य्यवसितमुपसंहरन्नाह—

(१)निपातत्वं परेषां यत्तदस्माकमिति स्थितिः ।
व्यापकत्वाच्छक्तताया स्त्ववच्छेदकमिष्यते ॥ ४८ ॥

परेषां यन्निपातत्वम्—असत्त्वार्थकत्वे सति चाऽऽदिगणपठितत्वं शक्तिसम्बन्धेन निपातपदवत्वञ्चोपाधिर्वा जातिर्वा तदेवास्माकमपि,

---

ल्पनीयाऽभावेनेत्यर्थः । *अत एवेति* । कल्प्यपक्षद्वये युक्तिसाम्यादेवेत्यर्थः । *स वाचक इति* । उपसर्गे प्रकम्येदं 'प्रतिष्ठत' इत्यत्र "गतिनिवृत्तिवाचकः स्थाधातुरुपसर्गस्तदभावरूपगतिवाचक" इति पुञ्जराजेन तदर्थस्य कथनात् । वाचकत्वमेवेत्यस्य निपातानामित्यादिः, एवं द्योतकत्वमेवेत्यस्योपसर्गाणामित्यादिः । *मतमेवेतीति* । *वा* । अथवाऽन्वयव्यतिरेकतो निपातानां वाचकत्वं युक्तम् । अस्माकं मते परेषां यदेकस्य वाचकत्वमपरस्य द्योतकत्वमिति मतं, तदेव तु न युक्तमिति मूलयोजना ॥ ४७ ॥

ननु "चादयोऽसत्वे" (पा० सू० १।१।५७) इत्यत्राऽसत्त्व इति प्रसज्ज्यप्रतिषेधाश्रयणेऽसमर्थसमासापत्तिर्वाक्यभेदापत्तिश्चेतिपर्य्युदास एवाश्रयणीयः । तथाचोक्तलक्षणस्याश्रयणेऽनर्थके तस्मिन्नव्याप्तिः । तावदन्यतमत्वस्य निवेशे तु गौरवमत आह—*शक्तिसम्बन्धेनेति* । तस्य लक्ष्यताऽवच्छेदकमभिप्रेत्याह—*जातिरिति* । निपातपदशक्यतावच्छेदकतया च तत्सिद्धिरिति भावः ।

ननु हत्वादिना साङ्कर्य्यान्न निपातत्वं जातिः । तथाहि—निपातत्वाभाववति हत्वं धात्वादिहकारे, हत्वाभाववति निपातत्वं निपातात्मकचकारे; तयोरेकत्र हकारे समावेशात् । तद्दूषकताबीजं तु स्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वनियमभङ्ग एव निरुपाधिसहचारग्रहश्च तादृशनियमेऽनुकूलस्तर्कः । अन्यथा तन्मात्रबल-

---

(१) ननु प्रादीनां चादीनां च वाचकत्वे उपसर्गत्वनिपातत्वयोः शक्तावच्छेदकत्वे गौरवमत आह—निपातत्वमिति ।

परन्तु सामान्यधर्मे प्रमाणानां पक्षपाताच्छक्तता द्योतकता वा

प्रवृत्तानां 'सत्तावान् जातेः' इत्याद्यनुमानानां विलयप्रसङ्गात्। अत एव 'भूतत्वं न जातिः' इति साम्प्रदायिकाः।

हत्वादिव्याप्यनिपातत्वस्य नानात्वाभ्युपगमेन साङ्कर्य्यस्य परिहारेऽपि सकलचादिसाधारण्याभावेनाननुगततया तस्यैवासिद्धिर्निष्प्रमाणत्वात्। किञ्च कार्यतावच्छेदकत्वादीनां जातित्वसाधकानां तत्राभावादपि न सा जातिः। शक्यतावच्छेदकत्वं तु न तत्साधकम्। अभावत्वविभुत्वादीनामपि जातित्वापत्तेः। अत एव गुणदीधितौ गुणत्वस्य जातित्वं दीधितिकृता खण्डितमत आह--*उपाधिर्वेति*। सामान्ये व्यापकधर्म इत्यर्थः।

अयम्भावः-उपसर्गेषूभयमतेऽपि द्योतकत्वे वाचकत्वे वा कल्पनीये तद्धर्मिवृत्तितयोपस्थितोपसर्गत्वनिपातत्वयोरुभयोर्धर्मयोर्मध्ये द्योतकत्वादिकमुपसर्गत्वावच्छेदेन कल्प्यमुत निपातत्वावच्छेदेनेति संशये अवच्छेदकनिर्णिनीषायां व्यापकतया निपातत्वावच्छेदेनैव तत् कल्प्यते। सङ्ग्राहकलाघवात्। अत एवेश्वरानुमाने कर्त्तृजन्यत्वं घटत्वादिनावच्छिद्यते, उत कार्यत्वेनेत्यवच्छेदकजिज्ञासायामुक्तलाघवात् कार्य्यत्वमेव तदवच्छेदकं, न तु घटत्वादिकमिति न्यायसिद्धान्त इति।

अत्र वदन्ति—प्रमाणानां सामान्यधर्मस्यावच्छेदकतायां तत्र पक्षपातो, यत्र च बहूनां धर्माणामवच्छेदकत्वकल्पनाप्रयुक्तं गौरवम्। यथा कर्त्रजन्यत्वानुमाने कृतिजन्यतायां घटत्वाद्यपेक्षया कार्य्यत्वस्य। यत्र तु विशेषोऽप्येक एव तत्रोक्तयुक्तिविरहात् तस्यैवावच्छेदकत्वम्। अत एव व्यापारत्वस्याऽधिकसंग्राहकत्वेऽपि कृतित्वस्यैवाख्यातशक्यतावच्छेदकत्वम्। स्वीकृतं च मीमांसकैरपि द्रव्यप्रत्यक्षत्वं विहाय द्रव्यचाक्षुषत्वस्यैव रूपकार्य्यतावच्छेदकत्वम्। प्रकृते व्यापकत्वान्निपातत्वस्याधिकसंग्राहकत्वेऽपि व्यापकस्योपसर्गत्वस्याप्येकत्वेन तस्यैवावच्छेदकत्वमुचितम्। नतु निपातत्वस्य, अद्योतकेऽवाचके पादपूरणमात्राऽर्थके वृत्तित्वेनातिप्रसक्तत्वात्। 'प्रादयो द्योतकाः, उपसर्गत्वात्' इत्यनुमानाच्च।

नच प्रादीनां द्योतकता निपातत्वलिङ्गेनैव सेत्स्यतीति वाच्यम्। तस्योपसर्गत्वरूपोपाधिमत्तया तदसाधकत्वात्। नच चेष्टादौ साध्याऽव्यापकत्वान्न तस्योपाधित्वमिति वाच्यम्। शुद्धसाध्याव्यापकत्वेऽपि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसम्भवात्। अस्ति हि निपातत्वावच्छिन्नं द्योतकत्वं यत्र तत्रोपसर्गत्वम्। यत्र निपातत्वं नजादौ तत्र तदभावाद्। ननु प्रकर्षाद्यर्थः प्रादिवाच्यः। तदन्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविषयत्वात्, यो यदन्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविषयः स तद्वाच्य इति सामान्यव्याप्तौ घटादिर्दृष्टान्तः।

(१)तदवच्छेदेनैव कल्प्येति नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्वैषम्यमयुक्तमि-

नचानन्यलभ्यत्वमुपाधिः । तस्य वाच्यत्वरूपसाध्यव्यापकत्वात् कर्त्रादौ आख्यातान्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविषये साधनाऽव्यापकत्वादिति वाच्यम् । उक्तहेतुघटकशाब्दबुद्धेराक्षेपाद्यजन्यत्वेन विशेषणेनानन्यलभ्यत्वस्य साधनव्यापकत्वेनोपाधित्वायोगात् ।

नच स्वरूपाऽसिद्धिः । धातोरेव प्रकृष्टजयाऽर्थकत्वेनोपसर्गस्य तात्पर्यमात्रग्राहकत्वादिति वाच्यम् । धातोः प्रकृष्टजयार्थकत्वस्य ग्रन्थकृतैव खण्डनात् । नापि लक्ष्यता तस्य । प्रोत्तरत्वादेर्लक्षकतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवात् । तस्माज्जयत्यादिधातोः शक्यतावच्छेदकम् , प्रकर्षत्वादिकं तूपसर्गस्येति वाच्यम् । तथाच क्व हेत्वसिद्धिः । किञ्चार्थस्य धातुलक्ष्यत्वे जिपूर्वप्रत्वेनापि विनिगमनाविरहाल्लक्षकतावच्छेदकोटौ निवेशापत्तिः । नाऽपि तदर्थस्य धात्वर्थेन साकमनन्वयप्रसङ्गः । निपातातिरिक्तत्वस्योक्तव्युत्पत्तौ विशेषणात् । एवञ्च 'प्रतिष्ठत' इत्यादौ धातोर्गत्यभावोऽर्थः तदभावश्चोपसर्गार्थः ।

तथाच ततो गत्यभावाभाववानिति धीः, गमनत्वप्रकारकबोधस्तूत्तरकालिको मानस एवेति चेद् ? न । 'प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेर्जागरूकतया गमनाभाववानिति बोधस्यापि गगनकुसुमायमानत्वात् ॥

किञ्च तथा बोधाङ्गीकारे तादृशस्थले प्रादीनामुपसर्गत्वमपि दुर्घटम् । क्रियाया अविशेषकत्वात् । क्रिया ह्यत्रोपसर्गार्था भावविशेषिका, न तूपसर्गार्थो गत्यभावविशेषकः । स्वादीनां द्योतकताव्यवस्थापनोक्तरीत्याप्युपसर्गाणां साऽवसेयेति । निपातानां तु केषाञ्चिद् वाचकत्वम् । तत्र नञर्थो निरूपितः । चार्थश्च समुच्चयादिभेदेन चतुर्विध इति, "चार्थे द्वन्द्वः" (पा० सू० २।८।८९) इत्यत्राकरेषु व्यक्तमेव ।

इवार्थस्तु सादृश्यम् । तच्च तद्भिन्नत्वे सति तद्गतधर्मवत्त्वम् । यत्तु सादृश्यं न भेदघटितमिति , तन्न । तावतापि "नञिवयुक्तम्" इति परिभाषणेन तस्येवार्थत्वानपायात् । तद्बोधे त्वनुयोगिप्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वं नियामकम् । नातश्चन्द्र इव मुखमित्यर्थे चन्द्रेणेव मुखमिति साधु ।

एवकारस्य त्वन्ययोगव्यवच्छेदोऽयोगव्यवच्छेदोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदश्चार्थः । तत्र विशेष्यगतैवस्थले 'पार्थ एव धनुर्द्धर' इत्यादावन्यतादात्म्यव्यवच्छेदोऽर्थः । अन्यत्वं च–समभिव्याहृतपदार्थापेक्षिकम् । तथाच पार्थान्यतादात्म्याभाववद्धनुर्द्धराभिन्नः पार्थ इति बोधः । पृथिव्यामेव गन्ध इत्यत्र पृथिव्यन्यसमवेतत्वाभाववान् पृथिवीसमवेतश्च गन्ध इति बोधः । अत्र भावान्वयबोधानुपगमे पृथिव्यामेवाकाशमित्यपि प्रस-

(१) तदवच्छेदेनैवेति । निपातत्वावच्छेदेनैवेत्यर्थः ।

ज्ज्येत। एवञ्चैवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदबोधे विशेष्यवाचकपदविशेषणवाचकसप्तम्यन्तान्यतरसमभिव्याहारो नियामकः। विशेषणसङ्गतैवस्थलेऽयोगव्यवच्छेदः। 'शङ्खः पाण्डुर एव' इत्यादौ शङ्खत्वावच्छेदेन पाण्डुरवत्त्वसमवायाभावव्यवच्छेदबोधात्। 'नीलं सरोजं भवत्येव' इत्यादौ क्रियासङ्गतैवस्थलेऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः॥

अत्र केचित्–अयोगे आत्यन्तिकत्वं व्यवच्छिद्यते। तच्चान्वयितावच्छेदकव्यापकत्वम्। खण्डशश्च तत्र शक्तिः। तथाचोक्तस्थले सरोजनिष्ठाभावप्रतियोगिनीलभवनाभाव इति बोध इति वदन्ति॥

वस्तुतस्त्वन्ययोगव्यवच्छेदाऽयोगव्यवच्छेदयोरेवैवकारस्य शक्तिः। अन्वयितावच्छेदकावच्छेदेनायोगव्यवच्छेदबोधे ग्रहणाऽध्ययनार्थकधातुसमभिव्याहारस्यापि नियामकत्वाज्ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेत्यादिवन्न ज्ञानं रजतं गृह्णात्येवेत्यादिप्रयोगः। क्रियान्तरसमभिव्याहारे तु प्रायः सामानाधिकरण्येन तद्ज्ञानम्। इत्थञ्चान्वयितावच्छेदकसामाधिकरण्येनान्ययोगव्यवच्छेदोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदः, अन्वयितावच्छेदकावच्छेदेन त्वयोगव्यवच्छेद इति व्यवह्रियते। विस्तरस्त्वन्यतोऽवधार्य्यः।

'क्वैव भोक्ष्यसे' इत्यादावसम्भावनाऽपि तदर्थः। एवमन्येषामपि सार्थकानां निपातानामर्था ऊह्याः। वैयाकरणमते त्वेवकारस्य वाचकत्वासम्भवादवधारणात्मकज्ञानविशेषद्योतकत्वमेव। स च समभिव्याहृतपदार्थानुरोधादनेकविधः। यथा ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेत्यत्रावच्छेदकावच्छेदेनाऽर्थग्रहणाभावानधिकरणज्ञानप्रकारकज्ञानविषयो ज्ञानकर्त्तृकमर्थकर्मकं ग्रहणमिति बोधादुक्तपदार्थघटितः सः। परन्त्वनेकधात्वादीनां तत्तदर्थे वृत्तिकल्पनापेक्षयैवकारस्यैव सोचितेत्यन्ये।

यद्यप्युपसर्गं प्रकम्य—

स वाचको विशेषाणां सम्भवाद् द्योतकोऽपि च।

इति हरिणा पक्षद्वयमविशेषेणोक्तम्, ग्रन्थकृता च तदेवानुसृतम्। तथापि

क्वचित् सम्भविनो भेदाः केवलैरनिदर्शिताः।
उपसर्गेण सम्बन्धो व्यज्यन्ते प्रसरादिना॥ १॥

इति तदुक्तोपसंहृतिपर्य्यालोचनयोपसर्गाणां द्योतकत्वमेवाऽवसीयते।

अत्रेदं बोध्यम्–उपसर्गत्वाद्यजानतोऽपि प्रजयतीत्यादौ प्रकृष्टजयबोधात् प्रत्वादिनैव तेषां द्योतकत्वम्। निपातानामपि च त्वादिनैव वाचकता, यत्र न वाचकतामन्तरेण निर्वाहः। क्वचिद् द्योतकत्वमप्युक्तयुक्त्यानभ्युपगम्ये यथा "शरैरुस्रैः" इत्यादौ। क्वचिन्नोभयम्। यथा पादपूरणमात्रार्थके त्वादौ।

तदुक्तम्—

निपाता द्योतकाः केचित् पृथगर्थाभिधायिनः।
आगमा इव केऽपि स्युः सम्भूयाऽर्थस्य वाचकाः॥ इति।

त्यर्थः। (१)व्यापकत्वात् = सामान्यत्वात्। शक्तताया इत्युपलक्षणं द्योतकताया वेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे निपातानां द्योतकत्वादिनिर्णयः ॥ ८ ॥

केचिदित्युभयाऽन्वयी। न तूपसर्गत्वेन प्रादीनां, निपातत्वेन चादीनां द्योतकता वाचकता चेति स्थितेरुपसर्गत्वावच्छेदेन द्योतकता, न निपातत्वावच्छेदेनेति विवादः सिद्धान्तानालोचनमूलक एव। कर्मप्रवचनीयानां तु नोपसर्गवत् क्रियाविशेषकत्वम्, किन्तु क्रियागतसम्बन्धविशेषकत्वम्। कर्म = क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इत्यन्वर्थसंज्ञा। अधिपर्योस्तु सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव सा। 'जपमनुप्रावर्षत्' इत्यत्र हेतुभूतजपनिरूपितलक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धस्य वर्षणक्रियानिष्ठस्यानुना द्योतनात्, एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्। अत एव न तेषामुपसर्गत्वम्। क्रियागतविशेषद्योतको ह्युपसर्गः। उक्तञ्च हरिणा—

क्रियाया द्योतको नाऽयं सम्बन्धस्य न वाचकः।
नाऽपि क्रियापदाऽऽक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः ॥ इति।

तदर्थस्तु–कर्मप्रवचनीयसंज्ञकोऽन्वादिः, प्रजयतीत्यादावुपसर्गवन्न क्रियागतविशेषस्य द्योतकः। विभक्त्यैवोक्तत्वाच्च न सम्बन्धस्य वाचकः। नाऽपि, "प्रादेशं विलिखति' इत्यादौ विशब्दवत् क्रियाक्षेपकः। तत्र विना मानक्रियाक्षेपात्। तथा सति तत्तत्क्रियानिबन्धना कारकविभक्तिरेव स्यात्। किन्तु विशिष्टक्रियाजनितो यः सम्बन्धो विभक्त्यर्थ इति तद्द्योतकः। प्रादेशं विमाय लिखतीत्यर्थप्रतीतेरित्यधिकमन्यतोऽवधार्य्यम् ॥ ४८ ॥

इति भूषणसारदर्पणे उपसर्गनिपातार्थनिरूपणम् ॥ ८ ॥

---

(१) व्यापकत्वादिति। प्रकृते व्यापकत्वं च–उक्तानवच्छेदकत्वविशिष्टं स्वाभाववद्वृतित्वात्मकमधिकदेशे वृतित्वरूपं विवक्षितमिति भावः।

॥ अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥

भावप्रत्ययार्थमाह—

कृत्तद्धितसमासेभ्यो मतभेदनिबन्धनम् ।
त्वतलोरर्थकथनं टीकायां हरिणा कृतम् ॥ ४९ ॥

"कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनाऽन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यः" इति (१)वार्त्तिकवचनेमीमांसकादीनां भ्रममपाकुर्वन्नाह—*टीकायामिति* ॥ भर्तृहरिणा महाभाष्यटीकायामित्यर्थः ॥ त्वतलोरिति भावप्रत्ययमात्रोपलक्षणम् ।

अयमर्थः—समासादौ शक्तिः कल्प्यमाना राजादिसम्बन्धविशिष्टे कल्प्यत इत्युक्तम् । तथाच तदुत्तरभावप्रत्ययः सम्बन्धं (२)वदतीत्यर्थः । एतदपि भेदः संसर्ग उभयं वेत्युक्तेषु भेदपक्षे (३)न सम्भवतीत्यत आह—*मतभेदेति* ॥ पक्षभेदे इत्यर्थः ।

एवञ्च राजपुरुषत्वम्, औपगवत्वं, पक्तृत्वमित्यादौ स्वस्वामि-

प्रक्रान्ते नामार्थनिरूपणे नामघटककृत्तद्धितानामर्थमुपोद्घातसङ्गत्या निरूपयिष्यन्नादौ प्रकृत्यर्थप्रकारत्वाद्भावप्रत्ययार्थनिरूपणमित्याशयेनाह–*भावेति* । ष्युञ्वुञादेरपि सम्बन्धरूपभावबोधकत्वात् तत्संग्रहार्थमाह–*त्वतलोरिति* । *भावप्रत्ययेति* । भावविहिततद्धितप्रत्ययेत्यर्थः । हरिवाक्यं विवृणोति—*अयमर्थ इत्यादिना* । इत्युक्तमित्यस्य समासशक्तिनिरूपणावसर इति शेषः ॥ *सम्बन्धमिति* । उत्तरपदार्थे पूर्वपदार्थसम्बन्धस्यैव धर्मत्वेन भासमानत्वादिति भावः ॥ *भेदपक्ष इति* । तत्पक्षे हि 'राजपुरुष' इत्यत्राऽराजकीयभिन्नः पुरुष इति बोधेन पुरुषांशे राजसम्बन्धाभाना-

---

(१) **वार्त्तिकवचन इति** । वार्तिकरूपं वचनं वार्तिकवचनम् । वार्तिककारवचनमित्यर्थः ।

(२) **वदतीत्यर्थ इति** । शक्त्या बोधयतीत्यर्थः ।

(३) **न संभवतीति** । तत्पक्षे राजपुरुषादिसमासजन्यबोधे संसर्गस्याप्रकारकत्वात् । राजपुरुषत्वमित्यत्र त्वप्रत्ययस्य भेद एवार्थ इत्याशयः ।

भावसम्बन्धः, उपग्वपत्यसम्बन्धः, अपत्यापत्यवत्सम्बन्धः, क्रियाकारकभावसम्बन्ध इत्यन्वयबोधः। औपगवादावव्यभिचरितसम्बन्धे तु अर्थान्तरवृत्तिस्तद्धित उदाहार्य्यः ।

दामोदरत्वं, कृष्णसर्पत्वमित्यादौ जातिविशेषेण बोधादाह–*अन्यत्रेति*। रूढेरभिन्नरूपादव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यश्चान्यत्रेत्यर्थः । रूढिरुक्ता । द्वितीयं यथा शुक्लत्वम् । अत्र "तदस्यास्त्यस्मिन्" (पा०सू० ५।२।१४) इति मतुपो "गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः" (का० वा०) इति लुप्तत्वात् तद्धितान्तत्वेऽपि, घटः शुक्ल इत्यभेदप्रत्ययाद्-

---

दिति भावः ॥ *उपग्वपत्यसम्बन्ध इति* । उपग्वपत्ययोर्जन्यजनकभावात्मकः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ *अन्वयबोध इति* । तत्तत्पदोत्तरभावप्रत्ययस्य तत्तत्सम्बन्धवाचकत्वादिति भावः ।

अव्यभिचरितसम्बन्धे त्विति ॥ अव्यभिचरितसम्बन्धरूप(१)जात्यैवभानोपगत्वित्यर्थः । तुशब्दसूचिताऽरुचिबीजं तु, "तस्याऽपत्यम्",(पा०सू०४।१।८२) इत्यनेन षष्ठीप्रकृत्यर्थोपग्वादिसम्बन्धेऽपत्येऽणादीनां विधानेन षष्ठ्यर्थसम्बन्धान्तर्भावेणैव तत्रैकार्थीभावस्योपगन्तव्यतया तत्रापत्याद्यंशे संसर्गस्यैव प्रकारतया तस्यैव तदुत्तरभावप्रत्ययार्थत्वेन जातेस्तद्वाच्यत्वासम्भवादिति ॥ *अर्थान्तरवृत्तिरिति* । धात्वर्थघटितार्थवृत्तिराक्षिकाद्यन्तर्गतऽगादिरित्यर्थः । तदर्थे कर्त्रादौ देवनादिरूपक्रियायाः क्रियाकारकभावसम्बन्धस्य प्रकारतया भानादित्याशयः ॥(२) *रूढेरिति* । कथमप्यवयवयोगादर्थविशेषप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ *अभिन्नरूपादिति* ॥ प्रत्ययान्तत्वेऽपि प्रत्ययलुका प्रकृतिसमानाऽऽकारात् "शिष्यमाणं लुप्यमानाऽर्थाभिधायि" इति न्यायेन प्रकृत्यर्थान्वितप्रत्ययार्थाभिधायिन इत्यर्थः । *अव्यभिचरितसम्बन्धेभ्य इति* ॥ अव्यभिचरितो व्यक्तिनिष्ठाऽत्यन्ताभावाप्रतियोगी, सम्बन्धः–समवायात्मको यस्य जात्यादेस्तद्विशिष्टवाचकादित्यर्थः । नाऽतः पाकादिना नाशेन स्वाश्रयनिष्ठाऽभावप्रतियोगिना–तत्त्वम् ॥ *उक्तेति* ॥ दामोदरत्वमित्यादौ जातिविशेषेण भानादिति ग्रन्थेनेत्यर्थः ॥ *द्वितीयं यथेति* ॥ अभिन्नरूपोदाहरणं यथेत्यर्थः । तद्धितान्तत्वेऽपीत्यपिना तदुत्तरभावप्रत्ययेन सम्बन्धाभिधानं प्राप्नोतीति सूचितम् ॥ *अभेदप्रत्ययादिति* ।

---

(१) जात्येति । "गोत्रं च चरणैः सहः" इत्यनेनापत्यत्वस्यापि जातित्वबोधनाज्जात्याभेदसम्बन्धस्य तिरोधानाज्जातिरेव तत्र प्रकारीभूतेति सैव त्वाद्यर्थ इति तात्पर्यम् ।

(२) ऐन्द्रत्वमित्यादौ देवतार्थकतद्धितोऽप्युदाहरणमिति ।

(१)गुणस्यैव प्रकारत्वेन भानं जायते । तृतीये—सतो भावः सत्तेति । अत्र जातावेव प्रत्यय इति दिक् ॥ ४९ ॥

दण्डीत्यादौ (२)प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्रवाचकता तद्धितस्येति

इदञ्च षष्ठ्यर्थे विहितस्यमतुपः सम्बन्धाऽर्थकत्वशङ्कानिरासाय। तृतीयमित्यस्योदाहरणं यथेति शेषः।

सत इति ॥ सच्छब्दजन्यबोधे शत्रर्थकर्त्रंशे सत्तायाः प्रकारतया भानात्तदुचरभावप्रत्ययेनाऽपि सैवाभिधीयते इत्यर्थः। तथा चोक्तस्थलेषु भावप्रत्ययान्तात् सम्बन्धाभानादुक्तवाक्ये, अन्यत्रेत्युपात्तमिति भावः॥

ननु शुक्लत्वं सत्त्वमित्यादौ सतोऽपि शौक्ल्यादिसम्बन्धस्य भावप्रत्ययेनाऽनभिधानवद् राजपुरुष इत्यत्रापि तदनभिधानं स्यात्। तत्रापि राजादीनां पुरुषादिपदार्थे स्वत्वादिसम्बन्धेन प्रकारतेत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह—*दिगिति* ॥ तदर्थस्तु—निर्वक्ष्यमाणभावे "तस्य भावः" (पा० सू० ५।१।११।) इति सूत्रेण त्वतलादयो विधीयन्ते ॥ ननु जातित्वादिना जातावेव सम्बन्ध एवेति नियमः । तथाच यत्प्रकृतेर्यद्धर्मप्रकारकबोधः शास्त्रकृतसम्मतः; स एव धर्मस्त्वाद्यभिधेय इति रुढ्यादिभिन्नप्रकृतेः कृदन्तादितोऽपि सम्बन्धप्रकारकबोधस्य भाष्यसम्मतत्वात् तस्यैव भावप्रत्ययेनाऽभिधानमुचितमिति नोक्तेषु भावप्रत्ययस्य जात्याद्यभिधायकत्वमिति ॥ ४९ ॥

'प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्र वचन' इति पाठः। मात्रपदेन सम्बन्धव्यवच्छेदः ॥ *तद्धि-

---

(१) ननु वर्णरूपगुणगुणिनोः सर्वत्र अभेदप्रत्ययत्वे मतुपो लुग्विधानं व्यर्थमेव। अभेदे मतुपोऽप्राप्तेरितिचेद् ? कुम्भस्य कृष्ण इत्यादिषु गुणगुणिनोर्भेदे व्यवहारस्यापि सत्वात् शुक्लवानित्यनिष्टप्रयोगवारणाय तस्य वचनस्यावश्यकत्वात्।

(२) प्रकृत्यर्थविशिष्टेति। संयोगादिसम्बन्धेन वस्तुगत्या दण्डादिविशिष्टेत्यर्थः। तत्र संयोगादिः संसर्गमर्यादया भासत इति न तत्र शक्तिः। किन्तु प्रकृतेर्दण्डे आश्रये च। प्रत्ययस्य मात्रपदेन संयोगादिसम्बन्धाव्यावृत्तिः। अत एव पाचक इत्यादावपि सम्बन्धो न शक्यः। उक्तं च भट्टैः—

पाकं तु पचिरेवाह कर्त्तारं प्रत्ययोऽप्यकः।
पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित् ॥ इति

नचानन्तद्रव्येषु शक्तिग्रहासम्भवः। परम्परया एकं दण्डत्वादिकमुपलक्षणीकृत्य तत्सम्भवादित्यरुणाधिकरणोक्तरीत्या द्रष्टव्यमितिभावः।

वदन्तं मीमांसकम्मन्यं प्रत्याह—

अत्रार्द्धजरतीयं स्याद् दर्शनान्तरगामिनाम् ।
सिद्धान्ते तु स्थितं पक्षद्वयं त्वादिषु तच्छृणु ॥५०॥

अत्र=भावप्रत्ययविषये । तथाहि—दामोदरत्वं, घटत्वमित्यादौ भावप्रत्ययस्य सम्बन्धानभिधायकत्वेन मीमांसकानां दण्डित्वमित्यादिष्वपि तदभिधानं न स्यात् । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारः प्रकृत्यर्थसमवेतो हि तदुत्तरभावप्रत्ययेनाभिधीयते । अन्यथा घटत्वमित्यत्र(१)-द्रव्यत्वादेर्दण्डित्वमित्यादौ दण्डादेश्च तदुत्तरभावप्रत्ययवाच्यतापत्तेः । न च तन्मते दण्डीत्यादिबोधे सम्बन्धः प्रकारः । यत्तु—

यदा स्वसमवेतोऽत्र वाच्यो नास्ति गुणोऽपरः ।

तस्येति* । इन्यादेरित्यर्थः ॥ *सम्बन्धानभिधायकत्वेनेति* ॥ प्रकृतिजन्यबोधे तस्याप्रकारत्वादिति भावः ॥ *तदभिधानम्*-सम्बन्धाभिधानम् ॥ *न स्यादिति* ॥ किन्तु दण्डस्यैवाऽभिधानं स्यान्न च तदभिधानमिष्टमिति भावः ।

ननु प्रकृतिजन्यबोधविषयत्वे सति प्रकृत्यर्थवृत्तित्वं भावत्वम् । तच्च दण्डसम्बन्धस्याऽक्षतमिति भावप्रत्ययेन तदभिधानं भविष्यतीत्यत आह-*प्रकृतिजन्यबोध इति* ॥ उक्तार्थस्य भावत्वे तु दामोदरत्वमित्यादौ जातिगुणसम्बन्धस्याऽपि भावाऽर्थता प्रसज्ज्येतेति भावः । क्रमेण दलद्वयव्यावर्त्यमाह-*अन्यथेति* ॥ एकतरदलमात्रोपादाने इत्यर्थः । *तदुत्तरेति* ॥ घटदण्डिपदोत्तरेत्यर्थः । तथाच घटत्वमित्यादौ द्रव्यत्वस्येव त्वन्मते दण्डीत्यादौ दण्डसम्बन्धस्याप्यपदार्थतयाऽप्रकारत्वादभावत्वेन न तस्य प्रत्ययार्थत्वसम्भव इति भावः ।

वस्तुतस्त्वन्त्यदलोपादानं व्यर्थम् । मतुबादीनां सम्बन्ध्यर्थकतया दण्डीत्यादिवाक्य-जन्यबोधसम्बन्धस्यैव प्रकारत्वेन दण्डादीनां प्रकृत्यर्थप्रकारत्वादेवानतिप्रसङ्गात् । मीमांसकैकदेशिमते मत्वर्थीयानां सम्बन्धवाचकत्वेऽपि तदाक्षिप्ताश्रयविशेष्यकबोधस्यैव तैरभ्युपगमेन तन्मतेऽपि प्रकृतिजन्यबोधविशेष्यांशे दण्डादीनामप्रकारत्वेन प्रयोजनविरहादिति विभावनीयम् ॥ *सम्बन्धः प्रकार इति* ॥ अस्य येन तस्य त्वादिप्रत्ययवाच्यता स्यादिति शेषः । मीमांसकमतमुपन्यस्यति-*यत्त्विति* ॥

---

(१) द्रव्यत्वादेरिति । तस्यापि घटसमवेतत्वात् । घटपदजन्यबोधे प्रकारत्वे तु नेति न घटपदोत्तरत्वादिना तदभिधानमिति ।

तदा गत्यन्तराभावात् सम्बन्धो वाच्य आश्रितः ॥इति(१) ।

तन्न । इनादेः सम्बन्धिवाचकत्वेनोपपत्तौ गत्यभावाभावात् । प्रपञ्चितं चैतदादावेव वैयाकरणभूषणे ।

ननु तवापीदं वैषम्यं कथमित्यत आह–*सिद्धान्ते त्विति* ॥ *(२)जायन्त इति* । वक्ष्यमाणविशेषणेऽन्वितम् । सिद्धान्ते प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारे त्वादयो जायन्त इत्यर्थः । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकार इत्यत्र पक्षद्वयं स्थितमिति योजना ॥ ५० ॥

तौ पक्षावाह—

प्रयोगोपाधिमाश्रित्य प्रकृत्यर्थे(३)प्रकारताम् ।
धर्म्ममात्रं वाच्यमिति यद्वा शब्दपरा अमी ॥५१॥
जायन्ते तज्जन्यबोधप्रकारे भावसंज्ञिते ।

प्रयोगे उपाधिर्निमित्तं, प्रकृत्यर्थे!प्रकारतां = प्रकारतया भासमानं

अत्र–दण्डित्वमित्यादौ ॥ *स्वसमवेतः*–त्वादिप्रकृत्यर्थसमवेतः ॥ नीलत्वमित्यादौ नीलादिगुणवन्न सम्भवति यतोऽतः सम्बन्धस्यैव भावप्रत्ययवाच्यत्वमाश्रितमित्यर्थः । दण्डादेः प्रकृत्यर्थांशे प्रकारत्वेऽपि प्रकृत्यर्थाऽसमवेतत्वेनाभावत्वादिति भावः ॥

सम्बन्धिवाचकत्वेनेति ॥ "तदस्यास्त्यस्मिन्" (पा०सू० ५।२।४०) इति मतुपः सम्बन्धे विधानेऽपि "दण्डी पुरुष" इति सामानाधिकरण्यानुरोधात् सम्बन्धिवाचकत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ *गत्यभावाभावादिति*॥ सम्बन्धस्यैव भावत्वसम्भवादिति भावः । *आदावेवेति* । एवं वैश्वदेवीत्यादिसामानाधिकरण्यस्योक्तरीत्यैवोपपत्तेरित्यन्तग्रन्थेन भूषण इत्यर्थः । *तवापीति* । वैयाकरणस्याऽपीत्यर्थः ॥*इदम्*। क्वचिज्जात्यादिवाचकत्वं, क्वचित् सम्बन्धवाचकत्वमित्येवं रूपं वैषम्यमित्यर्थः ॥५०॥

प्रयोग इति ॥ शब्दप्रवृत्तावित्यर्थः ॥ *निमित्तमिति* ॥ यद्धर्मवत्वेन ज्ञातेऽर्थे

---

(१) श्लोकार्थस्तु—यत्र स्वसमवेतः प्रकृतिजन्यबोधविशेष्यसमवेतः, वाच्यः–प्रकृतिवाच्यः प्रकृतिजन्यबोधप्रकार इतियावत् । अपरो गुणो नास्ति तत्रोपपत्यन्तराभावात् तत्प्रकृतिजन्यबोधप्रकारोऽपि स्वसमेवतः सम्बन्धस्त्वादिवाच्य आश्रित इति ।

(२) क्वचित् "जायन्ते इत्यादि–योजनेत्यन्तः" पाठो नास्ति ।

(३) क्वचित् प्रकृत्यर्थे प्रकारतामितिपाठः ।

धर्म्मं वाच्यतया आश्रित्य त्वादयो जायन्ते । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारस्त्वाद्यर्थे इति यावत् ।

ननु घटत्व(१)मित्यत्र प्रकारत्वात् तदुत्तरभावप्रत्ययेन घटत्वत्वस्यापि वाच्यता स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह–*धर्ममात्रमिति(२)* ॥ न त्वत्र लघुगुरुविचार इत्यभिप्रायः ॥ (३)तत्तद्व्यक्तिविशिष्टब्रह्मसत्ताया एव घटत्वघटत्वत्वादिरूपत्वात् ।

यश्शब्दः प्रयुज्यतेः स धर्मस्तच्छब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः॥ सः–दामोदरत्वमित्यादौ जातिः, शुक्लत्वमित्यादौ गुण एवेति । ननु प्रकृतिजन्यबोधप्रकारकत्वेनैवोपाधेः संग्रहे तस्य पृथगुपादानं व्यर्थमत आह–*प्रकृतिजन्येति* ॥ स च प्रकृत्यर्थवृत्तिरसाधारणो धर्मस्तस्मिन्नसाधारण्यञ्च–तदितरावृत्तित्वे सति सकलतद्वृत्तित्वम्; सत्यन्तोपादाने द्रव्यत्वादेर्घटासाधारण्यं, विशेष्योपादानाच्च तद्व्यक्तित्वादिनिरासः । तेन रूपेण धर्मो भावप्रत्ययवाच्यः । तत्र तत्पदार्थस्य घटादेस्त्वादिप्रकृत्यैव लाभादनन्यलभ्य इतरावृत्तित्वादौ भावप्रत्ययस्य शक्तिः । तत्रापीतरद्वृत्तित्वमभावः साकल्यं वृत्तिमच्च विशकलितमर्थः । इतरवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावस्यातिप्रसक्तत्वादितरवृत्तित्वत्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धत्वाद् घटत्वादौ बाधाच्च विशिष्टस्य शक्यत्वासम्भवात् । अत्र च प्रकृतिजन्यबोधे येन सम्बन्धेन प्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मस्य प्रकारताः तेन सम्बन्धेनेतरावृत्तित्वं वृत्तिमत्वं च बोध्यम् । नाऽतः कालादौ कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वस्य वृत्तावपि क्षतिः । न वा घटत्वमित्यादौ कम्बुग्रीवादिमत्वस्य भानम् । प्रमेयत्वमित्यादौ त्वितरावृत्तित्वांशो न भासते, अप्रसिद्धत्वात्; किन्तु सकलं प्रमेयवृत्तित्वमात्रम् ।

न च विशिष्टस्याऽनतिरिक्तत्वमते गुणाऽन्यत्वविशिष्टसत्वमित्यादौ विशिष्टसत्वे विशिष्टसदितरावृत्तित्वस्य महत्वमित्यादौ सकलमहद्वृत्तित्वस्य महत्परिमाणादावसम्भव इति वाच्यम् । तदितरत्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतद्वृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वे दलद्वयतात्पर्य्यात् । तत्राद्यदलं घटत्वमित्यादौ द्रव्यत्वादेरसाधारण्यवारणायेति भावः ॥ *प्रकारत्वादिति* । घटत्वासाधारणधर्मत्वादित्यर्थः । *लघुगुर्विति* ।

---

(१) 'ननु घटत्वस्येव घटत्वमित्यत्र' इति पाठः ।

(२) धर्मत्वेन वाच्यता; नतु तत्तद्रूपेण, शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गादिति । न च गुरुधर्मे लक्षणेति वाच्यम् । शक्तावेव लाघवादरो न लक्षणायामित्यत्र विनिगमनाविरह इति भावात् ।

(३) वस्तुतस्तु गौरवं नास्त्येवेत्याह—तत्तद्व्यक्तिविशिष्टब्रह्मेति ।

सम्बन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥
तां प्रातिपदिकार्थञ्च धात्वर्थञ्च प्रचक्षते ।
सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ॥

इति वाक्यपदीयात् । उक्तञ्च 'तस्य भावस्त्वतलौ" (पा०सू०५।१।११९) इति सूत्रे वार्त्तिककारैः-'यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ' इति । यस्य गुणस्य=विशेषणतया भासमानस्य, भावाद्=आश्रयत्वाद्, द्रव्ये=विशेष्ये, शब्दनिवेशः=शब्द-

---

अयम्भावः—धर्मस्यासाधारणधर्मत्वेन वाच्यत्वेऽप्येकत्वमित्यादौ परिमाणादेर्भानापत्तिः । उक्तासाधारण्यस्य परिमाणे सत्वात् । नच प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन तदितरावृत्तित्वं तद्वृत्तित्वं च विवक्षितम् । न च तेन सम्बन्धेन परिमाणं तत्र वृत्तीति नोक्तदोष इति वाच्यम् । तथा सत्यनन्तशक्तिकल्पनावश्यकत्वे तत्तद्धर्मत्वेनैव धर्मे शक्तिरस्तु, किमितरावृतित्वादिगौरवसहिष्णुतया ।

अत एव पृथक्त्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगुणान् भावप्रत्ययः प्रतिपादयति । प्रतीतिस्तु तद्रूप्येण धर्मत्वेन वेत्यन्यदिति गुणदीधितावुक्तं सङ्गच्छत इति । एतेन भावशक्तत्वादिप्रत्ययेन कम्बुग्रीवादिमत्वमित्यादौ गुरोरपि धर्मस्य कम्बुग्रीवादिमत्वस्य बोधनेन तद्वद्घटत्वत्वमित्यादावपि गुरोर्धर्मस्य त्वप्रत्ययेन बोधनसम्भवादाशङ्का निःसारेत्यपास्तम् । धर्मस्य भावप्रत्ययवाच्यत्वे सम्मतिमाह-*सम्बन्धिभेदादिति*। जातिः पदार्थ इति कल्पे साधकमिदम् । *सम्बन्धिभेदाद्*—अनुयोगिभेदाद्, *भिद्यमाना*=गवेतरासमवेतत्वे सति सकलगोसमवेतत्वादिना तद्व्यक्त्युपरागेण वा पार्थक्येन प्रतीयमाना गवादिनिष्ठा ब्रह्मसत्तैव जातिरित्युच्यते; तस्यां सर्वे शब्दा वाचकत्वेन व्यवस्थिता इत्यर्थः । तदेव व्यक्तीकरोति—*तामिति* । ताम्-तत्तद्व्यक्त्युपरक्तां सत्तामित्यर्थः ॥

धात्वर्थमिति । आकृत्यधिकरणन्यायेन "जातिमन्ये क्रियामाहुः" इति पक्षाभिप्रायेण वा । महानित्यात्मविशेषणम् । क्वचिज्जात्यादिः, क्वचित् सम्बन्ध इत्युक्ताऽर्थे वार्त्तिकं प्रमाणयति—*उक्तञ्चेति* । गुणशब्दस्य वैशेषिकाणां रूपादिष्वेव प्रसिद्धेः प्रकृतोपयुक्तार्थपरतामाह—*विशेषणतयेति*(१) । तथाच प्रकृते

---

(१) उक्तं च कैयटेन 'गुणशब्देन यावान् कश्चित्पराश्रयो भेदको जात्यादिः सर्व इह गृह्यते' इति ।

प्रवृत्तिः, तस्मिन् वाच्ये त्वतलावित्यर्थः ।

तथाच रूपादिशब्देभ्यो जातौ, शुक्लाणुदीर्घमहदादिभ्यो (१)गुणे, पाचकादिशब्देभ्यः क्रियायां, घटादिशब्देभ्यो जातौ प्रत्ययः । रूपादिशब्दानां जातिप्रकारकबोधजनकत्वात् । पाचकादिशब्दानां क्रियाप्रकारकबोधजनकत्वे तस्यां प्रत्ययः, संसर्गप्रकारकबोधजनकत्वमिति मते च संसर्गे इति व्यवस्था सूपपादेति भावः ।

तत्र जातिवाचकानां व्यक्तय एव शक्यतावच्छेदिकाः । तथाच घटत्वमित्यत्र घटवृत्तिरसाधारणो धर्म्म इति बोध इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

पक्षान्तरमाह-*यद्वेति*॥ यद्वा, "सर्व्वे भावाः स्वेनार्थेन भवन्ति, स तेषां भावः" इति वार्त्तिकोक्तेर्यद्वाशब्दस्तत्सूचनप्रयोजनकोऽपि । भवन्ति वाचकत्वेन प्रवर्त्तन्त इति भावाः=शब्दाः । स्वेन=स्वरूपेण=

गुणपदमुपसर्ज्जनीभूतार्थपरमिति भावः । पर्य्यवसितमाह—*तथाचेति* । रूपादीत्यादिना रसादेर्गुणपरशुक्लादेश्च सङ्ग्रहः । *बोधजनकत्व इति* । बोधजनकत्वमत इत्यर्थः । व्यपेक्षावादे क्रियाकारकभावसम्बन्धेन कृदर्थकर्त्रादौ धात्वर्थस्यैव प्रकारतया भानोपगमादिति भावः । स्वसिद्धान्तमनुसृत्याह—*संसर्गप्रकारकेति* । *सूपपादेति* । भावप्रत्ययो जातावेवेत्याद्यनियमादिति भावः । *तत्रेति* । जात्यादिवाचकभावप्रत्ययेषु मध्ये इत्यर्थः। *जातिवाचकानामिति* । अर्थनिष्ठशक्तेरितिशेषः।

गुणाद्यात्मकभाववचनानां शुक्लत्वादिशब्दानां जातेः शक्यताऽवच्छेदकत्वसम्भवादाह-*जातिवाचकानामिति* । भावप्रत्ययानामिति शेषः । *अवच्छेदिका इति* । उपस्थितत्वाद् घटत्वादिजातिनिष्ठशक्तेः स्वेतरावृत्तित्वावच्छिन्ननिखिलस्ववृत्तिरूपाधेयत्वादिसम्बन्धेनाऽवच्छेदिका इत्यर्थः । तेन न द्रव्यत्वादिनिष्ठशक्तेर्घटावच्छिन्नत्वम् । अवच्छेदकानुगमकं च गोत्वादिकमेवेति भावः । पर्य्यवसितबोधमाह—*घटवृत्तिरिति* । *पक्षान्तरमिति* । 'तच्छब्द एव भावप्रत्ययवाच्य' इति मतान्तरमित्यर्थः । "अथ कस्माद्गौरित्युच्यते ? गौरित्येव हि गौर्गवि वर्त्तते" इत्यौक्थिका इति निरुक्तमप्येतत्कल्पे उपष्टम्भकम्बोध्यम् । *तत्सूचनप्रयोजनकोऽपीति* । यद्वा शब्दघटितोक्तवार्त्तिकसूचनप्रयोजनकोऽपीत्यर्थः । अपिना पक्षान्तरसङ्ग्रहः । वार्त्तिके-

---

(१) गुण इति । गुणिपरशुक्लादिभ्यो गुणे । गुणपरेभ्यस्तु तेभ्यस्तद्वृत्तिजाताविति । अण्वादिशब्दा नित्यं गुणिपरा इति तेभ्यः परिमाणरूपे गुण एव । प्रत्ययपरिमाणं चतुर्विधम्—अणु महद्दीर्घह्रस्वं चेत्यस्य त्वण्वादिवृत्तिरित्यर्थोऽवसेय इति बोध्यम् ।

अर्थेन । भवन्ति=प्रवर्त्तन्ते; अतः स तेषां भावः=प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः।

अयम्भावः—अर्थवच्छब्दोऽपि द्रव्ये प्रकारः । हरिहरनलेक्ष्वाकुयुधिष्ठिरवसिष्ठादिशब्देभ्यस्तत्तद्वाच्यः कश्चिदासीदिति शब्दप्रकारकबोधस्य सर्वसिद्धत्वात्। अन्यथा वनौषधिवर्गादेर्नागरिकान् (१)प्रत्यबोधकत्वापत्तेश्च । एवमेवाप्रसिद्धार्थकपदेष्वनुभवः सर्व्वसिद्धो, न तु घटादिपदेष्विव (२)तत्तज्जात्यादिरूपेण । तथाचोभयमवच्छेदकम् ।

"स्वेनाऽर्थेन भवन्ति" इत्यत्र स्वशब्दस्यात्मीयवचनतयात्मीयाऽर्थेन जात्यादिना प्रवर्त्तन्ते इत्यर्थात् कथं पक्षान्तरपरता कथं वार्थावृत्तेर्धर्मस्य शब्दस्य भावत्वं चेत्यत आशयं प्रकाशयति—*अयम्भाव इति* ।

जात्याद्यर्थस्य द्रव्यांशे विशेषणतायाः प्रसिद्धत्वात्तद्दृष्टान्तेन शब्दस्यापि तां साधयति-*अर्थवदिति* । जात्यादिवदित्यर्थः । शब्दस्यार्थविशेषणतायामसाधारणस्थलमाह—*हरिहरेति* । कश्चिदासीदित्यनेन जात्यादिप्रकारकबोधासम्भवो ध्वन्यते । हर्य्यादौ सन्निकर्षाभावेनानुपस्थितहरित्वाद्यवच्छेदेन शक्तिग्रहाभावेन तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधासम्भवादुपस्थितपदस्यैव विशेषणत्वमभ्युपगम्य(३)शाब्दबोध उपपादनीयः । यथाच वृत्त्याद्युपस्थितिस्तथोपपादितं नामार्थनिरूपण इति भावः ॥

अन्यथेति । अर्थांशे शब्दस्य प्रकारत्वानभ्युपगम इत्यर्थः । आरण्यकानां सन्निकर्षेण जातिधर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहसम्भवादुक्तम्—*नागरिकानिति* । *एवमेवेति* । पदप्रकारेणैवेत्यर्थः । *अप्रसिद्धेति* । अगृहीतजात्यादिविशिष्टशक्तिकपदेष्वित्यर्थः । *जात्यादिभेदेनेति* । तद्विशेषेणेत्यर्थः । क्वचितु जात्यादिरूपेणैवेत्येव पाठः । *उभयमिति* । जात्यादिरूपं पदं चेत्यर्थः ॥ *अवच्छेदकमिति* । शक्त्यवच्छेदकमित्यर्थः ।

---

(१) नागरिकपदविशेषरूपेणानभिज्ञपरम् , तेन कस्यचिन्नागरिकस्य विशेषरूपेण बोधेऽपि नाऽसङ्गतिः ।

(२) तत्तज्जात्यादीति । अनुभव इत्यनुषज्यते, अत एव जन्मान्तरीयसंस्कारवशाद्विशेषरूपेण शक्तिग्रहे सति विशेषरूपेण भानं नलादीनामित्यपास्तम् । विशेषरूपेणानुभवाभावेनानन्तसंस्काराकल्पने मानाभावात् । तत्तद्वाचकपदश्रवणं विना तेषां विशेषरूपेण स्मरणापत्तेश्च, उद्बोधकाभावान्नतु स्मरणमिति तु न साम्प्रतम् , तत एव शाब्दबोधनिर्वाहे संस्कारस्मरणयोर्हेतुत्वासिद्ध्यापत्तेरिति ।

(३) शाब्दबोध इति । सामान्यरूपेणेति शेषः । विशेषरूपेण शक्तिग्रहासम्भवात्—

यस्य तथा शक्तिग्रहस्तस्य जात्यादिरूपेणैवापस्थितिः।

पदप्रकारकः शक्तिग्रहस्तु विशिष्य नापेक्षितः। किन्तु इदं पदं क्वचिच्छक्तं, साधुपदत्वादित्यादिरूप एवापेक्ष्यते इति विशिष्यागृहीतशक्तिकेभ्यस्तथैव बोधः। तथाच (१)शब्दोऽपित्वप्रत्ययार्थ इति प्रपञ्चितं भूषणे ॥ ५१ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे त्वादिभावप्रत्ययार्थविचारः(२) ॥ ९ ॥

ननु जात्याद्यनुपस्थितिदशायामयमर्थ एतत्पदवानिति शक्तिग्रहोऽप्यसम्भवदुक्तिकोऽत आह—*पदप्रकारक इति*॥ *विशिष्येति*। घटपदत्वादिरूपेणेत्यर्थः। यद्यपि 'सर्वे भावाः' इति सर्वशब्दोपादानादेतत्कल्पे शब्दस्यैव सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमवगम्यते, तथापि घटत्वादिना गृहीतशक्तिकघटादिपदाद् घटत्वप्रकारकबोधस्य सार्वजनीनप्रसिद्धिसिद्धस्यापह्नोतुमशक्यतया प्रायशः प्रसिद्धार्थकस्थले शब्दाप्रकारकबोधस्याननुभवेन चैतत्कल्पेऽपि जात्यादीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमङ्गीकरणीयमेव।

वार्त्तिकं तु भावशब्दस्याप्रसिद्धार्थकशब्दपरतया योज्यम्। तत्र निमित्तान्तराभावेन वार्त्तिकबलाच्छब्दस्यैव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वावधारणात्। यथा कादिपञ्चकशक्त-कुपदे। अत एव "अनुदात्तङित" (पा०सू० १।३।१२) इति सूत्रेऽनुदात्तङिता द्वावात्मनेपदमित्यस्य "तङानौ द्वावर्थ" इति तत्र "सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति" इति यथासङ्ख्यसूत्रे भाष्यकृदुक्तं सङ्गच्छते। अन्यथा नवानां तङर्थत्वेनात्मनेपदवत्त्वेन बोधे सर्वेषामेकत्वेन तत्र च द्वावित्यास्यानुपपत्तिः स्पष्टैव। अत एव सारकृताऽप्युभयमवच्छेदकमित्युपसंहृतम्। क्वचिच्छब्दोऽपीति तदाशय इति।

कथं तर्हि तत्र शक्तिग्रहोऽत आह—*किन्त्विति*। *क्वचिच्छक्तमिति*॥ किञ्चिन्निष्ठशक्तिनिरूपकमित्यर्थः। तथाच नृपादिवर्णनप्रस्तावे नृपत्वादिनोपस्थितनलादीनां शक्त्यंशे भाने उपस्थितत्वान्नलादिपदानामपि तदर्थे भानमविरुद्धम्। इदमेतच्छक्यमित्याकारकार्थशक्तिग्रह एव विशेषरूपेणोपस्थितेस्तन्त्रत्वादिति भावः। *तथैव बोध इति*॥ पदवाच्यत्वप्रकारक एवेत्य(३)र्थः। एवकारेण जात्यादिप्रकारकबोधव्यवच्छेदः। इदञ्च कश्चिदर्थो नलादिपदशक्योऽर्थत्वादित्यानुमानिकशक्तिग्रहाभिप्रायेण।

'इदं पदं क्वचिच्छक्तं पदत्वात् साधुपदवत्' इति सामान्यतोऽनुमित्यात्मकशक्तिग्रहसत्वात् सामान्यरूपेणैव बोधः। (१) शब्दोऽपि। अपिशब्दो जात्यादिसमुच्चायकः।

(२) निर्णय इति पाठः। (३) निर्णयः इति पाठः।

उक्तोपनीतपदशक्तिग्रहे त्वर्थविशेष्यकबोधानुपपत्तिरेव । शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समानप्रकारकत्वनियमादित्यवधेयम् ।

नैयायिकास्तु—नलादिपदानामपि विशिष्यशक्तिग्रहो नानुपपन्नः । यत्र नलत्वादिसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्धर्मवत्वधीस्तद्विषयीभूतनलत्वादेः शक्तिग्रहे धर्मितावच्छेदकतया भाने बाधकाभावात् । यद्वा यत्र प्रमेयत्वेन प्रमेयवानित्याकारा नलत्वादिविशिष्टबुद्धिः, ततश्च प्रमेयत्वांशे मोषदशायां स्वरूपतो नलत्वादिप्रकारकनलविशेष्यकस्मरणे बोधकाऽभावात्तद्विषयनलत्वादिना विशिष्य नलादौ नलादिपदशक्तिग्रहेण तत्तद्रूपेण नलादिपदान्नलादिबोधस्य सुलभत्वात् ।

न च प्रमेयत्वांशे मोषकल्पने मानाभावः । अनुभूयमानतत्तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेरेव मानत्वात् । कथमन्यथानुभवात्मकसमूहालम्बनादेकपदार्थोद्बोधकाऽसमवधानेऽन्यपदार्थस्मृतिः । अक्लृप्तस्यार्थांऽशे पदविशेषणत्वस्य कल्पनापेक्षया तादृशस्मृतौ प्रमेयत्वांशे मोषकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात् । पदस्यार्थधर्मत्वाभावेन तस्य पदांशे विशेषणत्वासम्भवाच्च । तस्य पदस्य तस्मिन् पदे शक्तिरित्यर्थस्य लौकिकत्वेन पदप्रकारकबोधस्य सार्वत्रिकत्वासम्भवाच्चेत्याहुः ॥ ५१ ॥

इति भूषणसारदर्पणे भावप्रत्ययार्थनिरूपणम् ॥ ९ ॥

॥ अथ देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥

(१)"सास्य देवता" (पा०सू०४।२।२४) इत्यत्र (२)देवताविशिष्टं देयं प्रत्ययार्थः। ऐन्द्री वैश्वदेवीत्यादाविन्द्रादेर्देवतात्वोपस्थापकान्तराभावात्। तेन रूपेणोपस्थितये शक्तिकल्पनावश्यकत्वात्। अत एव—

अथ देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः।

ननु देवताया इन्द्रादिपदाल्लाभेन तदन्तर्भावेण तद्धितशक्तिकल्पनमनर्थकमत आह—*देवतात्वोपस्थापकेति*॥ इन्द्रत्वेन रूपेण देवतोपस्थितावपि देवतात्वेन रूपेण तदुपस्थापकाभावादित्यर्थः। *तेन रूपेणेति*॥ देवतात्वेन रूपेणेन्द्रोपस्थितये इत्यर्थः। अन्यथा—

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः।
देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलं च परं परम्॥

इति मीमांसकसिद्धान्तासङ्गतिरिति भावः। द्रव्यस्य देवतासम्बन्धित्वं च तदुद्देश्यकत्यागकर्मत्वं त्यागोद्देश्यत्वमपि वेदबोधिताबाधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारेणेच्छाविषयत्वम्। तदेव च देवतात्वम्। नातो घृतादिसम्प्रदानब्राह्मणस्य त्यागोद्देश्यत्वेऽपि देवतात्वम्। तस्य तत्स्वामित्वाबोधात् 'ऐन्द्रो मन्त्र' इत्यादौ मन्त्रस्य तद्देवताकत्वं च न तदुद्देश्यकत्यागकरणत्वम्। विनाऽपि मन्त्रमिच्छाविशेषात्मकत्यागोत्पत्त्याऽव्यभिचारात्। किन्तु त्यागाङ्गोच्चारणकत्वम्। एवञ्च देवतासम्बन्धी प्रत्ययार्थः।

ननु तद्देवताकत्वम्, 'ऐन्द्रं हविः' इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः। स चामिक्षादिपदसमभिव्याहारे तत्तद्द्रव्येण प्रतीयते। देयं प्रत्ययार्थ इति तु तस्यामिक्षादिपदसमभिव्याहारे दानकर्मत्वेनापि प्रतीतेरित्यभिप्रेत्योक्तमिति भावः। उक्तार्थे सम्म-

---

(१) ननु प्रथमोपस्थितापत्यार्थकतद्धितार्थकथनमुचितमितिचेत्? प्रत्ययार्थस्यापत्यरूपस्यैक्यात्, तत्र च प्रकृत्यर्थस्य जन्यजनकभावसम्बन्धादिरूपभेदसम्बन्धेन प्रकारतायाः सुगमत्वेन देवतार्थकतद्धितेषु नानापक्षसम्भवेन दुरूहत्वेन तदर्थनिर्णयावश्यकर्तव्यतयाऽपत्यार्थकतद्धितस्यौचित्येऽपि त्याग इति बोध्यम्।

(२) देवताविशिष्टमिति। स्वस्वामिभावसम्बन्धेन स्वोद्देश्यकत्यागकर्मत्वसम्बन्धेन वा देवताविशिष्टं देयमित्यर्थः।

आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः ।
अमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणम् ॥ इति ।
केवलाद्देवतावाची तद्धितोऽग्नेःसमुच्चरन् ।
नान्ययुक्तोऽग्निदैवत्यं प्रतिपादयितुं क्षमः ॥

इति च मीमांसकैरप्युक्तमित्याशयेनाह—

प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् ॥ ५२ ॥
अभेदश्चात्र संसर्ग आग्नेयादावियं स्थितिः ॥
देवतायां प्रदेये च खण्डशः शक्तिरस्तु वा ॥५३॥

एकदेशे = देवतारूपे । तच्च विशेषणमभेदेनेत्याह–*अभेदश्चेति*॥ ननु देवतायाः प्रत्ययार्थैकदेशत्वान्न प्रकृत्यर्थस्य तत्रा(१)भेदेनाप्यन्वय इत्याशयेनाह–*देवतायामिति* ॥ तथाच पदार्थैकदेशतैव नास्तीति भावः ॥ ५३ ॥

तिमाह–*अत एवेति* ॥ देवतासम्बन्धिनः प्रत्ययार्थत्वादेवेत्यर्थः ॥ *सान्निध्यादिति* ॥ 'सामिक्षा वैश्वदेवी'इत्यत्रामिक्षापदसमभिव्याहारादित्यर्थः ॥ *विषयार्पणमिति* ॥ आमिक्षात्मकद्रव्यस्यैव देवतोद्देश्यकत्यागकर्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः ।

केवलादिति ॥ सोमादिपदासमभिव्याहृतात् ॥ *अग्नेः समुच्चरन्* । प्रत्ययत्वादग्निशब्दात् पुरः प्रादुर्भवन् । "आग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्यमावस्यायाम्" इत्यादौ ॥ *नान्येति* ॥ सोमादिसाहित्यापन्नाऽग्निदेवतोद्देश्यकं द्रव्यं प्रतिपादयितुं नेष्टे, किन्तु तद्देवताकमेवेति (२)तद्भावः । तथाच देवताविशिष्टदेयस्य तद्धितार्थत्वं तेषामपि सम्मतमिति भावः ॥

प्रकृत्यर्थेति ॥ 'पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति' इति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥ अस्मिन् कल्पे च प्रकृत्यर्थस्याभेदसम्बन्धेन देवतारूपतद्धितार्थेऽन्वयः । तस्य च स्वोद्देश्यक-

---

(१) अभेदेनाप्यन्वय इति । भेदसम्बन्धेनान्वयो न सम्भवति; तस्य बाधितत्वादिति सूचनायापिशब्दः । अथवा स्ववृत्तिदेवतात्वरूपधर्मत्वसम्बन्धेनान्वयनिरासाय 'अपि' उपात्तः ।

(२) अत एवाग्निषोमीयावावाग्नेयपदव्यवहाराभावात् "आग्नेयं चतुर्धा करोति" इतिवाक्यविहितचतुर्धाकरणस्य न प्रवृत्तिः । द्वन्द्वे इतरसापेक्षस्यैव व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वादिति स्थितं पूर्वतन्त्रे तृतीयस्य प्रथमचरणे इति ।

नन्वग्न्यादिदेवस्य प्रकृत्यैव लाभान्न तत्र शक्तिः कल्प्या । न च देवतात्वेन रूपेणोपस्थितये सा कल्प्यते । प्रकृते(१)र्लक्षणयैव तथोपस्थितिसम्भवात् । उपसर्गाणां द्योतकत्वनये प्रजयतीत्यत्र प्रकृष्टजयप्रत्ययवदित्यभिप्रेत्याह—

प्रदेय एव वा शक्तिः प्रकृतेस्त्वस्तु लक्षणा ॥
देवतायां (२)निरूढेति सर्वे पक्षा अमी स्थिताः॥५४॥

न च 'ऐन्द्रं दधि' इत्यादौ द्रव्यस्य पदान्तराल्लाभात् कुतः पुनः प्रत्ययस्य तत्र शक्तिः कल्प्यत इति वाच्यम् । पदान्तराश्रवणेऽपि तत्प्रतीतेः । ऐन्द्रं दधीति सामानाधिकरण्याच्च ।

अन्यथाऽऽख्यातस्यापि कर्त्तृकर्मवाचित्वं न स्यात् । मीमांसकानां पुनः प्रत्ययस्य देवतात्वमेवार्थोऽस्तु । द्रव्यं पदान्तराल्लभ्यत एवेति आख्यातस्य कर्त्तृवद्वाच्यत्वं मास्त्विति कुतो न शक्यते वक्तुमिति

त्यागकर्मत्वसम्बन्धेन द्रव्यरूपतद्धिताऽपरपदार्थे इति बोध्यम् ॥ ५३ ॥

द्योतकत्वनय इति । वाचकत्वनये प्रकर्षस्योपसर्गाऽर्थत्वेन तद्विशिष्टे धातोर्लक्षणाया अकल्पनेन दृष्टान्तत्वासम्भवादितिभावः ॥ *प्रकृष्टजयवदिति* । प्रकृत्यंशमात्रमादाय दृष्टान्तत्वं बोध्यम् ॥ *लाभादिति* । समभिव्याहृतदध्यादिपदेन देवतारूपसम्बन्धिलाभादित्यर्थः ॥ *कुतः पुनरिति* । "अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः" इति न्यायात् । किन्तु सम्बन्धार्थकत्वमेवोचितमिति भावः ॥ *तत्प्रतीतेरिति* । देवतासम्बन्धिप्रतीतेरित्यर्थः । तथाच तदनुपपत्त्या तद्धितस्य तदर्थकत्वमावश्यकमिति भावः ।

पदान्तराश्रवणे सम्बन्धिप्रतीतेश्च शपथनिर्णयत्वादाह—*ऐन्द्रं दधीति* । सम्बन्धमात्रार्थकत्वे सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ *अन्यथेति* । उक्तानुपपत्तेस्तदसाधकत्वे इत्यर्थः । 'पचति देवदत्तः' 'पच्यते तण्डुल' इत्यत्र सामानाधिकरण्यानुपपत्तिर्हि कर्त्रादिवाचित्वसाधिकेति भावः ।। वैयाकरणान् प्रतीयमापत्तिः । मीमांसकान् कटाक्षीकृत्याह—*मीमांसकानामिति* । तन्मते तत्तद्देवताकत्वरूपप्रत्ययार्थेन धर्मिण आक्षेपाल्लाभेन सामानाधिकरण्योपपत्तेरिति भावः । पदान्तरादित्याक्षेपस्याऽप्युपलक्षणम् ॥ *वाच्यत्वं मास्त्विति* । आख्यातस्य कर्तेव तद्धितस्य द्रव्यं वाच्यं मास्त्वि-

---

(१) लक्षणयैवेति । अग्न्यादिशब्दोऽग्न्यादिदेवतायां लक्षणिक इत्यर्थः ।

(२) निरूढेति । अनादितात्पर्यवती निरूढलक्षणेत्यर्थः ।

दिक्। *देवतायाम्*–देवतात्वेन रूपेण। निरूढेति = अनुपपत्तिज्ञानापूर्वकत्व(१)मनादिप्रयोगावच्छिन्नत्वं वा तत्त्वमिति भावः ॥ ५४ ॥

त्यर्थः। इष्टापत्तौ "आमिक्षां देवतायुक्ताम्" इति त्वत्सिद्धान्तभङ्ग(२) इति भावः।

ननु तेषां कर्तुरनन्यलभ्यत्वान्न प्रत्ययाऽवाच्यत्वं, किन्तु प्राधान्यापत्तेरेव तत्त्वमत आह—*दिगिति*। तदर्थदस्तु "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः" इति न्यायस्य सङ्ख्यादौ व्यभिचारेण तेन प्राधान्यापत्त्यभावात्। "भावप्रधानमाख्यातम्" इति निरुक्तात्तस्याख्यातार्थाऽतिरिक्तप्रत्ययाऽर्थविषयकत्वोपगमाच्चेति।

अत्रेदम्बोध्यम्—तद्धितस्य देवतात्वाघटितार्थकत्वे, "तद्धितेन चतुर्थ्या वा" इति न्यायस्य सर्वसिद्धस्यानुपपत्तिः। नच तद्धितस्य तदर्थकत्वेऽपि कथं तदपेक्षया चतुर्थ्या जघन्यत्वं त्यागोद्देश्यकत्वरूपदेवताबोधकत्वस्योभयत्राविशिष्टत्त्वादिति वाच्यम्। न हि देवतासम्बन्धिदेयमात्रं तद्धितार्थः, किन्तु वेदबोध्यदेवतात्वघटितः। एवञ्च तद्धितान्तेन बोधस्यदेवतात्वांऽशे वेदबोध्यत्वाऽवगाहित्वेन तदंशे अप्रामाण्यशङ्काया अनुदयाज्जटिति विनियोजकतया बलवत्वम्, चतुर्थ्या तु तदंशे वेदबोध्यत्वावगाहिबोधस्यैव जननेन तत्राप्रामाण्यशङ्कानिरासार्थमुपायान्तरस्यापेक्षणाजघनन्यत्वम्।

यद्वा तद्धितेन देवतात्वेन रूपेण देवताबोधे "साऽस्य देवता" (पा० सू० ४।२।२४) इति स्मरणमस्ति। चतुर्थ्यास्तु देवतात्वे न स्मरणम्। "चतुर्थीसम्प्रदान" (पा०सू० २।३।१३) इति सम्प्रदान एव तत्स्मरणात्। सम्प्रदानत्वं च त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यकत्वे सति प्रतिगृहीतृत्वम्। एवञ्च ततः सम्प्रदानत्वघटकतया देवतात्वप्रतीतावपि तद्धितादिवन्मुख्यतया देवतात्वानधिगमात् तस्यास्तद्धिताऽपेक्षया जघन्यत्वम्। एवं मन्त्रवर्णाऽधिष्ठानप्रतीतावपि देवतात्वस्य साक्षादप्रतीतेर्मन्त्रवर्णस्य चतुर्थ्यपेक्षया जघन्यत्वं बोध्यम्। तद्धितस्य देवतार्थकत्वाऽनभ्युपगमे तु तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति।

नन्विन्द्रादिपदाच्छक्त्यैव देवतालाभे तत्र लक्षणाभ्युपगमो व्यर्थोऽत आह–*देवतात्वेन रूपेणेति*॥ तथाच "शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा" इतिवृद्धोक्ते-

---

(१) अनादिप्रयोगावच्छिन्नत्वमिति। लक्ष्ये योऽनादिप्रयोगस्तदवच्छिन्नमित्यर्थः। प्रयोगस्यावच्छेदकत्वं च कर्मतासम्बन्धेन।

(२) इदमाकूतम्—मीमांसकैः आख्यातस्य कर्ता न वाच्यः; किन्तु भावना, कर्तुस्त्वाक्षेपाछाभसम्भवात्, 'अनन्यलभ्यः शब्दार्थः' इति न्यायात्, पदान्तरेण समभिव्याहृतेनोक्तत्वाच्चेति-यथा स्वीक्रियते; तथाऽत्रापि प्रदेयस्य पदान्तरलभ्यत्वात् केवलदेवतात्वमेव प्रत्ययार्थोऽस्तु तस्य च पदान्तरलभ्यप्रदेयेऽन्वयेन विशिष्टलाभसम्भवात्। एवञ्च प्रत्ययस्य प्रदेये शक्तिर्न सिध्येत्। नचेष्टापत्तिः, "आमिक्षां देवतायुक्ताम्" इति वार्तिकविरोधादिति।

अनयैव रीत्यान्यत्राप्यवधेयमित्याह—

क्रीडायां णस्तदस्यास्तीत्यादावेषैव दिक् स्मृता ॥
वस्तुतो वृत्तिरेवेति नात्रातीव प्रयत्यते ॥ ५५ ॥

"तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः" (पा० सू० ४।२।५६) इत्यत्र प्रहरणविशिष्टा क्रीडा प्रहरणक्रीडे क्रीडामात्रं वार्थः । आदिना, "सोऽस्य निवासः" (पा० सू० ४।३।८९) "सास्मिन् पौर्णमासी"

देवताया इन्द्रस्वरूपायाः शक्यत्वेऽपीन्द्राभिन्नदेवतात्वेन तद्भानार्थं सोचितैवेति भावः। अनुपपत्तिज्ञानपूर्विकायामपि तीरनिष्ठगङ्गापदलक्षणायां निरूढत्वव्यवहारादाह— *अनादीति* ॥ एतत्तत्वमभिहितं प्राक् ॥ ५४ ॥

एकदेशान्वयप्रसङ्गमाह–*प्रहरणक्रीडेति* ॥ व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेकपदोपस्थितयोरपि तयोः परस्परमन्वय इति भावः ॥ प्रहरणस्यापि प्रकृत्यैव लाभमभिप्रेत्याह– *क्रीडामात्रञ्चेति* ॥ क्रीडारूपसम्बन्धे वेत्यर्थः ॥ मात्रपदेन तत्प्रहरणस्य तद्धितार्थत्वव्यवच्छेदः ॥ तथाच दण्डाभिन्नप्रहारसाधनविशिष्टा (१)क्रीडेति बोधः ॥ *सोऽस्येति* ॥ एतत्सूत्रविहितप्रत्ययस्य निवासः सम्बन्धी चार्थः । अत्र निवासशब्दोऽधिकरणघञन्तो–निशब्देन च वासे नैरन्तर्य्यरूपातिशयः प्रत्यायते । स च प्रकरणादिना तत्तत्कालवटितो ग्राह्यः । तथाच सुघ्नाभिन्न–वासाऽधिकरणसम्बन्धीति बोधः । निवासश्च प्रत्यासत्या प्रत्ययार्थसम्बन्धकर्तृक एव । अत एव कादाचित्कसुघ्नावासकर्तरि न तथा प्रयोगः ॥

सास्मिन्निति । सूत्रविहिततद्धितस्य तु पौर्णमासीघटितत्वावच्छिन्नोऽर्थः । नक्षत्रयुक्तकालविहिताऽणाद्यन्तपौषादिशब्दानां पुष्याभिन्ननक्षत्रकर्मकशशिभोगाश्रयकालोऽर्थः । तस्योक्तार्थैकदेशपौर्णमास्यामभेदान्वयः । तथा च 'पौषो मास' इत्यादौ पुष्याभिन्ननक्षत्रकर्मकशशिभोगाश्रयकालाभिन्नपौर्णमासीघटितो मास इत्यादिबोधः । पौषादिपदं च न केवलयौगिकम् । 'पौषः पक्ष' इति व्यवहाराविरहात्, किन्तु रूढमपि । एतद्बोधनायैव सूत्रे संज्ञाग्रहणम् । रूढिनिरूपकतावच्छेदकञ्च त्रिंशत्तिथिसमुदायत्वरूपमासत्वमात्रम् । यत्किञ्चित्तिथ्यवधिकत्रिंशत्तिथिसमुदाये मासादिव्यवहारेऽपि चान्द्रसौरपौषादिबहिर्भूतपौष्यादिघटितत्रिंशत्तिथ्यन्तर्गततिथिषु पौषा-

---

(१) केचित्तु प्रहरणत्वं प्रत्ययार्थः, क्रीडा च । प्रकृत्यर्थस्याधेयत्वं संसर्गः । तस्य तु क्रीडाया निरूपकत्वमित्याहुः । अनेन सम्बन्धान्वये तात्पर्यग्राहकं सूत्रस्थं प्रहरणपदमितितदाशयः ।

(४।२।२१) इति, "तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्" (पा० सू० ५।२।१४) इत्यादिकं संगृह्यते ।

दिव्यवहारविरहात्, किन्तु शुक्लप्रतिपदादिदर्शाऽन्ततिथिसमुदायत्वमतो नोक्तदोष इत्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

"तदस्यास्त्यस्मिन्" (पा०सू० ५।२।८४) इति सूत्रेण प्रथमान्तादस्त्यर्थोपाधिकात् सम्बन्धिन्यधिकरणे च मत्वर्थीयो विधीयते । यद्यप्यस्येत्युक्तेः षष्ठ्यर्थसम्बन्ध इव मतुबादिविधानमाभातिः तथापि गोमांश्चैत्र इति सामानाधिकरण्यानुरोधात् सम्बन्धिवाचकतैवेत्युक्तं प्राक् । एवञ्च गोमानित्यादौ गोनिरूपितस्वामित्वसम्बन्धवानित्याद्यन्वयबोधः । नच—

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायिने ।
सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ।

इति सम्बन्धसमकक्षतया भूमाद्यर्थानामप्युपादानात् तेषामपि मतुबादिशक्यत्वमिति शङ्क्यम् । स्यादेवम्, यदि तेष्वर्थेषु मतुबादीनां विधायकं सूत्रादिकमुपलभ्येत, किन्तु प्रयोगोपाधित्वमेव तेषाम् । अस्त्यर्थवद् गवादिपदानां बहुत्वादिविशिष्टलाक्षणिकतयैव भूमादिप्रतीतिसौलभ्याच्च । अन्ये त्वस्तिशब्दान्मतुबर्थे तद्ग्रहणमित्याहुरित्यन्यत्र विस्तरः ।

इत्यादिकमित्यादिपदात्, "तस्यापत्यम्" (पा०सू० ४।१।८२) "तेन रक्तं रागात्" (पा०सू० ४।२।१।) "संस्कृतं भक्षाः" (पा०सू० ४।२।१६) इत्यादिसङ्ग्रहः । तत्र 'गार्गिः' इत्यादौ तद्धितार्थापत्यस्य जन्यपुरुषरूपस्यैकदेशे जन्यत्वे प्रकृत्यर्थगर्गादिनिरूपकतयाऽन्वयाद्गर्गनिरूपितजन्यताश्रयः पुमानित्यादिबोधः । 'गार्ग्यः' इत्यादौ तु जन्यपुरुषजनकपुरुषाद्यात्मकगोत्रापत्यार्थैकदेशे जन्यत्वे प्रकृत्यर्थान्वयः । 'गार्ग्यायण' इत्यादौ तद्धितार्थयुवापत्यैकदेशे गोत्रप्रत्ययार्थस्य निरूपकतयाऽन्वयः । परन्तु "जीवति तु वंश्ये युवा" (पा०सू० ४।१।१६३) इति परिभाषणाद् गर्गजीवनसमानकालिकत्वमपि प्रधानप्रत्ययार्थे विशेषणम् । तस्याऽपि प्रत्ययशक्यत्वात् । एवञ्च ।गर्गजीवनसमानकालिको गर्गगोत्राऽपत्यनिरूपितजन्यतावानयं पुमानिति बोधः ।

"तेन रक्तम्" (पा०सू० ४।२।१) इति विहितप्रत्ययस्य तत्सम्बन्धाधीनतदीयरूपारोपविषयोऽर्थः । तादृशारोपविषयत्वमेव तेन रक्तत्वम् । "शङ्खः पीत" इत्यारोपमादाय शङ्खादेरारोप्यपीतिमाश्रयहरितालादिना रक्तत्ववारणायाधीनान्तमारोपविशेषणम् । माञ्जिष्टपटादेश्चक्षुरादिना रक्तत्ववारणाय तदीयत्वं रूपविशेषणम् । अत्र च रागकरणस्य मञ्जिष्ठादेः प्रकृत्यर्थस्य तद्धितार्थैकदेशसम्बन्धे प्रतियोगितया रूपे चाधेयतयान्वयः । तथाच मञ्जिष्ठासंबन्धाधीनो यो मञ्जिष्ठानिष्ठरूपारोपस्तद्विषयता-

वृत्तिमात्रेऽतिरिक्तशक्तेः, "समर्थः पदविधिः" (पा० सू० २।१।१) इति (१)सूत्राल्लाभादुक्तो विचारः शास्त्रान्तरीयैः सह तद्रीत्यैवोक्तः। आरोपितप्रकृतिप्रत्ययार्थमादाय वा वस्तुतो विशिष्टशक्त्यैवार्थोपस्थितिरित्याह *वस्तुत इति* ॥ ५५ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥ १० ॥

श्रय इति 'माञ्जिष्ट' इत्यतो बोधः। 'शूल्यम्, 'उख्यम्' इत्यादौ, "संस्कृतं भक्षाः" (पा०सू० ४।२।१९) इति सूत्रविहिततद्धितार्थैकदेशे पाकादिसंस्कारे शूलोखादेः प्रकृत्यर्थस्याऽधिकरणत्वेनाऽन्वयः ॥ अनयैव रीत्या तद्धितान्तराद्बोध ऊहनीयः।

तद्धितानां क्वचित्प्रकृत्यऽर्थे स्वार्थैकदेशस्य, क्वचित् स्वार्थस्यैवान्वयबोधकत्वादिति जहत्स्वाऽर्थवृत्तिपक्षमवलम्ब्य मूलमवतारयति-*वृत्तिमात्र इति* ॥ तथाच तत्पक्षे पदानामानर्थक्यात् तदर्थनिरूपणे सिद्धान्तप्रच्युतिरिति भावः ॥ *तद्रीत्यैवेति*। शास्त्रान्तरीयरीत्यैवेत्यर्थः। ननु वैयाकरणमते जहत्स्वार्थवृत्त्याश्रयणे, "न पूजनात्" (पा०सू० ५।४।९) "तेन रक्तं रागात्" (पा०सू० ४।२।०) इत्यादिसूत्राणां का गतिरत आह-*आरोपितेति* ॥ *विशिष्टशक्त्यैवेति*। विशिष्टार्थस्येति शेषः ॥ वृत्तौ पक्षद्वयाभ्युपगमेन जहत्स्वार्थपक्षे तद्घटकपदाऽर्थनिरूपणस्यानुपयोगेऽप्यजहत्स्वार्थपक्षे विशिष्टशक्तिग्रहस्य प्रत्येकशक्तिनिरूपणोपजीवकतया तन्निरूपणस्यौचित्यमेव। एतत्सूचनायैव मूलेऽतीवेत्युपात्तमिति रहस्यम् ॥ ५५ ॥

इति भूषणसारदर्प्पणे देवताप्रत्ययार्थनिरूपणम् ॥ १० ॥

---

(१) सूत्राल्लाभादिति। तत्सन्बन्ध्यपत्यमित्यर्थे प्रत्यय इति तस्यापत्यमित्यादेरर्थात् 'वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य' इत्यर्थविवक्षायामुपगुशब्दात् प्रत्ययाप्राप्तावपि 'ऋद्धस्यौपगवः' इत्यादिप्रयोगवारणाय समर्थपरिभाषोपस्थितिस्तद्धितेऽप्यावश्यकीति भावः।

अथाऽभेदैकत्वसंख्यानिर्णयः ॥

वृत्तिप्रसङ्गात् तत्राभेदैकत्वसंख्या प्रतीयत इति सिद्धान्तं दृष्टान्तेनोपपादयति--

अभेदैकत्वसङ्ख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः ॥
कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्वं न्यायाद् यथोच्यते ५६

सङ्ख्याविशेषाणामविभागेन(१)सत्त्वम् अभेदैकत्वसङ्ख्या । उक्तञ्च वाक्यपदीये--

यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।
अविभागेन वर्त्तन्ते; सङ्ख्यां तां तादृशीं विदुः ॥ इति ॥

अथाभेदैकत्वसंख्यानिर्णयः ।

ननु प्रकान्ते प्रातिपदिकघटकप्रत्ययार्थनिरूपणेऽभेदैकत्वसङ्ख्यानिरूपणमसङ्गतमत आह—*वृत्तिप्रसङ्गादिति* । तथाच वृत्तिनिरूपणे क्रियमाणे स्मृतिपथप्राप्ततद्धर्मोपेक्षाऽनुचितेति प्रसङ्गसङ्गतिसत्त्वान्नोक्तदोष इति भावः । यद्यपि वक्ष्यमाणक्त्वाद्यन्तेऽपि कृद्वृत्तिसत्वात्तदनन्तरमेव सङ्ख्यानिरूपयितुमुचिता, तथापि तत्प्रकृत्यर्थे सङ्ख्याया अभानादाकाङ्क्षाविच्छेदः स्यादित्यत्रैव तन्निरूपितमिति बोध्यम् । अभेदैकत्वसङ्ख्यापदार्थं मतभेदेन द्विधा निर्वक्ति-*सङ्ख्याविशेषाणामिति* । एकत्वत्वाद्यवच्छिन्नानामित्यर्थः । *अविभागेन*—अभेदेन, अविरोधेनेति यावत् । उक्ताऽर्थं हरिवाक्यं प्रमाणयति-*उक्तञ्चेति* । *आहितशक्तयः* । आहिता समर्पिता तत्तद्दोषविभेदनिबन्धनाविरोधरूपा शक्तिर्यैरित्यर्थः । त्यक्तविरोधा इति यावत् । अत एव—*अविभागेन* । अविरोधेनेत्यर्थः । *ताम्* । अभेदैकत्वसङ्ख्याम् । *तादृशीम्* । मधुनिष्ठरसस्थितितुल्यामित्यर्थः ।

नन्वेकत्वद्वित्वादीनामेकत्र सत्त्वमनुपपन्नम् । न हि द्वावेकत्वेन व्यवह्रियेते, नाऽप्येको द्वाविति । "न हि द्विपुत्र" इति भाष्यात् ॥ किञ्च दृष्टान्तोऽपि न समञ्जसः ।

---

(१) क्वचिद् 'अविभागेन सत्वम्' इति पाठस्तदातु-अविभागेन=संख्यात्वेन रूपेण सर्वसङ्ख्याभानमित्यर्थः ।

परित्यक्तविशेषं वा सङ्ख्यासामान्यं तत्(१) । उक्तञ्च--

भेदानां वा परित्यागात् सङ्ख्यात्मा स तथाविधः ।
व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते ॥
अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान्(२) ।
प्रख्यायते न शुक्लादिर्भेदापोहस्तु गम्यते । इति ॥

तत्तद्रसवदारब्धेऽवयविनि माक्षिकेऽवयवसजातीयरसान्तरस्यैवोत्पादाभ्युपगमादत आह—*परित्यक्तेति* । वाशब्दः पक्षान्तरे । अगृहीतविशेषधर्मकं (३)संख्यामात्रमित्यर्थः । पूर्वकल्पे उक्ताऽस्वरसाभिसन्धिकं वाक्यपदीयं तत्पक्षेऽपि प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति-*भेदानामिति* । *भेदानाम्*-एकत्वत्वद्वित्वत्वादिविशेषधर्माणाम् ।*परित्यागाद्* । अग्रहात् । इदञ्च व्यापारपदार्थेऽभेदेनाऽन्वयि ॥ *संख्यात्मा*—संख्यास्वरूपः ॥ *सः*—एकत्वादिः ॥ *तथाविधः* । अभेदैकत्वव्यपदेश्य इत्यर्थः । तदेव विशदयति—*जातिभागस्येति* । एकत्वत्वादेरित्यर्थः ।

भेदापोहेनेति । भेदस्य विशेषणस्य योऽपोहोऽग्रहस्तेनेत्यर्थः ॥ यद्वा भेदोपोहेनेत्यस्य व्यापारादित्यनेनाऽन्वयः । प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । तथाचैकत्वत्वादेर्जातिविशेषस्य भेदाग्रहरूपो यो व्यापारो विशेषणाऽत्मा ततो वर्त्तत इत्यर्थः ॥ "भेदाऽपोहो न वर्त्तते" निवर्त्तते इति वा पाठे तु भेदरूपो योऽपोहोऽतद्व्यावृत्त्वम्, स न वर्त्तते; न भासत इत्यर्थोऽवसेयः । पद्यान्तरावलोकनेनैतत्पाठस्यैव हरिसम्मतत्वमध्यवसीयते । द्वित्वत्वाद्यग्रहकालिकसङ्ख्यात्वप्रकारकप्रतीतिगोचरा सङ्ख्यापदार्थोऽभेदैकत्वपदव्यपदेश्यो भवतीतिसमुदिताऽर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—*अगृहीतविशेषेणेति* ॥ शुक्लत्वादिप्रकारकग्रहासमानकालिकरूपत्वप्रकारकप्रतीतिविषयेण शुक्लादिनैव यथा घटादी रूपवानिति प्रतीयते । शुक्लादेर्योभेदरूपोपोहः—शुक्लत्वादिरतद्व्यावृत्तिरूपः; स तु न प्रतीयते । तद्वद्राजपुरुष इत्यादौ राजादिपदार्थः सङ्ख्यावानिति प्रतीयते, न तत्र सङ्ख्यांऽशे एकत्वादि भासते इत्यर्थः ।

तादृशसङ्ख्याभानस्य परानभ्युपेतत्वात् कथमियं स्थितिरित्यन्तराशेषपूरणेन

---

(१) अस्मिन्पक्षे संख्यात्वेन संख्यासामान्यस्यैव भानं न विशेषत्वेनेति पूर्वस्माद्विशेषः ।

(२) अयं दृष्टान्तो यथा कथञ्चित् न तु सर्वांशेन । दृष्टान्तस्पष्टार्थस्तु यथा दूराद्द्रूपत्वेन रूपं गृह्यते; न तु शुक्लत्वादिना । तथा संख्यात्वेन सामान्यमेव भासते इति ।

(३) **संख्यामात्रमित्यर्थ इति** । यद्यपि विशेषानालिङ्गितसामान्यासत्वादिकमसम्भवि; तथापि वन्ध्यासुतो राहोः शिर इतीवद्विकल्पात्मकस्य सम्भवान्न दोषः । तदुक्तम्—

अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि । इति ।

अस्या वृत्तौ=समासादौ भानं न्यायसिद्धमिति शेषः। इति मतस्थितिर्वैयाकरणानाम्।

अयम्भावः—राजपुरुष इत्यादौ, राज्ञो, राज्ञोः, राज्ञां वाऽयं पुरुष इति जिज्ञासा जायते। विशेषजिज्ञासा च सामान्यज्ञानपूर्विकेति सामान्यरूपेण तत्प्रतीतिः शब्दादावावश्यकी। अतस्तस्यां शक्तिरिति। तस्या एकत्वेन प्रतीतौ न्यायमाह-*कपिञ्जलेति*॥ बहुत्वगणनायां

व्याचष्टे-*वैयाकरणानामिति*। ननु तादृशसङ्ख्याया वृत्तौ भाने किं प्रमाणमत आह-*अयम्भाव इति*। समान्यज्ञानपूर्वकेति*। तद्धेतुकेत्यर्थः। *आवश्यकीति*। तां विनोक्तजिज्ञासाया अभावादिति भावः। सा च संख्या पूर्वोत्तरपदार्थयोः सम्बन्धवद् वृत्तिशक्त्यैव। अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षे पूर्वपदस्य संख्याविशेषवाचकत्वे गमकाभावात्। तेन 'द्विपुत्रः' 'मौद्गिको' 'मासजातः' 'तावकीनः' 'भवद्गिरामवसरः' इत्यादौ वृत्तावभेदैकत्वसंख्याया अभावेऽपि न क्षतिः।

आद्ये सङ्ख्याविशेषस्यैव पूर्वपदार्थत्वात्। द्वितीये, एकमुद्गस्य क्रयकरणायोग्यत्वात् बहुत्वाऽवगतिः। तृतीये विशिष्टकालावगमाय मासपदयोगात् संख्याध्यवसायः। चतुर्थे तवकाद्यादेशवदेकत्वावगतिः। पञ्चमे प्रकरणाद् द्वित्वावगतिः। एवं कारकमध्य इत्यादावप्यूह्यम्। एकस्य मध्यासम्भवात्। सति प्रकरणे राजपुरुष इत्यादावपि संख्याविशेषप्रकारेणैव भानम्। तदा तत्रापि न तस्य वृत्त्यर्थत्वमिति। भेदो भेदसहिता द्वित्वादिसंख्या, तदभावसहितमेकत्वमभेदैकत्वमिति व्युत्पत्त्या संख्यात्वेनैकत्वमेवोपसर्जनपदार्थे भासते। *तथा*। अत एव "एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते" इति वचनाद्राजन् अस्-पुरुष-सु-इत्यलौकिकविग्रहे एकवचनं प्रयुज्यते। यत्र तु प्रकरणादिना संख्याविशेषभानं तत्र बहुवचनमपि यथा चित्रगुरित्यादौ-'चित्रा-अस्-गो—अस्' इत्यभिप्रेत्योत्तरग्रन्थमवतारयति—*तस्या इति*। वृत्तिघटकपदार्थोपसर्जनव्यक्तेरित्यर्थः॥

प्रतीताविति॥ सङ्ख्यात्वावच्छिन्नैकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वेन बोध इत्यर्थः। उपसर्जनपदार्थे सङ्ख्यात्वेनकत्वमेव प्रतीयते, न द्वित्वादीत्यत्र दृष्टान्तमाहेति यावत्॥ *गणनायामिति*॥ बहुत्वविशिष्टानेकसंख्यासङ्ख्याने इत्यर्थः। "कपिञ्जलानालभेत" इति वाक्येन बहुत्वव्याप्यसंख्याविशिष्टकपिञ्जलालम्भनं विधीयते। तत्र त्रयाणां चतुरादीनां वालम्भनमिति संशये बहुत्वप्याप्यत्वस्य त्रित्वादिषु सर्वेष्वविशिष्टत्वाद्यथाप्राप्तमेवालब्धव्यमिति पूर्वपक्षे चतुरादीनामालम्भनं, "मा हिंस्यात्" इति सामान्यशास्त्रविहितनिषेधस्यालम्भ्यतावद्व्यक्तीतरपरत्वरूपतात्पर्यसङ्कोचकल्पने

त्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात् तद्रूपेणैव भानवद् एकत्वस्य सर्व्वतः प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति भावः ।

वस्तुतस्तु जिज्ञासैव नानुभवसिद्धा । तथात्वे वा ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेनैव हेतुहेतुमद्भावात्तत्तद्रूपेणैव वाच्यता स्यादिति ध्येयम् ॥ ५६ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे अभेदैकत्वसङ्ख्यानिरूपणम्(१) ॥ ११ ॥

गौरवाद् गणनायां प्रथमोपस्थितत्रित्वपरतयाऽपि वचनस्य चारितार्थ्याल्लाघवाच्च बहुत्वेन त्रित्वमेव बहुवचनाऽर्थ इति सिद्धान्तितम् । तन्न्यायादत्रापि संख्यात्वेनैकत्वस्यैव वृत्त्यर्थत्वम्, न तु द्वित्वादीनामप्रतीयमानविशेषधर्मकैकत्वमभेदैकत्वमिति व्युत्पत्तेरिति भावः । "निजां त्रयाणाम्" (पा० सू० ७।४।७५) इत्यादिनिर्देशैरस्मिन् व्याकरणे व्याप्तिन्यायस्यैवाश्रयणेन प्रकृते संख्यात्वेनैकत्वप्रतीतिर्हि दुरुपपादेत्यपि केचित् ।

ननु जिज्ञासायां शाब्दमेव सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानदर्शनमपेक्षितमिति न नियमः । आम्रादिफलदर्शनेनाऽपि तद्रसास्वादनेच्छाया उत्पत्त्या व्यभिचारात् । नचैवं सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वं विलीयेतेति वाच्यम् । आम्रदर्शनस्योद्बोधकतया तद्रसस्मरणेन तदुपपत्तेः । प्रकृते तस्या अशक्यत्वेऽपि तदव्यभिचरितद्रव्यत्वेनाऽनुमानिकतद्बोधसम्भवात् तादृशजिज्ञासाया अननुभवाच्च नोक्तयुक्तिर्वृत्तेरभेदैकत्वसंख्यार्थत्वसाधिकेत्यभिप्रेत्याह—*वस्तुत इति* ॥ *अनुभवसिद्धेति* । अस्य, येन तदनुरोधेन सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यावश्यकता स्यादिति शेषः । अभेदकत्वसंख्याया वृतौ मानमिति मूलं तु प्राचीनग्रन्थानुवाद एवेति भावः ।

अनुभवसिद्धत्वस्य शपथनिर्णेयत्वं मत्वाह—*तथात्वे चेति* ॥ वा शब्दोऽनास्थायाम् । अनुभवसिद्धत्वे चेत्यर्थः ॥ *समानप्रकारकत्वेनैवेति* ॥ एवकारेण विभिन्नप्रकारकत्वव्यवच्छेदः । तद्धर्म्मप्रकारकेच्छां प्रति तद्धर्म्मप्रकारकत्वज्ञानस्य हेतुतायाः सुखादीच्छास्थले क्लृप्तत्वात् । प्रकृते विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासायाः सविषयविषयकत्वेन ज्ञानप्रकारीभूतविशेषधर्मप्रकारकत्वस्यावश्यकत्वेन तत्पदार्थविशेषधर्मप्रकारकज्ञानकार्य्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः ॥

तत्तद्रूपेणैवेति ॥ एकत्वत्वादिरूपेणैवेत्यर्थः । एवकारेण संख्यासामान्यधर्मव्य-

---

(१) 'निरूपणम्' इत्यत्र 'वृत्तौ भाननिर्णयः समाप्तः' इति पाठः ।

वच्छेदः। इष्टापत्तिस्तु न। तथा सति शब्दादेव विशेषधर्मावगतौ जिज्ञासाया असम्भवादिति भावः।

अत्र वदन्ति—तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य कार्य्यतावच्छेदककोटौ स्वातन्त्र्येण तद्धर्मप्रकारकत्वं सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वानुरोधान्निवेशनीयम्। अन्यथा सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्योक्तजिज्ञासां प्रति हेतुत्वं विलीयेत।

न च तत्र मानाभावः। जायते च कार्य्ये कारणे वा ज्ञाते किमस्य कार्यं कारणं वा इति दीधितिकृद्वाक्यस्यैव मानत्वात्। प्रकृते विशेषधर्म्मस्य पारतन्त्र्येणैवेच्छांशे प्रकारत्वात्तद्धर्मप्रकारकज्ञानं विनापि सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानात् तादृशजिज्ञासायाः सूपपादत्वात्। सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानं तु विशेषधर्मप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यकेच्छात्वमिति न गुणत्वसामान्यज्ञानात् सुखादीच्छाप्रसक्तिरधिकमन्यत्रानुसन्धेयम्। तथाचात्र जिज्ञासायाः सर्वसिद्धत्वे तदुपपत्तयेऽभेदैकत्वे वृत्तेर्वृत्तिरावश्यिका। एवञ्च "अभेदैकत्वसंख्याया वृत्तौ" इति मूलस्य सङ्गतिः। एतेन भेदस्य तत्सहचरितद्वित्वादेरेकत्वस्य च या प्रतीतिस्तदभाव इत्यर्थपरतया व्याख्यानं परास्तमिति ॥ ९६ ॥

इति भूषणसारदर्पणेऽभेदैकत्वसंख्यानिरूपणम् ॥ ११ ॥

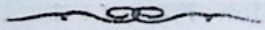

॥ अथ सङ्ख्याविवक्षानिर्णयः ॥

सङ्ख्याप्रसङ्गादुद्देश्यविधेययोः सङ्ख्याविवक्षाविवक्षे निरूपयति—

लक्ष्यानुरोधात् सङ्ख्यायास्तन्त्राऽतन्त्रे मते यतः ॥
पश्वैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम् ॥ ५७ ॥

(१)"ग्रहं समार्ष्टि" इत्यत्रोद्देश्यग्रहगतमेकत्वमविवक्षितमितिवन्नास्माकमुद्देश्यविशेषणाविवक्षानियमः। धातोरित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात्।

उत्पद्येत समस्तेभ्यो धातुभ्यः प्रत्ययो यदि।
तदा सर्वैर्विशिष्येत (२)द्वन्द्वोत्पन्नसुबर्थवत् ॥

इति शब्दान्तराधिकरणे भट्टपादैरभिधानाच्च। "आर्द्धधातुक-

अथ सङ्ख्याविवक्षानिर्णयः।

सङ्ख्याविवक्षाऽनिरूपणे सङ्गतिं दर्शयति–*प्रसङ्गादिति* ॥ अभेदैकत्वसङ्ख्यानिरूपणे 'कपिञ्जलानालभेत' इत्यत्र विधेयविशेषणतया त्रित्वसङ्ख्याविवक्षायाः स्मृतत्वाद् उपेक्षानर्हत्वाच्चेत्यर्थः ॥ *अविवक्षितमितीति*। तद्विवक्षणे यज्ञीययावत्पात्राणां मार्जनाऽलाभ इति भावः ॥ *धातोरितीति* ॥ प्रत्ययविधौ "धातोः" (पा०सू० ३।१।८१) इति सूत्रस्थधातुपदार्थविशेषणीभूतैकत्वादेरेतच्छास्त्रे अविवक्षणादित्यर्थः। अस्मच्छास्त्रे तु उद्देश्यगतविशेषणस्याविवक्षा मीमांसकानामपि सम्मतेत्याह—*उत्पद्येतेति* ॥ *विशेष्येतेति* ॥ तदा स प्रत्ययार्थः सर्वैर्धात्वर्थैर्विशिष्येतेत्यर्थः।

ननु नेयं युक्तिर्विवक्षासाधिका, तादृशसमुदायस्य क्रियावचनत्वाभावेन ततः प्रत्ययोत्पत्तेर्गगनकुसुमायमानत्वेन स्वत एव विवक्षासत्त्वादत आह—*आर्द्धधातुक-

---

(१) ग्रहं समार्ष्टीति। 'ग्रहं समार्ष्टि' इत्यादौ ग्रहान् वाक्यान्तरविहितानुद्दिश्य सम्मार्गो विधीयते। तत्रोद्देश्यगतं विशेषणमविवक्षितमिति सर्वग्रहसम्मार्गसिद्धिरिति मीमांसकसिद्धान्तः। अत्र ग्रहो यज्ञीयपात्रम् ॥

(२) द्वन्द्वोत्पन्नसुबर्थवदिति। द्वन्द्वसमासादुत्पन्नसुबर्थसंख्यादिना यथा सर्वे द्वन्द्वघटकपदार्था विशिष्यन्ते; एवं धातुसमुदायाद्यदि प्रत्यय उत्पद्येत; तदा तावन्तो धात्वर्थाः प्रत्ययार्थेन सम्बन्धेरन्नित्यर्थः।

स्येड् वलादेः" (पा० सू० ७।२।३५) इत्यत्रानुवाद्यार्द्धधातुकविशेषणस्य वलादित्वस्य विवक्षितत्वाच्च ।

एवं "पशुना यजेत" इतिवद् विधेयविशेषणं विवक्षितमित्यपि नियमो न । "रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्व्वस्य च दः" (पा० सू० ८।२।४२) इत्यत्र नकारद्वयविधानापत्तेः । तथाच 'भिन्न' इत्यत्र नकारद्वयलाभो न स्यात् । "आद्गुणः" (पा० सू० ६।१।८७) इत्यादावेकत्वविवक्षयैवोपपत्तौ,, "एकः पूर्व्वपरयोः" (पा० सू० ६।१।८४) इत्येकग्रहण(१)वैयर्थ्यापत्तेश्चेति भावः । शब्दार्थस्तु सङ्ख्याया लक्ष्याऽनुरोधा(२)त्तन्त्रातन्त्रे यतो मते, अतः पश्वैकत्वाधिकरणोक्तहेतू-

---

स्येड्वलादेरितीति* ॥ *विवक्षितत्वाच्चेति* ॥ अन्यथा तदुपादानवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । *एवमिति* ॥ अनुवाद्यविशेषणमविवक्षितमेव । नियमाऽनाश्रयणवदित्यर्थः । 'पशुना यजेत' इत्यत्र यज्यर्थयागस्य करणाकाङ्क्षायां साधनत्वेन पशुर्विधीयते । एवञ्च पशुशब्दस्य विधेयसमर्पकतया तदुपस्थितानां केषाञ्चिद् ग्रहणे केषाञ्चित् परित्यागे मानाभावेन पशुत्वपुँस्त्वादिवदेकत्वमपि यागसाधनत्वेन विवक्षितम् । तेन नानेकपशुकरणयागाददृष्टसिद्धिः । एवमन्यत्रापि विधेयविशेषणं विवक्षितम् । अत्र विवक्षाकारणविरहादिति मीमांसकपरिशीलिता सरणिस्तदनुसरणनियमो नाऽस्माकमित्यर्थः ।

एतच्छास्त्रे तदाश्रयणेऽनिष्टं प्रदर्शयति—*रदाभ्यामिति* ॥ *विधानापत्तेरिति* ॥ 'न' इत्येकवचनोपस्थितैकत्वस्यापि विधेयविशेषणतया तद् विवक्षायां नकारद्वयविधानं न स्यादित्यर्थः । ननु मास्तु नद्वयविधानमत आह—*तथाचेति* ॥ इदञ्चैकवाक्यतया विधानमभिप्रेत्य, वाक्यभेदेन विधानपक्षे त्वाह *आद् गुण इत्यादाविति* । *एकत्वविवक्षयैवेति* ॥ विधेयगुणगतैकत्वविवक्षयैवेत्यर्थः । तथा चैकग्रहणमेवोक्तार्थे ज्ञापकमिति भावः ।

ननु पश्वेकत्वादिविवक्षाहेतूनां जैमिनिसम्मतत्वान्न तदाश्रयणस्यानाकरत्वमित्याशङ्कामपाकरिष्यन् योजनाप्रदर्शनमिषेणाऽऽकरपदार्थं व्याचष्टे—*शब्दार्थस्त्वित्यादि* ॥ पश्वैकत्वाऽधिकरणोक्तहेतूनामिति* ॥ 'पशुना यजेत' इत्यत्र विधेयगतैकत्वस्याविवक्षणे पश्वन्तरालम्भे प्रयोगप्रांशुभावबाधेन यागवैगुण्यापत्तिः । गुणानुरोधेन यागाऽऽ-

---

(१) वैयर्थ्यापत्तेरिति । यदि विधेयविशेषणं नियमेन विवक्षितं स्यात् ; तदा पूर्वपरयोः स्थानिनोरेकस्यैव गुणाद्यादेशस्य सिद्धया एकग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टम् ।

(२) तन्त्रातन्त्रे=विवक्षाविवक्षे ।

नामाश्रयणं नास्मत्सिद्धान्तसिद्धमिति । आदिना ग्रहैकत्वसंग्रहः ॥५७॥

ननु विधेयविशेषणविवक्षा आवश्यकी । अन्यथा 'सुद्ध्युपास्य' इत्यादावनन्तयकाराद्यापत्तेः । 'भिन्न' इत्यत्र नकारद्वयवदन्येषामप्यापत्तेः । "एकः पूर्वपरयोः" इत्यत्रैकग्रहणञ्च स्थानिभेदादादेशभेदवारणायेत्यभिप्रेत्याह–

विधेये भेदकं तन्त्रमन्यतो नियमो न हि
ग्रहैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम् ॥ ५८ ॥

भेदकं विशेषणम् ॥ तन्त्रं विवक्षितम् । विधेयविशेषणं विवक्षितमित्यस्तु तथाऽप्यन्यतः—अनुवाद्यस्य नियमो न हि । क्वचित् तन्त्रं क्वचिन्नेत्यर्थः ।

ग्रहैकत्वादौ यो हेतुर्वाक्यभेदादिस्तस्यात्राश्रयणम(१)नाकरम् ।

वृत्तौ प्रधानत्वभङ्गापत्तिर्यावत्पशुकरणकयागासम्भवश्चेत्येवमादयो दोषा हेतवस्तेषामित्यर्थः ॥ *सिद्धान्तसिद्धमिति*॥ सिद्धान्तार्थप्रतिपादकमहाभाष्यादिसिद्धमित्यर्थः॥५७॥

आदेशभेदवारणायेति ॥ वस्तुतस्तु नैकग्रहणं विधेयगतविशेषणाविवक्षायां तन्त्रम् । "अनयोः पूलयोः कटं कुरु" इत्यादाविव "आद् गुण" इत्यादावपि "पूर्वपरयोः" इति द्वन्द्वनिर्देशेनैकवाक्यतयैवोभयोः स्थाने एकविधानसम्भवात् स्थानिभेदान्नानेको गुण इत्येकग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानादिति रहस्यम् । *वाक्यभेदादिरिति* ॥ "प्राजापत्या नव ग्रहा" इति वाक्यविहितग्रहोद्देशेन सम्मार्गो विधीयते । "ग्रहं सम्मार्ष्टि" इत्यनेन तत्रानुवाद्यग्रहैकत्वविवक्षायामुत्पत्तिवाक्यगतसङ्ख्याया विरोधाद् वाक्यस्य यो भेदो विभिन्नविशेष्यकबोधजनकत्वं तदापत्त्यादीत्यर्थः ॥ अन्येतु–"ग्रहं संमार्ष्टि" तं चैकमित्याकारकवाक्यभेदापत्तिमाहुः ।

आदिपदेनोत्पत्तिवाक्यगतनवत्वसङ्ख्यया ग्रहपदार्थस्य परिच्छिन्नत्वात्परिच्छेदकाङ्क्षाभावस्य ग्रहमिति द्वितीयया संस्कार्यत्वलक्षणाप्राधान्यबोधनात् "प्रतिप्रधानं गुणाऽऽवृत्तिः" इति न्यायाद्विनिगमनाविरहात् सोमावसेकनिरासफलकसम्मार्गस्य सर्वैर्ग्रहैरपेक्षणाद्विधेयपश्वादिविशेषणवत् क्रियाङ्गत्वाभावेन तद्वैकल्यप्रयुक्तक्रियावैकल्याप्रसक्तेश्च तद्विवक्षाविरहबीजस्य च संग्रहः । अनाकरमिति पूर्ववत् । इडागमादेरित्यादिना "उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः" (पा० सू० ६।३।४६) इति विहितेत्त्व-

---

(१) अनाकरमिति । आकरग्रन्थासिद्धं तद्विरुद्धं वा ।

(१)एकत्वविशिष्टं धातुं वलादित्वविशिष्टमार्द्धधातुकञ्चोद्दिश्य प्रत्ययेडागमादेर्विधिसम्भवादिति भावः(२) ॥ ५८ ॥

नन्वेवं भिन्न इत्यत्र नकारद्वयलाभो न स्यादित्यत आह--

रदाभ्यां वाक्यभेदेन नकारद्वयलाभतः ।
क्षतिर्नैवास्ति तन्त्रत्वे विधेये भेदकस्य तु ॥ ५९ ॥

चकारसूचितं--निष्ठातस्य नः, पूर्व्वस्य दकारस्य च न इति वाक्यभेदमादाय नकारद्वयलाभ इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे सङ्ख्याविवक्षानिर्णयः ॥ १२ ॥

संग्रहः । तत्राऽऽकारस्थानिकमातमुद्दिश्येत्वविधानात् । अत एवेण्निषेधविधायक "एकाच्" (पा० सू० ७।२।१०) इति सूत्रेऽच इत्येकत्वविवक्षादरेणानेकाच्त्वोपदेशव्यावृत्तिग्रन्थकृद्भिर्व्याख्याता ।

वस्तुतस्तु ग्रहैकत्वदृष्टान्तेनात्राप्यनुवादविशेषणानां क्वचिदविवक्षाऽस्तु, तदितरविशेषणानां विवक्षायां तु न किञ्चिद् बाधकम् । मीमांसायामनुवाद्यांशे जातिलिङ्गसङ्ख्याऽतिरिक्तविशेषणास्यादर्शनात् । एषाञ्चोत्पतिवाक्यादेवावगमेनाऽऽनुषङ्गिकत्वादविवक्षा युज्यते । प्रकृते तु न तथेति बोध्यम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

इति भूषणसारदर्पणे संख्याया विवक्षादिनिर्णयः ॥ १२ ॥

---

(१) ननु ग्रहैकत्ववद्धातोरित्यत्रैकत्वस्य आर्धधातुकस्यैड्वलादेरित्यादौ वलादित्वादेरप्यविवक्षा स्यादित्याशङ्क्याह—एकत्वविशिष्टमिति ।

(२) नन्वेकत्वविवक्षायामेकस्मादेव धातोः प्रत्ययः स्यान्न तु धात्वन्तरादिति चेद्? न । सर्वेषां प्रत्येकमेकत्वाद्विनिगमनाविरहेण व्यक्त्यन्तरेभ्योऽपि प्रत्ययोत्पत्तिसिद्धिसम्भव इत्याशयः ।

अथ क्त्वाद्यर्थनिर्णयः ॥

(१)क्त्वाप्रत्ययादेरर्थं निरूपयति ।

अव्ययकृत इत्युक्तेः प्रकृत्यर्थे तुमादयः ॥
समानकर्तृकत्वादि द्योत्यमेषामिति स्थितिः ॥६०॥

तुमादयः–तुमुन्नादयः । प्रकृत्यर्थे–भावे । आदिना क्त्वादेः संग्रहः । भावे इत्यत्र मानमाह–*अव्ययकृत इति* ॥ "अव्ययकृतो भावे" इति वार्त्तिकादित्यर्थः ।

ननु "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" इत्यादिसूत्राणां का गतिस्तत्राह–*समानकर्तृकत्वादिति* ॥ अयम्भावः–'भोक्तुं पचति, भुक्त्वा

अथ क्त्वाद्यर्थनिर्णयः ।

अवसरसङ्गतिं क्त्वाद्यर्थनिरूपणे दर्शयति—*क्त्वाप्रत्ययादेरिति* । प्रकृत्यर्थस्य फलेऽपि सत्त्वादाह—*भाव इति* । तत्रापि सत्त्वभूते व्यापारे एव, न तु पूर्वकालादावित्यर्थः । पाक इत्यादाविव, पक्तुं, पक्त्वेत्यादिजन्यबोधे भावांशे वैलक्षण्यस्याननुभवादिति भावः ।

वस्तुतस्तु पक्त्वेत्यादिजन्यबोधे भावे लिङ्गसङ्ख्यानन्वयित्वात् तदनुभूयत एव । एवं 'पक्तुमित्यादौ फलार्थकतुमुना साध्यत्वेन तद्बोधाच्चेत्युक्तप्रायमिति ॥ *का गतिरिति* ॥ तत्र पूर्वकाल इत्याद्युपादानात् पूर्वकालादीनां वाच्यता प्रतीयते । भावमात्रार्थकत्वे तु तदनुपपत्तिरिति भावः ॥ *समानकर्त्तृकत्वादीति* ॥ तथाच समानकर्त्तृकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वकालसम्बन्धी योऽर्थस्तद्वाचकात् क्त्वेत्यर्थेऽर्थाकाङ्क्षायां "कर्तरि कृद्" इत्यस्य प्रसक्त्या तद्बोधनाऽर्थे वार्त्तिकाऽऽरम्भेण भावस्यैव वाच्यता निर्धार्य्यते । कर्तुः प्रत्ययविशेषणत्वे तु समानकर्त्तरीत्येव ब्रूयात् । सूत्रोपात्तानां तु द्योत्यत्वमेव, वर्त्तमानत्वादिति भावः ।

वस्तुतस्तु न द्योत्यतायामपि निर्भरः, संसर्गमर्यादयैव तद्भानसम्भवादित्याह–

---

(१) यद्यपि कारिकायां तुमादय इत्युक्त्या तुमादेरिति कथनं युक्तम्, तथापि क्त्वाप्रत्यये बहुवक्तव्यतया प्राधान्यद्योतनाय क्त्वाप्रत्ययादेरित्युक्तमिति ।

व्रजतीत्यादावेकवाक्यता सर्वसिद्धा भोजनपाकक्रिययोर्विशेषणविशेष्यभावमन्तरेणानुपपन्ना। अन्यथा (१)भुङ्क्ते व्रजतीत्यादावप्येकवाक्यतापत्तेः। तथाच तयोर्विशेषणविशेष्यभावनिरूपकः संसर्गो, (२)जन्यत्वं सामानाधिकरण्यं, पूर्वोत्तरभावो, व्याप्यत्वञ्चेत्यादिरनेकविधः। तथाच भोक्तुं पचति, भुक्त्वा तृप्त इत्यादौ भोजनजनिका पाकक्रिया, भोजनजन्या तृप्तिरिति बोधः। अत एव जलपानान-

---

अयम्भाव इति॥ *एकवाक्यतेति*॥ "समानकर्त्तृकयोः" (पा०सू० ३।४।२१) इत्यादिसूत्राणां धातुसम्बन्धाधिकारीयत्वादिति भावः॥ *अनुपपन्नेति*॥ विशेष्यविशेषणत्वयोः संसर्गविषयतानिरूप्यत्वेन सम्बन्धं विना विशिष्टबुद्धेरेवासम्भवात् सम्बन्धभानं तद्वाच्यतां विनाऽप्युपपन्नमिति भावः॥ *अन्यथेति*॥ विशेष्यविशेषणभावमन्तरेणाऽप्येकवाक्यताभ्युपगमे इत्यर्थः॥ *सामानाधिकरण्यमिति*॥ एकाश्रयवृत्तित्वमित्यर्थः॥ *पूर्वोत्तरभावः*। स्वोत्तरसमयोत्पत्तिकत्वम् स्वपूर्वसमयवृत्तित्वं वा॥ *व्याप्यत्वम्*। अविनाभावित्वम्॥

तुमुनाद्यन्ते शाब्दबोधदिशमाह—*तथाचेति*॥ *भोजनजनिकेति*॥ जनकत्वस्यात्र संसर्गतेति स्फुरीकर्त्तृमियमुक्तिः। बोधाकारस्तु, भोजनविशिष्टेत्येव जनकत्वस्यापदार्थतया अप्रकारत्वात्। क्रिययोर्जन्यजनकभावस्यापि सम्बन्धत्वे युक्तिमाह—*अत एवेति*॥ जन्यत्वस्य संसर्गत्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थः॥ जलपानाऽऽन्तर्य्यस्येत्यनेन पूर्वोत्तरभावसम्बन्धसत्वं बोध्यते। तज्जन्यत्वविवक्षायान्तु प्रयोग इष्ट एवेति भावः। सामानाधिकरण्यस्य संसर्गताऽभ्युपगमस्तु यत्र पूर्वापरीभावापन्नभोजनतृप्त्योर्वैयधिकरण्यं तत्र भुक्त्वा तृप्यतीतिप्रयोगवारणाय अव्यवहितोत्तरत्वस्य तु दिनान्तरितपूर्वकालवृत्तिसमानाधिकरणभोजनादिक्रियामादाय क्त्वावारणाय। व्यवधानञ्च-तात्पर्य्यवशाद्दण्डमुहूर्त्तादिना ग्राह्यम्। अतो भोजनानन्तरं दण्डादिव्यवधानेऽपि न तादृशप्रयोगाऽनुपपत्तिरिति बोध्यम्।

ननु पूर्वोत्तरभावस्य सम्बन्धताभ्युपगमेऽध्ययनकाले 'अधीत्य तिष्ठति' इति प्रया-

---

(१) भुङ्क्ते व्रजतीति। एककर्तृका वर्तमानकालिकी भुजिक्रिया, एककर्तृका वर्तमानकाकालिका व्रजनक्रियेति क्रियाद्वयमुख्यविशेष्यताको बोधोऽनुभवसिद्धो; न तु तत्रैकमुख्यविशेष्यताशालित्वरूपमेकवाक्यत्वमननुभवसिद्धमिति भावः।

(२) समानकर्तृकत्वपूर्वोत्तरकालिकत्ववदन्यदपि संसर्गतया भासमानं क्त्वाद्योत्यं समानकर्तृकत्वयोरित्यादेरुपलक्षणत्वादित्याशयेनाह—जन्यत्वमित्यादि।

न्तर्यस्य तृप्तौ सत्त्वेऽपि, पीत्वा तृप्त इति न प्रयोगः । सामानाधिकरण्यस्यापि संसर्गत्वेनार्थात् समानकर्तृकत्वमपि लब्धम् । भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ पूर्वोत्तरभावः सामानाधिकरण्यञ्च संसर्ग इति भोजनसमानाधिकरणा, तदुत्तरकालिकी व्रजनक्रियेति बोधः ।

अधीत्य तिष्ठति, मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादौ चाध्ययनव्यादानयोरभावकाले अप्रयोगात्, यदा यदाऽस्य स्थितिः, स्वापश्च तदा तदाध्ययनं मुखव्यादानञ्चेतिकालविशेषाऽवच्छिन्नव्याप्यत्वबोधाद् व्याप्यत्वं, सामानाधिकरण्यञ्च संसर्गः । एवञ्चान्यलभ्यत्वान्न सूत्रात्तेषां वाच्यत्वलाभ इति युक्तम् "अव्ययकृतो भावे" इति ।

गाऽनुपपत्तिः । स्थितावध्ययनानन्तर्य्याभावात् । एवम् 'मुखं व्यादाय स्वपिति' इति न स्यात् । ओष्ठपुटविभागरूपव्यादानकाल एव स्वापादिसत्त्वे तादृशप्रयोगस्येष्टत्वेन व्यादानस्य स्वापपूर्वकत्वाभावादत आह—*अधीत्य तिष्ठतीत्यादि* ॥ *कालविशेषेति* ॥ विभिन्नकालिकयाः कालिकसम्बन्धघटितव्याप्यव्यापकभावाभावेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यापि संसर्गतोपगन्तव्या ।

न केवलं तत्र व्याप्यत्वस्यैव संसर्गता, किन्तु सामानाधिकरण्यस्यापीत्याह—*सामानाधिकरण्यञ्चेति* ॥ नातो विभिन्नकर्तृकैककालिकाऽध्यनादिकमादायोक्तप्रयोगोपपत्तिः । इत्थञ्च-"समानकर्तृकयोः" (पा० सू० ३।४।२१।) इति सूत्रविहितक्त्वान्तस्थले समानकर्तृकत्वरूपसामानाधिकरण्यसंसर्गस्य शाब्दबोधविषयता सार्वत्रिकी । जन्यत्वादीनां तु तात्पर्य्यवशात् क्वाचित्की सेति भावः ॥

अन्येतु—सामानाधिकरण्यस्यैव पूर्वोत्तरभावस्यापि क्त्वान्तजबोधविषयता सार्वत्रिकी । मुखं व्यादायेत्यादौ 'सुप्त्वा मुखं व्यादत्ते' इत्यत्रेव व्यादानोत्तरमपि स्वापानुवृत्तेस्तथा पौर्वापर्य्यमादाय प्रयोगोपपत्तिः ॥ एवञ्चोक्तसम्बन्धद्वयातिरिक्तसम्बन्धभानस्यैव क्वाचित्कत्वमित्याहुः । न च

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥

इत्यत्र मत्प्रसूतिमनाराध्य ते प्रजा न भविष्यतीत्यर्थाद्विभिन्नकर्तृकादपि क्त्वादर्शनात् समानकर्तृकत्वस्यापि क्त्वान्तजन्यबोधविषयता न सार्वत्रिकीति वाच्यम् । सूत्रस्वारस्यात् तादृशस्थले स्थित्यादिक्रियामध्याहृत्याऽनाराध्य स्थितस्येति बोधस्याऽभ्युपगमेन सार्वत्रिकत्वाऽक्षतेरिति ॥

अन्यलभ्यत्वादिति ॥ आकाङ्क्षानियम्यत्वाद्वाक्यशक्तिलभ्यत्वाद्वेत्यर्थः ॥

एवञ्च (१)प्रकृत्यर्थक्रिययोः संसर्गे तात्पर्य्यग्राहकत्वरूपं द्योतकत्वं क्त्वादीनाम्। अत एव 'समानकर्तृकयोः" इति सूत्रे स्वशब्देनोपात्तत्वान्नेति भाष्यप्रतीकमादाय पौर्वापर्य्यकाले (२)द्योत्ये क्त्वादिर्विधीयते, न तु विषय इति भाव इति कैयटः।

क्रिययोः संसर्ग इति॥ प्रकृत्यर्थविशेषत्वरूपस्य तस्यासम्भवेऽपि निरुक्तं यत्तदिह बोध्यमित्यर्थः॥ *अत एवेति*॥ क्त्वाः समानकर्तृकत्वादिद्योतकत्वादेवेत्यर्थः॥ *भाष्यप्रतीकमिति*॥ 'इह कस्मान्न भवति पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद् व्रजतीति? स्वशब्देनोपात्तत्वात्' इति भाष्यम्। तत्र समानकर्त्तृकत्वेन पूर्वकालत्वेन च क्त्व आपादनम्॥ *न तु विषय इति*॥ न तु प्रयोगघटकयत्किञ्चित्पदबोध्य इत्यर्थः। 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति न्यायादिति भावः॥ तथा च "समानकर्त्तृकयोः" इति निर्द्धारणे षष्ठी। "पूर्वकाल" इति च षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरिति कैयटाशयः। वाक्यार्थस्तु पूर्वमेवोक्तः।

न च पूर्वकालस्य पूर्वादिशब्देनाऽभिधाने क्त्वोऽसाधुत्वे 'पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद् व्रजति' इत्यत्र क्त्वाऽनुपपत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम्। भाष्यकृतैव तत्समाधानात्। तथाच भाष्यम्–"नैतत् क्रियापौर्वकाल्यं, किं तर्हि कर्तृपौर्वकाल्यमेतत्। पूर्वमसौ भुक्त्वाऽन्येभ्यो व्रजितृभ्यः पश्चाद् व्रजति" इति अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वाऽपरेभ्यो गन्तृभ्यः पश्चाद् व्रजतीत्यर्थे साधनाऽन्तरक्रियापेक्षे पौर्वकाल्यमादाय "विभाषाग्रह" (पा०सू० ३।१।१४३) इति क्त्वः सम्भव इति तदाशयः।

नव्यास्तु–'पूर्वकाल' इति कर्मधारयः। 'भूत' इति तु नोक्तम्। पर्य्यायशब्दत्वात् तेन रूपेण बोधाननुभवाच्च। तथाच समानकर्तृकयोरर्थयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्तिधातोः क्त्वेति सूत्रार्थः। तथाच पूर्वकालः क्त्वार्थो धात्वर्थप्रकार एव। अत एव समानकर्त्तृकत्वेन पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद् व्रजतीत्यत्र क्त्वाप्रत्ययमाशङ्क्य स्वशब्देनोपादितत्वान्नेति परिहृतं भाष्ये। पूर्वशब्दस्य पूर्वकालोऽर्थो, न तु धातोस्तत्र वृत्तिरिति तदर्थो, न तु 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति। अत एव "इह कस्मान्न भवत्यास्यते भोक्तुम्" इत्यग्रिमशङ्कासङ्गतिः। अन्यथा फलार्थकतुमुनापूर्वकालत्वस्यासिक्रियायां द्योतनात् तदसङ्गतिः स्पष्टैव। पूर्वकालत्वस्य ततोऽप्रतीतौ तु कथं क्त्व आपादानं वासरूपन्यायेन लटाऽसाधितमित्यन्यत्॥ एवञ्च षष्ठ्याः सम्बन्ध वाचकत्ववदमीषामपि

---

(१) प्रकृत्यर्थक्रिययोरिति। प्रकृत्यर्थश्च क्रिया चेति द्वन्द्वः। अथवा क्त्वाप्रत्ययस्य समभिव्याहृतप्रत्ययस्य च प्रकृतिर्ग्राह्यतेति नासङ्गतिः।

(२) द्योत्ये इति। अनेन पूर्वकालत्वोत्तरकालत्वादेर्द्योतकत्वमेव क्त्वादीनाम्, न तु वाचकत्वमिति स्पष्टमेव सूच्यते। संसर्गतयैव भानमिति कैयटाभिप्रेतमिति भावः।

यत्तु "समानकर्तृकयोः" (पा० सू० ३।४।२७) इति सूत्रात् समानकर्तृकत्वं क्त्वावाच्यम्। अन्यथौदनं पक्त्वाऽहं भोक्ष्ये इत्यत्र मयेति तृतीयाप्रसङ्गश्च। नचाख्यातेन कर्तुरभिधानान्न सेति वाच्यम्। भोजनक्रियाकर्त्तुरभिधानेऽपि पाकक्रियाकर्त्तुस्तदभावात्। अनभिहिते भवतीति (१)पर्युदासाश्रयणात्।

अत एव 'प्रासादे आस्ते' इत्यत्र प्रसादनक्रियाधिकरणस्याभिधानेऽप्यस्तिक्रियाधिकरणस्यानभिधानात् सप्तमीति भाष्ये स्पष्टम्।

सम्बन्धवाचकत्वं सुवचमित्याहुः।

अत्रेदं चिन्त्यम्–ननु धातोस्तत्र वृत्तिरित्यर्थे, आस्यते भोक्तुमित्यग्रिमशङ्कानुपपत्तेरुपष्टम्भकत्वेनोपन्यसनं शिथिलम्। यतः कैयटमतेऽप्यस्यार्थे पूर्वकालसम्बन्धित्वस्य केनचिदनभिधानेन "उक्तार्थानामप्रयोगः" इति न्यायानवतारादाशङ्कोत्थानसम्भवात्। प्रत्ययवाच्यस्य कृत्प्रत्ययस्थले धात्वर्थविशेष्यताया नव्यानामपि सम्मतत्वेन पूर्वकालः क्त्वाऽर्थो धात्वर्थप्रकार एवेति पूर्वग्रन्थनिरोधश्च। न च द्योतकत्वाऽभ्युपगमादुक्तसङ्गतिः। षष्ठ्याः सम्बन्धवाचकत्वमित्युत्तरग्रन्थविरोधात्। न च तदपि सुवचम्। समानकर्त्तृकत्वादीनां वाच्यतायाः सूत्रादलाभात्। तस्मात् कर्मप्रवचनीयवत् क्रियासम्बन्धविशेषकत्वमेव क्त्वादीनामिति कैयटोक्तमेव सम्यगिति।

मतान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति–*यत्विति*। *क्त्वावाच्यमिति*॥ "समानकर्त्तृकयोः पूर्वकाले" (पा०सू० ३।४।८१) इत्युभयोः पदयोर्बहुव्रीहित्वाविशेषेण पूर्वकालस्य वाच्यत्वमितरार्थस्य द्योत्यत्वमिति वैषम्ये बीजाभावादिति। वैषम्ये बाधकमाह—*अन्यथेति*॥ तस्य क्त्वाप्रत्ययावाच्यत्वे इत्यर्थः। *तृतीयाप्रसङ्गश्चेति*॥ क्त्वाप्रत्ययेन कर्तुरनभिधानादिति भावः॥

ननु "अनभिहित" इति सूत्रे नञः प्रसज्यप्रतिषेधाऽर्थकतया प्रकृते कर्तुराख्यातेनाभिधानान्न तृतीयापत्तिरित्याशङ्क्य निराचष्टे—*न चेति*॥ *अनभिहित इति*॥ न प्रसज्यप्रतिषेधो, वाक्यभेदादिदोषात्। न चानुपपत्त्या तत्स्वीकारः। वक्ष्यमाणभाष्यविरोधात्। तथाचैकेनाभिधानेप्यन्येनानभिधानात् तृतीयापत्तिरित्यभिप्रायेणाह—*पाकक्रियाकर्तुरित्यादि*॥ *तदभावादिति*॥ अभिहितभिन्नत्वादित्यर्थः॥ *अत एवेति*। तत्सूत्रस्थनञः पर्युदासार्थकत्वादेवेत्यर्थः॥ भाष्ये इत्यस्यानभिहितसू-

---

(१) पर्युदासाश्रयणादिति। प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणे तु अभिहिते न भवतीत्यर्थात् तिङा कर्तृत्वशक्तेरभिधानान्न मयेति तृतीयापत्तिः। पर्युदासाश्रयणे तु अभिहितभिन्ने भवतीत्यर्थादनभिहितभुजिक्रियानिरूपितकर्तृत्वशक्तिमादाय तृतीयापत्तिर्दुर्वेति भावः।

तस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्य कर्तृवाचित्वमावश्यकमिति। तन्न। सूत्रात्तस्य वाच्यात्वालाभात्। समानकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्व्वकाले क्त्वा इत्येव तदर्थात्। अन्यथा समानकर्त्तरीत्येव(१) सूत्रन्यासः स्यात्। तृतीयापादानं तु आख्यातार्थक्रियायाः प्रधानभूतायाः कर्तुरभिधानात् प्रधानानुरोधेन गुणे कार्य्यप्रवृत्तेर्न सम्भवति।

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

(२)प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुद्ध्यते॥
प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते।
यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते॥ इति॥

त्रस्ये इति शेषः॥ *तस्येति*॥ समानकर्त्तृकत्वस्येत्यर्थः। द्विवचनप्रकृतिबहुव्रीहिणा समानकर्त्तृकत्वस्य धात्वर्थविशेषणतैव प्रतीयते, न तु विधीयमानत्व इति भावः।

तदेव विशदयति—*अन्यथेति*। एतत्सूत्रस्य कर्तृशक्तिप्रतिपादकत्वे इत्यर्थः॥ *समानेति*। तदुपादानाच्च कर्तृद्वयस्यैव लाभः। *न्यासः स्यादिति*। "कर्त्तरि कृत्" इतिवत्। वस्तुतस्तु न तथा सम्भवति "कर्त्तरि कृत्" (पा० सू० ३।३।६७) इति सूत्रेणैव गतार्थत्वाद्, "अव्ययकृतो भावे" इति वार्त्तिकविरोधाच्चेति भावः। उक्तापत्तिं निरस्यति—*तृतीयापादनं त्विति*। *आख्यातार्थक्रियाया इति*। क्रियाद्वयनिरूपितकर्तृशक्त्योरनेकत्वेऽपि प्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितकर्त्तृशक्तेराख्यातेनाभिधाने तत्र कृदन्तार्थक्रियानिरूपिततत्तच्छक्तेरनभिहिताया अप्यभिहितत्वातिदेशस्य अनभिधाने त्वनभिहितत्वातिदेशस्य चोक्तभाष्यप्रामाण्येनाऽभ्युपगमान्न तृतीयापत्तिः प्रकृते इति भावः।

प्रधानेतरयोरिति। गुणप्रधानक्रियानिरूपितशक्तिद्वयं यत्रैकस्मिन् द्रव्ये तत्र गुणक्रियानिरूपितशक्तिः प्रधानक्रियानिरूपितशक्तिधर्ममनुरुणद्धीत्यर्थः। उक्तातिदेशेऽपि तत्सम्मतिमाह—*प्रधानविषयेति*। प्रधानः विषयो निरूपकं यस्याः सा शक्तिर्यदा प्रत्ययेन तिङाऽभिधीयते, तदा गुणक्रियावाचकधातूत्तरप्रत्ययेनाऽनभिहिताप्यभिहितवत् प्रतीयत इत्यर्थः। इदमुपलक्षणम्। अभिहिताया अपि अनभिहित-

---

(१) इमे च हरिकारिके 'स्वादुमि णमुल्' इति सूत्रस्य भाष्यार्थानुवादिन्याविति बोध्यम्।

(२) समानकर्तरि इति पूर्वोक्तक्रमेण कर्तुर्वाच्यत्वे विवक्षिते समानकर्तरि इति समानपदोपादानं क्त्वार्थकर्तुः समभिव्याहृतक्रियाकर्तर्यभेदान्वयः पूर्वोक्तरीत्या बोधनायेति बोध्यम्।

किञ्चान्यथा कर्म्मणोऽपि क्त्वार्थतापत्तिः । 'पक्त्वौदनो मया भुज्यत' इत्यत्र द्वितीयायाः (१)प्रकारान्तरेणावारणादित्यास्तां विस्तरः ॥ ६० ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे क्त्वाद्यर्थनिर्णयः ॥ १२ ॥

चत्प्रतीतेः । 'तत्र प्रासादे आस्त' इत्युदाहर्तव्यम् । अवश्यं चेत्थमभ्युपेतव्यम् । अन्यथा कर्तुः क्त्वार्थत्वाभ्युपगमेनोक्तस्थले तृतीयापत्तिवारणेऽपि, 'पक्त्वौदनो मया भुज्यते' इत्यत्रौदनपदोत्तरद्वितीयापत्तिर्दुर्वारा । तत्र पाकक्रियानिरूपितकर्मत्वशक्तेः कृतानभिधानादुक्तरीतेरसम्भवादित्याह—*किञ्चेति* ।

अत्रेदम्बोध्यम्—यदौदने पाकक्रियानिरूपितकर्मत्वस्यैव शाब्दविषयत्वमभिप्रेतं, न तु प्रधानक्रियानिरूपितकर्मत्वस्यापि तदौदनं पक्त्वा भुज्यते इत्यपि साधु । ओदनस्य भोजनकर्मताया आर्थिकत्वात् । यदा तूभयकर्मत्वस्यैव शाब्दविषयत्वमभिप्रेतं, तदौदनपदाद् द्वितीया असाध्वेव । उक्तव्यवस्थितेः । परन्त्वाख्यातवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात् तां प्रत्येव क्त्वान्तोपस्थिताः सर्वाः क्रिया गुणीभवन्तिः न तु तासां परस्परविशेष्यविशेषणभावः । "गुणानां च परार्थत्वात्" इतिन्यायात् । एवञ्च 'स्नात्वा पीत्वा भुक्त्वा व्रजति' 'भुक्त्वा स्नात्वा व्रजति' इत्यविशेषेण प्रयोगाः ।

तुमुनस्तादर्थ्यरूपमुद्देश्यत्वमपि द्योत्यम् । "क्रियार्थायां क्रियायाम्" इत्युक्तेः । तन्निष्कर्षश्च पूर्ववदेव तुम्प्रकृत्यर्थोपपदार्थयोस्तादर्थ्यवत् समानकर्त्तृकत्वादिकमपि सम्बन्धः । तथाच "हरिं द्रष्टुं याति" इत्यतो हरिकर्मकं भविष्यद्दर्शनौद्देश्यकं दर्शनकर्तृकर्तृकं यानमिति शाब्दधीः । अनयैव दिशैधानाहारको व्रजतीति बोधऊहनीयः॥६०॥

इति भूषणसारदर्प्पणे क्त्वार्थनिरूपणम् ॥ १२ ॥

---

(१) प्रकारान्तरेणेति । कर्तरि शक्त्यङ्गीकारेऽपि कर्मणोऽनभिधानादोदनपदाद् द्वितीयापत्तिर्दुर्वारैव, कर्मण्यपि शक्तिस्वीकारे तु गौरवं मानाभावश्चेति बोध्यम् ।

अथ स्फोटनिरूपणम् ॥

सिद्धान्तनिष्कर्षमाह—

वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः ॥
साधुशब्देऽन्तर्गता हि बोधका न तु तत्स्मृताः ॥६१॥

यद्यपि वर्णस्फोटः, पदस्फोटः, वाक्यस्फोटः, अखण्डपदवाक्य-

अथ स्फोटनिरूपणम् ।

इत्थं व्याकरणादिना गृहीतशक्तिकपदसमुदायादनासन्नादगृहीतार्थतात्पर्य्यकादयोग्यादनाकाङ्क्षाच्च शाब्दबोधादर्शनादासत्त्यादिकमपि शक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थित्या बोधे जननीये सहकारि । आसत्तिश्च–प्रकृतबोधानुकूलपदाव्यवधानम् । अस्ति च "पर्वतो वह्निमान्" इत्यत्र तादृशपदाव्यवधानम्, न तु "गिरिर्भुक्तं वह्निमान् देवदत्तेन" इति, न ततो बोधः । अत एव "स्थाल्यां तण्डुलं पचति" इत्यत्र तण्डुलकर्मकस्थाल्यधिकरणकक्रियेति बोधेनाऽनासन्नता । तद्घटकसर्वेषां पदानां तादृशबोधानुकूलत्वात् । स्थाल्यां पचतीत्येतावन्मात्रबोधे तु तदनासन्नमेव । श्लोकादौ तु योजनावाक्यादेव बोधः, तद्भ्रमेणाऽनासन्नाद् बोधदर्शनात्तज्ज्ञानमेव हेतुरिति–सम्प्रदायः ।

नव्यास्तु—"मौनिश्लोकादन्वयबोधानुप्रसङ्गान्नोक्ताव्यवधानमासत्तिः । आकाङ्क्षादिसत्त्वे तात्पर्य्यज्ञाने च सति व्यवहिताद्व्यवहिताच्च बोधदर्शनात्तज्ज्ञानविलम्बेन शाब्दाविलम्बाच्च, किन्त्विदं पदमेतत्पदेन सम्भूयाऽन्वयबोधं जनयत्वित्याकारकपदतात्पर्य्यरूपाभिसन्धापयित्रिच्छा सा, न तु वक्रिच्छा । मौनिश्लोकादौ दोषतादवस्थ्यात् । शुकवाक्ये तु भगवत्तात्पर्य्यमादायैव गतिरित्याहुः ।

वस्तुतस्तु सत्यर्थतात्पर्य्यज्ञाने पदतात्पर्य्यज्ञानविलम्बेन शाब्दबोधाविलम्बाद् वृत्त्या पदजन्यपदार्थानामव्यवधानेनोपस्थितिरेवासत्तिः–स्वरूपसत्यन्वयबोधे हेतुः । न हि पदार्थानामनुपस्थितान्वयधीः केनाप्यनुभूयते इति । अर्थतात्पर्य्ये त्विदं पदमेतस्मिन्नर्थेऽपरपदार्थान्वयं बोधयत्वित्यभिसन्धापयित्रिच्छा । संवादिशुकवाक्ये तु भगवत एव सा । विसम्वादिनि तु शिक्षयितुरेव । अस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये चान्वयबोधात्तद्भ्रमेणान्वयाबोधदर्शनाच्च तज्ज्ञानमप्यन्वयबोधे हेतुः । अधिकमग्रे वक्ष्यते ।

शाब्दबोधे योग्यताया ज्ञानं कारणमिति बहवः । सा चैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य यादृशसंसर्गवत्त्वं तादृशसंसर्गवत्त्वैव प्रकृतशाब्दबोधविषयसंसर्गवत्त्वमिति यावत् ।

अस्ति च 'पयसा सिञ्चति' इत्यत्र सेके पयःकरणकत्वस्य संसर्गः । अत एव करकाऽभिप्रायप्रयुक्त—'पयसा सिञ्चति' इति वाक्यं न योग्यम् । पयःपदार्थकरकायां सेककरणत्वाभावात् । यादृशेति विशेषणाच्च 'आकाशः शब्द' इति वाक्यं समवायसंसर्गमादाय नाभेदाऽन्वये योग्यम् । अयोग्येऽप्येतद्भ्रमेणान्वयदर्शनादेतज्ज्ञानस्यापि हेतुता ।

ननु संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन तद्बोधात् प्रागनुपस्थित्या कथं तद्बोधस्य तत्र तत्वमिति चेद् ? न । योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधे निश्चयत्वेन हेतुता ब्रूमो, येनोक्तदोषोऽवकाशमासादयेत् । किन्तु संशयनिश्चयसाधारणज्ञानत्वेन । तस्य च न दौर्लभ्यम् । 'पयसा सिञ्चति' इत्यादौ सेकः पयः करणको न वेति संशयात्मकस्य भूतले घटोऽस्तीत्यादौ च प्रात्यक्षिकनिश्चयरूपस्याऽपि तत्प्राक्सौलभ्यात् । स्वजन्यशाब्दबोधस्यैवान्वयबोधप्रतिबन्धकतयोक्तबोधात्तत्सम्भवात् ।

केचित्तु लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतद्वत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभाववत्ताज्ञानाभावस्य हेतुतया शाब्दबोधस्यापि तत्कार्यतावच्छेदकाक्रान्ततया अयोग्यताज्ञानसत्त्वे तदभावादेव शाब्दबोधवारणे कृतं योग्यताज्ञानस्य तद्धेतुतया । कार्यतावच्छेदककोटौ प्रत्यक्षान्यत्वनिवेशेनैव लौकिकप्रत्यक्षनिरासेऽपि घटादृयुपनीतभानसङ्ग्रहाय तद्विहायाजन्यान्तद्वयनिवेशः ।

नच बाधनिश्चयाभावत्वापेक्षया संशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वे लाघवमिति वाच्यम् । स्यादेवम्, यदि बाधाभावस्य शाब्दत्वं कार्य्यतावच्छेदकं कल्प्येत, किन्तु शाब्दबोधस्य बाधाभावकार्य्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तद्दशायां तं प्रतिषेधामः । अत एव घटोऽभिधेय इत्यादावुक्तबाधाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । तत्संसर्गावच्छिन्नतत्प्रकारकतद्विशेष्यकबुद्धित्वस्यैव तत्कार्य्यतावच्छेदकत्वात् । घटाभावेऽभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वभ्रमदशामादाय तदभावस्यापि प्रसिद्धेश्चेत्याहुः ।

अत्र वदन्ति-न हि तद्विशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधाभावः कारणं, किन्तु बाधावतारे इच्छासत्त्व आहार्य्यप्रत्यक्षोदयादिच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेन प्रत्यक्षस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वावश्यकतयोपनीतभानसाधारणप्रतिबध्यतायाः शाब्दबोधेऽसम्भवात् । न च तथाप्यनुमितिसाधारणप्रतिबध्यतायाः शाब्दबोधसाधारण्यं शङ्क्यम् । तत्साधारणस्य प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणानेकप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावापत्तेः । प्रतिबध्यतावच्छेदकगौरवापत्तेश्चानुमितित्वस्यैव तदवच्छेदकत्वस्याङ्गीकरणीयत्वात् । अतो बाधाभावस्य स्वातन्त्र्येणैव शाब्दबोधं प्रति हेतुता वाच्या । तत्र चोक्तगौरवेण संसर्गरूपयोग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वमुचितम् ।

अपि च शाब्दबोधे तद्वदन्योन्याभावतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनां प्रतिबन्धक-

त्वकल्पनाऽपेक्षया लाघवाद् योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वमुचितम् । किञ्च 'पयसा सिञ्चति' इति शाब्दसामग्रीकाले सेकः पयः करणकत्वाभाववानिति मानसवारणाय तत्र शाब्द-बोधसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने तत्र योग्यताज्ञानस्यावश्यकतया विपरीतज्ञानोत्तर-प्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुतया तदभावादेव तद्वारणात् । विशेषदर्शनसत्वे तु तदभाव-व्याप्यवत्तानिर्णयरूपप्रतिबन्धकत्वेन ज्ञाब्दसामग्र्या एवाभावेन तथा मानसे इष्टापत्तेः।

नच निर्णयं प्रत्येव विशेषदर्शनस्य हेतुतया ज्ञाब्दसामग्रीकाले मानससंशयवारणाय शाब्दसाग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये संशयत्वमनिवेश्य सेकत्वाऽवच्छिन्नविशेष्यक-पयः करणत्वाऽभावप्रकारकमानसत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । सेक-त्वावच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणकत्वप्रकारकमानसे शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वान्तरस्य कल्प्यतया तेनैव संशयवारणे तत्संशये प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनात् ।

न च विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुत्वसिद्धावेव योग्यताज्ञानस्य हेतु-त्वसिद्धिरिति वाच्यम् । गुरुभूतशाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया तद्धेतुत्व-कल्पनाया एवोचितत्वात् । अनयैव दिशेष्टसाधनत्वादिज्ञानानां प्रवृत्तौ हेतुत्वसिद्धिरि-त्यलं परमतानुवर्णनेन ।

घटः कर्मत्वमित्याधाराधेयभावेनान्वये निराकाङ्क्षवाक्याद् घटीया कर्मतेति बोधा-नुदयादाकाङ्क्षापि सहकारिणी । सा च यत्पदे यत्पदसमभिव्याहारप्रयुक्तं यद्विशेष्य-कयत्संसर्गकयत्प्रकारकबोधजनकत्वं तत्पदे तत्पदनिरूपिताकाङ्क्षा । यथा घटमानयती-त्यत्र घटपदे कर्मताविशेष्यकाधेयतासंसर्गकघटीया कर्मतेति बोधौपयिका अम् पदनि-रूपिताकाङ्क्षा । तां विना घटः कर्मत्वमित्यत्र घटपदेन तादृशबोधाजननात् । एवं धातु-पदेऽप्याख्यातनिरूपिताकाङ्क्षोह्या । अत एवानयनं कृतिरित्यत्र नानयनानुकूला कृति-रिति बोधः । धातावाख्यातासमभिव्याहारात् । इयमेवाकाङ्क्षा व्याकरणेन प्रतिपा-द्यते । तथाच तत्तत्पदे तत्तत्पदपूर्वापरीभावरूपसमभिव्याहारः सेति फलति । तां विना यद्यप्युक्तानाकाङ्क्षे कर्मत्वपदेऽम्पदत्वभ्रमदशायां घटिया कर्मतेति बोधोदयेन तज्ज्ञानं हेतुर्न तु स्वरूपसती सा ।

न च जनितान्वबोधाद्वाक्यात् पुनरपि तादृशबोधापत्तिरुक्ताकाङ्क्षायास्तदानीम-प्यविकलत्वादिति वाच्यम् । प्रकृतान्वयबोधसमानाकारबोधानुपहितत्वस्यापि स्वरू-पसत आकाङ्क्षत्वेन जनितान्वयबोधस्थले तदभावेनापत्त्यसम्भवात् । तात्पर्य्यविषय-त्वरूपप्रकृतत्वेन बोधविशेषणाच्च । बोधद्वयं जायतामिति तात्पर्य्यसत्त्वेन जनितान्वय-द्वितीयबोधे निराकाङ्क्षत्वं स्वसमानेत्युक्तेश्च न जनितावान्तरबोधस्य महावाक्यार्थ-बोधे तत्त्वम् । अत एव ।

"अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्य्यताम्"

इत्यादौ राज्ञः पुरुषेण सहान्वयबोधजनने सर्वदा निराकाङ्क्षत्वम् ।

स्फोटौ, वर्णपदवाक्यभेदेन त्रयो जातिस्फोटा इत्यष्टौ पक्षाः सिद्धान्तसिद्धा इति वाक्यग्रहणमनर्थकं दुरर्थकञ्च, तथापि वाक्यस्फोटातिरिक्तानामन्येषामप्यवास्तवत्वबोधनाय तदुपादानम् । एतदेव ध्वनयन्नाह—*अतिनिष्कर्ष इति* ॥ इति मतस्थितिर्वैयाकरणानां महाभाष्यकारादीनाम् ।

नव्यास्तु—यत्पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्ततात्पर्य्यविषयीभूतान्वयाननुभावकत्वं तेन सह तस्याकाङ्क्षा । 'अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुष' इति वाक्ये राजपुरुषसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरिते राज्ञ इत्यस्य पुरुषेण साकाङ्क्षत्ववारणायान्वयबोधे तात्पर्यविषयत्वं विशेषणं पुरुषेणान्वये तात्पर्यसत्वे तु साकाङ्क्षत्वमपि । एवञ्च न तात्पर्य्यज्ञानस्य शाब्दबोधे पृथक् हेतुता । अगृहीतार्थतात्पर्य्यके निरुक्ताऽऽकाङ्क्षाज्ञानाभावादेवान्वयबोधापत्त्यभावादित्याहुः ।

एवञ्च शाब्दबोधात् प्रागवश्यक्लृप्ततत्तत्पदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षयैवान्वयरूपवाक्यार्थभानोपपत्तौ वाक्यस्य तत्र शक्तिर्निष्प्रमाणेति नैयायिका वदन्ति ।

मीमांसकादयस्तु वाक्यस्य तत्र लक्षणैव, न तु तत्र शक्तिरिति तन्मतं खण्डयितुं स्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति—*सिद्धान्तेति* । यद्वा ननूक्तं व्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययेषु तत्तदर्थबोधकत्वशक्तिप्रतिपादकत्वमनुपपन्नम् । प्रकृतिप्रत्ययानां क्रमिकाशुविनाशिनानावर्णाऽऽत्मकतयाऽस्थिरत्वेन—अप्रत्यक्षतया तत्र शक्तिग्रहस्य कथमप्यसम्भवेन तत्प्रतिपादकस्यास्य शास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्याशङ्कानिराकरणाय स्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयन्नाह—

सिद्धान्तनिष्कर्षमिति । तथाचोपोद्घातसङ्गतिरत्रेत्यवधेयम् । तत्तन्मतनिराकरणं तु मूल एव सुव्यक्तम् । अष्टानां स्फोटानामाकरसिद्धतया तव्यावृत्त्यालाभ इत्याशयेनाह—*अनर्थकमिति* । निष्प्रयोजनकमित्यर्थः । *दुरर्थकमिति* । तदुपादाने वाक्यातिरिक्तानामसंग्रहापत्तेरिति भावः । समाधत्ते—*तथापीति* । अन्येषां वर्णादिपञ्चस्फोटानामित्यर्थः ।

तत्र स्फोटत्वं स्फुटत्यभिव्यक्तीभवत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्यार्थप्रकाशकत्वं, प्रकाशश्च ज्ञानम् । तथाचार्थनिष्ठविषयताप्रयोजकशक्तिमत्त्वं पर्य्यवस्यति । वर्णस्यैव तत्वाभ्युपगमे वर्णस्फोटः । पदादीनां तत्त्वाभ्युपगमे तु पदादिस्फोट इति व्यवहारः । *अवास्तवत्वेति* । वर्णस्फोटादीनामाकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वाभावादवास्तवत्वं शास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहाय परं सिद्धान्ते तत्स्वीकारः । पारमार्थिकत्वं तु वाक्यस्फोटस्यैवेति

तत्र क्रमेण सर्वान् तान् निरूपयन् वर्णस्फोटं प्रथममाह–*साधुशब्द इति*। साधुशब्दान्तर्गता वाचका न वेति विप्रतिपत्तिः। विधिकोटिरन्येषां, नेति वैयाकरणानाम्। साधुशब्दे 'पचति' 'राम' इत्यादिप्रयुज्यमानेऽन्तर्गतास्तिब्विसर्गादय एव; बोधकाः–वाचकाः। तेषामेव (१)शक्तत्वस्य प्राग्व्यवस्थापितत्वात्। नतु तैः स्मृताः–लादय

भावः। *विप्रतिपत्तिरिति*। संशयीययावत्कोट्युपस्थापकं वाक्यमित्यर्थः। न तु संशयजनकं वाक्यमेव सा। परोक्षं ज्ञानं निश्चयात्मकमेवेति प्राचीनप्रवादेन संशयजनकत्वस्य वाक्ये असम्भवात्।

वस्तुतस्तु संशयजनकवाक्यत्वमेव विप्रतिपत्तित्वम्। तत्तदभावसहचरितधर्मवद्धर्मिज्ञानस्येव समानाऽनेकेतिसूत्रेण विप्रतिपत्तेरप्याहत्यैव संशयहेतुत्वोत्कीर्त्तनादित्यवधेयम्। मूले असाधुशब्दान्तर्गतवर्णवाचकताविचारस्याप्रस्तुतत्वं मत्वाह—*साध्विति*। अत्र साध्वन्तर्गतवर्णत्वसामानाधिकरण्येन वाचकत्वादिसाधने तद्वाक्यस्य विप्रतिपत्तित्वाऽसम्भवः। नैयायिकैरपि साध्वन्तर्गतानां केषाञ्चिद् वाचकत्वाभ्युपगमात्। तादृशवर्णत्वावच्छेदेन वाचकत्वादिसाधने तु वैयाकरणानां परेषां विकरणेषु बाधश्चेत्याह—*तत्स्मृता इति*।

ननु यथाश्रुते साधुशब्दान्तर्गता वाचकास्तदन्तर्गतवर्णस्मारता नेत्यर्थलाभादेतद्वाक्यस्य विभिन्नधर्मिबोधकत्वाद्विप्रतिपत्तित्वस्यैवासम्भवः। एकधर्मिकविरुद्धकोटिकसंशयजनकस्यैव तत्त्वादतो व्याचष्टे सारे–*साधुशब्दान्तर्गता इति*। साध्वन्तर्गतवर्णस्मारिता इत्यर्थः। यथाश्रुते साध्वनन्तर्गतविपरीतानां पूर्वोक्तवर्णानां वाचकत्वस्य केनाप्यनभ्युपगमाद् बाधसिद्धसाधनयोरापत्तेः। तत्स्मारितत्वं च शास्त्रबोधितादेशादेशिभावनिमित्तनिमित्तिभावान्यतरसम्बन्धेन। तेन अस्यापत्यं 'इः' 'इयान्'त्यादेर्नासंग्रहः।

विधिकोटिरिति। समुच्चयव्यावृत्ता कोटिताख्या विषयता संशये आवश्यकीति सूचनायोक्तं—*कोटिरिति*। *अन्येषाम्*—नैयायिकानाम्। तैः "लः कर्मणि" (पा०सू० ३।४।६९) "स्वौजसमौट्" (पा०सू० ४।१।२) इत्यादिविहितप्रत्ययानामेव वाचकत्वम्, तिब्विसर्गादीनां त्वादेशिस्मृतिद्वारा बोधकत्वमेव लिपिवदित्यभ्युपगमात्। तथाच साध्वन्तर्गतवर्णस्मारितवर्णत्वावच्छेदेन मतभेदेनोभयसाधनान्नोक्तदोष इति भावः। यथाश्रुतमूलोक्तविप्रतिपत्तिमनुसृत्याह—*साधुशब्द इत्यादि*। ननु साध्वन्तर्गतवर्णानां बोधकत्वसाधनेऽपि न वाचकत्वसिद्धिरत आह—*बोधका वाचका इति*। *तस्यैवेति*। बोधकत्वस्यैवेत्यर्थः। *प्रागिति*। शक्तिनिरूपणावसर इत्य-

---

(१) शक्तत्वस्येति। शक्तिः पदार्थान्तरमिति मतेऽपि बोधकत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्य-

स्वादयश्चेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

ये तु (१)प्रयोगान्तर्गतास्तिब्विसर्गादयो न वाचकाः । तेषां बहुत्वेन शक्त्यानन्त्यापत्तेः, एधाञ्चक्रे ब्रह्मेत्यादावादेशलुगादेर(२)भावरूपस्य बोधकत्वासम्भवाच्च । किन्तु तैः स्मृता लकाराः स्वादयश्च वाचकाः । लत्वस्य जातिरूपतया शक्तावच्छेदकत्वौचित्यात् । अव्यभिचाराच्च । आदेशानां (३)भिन्नतया परस्परव्यभिचरितत्वात् ।

र्थः । बोधकत्वसिद्धौ च तदन्यथानुपपत्त्या पदार्थान्तररूपा शक्तिरपि सिद्ध्येत् , तदभावे तु साऽपि नेति वाचकत्वसामान्याभावसिद्धिरिति भावः ॥ ६१ ॥

नैयायिकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—*ये त्विति* । वाचकत्वाभावे प्रयोजकमाह—*तेषामिति* । बहुत्वेनेत्युपलक्षणमनुगमकधर्माभावस्यापि तिङ्त्वसुप्त्वादीनामेकवचनत्वादिवदनुगमकत्वासम्भवात्तिङ्त्वाद्युपस्थितिं विनापि कृत्याद्यर्थोपस्थितेर्व्यभिचारेण शक्तानवच्छेदकत्वाच्चेति बोध्यम् ।

ननु तिबाद्यादेशिनामपि तत्तदनुबन्धभेदेन नानात्वान्नोक्तरीत्या तेषां वाचकत्वमत आह—*एधामिति* । अनुप्रयुज्यमानधातूत्तरैधादीनापि तदर्थबोधोपपत्तेर्नोक्तदोषोऽत आह—*ब्रह्मेति* । आदिना 'अद्य तिष्यो, लिट् , धुक्' इत्यादिसंग्रहः । लुगादेरित्यादिना, लुब्लोपयोः सः । *तैरिति* । आदेशैरित्यर्थः । उक्तदोषमाशङ्क्याह—*लत्वस्येति* । *जातिरूपतयेति* । लडादिलेषु ल—इत्यनुगतप्रतीत्या तत्सिद्धिरित्यभिप्रायः ।

नव्यास्तु—शक्तावच्छेदकतया न तत्सिद्धिः सर्वलकारसाधारणलत्वस्यातिप्रसक्तत्वाद्दशलकारमात्रवृत्तेस्तु शक्तिग्रहात् पूर्वमनुपस्थितेः पचन्नित्यादौ कृतिबोधापत्त्या तस्य शक्तत्वाऽवच्छेदकत्वासम्भवाच्च तिप्तस्त्वादिकमेव तदवच्छेदकमित्याहुः । तथाचोक्तविप्रतिपत्तौ प्राचीनैः सह विवाद एवेति बोध्यम् ।

अव्यभिचाराच्चेति । लत्वावच्छिन्नशक्तिग्रहस्य कृतिबोधात् पूर्वं नियमेन

माना शक्तिर्बोधकत्वसमनियतेति साधुशब्दानन्तर्गतेषु बोधकत्वाभावे सिद्धे शक्त्यभावोऽप्यर्थात् सिद्ध्यतीति बोध्यम् । (१) 'यत्तु प्रयोगान्तर्गतास्तिबादय' इति पाठान्तरम् ।

(२) **अभावरूपस्येति** । हेतुगर्भविशेषणमिदम् । यतोऽभावरूपत्वमतस्तद्बोधकत्वासम्भवः । तस्याभावनिष्ठत्वादभावेन क्वचिदपि बोधाजननादिति बोध्यम् ।

(३) **भिन्नतयेति** । परस्परप्रतियोगिकभेदवत्तया । अनेकतयेति यावत् । नचैवं 'भू–ल' इत्यतोऽपि बोधः स्यादितिवाच्यम् । समभिव्याहारविशेषस्य कारणत्वाभ्युपगमात् । अन्यथा 'भू–अति'इत्यादेरपि बोधापत्तिरितिदिक् ।

"लः कर्मणि" इत्याद्यनुशासनानुगुण्याच्च । न ह्यादेशेष्वर्थवत्तावोधकमनुशासनमुपलभामहे इत्याहुः । तान् स्वसाधकयुक्तिभिर्निराचष्टे—

व्यवस्थितेर्व्यवहृतेस्तद्धेतुन्यायतस्तथा ॥
किञ्चाख्यातेन शत्राद्यैर्लडेव स्मार्यते यदि ॥ ६२ ॥
कथं कर्तुरवाच्यत्ववाच्यत्वे तद्विभावय ॥

व्यवस्थानुरोधात् प्रयोगान्तर्गता एव वाचकाः, न तु तैस्तत्स्मृता इत्यर्थः । तथाहि—पचतीत्यादौ लकारमविदुषो बोधान्न तस्य वाचकत्वम् । न च तेषां तिङ्क्षु शक्तिभ्रमाद् बोधः । तस्य भ्रमत्वे मानाभावात् । आदेशिनामपि तत्तद्वैयाकरणैः स्वेच्छया भिन्नानामभ्युपगमात्, कः शक्तः को नेति व्यवस्थानापत्तेश्च ।

सर्वेषां शक्तत्वे गौरवं,(१)व्यभिचारश्चास्त्येव । आदेशानां प्रयोगा-

---

सत्त्वात्, तिप्त्वादीनां शक्यतावच्छेदकत्वे तु तदवच्छिन्नशक्तिग्रहं विनाऽपि तसादिशक्तिग्रहवत् कृतिबोधेनाऽऽदेशवाचकतावादिमते व्यभिचारो दुर्वार इति भावः ।

ननु कार्य्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशान्नेयमापत्तिरत आह-*लः कर्मणीतीति* । *इत्याहुरिति* । तथाचादेशानामेव वाचकत्वं सप्रमाणमिति तद्भावः । *स्वसाधकेति* । स्वमतपरिपोषकेत्यर्थः । व्यवस्थितेरित्यादिपञ्चम्यन्तत्रयस्य पूर्वकारिकास्थबोधकपदार्थेऽन्वयं प्रदर्शयन्नादौ व्यवस्थितेरित्येतद्विवृणोति-*व्यवस्थानुरोधादिति* । प्रमाणेन पदार्थनिर्द्धारणं व्यवस्था तदन्यथानुपपत्तेरित्यर्थः । *शक्तिभ्रमादिति* । लत्वावच्छिन्ननिष्ठवाचकत्वस्य तत्रारोपादित्यर्थः । *मानाभावादिति* । विषयबाधस्यैव भ्रमत्वे तन्त्रतया प्रकृते बोधकत्वशक्तेस्तत्राबाधादिति भावः ।

नन्वादेशानां बहुत्वमेव तत्र शक्तिस्वीकारे बाधकमत आह—*आदेशिनामपीति* । *वैयाकरणैः* । शाकटायनप्रभृतिभिः । *व्यवस्थेति* । इदमेव वाचकमिति निर्द्धारणाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । अनुशासनस्य पूर्वत्रापि सत्त्वादिति भावः । सर्वेषामित्यस्य विनिगमकाभावादित्यादिः । ननु तथाप्यादेशापेक्षयाऽऽदेशिनामल्पत्वेन तत्प्रयुक्तालाघवादादेशिष्वेव वाचकत्वं सेत्स्यतीत्यत आह—*व्यभिचारश्चेति* । ननु विनिगमनाविरहादेवादेशिनां वाचकतासिद्धिरत आह—*आदेशानामिति* ।

---

(१) व्यभिचारश्चेति । अयमभिप्रायः—यद्भयादादेशानां वाचकत्वपक्षपरित्यागस्तौ दोषौ स्थानिनोऽवाचकत्वपक्षेऽपि दुष्परिहरावेवेत्यर्थः ।

न्तर्गततया नियतत्वाद् युक्तं तेषां शक्तत्वम्। तथाचाऽऽदेशिस्मरणकल्पना नेति लाघवम्। साधकान्तरमाह--*व्यवहृतेरिति*॥ व्यवहारस्तावच्छक्तिग्राहकेषु मुख्यः। स च श्रूयमाणतिङादिष्वेवेति त एव वाचका इत्यर्थः।

किञ्च,-*(१)तद्धेतुन्यायत इति*॥ लकारस्य बोधकत्वे, 'भू-ल' इत्यातोऽपि बोधापत्तिः स्यात्। तादृशबोधे 'भव्-अति' इति समभि-

---

तथाच गौरवादिदोषस्य तत्परिहारस्य चोभयोः साम्येऽप्यादेशिस्मरणकल्पनाविरहप्रयुक्तलाघवसहकृतप्रयोगनैयत्यमेवादेशानां वाचकत्वे विनिगमकमित्यखण्डलार्थः।

ननु बोधकतायाः शक्तित्व एव भवदुक्तव्यवस्थोपपत्तिः। न च बोधकत्वस्य शक्तित्वं तन्मतसिद्धं, किन्तु सङ्केतस्य पदार्थान्तरस्य वा तत्त्वम्। तथाचानुशासनेन यत्र सा प्रतिपाद्यते; तत्रैव तदङ्गीकारेण कथं तिबादिषु तत्सिद्धिः। स्मरणकल्पनागौरवं तु प्रामाणिकत्वादपि न दुष्टमित्यस्वरसात् प्रयोगे श्रूयमाणानां तिबादीनां वाचकत्वे साधकान्तरमुपन्यस्यतीत्याह-*साधकान्तरमिति*। *मुख्य इति*। मुख्यत्वं च तस्मिन् शक्तिग्राहकान्तरनिरपेक्षत्वम्। व्याकरणादिना शक्तिग्रहे नियमे तद्ग्राहकान्तरापेक्षणात्। *सचेति*। व्यवहारजन्यशक्तिग्रहश्चेत्यर्थः। *तिङादिष्वेवेति*। व्यवहारेण पूर्ववाक्ये तद्ग्रहेऽप्यावापोद्वापाभ्यां पश्चात्तद्घटकतिङादिष्वेव तन्निर्णयादिति भावः।

ननु प्रयोगान्तर्गतवर्णेषु सर्वसिद्धव्यवहारेण शक्तिग्रहे घटमानयेत्याद्यन्तर्गतशबादीनामपि वाचकत्वापत्तिः। न सेष्टा। विकरणानां नैरर्थक्यमिति सिद्धान्तव्याकोपात्। किञ्चाऽऽनयनादिव्यवहारस्य लोडाद्यन्तप्रयोगं विनाऽसम्भवेन तादृशप्रयोगान्तर्गतवर्णानां तेन तत्त्वसिद्धावपि तद्रहितवाक्यान्तर्गतवर्णेषु वाचकत्वमनुशासनेनैवेष्टव्यम्। तथाच तत्रादेशिनां वाचकत्वसिद्धवन्यत्राप्यादेशिषु सा कल्प्येत्यस्वरसादाह—*किञ्चेति*॥ *तद्धेत्विति*॥ "तद्धेतोरेव तत्त्वे किं तेन" इति न्यायाकारः, लाघवमूलकश्चायं न्यायः। उभयोर्हेतुत्वे गौरवापत्तेः। सङ्गमयति—*लकारस्येति*॥ *बोधापत्तिरिति*॥ भवनकर्तृबोधापत्तिरित्यर्थः। 'न केवल' इति न्यायात् केवललकारस्य प्रयोगानर्हत्वाद्'भू' इत्युक्तम्। लकारदशायां शपोऽसम्भवान्न भवतीत्युपात्तम्। तथाच भवतीत्यत्रानुसहिताल्लकाराद्यथा कर्त्तृबोधस्तथा प्रत्यक्षश्रुतलकारादपि कर्त्तृबोधापत्तिरिति भावः॥

न चासाधुत्वज्ञानं प्रतिबन्धकम्। शक्तत्वरूपसाधुताया अपि सत्त्वादपभ्रंशादपि बोधोदयेन तदीयज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वाच्चेति भावः॥ *तादृशेति*॥ आपादितक-

---

(१) तद्धेतुन्यायत इति। अत्र तद्हेतुन्यायपदयोः कर्मधारयो बोध्यः।

व्याहारोऽपि कारणमिति चेत्, तर्ह्यावश्यकत्वादस्तु तादृशसमभिव्याहारस्यैव वाचकत्वशक्तिः। अन्यथा लकारस्य वाचकत्वं समभिव्याहारस्य कारणत्वञ्चेत्युभयं कल्प्यमिति गौरवं स्यात्।

तथाच तादृशसमभिव्याहारः, समभिव्याहृता वर्णा वेत्यत्र विनिगमनाविरहात् प्रयोगान्तर्गता वर्णा वाचका इति सिद्ध्यतीति(१)भावः।

अपि च लकारस्यैव वाचकत्वे कृत्तिङोः(२)कर्तृभावनावाचक-

र्त्तृबोधे इत्यर्थः॥ *समभिव्याहार इति*॥ पूर्वापरीभावापन्नवर्णसमुदाय(३) इत्यर्थः। आवश्यकत्वात्तं विना लकारेणाऽपि बोधाजननेनोक्तसमभिव्याहारस्यापेक्षणादित्यर्थः॥ *वाचकत्वशक्तिरिति*॥ आर्थबोधकत्वरूपा शक्तिरित्यर्थः। तथाचाप्राप्तकालता वर्णस्फोटोपयोगित्वान्न स्यादिति भावः। वाचकत्वानभ्युपगमे आदेशिशक्तिवादिमते गौरवं प्रदर्शयति–*अन्यथेति*। उक्तसमभिव्याहारस्य वाचकतानभ्युपगमे इत्यर्थः।

नन्वेतावता समभिव्याहारस्य वाचकत्वमायातं, न प्रयोगान्तर्गतधातुप्रत्ययघटकानां वर्णानामत आह–*तथाचेति*॥ *विनिगमनाविरहादिति*॥ न च वर्णानां बाहुल्यमेव विनिगमकम्। उक्तानुपूर्व्यास्तदनुगमकत्वात्। किञ्च समभिव्याहारस्य वाचकत्वे तद्घटकनानावर्णानामवच्छेदकतायां गौरवम्। वर्णानां वाचकत्वे तूक्तानुपूर्व्या एकस्या एव तत्त्वमिति लाघवस्यैव विनिगमकत्वमिति भावः।

ननु प्रयोगान्तर्गतवर्णस्मारितवर्णत्वावच्छेदेन वाचकत्वसिद्धौ प्रकृतायां वाचकत्वाभावसाधनाय भू+ल् इत्यतो भवनक्रियाकर्त्तुर्बोधापादनमनुचितम्। तादृशलकारस्य प्रयोगान्तर्गतवर्णास्मारितत्वात्। तथाच नोक्तयुक्तिः समभिव्याहारस्य वाचकत्वसाधिका। नाप्यत्र तद्धेतुन्यायावकाशः। समभिव्याहारस्य लवाचकताग्रहोपयोगितया शाब्दबोधे हेतुत्वेऽपि तद्वाचकतायां मानाभावेन तेन तदन्यथासिद्ध्यसम्भवात्। लकारस्य वाचकत्वे त्वनुशासनस्यैव मानत्वादित्यपरितोषान्मूलमवतारयति–*अपिचेति*॥

---

(१) अत्र समभिव्याहृततावद्वर्णवृत्तिवाचकतेत्यभ्युपगमान्न तद्घटकैकादिवर्णात्तत्तदर्थबोधापत्तिरिति बोध्यम्।

(२) **कर्तृभावनेति**। कृतः कर्तृवाचकत्वं, तिङो भावनावाचकत्वमिति विभागो न स्यादित्यर्थः।

(३) **इत्यर्थ इति**। अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन भूधातुविशिष्टशक्तिविशिष्टतिशब्दरूपादीत्यर्थः।

त्वव्यवस्था त्वत्सिद्धान्तसिद्धा न स्यादित्याशयेनाह–*किञ्चेति* ॥ आदेशानां वाचकत्वे च तिङ्त्वेन भावनायां, शानचादिना कर्तरि शक्तिरित्युपपद्यते विभाग इति भावः ।

न च शानजादौ कृतिर्लकाराथः, आश्रयः शानजर्थ इत्यस्तु, "कर्त्तरि कृत्" (पा० सू० ३।४।६७) इत्यनुशासनादिति शङ्क्यम् । स्थान्यर्थेन निराकाङ्क्षतया शानजादौ कर्तरीत्यस्या(१)प्रवृत्तेः । अन्यथा घञादावपि प्रवर्त्तेत ॥ ६२½ ॥

'देवदत्तः पचमान' इत्यादिसामानाधिकरण्यानुरोधाच्छानचः कर्ता वाच्यः स्यादित्याशङ्क्याह—

तरबाद्यन्ततिङ्क्ष्वस्ति नामता कृत्स्विव स्फुटा ॥६३॥
नामार्थयोरभेदोऽपि तस्मात्तुल्योऽवधार्य्यताम् ।

पचतितरां मैत्रः, पचतिकल्पं मैत्र इत्यादिषु नानार्थत्वाभेदान्वययोः सम्भव एवेति कर्तृवाचकता स्यादिति भावः । न च 'पचतिक-

---

न स्यादिति ॥ स्थानिनो लकारस्योभयत्रैक्यादिति भावः ।

नव्यनैयायिकनये तु नेयमापत्तिः । तैः प्रयोगान्तर्गततिबादीनामेव वाचकताया अभ्युपगमात् । धातुप्रत्ययलोपस्थले तत्तदर्थबोधोपपादनं तूभयोः समप्रयत्नकत्वमित्यवधेयम् । *इत्यस्त्विति* ॥ तथाच तदुभयशक्त्यैव कर्तृलाभः । कृत्याश्रयस्यैव कर्तृत्वादिति भावः ॥ *अन्यथेति* । अनाकाङ्क्षेऽपि शास्त्रप्रवृत्तावित्यर्थः । शक्ततावच्छेदकभेदस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः ॥ ६२½ ॥

सामानाधिकरण्यानुरोधादिति । शानचः कृतिवाचकत्वे सर्वानुभवसिद्धाभेदान्वयबाधानुपपत्तेरित्यर्थः । लडादेशत्वबोधनफलं धात्वर्थवर्त्तमानत्वप्रतीतिरेवेति बोध्यम् । *पचतिकल्पमिति* । इदञ्च स्वाद्यन्तं नामेति मतमनुसृत्य । 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' इतिनिरुक्ताद् द्रव्यविशेष्यकबोधजनकत्वं नामत्वम् । तदेव च 'नामार्थयोः' इति व्युत्पत्तिघटकम् । अत एव निपातार्थस्य भेदाऽन्वय इति मतेनेदं दूषणमिति तु परे । लक्षणेत्यस्य लस्येति शेषः ।

---

(१) अप्रवृत्तेरिति । आकाङ्क्षितविधानस्यैवोचितत्वादितिभावः ।

लपम्' इत्यत्र सामानाधिकरण्याऽनुरोधात् कर्त्तरि लक्षणा, 'पचमान' इत्यत्राप्या(१)पत्तेरिति । "लः कर्म्मणि" इत्यनुशासनञ्च लाघवात् कल्पिते लकारे कर्त्रादिवाचित्वं कल्पितमादायेत्युक्तम् ॥ ६३$\frac{1}{2}$ ॥

इति वर्णस्फोटनिरूपणम् ।

आपत्तेरिति। नच सा तवेष्टेति भावः । नन्वादेशानां वाचकत्वे आदेशिशक्तिप्रतिपादक "लःकर्मणि" इत्यादिसूत्राणां वैयर्थ्यमत आह–*लः कर्मणीति* । *उक्तमिति* । आख्यातशक्तिनिरूपणावसर इति शेषः । एवञ्च प्रयोगे श्रूयमाणप्रकृतिप्रत्ययघटकवर्णेषु शक्तिर्वर्णस्फोटमिति पर्य्यवसन्नम् ॥ ६३$\frac{1}{2}$ ॥

इति भूषणसारदर्पणे वर्णस्फोटनिरूपणम् ॥ १३ ॥

---

(१) आपत्तेरिति । नच शानचोऽन्यत्र शक्त्यनिर्णयेन शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा न सम्भवतीति शङ्क्यम् । प्रथमान्तपदासमभिव्याहृताख्यातवदितरासमभिव्याहृतपचमान इति प्रयोगे शानचोऽपि भावनायां शक्तिनिर्णयसम्भवादिति ।

अथ पदस्फोटनिर्णयः ।

अथाऽऽदेशा वाचकाश्चेत् पदस्फोटस्ततः स्फुटः ॥६४॥

एवमादेशानां वाचकत्वे सिद्धे पदस्फोटोऽपि सिद्ध एवेत्याह—*अथेत्यादि* ॥ आदेशास्तिब्विसर्गादयः । अयम्भावः–समभिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वे सिद्धे तादृशवर्णसमभिव्याहाररूपपदस्य वाचकता सिद्ध्यति । प्रतिवर्णमर्थस्मरणस्यानुभवविरुद्धत्वात् । प्रत्येकं वर्णानानामर्थवत्त्वे प्रातिपदिकत्वापत्तौ "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" (पा० सू० ७।२।७) इत्यादिभिर्धनं वनमित्यादौ (१)नलोपाद्यापत्तिश्च ।

अथ पदस्फोटनिर्णयः ।

पदस्फोटनिरूपण उपजीव्योपजीवकभावस्याऽपि सङ्गतित्वं सूचयन् मूलमवतारयति—*एवमिति* । उक्तरीत्येत्यर्थः । आदेशानामपि केषाञ्चित् प्रयोगान्तर्गतत्वादाह—*तिब्विसर्गादय इति* । प्रयोगान्तर्गतवर्णानामिति यावत् । ननु यावद्वर्णानां वाचकत्वे, कथं पदस्फोटसिद्धिरतो भावार्थमाह–*अयमिति* । समभिव्याहृतं तूक्तार्थम् । *सिद्ध इति* । आनुपूर्वीविशिष्टतावतां वर्णानामवाचकत्वे आनुपूर्व्वीरूपपदस्य वाचकत्वाशा दुराशेति भावः ।

ननु समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वेन वाचकतायाः प्रत्येकवर्णे विश्रामो वाच्यः, तथाच कथं समुदितताद्दशवर्णरूपपदस्य वाचकतेत्यतः प्रत्येकवर्णवाचकतां निरस्यति–*प्रतिवर्णमिति* । *अनुभवविरुद्धत्वादिति* । घटशब्दादमुमर्थं प्रत्येमीत्येव प्रतीतेरित्यर्थः । बाधकान्तरमप्याह—*प्रत्येकमिति* । *अर्थवत्त्व इति* । तदभ्युपगम इत्यर्थः । नलोपादीत्यादिना जश्त्वादिपरिग्रहः । तथाच समुदितानामेव तेषां वाचकत्वमभ्युपेयम् । तत्र चोक्तयुक्त्या तत्समुदायस्य वाचकत्वं निराबाधम् । स एव चाऽस्माकं पदशब्दव्यपदेश्य इति भावः ।

---

(१) नलोपाद्यापत्तेश्चेति । सुपः श्रवणं तु नापादितम् । समुदायात्मकप्रातिपदिकावयवत्वेन "सुपो धातु" इति लुक्सम्भवात् । न च समासग्रहणस्य नियमार्थतया सुबन्तसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञाऽभावे सुबो लुक् न स्यादिति वाच्यम् । यस्य समुदायस्य पूर्वो भागोऽर्थवत् पदं

एतच्च, चरमवर्ण एव वाचकत्वशक्तिः, शक्ते(१)र्व्यासज्ज्यवृत्तित्वे मानाभावात्। पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्काराश्चरमेणार्थधीजनने सहकारिण इति न तन्मात्रोच्चारणादर्थधीरिति वर्णस्फोटवादिनां मतान्तरस्य दूषणायोक्तम्। रामोऽस्तीति वक्तव्ये राम इत्यनन्तरं घटिकोत्तरमकारोच्चारणेऽर्थबोधापत्त्या तादृशा(२)नुपूर्व्या एव शक्यतावच्छेदकत्वौचित्यादिति दिक्॥ ६४॥

ननु प्रत्येकवर्णानां वाचकत्वस्य गौरवपराहतत्वादेवासम्भवात्समुदायस्यैव तत् सेत्स्यतीत्यादेशा वाचकाश्चेति समभिव्याहृतवर्णानां वाचकताया हेतुत्वोपन्यासो विफलः। उन्मत्तप्रलपितत्वशङ्काया अवसरेणैव निरासादित्यत आह—*एतच्चेति*। समभिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वोपन्यसनं चेत्यर्थः। *चरमवर्ण एवेति*। पदन्ते श्रूयमाणवर्ण एवेत्यर्थः। एवकारेण पदघटकतत्प्राक्तनवर्णव्युदासः। तत्र हेतुमाह-*शक्तेरिति*। स्वरूपसम्बन्धात्मिकायां बोधकारणतायां पर्याप्तत्वासम्भवाच्चरमवर्णादेव बोधोदयेनान्यत्र तत्सत्त्वे मानाभावादिति वाऽर्थः।

ननु तस्यैव वाचकत्वे तन्मात्रश्रवणादर्थबोधापत्तिरत आह-*पूर्वपूर्वेति*। तत्पदघटकपूर्ववर्णेत्यर्थः। *मतान्तरेति*। तत्समभिव्याहृतवर्णानामवाचकत्वे तत्समुदायरूपपदस्य सुतरामवाचकत्वमिति यन्मतान्तरं तत्खण्डनायेत्यर्थः। उक्तमित्यस्य, मूल इति शेषः। *अर्थबोधापत्येति*॥ वस्तुतस्तु नेयमापत्तिः। उद्बोधकस्य फलानुमेयत्वेन तादृशस्थले फलाभावेनोद्बुद्धसंस्काराभावादिति बोध्यम्।

ननु समभिव्याहारो न समूहः। वर्णानां क्रमिकाणामाशुविनाशिनां च तदसम्भवादत एवाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन न पूर्वपूर्ववर्णवत्वम्। पूर्वपूर्ववर्णस्यैवाभावात्। नाऽपि वर्णसमवेतं पदार्थान्तरं, मानाभावात्। अन्यथा तादृशधर्मानुगतीकृतवर्णानां वाचकत्वेनैवोपपत्तौ पदस्फोटस्य निरालम्बनतापत्तेः। पदप्रयुक्तकार्य्याणां वर्णेष्वेव दर्शनाच्चेति कथं पदस्फोटसिद्धिरित्यत आह—*दिगिति*। तदर्थस्तु वर्णसमुदायः पदं, न वर्ण इति प्रतीतेर्वर्णातिरिक्तपूर्वापरीभूततत्समुदायात्मकपदस्वीकार आवश्यकः। अत एव पदे वर्ण इति व्यवहारोऽपि स्वरसतः सङ्गच्छते। नित्याश्च वर्णास्तेषु पौर्वापर्य्यञ्च पूर्वपूर्ववर्णानुसन्धानस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोत्तरवर्णानुसन्धाने वा-

---

तस्य चेद्भवति, तर्हि समासस्यैव इत्याकारकनियमाश्रयणेन पूर्वभागस्य सुबन्तत्वेऽपि अर्थवत्वाभावेन नियमानाक्रान्ततयाऽदोषात्।

(१) व्यासज्यवृत्तित्व इति। अनेकवर्णपर्याप्तत्व इत्यर्थः।

(२) आनुपूर्व्या एवेति। न तु चरमवर्णमात्रवृत्तितद्व्यक्तित्वादेरिति।

सुप्तिङन्तं पदमिति पारिभाषिकपदस्य वाचकत्वस्वीकर्त्तॄणां मतमाह—

घटेनेत्यादिषु न हि प्रकृत्यादिभिदा स्थिता ।
वस्नसादाविवेहापि सम्प्रमोहो हि दृश्यते ॥ ६५ ॥

घटेनेत्यादौ 'घटे' इति प्रकृतिः (१)'न' इति प्रत्ययः, 'घट्' प्रकृतिः 'एन' इति प्रत्यय इति विभागस्य, "सर्वे सर्वपदादेशा" इति स्वीकारे (२)विशिष्य प्रकृतिप्रत्यययोर्ज्ञानासम्भवान्न वाचकत्वमित्यर्थः । वैयाकरणैर्विभागः सुज्ञेय इत्यतो दृष्टान्तव्याजेनाह–*वस्नसादाविति* ॥ "बहुवचनस्य वस्नसौ" (पा०सू० ८।१।२१) इति समुदायस्याऽऽदेशविधानान्नात्र तद्विभागः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

क्यस्फोटवक्ष्यमाणरीत्या सम्भवात्तद् विषयकानुसन्धानविशिष्टानुसन्धानविषयत्वरूपमिति स्वीकारेऽपि क्षत्यभावाच्च । यथा चैतत् तथा वाक्यस्फोटनिरूपणे वक्ष्यत इति तथा च वर्णसमुदायो वाचक इति पदस्फोटपक्षे पर्य्यवस्यति ॥ ६४ ॥

पारिभाषिकेति । शास्त्रकारसङ्केतितेत्यर्थः । पूर्वं तु प्रकृतिघटकवर्णसमुदायरूपस्य प्रत्ययघटकवर्णसमुदायरूपस्य च तस्य वाचकतोक्ता । इदानीन्तूभयसमुदायस्यैव सेति भेदः । घट् इति प्रकृतिरेनेति प्रत्यय इति प्रकृतिप्रत्ययोर्विभागस्य ज्ञानासम्भवादिति योजनाय–*सर्वे सर्वपदेति* ॥ वर्णानित्यताप्रतिपादकं भाष्यमेतत् । वस्नसादेरपि पक्षत्वादाह—*व्याजेनेति* । तथा च निश्चितसाध्यवत्वस्यैव दृष्टान्तत्वे तन्त्रत्वेन तस्य पक्षभिन्नत्वाभावेऽपि न दृष्टान्तत्वमनुपपन्नमिति भावः । *तत्र* । वस्नसादिस्थले । *विभागः*–तन्निर्णयः । अस्य वैयाकरणानामपीति शेषः ।

परे तु आमादौ प्रत्ययत्वस्य दृष्टत्वेन वामित्यादावामो न इत्यादेर्वसादेः प्रत्ययत्वमितरांशस्य प्रकृतित्वमनुमातुमशक्यमित्युक्तरीत्या न प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपपदस्य वाचकत्वसिद्धिः । घटेनेत्यत्र तु नशब्दस्य टादेशत्वं भाष्यकृतैवोक्तमिति न तत्र

---

(१) **न इति प्रत्यय इति** । अस्य वाक्यस्य 'विभागस्य' एतत्पदेनान्वयः । 'विभागस्य' इत्यस्य च ज्ञानासम्भवादित्यत्रान्वयः ।

(२) **विशिष्येत्यादि** । वर्णयोरादेश इति पक्षे एकाररूप आदेशः । स च पूर्वावयवो वा परावयवो वेति संशयाहितस्तत्संशयः सम्भवति । "सर्वे सर्वपदादेशाः, इति पक्षे तु वस्नसादाविव सम्प्रमोहाद्विभागाज्ञानमेव न सम्भवतीति भावः ।

सुप्तिङन्तचयरूपवाक्यस्यापि तदाह—

हरेऽवेत्यादि दृष्ट्वा च वाक्यस्फोटं विनिश्चिनु ॥
अर्थे विशिष्य सम्बन्धाग्रहणं चेत् समं पदे॥६६॥
लक्षणादधुना चेत्तत्पदेऽर्थेऽप्यस्तु तत्तथा ।

हरेऽव विष्णोऽवेत्यादौ पदयोः "एङः पदान्तादति" (पा० सू० ६।१।१०९) इत्येकादेशे सति न तद्विभागः सुज्ञानः । तथा च प्रत्येकं पदाज्ञानेऽपि समुदायशक्तिज्ञानाच्छाब्दबोधात् समुदायेऽप्यावश्यिकी शक्तिः ।

एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययेषु विशिष्याज्ञायमानेष्वपि समुदायव्युत्पत्त्या बोधात् तत्राप्यावश्यिकैव शक्तिरिति भावः ।

वस्तुतः पदैः पदार्थबोधवद्वाक्येन वाक्यार्थबोध इति पदार्थशक्तिः पदेष्विव वाक्यार्थशक्तिर्वाक्येऽभ्युपेयेति पदस्फोटवाक्यस्फोटौ

विभागासिद्धिः । 'अजर्घाः, 'अचकात्' इत्यादौ त्वगत्या "शिष्यमाणं लुप्यमानाऽर्थाभिधायि" इति न्यायात् प्रकृतेरेव वाचकता । अस्तु वा तत्रापि लुप्तप्रत्ययानुसन्धानाद् बोधः । प्रकृतेः स्वार्थविशिष्टप्रत्ययार्थे लक्षणा वा । 'सर्वे सर्वपदादेशा' इत्यपि वर्णानित्यत्ववादिनां मते दूरापास्तमित्याहुः ॥ ६५ ॥

युक्तेरैक्यात् क्रमप्राप्तं वाक्यस्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति—*सुप्तिङन्तेति* । *तत्*-वाचकत्वम् । *समुदाय इति* । पदसमुदायरूपे वाक्ये इत्यर्थः । *एवमिति* । वाक्यशक्तिवदित्यर्थः । *विशिष्य* । सूत्रोपात्तरूपेण । अज्ञायमानेष्वित्यनेन तन्निष्ठबोधकत्वज्ञानाऽसम्भवः सूच्यते । *समुदायव्युत्पत्त्येति* । समुदायस्य वाचकत्वग्रहेणेत्यर्थः । *बोधात्*-प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थबोधादित्यर्थः । *तत्रापि* । सुप्तिङन्तरूपपदेऽपि । *शक्तिरिति* । तत्कल्पनेत्यर्थः ॥

ननु घटेनेत्यादिमूलेन समयुक्तिकस्फोटद्वयोपादानात् कथं पदस्फोटे साध्ये वाक्यस्फोटस्य दृष्टान्तत्वम् । किञ्च प्रथमं पदस्फोटस्य सिद्धौ तदर्थसम्बन्धरूपवाक्यार्थाप्रसिद्धया क्व वाक्यशक्तिकल्पनावसर इत्याद्यपरितोषात् पदस्फोटमेव दृष्टान्तीकृत्य वाक्यशक्तिं साधयति—*वस्तुत इति* । तथाच यत्र पदोपस्थित्या पदशक्तिग्रहसम्भवस्तत्र पदशक्त्यैव वाक्यार्थबोधो, यत्र तदसम्भवो हरेऽवेत्यादौ तत्रानापत्त्या वाक्यशक्त्यैव तद्बोध इति । यद्यपि व्यवस्थिताविति पदमहिम्ना पक्षद्वयं व्यवस्थितमिति

व्यवस्थितौ। अन्यथा घटः कर्म्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ तादृशव्युत्पत्तिरहितस्यापि बोधप्रसङ्गः। घटमानयेत्यत्रेव पदार्थानामुपस्थितौ, सत्यपि तात्पर्य्यज्ञाने बोधाभावाच्च। तत्रैव घटकर्म्मकमानयनमिति बोधे घटार्थकप्रातिपदिकोत्तरं कर्म्मत्ववाचकविभक्तेस्ततो धातोस्तत आख्यातस्य समभिव्याहारः कारणमिति कार्य्यकारणभावज्ञानवतो बोधात्तज्ज्ञानमपि हेतुरिति चेत्? तर्हि सिद्धो वाक्यस्फोटः।

घटादिपदार्थबोधे बोधकतारूपपदशक्तिज्ञानकार्य्यकारणभावस्येव विशिष्टवाक्यार्थबोधे पदसमभिव्याहाररूपवाक्यनिष्ठबोधकतारूपवाक्यशक्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वकल्पनात्। अर्थोपस्थापकज्ञानविषयशब्द-

---

लभ्यते, तथापि आवश्यकवाक्यस्फोटेनैवोपपत्तौ पदस्फोटकल्पनं नावश्यकमिति सिद्धान्ते वाक्यस्फोट एव पर्य्यवस्यतीति बोध्यम्। वाक्यस्फोटस्यावश्यकतामेव दर्शयति—*अन्यथेति*। वाक्यशक्त्यनभ्युपगमे इत्यर्थः। *तादृशेति*। वाक्यार्थबोधजनकत्वरूपवाक्यशक्तिज्ञानरहितस्यापीत्यर्थः। तत्सत्त्वे तु तत्राऽपि बोध इष्ट एवेति भावः। *बोधप्रसङ्गः*। घटकर्मकानयनानुकूलकृतिबोधापत्तिरित्यर्थः। पदवृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः सत्त्वादिति भावः। *घटमानयेत्यत्रेवेति*। अत्र तादृशव्युत्पत्तिरहितस्येत्यनुषज्यते।

ननु शाब्दबोधकारणार्थतात्पर्य्यज्ञानरूपसहकार्यन्तराभावादेव न बोधोऽत आह—*सत्यपीति*। *बोधाभावादिति*। तादृशबोधाभावादित्यर्थः। तथाच पदाभावात् कार्याभावस्तस्य तद्धेतुतया वाक्यशक्तिरावश्यकेति भावः। एतेन व्यतिरेकसहचारकारणताग्राहकः प्रदर्शितः। अन्वयं प्रदर्शयन् वाक्यशक्तिं व्यवस्थापयति—*तत्रैवेति* घटमानयेत्यत्रैवेत्यर्थः। बोधादित्यनेन स्वरूपसतो हेतुत्वव्यवच्छेदः। तादृशसाकाङ्क्षनिष्ठबोधहेतुत्वस्यैवास्मन्मते वाक्यशक्तित्वेनाकाङ्क्षाशक्तिरिति परिभाषाभेदेऽपि वाक्यस्फोटसिद्धिर्निराबाधेत्याशयेनाह—*तर्हीति*॥

ननु शाब्दबोधे हेत्वर्थोपस्थितिजनकत्वं शक्तित्वम्। तत्तु पद एव, न वाक्ये। तन्निष्ठबोधकतायास्तादृशोपस्थित्यजनकत्वादत आह—*अर्थोपस्थापकेति*॥ *शब्दवृत्तीति*। शब्दनिष्ठं यद्बोधकारणत्वमित्यर्थः। तथा चोपस्थितौ शाब्दहेतुत्वनिवेशे एतत्कल्पे प्रयोजनाभावेन तज्ज्ञानस्य तादृशोपस्थित्यजनकत्वेऽपि शक्तित्वाऽक्षतेः। बोधकशब्दस्य शब्दत्वेन निवेशाच्चाऽपभ्रंशस्यापि संग्रह इति भावः।

ननु वाक्यशक्तिवादिमते संसर्गरूपवाक्यार्थस्य नानात्वात्तद्भेदेन शक्त्यानन्त्यम्। किञ्च पदवृत्त्या वाक्यशक्तिं विनाऽपि वाक्याऽर्थबोधजननाद्वाक्यशक्तिग्रहस्य तद्धेतु-

वृत्तिज्ञानकारणत्वस्यैव शक्तित्वात्। युक्तं चैतत्। विषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधमात्रे वृत्तिज्ञानस्य लाघवेन हेतुत्वसिद्धेः। विवेचितञ्चैतद् भूषणे।

तायां व्यभिचारः। अखण्डवाक्यपक्षस्तु नेदानीं प्रक्रान्तः। कार्यतावच्छेदकऽव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेन तद्वारणेऽप्यनुपस्थितसंसर्गे वाक्यशक्तिग्रहेः शाब्दबोधात् प्रागसम्भवीति कथं तस्य कारणतेति चेत्? सत्यम्। संसर्गस्य विशिष्यानुपस्थितावपि तदादिवत् कारकविभक्तिविशिष्टधातुपदं कारकविशिष्टक्रियाबोधकमिति सामान्यतस्तद्ग्रहात् तात्पर्य्यग्रहस्य त्वयाऽप्येवमेव वाच्यत्वात्। अनन्तरं पदविशेषसमभिव्याहारेण तात्पर्य्यवशात् संसर्गविशेषेण तत्कारकविशिष्टतत्क्रियाभानम्। नापि संसर्गाऽऽनन्त्यप्रयुक्तशक्त्यानन्त्यम्। सम्बन्धत्वस्यानुगमकस्य सत्वात्, तत्पदघटितसमभिव्याहारस्य नियामकताप्युभयोः समैवेति तन्मतनिष्कर्षः।

ननु स्यादेवोक्तप्रकारो यदि वाक्यनिष्ठबोधकतायाः शक्तित्वं सप्रमाणं स्यात्, तदेव तु नेत्यत आह—*युक्तं चैतदिति*। *एतद्*—वाक्यनिष्ठबोधकत्वस्य शक्तित्वम्। युक्तिमेवाह—*विषयतेति*। शाब्दबोधमात्रे तत्सामान्य इत्यर्थः। *वृत्तिज्ञानस्येति*। वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरित्यर्थः। विषयतासम्बन्धेनेत्यनुषज्ज्यते। *लाघवेनेति*। अन्यथा घटपदशक्तिमविदुषस्तत्पदज्ञानवतो घटमानयेति वाक्याद् बोधापत्त्या घटशाब्दबोधे घटार्थकपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतुता वाच्येत्यर्थभेदेनानन्तकार्य्यकारणभावकल्पने गौरवम्। अस्मन्मते तु विषयतासम्बन्धेन घटवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरसत्वान्न शाब्दे तस्य भानमित्येक एव कार्य्यकारणभावः कल्प्यत इति लाघवादित्यर्थः।

ननु घटघटत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विपरीतव्युत्पन्नस्य घटमानयेत्यतो घटत्वविशिष्टबोधवारणाय घटत्वविशिष्टबोधोपस्थितेर्घटपदवृत्तिज्ञानजन्यघटत्वविशिष्टाया हेतुताया अवश्यवाच्यतया तत एवानतिप्रसङ्गे उक्तकार्य्यकारणभावे मानाभावोऽत आह—*विवेचितं चैतदिति*। पदपदार्थभेदेनानन्तकार्य्यकारणभावेषु वृत्तिप्रवेशमपेक्ष्य उपस्थितेः पदज्ञानजन्यत्वेनैव शाब्दसामग्रीकुक्षौ प्रवेश उचितः, तथा सति समावायेनाकाशस्य जनकतयोपस्थितस्य देवदत्तादेश्च शाब्दे भानवारणाय विषयतया शाब्दसामान्ये वृत्तिजन्योपस्थितेर्विषयतया हेतुत्वं वाच्यम्। एवञ्च संसर्गस्य शाब्दे भानानुरोधेन संसर्गेऽपि वृत्तिकल्पनावश्यकम्। तथा च पदैः पदार्थानां वाक्येन वाक्यार्थस्य बोध इति न विशेष्यविशेषणव्यत्यासेन शाब्दबोधे पदार्थानां भानम्। पदोपस्थितानामेव संसर्गस्य वाक्यशक्त्या बोधादितिवृत्तिज्ञानस्येति यथाश्रुतार्थकमेव तत्र विवेचितम्।

वस्तुतस्तु वृत्तिज्ञानपदं यथाश्रुतार्थकमेव । वृत्तिज्ञानस्येत्यनन्तरमनुषक्तविषयता-सम्बन्धेनेत्यस्य वृत्तिज्ञानविषयबोधकत्वघटकबोधीयविषयतासम्बन्धेनेत्यर्थः । अन्यथा वाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरेव शाब्दबोधत्वेन तस्मिंस्तेन तद्धेतुत्वासम्भवेन वाक्य-शक्तेर्गर्भस्रावादिति बोध्यम् ।

अत्र वदन्ति—पदजन्यपदार्थोपस्थितिमन्तरेण शाब्दबोधानुदयात्तादृशपदार्थोप-स्थितेः शाब्दबोधे हेतुतेति तावन्निर्विवादम् । पदस्य च प्रकृत्याद्यात्मकस्याऽर्थे सम्ब-न्धं विना तदुपस्थापकत्वासम्भवात्तस्मिन् वृत्त्यात्मकसम्बन्धोप्यावश्यक एव, न तु तत्समुदायरूपपारिभाषिकपदस्य; तत्समूहरूपवाक्यस्य विशिष्टार्थे सः । तं विनाऽपि तेभ्य आकाङ्क्षादिरूपकारणसमवधानादेव विशिष्टबोधोपपत्तेः । एकपदार्थविशिष्टापरप-दार्थशाब्दत्वस्यैव तत्कार्य्यतावच्छेदकत्वात् ।

यत्तु—लाघवाद् वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेर्विषयतासम्बन्धेन हेतुत्वमेव वाक्यशक्तौ प्रमाणमिति चेत्? न । स्वातन्त्र्येण तद्धेतुत्वस्यैवासिद्धेः । तथाहि—तादृशकार्य्यकार-णभावे वृत्तित्वेन पदवृत्तेर्निवेशः किं वाक्यवृत्तेः, किं वा वृत्तिसामान्यस्य ? । न ताव-दाद्यः । पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः शाब्दहेतुत्वस्य सर्वैरेवाभ्युपगमात् । न द्वितीयः । वाक्यवृत्तेस्ततः प्रागसिद्धेः । अत एव न तृतीयः । किञ्च तव मते वाक्यशक्तिजन्यो-पस्थितेः शाब्दबोधात्मकत्वेन तस्मिंस्तद्विषयत्वासम्भवादपि नोक्तरीतिः साधीय-सी । अपि च वाक्यवृत्तिज्ञानस्य शाब्दसामान्येन स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं, यदा कदाचि-द्विवरणादिना घटादिपदशक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिदशायां घटमानयेति वाक्यश-क्तिमविदुष आकाङ्क्षादिवशाच्छाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात् ।

यदपि समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षैव वाक्यमिति । तदपि न । तथा सति घटीया-कर्मतेत्यादिबोधे घटमानयेति वाक्यं साकाङ्क्षं, निराकाङ्क्षं च घटः कर्मत्वमिति सर्व-सिद्धव्यवहारानुपपत्तिः । पदयोः समभिव्याहार इतिवत् पदयोर्वाक्यमिति व्यवहार-प्रसङ्गश्चेति समभिव्याहृतपदानामेव वाक्यत्वमुपगन्तव्यम् । तथाच—समभिव्याहा-रस्य शाब्दबोधहेतुत्वेऽपि वाक्यस्य तत्त्वं दुरुपपादमेवेति क्व वाक्यशक्तिसिद्धिः । समभिव्याहारनिष्ठबोधजनकत्वग्रहवतो बोधात्तज्ज्ञानं हेतुरित्यपि रिक्तं वचः । अन्व-यव्यतिरेकाभ्यां समभिव्याहारज्ञानस्यव शाब्दधीहेतुत्वेन तन्निष्ठबोधजनकत्वज्ञानस्य हेतुताया एवाभावात् । न च तदपि सम्भवति । शाब्दबोधात् प्राक् संसर्गस्यैवानुप-स्थितेः । सामान्यतस्तदुपस्थितावपि विशेषरूपेण भानाऽर्थं तात्पर्य्यज्ञानाद्यपेक्षणे च मूलशैथिल्यात् वाक्यशक्तेरेवासिद्ध्यापत्तिः । वक्ष्यमाणरीत्या शाब्दबोधात् प्राक् तदुपस्थित्यभ्युपगमे वाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थित्यनन्तरं शाब्दबोधाभ्युपगमे वा शा-ब्दप्रामाण्यभङ्गापत्तिः । अनधिगतार्थग्रहकारणस्यैव प्रमाणत्वात् । अत एव सूत्रकृता "कृत्तद्धितसमासाश्च" (पा० सू० १।२।४६) इत्यत्र समासग्रहणं कृतम् । वाक्यशक्तौ

ननु वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् कथं तत्र शक्तिग्रह इत्याशङ्क्याह—*अर्थ इति*॥ वाक्यस्येति शेषः। वाक्यस्य वाक्यार्थे विशिष्य शक्तिग्रहणञ्चेत्तर्हि पदे एवान्वयांशे शक्तिरिति पक्षेऽपि तद्ग्रहासम्भवस्तुल्य इत्यर्थः।

यदि च पदशक्तिः पदार्थांशे ज्ञाता; अन्वयांशे वाऽज्ञातोपयुज्यत इति कुब्जशक्तिवादः, तदा ममापि वाक्यस्य शक्तिरज्ञातैवोपयुज्यत इति वादाभ्युपगमस्तुल्य इति भावः।

तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। "सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः" इति कणादोक्तेर्वाक्यशक्तिग्राहकानुशासनादेरभावेन तद्ग्रहाऽसम्भवाच्चेति वाक्यस्फोट आपातरमणीय एवेति। पूर्वोक्तशक्तिग्रहप्रकारस्य शैथिल्यं मनसि निधाय तस्मिन् प्रकारान्तरं वक्तुमग्रिमग्रन्थ इत्याशयेनाह—*नन्विति*॥ *अपूर्वत्वात्*—शाब्दबोधात् (१)प्रागनुपस्थितत्वात्।

ननु शाब्दबोधात् पूर्वं पदे प्रत्यक्षाद्युपस्थितपदार्थनिरूपितशक्तिग्रहः सुलभ एवेति, पदे सममिति मूलमनुपपन्नमत आशयं प्रकाशयति—*पद एवेति*। पदानामेवान्वितपदार्थे शक्तिरन्वयश्च सामान्यरूपेण ज्ञानम्, अत एव घटादिपदादन्वितघटाद्युपस्थितौ नियमेन तत्प्रतियोग्याकाङ्क्षा भवति—किमन्वितो घटः किमन्वितं कर्मत्वमित्याद्याकारा। सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वात्। विशेषरूपेण भाने त्वमादिपदसमभिव्याहारो नियामकोऽत एव तस्य शाब्दे भानम्। पदवृत्तिविषयत्वात्। अशक्यस्यापि भानेऽतिप्रसङ्गात्। न चैवं घटमानयेत्यत्रेतरान्वितं कर्मत्वमितिरीत्यानेकधा संसर्गस्य भानापत्तिस्तत्तत्पदेभ्यस्तथार्थोपस्थितावप्याकाङ्क्षावशादेकधैव तद्भानसम्भवात्।

नचाकाङ्क्षायास्तद्भाननियामकत्वावश्यकत्वे तत्र वृत्तिकल्पनाऽपार्थेति वाच्यम्,। अशक्यभानभियैव तदभ्युपगमात्। तथाच पदशक्त्यैव संसर्गभानोपपत्तौ तत्र न वाक्यशक्तिः। पदत्वापेक्षया वाक्यस्य गुरुत्वाच्चेति तन्मतम्। तथाचान्विताभिधानमतेऽपि पदे वाक्यार्थशक्तिग्रहासम्भवः समान इत्यर्थः॥ *ज्ञातेति*॥ पदार्थानां प्रागुपस्थित्या तत्र पदार्थशक्तिग्रहसम्भवादिति भावः। *अज्ञातैवेति*। वृत्त्यभ्युपगमस्तु शाब्दे भानापत्त्यैवेति भावः॥ पदार्थवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः। उपमेये सप्तमी-

---

(१) तेन क्वचिदिन्द्रियेण तज्ज्ञानसम्भवेऽपि न क्षतिः।

ननु वृद्धव्यवहारं पश्यतो मनसा पदार्थवद्वाक्यार्थेऽपि तद्ग्रह इति चेत् तुल्यमित्याह–*लक्षणादिति*॥ लक्ष्यते तर्क्यतेऽनेनेति लक्षणं मनस्तस्मात् । अपिपदं पदपदोत्तरं बोध्यम् । पदेऽपि लक्षणात्तद्ग्रहश्चेत्तर्ह्यस्तु वाक्येऽपीति शेषः ।

वस्तुतस्तु समुदितार्थे विशिष्टवाक्यस्यैव प्रथमं तद्ग्रहः । आवापोद्वापाभ्यां परं प्रत्येकं तद्ग्रह इति बोध्यम् ॥ ६६ ॥

दर्शनात्॥ *वाक्यार्थेऽपि* । *संसर्गेऽपीत्यर्थः* । इदं च बोध्यत्वं शक्तिरित्यभिप्रेत्य ॥ *तद्ग्रहः*—शक्तिग्रहः । लक्षणशब्दस्य चिह्नादौ प्रसिद्धेः प्रकृतोपयोग्यर्थपरतया तं व्याचष्टे—*लक्ष्यत इति* ॥ मूले, *अर्थे इति* ॥ निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । तच्छब्दाऽर्थे शक्तिज्ञानेऽन्वेतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—*पदेऽपीत्यादि* ।॥ *तद्ग्रह इति* । वाक्यार्थनिरूपितशक्तिग्रह इत्यर्थः ।

अयम्भावः–घटमानयेत्यादिवृद्धव्यवहाराद्यस्य पदे पदार्थशक्तिनिर्णयस्तस्य तद्वाक्यश्रवणे पदैः पदार्थोपस्थित्यादिसमवधाने मनसा तत्संसर्गोपस्थितिर्नानुपपन्ना । परन्तु मानसस्य प्रायः संशयात्मकस्यापि सम्भवात्तन्निश्चयार्थं शब्दाऽऽदरः । तत्र शक्तिग्रहहेतुलिङ्गादेर्निर्णायकस्य सत्त्वेन संशयत्वासम्भवादिति ।

ननु शब्दनिष्ठशक्तिनिर्णयस्यैव शाब्दबोधे हेतुतावधारणेन तस्य शाब्दबोधात् प्रागुक्तरीत्याऽसम्भवेन वाक्यशक्तेः शाब्दबोधहेतुत्वं दुर्घटमेवेत्यत आह—*वस्तुतस्त्विति* । *तद्ग्रहः* । विशिष्टवाक्यार्थशक्तिग्रहः । तथा च शक्तिग्राहकशिरोमणिना व्यवहारेण पूर्वं वाक्य एव शक्तिग्रहेण तस्यैव शाब्दबोधहेतुत्वाऽवधारणात्तादृशवृत्तेश्च स्वाश्रयविषयकत्वस्वविषयकोद्बुद्धसंस्कारसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्येदानीन्ततः वाक्यज्ञानेऽप्यक्षतत्वान्न वृत्तिज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुतायां व्यभिचारः । मध्ये वाक्यार्थोपस्थितेरनपेक्षणाच्च नोक्तदोषावसर इति भावः ।

ननु तर्हि पदस्फोटस्य निरालम्बनतापत्तिरत आह–*आवापोद्वापाभ्यामिति* । आनयनाऽपसारणाभ्यामेकपदोपादानापरापदानुपादानाभ्यामित्यर्थः । *तद्ग्रहः* । प्रत्येकपदे प्रत्येकपदार्थशक्तिग्रहः । तथा च प्रत्येकपदशक्तिसाचिव्येनाकाङ्क्षादिवशात् पदाद्वाक्यार्थशाब्दबोधस्तदा पदस्फोटो, यदा तु तन्निरपेक्षैव सा बोधं जनयति, तदा वाक्यस्फोट इति मतद्वयं पर्य्यवस्यतीति भावः ।

केचित्तु—उपस्थिताः पदार्थास्तदुपस्थितिर्वा शाब्दबोधहेतुर्नतु पदज्ञानमपि । तद्विनापि शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात् । तदुक्तम् ।

पश्यतः श्वेतमारूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः ।
खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥ इति ॥

इयमेव मीमांसकानां वेदान्तैकदेशिनां च गतिरित्याह—

सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति ये विदुः ॥६७॥
भाट्टास्तेऽपीत्थमेवाहुर्लक्षणाया ग्रहे गतिम् ॥

भाट्टा इति। तदनुयायिनां वाचस्पतिकल्पतरुप्रभृतीनामुपलक्षणम्। ननूक्तपक्षद्वयमनुपपन्नम् , उत्पत्तेरभिव्यक्तेर्वैकदाऽसम्भवेन उत्पन्नानामभिव्यक्तानां वर्णसमूहरूपदज्ञानासम्भवात् । तथा च सुतर तत्समूहरूपवाक्यज्ञानासम्भव इति चेद् ? न ।

उत्तरवर्णप्रत्यक्षसमये तस्मिन्नव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थित-

---

तन्न । शब्दं विना जायमानस्य घटादिचाक्षुषस्यापि शाब्दत्वापत्तेः। तत्र पश्यामि, न शाब्दयामीत्यनुव्यवसायान्न शाब्दत्वं यदि, तदा प्रकृतेऽपि समम् । उक्तप्रतीतेरनुमानेनैव निर्वाहात् । तत्र शाब्दप्रत्ययस्त्वसिद्ध एवेत्यादि स्वयमूह्यम् ॥ ६६ ॥

उपलक्षणमिति । त्वन्मते, 'गभीरायां नद्यां घोष' इत्यादौ प्रत्येकपदशक्त्या स्वशक्यसम्बन्धरूपलक्षणया वोक्तदिशाऽभीप्सितार्थान्वयबोधाऽसम्भवात्, स्वबोध्यसम्बन्धस्य लक्षणत्वाभ्युपगमेन वाक्यार्थमात्रे वाक्यलक्षणाङ्गीकारादिति भावः । *पक्षद्वयमिति* । पदवाक्यभेदेन व्यवस्थितं स्फोटद्वयमित्यर्थः । अनुपपत्तिमेवाह— *उत्पन्नानामिति* । वर्णानित्यतावादिमते वर्णानां योग्यविभुविशेषगुणत्वेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वादेकदाऽवस्थानासम्भवः । तन्नित्यतावादिमते त्वाह—*अभिव्यक्तानामिति* । वर्णा नित्याः, किन्तु तदभिव्यक्तिरेवानित्या । वर्णोत्पादकत्वेनान्याभिमतानामेव कण्ठाद्यभिघातादीनां तदभिव्यञ्जकत्वाभ्युपगमात् । तथाचाभिव्यक्तेरपि योग्यविभुविशेषगुणतया स्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वाविशेषात् । क्षणिकत्वात्तद्विशिष्टवर्णानामपि युगपदवस्थानासम्भव एवेत्यर्थः ।

नन्वस्तु वर्णानां युगपदनवस्थानं, किमस्माकमनिष्टमत आह—*वर्णसमूहेति* । वाक्यस्फोटकल्पेऽपि तदाह—*तथा चेति* । *ज्ञानासम्भव इतीति* । आशुविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकाऽसम्भवादन्तिमवर्णोत्पत्तिकाले तदभिव्यक्ति काले वा पूर्वपूर्ववर्णानां तावदभिव्यक्तानां .वाऽवस्थानासम्भवेन तत्समूहरूपपदस्य वाक्यस्य वा तादात्म्येन प्रत्यक्षकारणस्याभावात् । प्रत्यक्षस्यवाऽसम्भवेन तत्रोक्तशक्तिग्रहस्य गगनकुसुमायमानत्वादित्यखण्डलार्थः ।

अभिव्यक्तिपक्षमादाय समाधत्ते—*उत्तरवर्णप्रत्यक्षेति* । *अव्यवहितोत्तरेति* ।

पूर्ववर्णवत्त्वं, तथा तदुत्तरप्रत्यक्षकाले (१)उपस्थितविशिष्टतद्वर्णवत्त्वं तस्मिन् सुग्रहमिति तादृशानुपूर्व्वीघटितपदत्वस्येव वाक्यत्वस्यापि सुग्रहत्वात् ॥ ६७ ॥

* इति पदवाक्यस्फोटनिर्णयः *

एतन्नये वर्णानां नित्यत्वेन सर्वेषामेव वर्णानामव्यवधानेन स्वाधिकरणक्षणोत्तरकालवृत्तित्वादव्यवस्थापत्त्या स्वस्वाभिव्यक्तिगतमेवाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यम्। तदारोपादेव वर्णेष्वव्यवहितोत्तरत्वव्यवहारः। अत एव तत्रोपस्थितेर्विशेषणतया निवेशः। तच्चाव्यवहितत्वे सत्युत्तरत्वम्। अव्यवहितत्वं च—स्वध्वंसानधिकरणक्षणसम्बन्धित्वम्। तेन 'घटित, घट' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः। उत्तरत्वं तु स्वाऽधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणसमयोत्पत्तिकत्वम्। तेन, 'पिब, मधु, शीघ्रम्' इत्यादौ न शीधुभागस्य पदत्वम्। अन्यनिरूपिताव्यवधानादेरन्यसम्बन्धत्वाभावेन स्वत्वस्य परिचायकतया न्धिप्रवेशान्नाऽनुगमशङ्कापि। उत्तरोत्तरवर्णोपस्थितेः पूर्वपूर्ववर्णोपस्थितिध्वंसानधिकरणसम्बत्वात्तदधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वाच्च निरुक्तसम्बन्धेन तद्वत्त्वमविकलम्। इत्थञ्च पूर्वपूर्ववर्णांऽशेऽलौकिकस्य चरमवर्णांऽशे लौकिकप्रत्यक्षस्य सम्भवात्तत्राऽर्थे बोधकत्वरूपशक्तेः सुग्रहत्वादुक्तपदवाक्यस्फोटसिद्धिर्निराबाधेति भावः ॥ ६७ ॥

इति भूषणसारदर्प्पणे पदवाक्यस्फोटनिरूपणम् ॥ १४ ॥

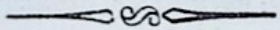

---

(१) उपस्थितविशिष्टतद्वर्णवत्वमिति। उपस्थितो यः प्रथमवर्णविशिष्टो द्वितीयो वर्ण इत्यर्थः। एवमन्यत्र।

अखण्डस्फोटनिर्णयः ।

इदनीमखण्डपक्षमाह—

पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ॥ ६८ ॥
वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥

पदे पचतीत्यादौ न वर्णाः। नातो वर्णसमूहः पदमिति शेषः। दृष्टान्तव्याजेनाह—*वर्णेष्विति* ॥ एकारौकारलृकारऋकारादिवर्णेष्ववयवाः (१)प्रतीयमाना अपि यथा नेत्यर्थः। क्वचिदित्येव पाठः। एवं वाक्येऽप्याह—*वाक्यादिति* ॥ पदानामपि वाक्याद्विवेको=भेदो नास्तीत्यर्थः।

अयम्भावः-वाक्यं पदं चाखण्डमेव, न तु वर्णसमूहः। अनन्तव-

अखण्डस्फोटनिर्णयः ।

अखण्डस्फोटनिरूपणेऽवसरस्य सङ्गतित्वं सूचयन्नाह—*इदानीमिति*। सखण्डस्फोटनिरूपणानन्तरमित्यर्थः। *अखण्डेति*। पदवाक्ययोरखण्डत्वं वाविद्यमानावयवकत्वम्। वर्णानामावयवावघटितत्वस्यापि सिषाधयिषितत्वादाह—*दृष्टान्तेति*। दृष्टान्तवाक्यस्येवादिघटितत्वनिवेशेन तदभावात् कथं वर्णेष्वित्यादेस्तत्त्वमित्याशङ्क्य यथाशब्दान्तर्भावेण मूलं व्याचष्टे-*यथेति*। *इवेतीति*। अवयवा इवेत्यर्थः। तथा च यथाश्रुतस्यैव दृष्टान्तत्वं नानुपपन्नमिति। 'विचिर् पृथग्भावे' इति प्रत्युपसृष्टघञन्तभावसाधनप्रविवेकशब्दार्थः पृथग्भावो भेदे पर्य्यवस्यतीत्याशयेनाह-*भेद इति*।

ननु पदादिप्रतीतौ तदवयवानां वर्णानामुपलभ्यमानत्वात् कथं तदसत्त्वमत आह-*अयम्भाव इति* ॥ *अखण्डमेवेति* ॥ व्याख्यातार्थम्। एवकारव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति-*न त्विति* ॥ *अनन्तेति* ॥ अनेकेत्यर्थः ॥ ननु 'ककारो, गकार' इति प्रतीतिरेव वर्णकल्पने मानम्। यदि च वर्णाभिव्यञ्जकत्वेनोत्पादकत्वेन वाऽभिमतवायुसंयोगविशेषाऽभिव्यक्तस्फोटे एव कत्वादिना तादृशप्रतीतिविषय इति विभाव्यते, तदापि 'उत्पन्नः, ककारः नष्टः ककारः' इत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिः। स्फोटाऽतिरिक्तककारादीनां त्वयाऽनभ्युपगमात्। तस्य च नित्यत्वात्। व्यञ्जकनिष्ठाया उत्पत्तेस्तद्विप-

---

(१) प्रतीयमानेत्यादि। सा प्रतीतिस्तु तत्तदुच्चारणविशेषव्यङ्ग्यतत्तद्वर्णसमानाकारकध्वनिविशेषोपरागौपाधिका भ्रान्तिरेवातो नार्थसाधिका। एकारादावयवकल्पने गौरवापत्तेः।

र्णकल्पने मानाभावात् । तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगनिष्ठं तत्तद्वर्णजनकताया व्यञ्जकताया वाऽवच्छेदकं वैजात्यमादायव ककारो गकार इत्यादिप्रतीतिवैलक्षण्यसम्भवात् । स्पष्टं हि भामत्याम्–"तारत्वादि वायुनिष्ठं वर्णेष्वारोप्यते" इत्युक्तं देवताधिकरणे ।

नचैवं वायुसंयोग एव वाचकोऽपि किं न स्यादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षोपलभ्यमानककारादेरेव वाचकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । तथा च वाचकत्वान्यथानुपपत्त्या तदेवेदं पदं, तदेवेदं वाक्यं सोऽयं गकार

यत्वे सुखादीनामपि नित्यतापत्तिरत आह–*तद्वर्णोत्पादकत्वेनेति* ॥ वैजात्ये प्रमाणं दर्शयति–*वर्णजनकताया इत्यादि* । तथा च तादृशवैजात्यं समवायेन स्फोटांऽशे आदायारोप्योक्तप्रतीतिवैलक्षण्योपपत्तौ न तदनुपपत्तिरतिरिक्तककारादिवर्णसाधिका । नाप्युत्पन्नः क इत्यादिप्रतीतिस्तथा । 'सोऽयं क' इत्यभेदतत्प्रत्यभिज्ञारूपबाधकसत्त्वेन तादृशप्रतीतेर्भ्रमत्वात् । नाऽपि सुखादीनां नित्यतापत्तिः । तन्नाशकस्य स्वोत्तरवर्तियोग्यात्मकविशेषगुणस्य जागरूकत्वादिति भावः ॥ *भामत्याम्* । तन्नामकवाचस्पतिग्रन्थे ॥ *आरोप्यत इतीति* ॥ एतदनुरोधेनैवादायेति पदमारोपपरतया व्याख्यातम् ॥ मतान्तरन्तु वक्ष्यते ॥

वायुसंयोगोऽपीत्यपिरवाऽर्थे । कण्ठताल्वाद्यभिघातजवायुसंयोग एवेत्यर्थः । समवायस्यानारोपितस्य वाचकतावच्छेदकत्वे लाघवात् । तथाहि संयोगस्यैव काद्यात्मकत्वमस्त्वित्यर्थः ॥ समाधत्ते—*प्रत्यक्षेति* ॥ अयमाशयः–कादिवर्णानामुक्तसंयोगात्मकत्वेऽतीन्द्रियतापत्तिः। न च सेष्टा, अनुभवविरोधात्। नचोक्तकत्वस्यातीन्द्रियधर्मत्वेन कथं साक्षात्कारविषयत्वमिति वाच्यम् । सुरभिचन्दनमिति प्रतीतौ चक्षुरयोग्यस्यापि सौरभादेश्चाक्षुषविषयत्ववत्तस्यापि श्रोत्रग्राह्यत्वसम्भवात् । विषयबाधेन परं स्फोटांऽशे कत्वमितिप्रतीतेर्भ्रान्तित्वमिति ।

अन्ये तु–कादिप्रतीतिर्यदि स्फोटांशे कत्वादिकं समवायेनावगाहेत, तदा तस्याऽभ्रान्तत्वसम्भावना, किन्तु स्वाश्रयाऽभिव्यङ्ग्यत्वसम्बन्धेनैव तदंशे वैजात्यम् । न च स्वाश्रयाऽभिव्यङ्ग्यत्वस्य सम्बन्धत्वे प्रमाणाभावः । कादिप्रतीतेरेव मानत्वात् । विशिष्टप्रतीतिनियामकविशेषो हि सम्बन्धः । अत एव 'लोहितः स्फटिक' इति बुद्धेः स्वाश्रयसंयोगस्य सम्बन्धतामामनन्ति । न च समवायविषयैव सा भ्रान्तिः । यथा-कथञ्चित् तत्प्रतीतेः प्रमात्वोपपत्तौ भ्रमत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात्, अधिकमग्रे वक्ष्यत इत्याहुः ।

उपसंहरति–*तथा चेति* ॥ *वाचकत्वाऽनुपपत्त्येति* ॥ पदवाक्ययोर्वर्णसमूहरू-

इति प्रतीत्या च स्फोटोऽखण्डः सिद्ध्यति । एतेन गौरित्यादौ गकारौकारविसर्गादिव्यतिरेकेण स्फोटाननुभवाच्छ्रूयमाणवर्णानामेव वाचकत्वमस्त्वित्यपास्तम् । तेषां (१)स्फोटातिरिक्तत्वाभावात् ।

यत्तु—वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे प्रत्येकादर्थबोधापत्तिः । समुदायस्य तु क्रमवतामाशुतरोत्पन्नानां तथैवाभिव्यक्तानां वा ज्ञानमसम्भाव्यमेव । पूर्वपूर्ववर्णानुभवसंस्कारसहकारेणकदा समूहालम्बनरूपस-

---

पत्वे उक्तरीत्या वर्णानां युगपदवस्थानासम्भवेन वाचकत्वग्रहाऽनुपपत्येत्यर्थः । वर्णानामनित्यत्वे प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिः साऽप्यस्मन्नये नास्तीत्याह–*तदेवेदमित्यादि*॥ तद्व्यक्त्यभेदावगाहिपदाविशेष्यकप्रत्यभिज्ञानुपपत्त्या चेत्यर्थः ॥ उक्तरीत्या कथञ्चिच्छक्तिग्रहोपपादनेऽप्यनित्यवर्णघटितपदवाक्ययोरनित्यतया प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिर्दुष्परिहरैवेति भावः ।

एतेनेति। प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिसिद्धाखण्डस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः। *अननुभवादिति* ॥ तथा च तत्रैव प्रमाणाभावेन वाचकत्वं दूरपराहतमिति भावः ॥ *तेषाम्*–गकारादिवर्णानाम् ॥ *स्फोटातिरिक्तेति* ॥ गत्वप्रकारकप्रतीतिविषयगादिस्फोटस्यैवास्माभिर्वाचकत्वाभ्युपगमादिति भावः । क्रमिकाणामपि स्थायिनां सहावस्थानादुक्तम्–*आशुतरेति*॥ तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनामित्यर्थः । आशुतरविनाशिनां सहोत्पन्नानां समुदायसम्भवादुक्तम्–*क्रमवतामिति* ॥ *असम्भाव्यमेवेति*॥ प्रत्यक्षे तादात्म्येन विषयस्य हेतुतया समूहरूपविषयस्यैवाऽभावादिति भावः ॥

पूर्वपूर्वेति ॥ ननु वर्णानित्यतावादिमते तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनां तेषां प्रत्यक्षस्यैवासम्भवात् कथं तज्जन्यसंस्कारस्य सहकारितासम्भवः । तथाहि—कादिप्रतीतिः ककारादौ विशेषणतया कादित्वमवगाहते । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुतया ककाराद्युत्पत्तिर्द्वितीयक्षणे निर्विकल्पकमभ्युपेत्य तृतीयक्षणे विशिष्टज्ञानं वाच्यम् । तत्र न सम्भवति ।

सम्बन्धवर्तमानं च दृश्यते चक्षुरादिना ।

इति वृद्धोक्तेः । प्रत्यक्षे विषयस्य कार्य्यसहभावेन हेतुतया तृतीयक्षणे तद्वर्णरूपविषयस्याभावात् । न च ककाराद्युत्पत्तिक्षणोत्पन्नकत्वादिस्मृत्यैव द्वितीयक्षणे एव सविकल्पसम्भव इति वाच्यम् । एवमपि प्राथमिकविशिष्टबुद्धेर्दुरुपपादत्वादितिचेत् ?

अत्र वदन्ति । संसारस्यानादितया बालस्य स्तनपानप्रवृत्तिहेत्विष्टसाधनत्वस्मृ-

---

(१) स्फोटातिरिक्तत्वाभावादिति । व्यञ्जकवायुसंयोगगतगत्वादिना स्फोटस्यैव भानादिति भावः ।

कलज्ञानसम्भवस्तु सरोरसो राजजरा नदीदीनादिसाधारण इत्यतिप्रसङ्ग इति स्फोट एवाखण्डो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचक इति कैयटः। तत्तुच्छम्। पदज्ञानसम्भवस्योपपादितत्वात्। वर्णानां प्रत्येकं व्यञ्जकत्वं समुदितानां वेत्यादिविकल्पग्रासाच्च।

तेरिव प्राथमिककत्वादिविशिष्टबुद्धिजनकस्मृतेः सम्भवान्न तदनुपपत्तिः। ककाराद्युत्पत्त्यनन्तरं ककारीयगकारवृत्तिविशिष्टबुद्धेरेव च तादृशकल्पने मानमिति।

अन्ये तु प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति स्वसामानाधिकरण्य स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्व उभयसम्बन्धेन यदि सामान्यतस्तादृशविशेषगुणस्य कारणता स्यात्तदा ककारादिप्रत्यक्षाऽनुपपत्तिः प्रसज्येतापि, सैव न। अन्तिमशब्दनाशे सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नज्ञानादिनाशे च व्यभिचारात्। किन्तु विजातीयगुणनाशे वैजात्यं चरमशब्दादिव्यावृत्तमिव प्राथमिकविशिष्टबुद्धिविषयवर्णव्यावृत्तमपि। नच तादृशवैजात्ये मानाभावः। नाश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयैव तत्सिद्धेः। तथाचान्तिमशब्दनाशेन द्वितीयक्षणस्यैव तादृशवर्णनाशेऽपि न तृतीयक्षणस्थतद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनान्न तृतीयक्षणस्थायिनस्तस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिरुक्तहेतुहेतुमद्भावस्वीकारेऽपीत्याहुः।

अतिप्रसङ्ग इति। सरःशब्दघटकसकाराकाररेफविसर्गानुभवजन्यसंस्कारे रसबोधापत्तिरित्यर्थः। *नादाभिव्यङ्ग्य इति*। ध्वन्यन्तर्गतवर्णाभिव्यङ्ग्य इत्यर्थः। *अखण्डः*–वर्णाघटितः। उपपादितत्वादित्यस्य सखण्डस्फोटनिरूपणावसर इति शेषः। तादृशप्रत्यक्षस्यान्तिमवर्णांशे लौकिकस्यातीतवर्णांशेऽलौकिकस्य सरो रस इत्याद्यनतिप्रसक्तस्योपपादित्वादित्यर्थः। अतिरिक्तस्य वाचकत्वे दूषणमाह–*वर्णानामिति*। *विकल्पग्रासादिति*। प्रत्येकव्यञ्जकत्वे आद्यवर्णादेव तदभिव्यक्तिसम्भवे इतरोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेरतिप्रसङ्गाच्च। समुदायस्य तूक्तरीत्या दुरुपपादकत्वेन तद्व्यञ्जकत्वस्याप्यसम्भवदुक्तिकत्वादित्यर्थः(१)।

कैयटाऽनुयायिनस्तु—पूर्वपूर्ववर्णकाले चेद् द्वितीयादिवर्णोत्पत्तिः सम्भवेत्! तदा स्यादपि कथञ्चिद्भवदुक्तरीत्या पदवाक्यप्रत्यक्षनिर्वाहः। सैव न, किन्तु यावद्गकारे वाग् वर्तते न तावदौकारे; येनैव यत्नेनैको वर्ण उच्चार्य्यते। तेनैव विच्छिन्ने तस्मिन् वर्णे उपसंहृत्य तं यत्नमन्यमुत्पादाय द्वितीयः प्रवर्त्तते" इति, "परः सन्नि-

---

(१) यदि चरमवर्णस्यैव व्यञ्जकत्वमिति चेद्? तर्हि इतरवर्णवैयर्थ्यरूपदोषोऽस्त्येव। पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहितचरमवर्णानुभवस्य व्यञ्जकत्वे तस्यैवार्थप्रत्यायकमस्तु किमतिरिक्तस्फोटाङ्गीकारेणेति भावः।

ननु त्वन्मतेऽप्येष दोषः। तत्तद्वर्णोपादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगानां प्रत्येकं व्यञ्जकत्वं समुदितानां वेति विकल्पस्य सम्भवादिति चेत्? उच्यते—प्रत्येकमेव संयोगा अभिव्यञ्जकाः, परन्तु केचिद् गत्वेन, केचिदौत्वेन, केचिद्विसर्गत्वेनानेकैः प्रकारैः। अत एव वर्णानां तदतिरेकास्वीकारोऽप्युपपद्यते।

एवञ्चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घवत्त्वं टकारे गृह्यते। एतादृश-

---

कर्ष" (पा०सू० १।४।१०४) इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् पूर्ववर्णविनाशानन्तरं यत्नान्तरेण द्वितीयवर्णाऽभ्युपगमात्।

किञ्च भवन्मते वर्णप्रत्यक्षस्यैवाऽनुपपत्तिः। तेषामुच्चरितप्रध्वंसित्वेन तदुत्पत्तेरभिव्यक्तेर्वा क्षणिकत्वेनातीन्द्रियक्षणावच्छिन्नत्वात्। तथाच "इको यणचि" (पा०सू० ६।१।७७) इत्यादिसूत्रोपयोगिनोऽयं पूर्वोऽयं पर इति प्रत्यक्षविषयार्थकेदंशब्दाभिलप्यमानपौर्वापर्यस्य व्यवहारस्यासम्भवः। एवं नष्टविद्यमानयोः सम्बन्धिनोरव्यवहितोत्तरत्वस्य सम्बन्धताया वक्तुमशक्यतयाऽपि पूर्वोक्तरीत्या पदप्रत्यक्षानुपपत्तिः। अपिच गृहीतशक्तिकस्यैव बोधकत्वमितिनियमेनोच्चारणभेदाद्भिन्नेषु शक्तिग्रहासम्भवः। आनुपूर्व्यास्तत्तत्कालघटिताव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वेनाऽननुगतत्वाच्छक्तावच्छेदकत्वासम्भवात्। अखण्डस्फोटाऽङ्गीकारे तु तत्तद्वर्णोपाध्यवच्छिन्ने तस्मिन् पौर्वापर्य्यादिव्यवहारविषयत्वस्य सूपपादत्वान्नोक्ताऽनुपपत्तिः। तस्य चाऽनुपूर्व्यन्तर्गतसमस्तवर्णा एव यद्यभिव्यञ्जकास्तथापि चरमवर्णाभिव्यक्त एव स बोधहेतुरिति नोक्तविकल्पस्याऽप्यवसर इत्याहुः।

ननु वायुसंयोगानां प्रत्येकमभिव्यञ्जकत्वाभ्युपगमेऽपि गौरित्यत्र घत्वेन टत्वेन च स्फोटोऽभिव्यज्येतेत्यत आह—*परन्त्विति*। तथाच विलक्षणवायुसंयोगस्य गत्वप्रकारकस्फोटाभिव्यञ्जकत्वाभ्युपगमान्नोक्तदोष इति भावः। *अत एवेति*। विलक्षणवायुसंयोगस्य तत्तद्रूपेण स्फोटाभिव्यञ्जकत्वाऽभ्युपगमादेवेत्यर्थः। *तदतिरेकास्वीकार इति*। तत्तत्संयोगादेव कत्वादिप्रकारककककारप्रतीत्युपपत्तौ स्फोटातिरिक्ततत्कल्पने मानाभावादिति भावः।

ननु सरो रस इत्यादावतिप्रसङ्गस्तदवस्थ एव सत्त्वादिरूपेणाभिव्यञ्जकवायुसंयोगानामुभयत्र तौल्यादत आह—*एवञ्चेति*। *घवत्त्वमिति*। तथा चौपाधिकभेदमादाय तस्मिन्नेव टकारात्मके घत्वप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहितत्वग्रहविषये यथा घटपदव्यवहारविषयता तथा रात्मके स्फोटे सत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहितत्वग्रहे सरःपदव्यवहारविषयतेति न सरआत्मकस्फोटस्य रसरूपतेति भावः।

पदज्ञानकारणताया अविवादात् । परं त्वव्यवहितोत्तरत्वं स्वज्ञानाधिकरणक्षणोत्पत्तिकज्ञानविषयत्वं वाच्यम् । अत एव घज्ञानानन्तरटज्ञानविषयत्वरूपानुपूर्वीत्यादिनैयायिकवृद्धानां व्यवहारः । एवञ्च न कश्चिद्दोषः ।

एतेन पर्य्यायस्थलेष्वेक एव स्फोटो, नाना वा ? नाद्यः । घटपदे एव गृहीतशक्तिकस्य कलशादेर्बोधप्रसङ्गात् । नच तत्पर्यायाभिव्यक्ते शक्तिग्रहस्तत्पर्य्यायश्रवणेऽर्थधीहेतुरिति वाच्यम् । एवं सति प्रतिपर्य्यायं शक्तिग्रहावश्यम्भावेन तत्तत्पर्य्यायगतशक्तिग्रहहेतुताया उचितत्वात् । तथा सति शक्तिग्रहत्वेनैव हेतुत्वे लाघवाच्च ।

ननु तव मते गकारादिवर्णस्य नित्यस्फोटरूपतया नित्यत्वेन तद्ध्वंसाऽधिकरणक्षणाऽनुत्पत्तिकत्वविशिष्टतदधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वरूपाऽव्यवहितोत्तरत्वासम्भवात् कथमुक्तप्रकारसम्भवोऽत आह—*परं त्विति* । तथाच वर्णानां नित्यत्वेऽपि तदभिव्यक्तेरनित्यत्वस्य सांख्यानामपि सम्मतत्वेन तदव्यवहितोत्तरत्वस्य वर्णान्तराभिव्यक्तावबाधेन तदादाय घटादिपदप्रत्ययोपपत्तिरिति भावः । *अत एवेति* । अभिव्यक्तिनिरूपिताऽव्यवहितोत्तरत्वस्यानुपूर्वीव्यवहारनियामकत्वादेवेत्यर्थः ।

नवीनैस्तथानभ्युपगमादाह—*वृद्धेति* । *एतेनेति* । आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णात्मकस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः । अपास्तमित्यनेनाऽन्वयि । *स्फोट इति* । वाचकत्वेनाऽभिमताखण्डपदार्थ इत्यर्थः । *नाद्य इति* । नैक इत्यर्थः । तत्पक्षे दूषणमाह–*घटपद इति* । घट इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटे गृहीतशक्तिकस्येत्यर्थः । कलशपदादित्यस्यागृहीततदवच्छिन्नस्फोटशक्तिकादित्यादिः । *बोधप्रसङ्गादिति* । घटबोधक्लृप्तकारणताककलश इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्य तदानीं सत्त्वान्नित्यैकरूपत्वात् तस्य वर्णसमुदायरूपपदस्य वाचकत्वे तु नोक्तदोष इति भावः ॥ *अर्थधीहेतुरिति*॥ उक्तस्थलेचाऽस्य स्फोटस्य कलशरूपपर्य्यायताभिव्यक्त्यवच्छिन्नशक्तिग्रहविषयत्वाभावान्न अर्थबोधप्रसङ्ग इति भावः। *एवमिति* ॥ तत्पर्य्यायजन्यशाब्दबोधे तत्पर्य्यायाभिव्यक्त्यवच्छिन्नशक्तिग्रहस्य हेतुत्वाभ्युपगम इत्यर्थः ॥ *शक्तिग्राहावश्यम्भावेनेति* ॥ 'नागृहीतविशेषण'न्यायेन तत्पर्य्यायशक्तिग्रहस्यावश्यमभ्युपेयत्वादिति भावः ॥ *उचितत्वादिति* ॥ औचित्यमेवाह–*तथा सतीति*॥ *शक्तिग्रहत्वेनेति* ॥ तत्पर्य्यायगतशक्तिग्रहत्वेनेत्यर्थः ॥ *लाघवादिति* ॥ उक्तरूपाऽपेक्षयैतस्य कारणतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः ॥ *चो–हेतौ । पूर्वकल्पे गौरवं

अन्यथा तत्पर्य्यायाभिव्यक्तगतशक्तिग्रहत्वेन तत्त्वे गौरवात्। न द्वितीयः। अनन्तपदानां तेषां शक्तिं चापेक्ष्य क्लृप्तवर्णेष्वेव शक्तिकल्पनस्य लघुत्वादिति परिमलोक्त(१)मपास्तम्। पर्य्यायेष्वनेकशक्तिस्वीकारस्य सर्वसिद्धत्वात् तदवच्छेदकानुपूर्व्याः प्रागुपपादनादिति दिक्।

प्रकाशयति—*अन्यथेति*॥ उक्तिवैचित्र्यमेतत्॥ *न द्वितीय इति*॥ पर्य्यायस्थले स्फोटनानात्वमित्यपि पक्षो नेत्यर्थः॥ *अनन्तेति*॥ प्रतिपर्य्यायभिन्नानां स्फोटानां कल्पनामित्यर्थः। *शक्तिमिति*। तद्भेदभिन्नानन्तशक्तिकल्पनां चापेक्ष्येत्यर्थः॥ *लघुत्वादिति*॥ तथाच वर्णातिरिक्तस्फोटकल्पनाऽपार्थेति तद्भावः॥ *पर्य्यायेष्विति*॥ एकधर्मावच्छिन्नबोधकनानापदेष्वित्यर्थः॥ *अनेकेति*॥ पर्य्यायभेदभिन्नेत्यर्थः॥ *सर्वसिद्धत्वादिति*। तथाच पर्य्यायेषु नानाशक्तिकल्पना नापूर्व्येति न दोषः।

अयमाशयः—वर्णाः स्फोटाऽभिव्यञ्जका इति स्वीकारे भवदुक्तदूषणस्यावसरो न तु स्फोटस्य वर्णानतिरेकपक्षे, तत्र पृथक्शक्तिकल्पनाया अभावेन गौरवासम्भवात्। पर्य्यायशक्तिग्रहकार्य्यताऽवच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेन व्यभिचारवारणं तूभयोः सममिति।

ननु त्वन्मते स्फोटानतिरेकेण वर्णानां नित्यत्वादुत्पत्तिघटिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोत्तरवर्णेषु पूर्वपूर्ववर्णवत्त्वरूपशक्तताव्वच्छेदकानुपूर्व्यसम्भवोऽत आह—*तदवच्छेदकेति*। शक्तताव्वच्छेदकेत्यर्थः। *प्रागिति*। स्वाऽभिव्यक्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकाऽभिव्यक्तिविषयत्वमितिग्रन्थेनेति शेषः। ननु वर्णानां नित्यत्वाभ्युपगमे नित्यवर्णरेव स्फोटकार्य्योत्पत्तौ स्फोटस्यैवाऽसिद्धिः। तथाहि-आनुपूर्व्या भवद्भिरेवोपपादितत्वात्तद्विशिष्टानां तेषां पदत्वेन तत्प्रत्यक्षस्य सौलभ्येन शक्तिग्रहस्य सूपपादत्वात्तदेवेदं पदं तदेवेदं वाक्यमिति प्रत्यभिज्ञोपपत्तेश्चेत्यत आह—*दिगिति*। तदर्थस्तु यदि स्वतन्त्रा नित्या वर्णाः स्युस्तदा स्यादेव तैः स्फोटाऽन्यथासिद्धिः। किन्तु कत्वादिना प्रतीयमानः स्फोट एव ककारादिवर्ण इत्यभ्युपगमेनोक्तान्यथासिद्ध्यऽसम्भवादत एव नानावर्णकल्पनाप्रयुक्तगौरवशङ्कापि नेति।

ननु कोऽसौ स्फोटो यदनतिरिक्ता वर्णा इति चेद्? अत्राहुः—ईश्वरसिसृक्षात्मकमायाबिन्द्वापरपर्य्यायत्रिगुणात्मकाव्यक्तप्रभवः शब्दब्रह्मापरनामा चेतनाधिष्ठितोऽनभिव्यक्तवर्णविशेषो रवः परादिशब्दैर्व्यवह्रियमाणो नादः स्फोट इत्युच्यते। स च सर्वगतोऽपि पुरुषस्य ज्ञातार्थविवक्षाधीनप्रयत्नाधिष्ठितमूलाधारस्थपवनेनाऽभिव्यक्तः परेति व्यवह्रियते। नाभिपर्य्यन्तमागच्छता तेनाऽभिव्यक्तः पश्यन्तीति। पुनर्हृदय-

---

(१) आदिपदाध्याहारेण न्यायरक्षामणिग्रन्थस्यापि संग्रहः। तत्रापि एतदेवोपपादितम्।

शब्दकौस्तुभे तु वर्णमालायां पदमिति प्रतीतेर्वर्णातिरिक्त एव स्फोटः । अन्यथा कपालातिरिक्तघटाद्यसिद्धिप्रसङ्गश्चेति प्रतिपादितम् ॥ ६८ ॥

मागच्छता तेनाऽभिव्यक्तः पश्यन्तीति । पुनर्हृदयमागच्छता तेनैवाऽभिव्यक्तस्तत्तदर्थोल्लेखिज्ञानविषयः परश्रोत्राग्राह्यत्वात् सूक्ष्मो मध्यमा वागिति । वक्त्रा तु कर्णपिधाने सूक्ष्मतरवाय्वभिघातेनोपांशुशब्दप्रयोगे च श्रूयते । स एव चाऽऽस्यपर्यन्तमागच्छता तेन वायुना कण्ठदेशं गत्वा मूर्द्धानमाहत्य परावृत्त्य तत्तत्स्थानेष्वभिव्यक्तः परश्रोत्रेणाऽपि ग्रहीतुं शक्यो वैखरीति व्यवह्रियते । उक्ताऽर्थे प्रमाणं च—

"चत्वारि वाक् परिमितानि पदानि । तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति" इति श्रुतिः ।

बिन्दोस्तस्माद्विद्यमानाद्रवोऽव्यक्तात्मकोऽभवत् ।
स एव श्रुतिसम्पन्नः शब्दब्रह्मेति गीयते ॥

इति पुराणवाक्यं च । भागवतेऽप्येकादशस्कन्धादौ स्फुटोऽयमर्थः । शिक्षायामपि—

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया ।
मनः कायाऽग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥
सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।
वर्णान् जनयते—

इत्यनेन हृदयावच्छिन्नमध्यमायां यो नादांश आन्तरप्रणवरूपः, स एव वाचकः । "ओंकार एव सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना नानारूपा भवति" इति श्रुतेः । सर्वप्राणिहृद्देशस्थत्वाच्च ब्रह्मपदव्यवहार्योऽपीत्यन्यत्र विस्तरः ॥

इति प्रतीतेरिति ॥ अन्यथा वर्णपरम्परारूपमालायास्तत्समूहरूपपदानतिरिक्ततयाऽऽधाराधेयभावावगाहिप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ *अन्यथेति* ॥ प्रतीतेः पदार्थासाधकत्व इत्यर्थः । *कपाले घट इति* ॥ प्रतीत्याभेदावगाहिन्या तत्सिद्धिः ; प्रतीतेस्तदसाधकत्वे तु घटाद्यसिद्धिः स्पष्टैव । कपालतत्संयोगानादायैव तादृशप्रतीत्युपपत्तेरिति भावः ॥ कौस्तुभे त्विति तुशब्देनाऽरुचिः सूचिता । तद्बीजं तु वर्णातिरिक्तस्फोटाङ्गीकारेऽपि नोक्तप्रतीत्यनुपपत्तिः । आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णानां मालापदार्थत्वेन तत्रानुपूर्वीरूपपदस्याधाराधेयभावसम्भवात् । घटकपालादीनां विजातीयकारणजन्यत्वेन तद्भेदस्यापलपितुमशक्यत्वेनोक्तातिप्रसङ्गाभावाच्चेति ।

अन्ये तु—न वर्णानां स्फोटात्मकत्वम् । किन्तु स्फोटस्य वर्णाभिव्यङ्ग्यत्वमेव । न च प्रत्येकव्यञ्जकत्वपक्षोक्तदोषः प्रयोगान्तर्गतसकलवर्णानां तद्व्यञ्जकत्वेऽपि चरमवर्णाभिव्यक्तस्यैव तस्य वाचकत्वोपगमादत एव नाद्यवर्णजाऽभिव्यक्त्युत्तरमर्थबोधः ।

नन्वेवं शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गः । पदस्याखण्डत्वात् । शास्त्रस्य च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पदव्युत्पादनमात्रार्थत्वादित्याशङ्कां समाधत्ते—

पञ्चकोशादिवत्तस्मात् कल्पनैषा समाश्रिता ।
उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः ॥ ६९ ॥

'उपेयप्रतिपत्त्यर्था' इत्यन्तेनान्वयः।(१)अयम्भावः–यथा भृगुवल्यां "भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं ब्रह्म पृष्टवान्। स उवाच अन्नम्" इति । तस्यो-

---

तस्यैकत्वेऽपि तत्र व्यञ्जकरूपप्रतिबिम्बनात्तद्रूपनिरूपितस्यैव प्रतीत्या नानात्वेन प्रतीतिरौपाधिकी । एकस्यैव मुखस्य कृपाणदर्पणाद्यभिव्यञ्जकवशाद्दैर्घ्यवर्त्तुलत्वादि-प्रतीतिवत् । अत एवाऽभ्युपगमार्थं न तत्र जातिकल्पनापि । वर्णभिन्नव्यञ्जकाऽभावाच्च न कदाचिदपि वर्णराहित्येन तत्प्रतीतिस्तत्प्रतिबिम्बिसमर्पकाश्च संस्कारा एव । ते च येन क्रमेण चित्तस्थास्तेनैव व्यञ्जकरूपरूपितता तस्येत्यभ्युपगमाच्च, न सरो रसः इत्यनयोरविशेषः । व्यञ्जकरूपरूपितस्यैव तस्यार्थे शक्तिग्रहाच्च, न घटादिपर्य्यायाभिव्यक्तस्फोटे गृहीतशक्तिकस्याप्रसिद्धपदश्रवणेऽर्थबोधापत्तिरत एवेदमेकं पदमिदमेकं वाक्यमिति व्यवहारः स्वरसतः सङ्गच्छत इत्याहुः ॥ ६८ ॥

एवमिति । अखण्डस्फोटस्यैव वाचकत्वे इत्यर्थः । अप्रामाण्यप्रसङ्गमेवोपपादयति–*पदस्येति* । वाक्यस्याऽप्युपलक्षणमिदम् । *अखण्डत्वादिति* । प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्यत्वादित्यर्थः । तथाभूतस्यैव वाचकताया भवद्भिरुपपादितत्वादिति भावः । *शास्त्रस्य*—व्याकरणात्मकस्य । *प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामिति* । ताभ्यां यद् *व्युत्पादनं*—शक्तिबोधनं, तन्मात्रप्रयोजनत्वादित्यर्थः । तथाच प्रकृतिप्रत्ययविभागेन पदार्थवाचकत्वबोधकस्यास्य शास्त्रस्य पदस्याऽखण्डत्वेऽप्रामाण्यापत्तिरिति भावः ॥ *उपेयप्रतिपत्त्यर्थेति* ॥ वचनविपरिणामेन उत्तरत्राऽप्यन्वेति । उपेयस्य बोधनीयस्य प्रतिपत्तये एषा कल्पनाऽऽश्रिता स्वीकृता मुनिनेति शेषः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह—*पञ्चकोशादिवदिति* । तत्र दृष्टान्तमेव स्फुटयति–*अयम्भाव इति* ॥ तत्र हि, "भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं ब्रह्म पृष्टवान् । स उवाचान्नं ब्रह्म" इति तस्योत्पत्त्यादि बुद्ध्वा पुनस्तेन पृष्टः "प्राणो ब्रह्म" इति तस्यापि तथात्त्वं बुद्ध्वा पृष्टो, "मनो ब्रह्म" इति तस्याऽप्यशितमन्नं त्रेधा भवति–"यस्थूलं तत्पुरीषं, यन्मध्यमं तन्मांसम्, यदणीयस्तन्मन" इति श्रवणादनित्यत्वमवधार्य्य पुनः पृष्टो, "विज्ञानं ब्रह्म" इति ।

---

(१) "अयम्भाव इति। यथा भृगुवल्यामन्नप्राणमनोविज्ञानानन्दात्मककोशपञ्चकव्युत्पादनं शुद्धब्रह्मबोधाय यथावाऽऽनन्दवल्याम्" अयं पाठः दृश्यते क्वचित् ।

त्पत्त्यादिकं बुद्ध्वा पृष्टे प्राणमनोविज्ञानाऽऽनन्दात्मकपञ्चकोशोत्तरं "ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा" इति ज्ञेयं ब्रह्म प्रतिपादितम्। तत्र कोशपञ्चकव्युत्पादनं शुद्धब्रह्मबोधनाय ।

यथा वा आनन्दवल्लीस्थपञ्चकोशव्युत्पादनं वास्तवशुद्धब्रह्मबोधनाय । एवं प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनं वास्तवस्फोटव्युत्पादनायवेति ।

ननु प्रत्यक्षस्य स्फोटस्य श्रवणादितोऽपि बोधसम्भवान्न शास्त्रं तदुपाय इत्यत आह—*उपाया इति* ॥ उपायस्योपायान्तरादूपकत्वात् । तथाच व्याकरणाभ्यासजन्यज्ञाने वैजात्यं कल्प्यते । मन्त्रजन्यमिवार्थस्मरणे । वेदान्तजन्यमिव ब्रह्मज्ञाने। तस्य च ज्ञानस्य यज्ञा-

---

तस्याऽपि वृत्त्युपहितत्वं ज्ञात्वा पुनः पृष्टेनोपदिष्टम्—"आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" । ततो वस्तुतत्त्वं प्राप्य स्थित इति प्रतिपादितम् ।

ननु नेयं वल्ली पञ्चकोशप्रतिपादिका । पञ्चमस्यानुपपाद्यत्वादकोशत्वाच्च तस्यैव तत्र ब्रह्मत्वात्, इत्याशङ्क्यानन्दवल्लिस्थपञ्चकोशोदाहरणमाह—*यथा वेति* । तत्रत्या हि पञ्चकोशा उपाया एव उपदिष्टपञ्चमानन्दकोषस्यापि वैषयिकतयानित्यत्वेनाब्रह्मत्वात् "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा"इत्यतः श्रूयमाणब्रह्मपदस्यव मुख्यब्रह्मपरत्वम् । अत एवाऽऽधारार्थकः पुच्छशब्दोऽप्युपपद्यते । तस्य लाङ्गुलरूपमुख्यार्थस्य बाधात्। एवञ्चानन्दवल्यां यथा पञ्चकोशाः सर्वाधारब्रह्मबोधनायोपायतयोपात्ताः, न तु तेषां वास्तवब्रह्मत्वम् , तथेहाऽप्यवास्तवप्रकृतिप्रत्ययवाचकत्वव्युत्पादनं वास्तवस्फोटनिष्ठवाचकत्वबोधनायेत्याखण्डलार्थः ॥ *श्रवणादित इति* ॥ आदिना मन आदिपरिग्रहः ॥ *न शास्त्रमिति* । एतच्छास्त्रं विनापि श्रवणादिना तद्बोधेन व्यभिचारादिति भावः ॥ उपायस्योपायान्तरादूपकत्वे सदृष्टान्तां युक्तिमाह—*तथाचेति* ॥ व्याकरणाध्ययनस्य स्फोटज्ञानत्वं न कार्य्यतावच्छेदकत्वम्, किन्तु तादृशज्ञानगतवैजात्यं तदवच्छिन्नञ्च नोपायान्तरादिति न व्यभिचारः । वैजात्यस्य प्रागनुपस्थितावपि कारणताग्रहो विधिवादोक्त दिशाऽवसेय इति भावः ॥ *मन्त्रजन्यमिवेति* ॥ मन्त्रजन्यतावच्छेदकमिवेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।

ननु पुरुषार्थसाधकस्य तस्य सम्पादनवैयर्थ्यमत आह—*तस्य चेति* ॥ स्फोटज्ञानस्य चेत्यर्थः ॥ *यज्ञादीनामिति* । कामनापरित्यागेन विधीयमानानां तेषामित्यर्थः । यज्ञादीत्यादिना "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इति श्रुत्युक्तदानादिपरिग्रहः । शरीरादीत्यादिना वागिन्द्रियपरिग्रहः ।

दीनामन्तकरणशुद्धाविव शरीरादिशुद्धावुपयोगः साक्षात्परम्परया वा स्वर्गमोक्षादिहेतुत्वञ्च । तदुक्तं वाक्यपदीये—

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् ।
पवित्रं सर्व्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते ॥
इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः ।
अत्रातीतविपर्यासः केवलामनुपश्यति ॥ इति ।

न चालीकया प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया कथं वास्तवस्फोटबोधः । तस्या अलीकत्वासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् । एवं रेखागवयन्याय

ननु शरीरादिशुद्धेरप्यपुरुषार्थतया तदुद्देशेनापि प्रवृत्तिर्दुर्घटेत्यत आह–*साक्षादिति* । स्वर्गादीत्यादिनाऽपवर्गपरिग्रहः । साक्षात्स्वर्गहेतुत्वं परम्परयाऽपवर्गहेतुत्वं चेत्यर्थः । स्वर्गहेतुत्वे "चैकः शब्दः" इति भाष्यपठितश्रुतिः, परम्परया मोक्षहेतुत्वे च, "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" इति स्मृतिः प्रमाणम् । परम्पराघटकं चात्मतत्त्वज्ञानम् । "तमेव विदित्वा" इति श्रुत्या तदतिरिक्तस्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वव्यवच्छेदबोधनादिति बोध्यम् । उक्तार्थं हरिसम्मतिमाह—*तदुक्तमिति* । *तत्*--नादात्मकस्फोटप्रतिपादकं शास्त्रम् । *अपवर्गस्येति* ॥ मोक्षस्येत्यर्थः । *द्वारमिति* ॥ तदुपयोगीत्यर्थः । हेतुगर्भविशेषणमाह–*वाङ्मलानामिति* । *चिकित्सितमिति*। अपनयनाऽर्थकसन्नन्तात् कितेः क्तप्रत्यये वाङ्मलकर्मकापनयनसाधनं यतस्ततो मोक्षद्वारमित्यर्थः । मनःशुद्धौ यज्ञादीनामिव वाक्शुद्धावेव तस्योपयोगादिति भावः । यतः सर्वविद्यानां मध्ये पवित्रमतोऽधिविद्यं विद्यासु प्रकर्षेण दीप्यत इत्यर्थः । तथाचोक्तम्–"तेषां च सामर्य्यजुषां पवित्रं महर्षयो व्याकरणं गिराहुः" इति । *इदमिति* ॥ सिद्धिसोपानपर्वणां मध्ये इदं प्रथमं पदस्थित्यधिकरणमित्यर्थः । अत्र स्फोटे अतीतविपर्य्यासो भ्रान्तिशून्य एतत्तत्त्वज्ञानवानिति यावत् । *कैवलाम्* । पराख्यम् । *अनुपश्यतीति* । योगधर्मेण प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः । तथाच योगित्वसिद्धौ किमिदमवशिष्यते ? तत्त्वज्ञानमित्यर्थः । तदुक्तं भागवते द्वादशे नादनिरूपणान्तरम्—

यदुपासनया ब्रह्म योगिनो मलमात्मनः ।
द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्वा यान्त्यपुनर्भवम् ॥

इति भावः । *अलीकत्वासिद्धेरिति* । पञ्चकोशादिवत् प्रकृतिप्रत्ययविभागस्यापि मायिकत्वेन नात्यन्तासच्छशशृङ्गादिवदलीकत्वमिति वक्ष्यमाणप्रायत्वादित्यर्थः । अवास्तवत्वेऽपि मणिप्रभाप्रतिबिम्बस्य मणिप्राप्ताविवैतस्याऽपि परमात्मनः

आदिपदेन गृह्यते ॥ ६९ ॥

ननु स्फोटस्य वर्णजातीनाञ्च नित्यतया ककार उत्पन्न इति न स्यात् । वायुसंयोगनिष्ठजातेः स्फोटे भाने कादिप्रतीतीनां भ्रमत्वापत्तिश्चेत्यत आह—

कल्पितानामुपाधित्वं स्वीकृतं हि परैरपि ॥ ७० ॥
स्वरदैर्घ्याद्यपि ह्यन्ये वर्णेभ्योऽन्यस्य मन्वते ॥

स्वीकारस्थलमाह—*स्वरदैर्घ्याद्यपीति* ॥ आदिनोत्पत्तिविनाशसंग्रहः । उदात्तत्वादि न वर्णनिष्ठम् । तस्यकत्वाद् नित्यत्वा-

---

दर्शनेन उपयोगसम्भवादिति भावः । *आदिपदेनेति*। पञ्चकोशादिवदित्यत्रोपात्तेनादिशब्देनेत्यर्थः । न्यायस्तु समासवादे प्रपञ्चितः ॥ ६९ ॥

उत्पत्तिविनाशप्रतीतिसाक्षिकं वर्णानामनित्यत्वं तादृशवर्णात्मकस्फोटाभ्युपगमे तस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्कासमाधानपरतया मूलमवतारयति—*नन्विति* । *वर्णजातीनामिति* । वर्णानां तद्वृत्तिकत्वादिजातीनां चेत्यर्थः । *न स्यादिति* । अयम्भावः–उत्पन्नो नष्टो वा ककार इत्यादिप्रतीतेः ककारादिवर्णात्मकः स्फोटस्तद्वृत्तिजातिर्वोत्पत्त्यादिमत्त्वेन विषयो वाच्यः । तथाच न सम्भवति, द्वयोरेव नित्यत्वाज्जायमानायास्तस्या विषयबाधेन भ्रमत्वापत्तेरिति तादृशप्रतीतेर्भ्रान्तत्वे इष्टापत्तावाह–*वायुसंयोगेति* । *कादिप्रतीतीनाम्* । ककारो गकार इत्यादिबुद्धीनाम् । *भ्रमत्वापत्तिरिति* । यथाश्रुताऽभिप्रायेणेयम् , पूर्वोक्ताऽन्तिमकल्पेऽभ्रमत्वाप्रसङ्गात् ॥

न च त्वन्मतेऽपि कत्वादीनां लौकिकविषयत्वानुपपत्तिः । तद्व्यञ्जकश्रोत्रसमवेतसमवायस्य लौकिकसन्निकर्षस्याभावादिति वाच्यम् । तन्मते कत्वादीनां वायुसंयोगवृत्तिधर्मत्वेन कत्वं साक्षात्करोमीति प्रतीत्या स्वसमवेतव्यञ्जकसमवायस्यैव संसर्गतोपगमेन लौकिकविषयत्वाऽनपायात् । तादृशानेकप्रतीतीनां भ्रमत्वकल्पनापेक्षयैतत्कल्पनाया एवौचित्यात् । आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्यायात् । मूलं तु तन्मते इत्थमवतारणीयम् । ।ननु स्वसमवेताभिव्यञ्जकगतसमवायस्य सम्बन्धता न केनाप्याहतेत्यत आह–*कल्पितानामिति* । कल्पितानाम्–समवायसम्बन्धेन तद्वृत्तीनामप्युक्तसम्बन्धेन तत्र कल्पितानाम् वायुसंयोगगतधर्मविशेषाणामुपाधित्वमुदात्तत्वादिप्रकारकप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः । अधिकं त्वग्रे वक्ष्यते । दृष्टान्तस्फुटीकरणाय मीमांसकमतमाह—*उदात्तत्वादीति* । आदिनाऽनुदात्तत्वपरिग्रहः । उदात्तत्वानुदात्तत्वयोः परस्परविरोधाद्वर्णभेदेन तत्सत्ता वाच्या । वर्णभेदश्च तदनित्यत्वेऽनेकत्वे वा स्यात् ,

च्च। तच्च स एवायमितिप्रत्यभिज्ञानात्। न च गत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावस्तद्विषयः। व्यक्त्यंशाभेदस्यापि भासमानस्य विना बाधकं त्यागायोगात्।

नचोत्पत्तिप्रतीतिर्बाधिका। प्रागसत्वे सति सत्वरूपाया उत्पत्तेर्वर्णेष्वनुभवविरुद्धत्वात्। अत एव वर्णमुच्चारयतीति प्रत्ययो, नतूत्पादयतीतिप्रत्ययो व्यवहारश्च। उच्चरितत्वञ्च ताल्वोष्ठसंयोगादिजन्याभिव्यक्तिविशिष्टत्वम्।

किञ्च व्यञ्जकध्वनिनिष्ठोत्पत्त्यादेः परम्परया वर्णनिष्ठत्वविषयत्वेनाऽप्युपपत्तेर्न साऽतिरिक्तवर्णसाधिका। परम्परया वर्णनिष्ठत्वाभ्युपगमाच्च न भ्रमत्वम्।

तदेव तु न सम्भवतीत्याह–*तस्यैकत्वादित्यादि*। नित्यत्वे प्रमाणमाह–*तच्चेति*। नित्यत्वमेकत्वं चेत्यर्थः। *त्यागायोगादिति*। अविषयत्वायोगादित्यर्थः। *बाधिकेति*। व्यक्त्यभेदे प्रतीतिर्बाधिकेत्यर्थः। *प्रागसत्वे सतीत्यादि*–स्वाऽधिकरणसमयध्वंसवत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्वावच्छिन्नकालिकविशेषणतासम्बन्धरूपाया इत्यर्थः। द्वितीयादिक्षणसम्बन्धस्य निरुक्तसम्बन्धेन सत्त्वान्न तत्रातिप्रसङ्गः। *अत एवेति*। अनुभवविरुद्धत्वादेवेत्यर्थः। *प्रत्ययो*--ज्ञानम्। *व्यवहारः*—शब्दप्रयोगः॥

ननूच्चारणमपि तदुत्पत्त्यनुकूलो व्यापार एव। तथाच सैव प्रतीतिर्वर्णानित्यत्वसाधिकेत्यत आह–*उच्चरितत्वञ्चेति*। अभिव्यक्तिविशिष्टत्वं तद्विषयत्वम्। तथाच तादृशप्रत्ययाभिव्यक्तिनिष्ठं वर्णनिरूपितविषयित्वमेव विषयीक्रियते। नतूत्पत्तिनिष्ठं वर्णवृत्तित्वमिति न साऽनित्यत्वसाधिकेति भावः। ननु वर्णाऽभिव्यक्तिजनकः कण्ठताल्वाद्यभिघात एवोच्चारणपदार्थो, न वर्णोत्पत्तिजनक इत्यत्र किं प्रमाणम्। किञ्च वर्णाऽनित्यत्ववादिनामुत्पद्यते वर्णो वर्णमुत्पादयतीत्यादिप्रयोगा इष्टा एवेति नाऽनुभवविरोधोऽपीत्यत आह–*किञ्चेति*। उत्पत्त्यादीत्यादिना विनष्टो वर्ण इति प्रतीतिसाक्षिकविनाशः परिगृह्यते। परम्परया स्वाश्रयध्वनिव्यङ्ग्यत्वरूपया नाऽतिरिक्तेति वर्णानित्यत्वसाधिकेत्यर्थः। न तु स्फोटोऽतिरिक्तेति तदर्थः। तैः स्फोटाऽनङ्गीकारात्।

नन्वेवं ध्वन्युत्पत्त्यादेस्तादृशप्रतीत्या वर्णेष्ववगाहने भ्रान्तत्वापत्तिरत आह–*परम्परया वर्णेति*। स्वाश्रयसंयोगाऽवगाहिन्या लोहितः स्फटिक इति प्रतीतेर्यथा न भ्रमत्वं, तथाऽस्या अपीति भावः। अवशिष्यत इत्यस्योत्पन्नो वर्ण इति प्रतीते-

साक्षात्सम्बन्धांशे भ्रम इत्यवशिष्यते । तदपि सोऽयमित्यत्र(१)व्यक्त्यभेदांशे तव भ्रमत्ववत्तुल्यम् । परन्तु ममातिरिक्तवर्णतत्प्रागभावध्वंसकल्पना नेति लाघवमतिरिच्यते ।

न च वर्णस्थले ध्वनिसत्वे मानाभावः । तदुत्पादकशङ्खाद्यभावेन तदसम्भवश्चेति वाच्यम् । ककाराद्युच्चारणस्थले तत्तत्स्थानस्य जिह्वया ईषदन्तरपाते वर्णानुत्पत्तेर्ध्वन्युत्पत्तेश्च दर्शनाज्जिह्वाभिघातजवायुकण्ठसंयोगादे(२)र्ध्वनिजनकत्वकल्पनात् । तस्य च वर्णोत्पत्तिस्थलेऽपि सत्त्वात्तवैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पना निष्प्रमाणिका स्यादिति विपरीतगौरवम् ।

एवं परस्परविरोधादुदात्तत्वानुदात्तत्वह्रस्वत्वदीर्घत्वादिकमपि न वर्णनिष्ठं युक्तमितितेषामभिप्रायः । एवञ्चोत्पत्त्यादिप्रतीतीनां तत्प्र-

---

रिति शेषः । ननु तादृशप्रतीतेर्नियमेन परम्परासम्बन्धविषयत्वकल्पने गौरवमत आह—*परन्त्विति* । *अतिरिक्तेति* । अधिकेत्यर्थः ।

तथाचाऽनेकवर्णतद्ध्वंसादिकल्पनाऽपेक्षया तत्प्रतीतेर्नियमतस्तादृशसम्बन्धाऽवगाहित्वकल्पनैव लघीयसीति भावः । यदि वर्णस्थले ध्वनिनैयत्यं स्यात् ; स्यादेव तदोत्पत्तेस्तद्घटितपरम्परासम्बन्धेन वर्णनिष्ठता । तत्रैव च मानाभाव इत्याशङ्क्य निराचष्टे—*नचेति* । वर्णपार्थक्येन ध्वनेरनुभवादिति भावः । हेत्वसमवधानादपि तत्सत्त्वं न घटत इत्याह—*तदुत्पादकेति* । शङ्खौष्ठाभिघातजवायुसंयोगादेरित्यर्थः ॥ *वर्णानुत्पत्तेरिति* । वर्णानभिव्यक्तेरित्यर्थः । *दर्शनादिति* । दृशिर्ज्ञानसामान्यार्थः । *सत्वादिति* । तथाच पार्थक्येनानुभूयमानायाः प्रतीतेर्जिह्वाभिघातजकण्ठवायुसंयोगादेर्हेतोश्च सत्वान्न वर्णाभिव्यक्तिस्थले ध्वनिनैयत्यमित्युक्तसम्बन्धविषयकप्रतीतिर्निराबाधेति भावः । *तवैवेति* । वर्णस्थले ध्वन्यसत्त्ववादिन एवेत्यर्थः । *विपरीतगौरवमिति* । स्वकारणबलाज्जायमाने ध्वनौ वर्णोत्पादकसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पना ध्वन्यकल्पनाप्रयुक्तलाघवापेक्षया विपरीतगौरवग्रस्तेति यावत् । *तेषामिति* । वर्णनित्यतावादिनां मीमांसकानामित्यर्थः । *एवञ्चेति* । उत्पत्त्या-

---

(१) व्यक्त्यभेदांश इति । व्यक्त्यभेदावगाहिनी या 'स एवायं गकार' इति प्रतीतिस्तस्या अभेदांश इत्यर्थः ।

(२) ध्वनिजनकत्वेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तविधवायुतत्स्थानसंयोगादेर्ध्वनिजनकत्वकल्पनादित्यर्थः ।

मात्वस्य च निर्वाहः परेषामपि समान इति प्रतिबन्द्यैवोत्तरमिति भावः ॥ ७० ॥

दीनां वर्णाऽवृत्तित्व इत्यर्थः । *प्रतिबन्द्यैवेति* । पराऽभिमतसमाधेयमुत्तरं प्रतिबन्दिस्तयत्यर्थः । तथा च तत्र मीमांसकैरुत्पत्यादिप्रतीतेः प्रमात्वे यः समाधिराश्रितः स एवास्माभिरप्यनुसर्त्तव्य इति भावः । तथा चाऽखण्डवाक्यस्फोटस्वीकारे न किञ्चिद् बाधकमिति फलितम् ।

नन्वेतत्कल्पे पदानामसत्त्वेन मीमांसकसिद्धान्तविरोधः । तथाहि—'व्रीहिभिर्यजेत' इत्यत्र यागेन द्रव्यमात्राक्षेपे व्रीहिश्रुतिर्नियमार्था व्रीहिभिरेव नान्यैरिति । तत्र व्रीह्यभावे नित्यकर्मणः प्रारब्धकाम्यकर्मणश्च लोपो मा भूदिति प्रतिनिधिरुपादीयते । व्रीहित्वस्य शक्त्युपलक्षणत्वेन प्रतिनिधेरपि श्रौतत्वात् । भवन्मते तत्र प्रतिनिध्युपादाने तद्वाक्याखण्डार्थाऽननुष्ठानान्नित्यादेर्विलोपापत्तिः । नीवारकरणकक्रियाया अन्यत्वात् । 'क्रिया न प्रतिनिधीयते, द्रव्यं तु प्रतिनिधीयते एव' इति परिभाषाया उच्छेदश्च । एवं "श्वेतं छागमालभेत" इत्यत्र क्रियायाश्छागद्रव्येण सम्बन्धः श्रौतो, द्वितीयाश्रुत्या तस्य साक्षात्प्रतिपादनात् । श्वेतगुणस्य तु वाक्यीयः सः । तत्सामानाधिकरण्यात्तस्य निर्गुणस्य द्रव्यस्य निरधिकरणस्य गुणस्य वाऽसम्भवात् । श्वेतगुणस्य छागसम्बन्धमुपजीव्यैव क्रियासम्बन्धाच्छ्रुतिप्रतिपादितद्रव्यसम्बन्धाद् वाक्यप्रतिपादितपुरःस्थितगुणसम्बन्धस्य दुर्बलत्वात् , श्वेतच्छागाभावेऽन्यगुणकच्छाग आलभ्यते, न तु श्वेतगुणयुक्तो मेषः । श्रुतिबाधापत्तेः । तस्य चाखण्डपक्षे असम्भवात् । एवमेव पदार्थनिबन्धनमीमांसान्यायसम्भवोऽपि । अखण्डस्फोटस्यैव भवन्मते अखण्डार्थत्वेन केन कस्य बाधो भवेदिति चेत् ? अत्राहुः—अखण्डवाक्यादखण्डतत्तदर्थाच्च रेखागवयन्यायेन पदपदार्थावापोद्वापाभ्यां कल्पितपदपदार्थमादाय प्रतिनिध्युपादनस्योपपत्तिः । ऋषीणां तत्वार्थावबोधेऽपि तत्वभूतेन वस्तुना व्यवहाराऽसम्भवाद् व्यवहारकालेऽनिर्द्धारिततत्वसदृशैस्तैर्नानाप्रकारैः पदतदर्थानां व्यवह्रियमाणत्वान्न तद्वचोभिः पदपदार्थानां वास्तवसत्यत्वम् । वाक्यार्थस्यापि तदापेक्षिकमेव । परमार्थदशायां सर्वस्याऽपि व्यावहारिकस्यासत्यत्वादिति ।

नैयायिकास्तु—सर्वमिदं वर्णानां नित्यत्वे सम्भवेत् । तत्रैव तु प्रमाणाभावः । शब्दमात्रस्याकाशसमवायिकारणकत्वात् । भेरीदण्डसंयोगादीनां ध्वन्यात्मकशब्दं प्रतीव कण्ठादिस्थानवाय्वभिघातस्याऽपि वर्णात्मकशब्दं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वाऽवधारणाच्च । एवञ्च तादात्म्यसम्बन्धेन जन्यभावस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसत्वाऽवच्छिन्नं प्रति हेतुतयोच्चरितवर्णस्य क्षणाऽन्तरितस्याऽप्रतीतेर्नष्टो वर्ण इत्येव प्रतीतेश्च । स्वाव्यवहितोत्तरवर्णस्यैव नाशकताकल्प्यते प्रतियोगितासम्ब-

न्धेन योग्यर्विभुविशेषगुणनाशं प्रति स्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितवर्णत्वोभयसम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणस्य हेतुताया ज्ञानादिस्थले क्लृप्तत्वाच्च । कण्ठताल्वाद्यभिघातस्य च कत्वादिकमेव कार्य्यतावच्छेदकं, न तु तत्तद्वर्णाऽभिव्यक्तित्वं गौरवात् । न च लौकिकविषयितया कत्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यमिति न गौरवमिति वाच्यम् । तथा सति कोलाहलाऽप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । न हि कोलाहलप्रत्यक्षं कत्वादिविषयकं, येन तल्लौकिकविषयितायाः कार्य्यतावच्छेदकघटकता सम्भाव्येत । किञ्च घटाद्युत्पादकदण्डादेरपि तदभिव्यक्तित्वस्यैव कार्य्यतावच्छेदकत्वापत्तौ घटादीनामपि नित्यत्वापत्तिरिति बहुव्याकोपः ॥

न च सत एवाभिव्यक्तिरिति साङ्ख्यमताश्रयणादुक्तापत्तिरिष्टैवेति वाच्यम् । तन्मतस्याऽप्यापातमनोरमत्वात् । तथाहि—अभिव्यक्तिः सत्यसती वा । नाद्यः । घटानुत्पत्तिदशायां घटस्येव तस्या अपि सत्त्वाद् घट इति प्रतीत्यापत्तेः । अभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्त्यङ्गीकारेऽपि तस्या अपि कार्य्यत्वेन सत्त्वादुक्तदोषो दुरुद्धर एव । अन्त्ये स्वसिद्धान्तव्याघातः । युक्तितौल्येन पदार्थान्तरस्याप्युत्पत्तिसिद्धेरिति । किञ्चोत्पन्नो घटो नष्टो घट इति प्रतीत्या घटादीनामनित्यत्ववदुत्पन्नः ककारो, नष्टः स इत्यविलक्षणप्रतीत्या ककारादीनामनित्यत्वमेवावधार्य्यते । कत्वादीनां संयोगधर्मत्वं तु दुरुपपादमेव । वर्णासमवेतत्वेन श्रोत्राग्राह्यत्वप्रसङ्गात् । न चोक्तसन्निकर्षादेव तत्प्रत्यक्षोपपत्तिः, तथा सति शब्दत्वादिप्रत्यक्षाऽनापत्तेः । न च तत्सम्बन्धस्य ककारं शृणोमीति प्रतीतौ भाने प्रमाणमपि शब्दं शृणोमीति प्रतीतेः समवायविषयकत्ववदुक्तप्रतीतेरपि तद्विषयकत्वेनोपपत्तेश्च । समवायांशे सर्वत्र तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमित्यपि न । वर्णसमवेतत्वस्य तत्राभ्युपगमेन विषयाऽबाधात् । एवञ्च वर्णानामनेकत्वेन तत्रोदात्तत्वादिप्रतीतिरपि स्वरसतः सङ्गच्छते इति दृष्टान्तदौर्भिक्ष्यमेव ।

एवञ्च वर्णप्रागभावध्वंसानां प्रमाणसिद्धानामपलपितुमशक्यत्वान्न तत्कल्पनागौरवमपि । नच वर्णानित्यतावादिमते सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिस्तस्यास्तज्जातीयत्वविषयत्वेनोपपादने तु तज्जातीयोऽयमित्येवाकारः स्यादिति वाच्यम् । यत्र प्रत्यभिज्ञायां गत्वादेर्जातित्वेन भानं तत्रैव तस्यास्तज्जातीयोऽयमित्याकारो, यत्र तु स्वरूपेण तत्र सोऽयमित्याकार इत्यभ्युपगमात् । तज्जातीयाभेदावगाहिन्यास्तदेवौषधमित्याकारायाः प्रत्यभिज्ञायाः सर्वसिद्धत्वाच्च । तस्माद् वर्णात्मकस्फोटस्य वाचकत्वमसम्भवदुक्तिकमेव । स्फोटस्य ध्वन्यतिरिक्तत्वाभावाच्च योगशास्त्रादौ तस्य निरूपणं तूपासनार्थमेवेति प्रागुक्तप्रायम् । सखण्डस्फोटस्तु प्रागेव निरस्त इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णानां वाचकत्वमूह्यमिति वदन्ति ॥ ॥ ७० ॥

इति भूषणसारदर्पणे व्यक्तिस्फोटनिरूपणम् ॥

इत्थं च पञ्चधा व्यक्तिस्फोटाः । जातिस्फोटमाह—

शक्यत्व इव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम् ॥
औपाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्दवत् ॥७१॥

अयम्भावः–वर्णास्तावदावश्यकाः । (१)उक्तरीत्या च सोऽयं गकार इतिवद्, योऽयं गकारः श्रुतः सोऽयं हकारः इत्यपि स्यात्, स्फोटस्यैकत्वात् । गकारोऽयं न हकार इत्यनापत्तेश्च ।

किञ्च स्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयम्, न वा । आद्ये स एव गकारोऽस्तु । वर्णनित्यतावादिभिरतिरिक्तगत्वानङ्गीकारात् । तथाचातिरिक्तस्फोटकल्पन एव गौरवम् । अन्त्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः ।

इत्थमिति । पूर्वोक्तप्रकारैरित्यर्थः । *पञ्चधेति* । वर्णपदवाक्याऽखण्डपदाऽखण्डवाक्यभेदभिन्ना इत्यर्थः ।

क्रमप्राप्तं जातिस्फोटं निरूपयति, मूले–*शक्यत्व इवेति* ॥ ननूक्तरीत्या स्फोटातिरिक्तवर्णानामसत्त्वात्तद्गतजातेर्वाचकत्वविचारः काकदन्तपरीक्षासमोऽत आह सारे–*अयम्भाव इति* ॥ हकारगकारयोरभेदे साधकमाह–*स्फोटस्यैकत्वादिति*॥ तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमेन हकारात्मकस्फोटाभिन्नगकारे तदभेदावगाहिबुद्धेः प्रमात्वापत्तिरित्यर्थः ॥ *अनापत्तेश्चेति* ॥ अभेदादेव च तादृशभेदाऽवगाहिबुद्धेः प्रमात्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

ननु वर्णात्मकस्फोटस्यैकत्वेऽपि गत्वादिविरुद्धधर्माऽध्यासमूलकभेदप्रतीतेर्नाऽनुपपत्तिः । प्रामाण्यं तु तस्या वर्णैक्यवादिमते दूरापास्तमेवेत्यत आह—*किञ्चेति* ॥ उपाधित्वाभिमतगत्वादीत्यर्थः । *आद्ये*—स्फोटे गत्वाऽभ्युपगमपक्षे ॥ *तदेव*–गत्वमेव । ननु गत्वादेर्वर्णधर्मतया भेदेन कथं तस्य तदात्मकत्वमत आह—*वर्णनित्यतावादिभिरिति* ॥ मीमांसकादिभिरित्यर्थः ॥ *अतिरिक्तेति* ॥ धर्मधर्मिणोरभेदाभ्युपगमादित्यर्थः(२) ॥ *गौरवमिति* ॥ गकारादिप्रतीतीनां गत्वादिविशिष्टगकारादिविषयकत्वेनोपपत्तिसम्भवादिति भावः । अन्त्ये स्फोटे गत्वाद्यनभ्युपगम-

---

(१) उक्तरीत्येति । वर्णानङ्गीकारसहितस्फोटाङ्गीकाररूपोक्तरीत्येत्यर्थः ।

(२) वस्तुतस्तु अनेकव्यक्तिनिष्ठानुगतप्रतीत्यैवातिरिक्तजात्यभ्युपगमः । वर्णानां नित्यत्वमते तु गकारादिव्यक्तेरैक्येन अनुगमाऽप्रसक्त्या गकाराव्यतिरिक्तगत्वाङ्गीकारस्य निष्प्रयोजनत्वे धर्मस्यैवास्वीकारेण धर्मधर्मिणोरभेदाभ्युपगमो व्यर्थ इति ।

वायुसंयोगवृत्ति, ध्वनिवृत्ति वा वैजात्यमारोप्य तथा प्रत्यय इति चेद् ? न । प्रतीतेर्विना बाधके भ्रमत्वासम्भवात् । अस्तु वा वायुसंयोग एव गकारोऽपि । तस्यातीन्द्रियत्वं दोष इति चेद्धर्मवदुपपत्तेरिति कृतं स्फोटेन ।

तस्मात् सन्त्येव वर्णाः; परन्तु न वाचकाः । गौरवात् । आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेरेव वाच्यत्ववद्वाचकत्वस्यापि युक्तत्वाच्च । इदं हरिपदमित्यनुगतप्रतीत्या हर्य्युपस्थितित्वावच्छेदेन हरिपदज्ञानत्वेन

कल्पे इत्यर्थः । *विरोध इति* । गादिप्रतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः । गत्वस्यान्यधर्मस्य स्फोटावृत्तित्वेन तद्विशिष्टविषयकप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः ॥

वायुसंयोगवृत्तीति ॥ स्वमते ध्वनिवृत्तीति, मतान्तरे पूर्वोक्तरीत्या तादृशवैजात्यारोपेण प्रतीतेः सूपपादत्वादाह—*आरोप्येति* ॥ *भ्रमत्वायोगादिति*॥ साक्षात्सम्बन्धेन प्रमात्वोपपत्तावारोपितसम्बन्धे तदुपपन्नत्वे प्रमाणाभावादिति भावः ।

नन्वतिरिक्तानेकवर्णकल्पनापेक्षया तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमेव न्याय्यमत आह—*अस्तु वेति* ॥ तथाच तावतैव प्रतीतेः प्रमाण्यनिर्वाहेऽलं स्फोटकल्पनयेति भावः । *तस्य*-संयोगस्य । *अतिन्द्रियत्वमिति* । लौकिकविषयताशून्यमित्यर्थः ।*दोषः* बाधकमित्यर्थः । प्रतिबन्द्योत्तरयति—*धर्मवदिति* ॥ यथा अतीन्द्रियमात्रवृत्तिधर्मत्वस्य साक्षात्काराविषयत्वव्याप्यत्वं त्वया न स्वीक्रियते, तथाऽतीन्द्रियसंयोगगतविशेषस्य मयाऽपीत्यर्थः । यद्यतीन्द्रियस्यैवैन्द्रियकत्वमत्यन्तासम्भवदुक्तिकं, तदा तादृशवैजात्यस्य स्फोटधर्मवत्वमपि तथैव । प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति भावः । ननु कत्वादिधर्माणामतीन्द्रियत्वेऽपि ज्ञानलक्षणया कादिप्रतीतौ तद्भाने बाधकाभाव इति चेद् ? न । ककार इति प्रत्यये, कत्वं साक्षात्कारोमीत्यनुव्यवसायेन लौकिकविषयत्वावगाहेन नोक्तप्रकारोऽसम्भवात् । 'शङ्खः पीत' इति ज्ञानानन्तरोत्पन्नः, पीतत्वं पश्यामीति प्रत्ययस्तु भ्रम एव । दोषविशेषस्य तादृशविषयतानियामकत्वकल्पनगौरवादिति विभावनीयम् । उपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ कत्वादिविशिष्टविषयकसाक्षात्कारानुपपत्तिप्रमाणसद्भावादित्यर्थः ॥ *सन्त्येवेति* ॥ त्वदभिमतस्फोटातिरिक्ता वर्णाः सन्त्येवेत्यर्थः ॥ *परमिति* ॥ किन्त्वित्यर्थः ॥ *गौरवादिति* ॥ तत्तद्वर्णभेदभिन्नाऽनन्तशक्तिकल्पने गौरवादित्यर्थः ।

ननु तावद्वर्णगतपदत्वादिजात्यनुगतीकृतेष्वेकस्या एव शक्तेरभ्युपगमान्न नानात्वप्रयुक्तगौरवमत आह—*आकृत्यधिकरणेति* । न्यायस्तु नामाऽर्थनिरूपणे प्रपञ्चितः । ननु तादृशजातौ मानाऽभावोऽत आह—*हरिपदेति* ॥ अनुगतधर्म

हेतुत्वात्तदवच्छेदकतया च जातिविशेषस्यावश्यकल्प्यत्वात् ।

न च वर्णानुपूर्व्यैव प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोर्निर्वाहः । घटघटत्वादेरपि संयोगविशेषविशिष्टमृदाकारादिभिश्चा(१)न्यथासिद्ध्यापत्तेः । तस्मात् सा जातिरेव वाचिका, तादात्म्येनावच्छेदिका चेति ।

ननु सरो रस इत्यादौ तयोर्जात्योः सत्वादर्थभेदबोधो न स्यादित्यत आह–*औपाधिको वेति* ॥ वा त्वर्थे उपाधिरानुपूर्व्वी, सैव जातिविशेषाभिव्यञ्जिकेति भेदः, कारणीभूतज्ञानस्येति नातिप्रसङ्ग इति

विना सकलतादृशपदेष्वेकाकारतादृशप्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः । नन्वनुगतप्रतीतिमात्रस्य जातिसाधकत्वे विभुत्वादेरपि जातित्वापत्तिरतः करणतावच्छेदकत्वादिनैव तत्सिद्धिर्वाच्या, तदभावात् प्रकृते कथं तस्य जातित्वमत आह—*हर्य्युपस्थितित्वावच्छेदेनेति* ॥ कार्यतावच्छेदकप्रदर्शनमिदम् ॥ *अवश्येति* ॥ अन्यथा तावत्पदानां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुताया व्यभिचारेणासम्भवादिति भावः ॥ *प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरिति* ॥ अनुगतप्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरित्यर्थः । *वर्णानुपूर्व्येति* ॥ तादृशजात्यभिव्यञ्जकत्वेनावश्यकल्प्यतयेत्यर्थः ॥ *निर्वाह इति* ॥ तथाचावश्यक्लृप्तनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकतानुपूर्व्येवानुगतप्रतीतिकारणतावच्छेदकत्वयोः सम्भवेन तद्रूपविशिष्टपदोपस्थितित्वेन हेतुत्वमन्यथासिद्धिरिति भावः ॥ *अन्यथासिद्ध्यापत्तेरिति* ॥ न च सेष्टा, प्रत्यक्षाऽऽदिप्रमाणविरोधादिति भावः ।

ननु जातेः शक्यत्वे जातित्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम् । तस्य च तदितरावृत्तित्वविशिष्टसकलतद्वृत्तित्वरूपतया तत्त्वाऽसम्भवो गौरवादत आह–*तादात्म्येनेति* ॥ अभेदेनेत्यर्थः । तथाच नोक्तदोष इति भावः । एतत्तत्त्वमभिहितं प्राक् ॥ *जात्योरिति* ॥ तयोः पदयो रेफाकारसकारविसर्गघटितत्वाविशेषाद्रसत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकसरस्त्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकजात्योरेकतरस्या एव सत्ताया विनिगमकाभावात्ततो विलक्षणार्थबोधानुपपत्तिरित्यर्थः । वाशब्दस्य पक्षान्तरपरत्वभ्रमं निराकारोति—*वा त्वर्थ इति* ॥ अवधारणे इत्यर्थः ॥ *भेद इति* ॥ तथाच तत्र वर्णतौल्येऽप्यानुपूर्वी वैलक्षण्येन रसत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकजातेर्निरुक्ताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनर-विशिष्टसत्त्वादिरूपानुपूर्व्या एव व्यञ्जकतया तदभावेन

---

(१) अन्यथासिद्ध्यापत्तेरिति । संयोगविशेषविशिष्टमृदादिभिरेव 'घट' इत्याद्यनुगतप्रतीतेर्दण्डादिकार्यतावच्छेदकत्वस्य च निर्वाहाद् घटत्वादिजातिरपि न सिध्येत् । एवं घटादिरवयव्यपि न सिध्येत् । संयोगविशेषविशिष्टमृदादिभिरेव 'घट,इत्यादिप्रतीत्युपपत्तेरिति भावः ।

भावः । उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्ये दृष्टान्तमाह–*वर्णानामिति*॥७१॥

ननु जातेः प्रत्येकं वर्णेष्वपि सत्त्वात् प्रत्येकादर्थबोधापत्तिः स्यादित्यत आह—

अनेकव्यक्त्याभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता ॥
कैश्चित् व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ॥७२॥

अनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिरभिव्यक्तैव जातिः स्फोट इति स्मृता । योगार्थतया बोधिकेति यावत् । एतेन स्फोटस्य नित्यत्वात्सर्वदार्थबोधापत्तिरित्यपास्तम् ।

अयम्भावः–यद्यपि वर्णस्फोटपक्षे उक्तदोषोऽस्ति; तथापि पदवाक्यपक्षयोर्न(१) । तत्र तस्या व्यासज्ज्यवृत्तित्वस्य धर्मिग्राहकमा-

---

न सरः–पदाद्रसत्वविशिष्टबोधापत्तिः । एवमप्यत्रापीति भावः । मूले तारमन्दवदित्यत्र तारमन्दशब्दौ धर्मपरौ । तथा च यथा वर्णानां नित्यैकत्वमते विजातीयवायुताल्वाद्यभिघातसत्त्वे तारत्वादिना भेदप्रतीतिस्तद्वदित्यर्थः ॥ ७१ ॥

वर्णजातिस्फोटमभिप्रेत्य शङ्कते, सारे–*नन्विति* ॥ *जातेरिति* ॥ अर्थबोधकजातेरित्यर्थः ॥ *प्रत्येकेति* ॥ पदान्तर्गततत्तद्वर्णेष्वित्यर्थः । एवमप्रेऽपि ॥ *अर्थबोधापत्तिरिति* ॥ तदभिव्यञ्जकवर्णसत्त्वादिति भावः ॥ *योगार्थतयेति* ॥ स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति वक्ष्यमाणावयवव्युत्पत्त्येत्यर्थः ॥ *एतेनेति* । तत्पदघटकयावद्वर्णाभिव्यक्तजातेर्वाचकत्वाङ्गीकारेणेत्यर्थः । *सर्वदा* । पदाश्रवणेऽपि । *अपास्तमिति* जातेः सनातनत्वेऽप्युक्तस्थले व्यञ्जकासमवधानात्तदभिव्यक्त्यभावेन बोधस्यापादायितुमशक्यत्वादिति भावः ॥

ननु वर्णजातिस्फोटपक्षे पटघटकयावद्वर्णगतजातीनामेवार्थबोधकत्वमुपगन्तव्यम्। तत्र चान्यवर्णगतजातेरन्यवर्णानभिव्यङ्ग्यत्वात्तत्तद्वर्ण एवाभिव्यञ्जको वाच्यः । तथा चोक्तदोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह—*अयम्भाव इति* ॥ *उक्तदोष इति* ॥ तथाच दुष्टत्वात् स पक्षो नाश्रयणीय इति भावः॥ *तत्रेति* ॥ पदे वाक्ये च ॥ *तस्या*—

---

(१) कथितदोष इत्यनुकृष्यते । तत्र व्यासज्यवृत्तित्वस्य पदादिघटकयावद्वर्णसमुदायवृत्तित्वस्य वर्णस्फोटपक्षे तु नैवं वक्तुं शक्यम् । प्रत्येकावृत्तेस्तदनरिक्तावद्वर्णसमुदायवृत्तित्वस्यासम्भवादिति ।

नसिद्धत्वादिति । कैश्चिद्व्यक्तयो ध्वनय एव ध्वनिवर्णयोर्भेदाभावादित्यभ्युपेयन्त इति शेषार्थः ।

उक्तं हि काव्यप्रकाशे—"बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानीभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः" इति ॥ ७२ ॥

पदत्वादिजातेः ॥ *व्यासज्यवृत्तित्वस्येति* ॥ पर्याप्त्याख्यविलक्षणसम्बन्धेन वृत्तित्वस्येत्यर्थः ।

ननु जातेः समवेतत्वस्यैव सार्वत्रिकतया कथमेतस्याः पर्य्याप्तत्वमत आह—*धर्मिग्राहकेति* ॥ धर्मवती जातिस्तद्ग्राहकं मानं पदत्वस्य वा वाक्यत्वस्य वाचकत्वाऽनुपपत्तिस्तत्सिद्धत्वादित्यर्थः । प्रत्येकवर्णविश्रान्तजातेर्वाचकत्वस्योक्तदूषणकवलितत्वेनासम्भवाद्वाचकत्वानुपपत्त्या कल्प्यमाना पदत्वादिजातिर्यदि पुनः प्रत्येकं विश्रान्ता स्यात्; तदा तत्सिद्धिरेव न स्यात् वाचकत्वाऽनुपपत्तेरपरिहारादतस्तत्साधकमेव तत्पर्य्याप्तत्वसाधकमेवं चानेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्येत्यस्यानेकव्यक्तिपर्याप्तेत्यर्थ इति भावः ।

वस्तुतस्तु घटादिप्रत्येकव्यक्त्यैक्ये घट इति सर्वसिद्धप्रतीत्या व्यवहारेण च सिद्ध्यतु घटत्वादेः प्रत्येकमात्रवृत्तित्वम् । न ह्येकवर्णे घटपदादिव्यवहारो, येन पदत्वादेः प्रत्येकवृत्तिता स्यात्; किन्तु पटशब्दे पदं न प्रकार इति वैपरीत्यमिति तादृशजातेः पर्य्याप्तत्वमावश्यकम् । पदत्वं न पर्य्याप्तं जातित्वादित्यनुमानं त्वप्रयोजकमनुकूलतर्काभावादिति विभावनीयम् ।

इदं पुनरिहावधेयम्—अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्येत्यस्यानुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णाभिङ्ग्येत्यर्थः । नाऽतः सरो रस इत्यादौ अर्थभेदबोधाऽनुपपत्तिः । एवञ्च पूर्वोक्तार्थस्यैवाऽयं प्रपञ्चः । आनुपूर्वीवर्णयोर्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः परं व्यतिरिच्यते । अत एवाऽग्रिमग्रन्थसङ्गतिरिति । व्यज्यतेऽनयेति व्युत्पत्त्या व्यक्तिपदार्थो वर्ण इत्यभिप्रेत्याह—*ध्वनिवर्णयोरिति* । वर्णानां ध्वनिनैयत्यादभेदोपचारोऽत एव परस्पशायां "अथ गौरित्यत्र कः शब्द" इति प्रश्ने "लोके ऽर्थबोधकत्वेन गृहीतो ध्वनिर्वर्णात्मकः समूह" इत्यर्थकम् । "अथवा प्रतीतपदार्थको ध्वनिः शब्द" इत्युक्तमिति भावः । *शेषार्थ इति* । प्रकृतकारिकोत्तरार्द्धार्थ इत्यर्थः । वर्णेषु ध्वनिव्यवहारे सम्मतिमाह—*उक्तं हीति* । *काव्यप्रकाश इति* ।

"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः" ।

इति वृत्तिव्याख्यावसर इति शेषः । *स्फोटरूपव्यङ्ग्येति* ॥ स्फोटरूपं यद् व्यङ्ग्यं, तद्व्यञ्जकवर्णात्मकशब्दस्येत्यर्थः ॥ ७२ ॥

नन्वेतावता प्रबन्धेन पदत्वादेर्जातित्वस्य तद्वाचकत्वस्य च व्यपस्थापनमफलं,

ननु का सा जातिस्तत्राह—

सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ॥
सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः ॥ ७३ ॥

प्रतिभावं प्रतिपदार्थम् । सत्यांशो जातिः, असत्या व्यक्तयः । तत्तद्व्यक्तिविशिष्टं ब्रह्मैव(१) जातिरिति भावः । उक्तञ्च कैयटेन (२)"असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः" इति । "ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दस्वरूपतया भाति"(३) इति च ।

पुरुषार्थाऽनुपयोगित्वादित्याशङ्क्य समाधानपरतया मूलमवतारयति-*ननु का सेति* । सा वाचकत्वेनाभिमता जातिः केति योजना । *सत्यांश इति* । सत्यत्वं कालत्रयाबाध्यत्वं, तद्विपरीतमसत्यत्वम् । पर्य्यवसितार्थमाह—*तद्व्यक्तीति* । तद्व्यक्त्युपलक्षितमित्यर्थः । परमार्थब्रह्मणा व्यक्तीनां वैशिष्ट्यासम्भवात् । अत एव जगत्कर्तृत्वादीनां तदुपलक्षणत्वमामनन्तीति बोध्यम् । *जातिरिति* । तद्व्यवहारविषय इत्यर्थः । *असत्योपाधीति* । व्यक्तीनामुपाधित्वं च, वस्तुत एकस्या अपि नानाप्रतीतिजनकत्वं तदवच्छिन्नं तदुपलक्षितमित्यर्थः । *द्रव्यशब्देति* । गवादिशब्देत्यर्थः । गुणगतजातेरनङ्गीकारादथवा द्रव्यात्मको यश्शब्दस्तद्वाच्यमित्यर्थः । मीमांसकैः शब्दस्य द्रव्यत्वोपगमात् । *शब्दस्वरूपतयेति* । श्रुत्यात्मकशब्दरूपतयेत्यर्थः । "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" इति श्रुतेः ।

अयमाशयः—"तस्मादेतस्माद्वा आत्मन आकाशः सम्भूत" इत्यादितैत्तिरीयकश्रुतौ ब्रह्मणी जगदुपादानत्वश्रवणादुपादेयस्य चोपादानाभिन्नत्वस्य लोकप्रसिद्धत्वान्नामार्थयोरपि स्वाभिन्नोपादानाभिन्नत्वेन परस्पराभिन्नत्वे सुस्थे पृथक्प्रतीयमानजगतो, "नेह नानास्ति" इति श्रुत्या बाधे दृढे, बाधितार्थप्रतीतेरधिष्ठानसत्तैकनियम्यत्वेनावशिष्यमाणब्रह्मणः सद्रूपस्य साक्षाज्ज्ञातुमशक्यतयोपलक्षणीभूतरूपनामनिरूप-

---

(१) आधेयतासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्त्युपहितं ब्रह्मैकजातिरूपमिति तस्यानित्यत्वं नानुपपन्नमिति भावः ।

(२) असत्येति । अयं कैयटग्रन्थः "द्रव्यं नित्यम्" इति पस्पशाह्निकस्थभाष्यव्याख्यानरूपः।

(३) अयं च "चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो वेदराशिः" इति प्रत्याहारान्हिकभाष्यव्याख्यानरूपः ।

कथं तर्हि, 'ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यसत्त्वादनित्यत्वं "आत्मैवेदं सर्वम्" इति श्रुतिवचनात्' इति कैयटः सङ्गच्छताम्। अविद्या आविद्यको धर्मविशेषो वेति पक्षान्तरमादायेति द्रष्टव्यम् ॥ ७३ ॥

तमेव सत्यांशं स्पष्टयति—

इत्थं निष्कृष्यमाणं यच्छब्दतत्त्वं निरञ्जनम् ॥
ब्रह्मैवेत्यक्षरं प्राहुस्तस्मै पूर्णात्मने नमः ॥ ७४ ॥

अयम्भावः—"नामरूपे व्याकरवाणि" इति श्रुतिसिद्धा द्वयी

णद्वारा तज्ज्ञानाय शास्त्रस्योपयोग इति। *कथमिति*। सङ्गच्छतामित्यनेनान्वितम्। पूर्वापरविरोधादिति भावः। मिथ्याज्ञानरूपायास्तज्जन्यसंस्काररूपाया जातित्वासम्भवादाह—*आविद्यक इति*। अविद्याकल्पित इत्यर्थः। *धर्मविशेष इति*। अत्राऽवृत्तिवारणाय—*धर्मेति*। तद्व्यक्तित्वादिवारणाय—*विशेषेति*। तथाच मतभेदेनाऽर्थद्वयस्याप्याकरस्थितत्वान्न पूर्वापरविरोध इति भावः।

वस्तुतस्तु गवाद्युपाध्यवच्छिन्नसत्तात्वमेव गोत्वादिव्यवहारनियामकमद्वैतदर्शने च गवादेरवच्छेदकस्याभावान्न सत्ताया विशिष्टसत्तात्वं, तदानीं निर्द्धर्मत्वेनैवावस्थानादित्यर्थपरतयाऽपि विरोधः सुपरिहर इति बोध्यम् ॥ ७३ ॥

यद्यप्यविशेषेण वाक्यविषयेऽखण्डवाक्यतज्जातिरूपस्फोटद्वयमुक्तं, तथापि नादात्मकस्फोटकल्पे शास्त्रस्य पुरुषार्थे परम्परयोपयोगित्वमन्तिमकल्पे तु साक्षादेवेति तस्यैव मुख्यत्वमित्याशयेन मूलमवतारयति—*तमेवेति*। "अयमात्मा" "तत्सत्यम्" इत्यादिश्रुतिसिद्धं यत्सत्यं तत्र सा जातिरित्यनेनोक्तमेवेत्यर्थः। मूले, *इत्थमिति*। पूर्वोक्तप्रकारेण अध्यस्तवाचकत्वेभ्यः प्रकृत्यादिभ्यः पृथक्क्रियमाणम्। अत एव—*निरञ्जनम्*। उपाधिविनिर्मुक्तम्। अत एवाक्षरमविनाशि।

"यस्तु सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति।"

इति स्मृतेः। सोपाधिकस्यैव विनाशप्रतियोगित्वात्। शब्दतत्त्वं, शब्दपदं रूपस्याप्युपलक्षणम्। तेन, नामरूपोपादानं यत्तद् ब्रह्मैवेति विशेषणसङ्गतैवकारेण ब्रह्मतादात्म्याऽभावरूपे विशेषणाऽयोगव्यवच्छेदे शब्दतत्त्वरूपान्वयितावच्छेदकव्यापकत्वं बोध्यते। *प्राहुः*। प्रकर्षेण कथयन्ति। ब्रह्माऽभेदेन जानन्तीति यावदिति तदर्थः। तत्र शब्दोपादानत्वस्य तन्त्रान्तरे गगनादौ प्रसिद्धेः कथं ब्रह्मणस्तदुपादानत्वमित्याशङ्कायामाह—*अयम्भाव इत्यादि*। *नामरूपेति*। "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति सिद्धेत्यर्थः। *द्वयीति*। नामरूपात्मकद्वयवयवसमूह-

सृष्टिः। तत्र रूपस्येव नाम्नोऽपि तदेव तत्त्वम्। प्रक्रियांशस्त्वविद्याविजृम्भणमात्रम्।

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते।
समारम्भात्तु(१)भावानामनादि ब्रह्म शाश्वतम्॥ इति॥

रुपेत्यर्थः। *तत्रेति*। सृष्टिद्वयमध्ये। *रूपस्येवेति*। आकाशाद्यात्मकार्थस्येवेत्यर्थः। *नाम्न इति*॥ तद्वाचकशब्दस्यापीत्यर्थः। *तदेव*–ब्रह्मैव। तत्त्वमुपादानमित्यर्थः। "तस्मादेतस्माद्वा आत्मन" इत्यादिश्रुतेः। शब्दतन्मात्राकाशोपादानत्वे पर्य्यवसानाद्वयोरप्युपादानं ब्रह्मैव। अत एव तयोः परस्परमभेदसिद्धिः। स्वोपादानब्रह्माभिन्नत्वात्। न च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे विकारित्वाऽऽपत्तिः। जगदेतद्विवर्त्तते' इति वदता मूलकृतैव समाहितत्वात्। तथाच व्यावहारिकप्रातिभासिकपदार्थनिरासेन श्रुत्या ब्रह्मैव परिशेषीक्रियते इति प्रागुक्त एवाऽर्थः।

ननु नानात्वस्य सर्वथैव मिथ्यात्वे कथं स प्रत्ययो लोकानामत आह—*प्रक्रियांशस्त्विति*। प्रकृतिप्रत्ययपञ्चकोशादिव्यवहारांशस्त्वित्यर्थः। *अविद्येति*। मलिनसत्त्वाज्ञानविलास एवेत्यर्थः। तथाच ब्रह्माऽतिरिक्तत्वेनाऽसत्यानामपि तेषां पार्थक्येन प्रतीतिरधिष्ठानाऽज्ञानकृतैवेति। न यावदधिष्ठानाज्ञानं तावत् तन्निवृत्तिरिति भावः। यद्वा ननु तादृशब्रह्मज्ञाने कथं शास्त्राणामुपयोगोऽत आप—*प्रक्रियांश इति*। प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनं त्वित्त्यर्थः॥ *अविद्येति*। तथाच पञ्चकोशादिन्यायेन शास्त्राणामुपयोगो, न तु तज्ज्ञाने साक्षादुपयोग इति भावः। अविद्यैवोपवर्ण्यते इति*। वाक्यपदीयाऽनन्तरम्—

उपायाः शिक्ष्यमाणानां बालामुपलालनाः।
असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते॥

इति श्लोकः। "समारम्भात्तु भावनामित्यस्य" पूर्वार्द्धन्तु—

घटादिदर्शनाल्लोकः परिछिन्नोऽवसीयते॥ इति॥

तदर्थस्तु यथा घटादिकं दृष्ट्वा लोको विश्वप्रपञ्चः परिच्छिन्नः किञ्चिन्निष्ठकारणतानिरूपककार्य्यतावत्त्वेनानुमीयते, एवं भावानामाकाशादीनाम्। *समारम्भादिति*। सम्यगारम्भो जननं यस्मात्। भावप्रधानश्च निर्देशः। तदुत्पत्तिहेतुत्वादित्यक्षरार्थः। भावोपादानत्वादिति यावत्। तादात्म्येन वा हेतुः। *समारम्भादिति*। शाश्वतं

---

(१) भावानाम्=दृश्यमानघटादिपदार्थानाम्। समारम्भः=उत्पत्तिरित्यर्थः।

ब्रह्मैवेत्यनेन, "अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः, "तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वम्" "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतिसिद्धं स्वपरप्रकाशत्वं सूचयन् स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोट इति यौगिकस्फोटशब्दाभिधेयत्वं सूचयति। निर्विघ्नप्रचारायान्ते मङ्गलं स्तुतिनतिरूपमाह—*पूर्णात्मने इत्यादिना* ॥ ७४ ॥

नित्यमपि ब्रह्म आदिमत्सकारणमिवाऽवसीयत इत्यनुषज्ज्यते। परिणाम्युपादानत्वे तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने विकारित्वप्रसङ्गशङ्का। वस्तुतो न तत्प्रसक्तिर्विवर्त्तोपादानताया एवाङ्गीकाराद्रज्ज्वादौ प्रातिभासिकभुजङ्गस्येवेति भावः। "अनादि ब्रह्म शाश्वतम्" इति पाठस्त्वन्यतरविशेषणोपादानवैयर्थ्यापत्त्या नादरणीयः।

ननु नादेऽपि ब्रह्मव्यपदेशस्य प्रायशो दर्शनात् पुरुषार्थानुपयोगितदभेदज्ञानसम्पादनवैयर्थ्यमत आह—*ब्रह्मैवेति*। तथाच प्रकृते ब्रह्मपदस्य स्वप्रकाशरूपब्रह्मपरत्वान्नोक्तानुपपत्तिरिति भावः। "तमेव भान्तम्" इत्यस्य—

"न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः" इति पूर्वार्द्धम्। श्रुतीत्युपलक्षणम्—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्।

इत्यादिस्मृतेरपि। *स्वपरप्रकाशकत्वमिति*। तत्र परप्रकाशकत्वे मानमुक्तम्। स्वप्रकाशकत्वं च स्वभिन्नाप्रकाश्यत्वे सति प्रकाश्यत्वम् स्वात्मकनित्यज्ञानविषयत्वमिति यावत्। "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुत्या ब्रह्मणो नित्यज्ञानानन्दस्वरूपत्वप्रतिपादनात् प्रकृतश्रुतिः।

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्सि त्वं पुरुषोत्तम।

इति स्मृतिश्च स्वप्रकाशत्वे, पराप्रकाश्यत्वे "न तद्भासयते सूर्य्यः" इत्यादि स्मृतिश्च मानमधिकमन्यत्राऽनुसन्धेयम्। *सूचयतीति*। स्फोटस्वप्रकाशपदयोः पर्य्यायत्वं बोधयतीत्यर्थः। तथाच जातिस्फोटवादिमते उपाधिनिरासद्वारा शब्दब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वरूपेण पुरुषार्थोपयोगिनि ज्ञाने व्याकरणस्योपयोग इति सिद्धम्। नादस्फोटवादिमते यथोपयोगस्तथोपपादितं प्राक्। *निर्विघ्नेति*। अप्रतिबद्धस्वग्रन्थप्रचारार्थमित्यर्थः॥ *अन्ते*। ग्रन्थावसाने। *मङ्गलमिति*॥ नत्यात्मकं तदित्यथः। "मङ्गलादीनि मङ्गलान्तानि मङ्गलमध्यानि च शास्त्राणि प्रथन्ते" इति भाष्यकारोक्तश्रुतेरिति भावः। पूर्णत्वमखण्डानन्दत्वमप्रतिहतेच्छत्वं वा तेन रूपेण तन्नतिश्च स्वीयग्रन्थप्रचारेच्छाविषयसिद्धय इति बोध्यम् ॥ ७४ ॥

अशेषफलदातारमपि सर्वेश्वरं गुरुम् ॥
श्रीमद्भूषणसारेण भूषये शेषभूषणम् ॥ १ ॥
भट्टोजिदीक्षितैः श्रेष्ठैर्निर्म्मिताः कारिकाः शुभाः ॥
कौण्डभट्टेन व्याख्याताः कारिकास्ताः सुविस्तरम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणरङ्गोजिभट्टाऽऽत्मज-
कौण्डभट्टकृते वैयाकरणभूषणसारे स्फोटवादः ॥
समाप्तोऽयं ग्रन्थश्च ।

ज्ञात्वा श्रीफणिवाक्यजालमतुलं नैयायिकोक्तीरपि
मीमांसानयमाकलय्य च मया सम्यक्कृते दर्प्पणे ॥
अस्मिन् भूषणसारतां बुधजनः सोत्कण्ठमालोकतां
यन्निश्वासमलीमसो न मुकुरस्तत्त्वार्थबोधक्षमः ॥ १ ॥
आसीत् कूर्मगिरौ धरासुरवरः श्रीवल्लभः कोविदो
वेदान्तेषु विनोद(१)मञ्जरिरिति ख्याताऽस्ति यन्निर्मितिः ॥
तत्सूनुर्हरिवल्लभः समकरोत्सद्युक्तिमण्युज्ज्वलं
श्रीमद्भूषणसारदर्प्पणमिमम्मोदाय विद्यावताम् ॥ २ ॥
उत्प्रक्षितार्थो हि न मोदहेतवेऽभ्यस्तो भृशं सोऽपि बुधां तथैव ॥
इत्याकलय्योभयमत्र युक्तिप्रमाणसिद्धं समुदाहृतं मया ॥ ३ ॥
सर्वाऽप्यर्थो बुधैः स्पृष्टो यद्यपीह तथापि मे ।
सत्सन्दर्भांशविततता ममता केन वार्य्यते ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्कूर्माचलाभिजनोत्प्रभातीयोपनामक(२)श्रीवल्लभाऽऽत्मजहरि-
वल्लभविरचिते भूषणसारदर्प्पणे स्फोटवादः समाप्तः ॥

---

(१) विनोदभृत्तरिरिति पाठः ।
(२) 'भिजनोत्पन्नाजीवोपनामक' इति पाठः क्वचित् ।

* श्रीः *

भूषणसारांशसङ्कलने

धात्वर्थनिर्णयः ।

अथ धात्वर्थो विचार्यते। तत्र धातोरर्थद्वये पृथक् शक्तिरत एव फलव्यापारयोरिति द्विवचनान्तनिर्देश उपपद्यते । प्राचीनतार्किकाभिमत इव नैका शक्तिः, तथा स्वीकारे फलस्य पदार्थैकदेशतया द्वितीयान्तादिपदार्थान्तरान्वयो न स्यात्। फलव्यापारयोः साध्यसाधनभावेनान्वयः । संसर्गस्यापदार्थत्वेऽपि दोषाभावात् ।

फलव्यापारयोर्वाचको धातुस्तत्रापि फलं विशेषणं व्यापारो विशेष्यः । तिङर्थस्त्वाश्रयः । तत्र फलत्वं च तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धातुजन्योपस्थितिविषयत्वम् । गम्याद्यर्थव्यापारजन्यविभागादावतिप्रसङ्गवारणाय विशेष्यम् । तदर्थव्यापारेऽतिप्रसक्तिनिरासाय च सत्यन्तमिति । अथवा । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्त्वमिति ।

व्यापारत्वं च पदान्तरसमभिव्याहाराप्रयोज्यसाध्यत्वप्रकारकाभिधानविषयत्वम् । घटं करोतीत्यादौ कृञ्समभिव्याहारे घटादीनामपि साध्यत्वेन प्रतीतेरतिप्रसङ्गभङ्गाय पदान्तरसमभिव्याहाराप्रयोज्येति प्रतीतिविशेषणम् ।। ।तदसमभिव्याहारे तेषां साध्यत्वेनाप्रतीतेः । अधिश्रयणाद्यधःश्रयणपर्यन्तक्रियाकलापस्य पदान्तरसमभिव्याहारमन्तरेणापि साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वादुक्तव्यापारत्वमविकलमिति तदवच्छिन्ने पच्यादिधातुवाच्यता नानुपपन्नेति लक्षणसङ्गतिः । उक्तं च वाक्यपदीयेऽपि ।

यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।
आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते ॥

अस्यायमर्थः—यावत् इत्यस्यैव व्याख्यानं सिद्धमसिद्धम्वेति । सर्वमित्यर्थः । साध्यत्वेन साध्यत्वप्रकारेणाभिधीयमानवस्तु क्रियेत्यर्थः । कुत इत्याकाङ्क्षायां हेतुप्रदर्शनमाश्रितक्रमरूपत्वादिति। आश्रितं क्रमरूपं यस्यास्तत्वात्पूर्वापरीभूतावयवकत्वादित्यर्थः । यत्र न क्रमिकावयवको व्यापारस्तत्र रूढिरेवादरणीया। अत एव भूसत्तायामित्यादीनां धातुत्वसिद्धिः। साध्येन प्रतीतौ प्रमाणं च पचतिकरोतीत्यादिषु क्रियान्तराकाङ्क्षाया अदर्शनम्, पाकः कृतिरित्यादिषु घञादिघटितेषु क्रियान्तराकाङ्क्षादर्शन-

मेव । साध्यत्वम्-क्रियान्तराङ्कोत्थितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया सिद्धजातिविशेषरूपत्वम् । सिद्धत्वञ्च यद्धर्मवत्ताज्ञानात् क्रियान्तराकाङ्क्षोदयस्तादृशज्ञाने प्रकारतयावच्छेदकं यत्तत्वम् । साध्यत्वस्यासत्वभूतत्वमपरपर्यायः । अत एव वाक्यपदीये—

असत्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते । इत्युक्तम् ।

साध्यत्वेन प्रतीयमानस्य व्यापारस्य फूत्कारादित्तत्तद्रूपेण वाच्यत्वेऽपि न नानार्थतापत्तिः । (नानार्थत्वञ्च-अननुगतनानाधर्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्मवत्वम्) । तदादिन्यायेन दोषवारणात् । तदादिन्यायस्वरूपं च, तदादिभ्यश्चैत्रत्वादितत्तद्रूपेण बोधः सर्वानुभवसिद्धः । स च चैत्रत्वाद्यनुगमकधर्मं विनानुपपन्न इति बुद्धिविशेषविषयत्वरूपं तदनुगमकधर्ममङ्गीकृत्य तदवच्छिन्ने चैत्रादौ शक्तिः स्वीक्रियते, तथा प्रकृतेऽपि विषयतासम्बन्धेन फूत्कारादिविषयकबुद्धेः शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वं स्वीकृत्यानुगमसम्भवात् । आख्यातप्रतिपाद्यक्रियैकत्वव्यवहारः सङ्कलनरूपबुद्धिविशेषात्मकावच्छेदकैक्यस्वीकारेण निर्वहति । तथाच अवयवाश्रयेण पौर्वापर्येऽपि समुदायाश्रयमेकत्वमादाय व्यवहारसिद्धिः । उक्तं च वाक्यपदीये 'गुणभूतैरवयवैः' इत्यादि ।

अनन्यलभ्यत्वेन तिङश्चाश्रये कर्तृकर्मरूपे शक्तिः, न तु फलाश्रये व्यापाराश्रये वा, फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वात् । अत्र शक्यतावच्छेदकं च कर्तृत्वादि शक्तिविशेषरूपमखण्डोपाधिभूतमाश्रयत्वं स्वीक्रियते । तेन आश्रयत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे तस्य निरूपकादिभेदाद्भिन्नत्वेनानन्त्याच्छक्त्यानन्त्यापत्तिरितिनिरस्तम् । कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे प्रमाणं, बोधकतारूपतिबादिनिष्ठशक्ति तिबादिस्थानित्वेन लाघवेन प्रक्रियानिर्वाहार्थं कल्पिते लडादौ प्रकल्प्य लकाराः कर्तरि कर्मणि भवन्तीत्यर्थबोधकं "कर्तरि कृद्" इतिसूत्रीयानुवृत्तकर्तृपदविशिष्टं "लः कर्मणि चाकर्मकेभ्यः" इति सूत्रमेव । ननु कर्तृकर्मणोस्तिङः शक्तिस्वीकारापेक्षया लाघवानुरोधात् लः कर्मणीतिसूत्रीयकर्तृकर्मपदं कर्तृत्वकर्मत्वपरं स्वीकर्तव्यं, धर्मिपरत्वे गुरुभूतधर्मधर्मिणोरुभयत्र शक्तिः कल्प्या, तथानन्तानां कृतीनां फलानां च शक्यतावच्छेदकत्वमुपेयं, तथाचातिगौरवम् । कृतेः शक्यत्वे तु कृतित्वस्य जातिरूपस्य शक्यतावच्छेदकतया लाघवमिति । तथाच कर्तृत्वं नाम कृतिः, कर्मत्वं नाम फलमिति चेन्न । फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वेन पुनस्तत्र शक्तिकल्पने ऽनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायविरोधापत्तिः ।

अत्र मीमांसकाः । विक्लित्यादि फलमेव धात्वर्थः, न व्यापारः, बहुनां धातूनां तत्र शक्तिकल्पनापेक्षयाऽल्पानां प्रत्ययानां तत्कल्पने लाघवात् । अपिच पचतीत्यत्राख्यातस्य भावनार्थककृधातुना विवरणाच्च व्यापारे तिङ्स्थानिभूतलकाराणां शक्तिः । यद्यपि पच तीत्यत्र पाकानुकूलव्यापारवतः कर्तुरपि विवरणविषयत्वमस्ति तथापि, पचतीत्यत्र कर्तुर्विवरणं पचतीत्यस्य पाकङ्करोतीत्यशब्दार्थकर्मत्वविवरणवत् तात्प-

र्यार्थविवरणं न तदर्थनिर्णायकम् । अपि च लक्षणया कर्तुरुक्तत्वान्न तत्र तिङां शक्तिरिति कथयन्ति ।

तन्न शोभनम् । तथाहि, यच्चोक्तं विक्लित्यादिफलमेव धात्वर्थ इत्यादि, तत्र अल्पानां प्रत्ययानां व्यापारवाचित्वं मास्तु फलवाचित्वमस्तु, इति वैपरीत्यं कुतो न, पचतीत्यत्र भावनार्थककृधातुना विवरणवत् पचति पाकङ्करोतीति कर्तृविवरणस्यापि सम्भवात् । कर्तुर्विवरणं तात्पर्यार्थविवरणमिति कथनं भावनायामपि तुल्यम्, तत्रापि भावनाया विवरणं तात्पर्यार्थविवरणमिति वक्तुं शक्यत्वात् । अपि च । मीमांसकानां कृत्प्रत्ययानां कर्तृकर्मादिवाचकत्वं न सम्भवेत्, तत्रापि "कर्तरि कृत्" इत्यस्य सम्बन्धेन कर्तृत्वं कृतिरितिवक्तुं शक्यत्वात् । अपि च कृतामिव तिङामपि कर्तृवाचकत्वं तैः स्वीकार्यमिति विपरीताऽऽपत्तिः ।

न च तिङां भावनाऽवाच्यत्वे तस्याः प्राधान्यं न स्यादिति वाच्यम् । पदस्य जातिवाचकत्वेऽप्यानयनान्वयानुरोधेनाक्षिप्ताया व्यक्तेर्यथा प्राधान्यं स्वीक्रियते, तथा तिङां कर्त्रादिवाचकत्वेऽप्याक्षिप्ताया भावनायाः प्राधान्यस्योपपत्तेः । अपिचाभेदान्वयबोधे समानविभक्तित्वस्य 'सोमेन यजेत' इत्यादौ व्यभिचारेण पचति देवदत्त इत्यत्र समानविभक्तित्वाभावेऽप्यभेदान्वयदर्शनात् कर्तुर्वाचकत्वमावश्यकम् ।

नच कर्तुः सामानाधिकरण्यदर्शनात् कर्तृवाचकत्वमिति यदुच्यते, तत्र लक्षणया कर्तुरुक्तत्वात् सामानाधिकरण्यं सम्भवेदिति वाच्यम् । पिङ्गाक्ष्यादियौगिकानां, वैश्वदेवीत्यादितद्धितानां द्रव्यवाचित्वानापत्तेः "सास्य देवता" "अनेकमन्यपदार्थे" पिङ्गे अक्षिणी यस्या इति विग्रहदर्शनेन प्रधानषष्ठ्यर्थस्यैव लाभात् । एवं च "अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति" इत्यत्र द्रव्यानुक्तेः क्रयणभावनाप्रतिपादकवाक्यघटकपिङ्गाक्ष्यादिपदोपात्तद्रव्य एवान्वयप्रतिपादकारुणाधिकरणोच्छेदापत्तिः । पिङ्गाक्षी गौः वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रानुभवसिद्धसामानाधिकरण्यस्याक्षेपादिनाऽप्युपपत्तरिति दिक् ।

लः कर्मणीत्यादिना लकाराणां शक्तिबोधनेऽपि बोधकतारूपशक्तिस्तिङ्क्ष्वेवात उक्तं-आश्रये तु तिङः स्मृताः इति । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे फलनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयो व्यापारः । तिङर्थस्तु कर्तृकर्मसङ्ख्याकालाः । तत्राधाराधेयभावसम्बन्धेन कर्तृकर्मणी फलव्यापारयोर्विशेषणे-प्रकारावित्यर्थः । सङ्ख्या तु कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तरि विशेषणम् । कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्मणि विशेषणम्। समानप्रत्ययोपात्तत्वात् । समानप्रत्ययोपात्तत्वं च एकप्रत्ययजन्योपस्थितिविषयत्वम् । आख्यातोपस्थितसङ्ख्याप्रकारकर्तृभूतार्थविशेष्यकबुद्धित्वम्, आख्यातोपस्थितसङ्ख्याप्रकारककर्मभूतार्थविशेष्यकबुद्धित्वं च कार्यतावच्छेदकम्, आख्यातजन्यकर्तृपस्थितित्वं, आख्यातजन्यकर्मोपस्थितित्त्वं कारणावच्छेदकं, कारणतावच्छेदकं समवायः, कार्यकारणयोरवच्छेदकः सम्बन्धः ।

तथाचाख्यातार्थसङ्ख्याप्रकारकबोधं, प्रति आख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिहेतुरितिकार्यकारणभावः फलितः । घट इत्यादावेकत्वादिसङ्ख्याप्रकारकबोधे व्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदककोटौ आख्यातार्थेति सङ्ख्याविशेषणम् । तदर्थकालप्रकारकबोधे तन्निरासाय सङ्ख्येतिपदम् ।

नैयायिकमते तु कृतेराख्यातार्थतया तत्र सङ्ख्याया अन्वयस्यानुचितत्वेन तदर्थसङ्ख्यायाः प्रथमान्तार्थ एवान्वयादाख्यातार्थसङ्ख्याप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिहेतुरिति कार्यकारणभावो वाच्यः । तस्य चन्द्र इव मुखं दृश्यते इत्यादौ चन्द्राद्यर्थस्याख्यातार्थान्वयवारणाय प्रथमान्तार्थेतरविशेषणतानापन्नार्थविषयकोपस्थितिः कारणमितिनिवेशे चन्द्रादीनां प्रथमान्तार्थत्वेऽपि इवार्थसादृश्यादिविशेषणेनाव्यभिचारेऽपि, इतरविशेषणत्वनिवेश एव वैयाकरणमतापेक्षया गौरवम् । एवं च कार्यकारणभावे, दर्शितलाघवमपि कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे मानमिति दिक् ।

कालस्तु व्यापारे विशेषणम् । "वर्तमाने लट्" इत्यादिषु "धातोः" इत्यधिकृतस्य पदस्यानुवृत्तौ सत्यामनुवृत्तं धातुपदं फलव्यापारयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये व्यापारं वदत्यतो व्यापारे एव कालान्वयः । कर्माख्याते च फलस्य प्राधान्यात्तत्रैवान्वयः । सङ्ख्याया यथा कर्तृकर्मणोरन्वयो, न तथा कालस्य व्यापारस्यातीतत्वेऽपि कर्त्तुः सत्वेन पचतीति प्रयोगस्यापत्तेः । तथा व्यापारस्यातीतत्वेनेष्टस्य 'अपाक्षीत्' इति प्रयोगस्यानापत्तेः । पाकस्यानारम्भदशायां कर्तुर्विद्यमानत्वेन पचतीतीष्टप्रयोगस्यानापत्तेः । फलेऽन्वयस्त्वशक्य एव । यदा फलमनुत्पन्नं व्यापारस्त्वस्त्येव तदा पचतीतीष्टस्य प्रयोगस्यानापत्तेः । फलस्य वर्तमानत्वाभावात् तदा तु पक्ष्यतीतिप्रयोगापत्तिः स्यात् । एवं च यथोक्तमेव रमणीयम् । आमवातजडीकृतदेहस्योत्थानानुकूलयत्नसत्वे लोकप्रतीत्योत्तिष्ठतीतिप्रयोगस्य इष्टत्वाद् भवेदेव स इति ।

अत्र यद्यपि 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यम्' इति न्यायेन धात्वर्थव्यापारस्य तिङ्र्थे विशेषणत्वं वक्तुं शक्यम् । पक्तेत्यादौ प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वमेव दृष्टमिति शङ्कोत्पद्यते तथापि "भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानि" इति-निरुक्तप्रामाण्याच्च भावनाप्राधान्यमेव स्वीक्रियते । अत्रेयं वाक्ययोजना । आख्यातं भावप्रधानमेव । भावप्रधानमिति बहुव्रीहिः । अत्राख्यातं तिङन्तम् । "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" इति सूत्रे आख्यातपदेन तिङन्तग्रहणस्यैव दृष्टत्वात् । एतेन भावप्रधानमित्यत्र षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणात् प्रत्ययार्थप्राधान्यबोधकमेव निरुक्तमित्यपास्तम् । एवं च तिङर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितधात्वर्थनिष्ठविशेष्यताकबोधजनकमित्यर्थः ।

अपि चाख्यातार्थप्राधान्य आख्यातवाच्यकर्तुर्देवदत्तादिकर्तृभिः सहाभेदान्वये प्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्तौ "पश्य मृगो धावती"त्यादौ भाष्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात् ।

पचति भवतीत्यत्र "पच्यादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति" इति भाष्यप्रामाण्येन क्रिययोः क्रियाकारकभावेनान्वयाङ्गीकारस्येष्टत्वेन पश्य मृग इत्यत्रापीष्टस्य तथाबोधस्याभावप्रसङ्गात्।

अत्र शाब्दिकमते मृगकर्तृकं धावनं दृशिक्रियायाः कर्म, प्रधानं दृशिक्रियैव। तथा च मृगकर्तृकधावनकर्मकं प्रेरणाविषयीभूतं त्वत्कर्तृकं दर्शनमिति बोधः। तत्र मृगो धावतीत्यत्र विशेष्यभूतधावनरूपार्थवाचकस्य धावतीत्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावान्न द्वितीया। कर्मत्वं तु संसर्गमर्यादया भासते। तार्किकमते तु प्रथमान्तमुख्यविशेष्यताकबोधोऽङ्गीक्रियते, तदान्यदेशसंयोगानुकूलधावनानुकूलकृतिमन्मृगकर्मकं प्रेरणाविषयीभूतं यद्दर्शनं तदनुकूलकृतिमांस्त्वमिति बोधस्य स्वीकारेण, तत्र विशेष्यभूतार्थवाचकमृगशब्दस्य प्रातिपदिकत्वात् दृशिक्रियाकर्मत्वाच्च द्वितीयापत्तौ पश्य मृगं धावतीत्यापत्तेः। अथाप्रथमासामानाधिकरण्येन शतृप्रत्ययस्य प्रसङ्गे तु, पश्य मृगो धावतीति प्रयोगस्यैवासम्भवापत्तेः। अत्र मृगो धावति तं पश्य इति तत्पदाध्याहारे तु वाक्यभेदप्रसङ्गः, उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयान्वयस्य प्रतिपिपादयिषितस्याभावप्रसङ्गात् भाष्यसिद्धैकवाक्यताभावप्रसङ्गाच्च।

एवं च विशेष्यतासम्बन्धेन भावनाप्रकारकशाब्दबोधं, प्रति तत्तत्प्रथमान्तार्थनिष्ठविशेष्यतासम्बन्धेन तत्तत्प्रथमान्तपदजन्यभावनोपस्थितेः कारणमित्यादिनैयायिकोक्तकार्यकारणभावं परित्यज्य, आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्यकारणभावो द्रष्टव्यः। फले व्यभिचारनिरासाय उपस्थितिविशेष्यताया भावनात्वावच्छिन्नेति विशेषणदानम्। तिङर्थकर्मप्रकारकबोधे व्यभिचारवारणाय कर्तृप्रकारकत्वनिवेशः। एवं च भावनाप्रकारकबोधं प्रति धातुजन्यभावनानिष्ठविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितिरपि कारणम्। पचतिभवतीत्याद्यनुरोधादिति दिक्।

एवंचाख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधं प्रति धात्वर्थभावनोपस्थितेः, तथाख्यातार्थकर्मप्रकारकबोधं प्रति तादृशफलोपस्थितेर्हेतुत्वे च सिद्धे देवदत्तः पचतीत्यत्रैकाश्रयिका वर्तमानकालिक्याख्यातार्थकर्त्रभिन्नदेवदत्तकर्तृका भावनेति बोधः। तथा पच्यते इत्यत्रैकाश्रयिका या विक्लित्तिस्तनुकूला भावनेति बोधः। तथा घटो नश्यतीत्यत्र घटाभिन्नाश्रयको नाशानुकूलः स्वप्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानरूपो व्यापार इति दिक्।

पचतीत्यादिषु तिङः कर्तृकर्मवाचकत्व उभयबोधापत्तिवारणार्थं तत्तदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यग्रहजनकं सकर्मकधातुसमभिव्याहृतभावसाधारणविधिविधेयचिण्यगादि कर्मद्योतकमिति स्वीकार्यम्। तद्राहित्यं च कर्तृद्योतकमिति। भावसाधारणेति विशेषणदानात् "दीपजन"इति विहितव्यावृत्तिः। सकर्मकधात्विति

समभिव्याहृतान्तोपादानं तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादौ कर्मवदित्यनेन भावकर्मणोरितिशास्त्रमतिदिश्यत इति पक्षेऽतिप्रसङ्गवारणायेति बोध्यमिति दिक्।

प्राचीननैयायिकमीमांसकादयो यत्नभिन्नो व्यापारो न धातुवाच्यो नापि तिङ्वाच्योऽपि तु फलमात्रं धात्वर्थः कृतिः प्रत्ययार्थ इति। अपिच पचतीत्यत्र अधःसन्तापनत्वफूत्कारत्वचुल्युपरिधारणत्वयत्नत्वादिकानां सर्वेषां बोधोत्पत्त्या सर्वेषां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्या कृतेर्वाच्यत्वे कृतित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवम्। अपिच पचति पाकं करोति, यजति यागं करोतीति यत्नार्थककरोतिना विवरणाद् विव्रियमाणस्य विवरणार्थकसमानार्थत्वदर्शनाद्यत्न एवाख्यातार्थ इत्याहुः।

तन्न युक्तम्। पचति पाकमुत्पादयति, पाकानुकूला भावना, तादृश्युत्पादना इत्यादि विवरणाद् विव्रियमाणस्यापि व्यापारभावनोत्पादनाक्रियादिवाचकत्वमावश्यकम्। यच्च शक्यतावच्छेदकगौरवापत्या कृतित्वस्य वाच्यातावच्छेदकत्वे लाघवमित्यादि। तन्न योग्यम्। रथो गच्छतीत्यादौ यत्नस्य बाधात् व्यापारादिप्रतीतेर्व्यापारवाचकत्वं भवन्मतेऽप्यावश्यकम्। तत्र लक्षणास्वीकारेण निर्वाहेऽस्माभिरपि शक्यतावच्छेदकस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्ववत् गुरुणि स्वीकारे दोषाभावात्। यच्च यत्नार्थककरोतिना विवरणदर्शनात् यत्नार्थकत्वमिति कथनं, तन्न सम्भवति। रथो गच्छति नाम रथो गमनं करोतीति करोतिना विवरणस्यात्रापि यत्नार्थबाधितस्थले दृष्टत्वात्। अत्रच यत्नार्थकत्वं भवता वक्तुमशक्यत्वात् कृञो यत्नार्थकत्वकथनमशक्यं, किन्तु तस्यापि व्यापारवाचकत्वमेवास्तु।

अपि च भावनाया अवाच्यत्वे घटं भावयतीतिवत् घटो भवतीत्यत्रापि द्वितीयापत्तिः स्यात् व्यापाररहितोत्पत्तिरूपफलस्योभयत्र सत्वात्। नच परया कर्तृसंज्ञया बाधान्न दोष इति वाच्यम्। चेतनाचेतनसाधारणानुगतकर्तृत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। घटस्याचेतनत्वेन कृत्याश्रयत्वस्य, कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य कर्तृत्वस्य तत्राभावात्। धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य कारकमात्रातिव्यापकत्वेन सर्वत्र सत्वेन दोषावारणात्। अपिच भावनाया अवाच्यत्वे केवलधातोः फलवाचकत्वे सकर्मकत्वाकर्मत्वविभागोच्छेदापत्तिः। भावनाया अवाच्यत्वे स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वमित्याद्यस्माकं मत इव लक्षणं वक्तुमशक्यम्। नच सकर्मकत्वेनाभिमता यावन्तो धातवस्तद्वृत्त्यन्यतमत्वमेव सकर्मकत्वमिति वाच्यम्। एकस्यैवार्थभेदेन सकर्मकत्वाकर्मत्वदर्शनेनान्यतमत्वमसंभवि। अपिच कृञादिधातूनामकर्मकतापत्तिः स्यात्। तथाहि–धातूनां केवलफलवाचकत्वे करोतीत्यादौ यत्नप्रतीतेस्तन्मात्रं वाच्यं स्वीकार्यं, तथाच यतीप्रयत्ने इतिवत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्मकतापत्तिः स्यात्। यदि फलवाचकत्वमेवंसकर्मकत्वं तदा सर्वेषां सकर्मकतापत्तिः स्यादिति।

अत्र केषां चिन्नैयायिकैकदेशिनां यन्मतं धातूनां व्यापारवाचकत्वं नतु फलवाच-

कत्वं जानातिकरोत्यादेः केवलज्ञानयत्नादिक्रियामात्रवाचकत्वमित्यादि । तदपि न योग्यम् । फलांशस्यावाच्यत्वे केवलव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वे स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूपसकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः स्यात् । कृत्रादौ सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्त इत्यादि कथनमप्यसङ्गतम् , कर्मणि लकारोच्छेदापत्तेः । किन्तूत्पत्तिसहितं यत्नादि कृत्रादिवाच्यमावश्यकम् । अत एव पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादिस्थलेषु "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" इति सूत्रेण यगादयोऽप्युपपद्यन्ते । अन्यथा यथा दृश्यते घटः स्वयमेवेति प्रयोगो न भवति दर्शनस्य घटावृत्तित्वात् , तथा यत्नस्यापि घटावृत्तित्वेनेष्टस्य प्रयोगस्यानापत्तेः । उक्तञ्च "क्रितूत्पादनमेवातः कर्मवत्" इत्यादि ।

ननु जानात्यादेः सकर्मकत्वेनावच्छेदकतासम्बन्धेन विषयनिष्ठावरणभङ्गादिरूपफलवाचित्वमावश्यकम् । तथाच ज्ञायते घटः स्वयमेवेति प्रयोगापत्तिरिति चेन्न, निर्वर्त्यविकार्यरूपकर्मणि कर्मवद्भावाङ्गीकारेऽपि क्रियाकृतविशेषानुपलभ्यमानत्वरूपप्राप्ये कर्मणि कर्मवद्भावानङ्गीकृतत्वात् । अयमभिप्रायः । ग्रामो गम्यते घटो दृश्यते स्वयमेवेत्यादिस्थलेषु घटः क्रियते स्वयमेवेत्यादिस्थलवत् घटादिकर्ममात्रदर्शनेन न केनचिद् ज्ञातुं शक्यमयं घटः केनचिद्दृष्ट इति । निर्वर्त्यकर्मादौ तु कर्मदर्शनमात्रेण वक्तुं शक्यम् , तस्मात्तत्र यगादिर्भवति न प्राप्ये कर्मणीति । सम्यगुच्यते—निर्वर्त्ये च विकार्ये चेत्यादि ।

अपि च धातूनां फलावाचकत्वे एकजातीयक्रियावाचकत्वाविशेषात् त्यजिगम्योस्तच्छक्यतावच्छेदकावच्छिन्नशक्तत्वरूपपर्यायतापत्तिवारणार्थं फलस्य तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्त्यविषयत्वे सति शक्तिविषयत्वरूपोपलक्षणत्वस्वीकारेऽप्येकक्रियाया एव पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगजनकत्वादुक्तदोषवारणार्थं सकर्मकाणां फलवाचकत्वं भू सत्तायामित्याद्युक्तत्वादकर्मक इवावश्यकम् । इदमाकूतम्–पचतीत्यादित एव फलबोधे विवादः । तत्र फलबोधो द्वितीयादितो नतु धातोरिति पराभ्युपेतत्वेन, स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपाकर्मकत्वस्य धातोः फलवाचित्वं विनाऽनुपपन्नत्वात् , गणेषु फलस्यैव निर्देशेन सकर्मकधातूनामकर्मकभूधातोरिव फलवाचकत्वमावश्यमिति । अत एव द्व्यर्थः पचिरिति भाष्यं सङ्गच्छते इति दिक् ।

अत्र मीमांसकाः–पचत्यादिषु फलव्यापारयोर्वाच्यत्वेऽपि व्यापारवाचकत्वं कस्येति विचार आख्यातस्यैव व्यापारवाचित्वं भावनाविशेष्यकशाब्दबोधाङ्गीकारेण स्वीकार्यं प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमितिन्यायेनाख्यावाच्यैव भावना । एवं च "शब्दवत्तूपलभ्यते तदागमे हि तद् दृश्यते तस्य ज्ञानं यथान्येषाम्" इति जैमिनिप्रोक्तः, शब्दवत्–शब्दबोध्यं यथा भवति तथोपलभ्यते, एकत्वं हि यतस्तदागमे–एकवचनश्रवणे दृश्यतेऽतस्तस्याङ्गत्वज्ञानं यथान्येषां पशुत्वलोमत्वादित्यादीनामित्यर्थकः, विशिष्टस्य श्रुत्याङ्गत्वबोधनेन पशुवाचित्ववत् शब्दबोध्यस्यास्य विशेषणस्याङ्गत्वो-

पपत्तिरितिभावार्थकः, तदागमे हि दृश्यते इतिन्यायोऽप्यनुकूलः । यतः पचतीत्यादावाख्यातश्रवणे सति व्यापारबोधात्तस्य तदर्थत्वमेवाङ्गीकरणादिति । एवंच सकर्मकत्वं–स्वयुक्ताख्यातार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वम् । कर्तृत्वं चाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वमित्याद्याहुः ।

तन्न समीचीनम् । पचतीत्यत्र पाकं करोतीतिविवरणं व्यापारस्य धातोर्वाच्यत्वेऽप्युपपद्यते । नतु तत् तिङां विवरणम् । पक्ववान् इत्यादावन्वयासम्भवात् । तथाहि "प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत" इति न्यायस्वीकारेण प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति तदुत्तरप्रत्ययजन्योपस्थितिविशेष्यतासम्बन्धेन कारणमितिकार्यकारणभावः फलितः । तथाच पक्ववान् इत्यत्र पाकः कर्मकारकम्, क्तवतुप्रत्ययार्थः कर्तृकारकमिति स्वीकारे अरुणयेति पदोपात्तस्यारुण्यस्य प्रथमं करणत्वेनेतरक्रियायामन्वयो नामार्थान्वयस्तु पार्श्विक इत्यर्थकारुणाधिकरणोक्तरीत्या तयोः परस्परमनन्वयापत्तेः ।

नच सम्बन्धमात्रमुक्तञ्च श्रुत्या धात्वर्थभावयोरिति रीत्या सम्बन्धसामान्येन कारकाणामन्वयः शङ्क्यः । योग्यताविरहात् । अत्र तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्वरूपयोग्यता न स्वीक्रियते किन्तु तत्पदार्थेऽन्वययोग्यतत्पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव क्रियान्वयित्वमेव हि कारकान्वयितावच्छेदकम् । एवं च प्रकृतेऽनन्वयेन न तिङा व्याख्यानं पचति पाकं करोतीति ।

अपि च व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावे ग्रामो गमनवानिति प्रयोगापत्तिः । संयोगाश्रयत्वात् । फलानुत्पत्तौ पाको भवतीति न स्यात् पाकपदार्थस्य विक्लित्तेरवर्तमानत्वादिति ।

न च भावविहितघञादेरनुकूलव्यापारवाचित्वे नानुपपत्तिः । भावविहितल्युड्घञाद्यर्थव्यापारस्य ग्रामादौ बाधादितिवाच्यम् । कर्त्राख्यातवत् कर्तरि कृत् इत्यत एव तद्विधानलाभे भावे विधायकानुशासनवैयर्थ्यापत्त्यानुशासनविरोधः स्पष्ट इति ।

प्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायस्य यः प्रधानं स प्रत्ययार्थ एव । यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमेवेति नार्थः । अजाछागीत्यादौ प्रत्ययार्थस्त्रीत्वस्यैव प्राधान्यापत्तेश्छाग्यादेरनापत्तेश्च । एवं च प्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायः कृत्तद्धितमात्रविषयो न तु यावत्प्रत्ययविषयः । उत्सर्गभूतस्यास्य न्यायस्य भावप्रधानमाख्यातमितिविशेषन्यायो बाधकः । बोधस्य व्युत्पत्त्यनुसारित्वात् नैयायिकानां प्रथमान्तविशेष्यक एव बोधः । लक्षणायामालङ्कारिकाणां शक्यतावच्छेदकप्रकारक एव बोध इत्यादि संगच्छते ।

अत एव "प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्" इत्याह पाणिनिः । न कार्यमिति शेषः । अर्थस्य = अर्थावबोधस्य । अन्यप्रमाणत्वात्–व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति भावः । तदागमन्यायो विवरणञ्च न सार्वत्रिकम् । 'किं कृतम्' अस्योत्तररूपवि-

वरणं पक्वमिति, तथाप्रतीतिरपि, अत्रापि भावना वाच्या स्यात्। न च सा भवतेष्टेति दिक्। उक्तं च "तस्मात्करोतिर्धातोः स्याद्" इति।

अपि च कार्यं पचनीयं ज्योतिष्टोमयाजीत्यादिषु ण्यदानीयणिनिप्रत्ययाः क्रियायोगमन्तरेणासन्तो धातोः क्रियावाचकतां बोधयन्ति। अत्र 'गम्यमानक्रियामादाय कारकयोगः' इतिभाट्टसिद्धान्तेन। कथंचिदुपपत्तावपि तिङन्तेऽपि भावनाया इष्टस्य वाच्यत्वस्यासिद्धेः। ननु कृतिपाचकेत्यादिषु लिङ्गसङ्ख्यान्वयानुरोधात् कर्तृवाच्यत्वमावश्यकम्। कर्त्राच भावनाक्षेपात् न पाचकादिषु भावनावाच्यतापत्तिरिति चेन्न, आख्यातेऽपि सङ्ख्यान्वयोपपत्तये कर्तृवाच्यत्वमावश्यकम्। पक्ववान् इत्यादावपि कारकाणामन्वयानुरोधात् भावनाया वाच्यत्वस्यावश्यकत्वाच्च। एवं नखभिन्नः, हरित्रातः, इत्यादिषु समासो न स्यात् विशिष्टार्थोपस्थित्यजनकत्वेनासामर्थ्यात्। अध्याहृतक्रियामादाय सामर्थ्यवर्णनं त्वनुचितम्। गुडधाना इत्यादिष्वगत्या सूत्रवैयर्थ्यभिया तथाङ्गीकारेऽपि सर्वत्राङ्गीकरणे प्रमाणाभावात्। एकक्रियान्वयित्वरूपसामर्थ्यमङ्गीकृत्योपपत्तौ असूर्यंपश्या राजदारा इतिवत् कृतः सर्वोमृत्तिकया कृतसर्वमृत्तिक इत्यस्याप्यापत्तेः। असूर्यं पश्येत्यत्र "असूर्यललाटयोः" इत्यादिसमासविधायकात्तथास्वीक्रियते, कृतसर्वमृत्तिक इति न स्वीक्रियते विधायकाभावादित्यपि वक्तुमशक्यं "सह सुपा" इति विधायकस्य विद्यमानत्वात्। अपि च भावनायास्तिङर्थत्वे भावयति घटमितिवद् भवति घटामत्यपि स्यात्। धात्वर्थफलाश्रयत्वसत्वात्। नचाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वात्तत्संज्ञया कर्मसंज्ञाया बाध इति वाच्यम्। तादृशव्यापारविशिष्टस्य कतृत्वे पाचयति देवदत्तो विष्णुमित्रेणेत्यत्र विष्णुमित्रप्रातिपदिकात्तृतीयानापत्तेः। विष्णुमित्रस्याख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वाभावेन कर्तृत्वाभावादिति दिक्।

अपि च आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य केवलान्वयितयाऽव्यावर्तकत्वेनाख्यातं तद्वाक्यत्वेनावश्यं विशेषणीयम्, तथाच चैत्रः पक्तेत्याद्याख्यातशून्यवाक्ये कृदर्थकर्तर्यव्याप्तिर्दुर्वारेतिदिक्। सूत्रकारेणापि "भूवादयो धातवः" इत्यत्र भूवेत्यूभयग्रहणेन परस्परसादृश्येन क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितत्वं धातुत्वं बोधितमिति। उक्तञ्च किं कार्यं पचनीयं चेत्यादि।

अत्र क्रियावाचित्वमात्रं धातुत्वं न, वर्जनरूपक्रियावाचके हिरुग्नानेत्यादावतिव्याप्तिः। तथा गणपठित्वं धातुत्वमित्युक्तौ तु सर्वनामादीनामपि धातुत्वं स्यात्। इष्टापत्तौ तु याः पश्यसीत्यादौ "आतो धातोः" इति लोपापत्तिः। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया वारणेऽपि अव्ययगणपठिते 'वा' इत्यादावतिव्याप्तेः। अर्थनिर्देशो न नियामकः "अर्थानादेशात्" इति भाष्येण तस्याधुनिकत्वसूचनादिति। उक्तञ्च 'सर्वनामाव्ययादीनाम्' इति।

अथ क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वं धातुत्वं, क्रिया च धात्वर्थ एव न व्यापार इति वक्तुमशक्यम्। स्वज्ञप्त्यधीनज्ञप्त्यपेक्षत्वरूपान्योन्याश्रयदोषात्। तथाहि क्रिया-

त्वं धात्वथमेव । एवञ्च धातुत्वग्रहे तदर्थत्वरूपक्रियात्वग्रहः।। क्रियात्वग्रहे च तद-वच्छिन्नवाचकत्वघटितधातुत्वग्रह इति ।

अथ सत्तादीन् फलांशानन्यतमत्वेन स्वीकृत्य तद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वरूपल-क्षण उच्यमाने विकल्पयतीति प्रयोगानुसारेण विकल्पस्य सत्तादिफलेषु स्वीकारापत्या वेत्यव्यये गणपठितत्वसत्त्वेनातिव्याप्तेरिति दिक् । अथ क्रियावाचकस्यैव धातुत्वे अस्तीत्यादौ क्रियाप्रतीत्यभावाद् धातुत्वं न स्यादिति न शङ्क्यम् । तत्रापि फलरूपे धर्मिभागे भाव्यत्वेन विवक्षिते भावना प्रतीयत एव । तथाहि—स ततो गतो नवेति प्रश्न अस्तीत्युत्तरदानेन सत्तारूपफलानुकूला भावना प्रतीयत एव । उत्पत्त्यादिबो-धने भ्वादिप्रयोगे तु सुतरां भावना प्रतीयते । तथाच रामायणे—'रोहितो लोहिता-दासीद् धुन्धुस्तस्य सुतोऽभवत्' इत्यत्र । अपिच अस्त्यादौ भावनाविरहे लडादिव्य-वस्था न स्यात्, भावनायां कालाद्यन्वयेन तस्या वर्तमानत्वे लडादिविधानात् ।

तस्या भावनाया अस्त्यादौ स्पष्टमुपलम्भाभावे कारणं तु फलसामानाधिकरण्य-मेव । एवञ्च पचतीत्युत्तरवत् अस्त्युत्तरस्यापीष्टत्वात् ।

अत एव आसन्नविनाशमुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्नवाक्यस्यास्तीत्युरं सर्वाभिम-तमेव । उक्तञ्च "अस्त्यादावपि धर्म्यंशे" इत्यादि ।

अथ सर्वेषां सकर्मकत्वापत्तिः, भावनायाः सर्वधातुवाच्यत्वे तस्याश्च फलनियत-त्वादिति न शङ्क्यम् । फलव्यापारयोः तत्तद्व्यक्तिभिन्नानिष्टत्वे सति तन्निष्ठत्वरूपैकमा-त्र निष्ठत्वेऽकर्मकत्वम् । तेन गम्यादौ फलस्य कर्तृनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । एवं फल-व्यापारयोराश्रयभेदे सकर्मकः । एवंच कर्तृभिन्नतदधिकरणावृत्तिस्वार्थफलव्यधिकरण-व्यापारवाचकत्वमथवा—तदनधिकरणावृत्तित्वरूपस्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचक-त्वं वा सकर्मकत्वम् । आत्मानं जानातीत्यादौ चोपाधिभेदात् द्वावात्मानौ शरीरा-त्मान्तरात्मा च । तत्रान्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखेऽनुभवतीति भाष्यकारोक्तरीत्यौपाधिकभिन्नाधिकरणनिष्ठतामादाय सकर्मकत्वमुपपादनीयमिति दिक् । उक्तञ्च 'फलव्यापारयोरेक' इत्यादि ।

अथ पाक इत्यादिषु प्रकृत्या क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकत्वरूपसाध्यत्वं बोध्यते, प्रत्ययेन च कारकत्वेनान्वयित्वरूपसाधनावस्था बोध्यते । परन्तु आख्या-तान्तोपात्त इव लिङ्गसङ्ख्याद्यन्वयाभावो नास्त्यत्र । अत्र प्रमाणं च ओदनस्य पाक इति कर्मषष्ठीविधायकेन "कर्तृकर्मणोः कृति" इति सूत्रेण कृदन्ते विधानमेव ।

आख्यातेन तु देवदत्तः पचतीतिप्रयोगे षष्ठ्यादिविधानम् । "न लोकाव्यय" इति निषेधात् । एवंच काष्ठैः पाक इत्यपि प्रयोगो भवत्येव । तथाच फलांशोऽपि तिङन्ते घञाद्यन्ते च धातुनाऽसत्वावस्थापन्न एवोच्यते ।

तथाच स्तोकं पचतीतिवत् स्तोकं पाक इत्यपि साधु । स्तोकः पाक इति तु

व्यापारान्वये साधु। घञादेः सिद्धत्वेनाभिधाने प्रमाणं तु पाक इत्युक्ते भवति जायते इत्याद्याकाङ्क्षोदयस्यैव प्रमाणत्वात्। धातूपस्थाप्यायां तु क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकत्वरूपेणोपस्थितेः क्रियान्वयासंभवेन न तथाप्रतीतिः। एवंच घञादौ शक्त्यावश्यकत्वेन घञादिप्रयोगः साधुतामात्रार्थमेवेति कथनमपास्तम्।

अथ भावाख्यातवद् भावविहितघञादीनां धात्वर्थानुवादकत्वे प्रागुक्तप्रयोगोपपत्तयेऽनायत्या घञन्तानुपूर्व्याः शक्तावच्छेदकत्वेन घञन्तशक्त्युपस्थाप्यान्वयेन स्तोकः पाक इति प्रयोगोपपत्तौ तत्सिद्धये घञादेः शक्तिः किमर्थं स्वीकरणीयेति चेन्न। घञन्तानुपूर्व्याः शक्तावच्छेदकत्वे गौरवात् लघुभूतानुपूर्व्या एवानुशासनबलात् शक्तावच्छेदकत्वेन घञादेः शक्तिः स्वीकर्तव्यैवेति दिक्। अथ कारकाणां भावनान्वयनियम ओदनस्य पाक इत्यत्र कर्मषष्ठ्यनुसारेण भावनाया वाच्यत्वं, भावनाया वाच्यत्वनियमे कारकाणामन्वय इत्यन्योन्याश्रयग्रस्तं कथनमेतदिति चेन्न "समानवाक्ये निघात" इत्यादिवार्तिकानुरोधात् समानवाक्ये निघातस्य विधानेन निघातविशिष्टस्य त्वं देहि देवदत्त इति सम्बोधनान्तस्य प्रवर्तनाविषयक्रियायामेवान्वयः। पचति भवति देवदत्त इत्यादौ भाष्यादिरीत्या "तिङ्ङतिङः" इति सूत्रयितुः सूत्रकारस्य रीत्या च तिङन्तानामप्येकवाक्यतास्वीकारेण सम्बोन्धनान्तं व्रजानि देवदत्तेत्यत्र जानीहीति शेषेऽप्येकवाक्यतास्त्येव। वार्तिकमतेऽपि एकतिङ्विशेष्यकं वाक्यमिति स्वीकारेणास्त्येव। एकतिङ्-तिङन्तं विशेष्यो—मुख्यविशेष्यार्थप्रतिपादकं यत्रेति बहुव्रीहिस्वीकारः। तथाच एकतिङ्विशेष्यत्वं च मुख्यविशेष्यभूतार्थबोधकैकतिङन्तघटितसमुदायत्वं बोध्यम्। "क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" इति कृत्वोर्थानां क्रियायोग एव साधुता। तथा कारके इत्यधिकारेण कारकाणाम्। कारकशब्दश्च क्रियापरः, करोति कर्मकर्तृव्यपदेशान् इति व्युत्पत्तेः। एवं चापादानादिविधिषु कारकशब्दानुवृत्त्या क्रियान्वयिनां कारकत्वेन तेषां क्रियायामेवान्वयः। तथा "तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः" इत्यस्य वतेः। तथा "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इत्यधिकारीयाणां प्रत्ययानाम्। तथा प्रसज्यप्रतिषेधीयस्याभावार्थकस्य नञः, न त्वं पचसि इत्यादौ क्रियाया एव निषेधप्रतीत्या च क्रियायामेवान्वयः। अत एव विद्यमानेऽपि घटे तादृशशब्दप्रयोगः। एवं च यत्र, भूतले न घट इत्यादौ क्रियापदं न स्यात् तत्राप्यस्त्याध्याहार आवश्यकः। एवं च नञर्थाभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावः फलितः। तथा "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" "षष्ठी चानादरे" इति सूत्रद्वयविहितस्य क्रियान्वये एव साधुत्वम्। अपिच 'गुणानां च परार्थत्वात्' इति न्यायेन, 'नहि भिक्षुको भिक्षुकान्तरम्' इति न्यायेन च फलांशोऽपि भावनायां विशेषणम्।

कारकाण्यपि कृदन्तव्यतिरिक्तानि देवदत्तस्तण्डुलं पचत्यादिस्थलेषु भावनाया

विशेषणानीति बोध्यम् । एवं च कारकादिप्रकारकं बोधं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपस्थितिः हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः । पक्ता पाचक इत्यादौ यद्यपि भावना गुणीभूता तथापि क्लृप्तकार्यकारणभावानुरोधात् तत्रापि क्रियायामेवान्वयः स्वीक्रियते । अत्र केचित् भूतले घटः देवदत्तो घटमित्यादौ क्रियापदरहितवाक्ये क्रियया विना अन्वयबोधाकाङ्क्षानिवृत्त्योर्दर्शनाच्च क्रियाव्यतिरेकेण साधुत्वालाभेन भावनावश्यं स्वीकार्येत्याहुः ।

अत्र वेदान्तिनः । भूतले न घटः इत्यतो भूतलवृत्त्यभाववान् घटः, पर्वतो वह्निमान् धूमात् महानसवदित्यादिषु महानससदृशः पर्वत इति बोधोदयात् न क्रियापदापेक्षेति, तन्न । यदि क्रियापदापेक्षाभावेऽपि साधुत्वमन्वयश्च स्वीक्रियते तदानुशासनविरोधोऽपि । एवंच यत् कथ्यते भवद्भिः, पुष्पेभ्यः इति चतुर्थ्यन्तमात्रप्रयोगे स्पृहयतीति शब्दस्याहार एव चतुर्थ्याःसाधुत्वाय स्वीक्रियते न तु तत्समानार्थकधात्वन्तरघटितपदस्याध्याहारो नाप्यर्थाध्याहार इति, तत्त्याज्यं भवेदर्धजरतीयस्यान्यायत्वादिति । तथा कर्त्रादौ विहितानामिनिक्त्वातुमुनादीनाम् क्रिययैवान्वयः । यद्यपि वृत्तिमात्रे "समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत्" इत्यनेन समुदायशक्तेरुक्तत्वेन तत्रान्तर्गतयैकदेशभूतया भावनया ग्रामं गतः, कृतपूर्वी कटो, भोक्तुं पाकः, भुक्त्वा पाक इत्यत्रान्वयः, नित्यसापेक्षत्वात् चैत्रस्य नप्तेत्यादिवत् । अयमभिप्रायः । जन्यशरीरजन्यशरीरं नप्तृपदार्थः । तदैकदेशजन्यत्वे चैत्रनिरूपितत्वादिरूपषष्ठ्यन्तार्थान्वयः । न च षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य विशेष्य एवान्वयोऽस्तु किमेकदेशेऽन्वयस्वीकारेणेति वाच्यम् । चैत्रस्य पुत्रेऽपि तथाविधप्रयोगापत्तेः । तस्यापि पितामहजन्यजन्यत्वात् । चैत्रनिरूपितजन्यत्वात्मकसम्बन्धाश्रयत्वाच्चेति । ननु एवं कृत्वोऽर्थकप्रत्यया अपि गुणभूतक्रियामादायैकः पाकः इत्यत्र सकृत् पाकः, दौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः इत्यादिषु द्विश्चिश्चतुः पाकाः इत्यादयो भवेयुरिति चेत् "द्विर्वचनम्" इत्यादिप्रयोगदर्शनेन क्वचित् तस्येष्टत्वान्न सर्वत्र । सार्वत्रिकप्रयोगवारणन्त्वनभिधानाद् बोध्यमिति केचित् । अन्ये तु "क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" इति सूत्रे क्रियाग्रहणं व्यर्थं क्रियया एवावृत्तिसंभवो न तु कदाचिदपि द्रव्यगुणयोः । तथाच तद् व्यर्थीभूतं साध्यमात्रस्वभावक्रियां बोधयति । पाक इत्यादौ न साध्यस्वभावश्चेति नातिप्रसङ्गः । द्विर्वचनमिति द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति भाष्यप्रयोगेणाथवा द्विर्वचनेऽचीति सूत्रनिर्देशेन साधुरिति ।

ननु बोधकतारूपशक्तिर्यत्र स्यात्तस्यैव वाचकत्वम् । येषां तिबादिप्रत्ययत एव भावनाबोधकशक्तिरस्तीति बोधस्तेषां तिबादिप्रत्ययत एव भावनाबोधोदयाद् धातोरेव भावना वाच्या नाख्यातस्येति कथं वक्तुं शक्यमिति चेद् ? विशेष्यविशेषणयोर्यः सम्बन्धस्तद्भेदनिबन्धनं साधुत्वम् । अयमभिप्रायः—व्याकरणस्मृतिः शब्दसाधुत्व-

बोधिका तत्र साधुशब्दे बोधजनकतया कल्यमानधर्मस्य शक्तित्वं येषां मीमांसकानां मते, तेषां पुनः शक्तत्वं साधुत्वमित्येकमेव । तत्र साधुत्वनिर्णयो वा शक्तिनिर्णयो वा एक एव । व्याकरणेन भावनावाचकत्वं धातोरित्येवोक्तम् । तथा च भावनावाचकत्वेन धातोः साधुत्वम् , तिङां भावनावाचकत्वेऽसाधुत्वमिति । यथाऽश्वत्वजातिप्रवृत्तिनिमित्तको दन्त्यसकारघटितोऽस्यशब्दस्तुरगेऽसाधुर्धनराहित्यप्रवृत्तिनिमित्तकस्तु साधुः, तालव्यशकारघटितस्तु तत्रैव वैपरीत्येन साधुरसाधुश्च भवति । केचित्तु साधुः शक्त इत्यादिप्रयोगदर्शनेन साधुत्वापेक्षयातिरिक्ता शक्तिः । साधुत्वं चानपभ्रष्टतेत्यादिरूपं, शक्तिरिच्छाविशेषः पदार्थान्तरं वेति कथयन्ति । तेषां मतेऽप्याख्यातानां भावनायामसाधुता स्यादेव । एवं चतुर्थ्यर्थे तृतीयाप्रयोगवद्धात्वर्थभावनायामाख्यातप्रयोगे याज्ञे कर्मण्यसाधुशब्दप्रयोगान्नानृतं वदेदिति निषेधोल्लङ्घनप्रयुक्तं प्रायश्चित्तमाख्यातस्य भावनावाचित्ववादिनां स्यादेव ।

अथ सिद्धान्ते नानृतमिति निषेधः क्रत्वर्थः, क्रत्वर्थत्वं नाम क्रतूपकारकत्वम् । पुरुषार्थत्वं च पुरुषोपकारकत्वम् । यत्र च पुरुषार्थः तस्यानुष्ठानेन पुरुषस्य किञ्चिदुपकारो हानिर्वा । यत्र क्रत्वर्थः तस्यानुष्ठाने क्रतोर्हानिर्लाभो वा स्यात् । एवं च निषेधस्याख्यातेन कर्तुरुक्तत्वात् निरपेक्षरवरूपश्रुतिप्रमाणेन पुरुषार्थतैव स्यात् ।

नानृतमिति वचनस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणे पाठादुभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणप्रमाणेन च क्रत्वर्थता स्यात् । तच्च श्रुतिविरोधे बाध्यत इति चेन्न । तिङर्थस्तु विशेषणमित्यनेन परिहृतत्वात् । अयमभिप्रायः । आख्यातश्रुत्या कर्तुरुपस्थानेऽपि न भावनावत्तस्य प्राधान्येन भानं येन निषेधस्य पुरुषार्थता शङ्क्येत, किन्तु विशेषणतयैव । तथोपस्थितस्य च विशेषणान्तरनैराकाङ्क्ष्येण कर्तुश्च नञर्थसम्बन्धाभावान्नात्र श्रुत्या प्रकरणबाधः । नहि गुणभूतः कर्ता निषेधं स्वाङ्गत्वेन गृहीतुमलं, गुणानां च परार्थत्वात् । किन्तु भावनैव प्रधानभूता तं निषेधं स्वाङ्गत्वेन गृहीतुं समर्थाऽतः प्रकरणात् क्रत्वर्थतैव । अथवास्तु क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽनुष्ठाने विशेषाभावात् जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतु इति वाक्योक्तमन्त्रविधिवदिति ।

अथ साधुत्वस्य शाब्दबोधहेतुत्वे आख्यातस्य भावनायामसाधुत्व आख्यातवत् भावनाबोधो न स्यादिति न शङ्क्यम् । असाधुत्वेऽपि साधुत्वभ्रमाद् बोधो भवत्येव । वस्तुतः साधुत्वज्ञानं नहेतुः साधुत्वाभावनिश्चयोऽपि न बोधप्रतिबन्धक इति दिक् ।

इति धात्वर्थनिर्णयः ।

अथ लकारार्थनिर्णयः ।

तत्र दशलकाराः लट् लिडित्यादयः । लेटः प्रयोगस्तु वेद एव । तेषामर्थांश्च ।

लट् वर्तमाने लेट् वेदे भूते लिट्लङ्लुङस्तथा ।
विध्याशिषोस्तु लिङ्लोटो लुट् लृट् लृङ् च भविष्यति॥ इति ज्ञेयाः ।

तत्र वर्तमानार्थे लट् "वर्तमाने लट्" इति सूत्रात् । तच्च प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं, भूतभविष्यद्भिन्नत्वं वा । तत्र द्वितीयकालादीनामप्येवं लक्षणे बोधितेऽन्योन्याश्रयात् प्रथमलक्षणमेव साधु । प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं वर्तमानत्वं च विनष्टाद्यवयवप्रागभावकत्वे सत्यनुत्पन्नध्वंसान्त्यावयवकत्वमित्यर्थः । पचतीत्यादावधिश्रयणान्ते मध्ये वर्तमानत्वमस्तीति भवति लट्प्रयोगः । वस्तुतस्तु भावकालकारकसङ्ख्याश्रत्वारोऽर्था आख्यातस्येति निरुक्तात्कालस्यैव वर्तमानत्वादिकं प्रतीयते । तथापि निरुपाधिकस्य तस्य वर्तमानत्वादिना प्रत्येतुमशक्यत्वादुपाधिभूतक्रियामादायैव तत्र तत्वस्य वक्तव्यतयाऽऽवश्यकत्वात्क्रियायामेव तत्वमुक्तमित्यवधेयम् । आत्माऽस्ति पर्वताः सन्तीत्यादावात्मधारणानुकूलव्यापारस्य नित्यतया साध्यत्वाभावात् तद्धर्मस्य प्रारब्धापरिसमाप्तत्वरूपवर्तमानत्वाभावेऽपि तत्तत्कालिकराजक्रियाविशिष्टस्य तस्योत्पत्त्यादिमत्तया निरुक्तवर्तमानत्वमुपपादनीयम् । तथा च भाष्यम् "इह भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां क्रियास्तिष्ठतेरधिकरणम्" इति । एवं 'तम आसीत्' इत्यादावपि तमसः-अज्ञानस्य सर्वदासत्वेन भूतकालबोधकप्रत्ययोपपत्तिः । तच्च वर्तमानत्वादि लङ्योत्यं वाच्यं वेति पक्षद्वयम् । तत्र धातोर्वाच्यत्वपक्षे धातोः सर्वलकारेष्वविशिष्टत्वेन सर्वत्र वर्तमानकालबोधापत्तिवारणार्थं लडादिकानां द्योतकत्वमङ्गीक्रियते । अथवानेकधातूनां तत्र तत्र शक्तिकल्पनायां गौरवात् अल्पतरप्रत्ययानामेव वाचकत्वं युक्तम् । अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्रूपं लडादिवाच्यमेव । अन्यथानया रीत्या सर्वप्रतिपत्तौ प्रत्ययानां वाचकत्वविलोपापत्तिरिति ।

लिडर्थस्तु "परोक्षे लिट्" इतिसूत्रात् । अतीताया रात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवस अद्यतनस्तद्भिन्नकालवृत्तिः परोक्षा या क्रियातदर्थकाद्धातोर्लिडित्यर्थः । परोक्षत्वं च साक्षात्करोमीत्येतत्प्रतीतिसाक्षिकलौकिकविषयत्वाभाववत्वम् । नतु प्रत्यक्षाविषयत्वम् । प्रत्यक्षक्रियायामपि श्रुतानुमितत्वयोः सत्वेन पपाचेत्यादिप्रयोगापत्तेः ।

यद्यपि "क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्" इत्यादिभाष्यात्तस्याः सर्वदैव परोक्षत्वात् परोक्ष इतिव्यर्थम्, तथापि पिण्डीभूतायास्तस्या अतीद्रियत्वेन निदर्शयितुमशक्यत्वेऽप्यवयवशः साक्षात्करोमीति प्रतीतिविषयत्वसम्भवात् । अन्यथा 'पश्य मृगो धावति' इत्यत्र तस्या दर्शनकर्मता

भाष्योक्ता न संगच्छेत । अन्ये तु व्यापाराविशिष्टसाधनानां वक्तुः प्रत्यक्षदशायामयं पपाचेतिप्रयोगवारणार्थतया सार्थक्ये सत्यव्यावर्तकरूपं दूषणं नास्त्येव । एवं च अतीतानद्यतनव्यापाराविष्टपरोक्षकर्तृकक्रियावृत्ताद्धातोर्लिडितिसूत्रार्थः । व्यापाराविष्टानामित्यत्र व्यापारस्य विशेषणविधया निवेशस्य प्रयोजनन्तु कर्त्तुः प्रत्यक्षदशायां तादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति । "व्यातेने किरणावलीमुदयनः" इति लिट्प्रयोगस्य 'मत्तोहं किल विललापवत् व्यासङ्गादिना स्वव्यापारस्य परोक्षत्वोपपादानं न सम्भवति, बहुतरमनःप्रणिधानसाध्यशास्त्रार्थनिर्णयजनकशब्दरचनात्मकग्रन्थेऽनद्यतनत्वाऽतीत्वयोर्विस्तारक्रियायामसत्वेनाद्यतनत्वातीतत्वयोरभावेन तदर्थकलिडसम्भवात् ।

लुडर्थस्तु "अनद्यतने लुट्" इतिसूत्रात् अनद्यतने भाविनीत्यर्थः । भावित्वं-भविष्यत्वम् , तच्च वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयत्वम् । एवं चातीतव्यवहितरात्रिपश्चार्धविशिष्टाऽऽगामिरात्रिपूर्वार्द्धोपेतदिनभिन्नवर्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयत्वमनद्यतनभावित्वमित्यर्थः । यथा श्वो भवितेत्यादि ।

लृडर्थस्तु "लृङ् शेषेच" इति सूत्रात् भविष्यत्सामान्य इत्यर्थः । भविष्यत्वं च वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयोत्पत्तिमत्वम् । अत्र समयपदोपादानं कालो लडाद्यर्थ इत्यभिप्रेत्य न तु तस्य लक्षणे निवेशः, प्रयोजनाभावादिति बोध्यम् । अत्रेदमवधेयम् । इहाद्य घटो भविष्यतीत्यादौ देशकालविशेषादेरधिकरणत्वेन धात्वर्थोत्पत्तावेवान्वयः । नतु भविष्यत्त्वघटकप्रागभाव उत्पत्तौ वा । तथा सति कपालनाशजन्यघटनाशस्थले इह कपाले घटध्वंसो भविष्यतीति प्रयोगापत्तेरिति । उदाहरणं तु घटोऽभविष्यदित्यादि । लेटस्तु वेद एव प्रयोगः, लिङर्थ इवार्थस्तस्य, "लिङर्थे लेट्" इति सूत्रात् ।

लोडर्थस्तु विध्यादयः । "आशिषि लिङ्लोटौ" "लोट्च" इतिसूत्राभ्यां तथावगमात् । उदाहरणं तु भवतु ते शिवप्रसाद इत्यादि । इदमाशीर्वादस्योदाहरणम् । आशीः प्रयोक्तृनिष्ठा हितविषयिणीच्छा, तस्या विषयतासम्बन्धेन कारकविशिष्टक्रियायामन्वयः । तथा चाशीर्विषयत्वसम्बन्धिशिवकर्तृकसत्तेति बोधः ।

लङर्थस्तु "अनद्यतने लङ्" इति सूत्रात् अनद्यतनभूतः । यथाऽस्य पुत्रोऽभवत् । वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्यनद्यतनकालवृत्तिरेतत्सम्बन्धिपुत्रकर्तृकोत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इति बोधः ।

लिङर्थस्तु "विधिनिमन्त्रण" इत्यादिसूत्रात् विद्ध्यादयः । तत्र प्रेरणापर्यायो विधिः भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनरूपः । आवश्यके प्रेरणारूपं नियोगकरणपर्यायं निमन्त्रणम् । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । तत्र क्रमेणोदाहरणानि जलमाहर, इह भुञ्जीत भवान् , इहासीतारब्धं कुरुत, माणवकमध्यापय, इति । अत्राधीष्टान्तचतुष्टयानुगतं यत् प्रवर्तनात्वं तेनैव वाच्यता स्वीकर्तव्या लाघ-

वात्। स्वाभिलषितदानादिविषयकेच्छाप्रार्थनं तच्च न प्रवृत्तिजनकमन्यथासिद्धत्वादित्यभिप्रायेण चतुष्टयेत्युक्तम् । उक्तं च—'अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि' इत्यादि। प्रवर्तनात्वञ्च प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम्। तच्चेष्टसाधनत्वस्यास्तीतीष्टसाधनमेव विध्यर्थः । प्रवृत्तिजनकं यज्ज्ञानं तद्विषयतावच्छेदकमित्यर्थः। भवति हि यागो मदिष्टसाधनमितिज्ञानं प्रवर्तकं मदीययागनिष्ठविशेष्यतात्मकविषयतानिरूपकत्वरूपं तदवच्छेदकत्वमिष्टसाधनस्येत्यर्थः। अत्रेष्टत्वं च समभिव्याहृतपदोपस्थापितकामनाविषयत्वम्। 'स्वर्गकामो यजेत'इत्यत्र स्वर्गकामपदोपस्थापितकामनाविषयत्वस्य स्वर्गे सत्वादिष्टत्वं तस्याक्षतम्। एवं चेष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थः। यद्यपि कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेन प्रवर्तकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं कृतिसाध्यस्यापि सम्भवति, तथापि यागो मत्कृतिसाध्यो मत्कृतिसाध्यत्वविरोधिधर्मानधिकरणत्वादित्याद्यनुमानेन तस्यावगमान्न तच्छक्यम्। अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इतिन्यायात्। स्वर्गादीष्टसाधनं तु न लौकिकप्रमाणगम्यमपि तु तद्वेदैनैव बोध्यत इति।

अथ मधुविषसम्पृक्तान्नभोजनादौ प्रवृतिवारणाय बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वमावश्यकं, तथाच तत्रापि शक्तिरावश्यकीतिचेन्न। द्वेषाभावेनान्यथासिद्धत्वात्। अयम्भावः। बह्वायाससाध्ये बहुतरदुःखजनकतया प्रवृत्यनापत्या बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं न प्रवृत्तिहेतुः, अपि तु तज्जन्यदुःखविषयकद्वेषप्रयुक्तस्तद्विषयकद्वेषस्तत्र प्रवृत्तौ प्रतिबन्धकस्तदभावो हेतुरित्यवश्यमाश्रयणीयम्। एवं च तद्भावादेव मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने प्रवृत्तिनिर्वाहे तेनान्यथासिद्धं बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं न प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः।

अथ नान्तरीयदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं बलवदनिष्टाजनकत्वं तज्ज्ञानस्य हेतुस्तथाच न बह्वायाससाध्ये प्रवृत्यनापत्तिस्तज्जन्यबहुतरदुःखस्य सत्वेऽपि बलवत्वाभावात्। नचावश्यकद्वेषाभावेन तस्यान्यथासिद्धिरिति वाच्यम्। स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालितयोक्तज्ञानस्य हेतुत्वावश्यकत्वात् द्वेषाभावदशायां तथाविधज्ञानं विना प्रवृत्त्यापत्तेश्चेतिचेन्न।

आस्तिककामुकस्य नरकसाधकताज्ञानदशायामप्युत्कटेच्छया द्वेषाभावदशायां प्रवृत्तेर्व्यभिचाराच्च। अत्रास्तिकत्वोत्कीर्तनं परकीयसुन्दरीगमने नरकसाधनताज्ञानसत्वावश्यकत्वसूचनाय। तेन तथाविधज्ञानविधुरनास्तिकस्य परकीयकामिनीप्रवृत्तौ न व्यभिचारस्तस्य बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानस्यापि सम्भवात्। एवं च इष्टसाधनमेव प्रवर्तना। उक्तंच मण्डनमिश्रैः—

पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः। इति।

"हेतुहेतुमतोर्लिङ्" इतिसूत्रोक्तो हेतुहेतुमद्भावोऽप्यत्र बोद्धव्यः। उदाहरणं तु 'यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेत्' इति। अत्रावगोरणं हननार्थं दण्डाद्युद्यमनम्। तथाच

यत्कर्तृकं ब्राह्मणोद्देश्यकं दण्डाद्युद्यमनं तद्धेतुकतादृशपुरुषकर्मकयमदूतकर्तृकशतया-तनेतिवाक्यर्थबोधः ।

लुङर्थस्तु—"भूते" इत्यधिकृत्य "लुङ्" इति सूत्रात् भूतसामान्य इत्यर्थः । अत्र भूतत्वं च विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वम् । तच्च फलानुकूलायां क्रियायां निर्बाधमिति विद्यमानेऽपि घटे घटोऽभूदिति प्रयोगः । विद्यमानध्वंसप्रतियोगी घटाभिन्नाश्रयक उत्पत्याद्यनुकूलव्यापार इतिबोधः ।

लृङर्थंतु "लिङनिमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ" इतिसूत्रात् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायां भूते भाविनि हेतुहेतुमद्भावे सति लृङित्यर्थः । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् सुभिक्षमभविष्यत् । वह्निश्चेत् प्राज्वलिष्यत् ओदनमपक्ष्यत् इत्यादि । अत्र सुवृष्टि-भवनं सुभिक्षभवनस्य हेतुः सुभिक्षभवनं हेतुमदिति तत्समर्पकाभ्यामपि धातुव्य-क्तिभ्यां लृङ् । हेतुहेतुमद्भावः स्वरूपसन्निमित्तं न तु तत्रापि शक्तिः शाब्दबोधेऽ-भानात् । एवं क्रियानिष्पत्तिरपि मानान्तरगम्या न तु वाच्येति बोध्यम् । अत्र सर्वत्र लडादीनामर्थनिर्देशः उपलक्षणमर्थान्तरेऽपि अर्हप्रशंसाप्राप्तकालाद्यर्थं बहुशो विधानदर्शनात् ।

अत्र क्रमनियामकश्चानुबन्धक्रम एव । अत एव पञ्चमो लकार इत्यनेन मीमांस-कैर्लेङ् व्यवह्रियत इति दिक् ।

इतिलकारविशेषार्थनिरूपणम् ।

अथ सुबर्थनिर्णयः ।

आश्रयोवधिरुद्देश्यः सम्बन्धः शक्तिरेव वा ।
यथायथं विभक्त्यर्थाः सुपां कर्मेति भाष्यतः ॥

अत्र द्वितीयातृतीयासप्तमीनां किञ्चिद्धर्मानवच्छिन्नाश्रयतावानित्यर्थः । आश्रयत्वे प्रमाणं च "कर्मणि द्वितीया" तच्च कर्तुरीप्सिततम् । क्रियाजन्यफलाश्रय इत्यर्थः । अयमभिप्रायः । सूत्र ईप्सिततमशब्द आप्नोतेरिच्छासन्नन्तात् कर्मक्तान्तात् प्रकृ-त्यर्थातिशयद्योतके मतुपि निष्पन्नः । तद्योगाच्च कर्तृशब्दात् "क्तस्य च वर्तमाने" इति कर्तरि षष्ठी । तथाच कर्त्रोपस्थितत्वात् स्वीयव्यापारेण व्याप्तुमिष्यमाणतमं व्यापा-रजन्यफलसम्बन्धित्वप्रकारकर्तृनिष्ठोत्कटेच्छीयविषयः कर्मेतिपर्यवसानात् क्रियाजन्य-फलाश्रयस्य कर्मतालाभ इति ।

एवं च "तथायुक्तं चानीप्सितम्" इत्यस्यापि संग्रहो भवति । ईप्सितानीसि-तत्वयोः शाब्दबोधे भानाभावेन संज्ञायामेव तदुपयोगो नतु वाच्यकोटौ तत्प्रवेशः ।

अथ क्रियाजन्यफलविशिष्टाश्रय एव शक्तिर्लभ्यतेः नतु केवलाश्रय इति चेद् ; न,

'अनन्यलभ्यः शब्दार्थः' इतिन्यायेन क्रियायाः फलस्य च धातुनैव लाभादाश्रयार्थ एव शक्यः । आश्रयत्वं चाखण्डशक्तिरूपमवच्छेदकम् ।

अत्र शक्तिर्धर्मः । इतरपदार्थाघटितमूर्तिकधर्मरूपमिति यावत् । आश्रय इत्यनुगतव्यवहारेणाश्रयपदे शक्यतावच्छेदकत्वाच्च तत्सिद्धिर्द्रव्यत्वादिवदिति । ओदनं पचतीत्यत्र विक्लित्याश्रयत्वात् कर्मता । कर्मत्वं च कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यतद्व्यधिकरणप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वम् । अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यादावतिव्याप्तिनिरासाय व्यापारे कर्तृगतत्वमुक्तम् । वारयतेश्च संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः । चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रादेर्वारणाय व्यधिकरणेति । माषेस्वश्वं बध्नातीत्यादौ बन्धनप्रयोज्यभक्षणाश्रयमाषाणां तत्ववारणाय प्रकृतधात्वर्थत्वं फलविशेषणम् । पयसौदनं भुङ्क्त इत्यादौ कर्मत्वाविवक्षणान्न द्वितीयेति बोध्यम् । घटं करोतीत्यत्रोत्पत्त्याश्रयत्वात् उत्पत्तेर्धात्वर्थान्वयात् जानातीत्यत्रावरणभङ्गरूपधात्वर्थफलाश्रयत्वात् कर्मता । अतीदादेराश्रयतातु नैयायिकैर्यथा ज्ञानाश्रयताया विषयतयाङ्गीक्रियते तथा, अथवा सत्कार्यवादसिद्धान्ताद्वोपपादनीया । सत्कार्यवादस्य स्वरूपं तु 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतेः कार्यजातं सूक्ष्मरूपेण प्रागवस्थितमेव । सूक्ष्मरूपेणावस्थानमेव तत्प्रागभावः । तस्यामेवावस्थायां स भविष्यतीति व्यवह्रियते, ततः प्रच्युतमभिव्यक्तिलक्षणं धर्ममप्राप्तं जायते इति । प्राप्ताभिव्यक्तिस्त्वस्तीति । अत एव घटो जायते इत्यत्र घटस्य क्रियाजनकत्वरूपं कारकत्वं कर्तृत्वं चोपपद्यते । अन्यथाऽसतस्तदनुपत्तिरिति । चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र क्रियाजन्यसंयोगाश्रयत्वस्य ग्राम इव चैत्रेऽपि सत्वेन तत्र कर्मसंज्ञावारणार्थं प्रकारतासम्बन्धेन प्रकृतधात्वर्थफलविशेष्यकबोधं प्रति धात्वर्थव्यापारानधिकरणाश्रयोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावकल्पने न दोषः । प्रकृतेतिधात्वर्थे विशेषणदानात् प्रयागस्य कर्मत्वं न ।

अत्र नैयायिकाः । चैत्रस्य कर्मतावारणार्थं परसमवेतत्वं धात्वर्थक्रियायां विशेषणम् । प्रयागस्य कर्मतावारणार्थं च धात्वर्थतावच्छेदकत्वं फले विशेषणं द्वितीयावाच्यमित्युपाददते । द्वितीयार्थपरसमवेतत्वस्य स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपस्थितिर्हेतुत्वान्तरकल्पनादिति कार्यकारणभावान्तरं कल्पयन्ति । चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलान्यसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थतावच्छेदकविक्लित्तिशालित्वात् तण्डुलस्य कर्मता । शाब्दबोधस्तु तण्डुलसमवेतधात्वर्थतावच्छेदकविक्लित्यनुकूलतण्डुलान्यसमवेतक्रियाजनककृतिमांश्चैत्र इत्याहुः ।

तन्न योग्यम् । परसमवेतत्वादेर्गौरवेणावाच्यत्वात् । तद्वाच्यत्वेऽपि पाचयति कृष्णं गोप इत्यनिष्टस्थले द्वितीयापत्तेः । तण्डुलं पच्यते स्वयमेवेत्यापत्तेश्च ।

अथ कथञ्चित्परसमवेतत्वस्य शक्यत्वेऽपि प्रकृत्यर्थप्रकारकशाब्दबुद्धिं प्रति प्रका-

रतासम्बन्धेन तदधीनपरसमवेतत्वोपस्थितेः, एवं परसमवेतत्वप्रकारकशाब्दबुद्धिं प्रति धातुजन्योपस्थितेर्व्यापारत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुतेत्यनेककार्यकारणभावे परत्वस्य परसमवेतस्य चेष्टान्वयलाभाय गौरवात्तस्माद्यथोचितमेव न्याय्यम्। तत्र कर्म द्विविधमीप्सिततमसनीप्सिततमं च, तत्रेप्सिततमं त्रिविधं निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं च, अनीप्सितं चतुर्विधम्। उदासीनं, कर्तुरनीप्सितम्, संज्ञान्तरैरनाख्यातम्, अन्यपूर्वकं च मिलित्वा सप्तविधम्। क्रमेणोदाहरणानि घटं करोति, सुवर्णं भस्म करोति। घटं नश्यति। तृणं स्पृशति। विषं भुङ्क्ते। गां दोग्धि। क्रूरमभिक्रुध्यतीति बोध्यम्। कर्तृतृतीयाया आश्रयोऽर्थः "स्वतन्त्रः कर्ता" इति सूत्रस्वरसात्। तत्र स्वातन्त्र्यं च प्रकृतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम्। न त्वितरव्यापारानधीनव्यापारवत्वम्। तच्च काष्ठादावतिप्रसक्तम्। प्रकृतपदं यत्किञ्चिद्धातूपात्तस्याव्यावर्तकत्वात् प्रदत्तम्।

केवलव्यापाराश्रयत्वमित्युक्तौ करणे, तथा धात्वर्थाश्रयत्वमात्रोक्तौ कर्मण्यतिप्रसक्तिवारणार्थमुभयम्। व्यापारश्च प्रधानीभूतो ग्राह्यस्तेन नयतेः संयोगानुकूलव्यापारार्थकत्वे देवदत्तो ग्राममजां नयतीत्यत्राजाया न कर्तृत्वम्। तत्र व्यापारस्याप्रधानीभूतत्वात्। यदा यत्कारकगतव्यापारो धातुनाभिधीयते तदा स कर्तेति स्थाली पचति, एधांसि पचन्ति, तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादयः प्रयोगा उपपन्ना भवन्ति।

विवक्षया कर्तृत्वकर्मत्वस्यैकत्रापि सत्वाद् वेदान्तिमतविरोध आपादितो भवति। तथाहि "कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च" इत्यधिकरणे "मनोमयः प्राणशरीरः" इति वाक्येन मनोमयस्य जीवत्वे "एतमितःप्रेत्याभिसंभावतास्मि" इतः-शरीरात् प्रेत्य-निसृत्य, एतं स्वप्रकाशत्वादिगुणविशिष्टं पूर्वोक्तमात्मानं प्राप्तास्मीत्यर्थकेन वाक्यशेषेणैकस्य प्राप्तिकर्मत्वकर्तृत्वव्यपदेशो विरुद्ध इत्युक्तं न संगच्छत इति। तथापि जीवस्यैव ज्ञेयत्वेन प्राप्तिकर्मत्वं, 'अभिसंभवितास्मि' इति आख्यातेन तस्य कर्तृत्वमुक्तं, नचैकस्योभयसंज्ञैकस्मिन् काले युक्ता इति कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधात् एतमिति द्वितीया न स्यात्। शब्दविरोध इत्यर्थस्तस्याधिकरणस्य। व्यापाराश्रयस्य धातुलभ्यत्वात्केवलाश्रयं तृतीयार्थः। कर्तृत्वं च परोक्तं कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं कृत्याश्रयत्वं वा। दण्डः करोतीत्यत्राव्याप्तम्, दण्डस्याचेतनत्वेनोभयस्यासम्भवात् 'अयं कर्ता त्रिप्रकारः शुद्धः प्रयोजकः, कर्मकर्ता च। क्रमेणोदाहरणानि। मया हरिः सेव्यते, कार्यते हरिणा, गमयति कृष्णं गोकुलम्। करणतृतीयास्त्वाश्रयव्यापारौ वाच्यौ। "साधकतमं करणम्" इति सूत्रात्। तमबर्थः प्रकर्षः, स चाव्यवधाने फलजनकव्यापारवत्ता। तादृशव्यापारवत्कारणं च करणम्, अपिच प्रकर्षः कारकान्तरापेक्षो नतु करणान्तरापेक्षः। कारकसामान्यवाचिसाधकशब्दादुत्पन्नेन तमपा तदवधिकप्रकर्षस्यैव द्योतनात्। तेनाश्वेन दीपिकया व्रजतीति प्रयोगोपपत्तिः। अन्यथा करणान्तरापेक्षप्रकर्षस्य करणान्तरेऽभावेन तदनुपपत्तेः।

अत्र वेदान्तिन इयमाशङ्का, एकस्मिन्नपि धर्मिणि कर्तृकरणशक्त्योरविरोधस्वीकारे, "शक्तिविपर्ययात्" इति सूत्रेणान्तःकरणस्य कर्तृत्वे करणशक्तिविपर्ययापत्तिरूपादोषोक्तिः कथं संगच्छेत, क्लृप्तस्य करणस्य कर्तृताकल्पनं वृथेति । अयमभिप्रायः । विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिः कर्त्री, उत तद्व्यतिरिक्तो जीवः कर्तेति विचारे विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता भवितुमर्हति । बुद्धेः कर्तृत्वे 'तदैवैतेषां' इति श्रुत्यन्तरे क्लृप्तस्य विज्ञानशक्तेः कर्तृताकल्पनया शक्तिविपर्ययापत्तिर्निष्प्रमाणा स्यादिति । वस्तुतस्तु जीवत्वमौपाधिकमेव यथा च तक्षा वास्यादिहस्तः दुःखी भवति तद्रहितः सुखी तद्वदिति "यथा च तक्षोभयथा" इत्यधिकरणे स्पष्टम् ।

सप्तम्याश्रयोऽर्थः । "सप्तम्यधिकरणे च" "आधारोऽधिकरणम्" इति सूत्रादाधारः । आधारत्वञ्च आश्रयत्वविशिष्टत्वम् । तत्राश्रयांशः, शक्यः, आश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकम् । आश्रयत्वमात्रेण कर्मकर्तृकरणानामाधारसंज्ञापत्तिर्न, ताभिः संज्ञाभिरस्या बाधात् । एवं च कारकाधिकारीयविहितसप्तम्याः कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रयत्वं बोध्यम्। एतत्त्रिविधम् । औपश्लेषिकं वैषयिकमभिव्यापकं च । गुरौ वसति, मोक्षे इच्छास्ति, तिलेषु तैलमिति क्रमेणोदाहरणानि ।

पञ्चम्यार्थस्तु अपादाने पञ्चमी ध्रुवमपायेऽपादानमित्यत, अपायो विश्लेषः, तज्जनकक्रियातत्रावधिभूतमपादानमित्यर्थः । एवं चापादानत्वं विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सति विश्लेषाश्रयत्वम् । वृक्षात्पर्णं पततीत्यत्र पर्णस्य तद्वारणार्थं सत्यन्तम् ।

धावतोऽश्वात् पततीत्यत्र क्रियाश्रयत्वाद्विश्लेषहेत्विति । तत्पददानात् कुड्यात्पततोऽश्वात् पततीत्यस्य संग्रहः ।

क्रिया चाऽत्र धात्वर्थो नतु स्पन्दः । तेन वृक्षकर्मजविभागवति वस्त्रे वृक्षाद्वस्त्रमिति संगच्छते । वस्तुतस्तु विभागाश्रयमात्रं पञ्चम्यर्थः । पूर्वोक्तं त्ववधेर्लक्षणं नतु वाच्यं गौरवात् । नचैवं वृक्षात्स्पन्दते इति स्यादिति वाच्यं तस्येष्टत्वात् । नचैवं वृक्षात् त्यजतीति दुर्वारमिति वाच्यम् । कर्मसंज्ञया बाधात् ।

ननु संज्ञया बाधेऽपि भ्रमेण कृते तथाप्रयोगे शाब्दबोधः स्यादिति चेत्तदर्थं पञ्चमीजन्यापादानत्वबोधे त्यजादिभिन्नधातुजन्यबुद्धेर्हेतुत्वं बोध्यम् । अपादानं च त्रिविधम् । यत्र साक्षाद्धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम् । यत्र धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयम् । यत्रापेक्षिता क्रिया तत्र तदपेक्षितक्रियम् । क्रमेणोदोहरणानि । अश्वात्पतति । बलाहकात् विद्योतते । कुतो भवान् पाटलिपुत्रात् ।

चतुर्थ्यर्थस्तु "सम्प्रदाने चतुर्थी" "कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्" इति सूत्रात् करणभूतेन यमभिप्रैति तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञमित्यर्थकात् तदुद्देश्यम् । ग्रामं गच्छतीत्यत्र गामरूपकर्मजन्यसुखादिफलभागितयोद्देश्ये कर्तर्यतिप्रसङ्गवारणाय करणभूतेनेतिपदम् । करणत्वं च सम्बन्धक्रियापेक्षम् । यमित्यस्यानुपादाने योऽभिप्रैतीत्यर्थ-

स्यापि लाभात् प्रथमान्तकर्तर्यतिप्रसङ्गवारणार्थम्। इदमेव शेषित्वम्। "प्रासनवन्मैत्रावरुणाय" इत्यधिकरणे स्पष्टमेतत्। रजकाय वस्त्रं ददातीत्यादिभाष्योदाहरणाद् रजकस्य सम्प्रदानत्वमिष्टमेव। वृत्तिकारमतेन सम्यग् प्रदीयते यस्मै तत्संप्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञास्वीकारेण स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरसत्वापादनं दानं तच्च रजकायेति प्रयोगेऽसंगतमत एव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्येव प्रयोगः। एतच्च त्रिविधम्-अनिराकर्तृ, तच्च प्रकृतधात्वर्थकर्मजन्यफलभागितयेच्छाविषयत्वे सति कर्तृप्रवृत्तिनिवृत्यन्यतरानुकूलव्यापाराभाववत्वम्। सूर्यायार्घ्यं ददातीत्युदाहरणम्। निरुक्तविषकत्वे सति कर्तृसम्बन्धित्यागादिविषयकेष्टसाधनताबोधौपयिकव्यापारवत्वं प्रेरकत्वम्, उदाहरणं च विप्राय गां ददातीति। अनुमन्तृत्वं च संमतिदातृत्वम्, उदाहरणं च उपाध्यायाय गां ददातीति। अत्र सर्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदः संसर्गः, अभेदसंसर्गकप्रकृत्यर्थप्रकारकबोधं प्रति सम्बन्धार्थकविभक्तिभिन्नप्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वादिति बोध्यम्।

विभक्तीनां धर्मिवाचकत्वम्। लाघवाद्धर्मवाचकत्वे कर्मणि द्वितीयादिसूत्रस्वरसभङ्गापत्तेः। 'सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः' इतिभाष्यात्। अथवाकृत्यधिकरणोक्तरीत्या धर्मस्य वाचकत्वे धर्मिणः प्रकृत्यैव लाभान्न विभक्तिवाच्यता, किन्त्वाश्रयमात्रं वाच्यम्। आश्रयत्वमेव तादात्म्येनावच्छेदकं, नत्वाश्रयतात्वमिति। एवं सर्वत्र। षष्ठ्यर्थस्तु "शेषे षष्ठी" इति सूत्रात् सम्बन्धः। कारकषष्ठ्यास्तु शक्तिरेव वाच्या। "सप्तमीपञ्चम्यौ" इतिसूत्रे शक्तिः करकमिति पक्षस्य भाष्ये दर्शनात्। नैयायिकास्तु घटं जानातीत्यत्र घटस्य विषयतायां लक्षणेति वदन्ति। परन्तु न तद्योग्यम्।

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः सङ्ख्या चैव तथा तिङाम्।

इति भाष्यविरोधापत्तेः। अनेन हि भाष्येण स्पष्टमेव सुपां कर्माद्यर्थकत्वस्य वर्णनात्। तथा "स्वौजस्" "कर्मणि द्वितीया" "द्व्येकयोः" इत्यादीनामेकवाक्यतया शब्दनियमोऽर्थनियमश्च द्विविधो नियमो लभ्यते। तत्र द्वितीया कर्मण्येवेत्यादिः शब्दनियमः। कर्मणि द्वितीयैवेत्याद्यर्थनियमः। "यत एवकारस्ततोऽन्यत्र निवृत्तिः" इति न्यायेन द्वितीया कर्मण्येवेति स्थले द्वितीया विभक्तिर्नियम्यते। कर्मणि द्वितीयैवेत्यादिस्थले कर्मरूपार्थस्य नियमः। एवं च नियमस्य, कर्माद्यर्थवाचकत्वस्य भाष्याल्लाभाद्भाष्यविरुद्धकल्पनमप्रामाणिकमिति दिक्।

इति सुबर्थनिर्णयः।

अथ नामार्थनिर्णयः।

एकं द्विकं चित्रं चाथ चतुष्कं पञ्चकं तथा।
नामार्थ इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः॥

एकं जातिः, तत्तत्पदार्थासाधारणधर्मः। तेनाभावत्वाकाशत्वादीनां नित्यानेकसमवेतत्वरूपजातित्वाभावेऽपि न क्षतिः। क्वचित्स्वार्थपदेन तस्य धर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य ग्रहणं भवति। स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्येत्यादिषु स्वार्थपदेन तस्य ग्रहणात्। "आकृतिं वाजप्यायन" इति भाष्येऽपि जातेर्वाच्यत्वमुक्तम्। अनेकव्यक्तिषु शक्तिकल्पने जातौ च तत्कल्पने, जातौ च शक्यतावच्छेदकत्वस्य वा कल्पने गौरवात्, लाघवात् जातेरेव वाच्यता। अपि चात्र 'नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमधिगच्छति' इन्यायोऽप्यनुकूलः। न्यायतात्पर्यञ्च विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुतयाऽगृहीतविशेषणा एतादृशी बुद्धिर्न विशेषणविशिष्टविशेष्यविषयिणी भवति। नञ्द्वयोपादानेन विशेषणविषयकग्रहस्यावश्यकत्वं सूचितम्। तथाच विशिष्टशक्तिवादे विशिष्टशक्तिग्रहस्य विशेषविषयकत्वावश्यकतया तदुभयविषयकत्वस्य पदार्थोपस्थित्यादिकारणतावच्छेतकत्वकल्पनापेक्षया विशेषणविषयकत्वमात्रस्यैव तदवच्छेदकत्वकल्पना लाघवादुचितेति जातावेव शक्तिः सिद्ध्यतीति भावः। जातिशक्तिवादिमत आनयनादिकार्यस्य नानुपपत्तिः, आक्षिप्तव्यक्त्या सह तस्यापि सम्भवात्। अथवा केवलव्यक्तिरेवैकपदार्थः। केवलव्यक्तिपक्ष एवाण्ग्रहणस्यैकशेषपक्षस्य चारम्भेण तस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात्। अयं भावः। विशिष्टशक्तिमते तज्जात्यवच्छिन्नविशेष्यताकशक्तिग्रहत्वेन तज्जातिप्रकारकतदाश्रयविशेष्यकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतया कत्वादिजात्याश्रयसकलव्यक्तिग्रहसम्भवेन अण्ग्रहणं अणुदित्सूत्रे व्यर्थम्। एवं केवलजातिशक्तिमतेऽपि व्यवहारेण व्यक्तावेव तद्ग्रहात्। सम्बन्धितावच्छेदकजात्यनुगतीकृत्य नानाव्यक्तिष्वेकधर्मावच्छिन्नाया एकस्या एव शक्तेरुपगमान्न नानात्वप्रयुक्तं गौरवम्। नच नागृहीतविशेषणेति न्यायेन घटत्वमपि वाच्यं स्याच्छक्यतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम्। दण्डत्वादीनामन्यथासिद्धत्वेनाकारणत्वेऽपि, तीरत्वादीनां प्रवाहादिसम्बन्धितयाऽलक्ष्यत्वेऽपिच तत्र तन्निष्ठावच्छेद्यतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धात्मिकाया विषयित्वविशेषात्मिकाया अवच्छेदकताया अभ्युपगमवदशक्यस्यापि घटत्वादेस्तादृशशक्यतावच्छेदकत्वसम्भवात्।

अथवा विशिष्टं वाच्यम्, न ह्याकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न वाच्यमितिभाष्याद्। अथविशिष्टस्य वाच्यतापक्षे एकमिति विरुद्धं स्यादितिचेन्न, शक्तिज्ञाननिष्ठकारणतायां विषयतासम्बन्धेन जातिरेवावच्छेदिका। नतु व्यक्तिः। एवं च स्वरूपतो घटत्वप्रकारकविशिष्टबोधे घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतेति कार्यकारणभाव इति

बोध्यम्। द्विकं नाम जातिव्यक्ती विशेष्यविशेषणभावानापन्ने शब्दवाच्ये। त्रिकं जातिव्यक्तिलिङ्गानीत्यर्थः। लिङ्गत्वं च प्राकृतगुणवतो धर्मविशेषः। तद्विशेषश्च नपुंसकत्वादि। सत्वरजस्तमोगुणानामपचयोपचयराहित्यरूपसाम्यावस्था नपुंसकम्। आधिक्यं पुंस्त्वम्। अपचयः स्त्रीत्वम्। तत्तच्छब्दनिष्ठं तत्तच्छब्दवाच्यम्। तच्च लिङ्गमर्थपरिच्छेदकत्वेनान्वेति। अर्थपरिच्छेदकत्वं तद्विशेषणत्वम्। लिङ्गविशेषविशिष्टस्यैवार्थविशेषवाचकतया लिङ्गानुशासनशास्त्रसिद्धतया च स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेनार्थविशेषणत्वोपपत्तिः। एवं च पश्वादिशब्दोक्तं पशु स्त्रियां नास्तीति पशुनेत्यादिविधिर्न छाग्यादीनामङ्गत्वेन प्रयोजयतीति विभावनीयम्।

नच व्यक्तिशब्दवत् पशुशब्दः साधारणः "पश्वानतायुम्" इत्यादिषु स्त्रीलिङ्गस्यापि दर्शनात्। वस्तुतस्तु नित्यपुंस्त्ववानेव पशुशब्दः, वेदे च "जसादिषु छन्दसि वा वचनम्" इति नाभावाभावः। एवं च "छागस्य वा मन्त्रवर्णात्" इतिन्यायेन पुंपशुस्वीकारे कारणं च "छागस्य वपाया मेदसः" इतिछागस्येतिच्छाग्यामसम्भवीति बोध्यम्। चतुष्कं तु संख्यासहितं त्रिकमित्यर्थः।

पञ्चकं कारकसहितं चतुष्कमित्यर्थः। यद्यप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तद्वाच्यत्वमायाति। तथापि दधि पश्येत्यादितः प्रातिपदिकस्यैव तद्वाच्यत्वमावश्यकम्। लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतेरेव दर्शनाच्च। शब्दसहितं षट्कमितिकेचित्। शब्दोऽपि शाब्दबोधे भासते विष्णुमुच्चारयेत्यादावर्थोच्चारणासम्भवेन विना शब्दविषयं शाब्दबोधासङ्गतिश्चेति सोऽपि प्रातिपदिकार्थः। अत एवोक्तं "नसोऽस्ति प्रत्यय" इति।

न च लक्षणया स्ववाच्यवाचकत्वसम्बन्धरूपया निर्वाहः। निरूढलक्षणायाः शक्त्यनतिरेकात्। निरूढत्वं च लक्षणायामनादितात्पर्यग्रहाधीनत्वम्। जबगडदशमुच्चारयेत्यादौ शक्यग्रहणेन शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अग्रहाच्च। एवं च शब्दोऽपि प्रातिपदिकार्थ इति मिलित्वा षोढा प्रातिपदिकार्थः। आह च-'शब्दोऽपि यदि भेदेन' इति। अनुकार्यानुकरणभेदे, अनुकार्यस्य पदानुपस्थितत्वात् तत्सिद्धये शक्तिरूपेया, तदा शब्दोऽपि प्रातिपदिकार्थः। शब्दार्थयोरभेदे निरूपकताश्रयतान्यतरसम्बन्धेन वृत्तिमत एव शाब्दबोधविषयत्वं कल्प्यते। सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वेन पदार्थस्येव तद्बोधकत्वेन स्वस्यापि ज्ञानसम्भवाच्चेति। उक्तंच-'ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च' इति। अभेदपक्षे साधकं च भूसत्तायामित्येवमादयो निर्देशा एव। तेषां अर्थवत्वाभावेन पदत्वाभावेऽपि साधुत्वमस्त्येव।

इति नामार्थनिर्णयः।

अथ समासशक्तिनिर्णयः ।

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा ।
सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥

समासत्वं च पाणिन्यादिसङ्केतसम्बन्धेन समासपदवत्वम् । एकार्थीभावापन्नपदसमुदायविशेषो वा । एकार्थीभावश्च शब्दविशिष्टा काचिच्छक्तिरेव । वैशिष्ट्यंच स्वपर्याप्तत्व-स्वघटकविशिष्टत्व-उभयसम्बन्धेन । वैशिष्ट्यंच स्वनिष्ठशक्तिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्व-स्वभिन्ननिष्ठशक्तिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वोभयसम्बन्धेन । राजपुरुषादिसमासनिष्ठा च राजसम्बन्धिपुरुषत्वावच्छिन्ननिरूपिता शक्तिरतिरिक्ता वैयाकरणमते विद्यते । सा च राजपुरुषशब्दे पर्याप्त्यास्ति । द्वितीयसम्बन्धे स्वभिन्ननिष्ठेतिनिवेशान्न लक्षणात्मकशक्तावतिव्याप्तिरिति दिक् । अत्रायं विचारः । समासस्तु द्विविधः । एकः सुबन्तपूर्वपदकोऽपरश्च तिङन्तपूर्वपदकः । तत्र प्रथमश्चतुर्विधः । पदद्वयमपि सुबन्तम् । पूर्वपदं सुबन्तमुत्तरपदं तिङन्तम् । पूर्वपदं सुबन्तमुत्तरं केवलं प्रातिपदिकम् । पूर्वपदं सुबन्तमुत्तरं धातुरूपम् । क्रमेणोदाहरणानि । राजपुरुषः । पर्यभूषयत् । कुम्भकारः । कटप्रूः । इति । तथा पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरमपि तिङन्तम् । पिबतखादता । पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरं सुबन्तम् । जहिस्तम्बः । इत्यादि ।

प्राचीनवैयाकरणैः कृतानि लक्षणानि, कृताश्च भेदाः प्रायोवादरूपा एव । भूतपूर्वः, इन्भूः, इत्यादीनामसंग्रहात् । तथा यानि पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इत्यादीनि लक्षणानि, तानि उन्मत्तगङ्गं, सूपप्रति, अर्धपिप्पल्यादिषु परस्परमव्याप्त्यतिव्याप्तिग्रस्तानि । किन्त्वव्ययीभावाधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यादीनि द्रष्टव्यानि । लक्षणत्वं च साधारणधर्मवत्वम् । धर्मे साधारण्यं च तदितरावृत्तित्वे सति सकलतद्वृत्तित्वम् । वस्तुतस्त्वेषां लक्षणानामसम्भव एव । यथा रेखागवयादिनिष्ठलाङ्गूलादेर्वास्तवपशुगतत्वाभावान्न वास्तवपशुलक्षणत्वं, तथा तादृशतादृशबोधजनकत्वस्य तत्तत्समासनिष्ठत्वाद्भावान्न तत्तत्समासलक्षणत्वम् । तत्र विशिष्टशक्तिस्वीकारेणावयवानां नैरर्थक्यादिति भावः । तथा रेखागवयादिनिष्ठलाङ्गूलादेर्यथा सादृश्येन पशुनिष्ठलाङ्गूलादिबोधनद्वारा वास्तवपशुबोधकत्वं तथा वृत्तेः प्राक् तत्तत्पदार्थत्वं यत्र दृष्टं तत्तदर्थविशेष्यकबोधजनकतया तत्तदाश्रये तत्तत्समासबोधकत्वम् ।

समासादिषु वृत्तिर्द्विधा । जहत्स्वार्था, अजहत्स्वार्था च । तत्र जहत्स्वार्थत्वमेकार्थीभावः । अजहत्स्वार्थत्वमेव व्यपेक्षा । व्यपेक्षात्वं च । समस्तपदानां परस्परसाकाङ्क्षत्वम् । एकार्थीभावपक्षे समुदायशक्त्यैव विशिष्टार्थोपस्थितिसंभवेऽवयवा न स्वार्थोपस्थितिं कुर्वन्ति वैयर्थ्यात् । व्यपेक्षायां तु अजहत्स्वार्थतां विना परस्परमन्वयाकाङ्क्षारूपव्यपेक्षाया असम्भवादवयवाः स्वार्थोपस्थापका एवेति भावः । जहत्स्वार्थपक्ष-

स्वीकारे प्रयोजनं तु राजपुरुषसमासे राजपदस्य निरर्थकत्वेन न तत्र ऋद्धपदस्यान्वयः। अन्यथा ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः इति विग्रह इव तत्रापि स्यादिति। अजहत्स्वार्थपक्षे समासघटकपदानामर्थवत्वेन तत्र ऋद्धादिपदान्वयवारणन्तु "सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य च विशेषणयोगो न" इति वार्तिकाद्बोध्यम्।

जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे द्वे वृत्ती अपि पुनस्त्रिविधे वाच्यत्रैविध्यात्। तत्र भेदो नाम अन्योन्याभावः, सच संसर्गाविनाभावित्वादनुमीयमानतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः। तथाच राजपुरुष इत्यादावराजकीयभिन्न इति बोधः। राजभिन्नासम्बन्धीतियावत्। भेदस्यावाच्यत्वे च राजपुरुषः सुन्दर इतिवत् राजपुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि स्यादिति। संसर्गस्तु भेदाविनाभावित्वादनुमीयमानभेदो भेदमूलक इत्यर्थः। एवं चास्मिन्पक्षे राजपुरुष इत्यादौ राजसम्बन्धवानित्येव शाब्दं भानं, भेदस्तूत्तरकालमुपतिष्ठते। अथास्वामिकेऽपि राजपुरुष इत्यादिप्रयोगापत्तिश्च स्यात्तद्वारणार्थमुभयं वाच्यं विनिगमनाविरहादिति बोध्यम्। तथाचाराजकीयभिन्नो राजसम्बन्धवांश्चायमिति बोध इति।

अथ व्यपेक्षावादस्य युक्तिभाष्यविरुद्धत्वाज्जहत्स्वार्था एव वृत्यङ्गीकरणीया। तथाच वृत्तिषु भिन्ना एव शक्तिः पङ्कजशब्दवत्। "समर्थः पदविधिः" इत्यत्र पदमुद्दिश्य यो विधीयते समासादिः स समर्थः। सामर्थ्यं च शक्तिविशिष्टशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वम्। वैशिष्ट्यञ्च—स्वज्ञानाधीनज्ञानविषयत्व-स्वाश्रयघटितवृत्तित्वोभयसम्भन्धेन। राजपुरुषपर्याप्ता राजसम्बन्धिपुरुषत्वावच्छिन्ननिरूपितैका शक्तिः सैवैकार्थीभावरूपा सामर्थ्यम्। तत्र शक्तौ स्वज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वं वर्तते, अवयवराजादिशब्दनिष्ठशक्तिज्ञानादेव तस्या ज्ञानात्। तथा स्वाश्रयराजशब्दघटितराजपुरुषवृत्तित्वं चास्ति। द्वितीयसम्बन्धदानादादेशनिष्ठशक्तौ स्थानिशक्तिवैशिष्ट्यवारणम्। प्रथमसम्बन्धदानाद् घटत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तौ कलशादिपदनिष्ठायां प्रजापतिनिरूपिताया ककारनिष्ठायाः शक्तेर्वैशिष्ट्यवारणं बोध्यम्। अत्र पदोद्देश्यकविधित्वं कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपासु पञ्चस्वपि वृत्तिष्वस्त्येव।

अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षवादिभिः पङ्कजादिसमुदाये विशिष्टशक्तिरस्तीत्यङ्गीक्रियते। सा च न सिध्येत्। योगोऽवयवशक्तिस्तयैव पङ्कजनिकर्तुरुपस्थितिः संभवेत्। तथाहि तत्र नामार्थस्यापि पङ्कस्य जनधात्वर्थोत्पत्तावधिकरणतानिरूपकत्वेनान्वयः। तथाविधोत्पत्तेरप्रत्ययार्थकर्तर्याश्रयतया। एवं च पङ्काधिकरणकोत्पत्त्याश्रय इति बोधोपपत्तौ सत्यां स्वीकृता समुदायशक्तिर्व्यर्था इति। नच पद्मत्वरूपेणोपस्थितये सा कल्प्यते, पद्मत्वावच्छिन्ने शक्तिं विना तेन रूपेणोपस्थित्यसंभवादिति वाच्यम्। चित्रग्वादिपदेऽपि स्वामित्वेन रूपेणान्यपदार्थोपस्थितये तत्कल्पनावश्यकत्वात्। लक्षणयैव तथोपस्थितिरिति चेत्? पङ्कजपदेऽपि सा सुवचा। समुदायशक्तिस्वीकारे

एव रथकारपदेन न ब्राह्मणादिग्रहणं, किन्तु माहिष्यकरणीजसंकरजातिविशेष इति मीमांसकानां कथनमुपपद्यते ।

अपिच विशेषणलिङ्गसङ्ख्याद्ययोगादयो वचनैः सविशेषणानामित्यादिभिः साधने गौरवम् । तथा धवखदिरौ निष्कौम्बिर्गोरथ इत्यादिषु इतरेतरयोगातिक्रान्तयुक्तार्थस्य वाचनिकत्वे महद् गौरवं स्यात् । एवं चित्रगुरित्यत्र स्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा । नच तत्र लक्षणा । तत्र लक्षणयोपपत्तावपि प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ तदसंभवात् । प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमित्यादिबोधोत्तरं तत्सम्बन्धिग्रामलक्षणायामप्युदककर्तृकप्राप्तिकर्म ग्राम इत्यर्थालाभादिति । एवमूढरथ उपहतपशुरित्यादौ द्रष्टव्यम् । एवं चित्रगुरित्यादिषु चित्रगवोः स्वाम्यादिप्रतीतिर्न विना शक्तिमुपपद्यते, लक्षणया कथमपि न निर्वाहः । सा हि न पूर्वपदे, चित्रस्वामी गौरितिबोधापत्तेः । नाप्युत्तरपदे, गोस्वामी चित्र इति बोधापत्तेः । नापि पदद्वये; बोधावृत्तिप्रसङ्गात् । न च चरमपदे सा प्रत्ययार्थान्वयानुरोधादितिवाच्यम् । एवं हि बहुव्रीह्यसम्भवापत्तेः, "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेकसुबन्तानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वेन तद्विधानात् । एवं समासस्यचरमपदस्यैव लक्षकत्वे सति घटादिपदेष्वपि चरमवर्ण एव वाचकताकल्पना स्यात् । नचैवं योग्यं, तस्मात्समासे सर्वत्र शक्तिः कल्पनीया ।

अत्र व्यपेक्षावादिनः—न समासे शक्तिः राजपदादेः सम्बन्धिलक्षणयैव राजसम्बन्ध्यभिन्न इति बोधापत्तेः । अत एव न राजपदादौ शोभनपदस्यान्वयः । पदार्थैकदेशत्वात् । एवं च "विभाषा" सूत्राकरणं लाघवम् । लक्षणया राजसम्बन्ध्यभिन्नपुरुष इतिबुबोधयिषायां समासस्य, राजसम्बन्धवानिति बुबोधयिषायां वाक्यस्य च सम्भवात् । एवं प्राप्तोदकादौ उदकपदे लक्षणास्वीकारात् । नापि पङ्कजपदद्दष्टान्तेन दोषोत्पादनं शक्तिसाधकं सम्भवति । तत्रावयवशक्तिमजानतामपि बोधोदयात् । एवं च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्न तुल्यता । घटादिपदेऽपि तद्घटकधात्वतिरिक्ता कल्यमाना शक्तिर्विशिष्टे कल्प्यते, विशिष्टस्यैव सङ्केतितत्वात् । बोधजनकत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वस्य चरमवर्णेष्वसत्वान्न चरमवर्णे शक्तिः कल्प्यते । आग्रहश्चेदिष्टापत्तिरेव । स्वीकृतं च चरमवर्णस्यैव वाचकत्वमन्यैरित्याहुः ।

तन्न योग्यम् । समासे शक्त्यस्वीकारे प्रातिपदिकसंज्ञादिकन्न स्यात्, अर्थवत्वाभावात् । "कृत्तद्धित" इति सूत्रेणापि न प्रातिपदिकसंज्ञा, तस्य नियमार्थतायाः भाष्यकारकथिताया भङ्गापत्तेः । समासात्मके वाक्ये शक्त्यभावेन लक्षणाया असम्भवेन लाक्षणिकार्थत्वस्याप्यसम्भवात् । अथ "अतिप्प्रातिपदिकम्" इतिन्यासेन सुप्तिङ्भिन्नं प्रातिपदिकमित्यर्थकेन समासस्यापि संज्ञा सिध्यतीति चेत् ? सुप्तिङ्भिन्नप्रत्येकवर्णेषु संज्ञावारणार्थमर्थवत्वावश्यकत्वेन समासे दोषस्य तादवस्थ्यात् । अपिच चित्र-

गुमानयेत्यादौ कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिः। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकत्व-व्युत्पत्तेर्विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययोत्पत्तेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात्।

अपिच समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राजपुरुष इत्यादौ राजपदादेः सम्बन्धिनि लक्षणायामपि, तण्डुलः पचतीत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेण तण्डुलादेः पाकादावन्वयवारणाय प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुताया आवश्यकत्वेन पुरुषादेस्तदभावात्।

तथाच समासे परस्परमन्वयासम्भवादावश्यकैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः। किञ्च राजपुरुष इत्यादौ सम्बन्धवति सम्बन्धे वा लक्षणा स्वीक्रियते। उभयथापि दोषात्। आद्ये। राज्ञः पुरुष इति विवरणविरोधात्। नान्त्यः, राजसम्बन्धरूपः पुरुष इतिबोधप्रसङ्गात्। अभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विरुद्धविभक्तिरहितपदजन्योपस्थितेर्हेतुतया तस्या राजपुरुष इत्यादिसमासोत्तरपदार्थे पुरुषादौ सत्वादभेदान्वयो दुर्वार इतिभावः।

अथ राजपुरुषः इत्यादौ राजा चासौ पुरुष इत्येव विग्रहः। चित्रगुरित्यादौ च चित्राणां गवामयमित्येव समानार्थत्वानुरोधादितिमीमांसकाः कथयन्ति। तन्न योग्यम्। तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदर्थबोधकं विवरणं तिङन्तम्। तत्र विपर्ययो दृष्टः, यथा आक्षिक इत्यतोऽक्षकरणकव्यापाराश्रय इतिबोधः। अक्षैर्दीव्यतीत्यतस्तु अक्षकरणिका देवनानुकूला भावना इति बोधः। मीमांसकानामपीष्टमेतत्। यतस्तैः कृत्प्रत्यये कारकाणां कर्त्रादीनाम्, आख्याते च भावनायाः मुख्यविशेष्यत्वमुक्तम्। कारकाणां प्राधान्ये प्रमाणं तु "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः" इतिन्यायः। भावनायाः प्राधान्ये भावप्रधानमाख्यातमितिनिरुक्तं द्रष्टव्यम्।

ननु भवतु शक्तिसिद्धिः, भवतु च यथा तथा विग्रहस्तथापि सर्वसमासानां शक्तिमत्वाविशेषात् षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारयोरविशेषान्निषादस्थपत्यधिकरणसिद्धान्तभङ्गापत्तिः स्यादितिचेन्न, पर्यवस्यच्छाब्दबोधाव्यवहितप्राक्क्षणावृत्तिशक्तिग्रहनिष्ठान्तरङ्गबहिरङ्गभावचिन्तनप्रयुक्तलाघवमादायाधिकरणाविरोध इत्यर्थः। अयमभिप्रायः। समासे शक्तिस्वीकारेण निषादस्थपतिशब्दस्यानेकार्थबोधकत्वे च तात्पर्यवशान्निर्णयावश्यकत्वात्। समासघटकप्रत्येकपदशक्त्युपस्थापितार्थमात्रविषयककर्मधारयीयशक्तिग्रहस्यान्तरङ्गत्वेन प्रथमोपस्थितार्थ एवोपस्थितिर्लाघवान्निषादस्थपतिशब्दस्य तात्पर्यमवसीयते तेन विशेषावगतिः। ननु बहिर्भूतपदार्थविषयकशक्तिग्रहोपस्थापिते, तदुपस्थितेर्विलम्बितत्वादिति दिक्।

इति समासशक्तिनिरूपणम्।

अथ शक्तिविचारः ।

"इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।

यथा चक्षुरादीनां घटादिषु तदीयचाक्षुषादिकारणताऽनादिरस्ति; तथा या शब्दानामर्थैः सह तद्बोधकारणता सा शक्तिः । अनादिभूतं बोधकारणत्वं यद्यप्याधुनिकसङ्केतिते देवदत्तादिपदे नास्ति, अनादिविशेषणस्याभावात् । अपि च लाक्षणिकेऽतिव्याप्तेः । तत्राप्यनादिभूतबोधजनकत्वव्यवहारादिति । एवंच सङ्केतज्ञानमपि हेतुर्वाच्यं तथाचावश्यकत्वात् सङ्केत एव शक्तिरस्तु । आधुनिके देवदत्तादौ पित्रादेः, गवादिषु चेश्वरस्येति वक्तुं शक्यम् । तथापि सङ्केतः किं स्वरूपतो हेतुः, अथवा सामान्यतो ज्ञातः, अथवा सङ्केतत्वेन ज्ञातः, उतार्थधीजनकतावच्छेदकत्वेन तज्ज्ञानस्य हेतुः । नाद्योऽगृहीतशक्तिकादर्थबोधापत्तेः । न द्वितीयः । प्रमेयत्वादिना तज्ज्ञानेऽपि बोधापत्तेः । न तृतीयः । गवादावीश्वरसङ्केतस्य सत्वेनेश्वरानङ्गीकर्तॄणां तत्तदर्थबोधजनकत्वग्रहवतां बोधेन व्यभिचारात् । न चतुर्थः । लाघवादर्थधीजनकत्वेनैव हेतुत्वेऽस्मत्पक्षसिद्धेः । न चाधुनिकदेवदत्तादौ सङ्केतज्ञानादेव बोधेनास्य व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्रापीदं पदमेनमर्थं बोधयत्वितीच्छाग्रहे पदे तदर्थबोधकत्वस्यावगाहनेन व्यभिचारस्याभावात् । पित्रादिसङ्केतज्ञानादेवार्थजनकत्वं गृह्यतेऽतस्तज्ज्ञानात्पूर्वं न बोधः । लाक्षणिकोच्छेदापत्तिस्त्विष्टत्वेनैव परिहरणीया । प्रत्यक्षादिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधानङ्गत्वेन शाब्दबोधं प्रति लक्षणासत्वे कार्यकारणभावद्वयकल्पनापत्तौ गौरवेण, लक्षणाऽस्वीकारे शाब्दबोधं प्रति शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव हेतुत्वे लाघवम् ।

अपिच लक्षणास्वीकारे शक्तिजन्योपस्थितिं विनाऽपि लक्षणाजन्योपस्थितेः शाब्दबोधसम्भवेन परस्परं व्यभिचारः । तद्वारणार्थमव्यवहितांशनिवेशेऽनन्तकार्यकारणभावेन गौरवम् । अपि च पदार्थोपस्थितिं प्रत्यपि शक्तिज्ञानत्वेन लक्षणाज्ञानत्वेन च हेतुत्वे गौरवं व्यभिचारश्च । यद्यपि मम मत इदपदमेतदर्थबोधकमिति शक्तिज्ञानेन सामान्यतः कार्यकारणभावकल्पनेऽपि तत्तदर्थभेदेनान्तकार्यकारणकल्पनं, तत्राप्यव्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे चापरं गौरवं समानं, तथापि परमते सर्वस्याप्येतस्य सत्वेनाधिकस्य लक्षणाकार्यकारणभावगौरवस्य सत्वेनास्मन्मतमेव साधु ।

अथ वृत्तिजन्योपस्थितित्वेन शाब्दबोधहेतुतास्वीकारे तथा वृत्तिज्ञानत्वेन च पदार्थोपस्थितिकारणतास्वीकारे लाघवं परमते वक्तुं शक्यते, तथापि वृत्तित्वस्य शक्तिलक्षणान्यतररूपस्य कारणतावच्छेदकत्वे शक्तित्वापेक्षया गौरवमेव । अथ परमते शक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुता, शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायां शक्तेरपि प्रवेशादिति वक्तुं शक्यम् , परन्तु तन्न योग्यं, शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावे समानविषयत्वस्यावश्यकत्वात् । एवंच शक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । लक्षणावृत्तिमस्वीकृत्य शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव हेतुत्वकल्पनमुचितमिति दिक् ।

अथापभ्रष्टानां शब्दानां बोधकत्वदर्शनात् बोधकतारूपा शक्तिस्तत्रास्ति नवेति विचारे मीमांसकवेदान्तिनो नापभ्रंशेषु शक्तिः, अपभ्रंशशब्दश्रवणेनार्थबोधे कारणं त्वपभ्रंशः साधुशब्दस्मरणं भवति ततोऽर्थबोध इति। अपभ्रंशानां साक्षादवाचकत्वे कारणं च तत्तद्देशभेदभिन्नेषु तेषु शक्तिकल्पने गौरवात्। न च पर्यायतुल्यता, अपभ्रंशानां तेषां पर्यायतया कुत्रापि गणनाभावात्। एवं च शक्तत्वमेव साधुत्वमिति। वैयाकरणास्त्वपभ्रंशानामपि बोधकत्वमस्त्येव। साधुस्मरणतो बोध इति न वक्तुं शक्यते। साधुशब्दाज्ञानवतामपि पामराणां ततो बोधात्। एवं च भाषाशब्दाः शक्ता एव। नच पर्यायतया गणनापत्तिः, साधूनामेव कोशादौ विभागदर्शनात्। उक्तं च वाक्यपदीपे "पारम्पर्यादपभ्रंशा" इति।

ननु शक्तत्वस्य साधुत्वे भाषाशब्दानामपि बोधकतारूपशक्तेः सत्वेन, शक्तत्वेन साधुत्वं प्राप्तमिति चेन्न, पुण्यजननयोग्यत्वं साधुत्वं, तच्च संस्कृतभाषायामेव; नतु भाषाशब्दानाम्। पापजननयोग्यत्वमसाधुत्वम्। 'द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा पुरुषस्य नाम' इतिभाष्यात्साधुत्वमाधुनिकदेवदत्तादिपदानामिति बोध्यम्। गौणानां नीलादिशब्दानां नीलाद्यर्थपुरस्कारेण प्रवृत्तौ साधुत्वम्। आधुनिकलाक्षणिकानां ब्राह्मणाय देहीत्यर्थे ब्राह्मणं देहीत्यादिकानां न लक्षणयापि साधुत्वमिति दिक्। इच्छाविशेषातिरिक्तशक्तिग्रहोपायस्त्वयम्—

सम्बन्धशब्दे सम्बन्धो योग्यतां प्रति योग्यता।
समयाद्योग्यतासंविन्मातापुत्रादियोग्यवत्॥

अस्य व्याख्यानं तु—सम्बन्धशब्दे योग्यतां प्रति, बोधजनकतावच्छेदधर्मरूपयोग्यतानिरूपितो यस्तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धः स एव योग्यता। सा च स्वाभाविक्येवानादिवृद्धव्यवहारपरम्परापरपर्यायो योऽस्मदादिसमयस्तेन गृहीतोक्तेश्वरसमयान्निश्चीयते। यथा मातापुत्रयोर्जन्यजनकभावलक्षणसम्बन्धो व्यवहारान्निश्चीयते तथेत्यर्थः।

इति शक्तिनिर्णयः।

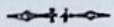

अथ नञर्थनिर्णयः।

नञ्समास उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्सर्वनामता सिद्ध्यति। उत्तरपदार्थप्राधान्यानुरोधादेवारोपितब्राह्मणत्वादि ब्राह्मणादिपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यारोपितत्वमेव नञ्द्योत्यम्। अत्र चारोपितत्वमारोपविषयत्वमारोपमात्रमर्थो; विषयत्वं तु संसर्ग इति निष्कर्षः। अथवा घटो नास्ति, अब्राह्मण इत्यादितोऽभावबोधस्यैव सर्वसम्मतत्वेनाभाव एव नञर्थोस्तु, तथा च भाष्यं 'निवृत्तपदार्थकः" इति निवृत्तं पदार्थो यस्य इतिविग्रहेणाभावार्थक इत्यर्थः। 'तत्साहश्यमभावश्च' इत्यादिषु नञर्थषट्कस्य कथनमार्थिकार्थमभिप्रेत्येति बोध्यम्।

सचाभावः विशेषणं विशेष्यो वेति पक्षद्वयम् । प्रतियोगिनि विशेषणत्वे ऽसर्वपदे सर्वनामसंज्ञा, अब्राह्मण इत्यादौ तत्पुरुषत्वं, अत्वं भवसीत्यादौ पुरुषवचनादिव्यवस्था चोपपद्यते । प्रतियोगिनि विशेष्यमिति पक्षे "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यादावेकवचनोपपत्तिः । विशेष्यमितिपक्षेऽस इत्यादिषु गौणत्वेऽपि "एतत्तदोः" इतिज्ञापकात्सर्वनामसंज्ञा सिद्ध्यति । अत्वं भवसीत्यादौ युष्मदादिशब्दानां तद्भिन्ने लक्षणा नञ्द्योतकः । एवं च भिन्नेन युष्मदर्थेन तिङः सामानाधिकरण्यात् पुरुषादिव्यवस्थोपपद्यते । सचाभावो अत्यन्ताभावत्वान्योन्याभावत्वरूपेण शक्य इति दिक् ।

इति नञर्थनिर्णयः ।

अथ निपातानां द्योतकत्वनिर्णयः ।

अत्र नैयायिकाः प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचका इति । अत एव प्रजयति इत्यादौ न प्रकर्षार्थस्य विशेष्यता 'साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः' इति कोशान्निपातानामुपसर्गातिरिक्तानां वाचकत्वम् । नमःपदेन देवाय नम इत्यादौ नमस्कारार्थत्वस्य प्रसिद्धत्वाच्च । सकर्मकत्वं च स्वस्वसमभिव्याहृतनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वम् । कर्मत्वं च स्वस्वसमभिव्याहृतनिपातान्यतरार्थफलशालित्वमिति वदन्ति । तन्न सम्यक् । उपसर्गाविशेषाणां निपातानां द्योतकत्वमितरेषां वाचकत्वमिति वैषम्ये बीजाभावात् ।

अयमभिप्रायः—ईश्वरमनुभवतीत्यादिस्थलेषु प्रतीयमानार्थो किं धात्वर्थः, उतउपसर्गार्थः, उत विशिष्टार्थः । नाद्यः, भवतीत्यत्राप्यापत्तेः । न द्वितीयः, अप्रकृत्यर्थत्वेनाख्यातार्थानन्वयापत्तेः । न तृतीयः, गौरवात् । एवं च धातोर्विद्यमानत्वादिवाचकस्यास्तु लक्षणा, यतो धातोर्घटो भवतीत्यादौ तदर्थप्रतीतेर्धातोरेव शक्यसम्बन्धरूपलक्षणा भवति, उपसर्गस्य केवलस्याप्रयोगाच्छक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा न भवतीत्यत उपसर्गादिस्तात्पर्यग्राहकोऽस्तु । तथाच तात्पर्यग्राहकत्वरूपमेव द्योतकत्वं, तच्चादिष्वपि समम् । चैत्रमिव पश्यतीत्यादौ सादृश्यविशिष्टचैत्रपदं लक्ष्यमित्यादि वक्तुं शक्यत्वात् । एवं च प्रजयतीत्यत्राऽपि प्रकर्षार्थे वर्तमानधातोर्लक्षणा, प्रादिस्तात्पर्यग्राहकः । तस्योपसर्गार्थत्वे नामार्थत्वान्नामार्थधात्वर्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयाभावात्, उपसर्गातिरिक्तप्रवेशे प्रमाणाभावाच्च ।

एवं चोपसर्गाणां द्योतकत्वस्य स्वीकारावश्यकत्वेन 'साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः' इतिकोषस्यापि द्योतकार्थबाधकत्वेनोपपत्तिर्वक्तुं शक्या । तथा नमःपदस्याप्येकार्थद्योतकस्य तात्पर्यादिना विशेषार्थद्योतकता, तत्र तात्पर्यग्राहकं विशेषनामार्थोपस्थितिरेव । अत एव सकर्मकत्वस्य लक्षणस्य नास्त्येवावश्यकता सर्वस्याप्यर्थस्य धातोर्वाच्यत्व-

स्योपसर्गाणां द्योतकत्वस्य स्वीकारात्। द्योतकत्वं स्वसमभिव्याहृतपदनिष्ठवृत्त्युद्बोधकत्वम्। क्वचित्क्रियाविशेषाक्षेपकत्वम्। यथा प्रादेशं लिखतीत्यादौ वर्तमानक्रियाक्षेपकः। अपिच निपातानां वाचकत्वे भूयान् प्रकर्ष इतिवत् भूयान् प्र इत्यादिप्रयोगाणामप्यापत्तेः।

अपिच निपातानां वाचकत्वे 'शरैरुस्त्रैरिवोदीच्यान्' इत्यादिस्थलेषु उस्त्रसदृशैः शरै रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्तित्यर्थकेष्वन्वयो न स्यात्। स च द्योतकत्वपक्षे संगच्छते। अन्यथा प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः। एवं च 'वागर्थाविव संपृक्तौ' इत्यत्रापि द्वितीयाया अन्वयो बोध्यः। नञ्समासे यदुत्तरपदस्य प्राधान्यं तद्द्योत्यार्थमादायैवास्त्यत एव तत्पुरुषलक्षणाव्याप्त्यादि दोषो न, द्योत्यार्थमादायैव प्रातिपदिकत्वं बोध्यम्।

उपसर्गेणेत्यत्रोपसर्गपदं निपातस्याप्युपलक्षणम्। तथा धातुपदं पदान्तरस्येति बोध्यम्। अथवान्वयव्यतिरेकाभ्यां निपातानां वाचकत्वमेव योग्यं बोधकतारूपशक्तेरबाधाच्च। एवं चागत्या धात्वर्थप्रातिपदिकयोर्भेदेनान्वयोऽव्युत्पन्न इत्यत्र निपातातिरिक्तं विशेषणं देयम्। नतु नैयायिकादिभिः प्रादिचाद्योःकृतं वैषम्यं युक्तम्। एवं द्योतकत्वपक्षे पदान्तराणां तत्र सर्वार्थेषु शक्तिः कल्प्या; चकारादेर्द्योतकत्वशक्तिः कल्प्येतिगौरवं स्यादित्यपेक्षयाऽल्पानां वाचकत्वमेव युक्तमिति भावः। निपातत्वं चासत्वार्थकत्वे सति चादिगणपठितत्वं, शक्तिसम्बन्धेन निपातपदवत्वं वोपाधिर्वा जातिर्वा, तदेव परेषामिवाऽस्माकमपि मतम्, नतु तैरुक्तं वैषम्यमिति दिक्।

इति निपातानां द्योतकत्वनिर्णयः।

अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः।

"कृत्तद्धितसमासेभ्य इति"। अत्र भावप्रत्ययार्थकथनेऽयं विचारः, समासादौ शक्तिःकल्प्यमाना राजादिसम्बन्धविशिष्टे कल्प्यते। तथा च तदुत्तरं भावप्रत्ययः संसर्गपक्ष उपपद्यते, नतु भेदपक्षे। तत्पक्षे हि राजपुरुष इत्यत्राराजकीयभिन्नः पुरुष इति बोधेन पुरुषांशे राजसम्बन्धाभावादिति। एवं च राजपुरुषत्वमित्यादिस्थलेषु स्वस्वामिभावादिसम्बन्धबोधः, दामोदरत्वमित्यादिस्थलेषु जातिविशेषस्यैव बोधः। तदुक्तं हरिणा–"कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनान्यत्र रूढयभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यः" इति। दण्डीत्यादौ तु प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्रवाचकत्वं तद्धितस्येत्यादि मीमांसकोक्तं न युक्तम्। अर्धजरतीयस्यान्याय्यत्वात्। दामोदरत्वमित्यादिषु सम्बन्धाभिधायकत्वम्, दण्डीत्यादिषु द्रव्यवाचकत्वं योग्यमिति न योग्यं, इनादेः सम्बन्धवाचकत्वेनोपपत्तौ गत्यभावाभावादिति। वैयाकरणां तु क्वचित्

सम्बन्धवाचकत्वं क्वचित् जात्यादिवाचकत्वं स्वीक्रियते यत्, तत्सिद्धान्ते पक्षद्वयस्यापि विद्यमानत्वेनैव । उक्तञ्च—"प्रयोगोपाधिमाश्रित्येति"। यद्धर्मवत्वेन ज्ञातेऽर्थे यश्शब्दः प्रयुज्यते, स धर्मस्तच्छब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः । स दामोदरत्वमित्यादौ जातिः । शुक्लत्वमित्यादौ गुण इत्यादि बोध्यम् । घटत्वमित्यादौ घटत्वस्य वाच्यत्वापादनं त्विष्टमेव । तत्तद्व्यक्तिविशिष्टब्रह्मसत्ताया वाच्यत्वेन नास्ति गौरवादिविचारः । अथवा "सर्वे भावाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषां भावः" इति वार्तिकोक्तो यद्वा शब्दस्तत्सूचनकप्रयोजनोऽपि, भवन्ति वाचकत्वेन प्रवर्तन्त इति भावाः-शब्दाः स्वेन स्वरूपेणार्थवद् भवन्ति-प्रवर्त्तन्ते, अतस्तेषां भावः प्रवृत्तिनिमित्तकमित्यर्थेन अर्थवच्छब्दोऽपि द्रव्यप्रकार इति शब्दोऽपि त्वाद्यर्थ एव । येषां च मते जात्यादिरूपार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं तेषां मते स तदर्थ इति । अत एव हरिहरनलादिपदेभ्यः तच्छब्दवाच्यः कश्चिदासीदिति शब्दप्रकारकबोधस्य सर्वसंमतत्वमिति । एवं च जात्यादिवत् शब्दोऽपि त्वप्रत्यार्थ इतिदिक्

इति भावार्थप्रत्ययनिरूपणम् ।

अथ देवतादिप्रत्यायार्थनिर्णयः ।

"सास्य देवता" इत्यत्र देवताविशिष्टं देयं प्रत्ययार्थः । तत्र मतद्वयम् । देवताविशिष्टे देये शक्तिः । उभयत्र खण्डशो वा । तत्राद्यपक्षे देवतारूपे प्रकृत्यर्थस्याभेदसम्बन्धेनान्वयः, परन्त्वेकदेशान्वयदोषः । सच खण्डशः शक्तिपक्षे नास्त्येव । अथवा प्रदेय एव शक्तिः प्रत्ययस्य, अग्न्यादिदेवस्य प्रकृत्यैव निरूढलक्षणया लाभेन न तत्र शक्तिः। एवं "तदस्य प्रहरणमिति क्रीडायां णः" इत्यत्रापि बोध्यम् । अयं विचार आरोपितप्रकृतिप्रत्ययार्थमादायैव कृतः । वस्तुतः विशिष्टशक्त्यैवार्थस्योपस्थितिरिति दिक् ।

इतिदेवतादिप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

अथाभेदैकत्वसंख्यानिर्णयः ।

वृत्तौ संख्याया विशेषरूपत्वेन न प्रतीतिः किन्तु सामान्यरूपेणैव प्रतीतिः । अयमभिप्रायः । सामान्यज्ञानपूर्वकं विशेषज्ञानस्योदय इति सर्वसंमतम् । वृत्तौ राजपुरुष इत्यादावयं पुरुषः राज्ञः, राज्ञोः, राज्ञां वेति, विशेषजिज्ञासा जायते, सा च सामान्यसङ्ख्याज्ञानमनुमापयति, अतस्सामान्यसङ्ख्याया शक्तेरावश्यकतास्त्येव। यथा कपिञ्जलान् इत्यनेन बहुत्वव्याप्यसङ्ख्याविशिष्टकपिञ्जलालम्भनं "आलेभत" इति वाक्ये

विधीयते, तत्र त्रयाणां चतुरादीनां वालम्भनमितिसंशये "न हिंस्यात् सर्वभूतानि" इति निषेधशास्त्रेण सहैकवाक्यतया प्रथमोपस्थितत्रित्वपरतैव स्वीक्रियते । तथा वृत्तावपि सङ्ख्यात्वेनैकत्वस्यैव वृत्यर्थत्वं न तु द्वित्वादीनामिति भावः । वस्तुतस्तु जिज्ञासैव नानुभवसिद्धा । तद्धर्मकेच्छां प्रति तद्धर्मप्रकारकत्वज्ञानस्य हेतुतायाः सुखादीच्छास्थले क्लृप्तत्वात् प्रकृते विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासायाः सविषयविषयकत्वेन ज्ञानप्रकारीभूतविशेषधर्मप्रकारकत्वस्यावश्यकत्वेन तत्पदार्थविशेषधर्मप्रकारकत्वस्यावश्यकत्वेन तत्पदार्थविशेषधर्मप्रकारकज्ञानकार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादितिभावः ।

इत्यभेदकत्वसङ्ख्यानिरूपणम् ।

अथ सङ्ख्याविवक्षानिर्णयः ।

उद्देश्यविधेययोः सङ्ख्या किं विवक्ष्यते नवेति विचारे मीमांसकैरित्थं व्यवस्थापितम् । उद्देश्यगता सङ्ख्याऽविवक्षिता, विधेयगता तु विवक्षितैव । अत एव 'ग्रहं समार्ष्टि' इत्यत्र ग्रहस्योद्देश्यत्वात् सङ्ख्याया अविवक्षितत्वेन यावन्तो ग्रहाः-पात्राणि तेषां सर्वेषामेव संमार्गः । 'पशुना यजत' इत्यत्र यागमुद्दिश्य पशोर्विधाने विधेयपशुगतसङ्ख्याविवक्षितत्वेन नानेकपशुभिर्याग इति । तच्च वैयाकरणैः सर्वथा नाङ्गीक्रियते, यतः "रदाभ्यां निष्टातः" इति सूत्रे भिन्नमित्यादिषु नकारद्वयमपेक्ष्यते, तच्च न्यायस्वीकारे न स्यात् ।

"एकः पूर्वपरयोः"इत्यत्रैकग्रहणवैयर्थ्यापत्तिश्चेति दिक् । अथवा विधेयविशेषणस्यास्त्येवापेक्षा । अन्यथा सुध्युपास्य इत्यनन्तयकारापत्तेः । अत एव 'लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते' इति न्यायः संगच्छते । "एकः पूर्वपरयोः" इत्यत्रैकग्रहणं स्थानिद्वयप्राप्तादेशद्वयनिवारणार्थमेव । भिन्नमित्यत्र नकारद्वयलाभस्तु प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लव इति न्यायेनावृत्या बोध्यः । एवं च उद्देश्यविशेषणमपि क्वचिदपेक्षितं क्वचिन्नेति दिक् ।

इति सङ्ख्याविवक्षादिनिर्णयः ।

अथ क्त्वाद्यर्थनिर्णयः ।

अव्ययकृत इत्युक्तेः प्रकृत्यर्थे तुमादयः ।
समानकर्तृकत्वादि द्योत्यमेषामिति स्थितिः ॥

"अव्ययकृतो भावे" इति वार्तिकात् प्रकृत्यर्थे भावे तुमादयः प्रत्यया भवन्ति । "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" इति सूत्रोक्तं समानकर्तृकत्वादि तु संसर्गमर्यादया भासते, नतु तेषां वाच्यत्वकाटौ प्रवेशः । अयमभिप्रायः—भोक्तुं पचति, भुक्त्वा व्रजतीत्या-

वेकवाक्यता सर्वसिद्धा भोजनपाकक्रिययोर्विशेषणविशेष्यभावमन्तरेणानुपपन्ना, अन्यथा भुङ्क्ते व्रजतीत्यादावप्येकवाक्यतापत्तेः । तथाच तयोर्विशेषणविशेष्यभावनिरूपकः संसर्गो जन्यत्वं सामानाधिकरण्यं पूर्वोत्तरभावो व्याप्यत्वं चेत्यादिरनेकविधः । तथाच भोक्तुं पचति भुक्त्वा तृप्त इत्यादौ भोजनजनिका पाकक्रिया भोजनजन्या तृप्तिरिति बोधः । जलपानानन्तर्यस्य तृप्तौ सत्वेऽपि पीत्वा तृप्त इति न प्रयोगः ।

अधीत्य तिष्ठति मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादावपि व्याप्यत्वं सामानाधिकरण्यञ्च संसर्गमर्यादया लाभान्न तेषां वाच्यत्वेन भानम् । 'अनन्यलभ्यः शब्दार्थः' इति न्यायात् । एवं च युक्तमव्यकृतो भाव इति । एवं च प्रकृत्यर्थक्रिययोः संसर्गे तात्पर्यग्राहकत्वरूपं द्योतकत्वं क्त्वादिप्रत्ययानां बोध्यम् ।

अत्र केचित् । समानकर्तृकत्वं क्त्वावाच्यमावश्यकमन्यथा ओदनं पक्त्वाऽहं भोक्ष्य इत्यत्र पाकक्रियाकर्तुरभिहितत्वेन मयेति तृतीयाप्रसङ्गश्च स्यात् । यथा च प्रासादे आस्ते इत्यत्र प्रसादनक्रियाधिकरणोक्तत्वेऽप्यस्तिक्रियाधिकरणस्यानुक्तत्वेन तत्र प्रासाद इत्यत्र सप्तम्यन्तपदप्रयोगोपपत्तिरिति । तन्न योग्यम् । सूत्रात्तस्य वाच्यताऽलाभात् ।

अन्यथा समानकर्त्तरीत्येव न्यासः स्यात् । तृतीयापत्तिस्तु न सम्भवति । क्रियाद्वयनिरूपितशक्तयोरनेकत्वेऽपि प्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितकर्तृशक्तेराख्यातेनाभिधाने तत्र कृदन्तार्थक्रियानिरूपिततच्छक्तेरनभिहिताया अप्यभिहिततत्वादनभिधाने त्वनभिहितत्वादिति । उक्तं च वाक्यपदीये ।

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् । इत्यादि ।

अन्यथा कर्तुः क्त्वार्थत्वाभ्युपगमेनोक्तस्थले तृतीयापत्तिवारणेऽपि पक्त्वौदनो मया भुज्यत इत्यत्रौदनपदोत्तरं द्वितीयापत्तिः स्यात् । तत्र पाकक्रियानिरूपितकर्मत्वशक्तेः कृतानभिधानादुक्तरीतेरसम्भवादिति दिक् । तस्माद्यथोक्तमेव रमणीयम् ।

इति क्त्वाद्यर्थनिर्णयः ।

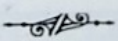

अथ स्फोटनिरूपणम् ।

उक्तव्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययेषु तत्तदर्थबोधकत्वशक्तिप्रतिपादकत्वमनुपपन्नम् । प्रकृतिप्रत्ययानां क्रमिकाशुविनाशिनानावर्णात्मकतयाऽस्थिरत्वेन प्रत्यक्षतया तत्र शक्तिग्रहस्य कथमप्यसम्भवेन तत्प्रतिपादकस्यास्य शास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गनिराकरणाय स्फोटपदार्थस्य तथा तत्प्रतिपादनस्यैवास्त्यत्यन्तावश्यकता ।

तत्र स्फोटत्वं स्फुटति व्यक्तीभवत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्यार्थप्रकाशकत्वं, प्रकाशश्च

ज्ञानम्। अयं स्फोटशब्दः पङ्कजादिवद्योगरूढः, केवलयोगस्वीकारे वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यानां चेष्टायाश्च व्यङ्ग्यार्थप्रतिपादकत्वेन तत्रातिव्याप्तेः। एवं चार्थनिष्ठविषयताप्रयोजकशक्तिमत्वमेव स्फोटत्वं पर्यवस्यति। तत्र वर्णस्यैव तत्वाभ्युपगमे वर्णस्फोटः, पदादीनां तत्वाभ्युपगमे पदादिस्फोट इतिव्यवहारः। तत्र स्फोटा अष्टौ। वर्णस्फोटः, पदस्फोटः, वाक्यस्फोटः, अखण्डपदवाक्यस्फोटौ। वर्णपदवाक्यभेदेन त्रयोजातिस्फोटा इत्याष्टौ पक्षाः सन्ति। तत्राखण्डवाक्यस्फोटस्यैव सिद्धान्तसिद्धतया वर्णस्फोटादिकानां स्वीकार आकाङ्क्षानिवर्तकत्वाभावादवास्तवत्वेऽपि शास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहायेति बोध्यम्। तत्र साधुशब्दान्तर्गता वर्णस्मारिता वाचका नवेति पक्षे नैयायिकास्तेषां वाचकत्वं स्वीकुर्वन्ति, यतो हि "लः कर्मणि"इति सूत्रविहितप्रत्ययानामेव वाचकत्वं तिब्विसर्गादीनां त्वादेशिस्मृतिद्वारा बोधकत्वमेव लिपिवदित्यभ्युपगच्छन्ति। लत्वस्य जातिरूपत्वेन शक्तावच्छेदकत्वौचित्यादिति। तन्न युक्तम्। पचतीत्यादिषु लकारमविदुषोऽप्यवैयाकरणस्य बोधान्न तस्य वाचकत्वम्। आदेशिनामपि भिन्नभिन्नवैयाकरणैः स्वेच्छया स्वीकृतत्वेन कः शक्त को न इतिव्यवस्थाया असम्भवात् सर्वेषां शक्तित्वे गौरवं व्यभिचारश्च स्यात्।

अपि च शक्तिग्राहकशिरोमणिना व्यवहारेण श्रूयमाणतिङादिष्वेव शक्तिर्बोध्यतेऽत एव ते वाचकाः। अपि च लकारस्य बोधकत्वे भू ल् इत्यतोऽपि बोधः स्यात्तादृशापत्तिवारणार्थं भवतीति समभिव्याहारो कारणमित्युच्यमाने तस्यैव वाचकत्वमस्तु, भू ल् इत्यस्य वाचकत्वं त्याज्यम्। अन्यथोभयाङ्गीकारे गौरवापत्तिः स्यात्।

अपि च लकारस्य वाचकत्वे तिङो भावनावाचकता, कृतः शानचादेः कर्तृवाचकतेति भवदङीक्रियमाणा व्यवस्था न सिद्ध्येत्। एवं च प्रयोगान्तर्गता वर्णा वाचका इति सिद्धं वर्णस्फोटस्य वाचकत्वम्। अयमभिप्रायः। एकाक्षरकोशावधृतशक्तिकानां सर्वेषां वर्णानामेव स्फोटव्यञ्जकत्वम्। "अर्थवन्तो वर्णा" इत्यत्र भाष्ये तथैव प्रतिपादनात्। नचैवं धनं वनमित्यादौ प्रातिपदिकसंज्ञापत्तौ नलोपाद्यापत्तिरिति वाच्यम्। समुदायशक्तेः स्वाश्रयशक्तावच्छेदकानुपूर्वीभिन्न जनकार्थकार्यं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्।

अत्र केचित्, असाधुशब्दानां वाचकत्वेऽपि व्याकरणप्रतिपाद्यत्वाभावात् स्फोटत्वाभावः। तदन्तर्गतवर्णानां तु एकाक्षरकोशावधृतशक्तिकानामर्थान्तरप्रकाशकत्वे पदस्फोट एव इति। अनुकरणशब्दानां तु अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षयाऽनुकार्यरूपार्थप्रतिपादकत्वात् स्फोटत्वम्। ननु साध्वनुकरणस्य साधुत्वेन स्फोटत्वेऽप्यसाध्वनुकरणस्यासाधुत्वात्कथं स्फोटव्यवहार इति चेदसाध्वनुकरणस्यापि साधुत्वस्वीकारात्। दैत्यैर्हेरय इति। प्रयोक्तव्ये हेलय इतिप्रयुक्तं तदनुकरणं हेलय हेलय इति कुर्वन्तो न पराबभूवुरितिवाक्येऽपि न तस्यासाधुत्वम्। तथा यद्वानः तद्वानः भवतु

इत्यर्थे यर्वाणस्तवार्णः भवत्विति प्रयुक्तं, तदनुकरणं कुर्वन्तो यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभुवु इति वाक्येऽपि तस्यासाधुत्वं न कस्यापि सम्मतम् । तस्मादसाधोरनुकरणस्य साधुत्वं सर्वसम्मतम् । तत्र यदा तदभेदविवक्षा तदार्थप्रकाशकत्वाभावान्न स्फोटत्वम् । शुद्धब्रह्मज्ञानाय सर्वबहिर्भूतान्नमयकोशवदखण्डवाक्यबोधनाय वर्णस्फोट इति दिक् ।

इति वर्णस्फोटनिरूपणम् ।

अथ पदस्फोटनिरूपणम् ।

पदस्फोटो वर्णस्फोटापेक्षयाऽन्नमयकोषापेक्षयान्तरङ्गप्राणमयकोशवदन्तरङ्गो निरूप्यते । अन्तरङ्गं तु साक्षाद्वाक्यघटकत्वेन, वर्णस्य बहिरङ्गत्वं पदनिष्पादनद्वारा तद्घटकत्वम् । आदेशानां वाचकत्वे सिद्धे पदस्फोटः स्फुट एव सिद्धः । अयमभिप्रायः । समभिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वे सिद्धे तादृशवर्णसमभिव्याहाररूपपदस्य वाचकता सिद्ध्यति स एव पदस्फोटः । पदस्फोटो द्विधा सखण्डो, अखण्डश्च । व्यवहारादिना पद एव शक्तिग्रहात् । अखण्डस्फोटस्तु सर्वैः पदस्थितैर्वर्णैर्व्यज्यते । स चार्थप्रत्यायक इति सिद्धान्तो वैयाकरणानाम् । न च प्रतीतस्य प्रत्यायकत्वं नास्तीति वाच्यम् । सामान्यतः सर्वत्र प्रतीतस्य प्रत्यायकत्वं नास्तीति न, किन्तु शब्दसंज्ञया प्रतीतशब्दस्य न प्रत्यायकत्वमित्येव स्वीकर्तव्यम् । एवञ्च सर्वपदस्थितवर्णैस्तस्य पदस्फोटस्य वाचकता सिद्ध्यति ।

नच समभिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वे सिद्धे तत्समभिव्याहाररूपपदस्य कथं वाचकत्वम् । यतो वर्णानां क्रमिकाणामाशुतरविनाशिनां समभिव्याहारासम्भवादिति वाच्यम् । वर्णसमुदायः पदं न वर्णा इति प्रतीतेर्वर्णातिरिक्तपूर्वापरीभूततत्समुदायात्मकपदस्वीकार आवश्यकः । अत एव पदे वर्ण इतिव्यवहारोऽपि स्वरसतः सङ्गच्छते । नित्याश्च वर्णास्तेषु पौर्वापर्यञ्च पूर्वपूर्ववर्णानुसन्धानस्याव्यवहितोत्तरवर्णानुसन्धाने सत्वात् तेन तद्विषयकानुसन्धानविशिष्टानुसन्धानविषयत्वरूपमिति नानुपत्तिरिति दिक् । ये तु सुप्तिङन्तं पदमिति पारिभाषिकपदस्य वाचकत्वं स्वीकुर्वन्ति तेषां मते तु पूर्वं प्रकृतिघटकवर्णसमुदायरूपस्य तस्य वाचकतोक्ता सा न सम्भवति । यतो घटेनेत्यत्र घटे इति प्रकृतिः न इति प्रत्ययः । घट इति प्रकृति एन इति प्रत्यय इति विभागस्य सर्वे सर्वपदादेशा इतिस्वीकारे विशिष्य प्रकृतिप्रत्यययोर्ज्ञानासंभवान्न वाचकत्वं किन्तूभयसमुदायस्यैव वाचकत्वमिति स एव पदस्फोट इतिदिक् ।

इतिपदस्फोटनिरूपणम् ।

अथ वाक्यस्फोटाखण्डपदवाक्यादिविचारः ।

केचित्तु हरेऽव विष्णोऽवेत्यादौ पदयोः "एङः पदान्तादति" इत्येकादेशे सति न तद्विभागः सुज्ञानः । तथाच प्रत्येकं पदाज्ञानेऽपि समुदायशक्तिज्ञानाच्छाब्दबोधात्समुदायेऽप्यावश्यिकी शक्तिरिति । अयमभिप्रायः । पदैर्यथा पदार्थबोधः, पदार्थशक्तिश्च पदे, तथा वाक्यैर्वाक्यार्थबोधे वाक्यार्थशक्तिर्वाक्येष्वङ्गीकार्तव्या । स च संसर्गः घटादिप्रातिपदिकैः सुबन्तैर्वा घटादिरूपार्थो बोध्यते, तथा घटोऽस्तीत्यादिवाक्यैर्वाक्यार्थः प्रत्याय्यते, परन्तु प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन संसर्गे शक्तिः पर्यवस्यति । केचित् विशेष्यविशेषणभावे क्रियाकारकभावसम्बन्धस्य विभक्त्येवाभिहिततया तदंशे वाक्यशक्तेरसंभवेऽपि विशेष्यविशेषणभावे वाक्यशक्तिः । एवं च पदैः पदार्थवद्वाक्यैर्वाक्यार्थबोध इति सिद्धौ पदस्फोटवाक्यस्फोटौ । यद्यपि वाक्यर्थस्यापूर्वत्वात्कथं तत्र शक्तिग्रह इति शङ्कोत्पद्यते, तथापि पदे एवान्वयांशे शक्तिरितिपक्षे यथा तद्ग्रहणं तथैव वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेऽपि शक्तिग्रहः । एवं च समुदितो विशिष्टवाक्यार्थबोधः शक्त्या तदा वाक्यस्फोटः । यदाच प्रत्येकपदे प्रत्येकपदार्थशाब्दबोधस्तदा पदस्फोट इति । अयं गूढार्थाभिप्रायः । वर्णा नित्या किन्तु पदाभिव्यक्तिरेवानित्या वर्णोत्पादकानामन्याभिहितानामेव कण्ठाद्यभिघातादिना तदभिव्यञ्जकत्वाभ्युपगमेन सर्वेषामेव वर्णानामव्यवधानेन स्वाधिकरणक्षणोत्तरकालवृत्तित्वादव्यवस्थापत्या स्वस्वाभिव्यक्तिगतमेवाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यम् । तदारोपादेव वर्णेष्वव्यवहितोत्तरत्वव्यवहारः । एवं चोत्तरवर्णप्रत्यक्षसमये तस्मिन्नव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थितपूर्ववर्णवत्वं तथा तदुत्तरप्रत्यक्षकाले उपस्थितविशिष्टतद्वर्णवत्वं तस्मिन् सुग्रहत्वेन तादृशानुपूर्वीघटितपदत्ववद्वाक्यत्वस्यापि सुग्रहत्वात् । एवंच पूर्वपूर्ववर्णांशेऽलौकिकप्रत्यक्षस्य चरमवर्णांशे लौकिकप्रत्यक्षसम्भवात्तत्रार्थे बोधकत्वरूपशक्तेः सुग्रहत्वादुक्तपदवाक्यस्फोटसिद्धिर्निर्बाधैवेति । अखण्डवाक्यस्फोटस्तु पदे वर्णा न विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा अपि न विद्यन्ते वाक्यात्पदानां विवेको नास्त्येवेतिद्रष्टव्यम् । अयमभिप्रायः । कदाचिद्वाक्यमिति कदाचिदियन्ति पदानीतिकदाचिदेतावन्तो वर्णा इति बुद्धिरुदेति । तत्राद्ये तावदेकबुद्धेरेकत्वावगाहिन्या एकमेव किंचिद्वस्तु प्रतीयमानं कारणमित्यङ्गीकरणीयम् । अन्त्ययोर्द्वयोस्तु यदि देवदत्त गामानयेति त्रिभिः पदैः पारमार्थिकविशिष्टपौर्वापर्यैरारब्धं वाक्यं स्यात्तदा आनय गां देवदत्तेत्युक्ते तस्यावयविनो भङ्गात्तज्जन्यार्थप्रतीतिलक्षणार्थक्रिया न स्यात् । तथा देवदत्त गामानयेत्यत्र पारमार्थिकाः क्रमविशेषविशिष्टा अष्टौ वर्णा वाक्यारम्भकाः स्युस्तदा गां देवदत्तानयेत्यत्र सप्तवर्णा भिन्नक्रमाश्चेति ततो नार्थप्रत्ययः स्यात् । तस्माद् वर्णपदविभागमाविद्यकमङ्गीकृत्य सर्वेषूच्चार्यमाणेष्वनुस्यूतः कश्चिदर्थप्रत्ययौपयिको वाक्यात्माऽनवयवो नित्योऽखण्डस्फोटोऽङ्गीकर्तव्य इति । वाक्यस्य

पदस्याखण्डत्वानङ्गीकारे वर्णसमूहरूपेऽङ्गीक्रियमाणे चानन्तवर्णकल्पनापत्तिः स्यात्कण्ठताल्वाद्यभिघातजतथावायुसंयोगस्य वाचकत्वे प्रत्यक्षोपलभ्यमानककारादेर्वाचकत्वस्यानुभवसिद्धस्यापलापापत्तेः । तस्माद्वाचकत्वान्यथानुपपत्त्या तदेवेदं पदं तदेवेदं वाक्यं सोऽयं गकार इतिप्रतीत्याऽखण्डपदवाक्यस्फोटौ सिद्धौ । शास्त्रस्याप्रामाण्यं पदस्याखण्डत्वस्वीकारेण नैव भवति, पञ्चकोषकल्पनावत् प्रकृतिप्रत्ययविभागबोधकस्य शास्त्रस्य स्फोटबोधनार्थत्वेनोपयुक्तत्वात् ।

यद्यपि प्रत्यक्षस्फोटस्याश्रवणादितोऽपि बोधसंभवात् न शास्त्रस्योपयोग इति शङ्कितुं शक्यम्, तथापि 'उपायस्योपायान्तरादूपकत्वात्' इतिन्यायेन मन्त्रजन्यं वैलक्षण्यं पुण्यादिरूपमर्थस्मरणे स्वीक्रियते; तथा व्याकरणाभ्यासजन्यज्ञाने किञ्चिद्वैलक्षण्यं पुण्यादिरूपं कल्प्यते ।

स्फोटस्य वर्णजातीनां च नित्यत्वे ककार उत्पन्न इत्यादिप्रतीतिस्तु व्यञ्जकध्वनिनिष्ठोत्पत्त्यादेः परम्परया वर्णनिष्ठत्वाभ्युपगमेनोपपद्यते । अत एव वर्णमुच्चारयामीति प्रतीतिर्नतूत्पादयामीतीति दिक् ।

इति वाक्यस्फोटाखण्डपदवाक्यादिविचारः ।

अथ जातिस्फोटविचारः ।

अत्र शक्यत्वस्येव शक्यतावच्छेदिकाया वर्णपदवाक्यनिष्ठजातेर्वाचकत्वम् । अत्र वर्णास्तावदावश्यका एव सोऽयंगकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञया गकारादिरूपवर्णानामप्यावश्यकत्वेन आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेरेव वाच्यत्ववद्वाचकत्वस्यापि युक्तत्वाच्च सिद्धो वर्णजातिस्फोटः । तथेदं हरिपदमित्यनुगतप्रतीत्या हर्य्युपस्थितित्वावच्छेदेन हरि पदज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तदवच्छेदकतया सिद्धो पदजातिस्फोटस्तथा वाक्यस्फोटोऽपि । जातेः प्रत्येकं वर्णेषु सत्वेऽपि न प्रत्येकादर्थबोधः । पदवाक्यलक्षणायास्तस्या जातेर्व्यासज्जवृत्तित्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादिति भावः । जातेः स्वरूपं तु प्रतिपदार्थे द्वावंशौ सत्यासत्यरूपौ स्तः । तत्र सत्यांशो जातिरसत्या व्यक्तयः । ब्रह्मदर्शनेन च गोत्वादिजातेरप्यसत्वादनित्यत्वमिति कैयटाशयस्त्वयं–जातिरपि आविद्यको धर्मविशेष एव । एवेति सत्यांशरूपं शुद्धं शब्दतत्वमेव ब्रह्म तज्ज्ञानाच्च मोक्ष इति सर्वं रमणीयम् ।

इति जातिस्फोटनिरूपणम् ।

इति फडके इत्युपाह्वानन्तशास्त्रिसम्पादितं बालोपयोगि
भूषणसारांशसंकलनम् ।

श्रीरामाय नमः ।

श्रीमद्दुर्बलाचार्यापरनामकृष्णमित्रकृत—

भूषणसारव्याख्यायाम्—

धात्वर्थनिर्णयः ।

पद्मा प्रतिपदं नित्यमखण्डं वाच्यवाचकम् ।
जगतां प्रकृतिः स्फोटः पदमन्यत्प्रकल्पितम् ॥ १ ॥

श्रीलक्ष्मीति । रूपिणमिति । ताछील्ये णिनिः । "रसादिभ्यश्च" इति मतुब्विधानस्यान्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थत्वात् । लक्ष्मीरमणस्य स्फोटरूपत्वोक्तिः स्वशास्त्रतत्त्वसूचनाय । यतः स्फोटरूपात्सर्वं जगद्विवर्त्ताकारं भवति । तदुक्तं हरिणा—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्वं यदक्षरम् ।
विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ इति ।

अत्र परावाक् स्फोटशब्देनोच्यते, सैव शब्दब्रह्मेत्युच्यते । शब्दतत्वं शब्दस्य पारमार्थिकं स्वरूपं स्फोटस्यैव मुख्यशब्दतया तस्य च ब्रह्मात्मकत्वात् । अक्षरनिमित्तत्वादक्षरं शब्दब्रह्मैव । तत्तत्पदार्थरूपेण विवर्त्तते, यथा रज्जुः स्वयमविकृतैव सती मायया सर्पाकारेण विवर्त्तते । तत्वादप्रच्युतमेकं ब्रह्म-असत्त्यानेकरूपतां प्राप्नोति । यतः शब्दस्वरूपाज्जगद्रूपा विकाराः क्रियन्ते इति तदर्थः । तात्विकोऽन्यथाभावः परिणामः । अतात्विकोऽन्यथाभावो विवर्त्तः । *तीरम्*-नौकाम् । *शेषेति* । शेषसम्बन्धिनो शेषस्यार्थस्य लाभार्थमित्यर्थः । *द्वैतेति* । द्वैतवाद एव ध्वान्तं-तमः, तन्निवारणमेव फलं यस्याः । पुंसो भावो यस्यां तादृशीं, वाग्देवतां सरस्वत्येव पुरुषवेषं धृतवतीति भावः । द्वैतस्य ध्वान्तत्वं तु अविद्यायां सत्यामेव । द्वैतबुद्धेः 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादिश्रुत्या अद्वैतस्यैव तात्त्विकत्त्वात् । *दुण्ढिमिति* । प्रणम्येत्यत्यान्वयः । *श्रीफणिति* । फणिनः स्मरणं तु प्रकृतशास्त्रनिर्मातृत्वेनाभ्यर्हितत्वात् । अस्माभिः-भट्टोजिदीक्षितैः । एतेन भट्टोजिदीक्षितकृता एताः कारिका इति सूचितम् ।

अस्य ग्रन्थस्य कारिकारूपस्य वाक्ये क्रियायाः प्राधान्यात् क्रियावाचकस्य धातोरर्थं प्रथमतो निरूपयति—*फलव्यापारयोरिति* । दण्डादिव्यापारस्य धात्वर्थत्ववारणायाह—*व्यापारस्त्विति* ।

ननु यथा किं करोति इति प्रश्ने पचतीत्युत्तरं भवति । एवमस्तीत्युत्तराभावादस्त्यादीनां क्रियावाचकत्वं न स्यादत आह-*यावत्सिद्धमिति* । अयम्भावः-क्रमपौ-

वांपर्यमाश्रित्य साध्यत्वेन विवक्षितोऽर्थः । क्रिया–घटः क्रियते इत्यत्रापि क्रियाद्वारैव घटस्य साध्यत्वं प्रतीयते, घट इत्येतावन्मात्रात्साध्यत्वाप्रतीतेः । एवञ्चैतदेव क्रियावाचकत्वमस्त्यादावप्यस्तीति । *सिद्धमसिद्धम्वेति* । सिद्धमपाक्षीदित्यादौ । असिद्धं पचति पक्ष्यतीत्यादौ ।

ननु क्रियते या सा क्रिया । न च समुदायः कर्तुं शक्यते इत्यत आह–*आश्रितेति* । आश्रितः क्रमरूपो यया तथा चाऽवयवानामुत्पाद्यत्वात्तद्वारकं समुदायस्योत्पाद्यत्वमिति भावः । *पचति पाक इति* । पाक इत्यत्र क्रियान्तराकाङ्क्षाऽस्ति, नतु पचतीत्यत्रेत्यर्थः । *तथा चेति* । क्रियान्तराकाङ्क्षाया अनुत्थापिका पचतिशब्दोपात्ताक्रिया अनुत्थापकतावच्छेदकं रूपं पचत्यादिशब्दः, तद्वत्वं तच्छब्दबोध्यक्रियायामस्तीति लक्षणसङ्गतिः । क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकरूपवत्वमिति तु नोक्तम् । पचतीति शब्दस्य क्रियात्वाभावेन स्वक्रियाभिन्नक्रियात्वरूपक्रियान्तरत्वासम्भवात् । *तद्रूपवत्वमिति* । इदमेवासत्वभूतत्वमित्यर्थः । अन्यथा सङ्ख्याकारकाद्यनन्वयित्वमसत्वभूतत्वमित्युक्तौ 'पश्य मृगो धावति' इत्यादौ कारकान्वयित्वदर्शनात् । 'हतशायिका शय्यन्ते' इत्यादौ सङ्ख्यान्वयित्वदर्शनाच्चाव्याप्तिरिति भावः । एतदेव एतादृशासत्वभूतत्वमेव । *तिङ्पदैरिति* । यद्यपि क्रियाप्रधानं यत्तदाख्यातमिति निरुक्तद्वाष्यकारादिमते एधितव्यमित्यादीनामसत्वरूपमाख्यातत्वमेव । तथापि एधितव्यमित्यत्रापि अस्ति भविष्यतीत्यादिक्रियासम्बन्धस्य सम्भवात् क्रियान्तराकाङ्क्षेत्याद्यसत्वभूतो भावः तिङ्पदैरेवोच्यते, इत्यत्र न विवाद इति भावः । वर्जनादिक्रियावाचिनामपि हिरुगादीनां क्रियान्तराकाङ्क्षादर्शनात् न साध्यक्रियाभिधायित्त्वम् । क्रियाप्रधानत्वव्यवहारस्तु क्रियामात्रविशेषणत्वात् ।

ननु व्यापारसामान्यं प्रति धातुसामान्यस्य वाचकत्वे सर्वत्र सकलव्यापारबोधापत्तिरत आह–*अयं चेति* । *बुद्धिविशेषादीनामिति* । फूत्कारादीनामनन्तत्वात्फूत्कारत्वादिकं शक्यतावच्छेदकम् । फूत्कारत्वादीनामप्यनुगमको बुद्धिविशेष एव सर्वत्र व्यापार इति बुद्धेरेकत्वादिति भावः ।

ननु एका क्रियेति व्यवहारः कथमत आह–*गुणभूतैरिति* । क्रमोत्पन्नानां व्यापाराणां समूहः क्रिया । स च समूहः गुणभूतैः स्वावयवीभूतैः फूत्कारादिव्यापारैर्युक्तः ।

ननु क्षणनश्वराणां व्यापाराणां समुदायोऽसम्भवीत्यत आह–*बुद्ध्येति* । एकत्वबुद्ध्या प्रकल्पिता भेदरूपः समूह इत्यर्थः । क्रमिकाणां। व्यापाराणां समूहे बुद्धिपरिकल्पितमेकत्वमाश्रित्य एकत्वव्यवहार इति भावः ।

तार्किकमते स्वरूपसम्बन्धविशेषस्याश्रयत्वस्याश्रयरूपतया नानत्वादत आह–*तत्तच्छक्तिरूपमिति* । अखण्डधर्मरूपमित्यर्थः । सप्तैव पदार्था इति वैशेषिकपरिभाषामूरीकृत्याश्रयत्वस्याश्रयस्वरूपत्वस्वीकारे स्वस्यैव धर्मत्वं धर्मित्वं चेत्यनुभववि-

रुद्धम् । तार्किकैरपि विषयत्वप्रतियोगीत्वादीनामतिरिक्तत्वस्वीकारेण सप्तैवेति नियमाभावाच्च । अस्तु वा आश्रयत्वं जातिः, यथा एकस्मिन् घटे नष्टे घटान्तरे घटत्वमवतिष्ठते । व्यक्त्यन्तरे आश्रयत्वस्यावस्थानसम्भवात । जननेन यत् प्राप्यते या सा जातिरिति भाष्यमते जातेर्नित्यत्वमिति नियमाभावाच्च । किञ्चाकृतिरेव शब्दार्थ इति मते अभावत्वगगनत्वादिकमपि जातिरेव । यथा घटत्वजातिरनेकघटदर्शनादेव बालैर्निश्चीयते । एवमाश्रयत्वेऽपि अनयोः कर्तृकर्मणोः प्रतीतेः सम्भवादित्यत्रान्वयः । *आक्षेपादिति* । कर्त्तादिकमन्तरा व्यापाराद्यसम्भवात् ।

ननु शाब्दिकमते आदेशानामेव वाचकतया लकाराणां कथं वाचकतेत्यत आह—*बोधकतारूपमिति* । तत्तत्स्थानित्वेन तिबादिस्थानित्वेन तार्किकमतं शङ्कते–*नचेति* । *अयोगादिति* । कृतेरपि व्यापारविशेषत्वादिति भावः । *अथेति* । मण्डनमिश्रमते फलमात्रं धात्वर्थः, भावनाऽऽख्यातार्थः । आख्यातार्थभावनाश्रयत्वादेव कर्त्तृत्वम् । *कृतामपीति* । तत्रापि कर्त्रादिपदस्य कर्त्तृत्वादिपरत्वापत्तौ व्यापारवाचकत्वापत्तेरिति भावः । ननु तत्र "कर्त्तरि कृत्" इति सूत्रं मानमत आह*–लः कर्मणीत्यनेनेति* । तत एव कर्त्रादिपदस्यानुवृत्तेरिति भावः । अलब्धलाभो योगः, लब्धस्य परिपालनं क्षेमः ।

ननु वाचको देवदत्त इत्यादिसामानाधिकरण्यानुरोधात् कृतां कर्त्तृवाचकत्वमित्यरुचेराह–*अपिचेति* । यत्रार्थकत्ववादिनो नैयायिकान्निराकृत्य मीमांसकमतं दूषयति—*मीमांसकानामिति* । *कृदादिवदिति* । यथा कृदादौ भावनाऽक्षिप्यते, तथेहास्त्विति भावः । तथासति आक्षेपलभ्यत्वे सति न स्यादिति प्रत्ययार्थत्वाभावादित्यर्थः । आक्षिप्तव्यक्तेरिति* जातिशक्तिवादिनामाक्षेपेण व्यक्तेर्बोधात् । *कर्त्तुरपीति* । पचतीत्यस्य पाचक इति विवरणात् ततः विवरणम् ।

नन्वेवं सर्वत्र विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वोच्छेद इत्यरुचेराह–*किञ्चेति* । *अभेदान्वयेति* । अन्यथान्यस्मिन्नपि पचति देवदत्तः पचतीति प्रयोगापत्तेरिति भावः । *तच्चात्र नास्तीति* । कर्त्तृवाचकत्वसाधकं सामानाधिकरण्यं नास्तीत्यर्थः । *इत्यादापीति* । तस्मान्नामार्थधात्वर्थयोर्नामार्थयोश्च साक्षादभेदातिक्तसम्बन्धेनान्वयो नास्तीत्येव परेषां नियम इति भावः । *पिङ्गाक्ष्यादीति* । पिङ्गे अक्षिणी यस्या इति षष्ठ्यन्तेन विग्रहे "अनेकमन्यपदार्थ" इत्यनेन षष्ठ्यर्थसमासविधानात्पिङ्गाक्षिसम्बन्धि इत्येवार्थः स्यादतो गवादिसामानाधिकरण्यानुरोधात्सम्बन्धाक्षिप्तसम्बन्धीसमासार्थसिद्धान्तासङ्गतिः । आक्षेपितं सम्बन्धिनमादायैव सामानाधिकरण्यसम्भवादिति भावः । *षष्ठ्यर्थ एवेति* । अन्यपदार्थ इत्यत्र पदं सुप्तिङन्तम् । पदे च प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यादन्यविभक्त्यर्थे इति लभ्यते इति भावः । *द्रव्यानुक्तेरिति* । एतच्च उच्छेदापत्तिरित्यत्र हेतुः । *अरुण्यस्येति* । तन्मते जातिरेव शब्दार्थत्वात्स्ववाक्योपात्तद्रव्ये गवि उक्त-

रीत्या आक्षेपेण इदं तिङो वाचकत्वाभिधानम् । *फलं प्रतीति* । एतच्च कर्तृप्रत्ययस्थले । पक्व इत्यादौ तु व्यापारं प्रति फलस्यैव प्राधान्यम् । एतदर्थमेव फलव्यापारयोः पृथक्शक्तिरुक्ता, नतु फलावच्छिन्ने व्यापारे । *कर्त्तरीति* । विशेषणमित्यनुषज्यते । *समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति* । एतेन शब्दान्तरानुसन्धानप्रयुक्तलाघवं दर्शितम् । *तथाचेति* । कर्त्राद्युपस्थितिर्विषयतया कर्त्रादौ, तत्र प्रकारतया संख्या बोधः । *इतराविशेषणत्वेति* । इवार्थसादृश्ये चन्द्रस्य विशेषणत्वान्न तत्र संख्यान्वयः । *इदमपि*–कार्यकारणभावलाघवमपि । *तच्च*–धातोरिति पदं च । तत्रैव = व्यापारे एव । *तदन्वयः* = कालान्वयः । *कर्तृकर्मणोरेवेति* । समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति भावः । *प्रयोगापत्तिरिति* । फलरूपव्यापारस्य वर्त्तमानत्वादिति भावः । वचनविरोधमुक्त्वा युक्तिविरोधमप्याह—*अपिचेति* । तमित्यादि कर्माध्याहारे दोषमाह–*भाष्यसिद्धेति* । भाष्यसिद्धलौकिकैकवाक्यतेत्यर्थः । "एकतिङ् वाक्यम्" इति वार्त्तिकं तु निघातमात्रविषयकमिति भावः । यद्यपि तिङन्तद्वये एकवाक्यताभावादेव निघाताप्राप्तावतिङ्ग्रहणं व्यर्थमित्युक्तं भाष्ये, तथापि पचतिभवतीत्यत्र पाको भवतीत्यर्थादेकवाक्यता भाष्ये एव स्वीकृतेति भावः । किञ्च भिन्नवाक्यतां स्वीकृत्य निर्वाहेऽपि अध्याहारस्यासार्वत्रिकतयाऽपाक्षीद् देवदत्तोऽवेहीत्यत्र कदाचित् द्वितीयापि स्यादिति बोध्यम् । वाक्यार्थस्य कर्मत्वान्न द्वितीयेति असम्भवदुक्तिकत्वादन्यत्र निराकृतम् । अध्याहारे युक्तिविरोधमप्याह—*उत्कटेति* । 'पश्य देवदत्तो गायति' इत्यादावस्मन्मते अध्याहारादिना निर्वाहः संभवति । तार्किकाणां तु शृणु देवदत्तो गायतीत्यादावगतिरेव । फले कर्तुरन्वयवारणायाह–*भावनात्वावच्छिन्नेत्यादि* ।

ननु नाशरूपव्यापारस्य नित्यत्वात्सर्वदा नश्यतीति प्रयोगापत्तिरत आह–*घटो नश्यतीत्यत्रापीति* । ननु नाशसामग्री नाशोत्पादको व्यापारः, तस्य घटादावभावात् घटादेः कर्तृत्वानापत्तिरत आह—*प्रतियोगित्वसहितेति* । समानदेशकालवृत्तित्वसम्बन्धेन नाशसामग्रिविशिष्टप्रतियोगित्वमित्यर्थः । नातो मुद्गरप्रक्षेपादिरूपव्यापारमादाय देवदत्तो नश्यतीति प्रयोगः । यद्यपि प्रागभाववत् ध्वंसोऽपि कपालादिवृत्तिरेव, न घटादिवृत्तिः, तथापि प्रतियोगित्वरूपव्यापारो घटादावस्त्येव । *तदत्यये इति* । सामग्रीरूपविशेषणाभावप्रयुक्त एव विशिष्टाभाव इति भावः । एवं चोक्तदोषवारणाय उत्पत्तेरप्याख्यातार्थत्वमिति तार्किकोक्तं नादर्त्तव्यम् । *ज्ञानेच्छादीति* । अत्र फलताघटकः सम्बन्धो विषयता । अत एव फलव्यापारयोर्भिन्ननिष्ठत्वात्सकर्मकत्वम् ।

ननु मनोयोगादिरूपव्यापाराभावादीश्वरो जानातीति प्रयोगानापत्तिरत आह–*अन्तत आश्रयतैवेति* । यद्यपि व्यापारसमुदायत्वरूपक्रियात्वमाश्रयताया न संभवति; तथापि 'तत्तत्कालिकानां राज्ञां क्रिया' इत्यादि वक्ष्यमाणरीत्यात्रापि आरोपो बोध्यः । *फले तङिति* । अत्र तङ् परस्मैपदिभ्य उत्पन्न उपसर्गाप्रयुक्तश्च ग्राह्यः ।

तेन एधते निविशते इत्यादौ नातिव्याप्तिः। यद्यपि शबाद्यभावेऽपि लिङादौ कर्त्तुबोधः। गच्छ इत्यादौ च तिबाद्यभावेऽपि कर्त्तुर्बोध इति तुल्यत्वाद्विनिगमनाविरहाच्छबादीनां वाचकत्वं संभवति, तथापि गच्छेत्यादौ 'यः शिष्यत' इति न्यायेन बोधात्तिबादीनामेव वाचकत्वम्। यद्यपि नित्यशब्ददर्शने गच्छेत्येव बोधकम्, तथापि प्रक्रियादशामादायैवात्र सर्वो व्यवहारः। यक्चिणादीनामपि क्वचित्फलाश्रयबोधकत्वं नास्तीत्याशङ्कते-*नन्वेवमिति*। *सामान्यविशेषज्ञानेति*। तच्च 'चयस्त्विषाम्' इत्यादिनोक्तम्। *सार्वधातुकेति*। तेन सज्जते इत्यादेर्निरासः। भावसाधारणो विधिः भावकर्मसाधारण्येन विहितः "सार्वधातुके यक्" इत्यादि। *प्राभाकरादीन्प्रति*। तन्मते फलानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः। कृतिरूपा भावना आख्यातार्थः। साऽपि लिङादीनामेव वाच्या। तथाहि भावनानामप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः। प्रवर्त्तकत्वं च लिङ् लोट् तव्यादीनामेवेति भावः।

अत्र मीमांसकाः-धातुना सिद्धो भावो दानयागादिरुच्यते। तद्गतं साध्यत्वं तु आख्यातेनोच्यते इत्याख्यातार्थो भावना। तदाहुः-धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषान लक्ष्यते, तथापि सर्वसाधारण्यरूपेणैवाभिधीयते इति यत्न एव भावना। पचतीत्यस्य पाके पचतीतिप्रतीत्या यत्नस्य धात्वर्थत्वाभावात् रथो गच्छतीत्यादावाश्रयत्वरूपैव भावना, तस्याश्च साध्यत्वरूपत्वेन भानस्य पर्वताः सन्तीत्यादौ शाब्दिकैरपि स्वीकारादित्यन्ये।

सा चेयं सर्वाख्यातवाच्या अर्थभावनेत्युच्यते इति वदन्ति, तान् दूषयति-*व्यापारो भावनेति*। धात्वर्थस्य सिद्धरूपत्वाभावाद्व्यापार एव भावनेति भावः। भावना सकर्मिकैव क्रियात्वकर्मिकापीति। भेदे सत्यपि साध्यत्वाविशेषाद्भावनाव्यापारयोरभेद इति पुञ्जराजः। अयत्नानाम् = यत्नभिन्नानाम्। भावनाशब्देन यत्नस्यैव शास्त्रान्तरे प्रसिद्धतया फूत्कारादिसंग्रहार्थं व्यापार इत्युक्तमिति भावः। *नचैवमिति*। व्यापारत्वस्योपाधित्वेन शक्यतावच्छेदकत्वासंभवात् फूत्कारत्वादीनां चाननुगतत्वात् फलानुकूलो यत्न एव धात्वर्थः। कृतित्वं शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः। एतच्च न तेषां मतम्। व्यापारो धात्वर्थः, कृतिराख्यातार्थ इति तु तेषां सिद्धान्तः। अत एव नैयायिकमतमित्यपहाय रीतिरित्युक्तम्। नैयायिकखण्डने विवक्षिते त्वित्थं व्याख्येयम्। उक्तविवरणाद्भावनाया वाच्यत्वं लब्धम्। तत्र धारणात्तस्य कर्तृवाचितया परिशेषाद्भावना धात्वर्थ इति भावः।

ननु परिशेषादित्युक्तमयुक्तम्। कर्तुराख्यातार्थत्वे अनन्तव्यापाररूपकर्त्तृत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरित्याशङ्कते-*न चैवमिति*। *व्यापारत्वादीति*। अनुकूलव्यापारे लक्षणा। आदिना विद्यते इत्यादावाश्रयत्वादौ लक्षणा शक्यतावच्छेदकस्यापीति आख्यातस्य कर्त्तरि शक्तौ व्यापाररूपं कर्तृत्वं शक्यतावच्छेदकम्। तव तु लक्ष्यतावच्छेदकगौरवमित्यर्थः। *यत्न एवेति*। उक्तविवरणादाख्यातस्य यत्नोऽर्थ इत्यर्थः। नैयायिकान्निराकृत्य प्रकृतोपयोगितया मण्डनमिश्रमतं निराकरोति—

किञ्चेति। तन्मते फलमात्रस्य धात्वर्थतया आख्यातार्थो भावना, तथा च णिजर्थव्यापारजन्योत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वाद्घटो भवतीत्यत्रापि द्वितीया स्यात्। तन्मते तु धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेन परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञा बाध्यत इति भावः। *भावनाया अवाच्यत्वे इति*। यत्नो धात्वर्थ इति तार्किकैकदेशिमते मण्डनमते च व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावात्। *अन्यतमत्वमिति*। सकर्मकधातुत्वं तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादाय एतदन्यतमत्वं सकर्मकत्वं वाच्यमित्यर्थः। *एकस्यैवेति*। यथा खदधातुः स्थैर्येऽकर्मकः, हिंसायां सकर्मकः। पूर्वं केवलफलवाचकत्वनिराकरणपरतया व्याख्यातमिदानीं केवलव्यापारवाचकतानिराकरणपरतया व्याचष्टे—*अथ वेति*। *तत्साधयन्*-वाचकत्वं साधयन्। *व्यापार एवेति*। फलं तु कर्मप्रत्ययार्थः। प्रत्ययार्थफलाश्रयत्वादेव च कर्मत्वमिति भावः। *भाक्त इति*। भक्तिर्लक्षणा, भाक्तो गौणः। सविषयार्थकधातुयोगे विषयत्वं द्वितीयार्थः। सविषयार्थत्वं गौणसकर्मकत्वमिति तार्किकसिद्धात इति भावः। *यत्नमात्रमिति*। व्यापारस्थानीयमित्यर्थः। *युक्त्यन्तरमिति*। सकर्मकाकर्मकविभागोच्छेदस्य पूर्वमुक्तत्वात्तदपेक्षया युक्त्यन्तरमित्यर्थः। *सूत्रं लक्ष्यत इति*। सूत्रप्रवृत्तिर्लक्ष्यते इत्यर्थः। *उपपद्यन्ते इति*। कर्मावस्थायां या क्रिया सैव कर्त्रवस्थायां चेत्तदैव यगादयो भवन्ति। कृतिश्च न घटादिनिष्ठेति भावः। *निर्वर्त्यामति*। सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यत्र कुण्डलं निर्वर्त्यं कर्म। सुवर्णं विकार्य्यम्। प्रकृतिपरिणाम एव विकृतिरिति मते तु कुण्डलं विकार्यमेव। तदुक्तं हरिणा—

सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी।
यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते॥ १॥ इति

यस्य घटादेः सत्ता प्रकृतिर्मृदादिः, अविद्यमाना वाशब्दे संयोगादेर्वादिना अभिन्नत्वेन नाश्रीयते। तस्य निर्वर्त्यं कर्म। अभेदेन परिणामेन बहुना तु विकार्य्यमिति तदर्थः। *क्रिया कृतेति*। यथा हि पाकादिना तण्डुलादौ विशेषो भवति। नैवं गमनादीनां ग्रामादौ। *उपलक्षणत्वेऽपीति*। संयोगोपलक्षितो व्यापारो गमधात्वर्थ इति भावः। वदन्तीत्यस्वरसस्तु तत्तत्फलबोधे तत्तद्धातुसमभिव्याहारस्य नियामकत्वान्न दोष इति। *निर्विवादमिति*। सकर्मकस्थले फलस्य द्वितीयार्थत्वात् व्यर्थत्वं सम्भवति। भवतीत्यादौ च सत्तादिरूपफलवाचकत्वं धातोरेव सम्भवतीति भावः। *द्व्यर्थः पचिरिति*। विक्लेदनो निर्वर्तना च पचेरर्थः। तण्डुलान् विक्लेदयन् ओदनं निर्वर्त्तयतीत्यर्थात्। *न्यायविरुद्धत्वादिति*। "प्रत्ययार्थः प्रधानम्" इति न्यायादाख्यातार्थ एव भावनेत्यर्थः। *स्वयुक्तेति*। स्वं धातुस्तद्युक्तं यदाख्यातं तदर्थ इत्यर्थः। सकलमीमांसकैः फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्वं स्वीक्रियते, नतु केवलफलस्येत्यभिप्रेत्याह—*मीमांसकमन्यमिति*। *तद्विधानलाभे इति*। कर्तृपदस्य कर्तृत्त्वपरतया व्यापारवाचित्वलाभादिति भावः। *वैयर्थ्यापत्येति*। अत एव तद्विरोधः। *सकलव्या-

पारेति*। पराभिमतभावनारूपव्यापारस्यापि लाभादित्यर्थः। *मीमांसकोक्तं बाधकमिति*। "प्रत्ययार्थः प्रधानम्" इति न्यायविरोधरूपमित्यर्थः। *अरुणाधिकरणेति*। 'अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणाति" इत्यत्र कारकाणां क्रिययैवान्वयादरुणया क्रीणाति एकहायन्या क्रीणातीत्यादिक्रमेण पृथगेवान्वयः। पश्चात् या अरूणा सा एकहायनीत्यादिको मानसोऽभेदबोधः। *वक्ष्यमाणेति*। क्रियायोग एव कारकसंज्ञाविधानात्। *सम्बन्धमात्रमिति*। भावार्थाधिकरणे "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्युदाहृत्य भट्टपादैः सिद्धान्तितमाख्यातार्थभावनायां स्वर्गकामपदोपात्तः स्वर्ग एव फलत्वेन संबध्यते, न तु धात्वर्थो यागः। तस्यापुण्यरूपत्वेनापुरुषार्थत्वात्। तच स्वर्गस्य भिन्नवाक्योपात्तत्वादाख्यातरूपसमानरूपपदश्रुतेरेव चरितार्थत्वात्। सर्वत्रैव हि धात्वर्थभावनया सम्बन्धसामान्यमेव श्रुत्या प्रत्याय्यते, । तस्य सम्बन्धसामान्यस्य एकोंऽशस्सम्बन्धविशेषस्तस्य निवेशे बोधने तु श्रुतेः सामर्थ्यं नास्ति। यथा पचतीत्यत्र पाकसम्बन्धिनी भावनेत्येव श्रौतोऽर्थः। पाकानुकूलाभावनेति तु पश्चान्मानसो बोधः। अत एव 'दध्ना जुहोति' इत्यत्र दधि जुहोतीत्यर्थः। ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र तु यागस्य मानसः पार्ष्टिकः करणत्वबोधः। *लडाद्यन्ते इति*। लिङ् लोट् तव्यादिस्थले एव प्रवर्त्तकत्वादिप्रतीत्या तेषामेव भावना वाच्येति भावः। *विधियमाणस्यापीति*। उक्तविवरणाद्भावनाया वाच्यत्वमावश्यकम्। तत्र चाख्यातस्य कर्तृवाचकत्वापरिशेषाद्धातोरेवार्थो भावनेति भावः।

ननु यदि कर्त्तुराख्यातार्थत्वं स्यात्तदैवोक्तयुक्त्या भावनाधात्वर्थः स्यात्, तदेव तु न। कर्त्तरि शक्तौ अनन्तव्यापाररूपकर्तृत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवादित्याशङ्कते- *नचैवमिति*। असिद्धस्यापि यागस्य स्वकरणनिष्पन्नस्य करणत्वसम्भवात् सोमादीनां तु साक्षात् करणत्वं न सम्भवति, नहि क्रियामन्तरेण काष्ठादिमात्रात्पाक उत्पद्यते इति। *शक्यतावच्छेदकरूपेणैवेति*। तीरे प्रवाहत्वमारोप्य प्रवाहत्वेनैव रूपेण तीरबोधात् शैत्यपावनत्वादीनां प्रतीतिरिति भावः। *न नैयायिकादीनामिति*। 'कचतस्त्रस्यति वदनम्' इत्यत्र कचत्वादिना बोधे राहुत्वादिप्रकारकबोधाभावात् त्रासकत्वानापत्तेरिति भावः। *विपर्य्ययेणापि व्युत्पन्नानामिति*। व्याकरणाभिज्ञेन केनचित् द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादीन् कर्मत्वादिशब्दैरेव बोधयितुमिच्छता घटः कर्मत्वमित्यादिप्रयुक्तम्। प्रयोज्येन च व्याकरणलक्षणज्ञेनार्थमनुसन्धाय घटीया कर्मतेत्याद्यर्थोऽवगतः, तस्य तद्वाक्यं साकाङ्क्षमेवेति भावः। एवंप्रकारिकापि व्युत्पत्तिर्व्याकरणव्युत्पत्तिमतामिव भवतीत्यभिप्रेत्य विपर्य्ययेणापीत्यपि शब्द उक्तः, व्याकरणव्युत्पत्तिमूलकविपरीतव्युत्पत्तिमतामित्यर्थः। *तन्निराकाङ्क्षमेवेति*। घटीया कर्मतेति बोधे निराकाङ्क्षमेवेत्यर्थः। यस्य पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयः।

ननु भावकत्वं तत्पदे तत्पदवत्वमाकाङ्क्षेति नीलपदं विनापि घटमानयेत्यादाव-

न्वयदर्शनादभेदबोधे समानविभक्तिकत्वमेवाकाङ्क्षा, घटः कर्मत्वमित्यादावपि अभेदबोधे आकाङ्क्षाऽस्त्येव, किंतु योग्यता नास्ति । योग्यताभ्रमे त्वभेदबोधो भवत्येवेति नैयायिकवचनं न कार्य्यमित्याकारकं प्रचीनवैयाकरणसूत्रं व्यर्थमित्यर्थः । *एवं सत्यपि* । व्युत्पत्यनुसारित्वे सत्यपि ।*भाट्टरीतिरिति* । कर्त्तादिना भावनाऽक्षिप्यते इति तदुक्तेः । *तथात्वापत्तौ = भावनाक्षेपापत्तौ* । *कर्त्तुर्वाच्यत्वमिति* । कृदन्त इत्यादि उत्पत्तौ ग्रहे वेति अन्योन्याश्रयस्य दूषकत्वं च तर्कविधया । तथाहि–घटो यदि घटजन्यः स्यात्, घटाद्भिन्नः स्यादिति । एवं ज्ञप्तावपि बोध्यम् । स्थितावन्योन्याश्रयस्तु नोक्तः । व्याकरणे प्रयोजनाभावात् । *क्रियाशब्देनेति* । "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इत्यत्र क्रियाशब्देन फलस्यैवग्रहणात् । *अस्त्यादावपीति* । उत्पत्त्यनुकूलव्यापार आत्मधारणानुकूलो व्यापारश्चास्त्यादीनामर्थः । तत्र धर्मिणि उत्पाद्यत्वेन विवक्षिते सति "रोहितो लोहितादासीत्"इत्यादावुत्पत्त्यनुकूलव्यापारः प्रतीयते एव । *अन्यत्रेति*–आत्मधारणानुकूलव्यापारार्थके घटोऽस्तीत्यादौ फलव्यापारयोः समानाधिकरणत्वाद्भावना स्फुटं न प्रतीयते इत्यर्थः । *अन्तर्भावादिति* । आत्मरूपकर्मणो धात्वर्थेऽन्तर्भावादित्यर्थः ।

ननु घटोऽस्तीत्यादौ साध्यभावना यस्य प्रतीयते, तदानीं वा सिद्धस्य घटस्य न कर्त्तृत्वसम्भवः, निष्पन्नेन घटेन साध्यमानत्वासम्भवः इति चेन्न । बौद्धघटस्य वास्य घटे स्वभेदमध्यस्योभत्रोपपादनात् । *भागरूपसत्वादिति* । तथा च तत्रापि पृथक् शक्तिमादाय धात्वर्थस्य सिद्धत्वापत्तिरिति भावः । वस्तुतः प्रत्ययेन कर्त्राद्यभिधानात्साधनवर्तित्वमित्यर्थ इति । *यथाक्रममिति* । पश्येत्यत्र साध्यरूपता धावतीत्यत्र सा न रूपतेत्यर्थः । धातुना = धातुभागेन, तथाभिधाने = साध्यत्वाभिधाने । *कर्मषष्ठ्य एवेति* । क्रियायोगं विना कर्मत्वासम्भवात् धातोः साध्यक्रियावाचकत्वे 'काष्ठः पाकः, इत्यपि स्यादिति मीमांसकैर्यदुक्तं तत्रेष्टापत्तिमाह—*इष्टमेवेति* । *उपपद्यत इति* । पचतीत्यत्र विक्लित्तिमुत्पादयतीत्यर्थाद् व्यापारं प्रति फलस्यापि कर्मतया तद्विशेषणे स्तोकमित्यत्र यथा द्वितीया, तथा 'स्तोकं पाक' इत्यत्रापीत्यर्थः । क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमित्यस्य वाचनिकत्वं वदतां तार्किकादीनां तु 'ज्योतिष्टोमेन यजेत' इत्यादावपि द्वितीयापत्तिः । 'स्तोकः पाकः' इति घञन्तार्थव्यापारविशेषणत्वात्प्रथमा । प्रयोगसाधुतामात्रमस्तु इत्याशङ्कते—*नचेति* । *समानवाक्ये इति* । 'आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्' इति वार्त्तिककारोक्तेः सम्बोधनस्य विशेषणत्वमेव न्याय्यमिति भावः । *तत्क्रियायां विशेषणमिति* । सम्बोध्यमानदेवदत्तविषया या व्रजतिक्रिया सा असम्बोध्यमानदेवदत्तविषयकव्रजतिक्रियापेक्षया भिन्नेति भावः । सिद्ध्यावर्त्तकत्वरूपं विशेषणत्वम् । तथा चैकवाक्यत्वात्पदात्परस्यामन्त्रितस्येत्यनुदात्तः । देवदत्त व्रजतीति तु नोदाहृतम् । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भावेन पदात्परत्वाभावात् सूत्र-

रीतिमाह—*इति सूत्रयतेति* । अन्यथा तिङन्तद्वये एकवाक्यत्वाभावेन "अतिङ" इति निषेधवैयर्थ्यादिति भावः । भाष्यकृता तु पचतिभवतीत्यस्य पाको भवतीत्यर्थः । स्वमुखेनैवोक्तः । तदुक्तं हरिणा—

एकतिङ् पश्य वाक्यं तु शास्त्रे नियतलक्षणम् ।
तस्यातिङ्ग्रहणे नार्थो वाक्यभेदान्न विद्यते ॥ इति ।
बहुष्वपि तिङन्तेषु साकाङ्क्षेष्वेकवाक्यता ।
तिङातिङो निघातस्य प्रतिषेधस्तथार्थवान् ॥ इति च ।

अत एव चोक्तम्—

तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणम् ॥ इति ।

एवं च पूर्वं स्वाभिमतो व्रजतीत्यत्र तत इत्यस्मात्परस्य व्रजतीत्यस्य "तिङ"इति निघातः सिद्धः । *यौगिक इति* । क्रियते या सा क्रिया संज्ञाशब्दप्राबल्यादिति ज्योतिष्टोमे श्रूयते रथन्तरमुत्तरयोर्गायतीति ऋचाङ्गानुविशेषो रथन्तरं तत्र "न अभित्वाशूरनो नुमः" इति ऋक् "रथन्तरं साम्नो योनिस्तदुत्तरं चत्वासिद्धि हवामह" इत्यादिका ऋचस्सन्ति । तत्र रथन्तरं सामगेयम् । उत्तराशब्दस्य संज्ञाशब्दतया उत्तरा संज्ञकग्रन्थे पठ्यमानकत्वेन रथन्तरं गेयं उत्तराग्रन्थे हि सर्वेषां साम्नां योनिमुत्तराऋचः विशिष्य सन्तीति सिद्धान्तः । *तद्व्यतिरेकेण* । क्रियाव्यतिरेकेण । आहुरित्यस्वरसस्तु क्रियारहितमपि त्वया एधितव्यमित्यादि वाक्यं स्पष्टमेव । तदुक्तं हरिणा—

वाक्यं तदपि मन्यन्ते यत्पदं चरितक्रियम् ॥

इति गर्भितक्रियं पिण्डीमित्येतदपि वाक्यमिति तदर्थः ।*इति महानसवदिति* । अत्र वृत्यर्थस्य महानससादृश्यस्य पर्वतेऽन्वयः । स चायुक्तः क्रियासादृश्ये एव वतिविधानादिति भावः । अत एव भवितुमर्हतीति अत्राध्याह्रियते इति प्रामाणिकाः । वस्तुतस्तु "तत्र तस्येव" इति सूत्रं क्रियाभावेऽपि वतिविधानार्थमिति ध्येयम् । *स्पृहिकल्पनेति* । पुष्पेभ्यः स्पृहयति इति पदाध्याहारोऽपि तत्र व्यर्थः स्यादित्यर्थः । *कृतपूर्वीति* । अत्र कर्मणोऽविवक्षया भावे क्तः । कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहः । पश्चात्कटादिकर्मयोगः । आहुरित्यस्वरसस्तु "द्विर्वचनेऽचि"इतिनिर्देशादेव साध्यावस्थक्रियाया अपिग्रहणम् । "संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ति" इतिसूत्रे क्रियाग्रहणं तूत्तरार्थमिति ।

परे तु भोक्तुं गत इत्याद्यसाध्वेव । अत एव "उपपदमतिङ्" इति सूत्रे अतिङ्ग्रहणस्य क्रियावाचिनि लक्षणया कारको गत इत्यत्र समासनिषेधः फलमित्युक्तो नैतत्क्रियावाचीति उक्तं भाष्ये इत्याहुः । *भेद्यभेदकेति* । विशेष्यविशेषणयोः परस्परसम्बद्धयोर्बोधे यादृशानुपूर्व्या साधुत्वं सूत्रकारादिभिरुक्तं स तत्र साधुः । बोधस्त्वसाधुशब्दादपि जायते एवेत्यर्थः । *श्रुत्या = आख्यातश्रुत्या । प्रकरणात्* = तत्र तु प्रकरणपाठात्, क्रत्वर्थत्वे सति अनृतवदने क्रतोर्गुण्यम् । पुरुषार्थत्वे तु पुरुषस्य प्रत्य-

चायः । *जृम्भ्यमानः*=जृम्भया विदारितमुखः । *अत्र विधिवदिति* । यथा यं मन्त्रप्रकरणात् क्रत्वङ्गं तथेत्यर्थः ।

इति धात्वाख्यातार्थनिर्णयः ।

अथ लकारार्थनिर्णयः ।

अत्र केचित्कालं क्रियात्मकमाहुः। अपरे क्षणसमूहमाहुः । तन्त्रान्तरप्रणेतारस्त्वखण्डमतिरिक्तं कालमाहुस्तन्निखिलनयेऽपि वर्त्तमानकालस्य प्रत्यक्षेण निश्चेतुमशक्यत्वादनुमानगम्यत्वमाह—*प्रारब्धापरिसमाप्तत्वमिति* । अधिश्रयणान्ते इत्येतत्पर्य्यन्तं मध्ये इत्यस्य विशेषणम् । *तदस्ति*=वर्त्तमानत्वमस्ति । एतच्च लक्षणं क्रियाकालयोरैक्यमतेन, तयोर्भेदे तु प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितत्वं वर्त्तमानत्वमिति बोध्यम् । 'क्रियाभेदाय कालस्तु' इति भाष्ये कालस्य क्रियाभेदकत्वलाभात् ।

ननु व्यापारसमुदायः क्रिया । आत्मास्तीत्यादौ च स्थितिरूपो क्रिया एकविधा। यथाहि पच्यादौ फूत्कारादीनामवयवानां वैलक्ष्यण्यात्तत्समुदायस्य भवति क्रियात्वम्। तथात्रावयववैलक्षण्याभावेन तदसम्भव इत्याशङ्क्याह—*तत्तत्कालिकानामिति* । तेषां क्रिया हि विलक्षणावयवत्वेनानुमीयमाना तत्साहचर्य्यात्पर्वतादिक्रियाणामपि वर्त्तमानत्वमितिभावः । *तिष्ठतेरधिकरणमिति*। क्रियायाः कालत्वमभिप्रेत्येदम् । *आत्मा तु*-स्वरूपं तु। *न विकल्प्यते*—न भिद्यते । *परूपेण*=परकीयक्रियारूपेण । *तम आसीदिति* । अन्धेन तमसा निगूढमप्रज्ञातमग्रे सृष्टेः प्राक् तदाहि न किं चिदासीत्, तुच्छेन—सूक्ष्मीभूतेन घटमण्डपस्थानीयेन कर्मणा यदपिहितमिव जगदासीत् । आसमन्ताद्भवतीत्याभु अज्ञानं तमः इति श्रुत्यर्थः । *अद्यतनानद्यतनेति*। अद्य भवोऽद्यतनः, अत्र समुदायावयवभेदपरिकल्पनया एकस्यैव कालस्याधाराधेयपदेन निर्देशः । अत एवोक्तं हरिणा—

कालस्याप्यपरं कालं निर्दिशन्त्येव लौकिकाः ॥ इति ।

इत्येतादृशं विषयतेति । एतादृशानुव्यवसायनिरूपिता या विषयता तन्निरूपकं पदज्ञानं तदविषयत्वमित्यर्थः । *पूर्वापरीभूतावयवमिति* । पिण्डीभावासम्भवबोधज्ञा या पिण्डीभूता या इति । अवयवानां क्षणिकत्वे पिण्डीभावस्यैवासम्भवादिति भावः । *क्रियाविष्टानाम्*—क्रियाविशिष्टानाम् । वदन्तीत्यस्वरसस्तु क्रियाप्रत्यक्षं विना तद्विशिष्टसाधनस्यापि प्रत्यक्षासम्भव इति । *तत्वं चेति* । *वर्त्तमानः प्रागभावः*=उत्तरसमयप्रागभावः । तत्प्रतियोगी उत्तरसमयः । *न्यायव्युत्पादनार्थम्*=प्रवर्त्तनाभेदज्ञानार्थम् । *प्रपञ्चार्थम्*=शिष्यबुद्धिवैशिष्यार्थम् । *अर्थान्तरेऽपीति* । तद्यथा "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादि उपदेशोऽनेन पथा यात्वित्या-

दिश्य विधावन्तर्भवति । कुरुष्व यथाहितमिति । प्रारब्धं कुर्विति चामन्त्रणं कामचारेण करणे प्रतिबन्धकशङ्कानिवर्त्तनं स्वामन्त्रणम् ।

इति लकारार्थनिर्णयः ।

अथ सुबर्थनिर्णयः ।

सुपाङ्कर्यादयोऽप्यर्था इति। *इति भाष्यत इति* । भाष्यादित्यर्थः । *इत्यापत्तेरिति* । पूर्वक्रमेण जानामीत्यस्यानापत्तेरित्यर्थः। *सत्कार्य्यवादेति* । कारणेसूक्ष्मरूपेण स्थितस्याविर्भाव एवोत्पत्तिः । असत एवोत्पत्तौ तु सर्वत्र सर्वमुत्पद्येतेति भावः ।

ननु नाशस्यावस्तुतया कथं सत्तात्मकत्वमत आह–*तिरोभावेति* । अयम्भावः–नित्या ब्रह्मात्मिका सत्ता; न निरन्वयनाशसहेति । अभावो नाम न भावादव्यतिरिक्तः, किंतु सत्तैव । तिरोभूय स्वकारणेषु शक्तिरूपतया स्थिता वस्तूनां नाशः, सैव च तिरोभावावस्था । साधनसंपर्कात् क्रमवत्त्वेन प्रतीयमाना नश्यतीत्याख्यातेन न प्रत्याय्यते इति लब्धक्रमे इत्यनेन साध्यरूपता दर्शिता, नष्टे नश्यतीति प्रयोगश्च वारितः । *आद्यदोषेति* । गच्छन्तीत्यादौ कर्तुः कर्मत्वापत्तिरूपेत्यर्थः । *द्वितीयेति* । प्रयागात्काशीमित्यत्रत्येत्यर्थः । औदासीन्येन प्राप्यं तृणादि, अनीप्सितं विषादि, संज्ञान्तरैरनाख्यातम् "अकथितं च" इति विहितं अन्यपूर्वकम् "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इत्यादिना विहितम् । असज्जायते इति तार्किकरीत्येदम् । असदुत्पत्तेर्निराकृतत्वादाह—*सहेति धातुनोक्तेति* । धातुनोक्ता क्रिया यस्य तस्मिन् कारके नित्यं कर्त्तृतेष्यते इत्यर्थः । *कर्त्तुकर्मव्यपदेशाच्चेति* । "मनोमयः प्राणशरीर उपास्य" इति श्रुतं मनोमयत्वादिगुणकं ब्रह्मैव, नतु जीव इति पूर्वसूत्रे प्रतिपादितम् । तत्रैव हेत्वंतरं प्राह–*कर्मकर्त्रित्यादि*। मनोमयादिशब्देन जीवस्यैव ग्रहणे तस्यैव कर्मत्वं कर्त्तृत्वं विरुद्धे स्यातामित्यर्थः । तस्य जीवस्य वाक्यशेषमाह–*एतमिति* । इतः अस्मात् लोकात् प्रेत्य गत्वा एतं मनोमयं अभिसम्भावितास्मि प्राप्तास्मीति श्रुत्यर्थः । *कर्त्ताशास्त्रार्थवत्वादिति* । आत्मैव कर्त्ता न सांख्याभिमतमन्तःकरणं "यजेत स्वर्गकाम" इत्यादौ शास्त्रार्थस्यात्मन्येव सम्भवादिति सूत्रार्थः । *शक्तिविपर्य्ययादिति* । अन्तःकरणस्य कर्त्तृत्वेऽधिकरणशक्तिर्न स्यादिति सूत्रार्थः । *तदेतेषामिति* । *प्राणानामिति*–प्राणानां इन्द्रियाणां विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानशक्तिमादाय ग्रहणशक्तिमादाय स्वापे जीव उदयमेतीति श्रुत्यर्थः । *यथा च तक्षोभयथेति* । आत्मनः कर्त्तृत्वेऽपि न सर्वदा दुःखित्वादिकम् , यथा हि तक्षा वास्यादिहस्त एव व्यापारकरणाद्दुःखितो नान्यथा, एवमात्मापीति सूत्रार्थः । *बुद्धिकृतमपादानत्वमिति* । रूपे विभागरूपगुणासम्भवात् न प्रतिपत्तिरिति अध्वर्य्युणा दत्तं दण्डं यजमानः सोमक्रयपर्य्यंतं धारयतीति उपयुक्तत्वाद्दण्डप्रदानं प्रतिपत्तिकर्मेति पूर्वपक्षः । प्रतिपत्तिर्नाम उपयुक्तस्यादृष्टार्थ आदरः । यथा राज्ञा चर्वि-

तस्य ताम्बूलस्य सौपर्णेयवत्तद्ग्रहे ग्रहः । *अथ कर्मेति* । मैत्रावरणो हि दण्डमवष्टभ्य प्रैषाननु वक्ष्यतीति उपयोक्ष्यमाणत्वात् । तथा च श्रूयते दण्डी प्रैषान्वाहेति नियमः । प्रकृतेषु वेति "कर्मण्येव द्वितीया" इत्यादिनियमेषु कृतान्तःकरणादीनेव व्यावर्त्तयति, नत्ववयवार्थमित्यर्थः ।

इति सुबर्थनिर्णयः ।

अथ नामार्थनिर्णयः ।

स्वसमवेतेति । स्वं व्यक्तिः तत्समवेतं सामान्यं तदाश्रयत्वं व्यक्त्यतरे । *नागृहीतेति* । "नागृहीतविशेषणाबुद्धिर्विशेष्यमुपसंक्रामति" इति न्यायः । *उपपद्यते इति* । लक्षणया व्यक्तेरपि प्रकृत्यर्थत्वात् अकारणत्वेऽपि दण्डत्वादेरलक्ष्यत्वेऽपि तीरत्वादेः छागो वेति "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यत्र पशुः छाग एव । "अग्नये छागस्य" इति मन्त्रे छागस्य श्रुतत्वादिति सूत्रार्थः । *अनुविद्धमिवेति* । सर्वं ज्ञानं शब्देनानुविद्धमिव भासते इति योजना । सोऽपि प्रातिपदिकार्थ इति । अत एव "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म" "रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः" इत्यादौ शब्दस्य बोधः । शब्दार्थयोस्तादात्म्यमित्यस्यायमेवाशयः । घटादिशब्दानामर्थे स्वशब्देऽपि प्रयोगेण शब्दार्थयोरात्यन्तिकविवेकस्य चाग्रहात् । स च शब्दः "अग्नेर्ढक्"इत्यादौ विशेष्यतया प्रतीयते, नह्यनियमानाशक्तिर्वचन इति नापि उत्पादयितुं शक्यते । 'नल आसीद्' इत्यस्य तु नलशब्दवानन्य आसीदित्येवं शब्दप्रकारको बोधः । अत एव देवदत्तः अयमेव भवतीत्यादौ देवदत्तशब्दवाच्योऽयमेवेत्यर्थः । किञ्च शब्दस्यावाच्यत्वे वाच्यत्वं केवलान्वयीति तार्किकप्रवादासंगतिः । *शक्यभावेनेति* । अनुकरणानां साधुत्वेऽपि शक्तित्वाभावादत्र लक्षणा न सम्भवतीत्यर्थः । *तदाशब्दोऽपीति* । अनुकार्य्यमपीत्यर्थः । अन्यभेदपक्षे स्वस्यैव वाच्यवाचकभावासंभव इत्यत आह— *अभेद इति* । *अतिप्रसङ्गवारणायेति* । घटपदात्समवायेनोपस्थितस्याकाशस्य बोधवारणायेत्यर्थः । *ग्राह्यत्वमिति* । यथा घटादिकं प्रकाशयन् प्रदीपः स्वात्मानमपि प्रकाशयति ।

इति नामार्थनिर्णयः ।

अथ समासशक्तिनिर्णयः ।

भेदान्योन्याभाव इति । अयम्भावः-भेदः सामर्थ्यमिति पक्षे भेदवदर्थप्रतिपादकत्वमेवैकार्थीभावसामर्थ्यम् । संसर्गस्तु-भेदाविनाभूतत्वादनुमेयः । स्वत्वसमानाधिकरणो राजभिन्नस्वामिकभेदो हि राजसंसर्गव्याप्यः । तथा चानुमीयमानसंसर्गको यो

भेदस्तद्वतोऽर्थस्य प्रतिपादनमेकार्थीभावः । *उत्तरकालमिति* । पुरुषगतराजसम्बन्धस्य राजभिन्नस्वामिकभेदव्याप्यत्वादिति भावः ।

विनिगमनाविरहमिति । उक्तरीत्योभयोः समनियततया विनिगमनाविरहाद्यौगपद्येनोपस्थितयोर्द्वयोरपि वाच्यत्वमिति भावः । *अस्वामिकेऽपीति* । केवलभेदपक्षे इत्यादिभेदसंसर्गो द्वन्द्वेऽपि साहित्यविशेषस्यव प्रतीतेरिति वदन्ति । *राज्ञः पदार्थैकदेशत्वादिति* । लक्षणया राजसम्बन्धिनः पदार्थत्वात् । *रथकारेति* । क्षत्रियाद्वैश्यायामुत्पादितो माहिष्यः, वैश्याच्छूद्रायां करिणो भवन्ति । माहिष्यात्करिण्यामुत्पन्नो रथकारः । *अर्थवत्वाभावेनेति* । वृत्योपस्थापकत्वाभावेनेत्यर्थः । *समवायेनेति* । पदानां समवायसम्बन्धेनाकाशवृत्तेः । *वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इति* । अत्र वषट्कर्त्तुर्भक्षणं प्रथममिति नार्थः, एकपदोपात्तयोर्भक्षणप्राथम्ययोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावासम्भवात् । किन्तु प्रथमभक्ष इति समुदितस्यैव विधिः प्राथम्यस्येत्यर्थालाभः । एवं च यत्रैकस्मिन्पात्रे वषट्कारनिमित्तकं प्राप्तं समाख्यायान्यस्य च सोमभक्षणं प्राप्तम्, तत्र प्रथमं वषट्कर्त्तैव भक्षयेत् । तथा च जमिनिकात्यायनाभ्यां सूत्रितम्–"वषट्कारोऽत्र भक्षयेत्" इति । *अङ्गैः स्विष्टकृतमिति* । पशुयोगे हृदयस्याग्रे वपति, अथ जिह्वायाः, अथ वक्षस इत्येवमादिना एकादशानामङ्गानामवदानेन यागमभिधाय 'अङ्गैः स्विष्टकृतं यजति' इत्युक्तम्, तत्र प्रकृतेनैव येन केनचिदंगेन त्रिस्विष्टकृदिष्टव्य इति नार्थः । *अङ्गैरिति* । समस्तस्यैकपदत्वेनाद्देश्यविधेयभावासम्भवात् । किन्तु 'नाशयोरवपति शिरस' इत्यनेनाङ्गत्रयस्यावदाननिषेधात्तैरेवांगैः स्विष्टकृद् यष्टव्य इति । *निषादस्थपतीति* । स्थपतिः स्वामीनिषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयः ; न षष्ठीतत्पुरुषः । पूर्वपदस्य सम्बन्धिनि लक्षणाप्रसङ्गात् ।

इति समासशक्तिनिरूपणम् ।

अथ शक्तिनिरूपणम् ।

दृष्टत्वादिति । प्रवाहत्वेन रूपेण तीरस्यापि बोधः । प्रवाहत्वमेव च तत्रारोपितम् । अत एव गङ्गाशब्दस्य प्रवाहे प्रसिद्धत्वान्मुख्यत्वं तीरेत्वप्रसिद्धत्वाद्गौणत्वम् । *नचाव्यवहितोत्तरत्वेति* । शक्तिजन्योपस्थित्यव्यवहितोत्तरशाब्दबोधं प्रतिशक्तिजन्योपस्थितिः कारणमितिरीत्येत्यर्थः । *हस्तिपको = हस्तिनि यन्ता, साधुशब्दमनुमाय = स्मृत्वा । *ते साधुष्विति* । असाधुशब्दविषये ते साधव एव स्मृताः सन्तः बोधका इत्यर्थः । ग्रन्थकृतामसाधुशब्दानां लिपिस्थानीयत्वेन व्याख्यातत्वात् । 'असाधुरनुमानेन' इत्यक्षरमर्यादया तु असाधूनामेव परम्परया बोधकत्वं लभ्यते । एवं च ते असाधवः साधुष्वनुमानेन साधुस्मरणद्वारेति व्याख्येयम् । *तादात्म्यमुपगम्येवेति* । अपभ्रंशसाधुशब्दै-

रभेदेष्विवापन्नाः शब्दार्थस्य प्रकाशका इत्यर्थः। *न शिष्टैरिति* । इवशब्दो भिन्नक्रमः, साधवःपर्य्याया इव साधवः शिष्टैर्नानुगम्यन्त इत्यर्थः। *नयत इति*। नापि स्मृतिशास्त्रेणासाधवो व्युत्पाद्यन्ते इत्यर्थः । *एवं चेति* । शिक्ष्यमाणो बालः अव्यक्तं भाषते, साधुविदां व्यक्ते निश्चयो भवतीत्यर्थः । तेन चापभ्रंशेन साधुव्यवहितः = साधुद्वारकः । *शक्तिभ्रमादिति* । अशक्त्या गगरीशब्देनोच्चारित इत्याद्यपुरुषेण ज्ञाते ततो द्वितीयपुरुषस्य गगरीशब्दे एव बोधक इति भ्रम इत्यर्थः । *भ्रमासम्भवाच्चेति* । घटशब्दगगरीशब्दयोर्विजातीयानुपूर्वीकतया भ्रमहेतोः साधारणधर्मदर्शनस्याभावादिति भावः । *पारम्पर्यादिति* । इह स्त्रीशूद्रबालादिभिः प्रयुज्यमाना अपभ्रंशा रूढिमागतास्तैरेव प्रसिद्धतरो व्यवहारः सत्यपि साधुप्रयोगे तेषामपभ्रंशैरवार्थनिर्णयेनासाधूनामिव वाचकत्वं प्रत्यक्षं मन्यन्ते । साधुत्वानुमानपक्षे व्यवस्थापयन्तीत्यर्थः । *दैवीति* । व्यवकीर्णा अपभ्रंशैः संकीर्णा पुराकल्पे दैवीवागसंकीर्णासीत्तदानीं तेषां साधव एव रूढिमुपागताः। गम्यागम्यादिव्यवस्था च साध्वसाधुव्यवस्थाविशिष्टैर्नित्यमविच्छेदेन स्मर्य्यते । *अनित्यदर्शिनामिति* । ये साधूनां धर्महेतुत्वं न प्रतिपद्यन्ते तेषामित्यर्थः । *सम्बन्धिशब्देति*। सम्बन्धशब्दवाच्यः सम्बन्धो योग्यतैव कथमिदं ज्ञायते तत्राह— *योग्यताम्प्रतीति* । लक्षणेऽर्थे तृतीयाः योग्यतावशादेवं ज्ञायते इत्यर्थः । अयं शब्द एतदर्थयोग्य इति व्यवहारात् योग्यतैव शब्दार्थयोः सम्बन्धः इति भावः । ग्रन्थकारस्त्वन्यथा व्याचष्टे—*सम्बन्धो विषय इति* । सम्बन्धशब्दे विषयीभूतो यः सम्बन्धस्तद्व्यवहारात् अपशब्द एतदर्थसम्बन्धवानिति व्यवहारादिति यावत्। *एवम् = योग्यताशब्देन । *योग्यताव्यवहारात्* । अयमेतयोग्यतावानिति व्यवहारादिति भावः ।

ननु योग्यताया एव सम्बन्धत्वे संकेतस्य कः उपयोग इत्यत आह-*समयादिति* । वृद्धव्यवहारपरम्परापर्यायात्स्वाभाविक्येव योग्यता निश्चीयते । नहीयमस्य मातेति सामयिकः जन्यजनकभावः । वस्तुसिद्धस्यैव प्रतिपादनात् । अत्रेदं तत्वम्— पुत्रस्य वाच्यवाचकभाव एव शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति प्रसिद्ध्यनुसारेण योग्यतैव सम्बन्ध इत्युक्तं शाब्दिकसिद्धान्तेन । अनवयवमेकं स्फोटात्मकं वाक्यं प्रतिभावाक्यार्थः । सोऽयमित्यध्यासश्च शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति स्पष्टं वाक्यपदीयादौ । तार्किकादिनये तु संकेतलक्षण एव शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति । इदं तु बोध्यम्-वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणमित्यत्र पदशब्दो वाचकमात्रपरः, असाधुशब्दादपि बोधोदयात् । तार्किकाणां मते शक्तं पदं गङ्गापदं तीरे लाक्षणिकमिति व्यवहारः परस्परविरुद्धः । यथा हि मार्गोपदेशादावरण्यवासिनामाप्तत्वम्, तथा घटादौ गगरीत्यादिशब्दप्रयोक्तॄणामप्याप्तत्वमेव । तच्छब्दजन्यबोधस्य च प्रमात्वमेव शास्त्रीयादिकार्योपयोगित्वं नास्तीत्येतावानेव तु विशेषः ।

इति शक्तिनिर्णयः ।

अथ नञर्थनिर्णयः ।

अन्यथा-सर्वभिन्न इत्यर्थे *सा*-सर्वनामता । *तस्य*-नञर्थस्य । *यत्विति* । भ्रान्त्या क्षत्रिये व्यवसितो ब्राह्मणार्थो निषिध्यत इति तु भाष्याशयो वर्णितो हर्य्यादिभिः । *विशेषणमितीति* । तथा चाभावप्रतियोगिघटकर्त्तृका सत्तेति बोध इति भावः ।

इति नञर्थनिर्णयः ।

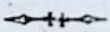

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

स्वस्वयुक्तेति । स्वं धातुः स्वार्थो यत्फलमथवा स्वयुक्तनिपातार्थो यत्फलमित्यर्थः । *तण्डुलः पचतीति* । अत्र कर्मत्वस्य संसर्गत्वेन प्रत्ययार्थत्वाभावान्न द्वितीया । *चतुर्विधपदे इति* । नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदात् विशेषणसंभवात् इति श्रपयतीत्यादौ उपसर्गाणां प्रकर्षादिद्योतकत्वं प्रतिष्ठते; इत्यत्र तु धातोर्गतिनिवृत्तिवाचकतया प्रशब्दस्यैवातिरर्थ इति क्वचिद्वाचकत्वमपीत्यर्थः । यद्यप्युपसर्गाणां द्योतकत्वं धातूनां वाचकत्वंमित्यत्र न लाघवम् , तथाप्येकस्य उपसर्गस्य धातुभेदेनार्थभेदात् क्वचिदनर्थकत्वाद्यद्योतकत्वमेव । अत एवोक्तं हरिणा-स्थादिभिः केवलैर्यत्र गमनादि न गम्यते । तत्रानुमानाद्विविधा तद्धर्मा प्रादिरुच्यते इति प्रतिष्ठते इत्यत्र "धातूनामनेकार्थत्वाद्"गतिरेवार्थः । तत्रापि प्रशब्दस्य द्योतकत्वमनुमानादिति तदर्थः ।

इति निपातार्थविचारः ।

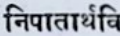

अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

मीमांसकादीनां भ्रममिति । कृत्तद्धितेत्यादिवार्त्तिकं भवतीति इत्याकारकमीमांसाभ्रममित्यर्थः । *सम्बन्धविशिष्ट इति* । 'राजपुरुष' इतिप्रयोगे राजसम्बधस्यैव निमित्ततया तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वौचित्यात् । *पक्षभेदेनेति* । संसर्गपक्षे इत्यर्थः । *औपगवत्वमिति* । अत्रापत्यार्थकप्रत्ययार्थस्य "गोत्रं च चरणैरसह" इति जातिवाचितया इदमाद्यर्थस्यादिभ उदात्त इत्यर्थः । *जातिविशेषेणेति* । कृष्णसर्पससर्पणादिशब्दानां जात्यवच्छिन्नद्रव्यवाचियाया जातावेव प्रत्यय इत्यर्थः । रूढिः कृष्णसर्पादौ गुणस्यैवेति, नतु सम्बन्धस्येत्यर्थः । गुणगुणिनोः सोऽयमिति प्रतीत्याभेदसम्बन्धेन सम्बन्धापेक्षेति भेदपक्षे न सम्भवतीति । वस्तुतस्तु राजपुरुषत्वमित्यत्र राजपुरुषसम्बन्धस्यैव शक्यतावाच्छेदकत्वमनुभवसिद्धम् । पाचकराजपुरुषादिशब्दप्रयोगे पाकराजसम्बन्धावच्छिन्नस्यैव पुरुषस्य प्रतीत्या सम्बन्धस्यैव निमित्तत्वेन

तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वाचित्यात् । सतो भावः सत्तेति । अत्र सदसतोः सम्बन्धस्याव्यभिचाराज्जातिरेव भावप्रत्ययार्थः । *सम्बन्धिभेदादिति* ।

अयम्भावः–परब्रह्मस्वभावा महासत्ताख्या जातिरेकैव । सा च सम्बन्धिनां गवादीनां भेदाद्भिद्यमाना उपचारितभेदाद् गोत्वादिजातिरुच्यते, तस्यां ब्रह्मसत्तायामेव सर्वे शब्दा वाचकत्वेन व्यवस्थिता । अभावस्यापि बुध्याकारेणानुगमान्महासत्तया न वियोगः । अत एव प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्युच्यते । एवं क्रियास्वपि उपाधिभेदेन भिन्ना महासत्तैव धातुवाच्या, सा च जातिः सिद्धत्वसाध्यत्वरूपोपाधिभिरपि भिद्यते । सैव सत्ता महानित्युच्यते । यतोऽखिलविवर्त्तः यस्य गुणस्येति गुणशब्देन धर्ममात्रमुच्यते । लोके गुणशब्देन परतन्त्र उच्यते । एवं च जात्यादीनामपि गुणत्वात्त्वप्रत्ययार्थत्वसिद्धः । अत एवोक्तं भाष्यकृता "अन्यो हि वीरत्वं गुणः, अन्यः पुरुषत्वम्"इति ।

इति भावः प्रत्ययार्थविचारः ।

अथाभेदैकत्वसंख्यानिर्णयः ।

अभेदैकत्वसंख्येति । अभेदरूपा एकत्वसंख्येत्यर्थः । *त्रित्वं न्यायादिति* । "कपिञ्जलानालभेत" इत्यत्र बहुत्वं त्रित्वरूपमेव प्रथमोपस्थितत्वात् । *ग्रहं सम्मार्ष्टीति* । अत्र ग्रहमिति ईप्सिततमे कर्मणि द्वितीयाबलादुद्देश्यस्य प्राधान्यं ग्रहस्य गम्यते, तदनुरोधेन गौणस्य संमार्जनस्य वृत्तिर्युक्तैव । अतः श्रूयमाणाप्युद्देश्यगता संख्या न विवक्षिता । 'पशुना यजेत' इत्यत्र तु यागं प्रति करणीभूतः पशुः गौणः । न च गौणानुरोधेन प्रधानस्यावृत्तिर्भवति इति वैषम्यम् । गृह्यते सोमरसोऽनेनेति ग्रहः पात्रविशेषः । अन्यत इत्यस्य विवरणमनुवाद्यस्येति । *वाक्यभेदादितिः* । "ग्रहं संमार्ष्टि"इत्यत्रैकत्वस्यापि विधाने ग्रहमुद्दिश्य संमार्जनस्यैकत्वस्य च विधानाद्वाक्याभेदापत्तिरिति भावः। *संसर्गो जन्यत्वमिति*। आनन्तर्य्यस्याविशिष्यत्वेऽपि भुक्त्वैव तृप्तो न पीत्वेति प्रयोगाज्जन्यत्वं संसर्गः । एवं कदाचिदध्ययनेऽधीत्य तिष्ठतीत्यप्रयोगात् व्याप्यत्वमपि संसर्ग इत्यर्थः ।

इति अभेदैकत्वसंख्याक्त्वाद्यर्थश्च ।

अथ स्फोटनिर्णयः ।

वर्णस्फोट इति । प्रकृतिप्रत्यया वाचका इत्यर्थः । *पञ्चकोशेति* । अन्नमयं ब्रह्म प्राणमयं ब्रह्मेत्यादेरनन्तरं ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति श्रूयते, अत्र रसपरिणामत्वादन्नशब्देन शरीरमुच्यते । एतेन शरीरातिरिक्तस्य पुत्रकलत्रादेरात्मत्वभ्रमो व्यावर्त्तितः । एवं प्राणादिविशिष्टस्यात्मन उपदेशेन वाक्यस्यानात्मत्वं प्रतिपादितम् । एतेषां कोशत्वं चान्तः

स्थितस्यात्मनः असिकोशवद्बहिराच्छादकत्वसादृश्यात् । प्राणो न भोक्ता, किंतु मन एवेति तदात्मेत्यर्थः । विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानमन्तःकरणं बुध्याख्यवृत्तिमदन्तःकरणविशिष्ट आत्मा विज्ञानमय आनन्दाभिव्यञ्जकोपाधिविशिष्ट आत्मानन्दमयः । सचायमपि सोपाधिक एवेत्यत उक्तं ब्रह्मपुछमिति । पुच्छत्वेन प्रकल्पितमानन्दमयस्याधारभूतं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" प्रतिष्ठा आश्रयः । *गत्वावच्छिन्ने इति* । यत्किञ्चिङ्कारभेदे तु गकारनिष्ठाभेदप्रतियोगिता यत्किञ्चिद्गकारत्वावच्छिन्ना । अत्रेदम्बोध्यम्–व्यवहारस्यानादितया प्रवाहानादित्वं शब्दस्य परैरभ्युपेयम् , तत्र चानन्दशब्दकल्पनापेक्षया नित्यैकशब्दस्वीकार एव लाघवम् । यथाहि कुण्डलादिविकारागमेऽपि सुवर्णमित्येवं सत्यम्, एवं सकलविशेषानुगतं स्फोटाख्यमेव सत्यम् । तत्र स्फोटशब्दो ब्रह्मणि श्रुतिषु प्रसिद्धः । ब्रह्मणशब्दात्मकत्वं च श्रुतौ प्रसिद्धम् । 'सत्यासत्यौ तु योभागौ' इति व्यक्तेरनित्यत्वाज्जातेश्च नित्यत्वादिति भावः । *उक्तं चेति* । असत्योपाधिस्तदुपहितमित्यर्थः । *आविद्यको धर्म इति* । अस्मिन्मते अविद्याकल्पितस्य गोत्वादिधर्मस्यासत्यत्वं युक्तमेव । *शुद्धतत्वमिति* । तत्वशब्दःपारमार्थिकवस्तुवाची तदुक्तं हरिणा—

आत्मा वस्तुस्वभावस्य शरीरं तत्त्वमित्यपि ।
द्रव्यमित्यस्य पर्यायतत्वमित्थमिति स्मृतम् ॥ इति ।

आभ्यन्तरमनवयवं बोधस्वभावं शब्दार्थमयं निर्विभागं शब्दतत्वं तदेव परावाक् शब्दब्रह्मेति चोच्यते । *पूर्णात्मने*—अप्रतिहतेच्छाय । *तदेव*—ब्रह्मैव । *प्रक्रियांशस्त्वविद्येति* । तदुक्तं हरिणा—

व्यवहाराय मन्यन्ते शास्त्रार्थप्रक्रियां यतः । इति ।

शास्त्रार्थप्रक्रियाः केवलमबुधानां व्युत्पादनायैव । अतो न शास्त्राणि तत्वं वक्तुं पारयन्तीति तदर्थः । तस्मादविद्यैव शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदेनोपवर्ण्यते इत्याह–*शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरिति* ।

नन्वेवमविद्योपदर्शकशास्त्रप्रक्रियाश्रवणं प्रेक्षावतामुपेक्षणीयं स्यादिति चेद् ? अत्रोक्तं हरिणा—

अनागमविकल्पात्तु स्वयं विद्योपवर्त्तते ॥ इति ।

अविद्योपमर्देन आगमविकल्परहिता शास्त्रप्रक्रियाप्रपञ्चशून्याविद्या प्रगटी भवति । एवं चाविद्यैव विद्योपाय इति तदर्थः । यथा कारणे सूक्ष्मरूपेणावस्थितं कार्य्यं स्वसामग्रीसमवधाने सत्याविर्भवति, एवमविद्याविलये सति विद्या आविर्भवतीति तदाशयः । समारम्भ*—उत्पत्तिः ।

इति श्रीमद्देवीदत्तात्मजरामसेवकत्रिपाठीतनूद्भवाचार्य्य–कृष्णमित्रकृता
वैयाकरणभूषणव्याख्या समाप्ता ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

झोपनामकश्रीखुद्दीशर्ममैथिलमनीषिणा सङ्गृहीतः—

तिङर्थवादसारः ।

वाणीं प्रणम्य शिरसि प्रणिधाय पाणी श्रीपाणिनिप्रमुखमुख्यवचो विचिन्त्य ।
आक्षिप्य तार्किकमतं च सजैमिनीयमाख्यातवाच्यमनुवच्मि यथामनीषम् ॥ १ ॥

अथ धातूनां फलव्यापारयोराख्यातस्य कर्त्तृकर्मणोः संख्याकालयोश्च शक्तिः । तत्र व्यापाराश्रयः कर्त्ता फलाश्रयः कर्म फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वेनानन्यलभ्याश्रयमात्रमाख्यातशक्यम् । शक्यतावच्छेदकं चाश्रयत्वं तत्तच्छक्तिविशेषरूपमखण्डभूतम् । कर्त्तृप्रत्ययविवक्षायां कर्त्ता व्यापारस्य विशेषणम् कर्मप्रत्ययविवक्षायां कर्म फलस्य विशेषणं, संख्या च यथाविवक्षं कर्त्तृकर्मणोर्विशेषणम् । कालस्तु सर्वथा व्यापारस्यैव विशेषणम् । तथा च चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादिवाक्यतस्तण्डुलाभिन्नाश्रयवृत्तिविक्लित्तिजनको वर्त्तमानकालिक एकत्वविशिष्टचैत्राभिन्नाश्रयवृत्तिर्व्यापार इत्यादिरीत्या बोधः। चैत्रेण तण्डुलः पच्यते इत्यादितस्तु एकत्वविशिष्टतण्डुलाभिन्नाश्रयवृत्तिजनको वर्त्तमानकालिक एकत्वविशिष्टचैत्राभिन्नाश्रयवृत्तिर्व्यापार इत्यादिरीत्या प्राचीनवैयाकरणमते बोधः ।

नवीनवैयाकरणमते तु—एकत्वविशिष्टचैत्राभिन्नाश्रयवृत्तिवर्त्तमानकालिकव्यापारजन्या एकत्वविशिष्टतण्डुलाभिन्नाश्रयवृत्तिविक्लित्तिरित्यादिरीत्या फलविशेष्यको बोधः । तेषां मते "सुप आत्मनः क्यच्" इतिसूत्रभाष्यानुरोधेन धातोः फले व्यापारे च खण्डशः शक्तिस्वीकारेण विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासादिति सिद्धान्तः ॥

अत्र नैयायिकाः-यत्नाश्रयस्य कर्तृत्वेन तत्राख्यातस्य शक्तावनन्तानां यत्नानां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवाद्यत्नत्वजातेः शक्यतावच्छेदकत्वे च लाघवात्पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणदर्शनेन पच्धातुप्रतिपाद्यस्य पाकशब्देनाख्यातप्रतिपाद्यस्य यत्नार्थकेन करोतिना विवरणेन विव्रियमाणस्याप्याख्यातस्य यत्नार्थकत्वावश्यकत्वाच्च । कर्तुः समभिव्याहृतप्रथमान्तपदेनाक्षेपेण वा लाभाच्चानन्यलभ्ययत्न एव शक्तिः । "प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्" इतिन्यायानुरोधेन प्रत्ययार्थे यत्ने प्रकृत्यर्थो व्यापारो विशेषणम् । प्रत्ययार्थो यत्नः संख्याचाक्षेपादिलभ्ये प्रथमान्तार्थे विशेषणम् । तथा च 'चैत्रस्तण्डुलं पचति' इत्यादिवाक्यतस्त-

ण्डुलनिरूपिताधेयतावद्विक्लित्त्यनुकूलव्यापारानुकूलयत्नवानेकत्वविशिष्टश्चैत्र इति प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यक एव बोध इत्याहुः ।

तत्रेदं वक्तव्यम्-शक्तिग्राहकशिरोमणिभूतेन व्याकरणेन बोधितायाः कर्त्तरि लकारशक्तेस्त्यागे को हेतुः । तथाहि "लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः" इति सूत्रं कर्तरि लकारशक्तिं ग्राहयति । तत्र हि "कर्त्तरि कृद्" इत्यतश्चकारेण कर्तरीत्यनुकृष्यते बोधकतारूपां तिबादिशक्तिं तत्स्थानित्वेन कल्पिते लकारे परिकल्प्य लकाराः कर्मणि कर्त्तरि च तेन विधीयन्ते । नकारविसर्गादिनिष्ठां कर्मकरणादिबोधकताशक्तिमादाय शसादिविधानवत् । न च व्याकरणं न शक्तिग्राहकम् ; अपि तु साधुत्वमात्रार्थकमिति वाच्यम् । "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानेति" नैयायिकवृद्धोक्त्यसङ्गतेः । अर्थविशेषपुरस्कारेणैव साधुत्वस्य महाभाष्यसम्मतत्वाच्च "पदसमयपरिपालनाय व्याकरणं प्रवृत्तम्" इतिन्यायभाष्योक्तेश्च ॥

नच "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" "ब्रह्मणोजानपदाख्यायाम्" इत्यादौ भावप्रधाननिर्देशस्य सूत्रकृच्छैलीसिद्धत्वेन पक्ता देवदत्त इत्यादावभेदान्वयोपपत्तये "कर्त्तरि कृत्" इत्यत्र कर्तृपरत्वेन क्लृप्तस्याऽपि कर्तृपदस्योक्तरीत्या लाघवरूपविनिगमकसद्भावेन प्रकृते शब्दाधिकाराश्रयणेन धर्मपरत्वे ऋषिस्वारस्यानुमानेन न शक्तिग्राहकं व्याकरणमपि प्रतिकूलमिति वाच्यम् । कर्त्तरि शक्तिस्वीकारेऽप्युक्तरीत्याऽऽश्रयत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनेन गौरवाभावात् । रथो गच्छति जानातीत्यादावगत्याऽऽश्रये आश्रयत्वे वा लक्षणायां लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्येव शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि गुरूणि स्वीकारे बाधकाभावाच्च । अन्यूनानतिप्रसक्तवृत्तित्वरूपस्यावच्छेदकत्वस्य गुरूण्यपि सत्वात् । अस्तु वा संभवति लघौ गुरौ नावच्छेदकत्वमिति, परन्तु यत्र लघुगुरुरूपाभ्यां बोधो निर्विवादस्तत्रैव लघुधर्मावच्छिन्ने शक्तिर्गुर्वच्छिन्ने लक्षणेति युक्तम् । प्रकृते च प्रत्ययात्कृतित्वेन बोधः सविवादः, धातुत एव तद्बोधात् । शब्दाधिकारस्यानेकशक्तिकल्पनादूषितत्वेन गौरवपराहतत्वाच्च । "अतो गुण" इत्यतोऽत इत्यनुवृत्यैव सिद्धे "अव्यक्तानुकरणस्य" इतिसूत्रेऽत इतिकरणेन शब्दाधिकारस्य प्रमाणसापेक्षत्वसूचनाच्च "ष्णान्ता षड्" इतिसूत्रभाष्ये "न चान्यार्थे प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति, नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति"इत्युक्त्या शब्दाधिकारस्यावहेलनाच्च ॥ न च नायं सर्वथा शब्दाधिकारः, किन्तु पूर्वत्र विशिष्टपरस्य कर्तृपदस्य विशेषणमात्रपरत्वमिति वाच्यम् । एतस्याऽपि लक्षणामन्तरेणासंभवेनैवमपि वृत्तिद्वयकल्पनाया दुर्वारत्वात् । किञ्च पक्ता देवदत्त इत्यादावभेदान्वयानुरोधेन कृतः कर्त्तरि शक्तिरिव पचतिरूपं देवदत्त इत्यादावभेदान्वयानुरोधेन तिङोऽपि कर्त्तरि शक्तिरावश्यकी । ननु तिङ्प्रत्ययो न नामेतिचेत् तृनादिरपि नेतितुल्यम् । तृजाद्यन्तं नामेति चेत् रूपबाद्यन्तमपि नामेति तुल्यम् । युक्तं चैतत्, अन्यथाऽर्धमात्रालाघवेनापि पुत्रोत्स-

चं मन्यमानो भगवान् पाणिनिः कर्त्तरीत्युक्तावपि "लः कर्मणि" इत्यत्र लक्षणाया गले पतितत्वेन "स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयुञ्जमह" इतिन्यायविरोधस्य दुर्वारत्वेन "कर्तरि कृद्"इत्यत्रैव मात्रालाघवानुगृहीतामाश्रये लक्षणामभिप्रेत्य कृतावित्येव ब्रूयात् कर्तरीति त्यजेत् ॥

किञ्च कथंचिच्छब्दाधिकारमाश्रित्याऽपि लकाराणां कृतिवाचकत्वं दुर्वचम्, पचन्तं चैत्रं पश्य, पचते चैत्राय देहीत्यादौ शतृशानजादीनामपि तिबादिवल्लादेशत्वाविशेषेण तेभ्यः कृतिमात्रबोधापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, तत्राभेदसंसर्गस्यैव वक्तव्यतया कर्तृवाचकत्वस्यैव त्वयाऽप्यभ्युपगमात्।नामार्थयोरभेदस्यैव संसर्गत्वात्। नन्वत एव शत्रादीनां कर्त्तरि शक्तिः तिबादीनां कृतावेवेतिवैषम्यमिति चेन्मैवम्। स्थान्येव वाचको लाघवान्नत्वादेशो गौरवादिति हि तव मतम् । अत एव राम इत्यादौ सुत्वेनैकत्वे शक्तिरित्यादिस्त्वदीयानां व्यवहारः। एवं स्थिते तिबादीनां शत्रादीनां च स्मारकतया लिपिस्थानत्वम् । बोधकस्तु लकार एव सच शत्राद्यन्ते कर्त्तरि शक्त इति स्थिते तिङन्ते कथं कृति बोधयेत् "अन्यायश्चानेकार्थत्वम्" इति न्यायात् ॥

अथ वैयाकरणरीतिमाश्रित्य सर्वत्रादेशा एव वाचका इति ब्रूषे, तर्हि घटं घटेन हरेऽव विष्णोऽव इत्यादिषु "सर्वे सर्वपदादेशा,, इतिन्यायेन पदस्फोटो वाक्यस्फोटश्च सिद्ध्येदिति महत्त्वानिष्टम् ॥ किञ्च "युष्मदि समानाधिकरणे मध्यमः" "अस्मद्युत्तम" इति सामानाधिकरण्यप्रयुक्ता पुरुषव्यवस्था कर्त्तुर्वाच्यतायां प्रमाणं प्रयुज्यमानाप्रयुज्यमानयुष्मदाद्यर्थगतसंख्याभिधायित्वे मध्यम इत्याद्यर्थस्तु लक्षणामन्तरेण कर्त्तुमशक्यः। लक्षणायां तु लाघवानवसरः ॥ किञ्चाख्यातस्य कृतिवाचकत्वेऽभिधानानभिधानव्यवस्थोच्छेदापत्तिस्तथाच चैत्रः पचतीत्यादावपि तृतीयापत्तिः स्यात्। न च "कर्त्तकरणयोस्तृतीया" इत्यादेः "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने"इत्याद्येकवाक्यतया कर्त्तृगतैकत्वादिसंख्यायामन्येनानभिहितायां तृतीयेत्याद्यर्थान्नापत्तिरिति वाच्यम्। कृत्प्रत्ययस्य सङ्ख्यावाचकत्वाभावेन पक्ता देवदत्त इत्यादौ संख्यानभिधानेन तृतीयापत्तेः। न च "कर्त्तृकरणयोः" इत्यत्राऽपि भावप्रधाननिर्देशमाश्रित्य कृतावनभिहितायां तृतीयेत्येवार्थः। तिङा विशेष्यतया कृता विशेषणतया च कृतेरभिधानान्न पचति चैत्र इत्यादौ पक्ता चैत्र इत्यादौ च तृतीयापत्तिरिति वाच्यम्। क्रियते घटश्चैत्रेणेत्यादावपि तन्मते करोतेः कृतिवाचकत्वाविशेषेण धातुना कृतेरभिधानेन तृतीयानुपपत्तेः। "तिङ्कृत्तद्धितसमासै,, रितिपरिगणनस्य "विषवृक्षोऽपि सम्वर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्,, "नारद इत्योबधि स,, इत्याद्यनुरोधेनोपलक्षणत्वात्। रथो गच्छतीत्यादौ, तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादौ चाचेतने रथादौ कृतेर्बाधितत्वेनागत्याऽऽश्रये लक्षणाया अवश्याभ्युपेयत्वेन तत्र तिङा कृतेरनभिधानेन। रथादेस्तृतीयापत्तेश्च "कर्त्तृकरणयोः" इत्यत्र कर्त्तृपदस्याश्रयकृत्युभयपरत्वेनानभिहित आश्रयेऽनभिहितायां कृतौ च तृतीयेत्यर्थस्तु दुर्वचं इति न तावता रथादेस्तृतीया वारयितुं शक्यते ॥

किञ्च कर्त्तुरवाच्यत्वे सौकर्यातिशयद्योतनेऽकर्मकात्पचतेर्भावे लकारे पच्यते ओदनेनेत्यादौ कर्मवद्भावेन ओदनपदाद्वितीयापत्तिः । नच ततः परत्वात्तृतीयया भाव्यम् । अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात् । कर्त्तुः कुत्रापि लकारवाच्यत्वाभावेन "कर्मवत्कर्मणा" इत्यनेन लकारवाच्यस्यैव कर्त्तुः कर्मवद्भाव इत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ किञ्चाख्यातस्य कृतिवाचकत्वे पाचक इत्यस्य पचतीति विवरणं न स्यात् । असमानार्थत्वात् । किञ्च कृतिवाचकत्वे कृतित्वं शक्यतावच्छेदकमाश्रयत्वमाश्रयत्वत्वञ्च लक्ष्यतावच्छेदकं कृतिश्च शक्यतावच्छेदिकेति गौरवम् । आश्रयवाचकत्वे तु सर्वत्राश्रयत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति लाघवम् ॥

किञ्च कृतिवाचकत्वे कालस्य क्वचित्समानप्रत्ययोपात्तायां कृतावन्वयः, क्वचिच्च रथो गच्छतीत्यादौ धात्वर्थव्यापार इति आख्यातार्थकालनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति आख्यातजन्यकृत्युपस्थितिर्धातुजन्यव्यापारोपस्थितिश्च कारणमिति परस्परजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारादिवारणाय चाव्यवहितोत्तरत्वादिप्रवेशेन गौरवम् । आश्रयवाचकत्वे तु सर्वत्र व्यापार एव कालान्वयेनैक एव कार्यकारणभाव इत्यतिलाघवम् ॥ किञ्च कृतिवाचकत्वे आख्यातार्थसंख्यायाः समभिव्याहृतप्रथमान्तार्थ एवान्वयादाख्यातार्थसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेः कारणत्वम् । तदपि "देवदत्तो भुक्त्वा व्रजति,, "चैत्र इव मैत्रो गच्छति' इत्यादौ क्त्वार्थेवार्थयोराख्यातार्थसंख्यान्वयवारणायेतराविशेषणत्वघटितं वाच्यम् । तत्रेतरत्वेन जगतः प्रवेशान्महद्गौरवम् ॥

किञ्च यत्नस्यापि व्यापारविशेषरूपतया धातुनैव लाभसंम्भवात्तत्राख्यातस्य शक्तिकल्पनमयुक्तम् । "अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ"इति न्यायात् ॥ न च सत्यपि गौरवे पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणानुरोधेनाख्यातस्य कृतिवाचकत्वमुपेयत इति वाच्यम् । करोतेर्यत्नार्थकताया असिद्धेः । कथमन्यथा "रथो गमनं करोति,, "बीजेनाङ्कुरः कृत, इत्याद्युपपद्येत, अचेतने रथादौ कृतेर्बाधाद् ॥ किं चैवं जानातेरिव करोतेरपि कर्तृस्थभावकत्वाविशेषेण कर्मवद्भावानुपपत्त्या ज्ञायते घटः स्वयमेवेतिवत् क्रियते घटः स्वयमेवेत्यपि न स्यात्, तत्र तत्रोत्पत्त्यनुकूलव्यापारे लक्षणाभ्युपगमस्तु गौरवेणैव परा-हन्तव्यः । व्यापारसामान्यार्थकेन यत्नार्थकेन वा प्रकृतिभूतेन करोतिना विवरणमपि न पचतीत्यादौ तिङर्थस्य, किन्तु प्रकृतिभूतधात्वर्थस्यैव तत्र पाकशब्दस्य विक्लित्तिफलमात्रार्थकत्वेन करोतेश्च व्यापारसामान्यार्थकत्वेन धातोरंशद्वयस्योभाभ्यां विवरणात् । नचैवं काष्ठैः पाक इति न स्यादिति वाच्यम् । करोतिसमभिव्याहृतपाकपदस्यैव फलमात्रवाचकत्वात् ॥ कथमन्यथा पक्ववानित्यस्य पाकं कृतवानिति विवरणं, किं कृतमिति प्रश्नस्य पक्वमित्युत्तरमपि संगच्छेत । अत एव "कथं ज्ञायते क्रियावचनाः

पचादय इति यदेषां करोतिना सामानाधिकरण्यम्, किं करोति पचति,, इति भूवादि-सूत्रभाष्ये उक्तं संगच्छते॥

किं च करोतेयत्नार्थकत्वे यत्नवाचकत्वाविशेषेण यततेरिवाकर्मकतापत्तिस्तथाच घटे यतते इतिवद्घटे करोतीत्यप्यापद्येत। न च करोतेरुत्पत्त्यनुकूलयत्नवाचकत्वेन न यततिसमकक्षता न वा क्रियते घटः स्वयमेवेत्यस्यानुपपत्तिः। उत्पत्तेः कर्मस्थत्वादिति वाच्यम्। एवं सति रथो गमनं करोतीत्याद्यनुरोधेन व्यापारार्थकत्वस्याप्यवश्याभ्युपेयत्वेन 'व्यापारत्वेन' व्यापारान्तरस्येव यत्नस्यापि वाचकत्वमभ्युगच्छतां शाब्दिकानां मतादविशेषात्॥

न च कृधातोः क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नात्कृतिशब्दाद्यत्नप्रतीतेः करोतेर्यत्नार्थकतोपेयत इति वाच्यम्। करोतेरेव मनिन्प्रत्ययेन निष्पन्नात्कर्मशब्दाच्छप्रत्ययेन निष्पन्नात्क्रियाशब्दाच्च क्रियायाः प्रतीतेस्तदर्थकत्वस्यैव युक्तत्वात् कृतिशब्दाद्यत्नप्रतीतेर्धातूनामनेकार्थकत्वेनाप्युपपत्तेः। किञ्च प्रत्ययार्थप्राधान्ये "भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि" इति यास्कवचनविरोधः। न च निरुक्तस्य भावशब्देन भावयति क्रियामुत्पादयतीति व्युत्पत्त्या यत्न एवोच्यत इति न तद्विरोध इति वाच्यम्। आख्यातसामान्यलक्षणस्य भावाख्यातेऽव्याप्तेः। 'चैत्रेण सुप्यत' इत्यत्र धात्वर्थविशेष्यतायास्तैरप्यङ्गीकारात्। अन्यलभ्यस्य तस्य शास्त्रबलात्प्रत्ययार्थत्वस्याऽप्यङ्गीकारे कर्तृकर्मणोरपि शास्त्रबलात्तद्वाच्यता दुर्वारैव "अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्" इत्युक्तेर्भावशब्दे कर्त्तरि घञो दुर्लभत्वाच्च। पचादि पाठकल्पने प्रमाणविरहाच्च। 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्" इति रूपप्सूत्रस्थभाष्यविरोधस्यैवमपि दुष्परिहरत्वाच्च।

नचाख्यातशब्दस्य "सर्वमाख्यातजन्नाम" इति "उणादय" इति सूत्रभाष्ये-"नामान्याख्यातजानि" इति शाकटायनोक्तौ च धातावपि प्रयोगदर्शनेन आख्यातं धातुः भावप्रधानं फलव्यापारयोरर्थयोर्मध्ये भावप्रधानमित्येवार्थः। किञ्च बहुव्रीहितत्पुरुषस्य लघुत्वेन भावाद्भावस्य वा प्रधानमाख्यातमित्यर्थसम्भवेन धात्वर्थभावनिरूपितं प्राधान्यमाख्यातस्येत्येव लभ्यते। यास्कवचनेन आख्यातशब्दस्य तिङि प्रयोगस्तु "आख्यातमाख्यातेन" इत्यादौ प्रसिद्ध एव। तत्र तिङन्तमित्यर्थस्तु प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्य एव। "कर्तृकरणे कृता" इतिवदिति न तत्र शक्तेरुपयोग इति न निरुक्तविरोध इति वाच्यम्, "पचादिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति" इति भूवादिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तिङन्तजन्यबोधे भावप्राधान्य एव निरुक्तस्य तात्पर्यात्। धात्वर्थव्यापारापेक्षतिङर्थकृतिप्राधान्ये निरुक्तस्य तात्पर्यकल्पने तिङर्थकृतेः प्रथमान्तार्थ एवाकाङ्क्षावशेनान्वयस्य भवदभिलषितत्वेन प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधापत्तौ "पश्य मृगो धावति" इत्यादौ अन्तरङ्गादुपजीव्यादपि प्रधानकार्यस्य बल-

वत्त्वस्य "हेतुमति च" इति सूत्रे भाष्ये प्रतिपादनेन मृगपदाद् द्वितीयापत्तेः । न च 'पश्य मृग' इत्यत्र तमिति कर्माध्याहार्यम् । वाक्यभेदापत्तौ भाष्यसिद्धैकवाक्यता-भङ्गापत्तेः। न च वाक्यार्थभूतधावनानुकूलव्यापारानुकूलकृतिविशिष्टस्य मृगस्य दर्शन-कर्मतयाऽन्वयेन वाक्यस्याप्रातिपदिकत्वेन न द्वितीयापत्तिः । न वा वाक्यभेदो, नापि कर्मतासम्बन्धेन तण्डुलस्य पाकेऽन्वयतात्पर्येण 'तण्डुलः पचति' इति वाक्यस्य प्रा-माण्यवारणायावश्यकतया "नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयोऽव्युत्पन्न" इति व्युत्पत्त्या विरोधः । अथवा मृगस्य पूर्वं धावतीत्यनेनान्वयेन तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा" इति वार्त्तिकात्प्रथमाया उपपत्तौ पश्चाद्दृशिना केवलस्य मृगस्यान्वयेऽपि न द्वितीया । प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वादिति वाच्यम् । उत्कटधावनकर्मकदर्शन-प्रतिपिपादयिषयैव 'पश्य मृगो धावति' इति प्रयोगेण तद्विरोधात् सुबन्तार्थस्य कर्म-त्वादिना क्रियायामन्वये निराकाङ्क्षत्वाच्च। अन्यथा घट इति परिनिष्ठितस्य कर्मतया ऽन्वयेन घटः पश्यति इति प्रयोगापत्तेः । न च कृतौ विशेषणस्यापि धावनस्य दर्शनेऽ-न्वयः कर्तुं शक्यते । एकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्यापरत्र विशेषणत्वायोगात् । अत एव वह्निमान्नास्ति' इति वाक्याद्वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव बोध्यते । न तु वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽपि । धावनानुकूलव्यापारानुकूलकृतिवि-शेषितमृगस्य कर्मतया दर्शने ऽन्वयस्य दुर्घटत्वाच्च । तस्य वाक्यार्थत्वेन विशिष्टो-पस्थापकपदाभावात् पदज्ञानस्योपस्थितिद्वारा शाब्दबोधहेतुत्वेन नित्यो घट इत्या-दिवाक्यस्य प्रामाण्यवारणाय पदार्थः पदार्थेनान्वेति, नत्वपदार्थो न वा पदार्थताव-च्छेदकम् , नत्वपदार्थेन, नवा पदार्थतावच्छेदकेन" इति स्वीकारेण विशेष्यतासम्ब-न्धेन प्रकारतासम्बन्धेन वा शाब्दबोधं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन पदजन्यतादृशोप-स्थितेर्हेतुत्वात् । किञ्च विशिष्टस्य कर्मतयाऽन्वयाऽभ्युपगमे

"कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।
आरुह्य कवितां शाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ।

इत्यादौ कूजनकर्तृत्वविशेषितवाल्मीकिपदार्थस्य वन्दनेऽन्वयेन 'पश्य मृग' इत्य-तोऽविशेषेण द्वितीया न स्यात् । किञ्चैवं 'नीलो घटः करोति' इति वाक्यास्याऽपि प्रामाण्यप्रसङ्गः । न च दृशधातोरेव धावनकर्तृत्वविशिष्टमृगकर्मकदर्शने लक्षणा । अन्यानि पदानि तात्पर्यग्राहकाणीति वाच्यम् । सत्यां तात्पर्यानुपपत्तावेव लक्षणास्वी-कारात् । एवं यथेच्छलक्षणाऽभ्युपगमे "सहचरण-स्थान-तादर्थ्य-वृत्त-मान-धारण-सामीप्य-योग-साधना-पत्येभ्यो ब्राह्मण-मञ्च-कठ-राज-शक्तु-चन्दन-गङ्गा-शाट-कान्न-पुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः,, इति गौतमोक्तपरिगणनभङ्गापत्तेश्च ॥ किंच-लक्षणास्थले कुत्राऽपि पदान्तरस्य न तदर्थप्रत्यायकत्वम् , किन्तु गौतमसूत्रे "तदुप-पार" इति श्रुतेस्तीरादौ गङ्गात्वमारोप्य गङ्गात्वेनैव बोधः । अत एव न नपुंसकह्रस्व-

त्वम् । अत एव च 'गङ्गायां मीनघोषौ स्त' इत्यपि संगच्छते । अन्यथा गङ्गापदस्य तीरार्थकत्वे मीनाधारत्वासम्भवः । प्रवाहार्थकत्वे घोषाधारत्वासम्भवः । युगपद्वृत्तिद्वयकल्पनं तु न सम्भत्येव । पदानां सति सार्थकत्वसम्भवे तात्पर्यग्राहकत्वमात्रकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च ॥न चैवं वाक्यार्थस्यान्वयानभ्युपगमे

'श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभाः' ।
"पश्य लक्ष्मण पम्पायां बकः परमधार्मिकः' ॥
"देवाकर्णय संग्रामे रामेणासादिताः शराः" ।
"जानामि सीता जनकप्रसूता जानामि रामो मधुसूदनश्च" ॥

इत्यादिशिष्टप्रयोगाणां गतिविरह इति वाच्यम् । हृदिस्पृक् दिविस्पृगित्यादौ कर्मणि सप्तमीवत् उत्पत्तय इतिकर्मणि प्रथमेति सप्तशतीस्तोत्र नागेशगदाधरादिभिरभिहितत्वात् । पश्य लक्ष्मण पम्पायामित्यस्य—

शनैः शनैः पदं धत्ते जीवानामनुकम्पया ।
पश्य लक्ष्मण पम्पायां बकः परधार्मिकः ॥

इत्याकारकस्यैव श्लोकस्य श्रुतत्वेन परमधार्मिकबककर्त्तृकजीवानुकम्पाप्रयोज्यशनैःशनैःपदधारणकर्मकदर्शनस्यैव प्रतिपिपादयिषितत्वेन 'पश्य मृगो धावति' इत्येतत्समत्वात् । देवाकर्णयेत्यत्रापि "तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा'इति वार्त्तिकानुरोधेन सन्तीत्यस्याध्याहारस्यावश्यकत्वेन रामकर्तृकासत्तिविशिष्टशरकर्तृकसत्ताकर्मकाकर्णनस्यैव शब्दतः प्रतिपिपादयिषितत्वात् । जानामि सीतेत्यत्र जानामि सीतां जनकप्रसूतामित्यादि द्वितीयान्तपाठेऽपि छन्दोऽहानेः । सीतेत्यादिप्रथमान्तपाठस्य क्वचिदुपलम्भेऽपि लेखकप्रमादपतितत्वकल्पनात् ॥ न चैवं वाक्यार्थस्यान्वयाऽनभ्युपगमे "सपर्यया साधु स पर्यपूपुजत्"

"जगाद मधुरां वाचं विशदाक्षरशालिनीम्" ।
"स जगदे वचनं प्रियमादरान्मुखरताऽवसरे हि विराजते" ॥

इत्यादिप्रयोगेषु अर्घ्यादिकत्वविशेषितसपर्यापदार्थस्य पूजने मधुरत्वविशेषितवाक्पदार्थस्य गदधात्वर्थे प्रियत्वविशेषित–वचनपदार्थस्य च गदधात्वर्थेऽभेदेनान्वयः । कथं निर्वहेत् विशेषणरहितसपर्यादेः पूजनादावन्वयस्य 'घटो घट' इत्यादिवदव्युत्पन्नत्वादिति वाच्यम् । धातूनामनेकार्थकत्वेन तत्र पूजयतेः सत्कारार्थकत्वस्य गदधातोरुच्चारणार्थकत्वस्य कल्पनेनोपपत्तेः । जगाद मधुरामित्यादौ माधुर्यविशिष्टवागादेरभेदेन गदादिधात्वर्थेऽन्वयाभ्युपगमे मृदु पचतीत्याद्यनुरोधेन तार्किककल्पितेन "क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं क्लीबत्वं च" इति वचनेन नपुंसकत्वापत्तेश्च । वाक्यस्फोटसिद्धान्तशालिनां शाब्दिकानां मते वाक्यशक्तेरभ्युपगमेन शाब्दबोध आकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वानभ्युपगमेन वाक्यार्थान्वयस्याऽपि सम्भवाच्च ॥

यत्तु 'पश्य मृगो धावति' इत्यादौ धावनस्य कर्मतासम्बन्धेन दृशिक्रियायामन्वयो न सम्भवति। "न हि क्रिया क्रियान्तरसमवायं गच्छति" इति "सार्वधातुके यक्" इति सूत्रस्थभाष्यप्रमाण्येनैकस्याः क्रियायाः क्रियान्तरेऽन्वयस्यान्युत्पन्नत्वात्। अन्यथा चन्दनसंयोगजन्यसुखतात्पर्येण "चन्दनं संयुन्क्ति सुखयतीति" तन्तुनाशप्रयोज्यपटनाशतात्पर्येण "तन्तुर्नश्यति पटो नश्यतीति" नाशोद्देश्यकगमनतात्पर्येण "नश्यति गच्छतीति" व्रजनविषयकश्लाघातात्पर्येण "व्रजति श्लाघयतीति" चैत्रगमनद्वेषतात्पर्येण-"चैत्र आगच्छति द्वेष्टीति" शिष्यपाठेच्छातात्पर्येण "शिष्याः पठन्त्विच्छति गुरुः" इत्यादिप्रयोगापत्तेरित्याहुः। तदसत्। तिङ्प्रकृतिधात्वर्थस्य ज्ञानार्थकधातुभूधात्वर्थयोरेव भेदसम्बन्धेनान्वये साकाङ्क्षत्वमित्यत्रैव भाष्यस्य तात्पर्यात्। "जानीहि जानकि न जीवति रामचन्द्रः" जानीहि जगन्नाथाज्जायते जगत्"। "पश्य मृगो धावति' "पचति भवति" इत्यादावेव तथाऽन्वयस्य दर्शनात्। "याहि याहि याति। इत्यादावभेदान्वयस्य दर्शनाच्च।

हरिं नमेच्चेत्सुखं यायादित्यादौ हेतुहेतुमद्भावादिनाऽन्वये तु लिङादिसमभिव्याहार एव हेतुः। अत एव भूवादिसूत्रे भाष्ये—"पचादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्रो भवन्ति" इत्येवोक्तम्, न तु भवत्यादिक्रियाया इति। यद्यपि क्रियायाः प्राधान्ये

"प्रयाति पुरुषस्तस्य पादयोरभिवादय"। इत्यादौ।

"सुरथो नाम राजाऽभूत्समस्ते क्षितिमण्डले।
तस्य पालयतः सम्यक्

इत्यादौ च तत्पदेनाप्रधानत्वात्पुरुषसुरथयोः परामर्शो न स्यादित्याहुः। तदपि—

हिमांशुमाशु ग्रसते तन्म्रदिम्नः स्फुटं फलम्।

इत्यत्र तच्छब्देन ग्रसनपरामर्शो न स्यादित्यनेनैव पराकरणीयम्॥ तस्मात्सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वमित्यत्र प्रधानत्वं वृत्तिग्रहमुख्यविशेष्यत्वमेव वाच्यम्, न तु शाब्दबोधीयमुख्यविशेष्यत्वम्, तच्च पुरुषसुरथग्रासादीनामस्त्येवेति न क्वाचिदनुपपत्तिः। नवा 'शोभना गङ्गा तां पिब' इत्यादीनां प्रयोगाणामापत्तिश्च। अत एव।

पटोलपत्रं पित्तघ्नं मूलं तस्य कफापहम्'।
"दशैते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमाः।
चैत्रो ग्रामं गतस्तत्र मैत्रः किं कुरुतेऽधुना॥
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्।
नीलो मणिर्गुणः सोऽत्र दात्रादिर्बोध्यते तदा॥

इत्यादयः सङ्गच्छन्ते। अत एव च महाभाष्ये—अथ शब्दानुशासनम्" केषां शब्दानामिति प्रश्नः सङ्गच्छते। यदपि क्रियायाः प्राधान्ये "अश्वो धावत्यानय"

"मृगो धावति मारय" इत्यादयः प्रयोगा न संगच्छेरन्निति कैश्चिदाक्षिप्तम्, तदपि प्रथमान्तार्थप्राधान्यान्न। शृणु मेघो गर्जति' 'निवारय देवदत्तः प्रलपति' इत्याद्यसङ्गतितुल्यसमाधानम्। तस्मात्स्वकपोलकल्पनया न प्रयोगव्यवस्थाऽऽस्थेयेत्येव श्रेयः, स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेति न्यायात्।

किञ्च यत्किञ्चिभेदसम्बन्धेनैकविशेषणविशिष्टे तत्सजातीयसम्बन्धेन विशेषणान्तरान्वयोऽव्युत्पन्नः। अत एव समवायेन घटत्वविशिष्टे घटे समवायेन द्रव्यत्वस्यान्वयतात्पर्येण घटो द्रव्यत्वस्य' इत्यादयो न प्रयोगाः। तथाच समवायेनैकत्वविशिष्टे चैत्रे समवायेन कृतेरन्वयस्यैवासम्भवेन क्व प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधस्यावसरोऽपि सम्भवेत्। न चेदृशव्युत्पत्त्याभ्युपगमे वृत्तित्वसम्बन्धेन वर्त्तमानकालविशिष्टे व्यापारे कथं तेनैव सम्बन्धेन तिङर्थाश्रयान्वयो भवदभिमतः सिद्धेदिति वाच्यम्। तत्र व्यापार आश्रयस्य जन्यत्वसम्बन्धेनैवान्वयाभ्युपगमात्।

अथ पचतिभवतित्यतो विक्लित्त्यनुकूलव्यापारकर्त्तृकसत्ताविषयकबोधोपगमे समानवाक्ये तिङ्द्वयलाभेन तत्र निघातव्यावृत्त्यर्थं "तिङ्ङतिङः" इति सूत्रेऽतिङग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोध इति चेद्? न। लौकिकैकवाक्यत्वसत्त्वेऽपि "एकतिङ् वाक्यम्" इति परिभाषितस्य तस्यासत्त्वेन प्रत्याख्यानसंगतेः। न च सर्वत्र व्यापारविशेष्यकबोधमभ्युपगच्छता 'न पचति चैत्रः' इत्यतश्चैत्राभिन्नाश्रयाभाववान् विक्लित्त्यनुकूलो व्यापार इति बोधोऽभ्युपेतव्यः। अभावश्च वृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको वक्तव्यः, स च न सम्भवति। वृत्तित्वस्य वृत्त्यनियामकतयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति वाच्यम्। परिमाण्डल्येन न घट इत्यत्र जन्यत्वस्य तृतीयार्थतया पारिमाण्डल्यनिरूपितजन्यत्वस्याप्रसिद्धत्वेन तादृशजन्यत्वनिष्ठाश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य वक्तुमशक्यत्वेन निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नपारिमाण्डल्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्यैव तृतीयार्थजन्यत्वेऽवश्यवक्तव्यत्वेन वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारात्। वृत्तित्वे वृत्त्यनियामकतायाः सविवादत्वाच्च। 'न पचति चैत्र' इत्यतश्चैत्राभिन्नाश्रयवृत्तिविक्लित्त्यनुकूलव्यापाराभाव इति बोधस्यैवाभ्युपगमाच्च। शाब्दिकमते व्यापारविशेष्यक एव बोध इत्युद्घोषस्य नञ्समभिव्याहारस्थलनियतत्वाच्च॥

न चैवमपि व्यापारविशेष्यकबोध इति प्रवादः। त्रयः काला इत्यतः प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधस्यैव सत्त्वेन व्यभिचरित एव। न च तत्र क्रियाध्याहारः सम्भवति। त्रयाणां कालानामविद्यमानत्वेन सन्तीत्यस्याध्याहर्त्तुमशक्यत्वात्। क्रियान्तराध्याहारस्य "अस्तिर्भवन्तीपर" इति कात्यायनवचनविरुद्धत्वाच्चेतिवाच्यम्। अस्तिर्भवन्तीतिवचनस्थास्तिपदस्यान्वययोग्यक्रियावाचकधातुमात्रोपलक्षणत्वेन 'त्रयः काला' इत्यत्रेश्वरेण ज्ञायन्त इत्यस्याध्याहारेण क्रियाविशेष्यकबोधप्रवादपरिरक्षणात्।

युक्तं चैतत् ; कथमन्यथा ईश्वरो जानातीत्यस्याध्याहारमन्तरेण चैत्रेण सुप्यत' इत्यादावगत्या क्रियाविशेष्यकबोधाभ्युपगमे प्रथमान्तार्थविशेष्यक एव सर्वत्र बोध इति भवत्सिद्धान्तसिद्धः प्रवादो न व्यभिचरेदिति विभाव्यताम् ॥

अथ सर्वत्र क्रियाविशेष्यकबोधस्यैवाभ्युपगमे द्वित्वैकत्वयोर्बहुवचनविधायकेन "अस्मदो द्वयोश्च"इति सूत्रेण 'पटुरहं ब्रवीमि' इत्यत्र पाक्षिकबहुवचनवारणायारब्धे "सविशेषणानां प्रतिषेधः' इति वार्त्तिके जागरूके 'के यूयं,मैथिला वयम्' इति प्रश्नोत्तरवाक्ये ।

"तव गुणविलिखनहेतोर्वयमपि कुब्जाः किमौदास्यम्"

इति कविप्रणीतवाक्ये च बहुवचनानुपपत्त्या क्रियायोग एव स निषेध इत्यवश्यवक्तव्यम् । तथा च तत्र तत्र क्रियाध्याहारे बहुवचनानुपपत्तिः । अनध्याहारे सर्वत्र क्रियाविशेष्यक एव बोध इति नियमासङ्गतिरिति सेयमुभयतस्पाशारज्जुरिति चेद् ? मैवम् । "तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा" "अभिहिते प्रथमा"इति,, वार्त्तिकस्वारस्येन क्रियाध्याहारस्यावश्यकतया उक्तवाक्यद्वये उद्भूतावयवभेदविवक्षायां बहुवचनस्य साधुत्वकल्पनात् । स निषेधस्तु मुख्यार्थकस्यैव । अत एव—

त्वं राजा वययप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिसानोन्नता ।
इत्यादावपि बहुवचनं गङ्गच्छते ॥

अथ प्रथमान्तार्थस्य प्राधान्यादेव पुत्रमिच्छति पुत्रीयतीतिवदिष्यते पुत्र इत्यर्थे न क्यच् , भिन्नार्थत्वात्" इति भाष्यं संगच्छते । तत्र हि भिन्नार्थत्वं कर्तृप्रत्यये व्यापाराश्रयस्य प्राधान्येन कर्मप्रत्यये फलाश्रयस्य प्राधान्येनैवसम्भवतीति चेद् ? मैवम् । "सुप आत्मन" इति सूत्र इच्छायामित्यस्यानुवृत्तेरिच्छानुकूलव्यापारार्थ एव क्यचो विधानेन कर्मप्रत्यये व्यापारजन्येच्छाया एव बोधेन गुणप्रधानभावव्यत्यासकृतभिन्नार्थत्व एव भाष्यस्य तात्पर्येण तत्सङ्गतेः ॥

अथ तिङर्थस्याप्राधान्ये "तदधीते तद्वेद,, इत्यनेन विहितेन वैयाकरण इत्यादावणाऽध्येतुर्वेत्तुर्वा बोधो न स्यात् ; क्रियायाः प्राधान्येन तस्या एव तद्धितप्रत्ययवाच्यत्वादिति चेत्सत्यम् तद्धितस्थले विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासस्य "क्वचिद्गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितम्' इत्युपक्रम्य ।

"आख्यातं तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।
गुणप्रधानभावादौ तत्र दृष्टो विपर्ययः,,

इति कारिकया हरिणा स्पष्टमभिधानात् ॥ भाष्येऽपि—"तद्वहति"इति सूत्रे वहत्यर्थे रथादिभ्यः प्रत्ययविधिरनर्थकः "तस्येदम्" इत्यधिकारस्थेन "रथाद्यत्" इत्यनेन विहितत्वादित्याशङ्क्य वहति वोढेति शब्दभेदान्न तेन सिद्धिरित्युक्त्वा शब्दभेदेऽप्यर्थसामान्यात्सिद्धम् । य एवार्थो रथं वहति स एवार्थो रथस्य वोढेति दृढीकृत्य द्विरथ्य

इत्यादौ यतो नुगभावार्थं तदिति सिद्धान्तितम् य एवार्थ इत्यादेः रथ्य इत्यस्य विग्रहभूते रथं वहतीत्यत्र योऽर्थः यावानर्थो विषयीक्रियतेः स एव तावानेव तद्विग्रहभूते रथस्य वोढेत्यत्र विषयीक्रियते इत्येतान्मात्रतात्पर्येण गुणप्रधानभावव्यत्यासकृतोऽर्थभेदो नाश्रयणीय इति स्पष्टमेव प्रतीयते ॥

एतेन य इदानीमप्रयुक्ताः शब्दा नामी साधवः स्युरित्युपक्रम्य ऊषेत्यस्यार्थे क्व यूयमुषिता इति, तेरेत्यस्यार्थे क्व यूयं तीर्णा इति, चक्रेत्यस्यार्थे क्व यूयं कृतवन्त इति, पेचेत्यस्यार्थे क्व यूयं पक्ववन्त इति पस्पशाभाष्येण प्रथमान्तार्थप्राधान्यलाभेन क्रियायाः प्राधान्ये तद्विरोध इत्याक्षिपन्तः परास्ताः।

गुणप्रधानभावव्यत्यासत्य सोढव्यत्वात्।उषेत्यादिप्रतिपाद्यस्यार्थस्य वाक्यान्तरेणार्थतोऽपि लाभ इत्यत्रैव भाष्यस्य तात्पर्येण क्व यूयमुषिता इत्यादीनां विवरणत्वाभावाच्च। विवरणत्वे च ऊषेत्यादिना किं शब्दार्थस्य युष्मच्छब्दार्थस्य चास्पर्शेन तवाऽप्येतद्भाष्यासङ्गतिर्दुर्वारैव। तस्मादूषेत्यत्र लिटा प्रतीयमानं क्रियागतं यद्वक्तृपरोक्षत्वं तत्क्रियाप्रतिपाद्यत इति त्वयाऽपि वाच्यम्। तच्च परोक्षत्वे किमः शक्त्यभावादार्थिकमेव किमः प्रश्नविषयार्थकत्वेन प्रश्नस्य चानुभूतविषयकताया एव दर्शनेनार्थतः पर्यवसानात्। अत एव तत्र कैयटेन यद्यपि ऊषेति उषिता इत्यनेन सामानार्थो न भवति परोक्षत्वादेर्विशेषस्यानवगमात्, तथापि तत्प्रत्यायकपदान्तरसहितः प्रयुज्यत इत्युक्तम् ॥ क्रियायाः प्राधान्यादेव नोपमानत्वं तस्याः सिद्धत्वेनाभावात्। कर्तुस्तु क्रियां प्रति विशेषणत्वात्। तदुक्तं सन्सूत्रे भाष्ये-"न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति" इति,, "किंतु सम्भावनार्थमिव शब्दस्तत्र तत्र" इति कैयटः। तिङन्तेन शब्देनोपमानबोधो नास्तीति तद्भाष्यार्थः॥ "अनद्यतन" इति सूत्रे च भाष्ये—"अयं तु गन्ता यदेवं पादौ निदधातीत्यादौ अनद्यतनभविष्यद्विषये लुट्कथमित्याशङ्क्य गन्तेव गन्तेत्यर्थं नवै तिङन्तेनोपमानमस्तीति दूषयित्वा अनद्यतन इवानद्यतन इति व्याख्यातम्। प्रयोगदर्शनवशाद्गौणेऽप्यनद्यतने प्रत्यय इति कैयटे च॥ उपमेयत्वं तु क्रियाया अपि भवत्येव, ब्राह्मणवदधीत इत्यादावध्ययनस्योपमेयत्वेन प्रतीतेः। नचाध्ययने ब्राह्मणसादृश्याभाव इति वाच्यम्। ब्राह्मणपदस्य तत्कर्तृकाध्ययने लाक्षणिकत्वात्॥

आलङ्कारिका अपि—

"लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता,,

इत्यादावनुक्तविषयत्वेनोत्प्रेक्षामेव वदन्ति॥ काव्यप्रकाशे मम्मटाचार्यैरपि व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितमित्येवोक्तम्॥

हरिरप्याह—

साध्यस्यापरिनिष्पत्तेः सोऽयमित्युपग्रहः।

तिङन्तैरन्तरेणेवमुपमानं ततो न तैः ॥ इति ।

अनिष्पत्तेः सिद्धत्वेनाभानात् । तयोरिव मान्तरेण सिंहो माणवक इत्यादिवत् "पठति रोदिति" इत्यादौ सोऽयमित्यभिसंबध्यभावात्तिङन्तार्थो नोपमानं यस्योपमानस्य इव मन्तरेण उपमेयेन सह सोऽयमित्यभिसंधिस्तस्येव समभिव्याहार उपमानत्वेन प्रतीतिरित्यङ्गीकारात् ।

ननु रोदितीव पठतीत्यादौ कर्त्तुरेवोपमानत्वं भवतु, तस्य च सिद्धत्वेन भानादत आह—

"साधनत्वं प्रसिद्धं च तिङ्क्षु सम्बन्धिनां यतः ।
तेनाध्यारोप एव स्यादुपमा तु न कल्प्यते,, ॥

सम्बन्धिनां गुणाभूतानां साधनत्वं कारणत्वम् अध्यारोप उत्प्रेक्षा ॥

दण्डयप्याह—

"यद्युपमानत्वं स्याद्यद्भूतौऽसौ क्रियापदे स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यमुपेक्षितुम्" इति,, ।

नन्वेवं स्वीकारे "स यथा वै श्येनो नियत्यादत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं नियत्यादत्ते यमभिचरति श्येनेन,, इत्यादावपि श्येनपदार्थायंपदार्थयोरप्युपमानोपमेयत्वेन प्रतीतिर्न स्यादिति चेन्न । यत्प्रकारकं श्येनकर्त्तृकं पक्ष्यादानं तत्प्रकारकमेतत्कर्त्तृकं भ्रातृव्यादानमिति बोधोत्तरं तमेव धर्मं निमित्तीकृत्य पश्चात्तयोरुपमानोपमेयभावः । सर्वत्रैव यथाशब्दसमभिव्याहारे बोधद्वयं बोध्यम् । एवं च न वै तिङन्तेनोपमानबोधोऽस्तीत्यनेन शाब्दस्यैव बोधस्य निषेध इति न किंचिदेतत् ॥ यथाशब्दशक्तिस्वभावात् । थालः सादृश्यार्थकत्वं तु न युक्तम् । यथा हरिस्तथाहर इत्यादितो यत्सदृशो हरिस्तत्सदृशो हर इति बोधेऽपि हरिसदृशो हर इत्यर्थालाभात् तस्मात्सादृश्यविशिष्टस्थाल्प्रत्ययार्थः येन प्रकारेणेति विग्रहवाक्ये तृतीयार्थो वैशिष्ट्यमिति दिक् ॥

अथ कर्त्तुराख्यातार्थत्वेऽपि क्रियाविशेष्यको बोधो न शक्यते वक्तुम् । "प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत,, इति न्यायविरोधात् । तथा च प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोध एवाञ्जसा स्वीकर्त्तव्य इति चेन्मैवम् । 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत' इत्यस्य हि यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमेवेति, यः प्रधानं स प्रत्ययार्थ एवेति वाऽर्थो न कर्त्तुं शक्यते । अजा अश्वा छागीत्यादौ स्त्रीत्वस्य प्राधान्यापत्तेरजादेस्तदनुपपत्तेश्च । किन्तु उत्सर्गोऽयम् । विशेष्यत्वादिना बोधस्तु आख्यातार्थकर्त्तृप्रकारकबोधे विशेष्यतया धातुजन्यभावनोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावमूलकव्युत्पत्त्यनुरोधात् ॥ अत एव प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादित्याह भगवान् पाणिनिः । प्रधानं प्रत्ययार्थ इति वचनं न कार्यम् । अर्थस्य अर्थावबोधस्य अन्यप्रमाणत्वात् । व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति हि तदर्थः ॥

एतेन व्यापारस्य प्राधान्यानुरोधेन फलमात्रं धात्वर्थः, व्यापार आख्यातार्थ इति मीमांसकोक्तमपि प्रत्युक्तम् ।

फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामस्य संयोगाश्रयत्वेन ग्रामो गमनवानित्यादिप्रयोगापत्तेश्च । नच भावार्थकल्युटा फलानुकूलव्यापारप्रतीतेर्न ग्रामो गमनवानित्यस्यापत्तिरिति वाच्यम् । भावविहितप्रत्ययानां धात्वर्थानुवादकत्वेन प्रयोगसाधुत्वमात्रार्थकत्वमिति स्वसिद्धान्तविरोधापत्तेः ॥ नच पचतीत्यस्य पाकं करोतीति व्यापारसामान्यार्थककरोतिना विवरणदर्शनादाख्यातस्य व्यापारार्थकत्वमिति वाच्यम् । करोतिना धात्वर्थस्यैव विवरणात् । कथमन्यथाऽऽख्यातरहितस्य पक्कवानित्यस्य पाकं कृतवानिति विवरणं किं कृतमिति व्यापारविशेषविषयकप्रश्नस्य पक्कमित्युत्तरं च सङ्गच्छेत ॥ किं च तिङ्कृद्भयसाधारण्येन भावनायाः प्रतीतेरुभयसाधारण्येन धातुरेव तद्वाचक इति युक्तम् ॥ किं च फलमात्रस्य वाच्यत्वे क्रियावाचिनां विधीयमाणा धातुसंज्ञैव न स्यात् । तथा च संज्ञानिबन्धनाः प्रत्ययास्तेभ्यो न स्युः । नच तत्र क्रियाशब्देन फलमेव गृह्यत इति तद्वाचकत्वादेव धातुसंज्ञा सेत्स्यतीति वाच्यम् । एवं सति धात्वर्थत्वं क्रियात्वं क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितत्वं च धातुत्वमिति क्रियात्वग्रहे धातुत्वग्रहस्य धातुत्वग्रहे क्रियात्वग्रहस्य चापेक्षणेनान्योन्याश्रयापत्तेः । मम तु—

"यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।
आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते"

इति हर्युक्तेः । साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वं क्रियात्वम् , तद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वं च धातुत्वमिति लक्षणाऽभ्युपगमेन नान्योन्याश्रयस्य सम्भावनेत्यपरमनुकूलमित्यलं पल्लवितेनेति शिवम् ॥

इत्थं यथामति विभाव्य तिङर्थवाद-सारं विलिख्य विबुधाः समुपाहरामि ।
पश्यन्त्वमत्सरधिया सकलं भवन्तः खुद्दीबुधोऽहमिति साञ्जलिरर्थये च ॥ १ ॥

अथ भूषणसारोल्लिखितग्रन्थकृतां विशेषमतान्तराणां च सूचकम् ।

नाम-सम्बन्धसूचकं च	पृष्ठम् ।
शब्दकौस्तुभः	६, २१४।३७३
वाक्यपदीयम्(१)	१०।१२।१३।३७६
दर्शनान्तरीयरीतिः (मीमांसकरीतिः)	१६।१०४
मीमांसकाः	१७।६४।६६।१०३
बृहद्वैयाकरणभूषणम्	२३।९१
नैयायिकादयः	२५।४९।५७।६८
निरुक्तम्	३२
भाष्यम्	६३।८४।८८।९२
भट्टपादः	६७।३३३
नैयायिकनव्याः	६९।८८
भाट्टरीतिः	७२
सूत्रम्	७३
वार्तिककारः	९१।३१६
हेलाराजीयम्	९१
नवमे (मीमांसाध्याये)	९५
अभियुक्ताः	१०२
केचित्	१०२
श्रुतयः	१०५।११२
किरणावली, उदयनः	११६
मण्डनमिश्रः	१२५
भगवान् व्यासः	१५५
उत्तरमीमांसाधिकरणे सूत्रकारः	१६०

नाम-सम्बन्धसूचकं च	पृष्ठम् ।
भाष्यम् (वेदान्ते)	१६२
वृत्तिकारास्तु	१७४
वार्त्तिकम्	।१८४।२२०।३१६
नैयायिकवृद्धाः	१८५।३७१
वेदः	१९८
वेदभाष्यम्	१९८
लिङ्गानुशासनम्	२००
प्राचीनवैयाकरणाः	२१४
व्यपेक्षावादी	२२१
मीमांसकंमन्याः	२३६
जैमिनीयाः	२४९
कोशः	२२९
आकृत्यधिकरणवार्तिकम्	३०१
कैयटः	३०४।३४०।३६९
महाभाष्यकारः	३४७
वर्णस्फोटवादी	३४७
वैयाकरणाः	३४७।३५०
वेदान्तैकदेशी	३६४
वाचस्पतिः	३६४
कल्पतरुः	३६४
परिमलः	३५२
भृगुवल्ली	३७४
आनन्दवल्ली	३७५
भट्टोजीदीक्षितः	३९१

इति भूषणसारोल्लिखितग्रन्थकृतां विशेषमतान्तराणां च सूचकम् ।

---

(१) अत्र सर्वत्र प्रथमाभिन्नविभक्त्यन्तानामपि ग्रन्थग्रन्थकारवाचकपदानां प्रथमविभक्त्या विपरिणामं कृत्वा निर्द्देशः कृत इति बोध्यम् ।

अथ पाणिनिव्याकरणग्रन्थकाराणां समयग्रन्थ-नामसूचकं पत्रम् ।

(१)पाणिनिः । (पूर्वं ४००)	सूत्रपाठः, धातुपाठः, गणपाठः ।
वररुचिः । (पूर्वं ३७०)	सूत्रवार्तिकपाठसूत्रवृत्तिः । (वाररुचसंग्रहः)
कात्यायनः । (पूर्वं ३३०)	सूत्रवार्तिकपाठः ।
व्याडिः । (पूर्वं ३५०)	संग्रहः ।
,, ,,	परिभाषावृत्तिः ।
पतञ्जलिः । (१५०)	महाभाष्यम् ।
हरिः । (६६०)	,, ,, व्याख्या । (वाक्यपदीयम्)
हेलाराजः ।	वाक्यपदीयव्याख्या । (किरणप्रकाशः)
पुञ्जराजः ।	,, ,, ,,
कैयटः (११००)	महाभाष्यव्याख्या । (प्रदीपः)
नीलकण्ठः । (१६४०)	प्रदीपटीका । (कैयटप्रकाशः)
रामचन्द्रसरस्वती ।	,, ,, (विवरणम्)
नारायणः ।	,, ,, (विवरणम्)
,,	वाररुचसंग्रहटीका । (दीपप्रभा)
,,	सूत्रवृत्तिः (शब्दभूषणम्)
रामकृष्णानन्दः ।	महाभाष्यटीका ।
शिवरामेन्द्रः ।	,, ,,
,,	सूत्रवृत्तिः ।
लक्ष्मणसूरिः ।	,, ,, (आदर्शः)
व्याघ्रभूतिः ।	सूत्रवार्तिकम् ।
कुणिः ।	सूत्रवृत्तिः ।
विट्ठलः । (७४०)	सूत्रवृत्तिः ।
जयन्तः ।	,, ,, टीका ।

---

(१) अत्र समयोल्लेखः केवलं सामान्यप्रमाणैर्यादृशोऽवगतस्तादृशः कृतः, न तु प्रमाणैर्निश्चित्य कृतः । तथैवैतेऽङ्काः ख्रिस्ताब्दबोधकाः, यत्र पूर्वमस्ति तत्र ख्रिस्ताब्दात् पूर्वमिति ज्ञेयम् ।

जयादित्यवामनौ । (८७०)	पाणिनिसूत्रवृत्तिः । (काशिका)
हरदत्तः । (८७९)	काशिकाव्याख्या । (पदमञ्जरी)
रङ्गनाथः ।	पदमञ्जरीव्याख्या । (मकरन्दः)
न्यासकारः । (८७९)	,, ,, (न्यासः)
शिवभट्टः ।	न्यासव्याख्या । (कुङ्कुमविकाशः)
महामिश्रः ।	(व्याकरणप्रकाशः)
जिनेन्द्रबुद्धिः (९४०)	,, ,, विवरणपञ्जाशिका ।
वासुदेवः ।	,, ,, काशिकावृत्तिसारः ।
विप्रराजेन्द्रः ।	सूत्रविवरणम् । (शब्दामृतम्)
उदयनः । (९८४)	सूत्रवृत्तिः । (मितवृत्यर्थसंग्रहः)
सीरदेवः । (१२००)	,, ,,
सीरदेवः । (१२००)	परिभाषावृत्तिः ।
रामचन्द्रः । (१५२०)	प्रक्रियाकौमुदी ।
विट्ठलः (१५००)	प्रक्रियाव्याख्या । (प्रसादः)
शेषकृष्णः । (१५४०)	,, ,,
,, ,,	पदचन्द्रिका ।
रामचन्द्रशेषः ।	प्रक्रियाकौमुदीटीका (गूढभाववृत्तिः)
जयन्तः । (मधुसूदनपुत्रः) (१५८०)	,, ,, (तत्वचन्द्रः)
वारणावतेशः ।	,, ,, (अमृतसृतिः)
रामभट्टः ।	,, ,, ,,
विश्वकर्मा ।	,, ,, (सत्प्रक्रियाव्याकृतिः)
हरिवल्लभः । (१६००)	कौस्तुभव्याख्या । (दर्पणा)
कृष्णमिश्रः । (१७००)	,, ,, (भावदीपः)
नागेशः । (१७१४)	,, ,, (विषमी)
,, ,,	कैयटव्याख्या (उद्द्योतः)
,, ,,	कौमुदीव्याख्या । (बृहच्छब्देन्दुशेखरः)
	(लघुशब्देन्दुशेखरः)
,, ,,	परिखापेन्दुशेखरः ।
,, ,,	बृहन्मञ्जूषा, लघुमञ्जूषा, परमलघुमञ्जूषा ।
भट्टोजीदीक्षितः । (१५७८)	सूत्रव्याख्या । (सिद्धान्तकौमुदी)
,, ,,	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या । (प्रौढमनोरमा)
,, ,,	सूत्रव्याख्या । (शब्दकौस्तुभः)

हरिदीक्षितः । (१६५०)	मनोरमाव्याख्या । (शब्दरत्नम्)
कल्याणमल्लः ।	,, ,, (शब्दरत्नदीपः)
कृष्णमित्रः । (१७५०)	मनोरमाव्याख्या । (कल्पलता)
,, ,,	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या । (रत्नार्णवः)
,, ,,	लघुमञ्जूषाटीका । (कुञ्जिका)
चक्रपाणिशेषः । (१६४०)	मनोरमाखण्डनम् ।
जगन्नाथः । (१६५०)	मनोरमाकुचमर्दनी ।
ज्ञानेन्द्रसरस्वती । (१६४०)	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या । (तत्त्वबोधिनी)
कृष्णमौनिः । (१७००)	,, ,, (सुबोधिनी)
	स्फोटचन्द्रिका ।
अनन्तः । (१६६०)	सिद्धान्तकौमुदीटीका । (बालमनोरमा)
नीलकण्ठः । (१६६०)	,, ,, (वैयाकरणसिद्धान्तरहस्यम्)
वासुदेवः ।	,, ,,
रामकृष्णः । (१६७०)	,, ,, (वैयाकरणसिद्धान्तरत्नाकरः)
उदयङ्करः । (१७२०)	परिभाषाप्रदीपार्चिः ।
,, ,,	लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्या (ज्योत्स्ना)
बालम्भट्टः । (१७५०)	उद्योतटीका । (छाया)
,, ,,	लघुशब्देन्दुशेखरटीका । (चिदस्थिमाला)
,, ,,	शब्दरत्नव्याख्या । (भावप्रकाशः)
,, ,,	कौस्तुभव्याख्या । (उद्द्योतः)
,, ,,	परिभाषेन्दुशेखरटीका । (गदा)
,, ,,	लघुमञ्जूषाटीका । (कला)
राजारामः । (१७६०)	लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्या
भैरवमिश्रः । (१७८०)	,, ,, ,, (चन्द्रकला)
,, ,,	वैयाकरणभूषणसारटीका । (परीक्षा)
,, ,,	परिभाषेन्दुव्याख्या । (भैरवी)
,, ,,	शब्दरत्नव्याख्या । (भैरवी)
घुलेसदाशिवभट्टः । (१७९०)	लघुशब्देन्दुव्याख्या । (सदाशिवभट्टी)
पाठकः । (१७९५)	,, ,, (पाठकी)
पाठकः । (१७९५)	परिभाषेन्दुटीका । (पाठकी)
(१८००)	
अभ्यङ्करभास्करशास्त्री । (१८१०)	लघुशब्देन्दुव्याख्या । (विवरणम्)

गजेन्द्रगडकरराघवाचार्यः । (१८२०)	लघुशब्देन्दुव्याख्या । (विषमी)
,, ,,	परिभाषेन्दुटीका । (त्रिपथगा)
,, ,,	कौस्तुभव्याख्या । (प्रभा)
म० म० अभ्यङ्करवासुदेवशास्त्री । (१८९०)	लघुशब्देन्दुव्याख्या । (गूढार्थप्रकाशः)
,, ,,	परिभाषेन्दुटीका । (तत्त्वादर्शः)
लक्ष्मीनृसिंहः । (१७३५)	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या ।
इन्द्रदत्तः ।	,, ,, ,,
विश्वेश्वरतीर्थः ।	,, ,, ,,
तारानाथः ।	,, ,, (सरला)
वरदराजः । (१६२०)	सूत्रव्याख्या । (लघुकौमुदी, मध्यकौमुदी)
मौनीजयकृष्णः । (१७००)	(लघुकौमुदीव्याख्या, मध्यकौमुदीव्याख्या)
विश्वेश्वरः । (१६५०)	सूत्रवृत्तिः । व्याकरणसुधामहानिधिः)
सदाशिवमिश्रः । (१६७०)	,, (गूढार्थदीपनी)
अन्नम्भट्टः । (१६९०)	,,
धरणीधरः ।	,, ,, (वैयाकरणसर्वस्वम्)
तारेरामचन्द्रभट्टः । (१७५०)	,, ,,
बलरामः ।	,, ,, (धातुप्रकाशः)
माधवः । (७३५०)	(धातुपाठटीका) (धातुवृत्तिः)
रक्षितः ।	,, ,, (धातुप्रदीपः)
वर्धमानः । (११४०)	गणपाठटीका) (गणरत्नमहोदधिः)
शरणदेवः । (११७०)	परिभाषाटीका । दुर्घटवृत्तिः ।
वोपदेवः । (११९०)	,, कामधेनुः ।
श्रीपतिः । (१२५०)	,, ज्ञानदीपिका ।
,, ,,	शब्दरत्नव्याख्या (भैरवी)
पुरुषोत्तमः । (१३००)	प्रयोगरत्नमाला ।
विश्वरूपः । (१५००)	विश्वरूपनिबन्धः ।
रत्नेशः ।	लक्षणसङ्ग्रहः ।
... ...	स्फोटसिद्धिन्यायविचारः ।
कोण्डभट्टः । (१६४०)	वैयाकरणभूषणम् , वैयाकरणभूषणसारः ।
वनमाली । (१६७०)	वैयाकरणभूषणटीका । (मत्तोन्मज्जिनी)

हरिवल्लभः । (१७००)	वैयाकरणभूषणसारटीका (लघुभूषणकान्तिः)
मन्नुदेवः । (१७६०)	,, ,, (बृहद्दर्पणा, लघुदर्पणा)
,, ,,	परिभाषेन्दुटीका । (दोषोद्धरणम्)
महानन्दः । (१८२०)	वैयाकरणभूषणसारटीका ।
नीलकण्ठः । (१६६०)	पाणिनीयदीपिका ।
इन्दिरापतिः । (१७६०)	परिभाषेन्दुशेखरटीका । (परीक्षा)
भीमभट्टः । (१७६०)	,, ,, (भैमी)
शङ्करभट्टः । (१७६०)	,, ,, (शाङ्करी)
लक्ष्मीनृसिंहः । (१७६५)	,, (त्रिशिखा)
द्विवेदीहरिनाथः । (१७८०)	,, ,, (अकाण्डताण्डवम्)
विष्णुभट्टः । (१८४०)	,, ,, (चिच्चन्द्रिका)
राजारामदीक्षितः । (१७६०)	लघुमञ्जूषाटीका
विष्णुरामः ।	परिभाषाप्रकाशः ।
कुप्पुशास्त्री । (१७५०)	परिभाषाभास्करः ।
रामभद्राश्रमः ।	सिद्धान्तचन्द्रिका ।
अनन्तभट्टः ।	शब्दसुधा ।
गोडबोले नारायणशास्त्री । (१८५०)	प्रातिपदिकसंज्ञावादः ।
? ?	वाक्यवादः ।
हरियशोमिश्रः ।	वाक्यवादटीका । (वाक्यदीपिका)
म. म. पटवर्धनतात्याशास्त्री । (१८९९)	भूतिः । (परिभाषेन्दुटीका)
म. म. जयदेवमिश्रः । (१९०६)	विजया । (परिभाषेन्दुटीका)
	शास्त्रार्थरत्नावली (लघुशब्देन्दुटीका)
म. म. पर्वतीयनित्यानन्दपन्तः । (१९१८)	दीपकम् । (लघुशब्देन्दुटीका)
म. म. भारद्वाजगोविन्दशास्त्री । (१८९७)	जटाजूटः । (परिभाषेन्दुटीका)

इति पाणिनिव्याकरणग्रन्थकाराणां समयग्रन्थनामसूचकं पत्रम् ।

अथ वैयाकरणभूषणसारस्थकारिकाणामका-
रादिक्रमेणानुक्रमणिका ।

कारिकारम्भः ।	का०अं०	पृष्ठम्
अतएवगवित्याह	२७	२१०
अत्रार्धजरतीयंस्यात्	५०	३१३
अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या	७२	३८५
अभावोवा तदर्थस्तु	४१	२८१
अभेदश्चात्र संसर्गं	५३	३२२
अभेदैकत्वसङ्ख्याया	५६	३२८
अविग्रहागतादिस्था	१९	९८
अव्ययकृत इत्युक्तेः	६०	३३७
अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ	३४	२२८
असाधुरनुमानेन	३८	२७१
अस्त्यादावपि धर्म्यंशे	१२	७९
आख्यातं तद्धितकृतोः	३५	२५०
आख्यातशब्देभागाभ्याम्	१४	८४
आश्रयोवधिरुद्देश्यः	२४	१३६
इत्थं निष्कृष्यमाणम्	७४	३८८
इन्द्रियाणां स्वविषये	३७	२५४
उपेयप्रतिपत्यर्था	६९	३७४
उत्सर्गोऽयं कर्मकर्तृ	४	४६
एकं द्विकं त्रिकं चाथ	२५	१८७
औपाधिकोवाभेदोऽस्तु	७१	३८२
कथं कर्तुरवाच्यत्वम्	६३	३५०
किंकार्यं पचनीयं चेत्	९	७१
किंत्तूत्पादनमेवातः	६	५८
क्रीडायांणस्तदस्यास्ति	५५	३२५

कारिकारम्भः ।	का०अं०	पृष्ठम्
कृत्तद्धितसमासेभ्यः	४९	३१०
कृत्वोऽर्थाः क्त्वातुमुन्वत्स्युः	२०	१०१
कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या	७२	३८५
घटेनेत्यादिदिषु नहि	६५	३५७
चकारादिनिषेधोऽथ	३३	२२६
जायन्ते तज्जन्यबोध	५२	३७४
तथान्यत्र निपातेऽपि	४३	२९४
तथायस्यचभावेन	१७	९४
तस्मात्करोतिर्धातोः स्यात्	८	६४
द्योतकाः प्रादयो येन	४२	२९२
धात्वर्थं च क्रियात्वञ्च	११	७८
नञ्समासे चापरस्य	४०	२७९
नञ्समासे चापरस्यद्योत्यम्	४६	३००
नामार्थयोरभेदोऽपि	६४	३५३
निपातानां वाचकत्वम्	४७	३०२
निपातत्वं परेषां यत्	४८	३०५
निर्वर्त्यंच विकार्यंच	७	६०
पञ्चकोशादिवद्	६९	३७४
पदार्थः सदृशान्वेति	४४	२९६
पर्यवस्यच्छाब्दबोधः	३६	२५१
प्रदेय एववाशक्तिः	५४	३२३
प्रयोगोपाधिमाश्रित्य	५१	३१४
फणिभाषितभाष्याब्धेः	१	६
फलव्यापारयोर्धातुः	२	७

कारिकारम्भः ।	का०अं०	पृष्ठम्
फलव्यापारयोस्तत्र	३	४५
फलव्यापारयोरेक	१३	८२
बहूनां वृत्तिधर्माणां	३३	२२१
भाट्टास्तेऽपीत्थमेवाहुः	६८	३६४
भेदः संसर्ग उभयं	३१	२१८
भेद्यभेदकसम्बन्धोपाधि	२१	१०३
भौतपूर्व्यात्सोऽपि	२८	२१५
यदिपक्षेऽपि वत्यर्थः	१८	९७
रदाभ्यां वाक्यभेदेन	५९	३३६
लक्षणादधुनाचेत्तत्	६७	३५८
लक्ष्यानुरोधात्सङ्ख्यायाः	५७	३३३
वर्तमाने परोक्षेश्वो	२२	१११
वाक्यात्पदानामत्यन्तम्	६९	३६६
वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे	६१	३४५
विधेये भेदकं तन्त्रम्	५८	३३५
व्यवस्थितेर्व्यवहृतेः	६२	३५०

कारिकारम्भः ।	का०अं०	पृष्ठम्
व्यापारो भावनासैव	५	४८
शक्यत्व इव शक्तत्वे	७१	३८२
शब्दोऽपि यदिभेदेन	२६	२०५
शरैरुस्त्रैरिवोदीच्यान्	४५	२९८
सत्यंयत्तत्रसाजातिः	७३	३८७
समासे खलुभिन्नैव	३२	२२१
समासेस्तुचतुर्धेति	२७	२१५
सम्बोधनान्तं कृत्वोर्थाः	१६	८९
सम्बन्धिशब्दे सम्बन्धो	३९	२८७
स्वरदैर्घ्याद्यपिह्यन्ये	७०	३७७
सर्वनामाव्ययादीनाम्	१०	७६
साध्यत्वेन क्रिया तत्र	१५	८७
सुपां सुपा तिङा नाम्ना	२८	२१२
हरेवेत्यादिदृष्ट्वा च	६६	३५८
हयोभूतेप्रेरणादौच	२३	११८

इति वैयाकरणभूषणसारस्थकारिकाणामकारादिक्रमेणानुक्रमणिका ।

वैयाकरणभूषणसारे प्रश्नाः ।

१९२५

१ परमतं निराकृत्य कर्तृकर्मणोराख्यतार्थत्वं सप्रमाणमुपपाद्यताम् । १०

२ कर्तृकर्मणोः किं लक्षणे कतिविधेच ? काश्चः विधाः ? परकीयं च लक्षणं कथं दूषितम् ? १०

३ समासे शक्तिः कथं स्वीकृता तत्र परमतं कथं निराकृतम् । १३

४ शक्तिः का ? सा असाधुषु विद्यते नवा ? तया लक्षणा गतार्था वा नवा । १०

५ नामार्थाः कति ? ते च के ? ७

१९२६

१ "फलव्यापारयोः" इति द्विवचननिर्देशसूचितं धात्वर्थविषये प्राचीनमतमुपपाद्य तस्य युक्तायुक्तत्वं स्फुटमुपपाद्यताम् । १०

२ भाष्योक्ताक्षेपपरिहारपूर्वकं वर्तमानसत्तां स्थिरीकृत्य किन्तदिति स्पष्टमभिधीयताम् । १०

३ परसमवेतत्वं द्वितीयावाच्यकुक्षौ किमर्थमन्यैः सन्निवेश्यते तदुपपाद्यान्यथा साध्यताम् । १०

४ अभेदानुकरणे आनुपूर्व्या उपस्थितिः शाब्दबोधविषयताच युक्त्योपपाद्यताम् । १०

५ वैयाकरणसिद्धान्ते स्फोटः कः तदुपपत्तिश्चाक्षेपनिरासपुरस्सरमुपपादनीया । १०

१९२७

१ प्रतीतेः स्वमते साधकत्वं परमुखेन निराकृत्य स्वमतेन सबीजं कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वं साधयन्तु । १०

२ व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया ।
कृञोऽकर्मकतापत्तेर्नहि यत्नोऽर्थ इष्यते ॥
इति पद्यमुपक्रमोपसंहारपुरस्सरं व्याख्येयम् । १०

अथवा

सिद्धान्ते व्यापारमुख्यविशेष्यको बोधस्तिङन्त इति समुपपाद्य तद्विषये तार्किकोक्तकोलाहलो निरोद्धव्यः । १०

३ शास्त्रीयपुंस्त्वादिलिङ्गस्वरूपं निरुच्य तस्य शब्दनिष्ठत्वार्थनिष्ठत्वयोर्युक्तत्वायुक्तत्वे निदर्शनीये १०

४ लक्षणावृत्तिस्वीकारे कीदृशं कार्यकारणभावद्वयं कार्यं स्यात् परनये सिद्धान्ते च कथं न तद् इति समुपपाद्य शक्तिघटितकार्यकारणभावेनैव लक्ष्यार्थस्थलेऽपि कथं न निर्वाह इति समाधेयम् १०

५ समासे भिन्नशक्तिः परमतनिरसनपुरःसरं साधनीया । १०

१९२८

१ मीमांसकाभिमतं तिङर्थं निरस्य धातोः शक्यतावच्छेदकं निरूप्य फलव्यापारयोः परस्परावच्छिन्नयोः शक्यत्वस्वीकारे बाधकं नवेति विवेचनीयम् । १२

अथवा

चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यापत्तिः कथं परिहृता ग्रन्थकृता । नैयायिकमतेच कथं तत्परिहार इति । निरूप्य भूतभविष्यतोः फलाश्रयत्वं समर्थनीयम् । १२

२ पुंस्त्वादीनां स्वरूपप्रदर्शनपुरस्सरं तेषां शब्दगतत्वमर्थगतत्वं वेति प्रतिपाद्य केन सम्बन्धेन कुत्रान्वयो युक्तियुक्त इति निरूपणीयम् । ८

३ समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकर्तृमते प्राप्तोदक इत्यत्र शाब्दबोधप्रकारमुपपाद्य तन्मतं निरसनीयम् । १०

४ लक्षणावादिमतेऽपि शक्तिघटितः कार्यकारणभाव उपपाद्य दूषणीयः । १०

५ स्फोटात्मकवर्णस्यैकत्वं समर्थ्योदात्तत्वादिकं वर्णनिष्ठं नवेति निरूपणीयम् । १०

१९३०

१ आख्यातवाच्या भावनेति पक्षे किमानम् ? कस्य चैतन्मतम् ? एतस्यायुक्तत्वे कानि प्रमाणानि ? सम्बन्धमात्रमुक्तं चेत्यादिश्लोकार्थः कः ? एतत्सर्वं सम्यङ् निरूप्यताम् ।

२ चैत्रो ग्रामं गच्छति, इत्यत्रापादिता दोषा निराक्रियन्ताम् ।

३ समासेऽतिरिक्ता शक्तिर्मतान्तरनिरासपुरःसरं साधनीया ।

४ निपातानां द्योतकत्वं चेति परमतनिराकरणपूर्वकं सम्यगुपपादनीयम्)

५ अष्टौ स्फोटान् संक्षेपेणोपवर्ण्य तत्र सिद्धान्तपक्षो युक्त्या समर्थनीयः । [सर्वे प्रश्नाः समानाङ्कभागिनः ।]

१९३१

१ मीमांसकैरभिप्रेत आख्यातार्थो निरूप्यताम् । वैयाकरणसिद्धान्तस्थापनेऽत्र प्रयत्यताम् ।

२ भूतत्ववर्त्तमानत्वभविष्यत्त्वं क्रियागतम् । हीनदोषं परिष्कृत्य लिङर्थः प्रतिपाद्यताम् ॥

३ "धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते" । इति वाक्यपदीयेन व्याससूत्रं निरुद्ध्यते ॥ उपपाद्य विरोधं तं समाधाय सयुक्तिकम् । निरोधो व्याससूत्रेण करणत्वे निरस्यताम् ॥

४ नैयायिकाभिमतशक्तिपदार्थरूपं सम्यक् प्रदर्शय निराकुरु तन्मतं तत् । यत्कौण्डभट्टगदितं कलितं च युक्त्या स्वोक्त्या निरूपय समस्तमपास्तदोषम् ॥

५ समासशक्तिं प्रतिपाद्य युक्त्या मीमांसकानां विमतिस्तथा चेत् । तस्याः प्रशान्तौ प्रयतस्व तीव्रं तदीयसिद्धान्तवचःप्रमाणैः ॥

६ अङ्गाङ्गिभावं प्रतिपद्यमानाः स्फोटाः समासेन निरूपणीयाः । वाक्यार्थशक्तिग्रहणेऽभ्युपायः प्रदर्शनीयो निजपक्षसिद्ध्यै ॥

७ अवधेयम्—रससंख्यामिताः प्रश्नाः सर्वे तुल्याङ्कभागिनः । पञ्च तत्र समाधेयाः परीक्षोत्तीर्णतार्थिभिः ॥

१९३३

१ आख्याते लक्षणादिना समुपस्थितस्याऽऽश्रयस्य बोधोपपत्तौ लः कर्मणि चेत्याद्युपन्यस्य भूषणकृता तस्य प्रत्ययार्थत्वं कया रीत्या प्रसाधितमिति विशदनीयम् ।

२ सम्बोधनादिपदार्थाऽष्टकस्य कथं क्रियाऽन्वयस्तत्र च व्यापाररूपक्रियाग्रहणे प्रमाणं किमिति सर्वमुपपादनीयम् ।

३ सलक्षणं सोदाहरणं च कर्मभेदाः प्रकाशनीयाः ।

४ जहत्स्वार्थादिवृत्तिविशेषान् प्रदर्श्य सिद्धान्ते समासादिवृत्तौ भिन्ना शक्तिः सप्रमाणं निरूप्यताम् ।

५ अपभ्रंशानां साक्षाद् वाचकत्वं परम्परया वेति सारोक्तरीत्या सप्रमाणं निर्वचनीयम् ।

१९३४

१ व्यापारो भावनेतिकारिका विशदं व्याख्येया ।

२ लिङर्थे वादिनां विप्रतिपत्तीः प्रदर्श्य वैयाकरणसिद्धान्तं स्फुटमुपपाद्य "विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृते"ति कारिका व्याख्येया ।

३ क्रियाजन्यफलाश्रयस्य कर्मत्वे चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यत्र प्राप्तं दोषं निवार्य प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति विहितं दण्डदानं न प्रतिपत्तिः, किन्तु चतुर्थीश्रुत्याऽऽर्थं कर्मेति ग्रन्थो विशदं व्याख्येयः ।

४ समासे विशिष्टशक्तिवादिनां मतेऽवयवानां निरर्थकत्वं सार्थकत्वं वा ? आद्येऽर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति भाष्यविरोधः परिहरणीयः, द्वितीये विशिष्टशक्तेरुपयोगः समर्थनीयः ।

५ 'वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थिति' रिति कारिकांश इतरपक्षनिराकरणपुरस्सरं वैशद्येनोपपादनीयः ।

१९३५

१ परमतनिरसनपुरःसरं कर्तृकर्म्मणोराख्यातार्थत्वमुपपाद्यताम् ।

२ अपादानलक्षणं निरुच्य लक्ष्येऽनुसमन्वीय कर्म्मभेदा उदाहरणैः स्पष्टीकरणीयाः ।

३ वर्त्तमानत्वमतीतत्वं भविष्यत्त्वं च निर्दोषं परिष्कृत्य लक्ष्येषु च समन्वीय लिङर्थः सप्रमाणं प्रतिपाद्यम् ।

४ नैयायिकमतनिरसनपुरःसरं स्वसिद्धान्तसम्मतं शक्तिस्वरूपं निरूप्य लक्षणाया अतिरिक्तवृत्तित्वं निरस्यताम् ।

५ अष्टानां स्फोटानां स्वरूपाणि पृथगुपदर्श्य तेषु सिद्धान्तपक्षमुपपाद्य नित्यानां वर्णानां समुदायादेवार्थावबोधसम्भवे स्फोटाङ्गीकारो व्यर्थ इति परेषां शङ्का समाधीयताम् ।

६ निपातानां द्योतकत्ववाचकत्वपक्षयोर्युक्ततरः पक्षः परमतनिरासेन स्थापनीयः ।

सूचना—सर्वे प्रश्नाः समानाङ्कभागिनः । स्वेच्छया पञ्च समाधेयाः ।

१९३६

१ व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया ।
कृत्योऽकर्म्मकतापत्तेर्नहि यत्नोऽर्थ इष्यते ॥

इति कारिकां भूषणकाररीत्या सावतरणं व्याख्याय तद्व्याख्यानस्य पूर्वापरसन्दर्भानुगुण्यं कारिकाक्षरानुगुण्यं च विवेचनीयम् ।

२ साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रिययैवाऽवधार्य्यताम्।
इत्यत्र प्रतिपादितमष्टकं शब्देन निर्दिश्य तस्य क्रियाऽन्वय एव साधुत्वे प्रमाणमुपदर्श्यताम्। १०

३ एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं तथा।
इति पञ्च पक्षान् समर्थ्य षट्कपक्षोऽपि समर्थनीयः। १०

४ "अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना।
क्लृप्तत्यागश्चास्ति तवे"त्यत्र "तव" पदेन कोऽभिप्रेतः? तन्मते व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना क्लृप्तत्यागश्च कथमिति निरूप्य स्वमतमुपक्षिप्य तत्र लाघवं प्रदर्शनीयम्। १०

५ वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः।
इत्यत्र प्रतिपादितो वाक्यस्फोटः कीदृशोऽभिप्रेतः? वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात्तत्पक्षे शक्तिग्रहः कथमुपपद्यते? वैयाकरणमते स्फोटब्रह्मणोर्भेदोऽभेदो वा? सर्वमेतन्निरूप्यताम्। १०

१९३७

१ व्यापारस्य धातुवाच्यत्वं केन रूपेण कथं कथं च धातूनां नानार्थकत्वं नेति साधु प्रतिपादनीयम्, वक्तव्यं च गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्। बुद्ध्या प्रकल्पिताऽभेदः क्रियेति व्यपदिश्यत इति वाक्यपदीयकारिका केनाऽभिप्रायेण सार उपन्यस्तेति। १०

२ लिङर्थं सारोक्तरीत्या निरूप्य निर्दुष्टं वर्त्तमानत्वं परिष्करणीयम्। १०

३ पञ्चमीविभक्त्यर्थः कः किं च तल्लक्षणमिति निरुच्य, परस्परान्मेषावपसरत इत्यत्र पञ्चमी ग्रन्थकृता कथं समर्थिता तच्च युक्तं नवेति साधु विवेचनीयम्। १०

४ नैयायिकादिसम्मतलक्षणावृत्तिस्वीकारे किं गौरवं प्रदर्शितं सारकृता, कथं स्वमते न तदिति साधु निरूपणीयम्। १०

५ प्रातिपदिकप्रकृतिकभावार्थकप्रत्ययानामर्थं निरूप्य, मीमांसकमतेऽत्रत्येऽर्थजरतीयत्वमुपपादनीयम्। १०

६ कति स्फोटाः के चते? तेषु मुख्यश्च कः? कथञ्च किमर्थञ्च तदाश्रयणमेतत् सर्वं विस्पष्टमुपपादनीयम्। १०

सूचना—एषु स्वेच्छया पञ्चैवसमाधेयाः।

१९३८

१ सम्बोधनान्तं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमो वतिः।
धातुसम्बन्धाऽधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ्॥ १॥
तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदितद्वयम्।
साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रिययैवाऽवधार्यताम्॥ २॥
इदं कारिकाद्वयं सारोक्तरीत्या सावतरणं व्याख्येयम्। ... १०

२ निर्दुष्टं कर्मलक्षणं निरुच्य कर्मभेदाः कियन्तः कानि च तदुदाहरणानि कोऽस्ति च निर्वर्त्यविकार्ययोर्भेद एतत् सर्व्वं समुपपादनीयम्। ... १०

३ क्रियायां परोक्षत्वं कीदृश प्रदर्शितं सारकृता कौ च तत्र चोद्यपरिहारौ कृतौ तेनेति सर्व्वं साधूपदर्शनीयम्। ... १०

४ वैयाकरणमते शक्तिस्वरूपं निरुच्य लक्षणाया अतिरिक्तवृत्तित्वं निराकरणीयम्। ... १०

५ देवताद्यर्थकतद्धितप्रत्ययानां कियन्तोऽर्थाः प्रदर्शिताः सारकृद्भिः युक्तश्च कः तेषु, इति साधु प्रतिपादनीयम्। ... १०

६ (क) अभेदैकत्वसंख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः। कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्वं न्यायाद्यथोच्यते। (ख) अनेन व्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता। कैश्चिद् व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः॥ इति कारिकाद्वयं व्याख्येयम्। ... १०

सूचना—एषु निजेच्छया पञ्चैव प्रश्नाः समाधेयाः।

१९३९

१ 'पश्य मृगो धावति' इत्यत्र वैयाकरणनैयायिकमतयोः पृथग् वाक्यार्थावुपवर्ण्य मृगपदाद् द्वितीयावारणप्रकारं चोपपाद्य कतरद् युक्तमिति सिद्धान्तय।

२ 'एतच्चतुष्टयानुगतप्रवर्तनात्वेन वाच्यता' इत्युक्त्या प्रवर्तना लिङर्थ इति प्रतिपादितम्। तत्र का नाम प्रवर्तना भूषणकारमते तत्साधु निरूपय।

३ कर्म्मभेदा उदाहरणैः स्पष्टीकरणीयाः।

४ 'भेदः संसर्ग उभयं वेति वाच्यव्यवस्थितेः' इत्यस्याशयं विशदीकृत्य व्यपेक्षावादिमतं निराक्रियताम्।

५ अष्टानां स्फोटानां नामानि निर्दिश्य तत्र सिद्धान्तपक्षः प्रदर्शनीयः।

६ पदार्थः सदृशाऽन्वेति विभागेन कदाचन।
निपातेतरसंकोचे प्रमाणं किं विभाव्यः॥ १॥
निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः।
युक्तं वा नतु तद्युक्तं परेषां मतमेव नः॥ २॥
इति कारिकाद्वयं व्याख्येयम्।

सूचना—एषु पञ्चैव प्रश्नाः समाधेयाः सर्वे च समाङ्कभाजः।

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,

बनारस सिटी।

व्याकरण-शास्त्र-आचार्य-परीक्षोपयोगिग्रन्थाः—

१ प्रौढमनोरमा । शब्दरत्न-भैरवीव्याख्या प्रभा-विभा सहिता ४॥)
२ ,, शब्दरत्न-भैरवी-भावप्रकाश-सरला टीकाचतुष्टयोपेता ६)
३ ,, शब्दरत्न-ज्योत्स्ना-कुचमर्दिनीव्याख्या सहिता ३)
४ प्रौढमनोरमाशब्दरत्नप्रश्नोत्तरावली। शास्त्रिपरीक्षाप्रश्नैश्चसंयोजिता॥।=)
५ स्वरवैदिकप्रक्रियाप्रश्नोत्तरी । (नवीन संस्करणम्) ॥)
६ लघुशब्देन्दुशेखरः । म.म. श्रीनित्यानन्दविरचित टिप्पणी सहितः ६)
७ ,, नागेशोक्तिप्रकाश टीका सहितः २॥)
८ ,, भैरवी (चन्द्रकला) टीका सहितः । अ० भावान्तः ६)
९ श्रीधरी । लघुशब्देन्दुशेखरस्य व्याख्यानम् १॥)
१० सद्धान्तकौमुदी । ,, ,, ३)
११ विषमपदवाक्यवृत्तिः । ,, ,, ४॥)
१२ वैयाकरणभूषणसारः । दर्पण-भैरवी-(परीक्षा) टीकाद्वय सहितः १॥)
१३ ,, सरला टीका सहित १)
१४ परिभाषेन्दुशेखरः । 'शास्त्रार्थकला' टीका, नानापरिशिष्टैश्च विभूषितः (विजया-भूती आदि सभी टीकाओं से श्रेष्ठ तथा परीक्षोपयुक्त संस्करण) ३)
१५ परिभाषेन्दुशेखरः । भैरवी-तत्त्वप्रकाशिका टीकाद्वय सहितः ६॥)
१६ परिभाषेन्दुप्रश्नपञ्जिका । १२५ प्रश्नों का परीक्षोपयुक्त उत्तर तथा शास्त्रार्थोपयोगी विविध परिशिष्ट सहित ॥)
१७ परिष्कारदर्पण-शास्त्रार्थकला सहित । खण्डनप्रकारोप्यस्मिन् वर्तते १।)
१८ प्रबन्धामृतम् । बिहार-व्याकरणाचार्यपरीक्षोपयुक्तम् ॥)
१९ लघुवृत्तिका-अर्थात् परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनिर्मितिः ॥)
२० लघुमञ्जूषा । सटिप्पण-कुञ्जिका-कलाटीकासहित । तात्पर्य निरूपणान्त ३)
२१ परमलघुमञ्जूषा । अर्थदीपिका टीका टिप्पणी सहित ॥।=)
२२ वाक्यपदीयम् । भावप्रदीप व्याख्या टिप्पणी सहितं ब्रह्मकाण्डम् १।)
२३ व्युत्पत्तिवादः । प्रकाश टीका सहितः ४)
२४ व्युत्पत्तिवादः । परीक्षोपयोगि शास्त्रार्थकला टीका सहितः २)
२५ शब्दकौस्तुभः । स्फोटचन्द्रिका सहित सम्पूर्णः १८)
२६ व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः । श्रीविश्वेश्वरसूरि विरचितः १५)
२७ कारकचक्रम् । 'माधवी' टीका 'प्रदीप' टिप्पणी सहितम् ।।)

प्राप्तिस्थानम्—चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस सिटी ।